

**Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса**

В.Ф. Солдатенко

ВИННИЧЕНКО І ПЕТЛЮРА

**ПОЛІТИЧНІ
ПОРТРЕТИ
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ
ДОБИ**

Київ - 2007

ББК 63.3(4Укр)6-8

УДК 94(477)“19”

С60

Солдатенко В.Ф.

С60 Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., Світогляд, 2007. – 621 с + ілюстрації 16 с

ISBN 978-966-8837-17-3

Останнім часом істотно зросли, загострилися дискусії навколо двох ключових особистостей революційної доби (1917–1920 рр.) – В. Винниченка і С. Петлюри. В пропонованій книзі паралельно викладені факти їх біографій, громадсько-політичної, державницької, художньо-творчої діяльності. Знайомлячись із ними, будь-хто зможе порівняти двох діячів за ступенем обдарування, рівнем інтелекту, широтою ерудиції, життєвими принципами, вчинками, поведінкою, оцінити внесок кожного у справу українського відродження, державотворення, національної суспільно-політичної думки, науки і культури. Це дасть об'єктивну основу для того, щоб суперечки навколо постатей В. Винниченка і С. Петлюри набули граничної предметності, конкретності, фактологічно-документальної переконливості, а запропоновані висновки сприймалися читачами не на віру, а могли бути підтверджені, чи, навпаки, спростовані всією сукупністю добутої інформації, наявних аргументів.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

ББК 63.3(4Укр)6-8

УДК 94(477)“19”

ISBN 978-966-8837-17-3

© В.Ф. Солдатенко, 2007

ПЕРЕДМОВА

Пізнання історії, як і осягання істини, – процес нескінченний, а відтак, безперервний і багатотрудний. Пояснюється це самим предметом історичної науки, що первісно зорієнтована на пошук правди та об'єктивне відтворення історичного поступу в усій його творчій повноті, фактологічному розмаїтті, соціальній поліхромності.

Ця складність завжди невимірно посилюється ще однією, визначальною, обставиною – особливою відповідальністю за сумлінність дослідницької праці, самовідданість, моральність та неупередженість науковця, оскільки суттю своєю безпосередньо стосується фундаментальних, духовних основ суспільства і нації, кривної пам'яті народу.

Волею обставин вітчизняна історична наука виявилася дещо віддаленою від тих оптимальних вимог і параметрів. Причиною цьому була ціла низка об'єктивних факторів, а ще – численні фахові огріхи істориків, які здебільшого «по-своєму» відгукувалися на виклики часу. Щоправда, час той майже ніколи не був до них не тільки милостивим, але й просто прихильним. Все це, зрештою, й підвело до невтішних наслідків, зробивши осягання своєї історії процесом відкриттів та перманентних несподіванок.

Окрім того, ще й досі важко визначитися, яку ж працю вважати справді серйозною, яка книжка «правильна», якому підручнику можна довіряти. Дасться взнаки насамперед те, що за можливе (а то й просто необхідне!) пробувати перо в історичній царині, нав'язувати власне бачення в оцінці минулого стало ледь не правилом для багатьох, кого в той чи інший час доля виносила на владні вершини. Ця соціальна ступінь мов би спокушувала можновладців нав'язувати суспільству свої «особливі» підходи, оцінки, судження. Тому так довго не видно було кінця-краю «експериментуванню» з нашим минулим: своєю непрогнозованістю воно почасти урівнювалося з непередбачуваністю майбутнього.

І якщо ми є свідками вражаючих метаморфоз, так би мовити, на макрорівні, коли об'єктами інтересу є масштабні процеси, суспільство загалом, цілі епохи, то ще більш несподіваними, часом просто епатажними, є «жонгливання» окремими суб'єктами історичного дійства – поодинокими особистостями.

Тут за одну мить учорашні кумири потрапляють до розряду мерзенних злочинців, а ті, кому з презирством виголошували анафему, раптом з дивовижною легкістю перетворюються у національних героїв. Звісно, між такими полярними чудесами еквілібристики – незліченна кількість варіацій, які своїм масивом викликають у читачів ще більше недовіри до історіографічних витворів, аніж спонукають до вдумливого й наполегливого їх препарування.

«Ліки» для протидії подібним недугам відомі давно – дотримання загальноновизнаних наукових принципів та вірність моральним засадам. Однак, керуються ними далеко не завжди й далеко не всі.

Книга Валерія Солдатенка вирізняється з широкого загалу власне вихідним базуванням на тих двох означених підвалинах.

Автор здійснив непросту спробу порівняння двох політиків доби Української революції, контраверсійність оцінок яких виглядає сьогодні чи не найрельєфнішою, а пристрасті в ідейних суперечках нерідко сягають критичної межі. Це – Володимир Винниченко, перший голова національного уряду – Генерального Секретаріату України та глава держави, Голова Директорії Української Народної Республіки й Симон Петлюра – свого часу також Голова Директорії і Головний Отаман військ УНР.

Для реалізації задуму в книзі обрано простий, але, водночас, дуже ефективний прийом. Оскільки обидва діячі пройшли життєвим шляхом схожими стежками, що нерідко пересікалися і перепліталися, автор у хронологічній послідовності, крізь призму фактів і документів, паралельно простежує еволюцію їхніх суспільно-політичних поглядів, аналізує вчинки, поведінку, дії. Загальна картина вимальовується повною й переконливою. Якби навіть кожна глава і не мала спеціального структурного підрозділу – лапідарних висновків, все одно у читача сформувалися б достатньо наочні образи двох провідників Української революції, національного відродження, державотворення. При цьому будь-хто може співвіднести особисті враження й міркування із запропонованими автором, оцінити ступінь їх детермінованості, об'єктивності.

Додатковою привабливістю книзі надає те, що В. Солдатенко не просто наполегливо, принципово й послідовно домагається істини, але й те, що робиться це не безоглядно, а виважено, з пієтетною повагою до вітчизняної історії, до її діячів, з обережним, делікатним, хоча й необхідним критичним підходом до історичних фактів, документального матеріалу.

Виписані В. Солдатенком політичні портрети вийшли, звісно, різними. В активі В. Винниченка виявилось більше позитиву, а С. Петлюри – більше негативу. Хтось з подібним розкладом може й не погодитися. Однак, мабуть, не варто поспішати сперечатися, заперечувати, гарячкувати. Краще ще раз вдуматися в сутність зібраних матеріалів, поміркувати над глибиною й всебічністю їх тлумачень, логікою узагальнень, аргументованістю оцінок. Чого, гадається, не можна закинути авторові, так це суб'єктивної упередженості, ангажування, схильності до кон'юнктури.

Ведення публічної дискусії на такому солідному фаховому рівні (написане, безперечно, і всім своїм змістом, і смислом, і загостреними історіографічними «вкрапленнями» з повним правом може бути віднесене до полемічної літератури) будить думку, стимулює конструктивну реакцію, творчий пошук, прогностично зумовлює піднесення рівня досліджень, одержання нових вагомих результатів.

Видання В. Солдатенка буде ще одним важливим внеском в осягання національної історії й, безсумнівно, викличе чималий читацький інтерес. Є всі підстави сподіватися, що з допомогою саме таких праць відбуватиметься відродження престижу історичного знання, повернення довіри до набутоків вітчизняної науки.

*Академік НАН України
Володимир ЛИТВИН*

ВСТУП (історіографічні нотатки)

Людські долі дуже примхливі, а часом надто суперечливі та важкозбагненні. Якщо ж мова заходить про осягнення життєвого й творчого шляху непересічних особистостей, коли історія сплела їхні біографії, їхню діяльність у тугий вузол, заплутавши непрості, іноді вкрай нерівні стосунки, привівши в антагоністичні зіткнення характери, таланти, світоглядні й моральні орієнтації, дати ясні, чіткі, «прозорі» оцінки, котрі б задовольнили відразу «всі смаки», просто неможливо, не-реально. То ж коли науковців звинувачують у тому, що вони не здатні на однозначні, безкомпромісні відповіді на прямо поставлені питання про кваліфікацію внеску того чи іншого діяча в історичний поступ, навряд чи чинять у всьому виправдано, розважливо, справедливо.

Сказане зовсім не означає, що при цьому дослідники взагалі виговорюють собі індульгенції від критичних закидів на свою адресу, нерідко справді правомірних, логічних. Однак, постійно стикаючись з аналізом суспільних відносин, особливо ж на індивідуальному рівні, вони розуміють, що спрощення, поверховість, одномірність тут не лише небажані й неможливі. Вони часто, навіть, шкідливі, зводять пошук істини на безплідні манівці. Персоніфікований зріз відносин виявляється для «розкладання на полицки» елементів вивчення не менш складним завданням, ніж дослідження суспільних рухів з мільйонами учасників, виявами стихійних поривань, непередбачуваними зламами масової психології, шокуючими вчинками тощо.

А відтак і про надзвичайно важливі, фундаментальні речі доводиться говорити не в абсолютних формулах і формах, а певною мірою «страхуватися» – вдаватися до численних застережень і «нашаровувань» пояснень, неодмінних апеляцій до об'єктивних обставин і суб'єктивних припущень.

Гадається, що без вищезазначеного ніяк не можна приступати до спроби відтворення основних віх життя і діяльності, «інвентаризації» та наступного «ранжування» здобутків і невдач, оцінки творчого спадку таких крупномасштабних особистостей українського національно-визвольного руху, вітчизняного державотворення як Володимир Винниченко і Симон Петлюра.

У 1920 р. в Харкові «Всевидавком» було випущено невеличку обсягом (всього на 44 с.) брошуру «Винниченко проти Петлюри»¹. До неї було включено статті, підготовлені на еміграції колишнім першим головою національного уряду України, колишнім Головою Директорії УНР В. Винниченком і деякими його однодумцями із зарубіжних українських комуністичних партій і груп проти тодішнього керівника українського державного проводу й Головного Отамана українських військ С. Петлюри.

Відібравши матеріали, зредагував і написав до них передмову відомий український поет, діяч боротьбистської партії (УКП(б)), члени якої після саморозпуску в березні 1920 р. влилися до КП(б)У, Василь Блакитний (Елланський). Того ж року брошура вийшла й у Відні. Не вдаючись до аналізу змісту збірника, якостей статей,

слід визнати правомірність назви видання. Справді, один керманіч Української революції зовсім не стримується у нищівній, достатньо предметній та обґрунтованій критиці іншого. Більшовики це блискуче знали й дуже ефективно використали в ідеологічній боротьбі за умонастрої мас – кращої, талановитішої дискредитації чільника УНР, котрий тоді намагався всіма силами загальмувати невмолимий біг історії, що, розвиваючись явно не за його сценарієм, обіцяла розтрощити під своїм колесом і його самого і справу, яку він уособлював. Однак то був не перший (і не останній випадок), коли два українських діячі, і своєю власною волею і – не менше – волею політичної кон'юнктури, опинилися в різних таборах, дедалі дистанціюючись один від одного. А були ж іще довгі роки взаємних симпатій, співпраці, товаришування, взаємопідтримки.

І хоч радянська історіографія зробила чимало для того, щоб переконати й наших співвітчизників, й увесь світ у тому, що В. Винниченко і С. Петлюра «виліплені з одного тіста», що обидва належали до когорти буржуазно-націоналістичних контрреволюціонерів (іноді трохи м'якше – дрібнобуржуазних, однак усе ж націоналістичних контрреволюціонерів), були однаковими ворогами українського народу, суспільного прогресу, протиставлення двох лідерів українства революційної доби остаточно не було подолано. Можливо до того й не особливо прагнули. Щоправда, достатньо охоче використовували самовикривальні цитати з «Відродження нації» В. Винниченка хоча при тому і незмінно додавали щось на кшталт: «Якщо вже такий запеклий ворог українського народу як В. Винниченко змушений був визнавати закономірність поразок буржуазно-націоналістичної контрреволюції (і, рівною мірою, – перемог більшовиків), то що ще варто додавати, доводити...». Відтак Винниченкові міркування, оцінки, висновки часто слугували «останнім козирем», який викидався на стіл ідеологічних дискусій².

У С. Петлюри подібних витягів не знаходилось, то ж дещо доляльніше ставлення до В. Винниченка, котре формувалося під впливом того, що «хоча б на словах» людина прагнула об'єктивності, на Головного Отамана не поширювалося. Тут домінувала непохитна негативна однозначність.

Крім того, в інтелігентському середовищі циркулювала негласна інформація про В. Винниченка як одного з найпопулярніших вітчизняних письменників початку ХХ століття, котрого високо цінували визначні класики нашої літератури і мистецтва, як найвідомішого українського драматурга, чий п'єси мали за честь ставити кращі акторські колективи Європи.

Натомість С. Петлюра дедалі поставав у суспільній уяві як малоуспішний і не надто грамотний публіцист, а петлюрівщина усталено вважалася синонімом отаманщини – дикого бандитизму, нестримного свавілля, підлого зрадництва, ганебних єврейських погромів.

Додатковими імпульсами для закріплення віри у справедливість останнього слугували не зовсім ясні обставини (так, принаймні, багатократно стверджувалось) загибелі Головного Отамана. Справжній талант прийнято визнавати, якщо він належить навіть ворогові. Вияви ж низького інстинкту, аморальності, «криваві сліди» викликають лише відразу, гнівний осуд, гидливу зневагу.

На такий ремінісцентний ґрунт у суспільній свідомості почали накладатися кроки, зусилля, спрямовані на «повернення» В. Винниченка і С. Петлюри в наше ідейно-політичне буття. Цей процес звівся не до простого перенесення тлумачень та оцінок емігрантської й діаспорної історіографії на сторінки вітчизняних видань.

За рубежем В. Винниченко зажив слави прибічника більшовизму, «комунізуючого» політика й потрапив у практичну ізоляцію в емігрантському середовищі, налаштованому у переважній більшості на антирадянський лад. На нього було зручно покласти значну долю відповідальності за втрачений в добу Української революції історичний шанс, що залюбки й робили як колишні соратники³, так і їх наступники⁴. Це також було спонукою для додаткових роздумів для тих, хто звикав сприймати світ не лише в чорно-білих фарбах, а в значно багатшій палітрі.

Що ж до С. Петлюри, оцінки вигнанців з рідної землі розділилися. Найполярніші табори означилися достатньо виразно: для одних С. Петлюра – найвизначніший національний герой, найзазаслуженіша постать Української революції; для інших – бездарний вискочка, прикра випадковість, безпринципний політикан, справжня біда всієї визвольної справи, сором нації. Природно, в умовах наростаючого ідеологічного протиборства двох систем, ескалації холодної війни представники першої, непримирно-воєвничої тенденції одержали щедрю матеріальну підтримку і, в результаті – кількісну перевагу.

То ж умовні «стартові позиції» двох політичних діячів при поверненні в масову суспільну свідомість українства виявилися істотно відмінними.

В умовах пошуку моделей «соціалізму з людським обличчям» – як одного з офіційно задекларованих напрямків перебудовної доби – В. Винниченко мав усі шанси опинитися в перших рядах тих, кого після реабілітації репресованих жертв тоталітаризму й дисидентів, можна було «легалізувати».

Звісно, Винниченко-літератор вів тут перед щодо Винниченка-політика, хоча поряд з передруком художніх творів⁵ достатньо оперативно почали перевидаватись і публіцистично-політичні праці⁶.

У супровідних матеріалах до передруків творчої спадщини й узагальнюючих нарисах про життєвий шлях (їх авторами були здебільшого літературознавці П. Федченко, М. Жулинський, С. Крижанівський), йшлося не лише про художні якості Винниченкової прози й драматургії, а й про його світоглядну позицію, політичні уподобання⁷. Один з наріжних елементів при цьому – В. Винниченко – істинний демократ, соціаліст, марксист, який віддав усього себе служінню рідній нації, народові. Висловлювалися навіть тези про те, що конфлікт з більшовиками значною мірою був зумовлений тим, що останні далі відходили від ортодоксального марксизму, ніж В. Винниченко.

Утім, великої уваги було надано й з'ясуванню епізоду, чи справді вступив визначний український політик до лав КП(б)У і як можна було тлумачити факт його приїзду в радянську Україну в 1920 р., тривалі переговори з московським і харківським комуністичним керівництвом⁸.

Наприкінці 80-х рр. минулого століття були здійснені спроби скоригувати національну політику КППС, оновити федеративну модель державного устрою і, зрештою,

виробити новий союзний договір. І тут, здавалося, знаходилася, якщо не суголосність, то, принаймні, сутнісні прикметні точки дотику з позицією В. Винниченка (також М. Грушевського, М. Порша, М. Ковалевського, П. Христюка, М. Шаповала), яка кваліфікувалася як демократично-федералістична, і насправді такою й була.

Проте після 1991 р. ставлення до В. Винниченка і його спадку почало істотно змінюватися. Точніше, художньої творчості⁹, його пропаганди це майже не торкнулося¹⁰. Передруковувалися й щоденникові записи¹¹. Окремі літературні шедеври було включено до вивчення в шкільних і вузівських курсах з української літератури, з українознавства.

У ставленні ж до суспільно-політичних праць В. Винниченка, а відтак і до його комплексної оцінки як громадського діяча, сталися складні метаморфози. Дослідники умовно поділилися на три головних табори.

Перші вбачають у В. Винниченкові одного з видатних діячів українства, державотворення, національного відродження¹².

Чимало тих, хто намагається поряд з очевидними позитивними якостями В. Винниченка-політика відзначити й настільки ж очевидні негативні сторони його діяльності¹³. Основна відмінність від представників умовно першої групи науковців полягає, головним чином, у сумарній співмірності одних та інших начал. Якщо перша група визначено вважає, що домінантним в оцінках В. Винниченка, при врахуванні всіх від'ємних моментів, безперечно, є позитивний баланс, то представники другої групи неначебто урівноважують особисті якості й результати діяльності непростой особистості.

Поступово достатньо помітної активності набули публічні виступи тих, хто віддавав перевагу критичним акцентам в оцінках особистості В. Винниченка, його політичних здобутків. Певною мірою це було пов'язано зі ставленням до різних моделей державницької організації, апробованих в буремних подіях 1917–1920 рр.: засуджувались республікансько-демократичні тенденції й підносились авторитарно-монархічні¹⁴.

Однак, гадається, що свою важливу роль тут відіграло і те, що оцінки В. Винниченка постійно співвідносились зі ставленням до С. Петлюри, особистість, заслуги і творчість якого почали активно пропагувати після 1991 р.

Власне, починаючи з революційної доби, не переводиться когорта публіцистів-адептів, для яких експлуатація імені С. Петлюри стала зручним способом самоствердження. Частково міфологізована, частково сумнівна й скандальна слава Голови Директорії й Головного Отамана Військ УНР часом сприймалися і використовувалися як своєрідний захисний щит від неминучих звинувачень у примітивізмі, поверховості, декларативності публікацій, центральним героєм яких був С. Петлюра. Більше того, їх автори справедливі сумніви, критичні міркування, будь-які заклики до виваженості, науковості, принциповості досліджень неодмінно переводили у площину політичних звинувачень істориків у антипатріотизмі, відсутності державницьких почуттів і т. ін.

Причому певний час (десь першу половину 90-х рр.) на відстоювання подібних позицій спрямовувався переважно юнацький ентузіазм малодосвідчених фахівців,

що робили свої перші кроки в науку. Поширення набули, зокрема, «конкурси петлюрознавців» із гучними публічними заохоченнями, широкою публікацією витворів тих, хто прилучався до літератури, найменованої «петлюріаною»¹⁵.

Не забарилися з передруком і поширенням в Україні діаспорних публікацій, у яких С. Петлюрі віддавалась пальма першості серед інших політичних діячів Української революції. Проводились численні публічні акції (конференції, «круглі столи», наукові читання й т. ін.), де ім'я Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР дедалі частіше звучало серед найвидатніших представників української еліти всіх часів.

Почали активно передруковувати матеріали з творчої спадщини і самого С. Петлюри¹⁶, супроводжувані такими високими й яскравими епітетами, на які тільки здатні були прихильники чеснот свого кумира. Так, у вступній статті до збірника «Симон Петлюра. Статті» О. Климчук беззастережно стверджує: «І було ще три роки (1918–1920), протягом яких Симон Петлюра стояв на українському овиді, мов біблійний велет».

І. Срібняк вважає, що С. Петлюра «був і залишається центральною постаттю для дослідників новітньої історії України та історії української політичної думки.

І це не перебільшення. С. Петлюра став символом збройної боротьби України за власну державність»¹⁷.

Продовжуючи лінію на звеличення С. Петлюри, його виокремлення з когорти лідерів українства, Української революції, навіть протиставлення його іншим політичним і державним діячам, І. Срібняк, здається, втрачає почуття міри: «Сьогодні настав час об'єктивної оцінки постаті Симона Петлюри, який для нас є своєрідним містком між тією героїчною добою визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького і сьогоденням, коли на карті Європи з'явилася незалежна Українська Держава.

Це твердження можна обґрунтувати тим, що С. Петлюра, як і гетьман Б. Хмельницький, уособлював душу народу, його думки і почуття. С. Петлюра повніше, ніж будь-хто у той час, відбив столітні, споконвічні прагнення українського народу до самостійного життя, вільного існування у європейській сім'ї народів.

В його особі найбільш вдало поєдналися риси державного мужа і військового вождя, той симбіоз політики й військовості, який був притаманний національним героям-провідникам і будівничим суверенних держав світу»¹⁸.

Неважко помітити, що на підтвердження тези-припущення автор висуває... припущення-аргумент (можливо для нього й аксіоматичний, а з точки зору наукових уяв – такий, що обов'язково має ґрунтуватися на переконливих фактах) і тим, сам себе надихаючи, полишає національний контекст, в рамках якого вже тісно оцінювати історичну роль і заслуги С. Петлюри, завершує розмову в руслі вселенських масштабів: «Все життя Симона Петлюри до останньої миті було віддане боротьбі за єдність і самостійність українського народу. Постать С. Петлюри невід'ємна від найсвятіших прагнень українського народу до волі, щастя і справедливості. Це забезпечило йому видатне місце не тільки в українській, а й світовій історії, у нетлінній пам'яті нащадків»¹⁹.

Таку ж тональність витримує і В. Сергійчук, що одну із своїх розвідок про С. Петлюру промовисто назвав «Постать світового рівня»²⁰. В гонитві за аргументами на доказ таких оцінок автор вдається і до нагадувань про С. Петлюру «як одного з дев'яти Президентів незалежної України в ХХ столітті»²¹.

Долаючи ніяковість, доводиться звертати увагу плідного дослідника, що до 1991 р. такої офіційної посади в Україні просто не існувало. Гносеологію затвердження цього терміну в діаспорних публікаціях В. Винниченко пов'язував ще в «Заповіті борцям за визволення» в 1949 з появою в Західній Європі «нової еміграції», тобто її післявоєнної хвилі: «Ні одна Конституція Української Революції, ні Центральної Ради, ні Трудового Конгресу не мають у собі такого інституту, ні такої назви. Іноді голову Центральної Ради Михайла Грушевського звали президентом, але ця назва була не офіційна. Трудовий Конгрес ніякого президентства не знав. За голову Держави він вважав голову Директорії і в такій якості та назві затвердив його»²².

Тому В. Винниченко слово «президент» у поєднанні з особами С. Петлюри та А. Лівичького незмінно брав у лапки²³.

Принагідно варто зауважити, що самому В. Винниченку ці його писання «дорого коштували». Одержавши в свій час легітимним шляхом найвищий державний пост в Українській Народній Республіці (якого так і не був законно позбавлений), він «випадає» із числа «президентів». Так, у виданій 1993 р. Інститутом дослідження модерної історії України книзі «Державний центр Української Народної Республіки в екзилі» у спеціальному розділі «Президенти Української Народної Республіки» серед шести нарисів-портретів є матеріали про М. Грушевського, С. Петлюру, А. Лівичького, проте жодним словом не згадується В. Винниченко²⁴.

Це, гадається, зайвий доказ відносності, умовності, застосування поняття «президент» щодо лідерів українського руху, Української революції.

Важко судити про логіку укладачів видання. Можливо, вони керувались тим, що В. Винниченко не вважав себе вправі іменуватись президентом, то, мовляв, хай воно так і буде. Однак віднести такий підхід до наукових навряд чи хто зважиться, а інших аргументів просто немає. Тому хронологічно «проміжна» постать між двома «президентами» М. Грушевським і С. Петлюрою без зайвого клопоту вилучена.

Між тим «президентоманія» набрала нових масштабів, примножуючи кількість публікацій про М. Грушевського та С. Петлюру як повноцінних, офіційних президентів УНР²⁵.

Взагалі, коли зустрічаєшся в історичних працях із сумнівними, суперечливими, спірними, малодоказовими положеннями, твердженнями, висновками, оцінками, виникає природне бажання, спираючись на власні переконання, методологічні принципи, додаткове чи ґрунтовніше знання фактів, здатність їх оригінальніше препарувати і т. ін., зав'язати наукову дискусію, в ході якої намагатися щось переглянути, щось спростувати, щось уточнити.

Однак, у працях, присвячених С. Петлюрі, іноді натрапляєш на такі пасажі, що будь-яке бажання вести науковий діалог зникає відразу, оскільки відчувається абсолютна безперспективність полеміки із заангажованими до крайньої межі особистостями. Так, в 1996 р. видавництвом «Рада» у Києві видано книгу «Симон Петлюра та

його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали». Упорядником і автором передмови є директор Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі В. Михальчук.

Серед інших завдань, які розв'язує В. Михальчук, виявляється прагнення не просто звеличити С. Петлюру, а й зобразити його постаттю, що переважала будь-кого із сучасних їй діячів українства. З цією метою автор «Передмови» наступним чином порівнює С. Петлюру з М. Грушевським: «Велике місце в боротьбі за відродження України займає, без сумніву, Михайло Грушевський. З його ім'ям переплетена поважна частина історіографії, історія Центральної Ради в Києві. Але й він не виявився послідовним державним мужем. Провідне місце в Раді займає Симон Петлюра. Він не зійшов з свого поста навіть у найважчих хвиликах, все борючись з труднощами, анархією і з «добрими приятелями»²⁶.

Тут невідповідність тверджень В. Михальчука всім добре відомим фактам (С. Петлюра, м'яко говорячи, провідного місця в Центральній Раді ніколи не займав) настільки волаюча, що, здається просто незручно нагадувати їх поважному автору, чи звинувачувати його в очах читачів у елементарній науковій недобропорядності.

Близькою за пафосом до вище цитованих творів є й інша розвідка В. Михальчука «Симон Петлюра в другому періоді (Революційно-воєнна дія 1917–1920 рр.)», вміщена у книзі «Симон Петлюра. Вибрані твори та документи» (К., 1994, С.141–153), яку було підготовлено Всеукраїнським товариством «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка, Українською бібліотекою ім. С. Петлюри в Парижі, Фондацією Симона Петлюри в Канаді. Судячи з усього, автора не дуже бентежить, що для однозначних відповідей у порушених ним питаннях про розбіжності у поглядах М. Грушевського, В. Винниченка та С. Петлюри на перспективи військового будівництва, чи про міру відповідальності Голови Директорії і Головного Отамана за єврейські погроми просто немає достатньо переконливих документів, в тому числі і в згаданому збірнику. А без них – категоричні заперечення щодо відповідальності керівника українського державницького центру, приміром, за антиєврейські акції, набувають, всупереч розрахункам їх авторів, ще більшого присмаку декларативності.

До речі, спробу зібрати всі можливі аргументи для абсолютного історичного виправдання ролі С. Петлюри в дуже складних українсько-єврейських стосунках громадянської війни зробив Т. Гунчак ще в 1969 р. у статті, що потім неодноразово друкувалася різними мовами і нещодавно включена до брошури «Симон Петлюра та євреї»²⁷. Однак, не можна при цьому не звернути уваги на те, що стаття і «Додатки» не завжди і в усіх деталях кореспондуються між собою. Адже, все, що робилося Директорією, урядом УНР в цілому для протидії єврейським погромам, включаючи покарання винних за них, беззастережно відноситься до особистої позиції, заслуг С. Петлюри. Що ж до тих невтішних реалій, які обминути теж ніяк не можна, то від них Т. Гунчак намагається всіляко відгородити С. Петлюру, перекласти відповідальність на будь-кого іншого. Звісно, що подібна «наукова асиметрія» лише породжує додаткові питання.

Практично не виходить за рамки такого підходу і В. Сергійчук, хоч і додає нових документів до дослідження непростой проблеми²⁸.

Значно об'єктивнішим виглядає підхід до проблеми С. Єсельчика, здійснений у статті «Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917–1920)»²⁹. Автор не лише суттєво збагатив фактологічний бік дослідження (що вже саме собою створило нові можливості для ґрунтовніших висновків), а й поставив питання про співвідношення між теоретичними уявами, поглядами, політичними постулатами, зафіксованими у документах (відозвах, зверненнях, деклараціях, наказах), і нездатністю українського проводу, особисто С. Петлюри, забезпечити втілення в життя їх положень, вимог. С. Єсельчик, зокрема, висловлює жаль з приводу того, що превентивні заходи проти єврейських погромів були обмеженими і малоєфективними³⁰.

Водночас доводиться констатувати, що, поряд із виявленими тенденціями, прагненням до об'єктивності, сучасні дослідники дедалі частіше зосереджуються на апріорному розвінчанні міфологем про «Петлюру-антисеміта», «Петлюру – найважливішого погромника», на спростуванні винайденого «компенсаційного механізму», за яким головна провина за антисемітизм та єврейські погроми уособлюється в С. Петлюрі. Ставлячись до намагань викриття ідеологічної вигадки (дивись, наприклад, статтю В. Харченка «Міф про Симона Петлюру на тлі українсько-єврейських стосунків доби революції»³¹) із розумінням, не можна, однак, у всьому згодитись з явно ускладненою схемою пошуку історичної істини, запропонованою логікою доказів і одержаними в результаті висновками.

Перечитавши чималу низку ретельно зібраних і відтворених автором тверджень про те, що С. Петлюра (як, між іншим, і А. Денікін та Н. Махно) з природної натури, з ідейних переконань не був погромником, хочеться щиро вірити авторитетним свідченням. Однак, тут же, мимоволі, ловиш себе на думці, що, за винятком другорядних осіб (анархічних, самозваних батьків-отаманів та ще екстремістів-більшовиків), сучасному історичному взагалі нікому висувати претензії щодо відповідальності за десятки, сотні тисяч невинних жертв (про об'єктивні причини складних українсько-єврейських взаємин, про специфічну природу погромів як породження революційного процесу у їх тлумаченні дослідником – розмова окрема). Намагаючись переконати читача по суті у науковій незбагненності чинників єврейських погромів, В. Харченко зараховує до складників міфотворчості і українську історіографію, зокрема відомий тритомник В. Винниченка «Відродження нації».

На жаль, автор спокусився на примітивізацію підходу до порушеного аспекту, вважаючи, що критичне ставлення В. Винниченка до С. Петлюри, його діяльності сталося «на ґрунті особистих непорозумінь та неприязні», а також бажання «створити «ікону» з власної постаті»³².

У цьому зв'язку хочеться ще раз зазначити, що В. Винниченко, і як особистість, і як художник був значно масштабнішим у думках і вчинках, ніж його часто сьогодні «подають», бажаючи хоч якоюсь мірою применшити, згладити враження від його запальних критичних виступів.

Це й зрозуміло – адже спростувати свідчення, висновки, оцінки В. Винниченка неможливо – то, в такому разі, варто спробувати підірвати довіру до нього самого, а, значить, – і, якоюсь мірою, до його висловлювань.

А, втім, той же В. Харченко намагається «побити» В. Винниченка... самим же В. Винниченком. «З роками гарячий В. Винниченко ніби трохи охолонув, та, продовжуючи критикувати свого колишнього колегу, зауважив у «Заповіті борцям за визволення» дещо іншу оцінку, котра не так ладно узгоджувалася з його попередніми писаннями: «Я мав сказати, що Петлюра ніколи не був ідейним чи іншим антисемітом, що він ставився негативно і з огидою до погромів. ...Винниченкова лиха натура згубила його, та, здається, до нього краще пасують його власні слова, кинуті на адресу Петлюри: «Він упав жертвою своєї нещасливої вдачі»³³.

По-перше, В. Винниченко і у «Відродженні нації» не стверджував, ніби С. Петлюра був антисемітом. І через тридцять років він своєї оцінки щодо відповідальності С. Петлюри за ті єврейські погроми, що мали місце на території, підконтрольній уряду УНР, не міняв. В. Харченко просто зручно «відтяв» з відповідного сюжету «непотрібні» для нього (тобто В. Харченка) слова. У В. Винниченка у відповідному місці мова йде про його запрошення адвокатом вбивці С. Петлюри С. Шварцбарда виступити в суді 1927 р. проти С. Петлюри. «Я заявив їм, – пише В. Винниченко, – що виступлю на суді, якщо прокурор мене запросить, проти Шварцбарта (так у В. Винниченка – В. С.) і головне на захист українського народу, себто і проти Шварцбарта, але і проти деяких петлюрівців, які, щоб виправдати Петлюру, казали, що весь український народ був антисемітським, що весь народ був погромщиком. Я мав сказати, що Петлюра ніколи не був ідейним, чи іншим антисемітом, що він ставився негативно і з огидою до погромів, але через свою слабохарактерність не міг вжити радикальних заходів проти справжніх погромщиків. І в цьому його була вина»³⁴.

Коли б В. Харченко прагнув до подолання тенденційності, відтворення справжнього ставлення В. Винниченка (як, власне, й інших творців історіографії Української революції) до єврейських погромів у часи Директорії, він навряд чи пройшов би й повз інший сюжет з цитованого вже «Заповіту борцям за визволення». В. Винниченко доводить, що С. Петлюра не мав власних твердих соціальних принципів і був слухняним зряддям тих груп українства, які «лестили його честолюбність» і з власних групових, корисних інтересів виявляли прихильність до Головного Отамана. До таких груп В. Винниченко відносить царське чиновництво, що «поспішило українізуватися», земельних власників (поміщиків та «куркулів»), отаманів. Останні «оперували... не тільки проти більшовиків, але й проти українського селянства й робітництва та ще проти євреїв». Отамани, за оцінками В. Винниченка, походили переважно з куркульських елементів, царських урядовців, поліцаїв. Були серед них, на думку письменника, і «білогвардійські агенти-провокатори, які навмисне для дискредитації українського руху, «України», штовхали отаманів на всякого роду ексцеси соціального і національного характеру. «...Директорія це бачила і настійно, категорично вимагала від Головного Отамана, щоб він припинив ці злочинства своїх малих отаманів проти України. Але він не виконував постанов Директорії. Не виконував через те, що він був ідейним прихильником тих поліцаїв, поміщиків, куркулів, погромників. Він, повторюю, ніяких своїх твердих ідей не мав, а не виконував через те, що не хотів рішучими заходами, репресіями підірвати свою популярність у тих злочинців, які вважали його за свого представника і вождя»³⁵.

Так що протиставляти «пізнього» В. Винниченка, що «ніби трошки охолонув», більш емоційному «ранньому», очевидно, немає належних підстав. А, в результаті, й визнати за вдалу спробу В. Харченка «історіографічним аргументом» довести правомірність відстоюваних ним оцінок та логічних вибудов теж, очевидно, не можна.

Принагідно слід звернути увагу ще на один суттєвий момент останньої винниченкової цитати. Автор «Відродження нації» не ототожнює позиції С. Петлюри і Директорії (звичайно, до того часу, доки С. Петлюра не став одноосібним правителем). Інші ж автори допускають (свідомо чи несвідомо) таке ототожнення, особливо ж, коли воно вигідне, «зручне» для пропонованих конструкцій. Так, до авторських праць С. Петлюри беззастережно включаються ті, які були плодом колективних зусиль, і які не лише не належали перу Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР, але й ті, авторство яких відомо.

Наприклад, до збірників статей і вибраних творів С. Петлюри включене звернення «Від правительства Української Народної Республіки». Останні рядки документа такі: «Голова Директорії Отаман Петлюра.

Голова Ради Народних Міністрів і Міністер Внутрішніх Справ І. Мазепа. Міністер Преси й Пропаганди Т. Черкаський. Міністер праці Й. Безпалко. Міністер Єврейських справ П. Красний. Керуючий Міністерством Пошт і Телеграфів І. Поливода. В.о. Міністра Народного господарства Г. Солодар. Державний Секретар Л. Шрамченко. м. Любар на Волині, 2 грудня 1919 року»³⁶.

У першому збірнику немає жодних приміток до документа, у другому – зазначається, що його взято з видання: Олександр Доценко. «Літопис Української Революції». Київ–Львів, 1923, –Т.2, кн.4, – С. 343–346.

Між тим, безпосередній учасник подій, людина, яка теж поставила свій підпис під згаданим документом, тогочасний Голова Ради Народних Міністрів і міністр внутрішніх справ І. Мазепа в подробицях описує вибухонебезпечну обстановку в Любарі наприкінці листопада – на початку грудня 1919 р., змову отамана Волоха, захоплення повсталими 2 грудня 1919 р. державної скарбниці і невдалу спробу С. Петлюри ліквідувати заколот, після чого «щоб уникнути нових «несподіванок» Петлюра, В. Тютюнник з своїм штабом і уряд негайно виїхали до сусіднього містечка Нова Чорторія, де стояли Січові Стрільці». На нараді, що відбулася того ж дня (тобто – 2 грудня 1919р.) на пропозицію І. Мазепа було ухвалено «негайно перейти до партизанських методів боротьби... На другий день (тобто 3 грудня 1919 р. – В. С.) в зв'язку з цим рішенням уряд ухвалив окрему відозву до населення України, яку підписав Петлюра і всі члени уряду. Текст цієї відозви виробили О. Безпалко та П. Феденко. Вона була підписана в Чорторії, але навмисне датована 2 грудня в Любарі, щоб уникнути немилозвучної назви «Чорторія»». А далі І. Мазепа наводить текст документа, автентичний відтвореному у згаданих збірниках³⁷.

Природно, укладачі збірника, як мінімум, повинні були дати до цього документа застереження, як і ким той документ готувався (якщо вони не знають того, або свідомо замовчують – у обох випадках стає сумно і гірко за нинішній стан науки та публікаторської справи). Не могли вони не розуміти й іншого. Адже, якби постало питання про видання творів І. Мазепа, Й. Безпалка, П. Феденка (теоретично – а чому

б і не всіх інших членів уряду УНР?), то згадана відозва могла бути з таким же успіхом включена і до відповідних збірок.

Однак, укладачі видань творів С. Петлюри, швидше за все, люди практичні, добре знають, що до останнього навряд чи ближчим часом дійде, то нехай яскравий, в чомусь навіть відчайдушний документ ще раз «спрацює» на авторитет їхнього кумира.

Не хотілось би далі розчаровувати прихильників подібних прийомів, та доводиться вказати і ще на одну, але надто суттєву для розуміння документа деталь. У патетичній відозві не бракує палких гасел. Ось одне з них: «Вояки Української Армії і весь народ України!

Нехай наша віра в нашу народну справу не захитається ні на мить!»³⁸ Проте, доводиться констатувати, що пафос документа, зокрема наведеного заклику, не можна ідентифікувати з тогочасними настроями Голови Директорії і Головного Отамана.

26 листопада 1919 р. на військовій нараді в Старокостянтинові С. Петлюра доводив, що, по суті, в безнадійних умовах, головною запорукою дальшої боротьби все ж є не перехід до повстансько-партизанських методів, а збереження регулярної армії³⁹. Однак, на тій же нараді серед інших настроїв, виявилися і бажання (їх уособив отаман Гайдамацької бригади Волох) «визнати радянську форму влади на Україні і в союзі з російськими більшовиками почати війну проти буржуазії цілого світу»⁴⁰. Залучали відверті закиди в бік Головного Отамана як «фахівця» – головного винуватця поразок.

С. Петлюра розгубився.

«Я помітив, – згадував пізніше І. Мазепа, – що виступ Волоха і всі останні події (бунт «висів у повітрі», а потім дійсно відбувся – В. С.) несприятливо вплинули на настрої Петлюри. Завжди бадьорий і повний енергії, він тепер зробився байдужий до всього того, що діялося навкруги нього. Під впливом цих настроїв, очевидно він прийняв рішення їхати за кордон. В кожному разі тут, в Старокостянтинові, я вперше довідався про намір Петлюри виїхати за кордон»⁴¹.

27 листопада 1919 р. про намір С. Петлюри залишити пост і від'їхати з України повідомив І. Мазепу генерал Юнаків. Довірча розмова того ж дня мала логічне продовження. Пізно ввечері С. Петлюра через осавулу О. Доценка запросив до себе Голову Ради Народних Міністрів у «важливій державній справі».

На зустрічі, в присутності отамана А. Мельника «Петлюра дав мені прочитати проект свого листа до уряду, в якому заявив, що при тих обставинах, які склалися, він вважає необхідним відійти від державних справ, а тому передає свої уповноваження, як голова Директорії і головний отаман, раді міністрів під моїм (тобто І. Мазепи – В. С.) головуванням»⁴².

Пояснюючи мотиви такого рішення, С. Петлюра сказав: «Я бачу, що для збереження нашої армії необхідний контакт з совітською армією, а тут, очевидно, на перешкоді буде моя особа. Крім того, контакт з більшовиками напевне вимагатиме зміни нашої політики, а я не хотів би цим компромітувати ні себе, ні до певної міри українського руху, що весь час ішов під прапором справжньою демократизму. Нарешті в теперішніх обставинах все може бути: можуть мене убити десь по дорозі або я можу сам застрілитись»⁴³.

І. Мазепі коштувало чимало зусиль переконати С. Петлюру відмовитись від наміру. Заважав і присутній на бесіді А. Мельник, що підтримував бажання С. Петлюри відійти від справ, з чого І. Мазепа робив висновок, що крок С. Петлюри уже узгоджено із командуванням Січових Стрільців⁴⁴.

Можна по різному оцінювати поведінку в цьому епізоді С. Петлюри – в чомусь засуджувати, в чомусь по-людськи зрозуміти, навіть віддати належне виявленням шляхетності, гідності. Та мова в даному разі зовсім про інше.

З усього викладеного видно, що тогочасні рішення, в даному разі – про перехід до партизанських методів боротьби, які започаткувала все та ж відозва, ініціював і приймав зовсім не Голова Директорії, що, як мовиться, «короля грав почет». Так нерідко бувало в історії. І ситуація з С. Петлюрою – більше цинічне правило, аніж прикрий випадок. Однак, вдаючись до відомого перефразу, в цьому, як і в інших випадках, слід все ж віддавати «богу – богове, а кесарю – кесарево».

І розібратися при бажанні в тому, де «богове», а де – «кесарево» не так уже й складно, якщо, звісно, не переслідувати якусь іншу мету.

Оптимізації досліджень про діяльність С. Петлюри в добу революції могли б дієво посприяти численні документи, віднайдені і опубліковані В. Сергійчуком у вітчизняних та зарубіжних (російських і польських) архівах⁴⁵. Вони органічно доповнили два томи, що значно раніше побачили світ за кордоном⁴⁶. Добра половина матеріалів великих за обсягом видань датована 1917–1920 рр., а в решті (1921–1923 рр., 1921–1926 рр.) зустрічається чимало сюжетів, дотичних до проблем попереднього періоду, пов'язаних із ним.

Можливо, не зі всім, написаним у передмовах до видань, які мають відповідно у III і IV томах назви «Великий державник України» «Високий чин українського державництва» можна погодитися. Так, з перших же рядків першої розвідки відомий історик висловлює різкі закиди владі, яка не визначилася у своєму ставленні до С. Петлюри «боїться згадувати його ім'я, не кажучи вже про гідне відзначення пам'яті ...».

Ще категоричніше В. Сергійчук ладен картати тих, хто зважається на критичні зауваження на адресу одного з керівників Української революції. «Користуючись історичним безпам'янством вічного нашого чиновництва, – наголошує він, – вороги української державності продовжують знеславлювати світлий образ Голови Директорії та Головного Отамана військ Української Народної Республіки»⁴⁷. Гадається, що не слід поспішати зараховувати до числа «ворогів української держави», зокрема, тих вчених, які прагнуть об'єктивних оцінок діяльності С. Петлюри. А «світлий образ» останнього зовсім не варто штучно додатково освітлювати такими, приміром, твердженнями, нібито ім'я С. Петлюри «уособлює українців-самостійників національно-визвольних змагань 1917–1921 років»⁴⁸.

Справа в тому, що до початку 1918 р. С. Петлюра не займав самостійницьких позицій, що, до речі, підтверджують і документи і III, і IV томів⁴⁹. І така, на перший погляд, незначна неточність в умовах перманентної дискусії навколо імені С. Петлюри здатна породжувати підозру, чи не робиться те свідомо, щоб у будь-який спосіб домогтися звеличення діяча, який можливо того й не вартий (навіщо інакше вдаватись до відходу від істини?) Однак в цілому передмови виважено представляють зібрані

в книгах матеріали, а самі вони краще за все інше дозволяють об'єктивніше пізнати С. Петлюру, його революційну діяльність.

На жаль, доводиться констатувати, що одержаною можливістю далеко не сповна скористалися історики, які обрали за краще зробити свій внесок у з'ясування ролі неоднозначної особистості у руслі започаткованих у першій половині 90-х рр. тенденцій. І хоча серед тих, хто присвятив себе «петлюріані», було чимало й зрілих за віком людей, які змогли здійснити низку солідних за обсягом, зовнішньою атрибутикою (товстелезні – на сотні сторінок, коштовне поліграфічне виконання тощо) видань, останні лише зайвий раз продемонстрували відсутність помітного прогресу, підкреслили невідповідність форми і змісту випущених книг. Можливо, найнаочніше це доводять праці С. Литвина⁵⁰.

Одне із завдань, які вони виконують – всемірне звеличення С. Петлюри, «захист» його імені від будь-яких критичних зауваг. Втім автор замахується і на «зверхзавдання» – поставити свого героя над усіма іншими видатними діячами Української революції.

Уже у вступі С. Литвин без тіні сумніву заявляє: «Майже вщухли дискусії стосовно М. Грушевського (це зовсім не так – В. С.). Подеколи не зовсім заслужено, на думку автора, вивищився над сучасниками В. Винниченко-політик (чому б не додати до зловісних атак численних задрісників на справжній талант ще одну «оригінальну» «думку автора»? – В. С.).

І хоча, як мовиться, Бог любить трійцю (те, що подібна лексика, м'яко говорячи, дисонує з науковою мовою, автора, вочевидь, зовсім не бентежить – В. С.), місце третього (а може першого ?!) (промовисте поєднання знаків пунктуації належить «гострому перу» С. Литвина – В. С.), – залишається майже порожнім»⁵¹.

Покликаючись до Бога, автор насправді явно плутає грішне з праведним, вдається до тверджень, сприймати які зовсім непросто. Адже ніяк неможливо збагнути, скажімо, що в науці може бути «баланс між об'єктивністю і суб'єктивізмом», який В. Солдатенко «порушує», оскільки «акцентує увагу переважно на прорахунках і помилках Петлюри» «без наведення об'єктивних факторів, що спричинили невдачі».

Ті, хто не поділяє поглядів С. Литвина на С. Петлюру багаторазово звинувачуються у незнанні, чи ігноруванні джерельної бази, яка, буцімто, істотно розширилася останнім часом. Жодного ж випадку використання нових документів принципового характеру (зустрічаються поодинокі, несуттєві свідчення, другорядні, або ж такі, які нічого істотно відмінного від давно відомої інформації не містять) у книгах автора виявити не вдалося. А тому доводиться констатувати, що то просто голі декларації, демагогічні заклинання, які до науки мало дотичні.

Хоча кількість публікацій, присвячених С. Петлюрі, набула вражаючих значень, в роки виповнення пам'ятних дат вона, природно, істотно зростала. Останнім часом це було пов'язано і з тим, що ім'я непересічного українського діяча стало звичним використовувати в документах найвищого державного рівня.

Так, в указі Президента України В. Ющенка «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» від 16 травня 2005 р. ім'я С. Петлюри називається не лише серед інших керівників

Української революції, яким варто присвятити низку заходів, а й міститься доручення Кабінету Міністрів вирішити в установленому порядку питання про спорудження пам'ятника Головному отаману (подібне адресне доручення торкається ще тільки В. Винниченка)⁵².

Правда, персональний ювілей С. Петлюри (125-річчя) виповнився роком раніше і ненавбто «в компенсацію» того, що тоді не з'явилося високого державного документа, вийшов Указ Президента України з нагоди 80-річчя смерті С. Петлюри, яке припало на травень 2006 р.⁵³

Судячи з усього, «масла у вогонь» додали ювілейні заходи з нагоди 125-річчя В. Винниченка. З цього приводу було ухвалено спеціальну Постанову Верховної Ради України⁵⁴, а навіть часткова її реалізація викликала ревну реакцію прихильників С. Петлюри, які постаралися різними способами доводити, що їх улюбленець вартий більшої шани за прижиттєвого конкурента.

Прикладом можуть бути виступи в пресі вже згаданого вище С. Литвина. Йдучи ще далі у прагненні до звеличення свого кумира, історик додає до попередніх перетримок, фантазувань і фальсифікацій, які нав'язуються з настирливістю, гідною кращого застосування, нові елементи, особливо щодо воєнних талантів Головного Отамана, його величезного внеску у національне військове будівництво⁵⁵.

Підводячи підсумки сумнівним сентенціям, С. Литвин урочисто твердить: «У найскладніші періоди боротьби 1919 р. С. Петлюра відіграв вирішальну роль, виявляв мужність, витримку, рішучість, волю і непохитність державницької позиції»⁵⁶. А далі в хід пускаються будь-які моменти, які зовсім не безпосередньо, а, навпаки – вельми опосередковано – «спрацьовують» на потрібний С. Литвину результат, викликаючи, іноді, крім логічних запитань ще й іронічні рефлексії. «Є багато свідчень про виняткову хоробрість Петлюри, – категорично заявляє знавець біографії Головного Отамана, – і читач чекає далі «зливи фактів». Чекає даремно, оскільки на підтвердження С. Литвин наводить слова (знову слова!) генерал-полковника О. Удовиченка: «Петлюра не лякався смерті... (купюра С. Литвина – В. С.), рвався до передової лінії фронту: від цього кроку його завжди (! – В. С.) треба було стримувати (хто ж те так успішно міг робити? – В. С.). У першу чергу Головний Отаман відвідував козаків, що були у бойовій лінії»⁵⁷.

Ось така вона «виняткова хоробрість». Відвідав козаків на передовій – і вже герой! Які ще потрібні підтвердження, факти?!

У регіональних засобах масової інформації зустрічалися публікації, в яких проглядає неприкрита ворожість до тих, хто чомусь іще ставить «каверзні» питання, сумніваючись у величі С. Петлюри. Такі випадки кваліфікувались як прояви антидержавного мислення і дій⁵⁸.

У зв'язку з ювілеєм Петлюри з'явилися і чималі обсягом монографічні видання. Щоправда, вони мають популярний, публіцистичний характер. І до таких з них, як книга Б. Дорошенка-Товмацького⁵⁹ застосувати бодай наближені до наукових стандартів критерії взагалі неможливо: праця виконана на любительському рівні й загалом не викликає бодай якогось інтересу. Почерпнути з неї хоча б щось нове, оригінальне, цікаве неможливо.

Порівняно значно краща книга В.А. Савченка «Симон Петлюра»⁶⁰. «Український історичний журнал» відреагував на неї як на історіографічний факт⁶¹. Не відступаючи ні від загальної оцінки монографії, ні її окремих складових (для цього просто немає належних підстав), гадається, є сенс підтвердити вище сформульовані міркування уже з допомогою аргументів кваліфікації одного з новітніх видань, автор якого намагається сказати «власне слово» в осягненні складних феноменів.

В. Савченко не бажає беззастережно приставати до будь-чиїх з наявних в історіографії поглядів і понад усе прагне заново, начебто передусім для самого себе, зрозуміти С. Петлюру як людину, зіткану з різних, суперечливих – позитивних і негативних – начал. Він відмовляється штучно героїзувати, абсолютизувати непросту історичну постать і, так само, спеціально перебільшувати її очевидні вади, помилки. Узагалі створюється враження, що автор не стільки оцінює вчинки, дії політика, скільки скрупульозно констатує всі зібрані (частково відомі раніше, частково нововиявлені) факти. Прийом не новий і неодноразово доводив свою ефективність. Особливо придатним, навіть виграшним, він видається у випадку з відтворенням біографії С. Петлюри, надто заплутаної й суперечливої. На основі об'єктивно поданої інформації читач має здебільшого сам робити висновки та оцінювати політичного діяча і його дії. Звісно, обмежитись лише хронологічним нанизанням фактів публіцист не може. Він застосовує й певний мінімум епітетів, удається до міркувань, які, вочевидь, видаються доречними, обґрунтованими, виваженими. І одержаний інтегральний результат, гадається, виявився цілком прийнятним.

Зі сторінок книги Симон Петлюра постає живою людиною, наділеною від природи чималими здібностями. Однак усім своїм змістом праця доводить, що відносити їх до виняткових, видатних – проблематично. Адже доля, яка винесла С. Петлюру на вершину української політики в критичних обставинах, швидше виявила дефіцит справжніх обдарувань у найнеобхідніших проявах: масштабне державницьке, стратегічне мислення, здатність передбачати й теоретично обґрунтовувати суспільну перспективу, багата ерудиція, різнобічна компетентність, військовий талант, інтуїція та воля, історична відповідальність, ініціативність, уміння обирати оптимальні організаційні й кадрові рішення, тверді моральні принципи.

Ось типовий зразок відтворення діяльності С. Петлюри, що належить до липня 1919 р.: «Детально розбираючи воєнні плани, він в той же час не втручався в оперативну їх частину, оскільки був далеким від «академічної стратегії». На штабних нарадах Петлюра частіше мовчав, слухав, лише підводив короткі резюме «з цим я погоджуюся» або «це неможливо»⁶². Що ж стояло за висновками, до яких приходив Головний Отаман, чим він керувався, для читача залишається неясним, незрозумілим.

Утім, більшого автор, мабуть, зробити й не міг. Адже назовні картину відтворено досить реалістично. В усякому разі, змальоване явно збігається зі спогадами значної частини тих, хто перебував у тогочасному оточенні українського лідера й пізніше прагнув об'єктивності⁶³.

Природно, В. Савченко порівнює головного героя своєї книги з іншими персонажами тогочасного історичного дійства, однак у окремих випадках дещо «перегинає палицю». Найнаочніше це видно на прикладі того ж таки В. Винниченка. Яких тіль-

ки характеристик не добирає автор, щоб довести: дещо заземлений політик-реаліст С. Петлюра все ж незрівняно перевершував мало не «за всіма статтями» свого антипода – В. Винниченка. Ну що взяти з «позера», «письменника», «партійного аматора», «фантаста», легковажного драматурга й «вітії»?⁶⁴.

Здається, достатньо порівняти інтелектуальний потенціал обох діячів, матеріалізований у їхній творчості, теоретичний рівень, утілений у підготовлених документах, публічних виступах, моральні риси, зрештою, щоб поставити під серйозний сумнів старанно нав'язувані тези про те, що, поступаючись у конкурентному політичному житті С. Петлюрі, В. Винниченко заздри останньому, злісно інтригував проти нього, а потім ще й у «Відродженні нації», «Заповіті борцям за визволення» та інших публіцистичних творах до непристойного спотворив образ Головного Отамана. І зовсім уже без оцінки залишаються факти (а їх обходити ні В. Савченкові, ані будь-кому іншому не можна), що обидва рази (навесні–влітку 1917 р. і восени 1918 р.) «втягнув» С. Петлюру у «велику політику» не хто інший, як той же таки В. Винниченко⁶⁵, однак двічі наражався на «невдячність» – ініціатором тертів, непорозумінь, суперечностей, був переважно С. Петлюра⁶⁶. Більше того, коли державна нарада в січні 1919 р. пропонувала В. Винниченкові диктаторські повноваження, він від них відмовлявся на користь С. Петлюри⁶⁷. Але останній, за фактами, наведеними В. Савченком, та й за досить поширеними чутками (а диму без вогню, як відомо, не буває...), перманентно, так чи інакше, був у центрі змов проти В. Винниченка, підготовки заколотів, переворотів⁶⁸. Тож виходить, що С. Петлюра не мав іншої «зброї» в суперництві з В. Винниченком. Це, мабуть, добре відчуває автор аналізованого твору, і тому «перегинає палицю» вже в інший бік: без будь-яких серйозних доказів він, наприклад, стверджує, що в десятих числах листопада 1918 р., «в ці тривожні дні кризи влади, ім'я «в'язня № 1» Симона Петлюри набуло величезної популярності в Україні»⁶⁹. А далі – й поготів. Як відомо, коли на таємному засіданні 13 листопада 1918 р. обирали Директорію, було вирішено ввести до її складу лише тих, хто був особисто присутній на зібранні. Виняток зробили лише для С. Петлюри, який через загрозу нового арешту (він тільки-но вийшов на волю після 3,5 місяців ув'язнення) виїхав під захист січових стрільців Є. Коновальця до Білої Церкви. І наполог на цьому саме голова Українського національного союзу В. Винниченко, який в особистій розмові заручився згодою С. Петлюри на входження до керівного органу підготовленого з його ініціативи та під його орудою повстання. То ж лише здивування можуть викликати наступні рядки публіциста: «Винниченко і Шаповал, «давні» недоброзичливці» Петлюри, тільки зраділи його відсутності – зайвий конкурент... Вони подумували взагалі не включати Петлюру «до влади», як те зробили з «президентом» Грушевським... Петлюра був небезпечним, сильним суперником, який заважав «соціалістичним експериментам» лідерів національного союзу ... і до того ж його особливо не любили можливі союзники в Радянській Росії. Присутність Петлюри на таємному зібранні могла змінити весь хід подій. Ані Винниченко, ані Шаповал, а саме він, Петлюра, восени 1918-го був найпопулярнішим діячем у колах «свідомих українців», прапором усіх незадоволених гетьманом і німцями. За ним була слава захисника Києва від червоних, противника закликання німців, військового міністра й земця, прихильника активної боротьби

проти гетьмана, а головне – потерпілого від диктатури, «сидільця», який майже весь період гетьманщини просидів за ґратами «за правду». За жодним із учасників наради за останній рік не було подібних подвигів. Петлюра цілком міг претендувати на становище голови Директорії, і його кандидатура могла зібрати більшість голосів... Але Петлюра не з'явився на Бібіківському...»⁷⁰.

Тут буквально після кожного словосполучення з епітетом можна ставити знак питання зі знаком оклику, можна спростувати практично кожне твердження-оцінку, висловити цілком слушні й обґрунтовані докори авторові за підтасовку фактів чи занадто довільне маніпулювання ними. Обмежимося одним – В. Савченко явно й істотно змістив у часі пік популярності С. Петлюри на момент, коли про нього як про діяча загальнонаціонального масштабу та ще й з претензією на першу роль взагалі мало хто міг подумати. Можливо, він дивиться на свого героя через його ж амбіції, для яких об'єктивних підстав загалом не було.

А відтак не дивно, що коли публіцист переходить до бодай лапідарної оцінки ролі Головного Отамана в подіях, (а він дійсно опинився в ключовій, провідній ролі в національно-визвольній боротьбі й державотворенні), В. Савченко, здається, зовсім не знає почуття міри. С. Петлюра постає зі сторінок книги як самотній рятівник української справи, справжній національний месія. Він, доводить автор, «практично не виходив зі свого розкішного штабного вагону С-55, який раніше належав міністрові шляхів сполучення. У цьому вагоні, що став з лютого 1919-го для нього «рідним домом», він кидався між фронтом і тилом, сподіваючись зупинити відступ військ»⁷¹.

У найважчі для республіки дні «в геометричній прогресії зростали лави «незадоволених» Директорією, «незалежністю», політичним курсом. То тут, то там спалахували бунти солдат, городян, селян, зріли змови «правих» і «лівих». Знову здавалося, що все – «українська ідея не спрацювала», виявилася нікому не потрібною, республіка загинула, а тим, хто «завинив» перед більшовиками, залишилося лише рятувати свої шкури. Можливо, що якби Петлюра з його гучним ім'ям і харизмою не опинився на чолі держави й армії, республіка б припинила своє існування ще в лютому 1919 р. й розпалася б на сотню анархічних отаманій, які ворогують зі всім світом і одна з одною. ХХ століття зберегло нам масу прикладів капітуляції влади при перших поразках у війні... Але Петлюра й петлюрівці в 1919 р. боролися до останнього: у повному оточенні, без тилу, набоїв, іноді зберігаючи за собою лише кілька десятків квадратних кілометрів. Такою стійкістю не можна не захоплюватись!»⁷².

Звісно, кожен має право бачити й оцінювати події по-своєму, а дослідник, публіцист може пропонувати власні, індивідуальні тлумачення історичного досвіду, кваліфікувати внесок у нього тих чи інших дійових осіб. Однак особливої довіри, навіть поданий з пафосом, висновок В. Савченка не викликає, оскільки входить в істотну суперечність як із відомими фактами (сам С. Петлюра своїми анархічними діями – демонстративним ігноруванням голови Директорії, саботуванням урядових рішень і навіть ухвал Трудового конгресу, блокуванням переговорів з Москвою – місія С. Мазуренка, таємничими сепаратними зносинами з антантськими інтервентами тощо, можливо, якнайбільше й сприяв тому паралічу влади, кризи республіки, від яких він потім безуспішно «рятував»), так і тими, які у величезній кількості наводить

автор книги на інших сторінках (про них ішлося вище), і які вимальовують, м'яко кажучи, дещо інше уявлення й висновки щодо діяльності Головного Отамана.

Отож, як видається, цілісного образу С. Петлюри, його справжнього місця в історичному процесі В. Савченку відтворити не вдалося. Не вдалося, як гадається, передусім, через брак концептуального бачення сутності революційної епохи на українських теренах, тобто концепції Української революції, її реального змісту, здобутків і втрат.

З подібного роду міркуваннями, висновками, оцінками, що з'являлися в пресі, односторонньо-піднесеного відзначення ювілею С. Петлюри влаштувати було дуже непросто, попри всі старання його пошанувачів. А тут ще хронологічно майже паралельний ювілей В. Винниченка з дещо більшими підставами для вшанування його пам'яті. В усякому разі офіційне реагування виявилось соліднішим (спеціальна постанова Верховної Ради, урочисте засідання громадськості, кілька змістовних конференцій⁷³, передачі на радіо і телебаченні, книжки), що викликало нервові невдоволення прихильників С. Петлюри.

Прикметними з цього погляду стали розлога стаття в газеті «День» під промовистою назвою «Чому й дотепер В. Винниченко вивищується над Петлюрою?»⁷⁴, а також стаття Ю. Шаповала про С. Петлюру в тій же газеті⁷⁵.

Згадані автори висловлюють невдоволення тим, що С. Петлюра й донині не поцінований, як слід, не має належної шани. І висувують претензії й до вчених (особливо тих, які, намагаючись триматися об'єктивності, зважаються на критичні зауваги на адресу політичного діяча – таких підозрюють, або й прямо звинувачують у нездатності вирватися з пут радянської історіографії) й до недолугої влади незалежної України (не розуміє, кого треба слухати, й допускає «собі ж на шкоду» вшанування «не тих», тоді як С. Петлюру явно недооцінює), й, значною мірою до того ж таки В. Винниченка.

У згаданій публікації С. Литвина, як і в попередніх, ні нових фактів, ні нових сюжетів, ні нових умовиводів немає. Зате сформульовані критично-наступальні претензії до влади, яка не поставила С. Петлюру на належне йому історичне місце. «Доводиться констатувати, – скрушно пише історик, – не просто байдужість до його імені, а й те, що явище петлюрівщини вищі посадові особи держави все ще сприймають на рівні однолінійних тлумачень доби комуністичного тоталітаризму, а недруги української державності продовжують сповідувати стосовно нього руйнівний негативізм. Сучасним політичним і державним діячам для розуміння проблем творення нації корисним було б знання ідей С. Петлюри, які стали рушійною силою у відродженні українського народу та в його визвольній боротьбі»⁷⁶.

Після цього автор «ставить завдання» новій владі: «Донині в Україні немає жодного пам'ятника С. Петлюрі. Прийшов час спорудити такі пам'ятники у Києві, Полтаві, Кам'янці-Подільському тощо та відкрити його музеї, назвати його іменем вулиці міст, увічнити пов'язані з ним історичні місця. Домагання цього з боку громадськості напередодні 125-ї річниці минулого, 2004-го, року, не знайшли підтримки старої влади.

Сподіваємося, що нові владні структури України нарешті зрозуміють свій обов'язок у цій справі, бо йдеться про відновлення історичної правди і справедливості

щодо співтворця Української Народної Республіки, будівничого українського війська та глави держави, спадкоємницею і правонаступницею якої є сучасна Україна»⁷⁷.

Як видно, накреслено цілу «програму монументальної пропаганди» (чомусь, правда, не згадано про пропозицію О. Кучерука, який ще в 1999 р. ставив питання: «Чи не настав час поставити меморіальну дошку Симонові Петлюрі на будинку колишнього КДБ СРСР у Москві?» – це назва спеціальної статті в історичному журналі)⁷⁸.

І влада цього разу виявилася чуйною й оперативною. Принаймні, під портретом, вміщеним до статті Ю. Шаповала, є підпис: «Нещодавно в Києві поряд із Будинком вчителя, де має бути зведено пам'ятник главі Директорії Української Народної Республіки Симону Петлюрі, відкрили пам'ятну дошку»⁷⁹. Автор матеріалу згадує й інші події, які свідчать: «Нинішня влада Петлюру помічає». Та Ю. Шаповал впевнений, що зрозуміти справжнього С. Петлюру й віддати йому належне заважають дослідники, які «часом аж надто віддають данину своїм симпатіям і антипатіям». А наведені слова – пряма реакція на негативну оцінку отаманщини, виплеканої С. Петлюрою.

У розрахунку на «пересічного громадянина», який не дуже обтяжений історичними знаннями, до 80-річчя смерті державного й політичного діяча поширюється буклет О. Кучерука й Т. Ралдугіної «Симон Петлюра. Голова Директорії УНР, Головний Отаман Армії УНР (1879–1926)»⁸⁰.

Він вийшов під грифом Міністерства культури і туризму України, Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів щодо увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Державної театральнo-видовищної агенції у прекрасному поліграфічному оздобленні і змістом, покликаним переконати кожного, що «постать Петлюри невід'ємна від найсвятіших прагнень українського народу до волі, щастя і справедливості. Це забезпечило йому видатне місце у нетлінній пам'яті нації»⁸¹.

Складні соціальні процеси, які наповнюють життя нинішнього українського суспільства, зумовлюють неоднозначне ставлення і до С. Петлюри, і до публікацій на кшталт згаданих. Зокрема, на активізацію ідейно-політичних зусиль навколо імені українського державного і військового чільника відгукнувся Р. Симоненко в журналі «Комуніст України»⁸². Відомий дослідник упродовж практично половини століття досліджує події, в епіцентрі яких опинявся С. Петлюра, або ж був до них так чи інакше причетним. Не один раз Р. Симоненко ставив завдання предметно розібратися в долі, поведінці непересічної й суперечливої історичної постаті. Цього разу обраний фахівцем підхід позначений уже в перших рядках публікації: «Щоб уникнути закидів у необ'єктивності, звертатимемось, відповідаючи на поставлені запитання, майже виключно до документів і свідчень, що виходять з політичного табору, в якому діяв Петлюра»⁸³.

Можна сказати, що С. Литвин підтримує свою улюблену легенду, «експлуатуючи» одні й ті ж цитати одних і тих же мемуаристів з року в рік. Як не дивно, Р. Симоненко почасти використовує праці тих же сучасників Голови Директорії й Головного Отамана, що й С. Литвин, однак цитати ці здебільшого зовсім протилежного змісту і оцінок, ніж у менш досвідченого автора. А поряд з ними ще й цитати з творів учасників подій, яких С. Литвин або ж свідомо обходить, або (це теж виключити не можна)

просто не знає. Крім того, на підтвердження положень, запозичених з мемуаристики, Р. Симоненко наводить витяги з документів і посилається на факти.

Автор слушно зауважує, що «високе становище в державі не може саме по собі бути підставою для звеличення того чи іншого діяча. Про людину судять за її діями»⁸⁴. А саме в цьому сенсі історика важко знайти серйозний об'єктивний ефект, який би детермінувався національними інтересами, потребами народу України. Р. Симоненко звертає увагу на загалом відомі факти, які в працях прихильників С. Петлюри старанно замовчуються – його належність до міжнародного масонства і виконання його волі⁸⁵.

Завершуючи ж розмову про внесок С. Петлюри у долю України, її народу в революційну добу, Р. Симоненко зазначає: «Навіть через роки після остаточної поразки іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції Петлюра не змінив своєї антинародної позиції, не зрадив своїй героїстативній славі. У програмній статті, написаній для першого номера свого політичного видання «Тризуб», він проголошував: «Логіка розвитку національного руху на Україні веде до повторення військових подій 1918–1920 рр. Ми хотіли б, щоб неминучість їх була засвоєна ширшими групами громадянства, як і той факт, що цей конфлікт матиме місце незалежно від форми влади в Росії». Готовність будь-що і будь-коли пірнути у вир нових воєнних авантур, «ощасливити» Україну, закликаючи на її землі ворожі іноземні сили, патологічне прагнення розірвати історичні зв'язки українського й російського народів – таким було політичне «кредо» Петлюри, його «державницька» програма, весь зміст його діяльності.

Двічі робилися спроби героїзувати Петлюру. Перший раз – у роки Жовтня і громадянської війни – це обернулося трагедією українського народу. Другий – сьогодні – виглядає фарсом, щоправда, не таким вже й невинним»⁸⁶.

Можливо, відчуваючи спротив значної частини громадян однозначно-позитивним оцінкам С. Петлюри, накиданих масовій свідомості, Ю. Шаповал вважає: щоб зрозуміти С. Петлюру, конче важливим є «видобуття саме нових знань (насамперед архівних)»⁸⁷.

Безперечно, пошукова робота в архівах потрібна. Можливо й віднайдуться документи, які скоригують сьогоднішні уяви про справді складну історичну постать, додадуть певних деталей до точнішого, детальнішого відтворення життєвого й творчого шляху. Однак, без особливого ризику помилитись, логічно висловити припущення, що істотних документів, фактологічних свідчень, які б «перевернули» знання про С. Петлюру, стали науковим відкриттям, навряд чи вдасться роздобути. Фахівці відібрали до вищезгаданих чотирьох томів скільки-небудь значимі праці й листа політичного й державного діяча, скомпонували з документів тематичні збірники, в яких відбилися різні аспекти його функціонування, й загалом орієнтуються в змістовній суті архівних документів, що зберігаються в сховищах.

До речі, оприлюднення документів ведеться перманентно. В середині 90-х років ХХ ст. вийшли друком майже повні протоколи засідань Центральної Ради й Генерального Секретаріату за 1917–1918 рр.⁸⁸ Нещодавно побачив світ новий двотомник «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920 рр.»⁸⁹.

Публікатори – кращі знавці доби 1917–1920 рр., найпоінформованіші фахівці про джерельну базу періоду – здійснюють фронтальний перегляд наявних фондів (про обмеження доступу до спецхранів давно забуто) і пропонують науковцям – і не лише їм – всі документи, які тільки збереглися, про діяльність вищих державних установ, які очолював, у яких працював С. Петлюра.

Будь-який читач може ознайомитися з тим, що справді було малодоступним, або доступним не для всіх, і скласти достатньо предметну уяву про спосіб і масштабність мислення, логіку й переконливість аргументації, точність і ясність висловлювань, широту ерудиції, інтелектуальний і культурний рівень, аналітичні й ораторські здібності, організаторський і дипломатичний хист, здатність «схоплювати» глибинну сутність проблем, політичну принциповість, вираженість та інтуїцію, вміння стратегічно передбачувати, прогнозувати події, тактично маневрувати, вгадувати суспільні тенденції, адекватно оцінювати психологічну атмосферу, настрої мас, інші якості, іманентні діячам революційної доби. З погляду відзначених, загалом природних для масштабних керманців ознак-критеріїв, хтось продовжуватиме шукати в поведінці С. Петлюри винятковість (і це буде непросте завдання), а багато хто (можливо – й більшість) будуть чимало розчаровані – настільки особисті враження різнитимуться від того, що намагаються пропагувати та й нав'язувати відверті апологети Голови Директорії і Головного Отамана. А багато хто, гадається, не тільки зрозуміє, а й зможе пояснити останнім, чому й дотепер Винниченко (і не він один) по праву, об'єктивно вивищується над Петлюрою.

Безперечно, знайдуться й такі, хто скаже щось на зразок: «Ну гаразд, не був С. Петлюра блискучим вченим-ерудитом, витонченим златовустом, зате ж він був військовиком-прагматиком, можливо – впертим, грубим, «неотесаним», так він же виявився послідовним, безкомпромісним, несхибним...».

Втім, немало й тих, кого прямолінійні, спрощені підходи до неоднозначних, суперечливих феноменів не задовольняють, і вони прагнуть осягнути їх, наближаючись до тих рівнів складності, якими вони були в реальному житті. Мабуть, найяскравіше й найпереконливіше це продемонстрував академік М. Попович. Так сталося, що саме в 2005 р., у самий розпал дискусій про В. Винниченка й С. Петлюру він випустив у світ фундаментальне дослідження – філософське осмислення головних подій і процесів, що наповнили бурхливе ХХ століття⁹⁰.

Природно, зупинившись на ключових подіях Української революції, оцінці її ролі у державотворенні, авторитетний учений сформулював оригінальний погляд на внесок у поступ українства двох політичних провідників-конкурентів. Власне розбору їх взаємин відведено «левоу частку» розділу «Україна: незалежність здобута і втрачена»⁹¹.

Вважаючи за доцільне спеціально звернутися до цікавих думок відомого вченого щодо В. Винниченка в іншому сюжеті, в контексті продовження розмови про С. Петлюру видається можливим обмежитись наступним.

М. Попович ставить С. Петлюру вище за інших чільних діячів Української революції. Здається, аргументи, що наводяться в книзі, не гарантують подібного висновку.

«Син полтавських міщан козацького роду, рано заангажований у політику, здібний, але без систематичної освіти, Петлюра видається слабким журналістом; стиль

його перевантажений піднесеними романтичними штампами, якихось знахідок думки чи пера ми в його текстах не зустрінемо. І все ж за усім ним написаним і зробленим криється, можна думати, особистість цільна і сильна»⁹², – вважає вчений.

Часом М. Попович не то глузує з вражаючого розриву між рівнем інтелекту Головного Отамана і прагненням виглядати «на рівні становища», в яке він зненацька втрапив чи на щастя, чи на біду, не то просто надзвичайно тонко підводить читача до самостійних висновків, викласти які на папері «рука не піднімається». Ось один із зразків такого підходу: «Петлюра виявляє незвичну для соціаліста схильність до православних відправ, підтримує діяльність свого міністра – Івана Огієнка (митрополита Іларіона), вірить в посилення релігійного руху на Україні. Але релігійність Головного отамана якась вторинна щодо національної ідеї. «Натхненна, величава постать Христа, могуча особа Будди, світле обличчя Сократа»⁹³ – ці величні образи встають перед нашими очима як символи неземної любови до свого народу, як велетні-оборонці щастя, слави й розквіту рідних націй. Христос як єврейський патріот – це щось дивне, не кажучи вже про Будду, про якого Петлюра знав явно небагато. Але, якщо йдеться про релігію і патріотизм, то до чого тут Сократ? – ніяк не може зрозуміти філософ-інтелектуал і продовжує:

«Єдине, що об'єднує всіх трьох – це ідея жертви, жертвенної цикути. У виступі на Шевченковому ювілеї в березні 1921 року Петлюра говорить про засновану Тарасом Шевченком «національну віру» так само, як у статті про патріотизм – про віру Христа і Сократа. До речі, нагадує він і про жертвність великого Кобзаря. Петлюра відзначає «велике значення віри, яка все не покидала Шевченка, яка його спасла, і при аналогії з нею тої віри, яку ми маємо, правдивість нашої справи, яка нас, Слава Богу, не покидає і яка нас спасе»⁹⁴.

З наведеного можна заключити: неухильна (якщо не гіпертрофована) віра, не заснована на істинному знанні – передумова безнадійних життєвих блукань. Мало-втішний діагноз для пересічної людини, а як на національного провідника – то вже справжнє горе цілого народу. Цього С. Петлюра збагнути вже не міг, хворобливо заховаючись у свою велич. «Відчутні месіаністські мотиви в самооцінці Головного отамана, як і готовність до великої жертви, якою він мусить стати, – констатує М. Попович. – Не випадкова риторика, в якій він безпосередньо звертається до народу як його «батько»⁹⁵.

То що ж дозволяє відомому вченому відводити «прямолінійному і впертому» політику місце в сузір'ї діячів українського відродження? Це «розуміння національної ідеї як чогось майже тотожного релігійній вірі», глибоке переконання «у величчї української державної ідеї» та відчуття свого особистого «покликання в її втіленні», «твердо незалежницька позиція.., орієнтована на національну солідарність»⁹⁶. «Для Петлюри людина була насамперед представником національної спільноти, а потім уже доброго чи злого, союзником чи противником», – наголошує М. Попович⁹⁷. Саме в такому сенсі прагматичні настанови і конкретні кроки Голови Директорії та Головного Отамана сприймаються як послідовні й ефективні.

Погоджуючись в більшості з глибокими спостереженнями М. Поповича щодо останнього моменту, гадається, можна висловити відмінні міркування.

Ставлячи питання про роль суб'єктивного чинника в подіях 1917–1920 рр., знаний дослідник вважає, що у протистоянні Винниченка і Петлюри знаходить прояв насамперед драматичне протистояння не особистостей, а *соціального і національного пріоритетів в українському національному русі*.

«Людність України поставлена була перед вибором – або насамперед розв'язання соціальних проблем і на першому плані – вдоволення земельного голоду селянства, або спочатку незалежна Україна, а потім уже реформи»⁹⁸.

Ось тут симпатії М. Поповича на боці С. Петлюри, який еволюціонував від соціал-демократичних позицій до націонал-демократизму, уособлюваного С. Єфремовим⁹⁹. В. Винниченко ж, боротьбисти, «незалежні» в УСДРП, всі ті, хто, як і більшовики, тяжіли до переваги соціальних завдань над національними і врешті опинилися разом у радянському таборі, на думку М. Поповича, зайняли невірну позицію, поступившись принциповішій, несхибнішій лінії поведінки С. Петлюри.

Щодо таких міркувань необхідні конкретно-історичні уточнення, котрі мають досить серйозну вагу. Безперечний пріоритет соціальних моментів над національними сповідували лише РКП(б) та її загін – КП(б)У. Що ж до українських політичних партій, то розмежування й розколи в них, які аналізує вчений-філософ, відбувались не на ґрунті безумовних, рішучих переорієнтацій їх лівих частин на соціальні інтереси, визнання їх першості, а в процесі пошуку оптимальних варіантів органічного поєднання національних завдань із соціальними в курсі, практиці Української революції. Причому таке поєднання обох елементів видається не як вільний вибір, а жорстка детермінанта тогочасного моменту суспільного розвитку.

Добре відомо, що національно-визвольна революція в Україні стала породженням соціальної революції, що мала стрижнем заміну монархічного ладу на республіканський, водночас була нерозривно пов'язана із загальноросійськими демократичними процесами доби Тимчасового уряду, а з його падінням одержала можливості для прискорення розв'язання стратегічних державотворчих завдань. Глибина і масштабність змін в національній сфері виявились у прямій залежності від соціального поступу, що в свідомості переважаючої маси трудящого люду ототожнювався після Жовтня 1917 р. з діяльністю більшовиків, радянської влади (наскільки це було вірно чи не вірно, добре чи не добре – розмова окрема та й не така вже важлива в контексті тих міркувань, логіка яких продиктована конкретно-історичними реаліями 1917–1920 рр.).

На тлі перемог радянської влади і поразок українських національно-визвольних сил пошук моделей поєднання соціальних і національних аспектів суспільного прогресу виглядає значно конструктивнішою, гнучкішою, перспективнішою лінією за вперту «зацикленість» лише на національних ідеалах, втілити які в життя було просто нереально. Тим більше, що позиція, якої дотримувався С. Петлюра, лише поглиблювала розкол між прихильниками першочергового розв'язання соціальних проблем і тих, хто відкладав їх «на потім», після закріплення національно-державних завоювань. Однак скільки-небудь обнадійливого майбутнього така позиція не могла мати в країні, де кордони лише проголошувалися, в крайньому разі сяк-так поспіхом наносилися на карти, але ніким всерйоз не визнавалися. Лініями вододілів, точніше розколів ставали фронти, на яких у двобой сходилися сили із задалегідь нерівними

можливостями. Оскільки перевага кожного разу і чимдалі визначеніше виявлялася на боці тих, хто рішуче виступав за невідкладні зміни соціального змісту й характеру, національно-визвольному табору щоразу доводилося вдаватися до пошуку допомоги іззовні, що не лише не приносило стратегічної переваги, а ще й наносило велетенську ідеологічну шкоду, налаштовуючи рядових учасників руху проти керівництва, звинувачуваного (і часто небезпідставного) у запродавстві, зраді національних інтересів.

Одним словом, розраховувати на перемогу в умовах революційної доби, яка сплела в тугий клубок різні за змістом, цілями завдання, було неможливо. Й ті, хто не розумів цього, об'єктивно були приречені на поразку. Така ж поразка оберталася велетенськими бідами, численними жертвами для тих, хто втягувався у боротьбу і щиро вірив у найсвітліші й найгуманніші ідеали.

З погляду вищевикладеного, не можна пристати до оцінки М. Поповича, згідно якої «Симон Петлюра обрав єдино можливий шлях, на якому перемагають націонал-патріотичні рухи: шлях національної солідарності», який привів зрештою до поразки через розкол української еліти «від самого початку і до самого кінця»¹⁰⁰.

Не вдаючись в абстрактну дискусію про співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників історичного процесу, закономірностей здійснення революцій, продовжимо слідкувати за цікавими думками одного з провідних науковців-гуманітаріїв сучасності.

Вважаючи С. Петлюру «найвизначнішою історичною постаттю» на шляху завоювання національної державної незалежності, поважаючи в його поведінці відданість національно-визвольним цінностям, М. Попович між тим неодноразово відзначає його нездатність адекватно оцінювати дійсність, реалістично мислити і діяти: «Людина практично метка і розумна, Петлюра в охопленні ситуації в цілому часто видавав собі самому бажане за дійсне. ...Петлюра ніяк не міг сприйняти реальної картини отаманного всевладдя... Петлюра літав у хмарах... Винниченко та інші національно-соціалістичні політики цілком вірно вбачали слабкість національної держави в тому, що за нею не йдуть маси. Петлюра не бачив інших причин поразки, крім недисциплінованості і неслухняності виконавців» і т. ін.¹⁰¹

Коли ж особистість з такими, прямо слід сказати, непростими, а то й недосконалими даними, опинилася на чолі великої держави з багатомільйонним народом, це не могло не стати суб'єктивною складовою загального програшного результату всієї боротьби.

Зроблені М. Поповичем висновки-спостереження сутнісно прямо кореспондуються із заключеннями В. Савченка про те, що найбільші здобутки С. Петлюра мав у боротьбі з суперниками, у відстоюванні особистої влади, із замахами на неї, чи спробами обмежити прерогативи Голови Директорії, який домігся перетворення вищого колективного державного органа на єдиновладдя.

Однак вдумливий аналітик іде глибше в осягнення проблеми, намагаючись не лише констатувати факти, а й зрозуміти їх природу. Результат виходить дуже цікавий: «В психічному складі Симона Петлюри спостерігається певне зміщення в бік егоцентризму, особливо в бік потреби у владі над людьми і подіями. Чи, може, він був травмований несподіваною владою та історичною місією. Егоцентризм не тотожний

егоїзму; може, такий егоцентрик поділився б останнім шматком хліба, але не крихтою влади. Звідси і слабке відчуття реальності, що при упертості Петлюри знаходило прояв зокрема у невиправданому оптимізмі; звідси ж, можливо, і потяг до частого в його риториці жорстокого образу крові і жертви»¹⁰².

Принагідно слід відзначити, що ретельно вивчивши під час рецензування цікаву монографію М. Поповича¹⁰³, історик Ю. Шаповал не втримався від спокуси повторити не лише міркування знаного філософа, але й використати ті ж цитати у власній публікації, змінивши хіба що їх компоновання та подавши матеріал від свого імені¹⁰⁴. Означене дозволяє не аналізувати газетного виступу, звернувши увагу хіба що на його очевидне кон'юнктурне спрямування.

А ось повз іншу публікацію Ю. Шаповала пройти важко. Спочатку вона з'явилася в журналі «Генеza», потім під дещо видозміненою назвою в збірці статей автора «Доля як історія» і, зрештою, в журналі «Критика»¹⁰⁵. За жанром – це рецензія на книги Г.М. Сиваченко «Пророк не своєї вітчизни. Експатріанський «метароман» Володимира Винниченка: текст і контекст» (К., Альтернативи, 2003. – 280 с.), В.Є. Панченка «Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості. Книга розвідок та мандрівок» (К., Твім інтер, 2004. – 288 с.), С.В. Кульчицького і В.Ф. Солдатенка «Володимир Винниченко» (К., Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 376 с.) і В.Ф. Солдатенка «Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка». – К.: Світогляд, 2005. – 349 с.).

Один з авторів, чия праця потрапила під критичний погляд Ю. Шаповала, – В. Панченко – вирішив дати автору рецензії публічну відповідь¹⁰⁶. Він чітко визначив задум Ю. Шаповала. Оскільки книги В. Панченка і Г. Сиваченко до «дискурсу новітньої історіографії» справді стосунку практично не мають, а підходи С. Кульчицького і В. Солдатенка у спільному виданні серйозно різняться (з нього рецензент використав у позитивному сприйнятті лише одну думку С. Кульчицького: «Винниченкові помилки допомагають розібратися у вирі революційних подій»), увесь критичний запал концентрується на праці «Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка». При цьому В. Панченко «елегантно» відмежує свою публікацію від останньої книги В. Солдатенка. «Прочитавши статтю, – резонує він, – я зрозумів, що її полемічне вістря влучає передусім у «серцевину» праці В. Солдатенка «Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка», у якій пієтет автора перед Винниченком-політиком часом і справді набирає апологетичних форм».

І Ю. Шаповал охоче погодився з таким висновком у відповіді на міркування В. Панченка. Вважаючи, що ініціаторами розмов про роль особистостей в нашому суспільстві повинні бути «не представники державного істеблішменту та його гуманітарного сегменту», не вони «повинні вказувати, кому нам «поклонятись», а «українська еліта, інтелектуали», критик вважає, що саме цього й не спостерігається в житті нашого суспільства. «Натомість, – продовжує він, – наявні спроби політиків у суто кон'юнктурних розрахунках використати ювілейні дати того або іншого «знакового» діяча з далекого чи близького минулого. Як мені здалося, нещодавно черговою жертвою (?! – В. С.) став Володимир Винниченко, оцінки якого під перами деяких дослідників почали скидатись на необільшовицькі з блакитно-жовтим забарвленням. Це й спонукало мене написати згаданий матеріал»¹⁰⁷.

Що ж, які оцінки не влаштовують Ю. Шаповала, заявлено прямо й відверто. Втім не лише не влаштовує, а й, як виявляється, глибоко ранить. На сторінках того ж таки «Дня» він скаржився: «Я написав рецензію на чотири книги про Володимира Винниченка, який очолював уряд. Це – відомий український письменник, відомий діяч, якого, до речі, критикував Ленін... (залишається лише подивуватися, як в ідейній полеміці Ю. Шаповал знову впливає «на круги своя», вдаючись до аргументів-авторитетів, про котрі, як гадалось, назавжди забув, проти яких так войовничо виступав останні півтора десятиліття; а може дивуватися та ніяковіти й не треба – в хід можна безпринципно пускати все без розбору – було б досягнуто бажаного враження-результату). Так ось, в прочитаних мною книгах я побачив, як Винниченко (якого раніше зображували невдахою, націоналістом, авантюристом) раптом почали називати одним з батьків нації. Це для мене катастрофа» (? – В. С.)»¹⁰⁸. Можна зауважити, що сучасна історіографія дає масу значно серйозніших приводів для катастроф.

Щоправда, залишається неясним, до якої з двох категорій визначених ним мисливців (нинішньою термінологією, мабуть – кіллерів), котрі полюють на «жертв», відноситься автор «Трьох Голгоф...».

Тут доведеться пригадати, що перед названою книгою вийшла інша праця В. Солдатенка «Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень»¹⁰⁹, яку має у власній бібліотеці, добре знає, однак, гадається, не без умислу, не згадує в своєму огляді Ю. Шаповал. Книга має два важливих структурних підрозділи: «Мій Винниченко: шлях до нього (нарис вступу)» і «Чому я бороню Винниченка? (нотатки замість післямови)»¹¹⁰.

У вступному нарисі, достатньо прозоро роз'яснено, чому випускаючи книгу разом з С. Кульчицьким, В. Солдатенко, не вдовольнившись нею, вирішив вдатись до одноосібного видання: якщо будь-хто без труда вловлює різницю у підходах до оцінки В. Винниченка співавторами, то, природно, останні з цим зіткнулися ще на стадії підготовки рукопису.

Справедливості ради слід зазначити, що досвідчений дослідник, автор понад тисячі публікацій С. Кульчицький, який від Інституту історії України НАН України курирує весь проект «Особистість і доба», запросивши до співпраці В. Солдатенка, добре знав про відмінності у поглядах на предмет аналізу й апіорі запропонував певну структурну інновацію – замість традиційного спільного вступу – паралельні нариси співавторів. Не вбачаючи в тому жодної крамоли, він вважав, що тим буде лише з яскравим унаочненням представлено сучасну історіографічну ситуацію з дослідженням життєвого і творчого шляху, суспільно-політичної й громадської діяльності однієї з непересічних особистостей української історії ХХ століття.

А у заключному розділі книги «Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень» по-суті дано відповідь практично на всі поставлені Ю. Шаповалом питання, спростовано висунуті ним закиди. Правий В. Панченко: нічого нового рецензент не спродукував, лише повторивши настільки ж давні, наскільки й більшою мірою несправедливі претензії до В. Винниченка, надумані звинувачення. Некореспондована безпосередньо з книгою В. Солдатенка згадка про Д. Яневського в його публікації з цього погляду зайвий раз демонструє: мабуть, не усвідомлюючи

того, М. Шаповал опинився десь позаду відомого циніка з непотамованою жадобою епатажу суспільної свідомості.

Можливо, з огляду на вищесказане, відсилаючи допитливих читачів до дотичних сюжетів книги, варто було б і завершити звертання до журнальних і газетних виступів Ю. Шаповала. Однак комусь такий варіант ведення публічної полеміки може видатись абстрактним, або й, навіть, спробою уникнути розмови на конкретному зрізі. Тому, загалом не вважаючи її скільки-небудь продуктивною (а для себе особисто й цікавою), гадається слід усе ж визнати пропоновану відповідь вимушено необхідною.

Рецензенту добре відомі обставини й мотивація появи книги «Три Голгофи...». Власне, їх зрозуміє кожен, хто прочитає книгу, не проходячи повз передмову й додатки.

Виконуючи Постанову Верховної Ради України «Про відзначення 125-річчя з дня народження видатного громадського, політичного діяча і письменника Володимира Винниченка»¹¹¹, народний депутат України віце-президент НАН України академік І.Ф. Курас, якого було визначено доповідачем на запланованих урочистих зборах громадськості, а також на основі протокольного доручення Кабінету Міністрів покладено відповідальність за підготовку цих зборів (разом з Міністерством культури і туризму України), одним із підготовчих заходів запропонував видати книгу про В. Винниченка, яку можна було б подарувати всім учасникам зборів. Відповідне доручення й було зроблено В. Солдатенку. При цьому, враховуючи дефіцит часу, були висловлені певні міркування-рекомендації. Серед них – взяти за основу попередню книгу (її наклад було реалізовано, в пресі з'явилися схвальні відгуки, а Президія Українського фонду культури вирішила відзначити автора Міжнародною премією імені Володимира Винниченка). В числі іншого йшлося про незмінність принципів підходів і оцінок, хоча висловлювались слушні сумніви у доцільності збереження в ювілейному, подарунковому виданні гострополемічних історіографічних сюжетів, не надто цікавих, а почасти й важкозрозумілих пересічному читачеві прізвищ полемістів, вся «заслуга» яких полягала в нападках на В. Винниченка, до рівня якого вони й наближено не піднімались.

Взявши до відома викладене, автор зовсім по-новому переробив вступ і заключення, вніс деякі, в тому числі композиційні зміни в змістовну частину і для підсилення переконливості запропонованих висновків і оцінок знайшов за доцільне включити до книги достатньо розлогі документальні додатки (процес цілком зрозумілий для науковця, що в кожній наступній праці прагне робити нові кроки в осягненні історичної істини, в підйомі на порівняно вищий рівень аргументації тощо).

Можливо, відзначені видавничі трансформації були розцінені Ю. Шаповалом за відхід від бажання й надалі продовжувати дискусії, що між тим не вщухали навколо імені й спадку В. Винниченка. А, можливо, так легше було зробити вигляд, що «не помітив» уже сформульованих відповідей на питання, які лише зібрався публічно поставити.

Не можна пройти й повз те, до яких прийомів вдається критик, щоб довести свою правоту. «Валерій Солдатенко у своїй книзі констатує той факт, що нешироким залишається коло тих, хто вважає Винниченка одним із найвизначніших громадсько-по-

літичних діячів усього ХХ століття», – абсолютно точно передає думку Ю. Шаповал і, зробивши посилання на відповідну сторінку, додає уже від себе: «І на те є підстави. На них у Солдатенковій книзі докладно і переконливо вказано»¹¹².

Зауважимо спочатку, що відповідні рядки В. Солдатенка насправді мають наступний вигляд: «Нешироким залишається коло тих, хто вважає В. Винниченка одним із найвизначніших громадсько-політичних діячів усього ХХ століття, історичною особистістю, якій нинішнє покоління має незмінно складати високу шану за неоціненний персональний внесок у істотне наближення до реалізації української ідеї, у національний і соціальний прогрес Вітчизни»¹¹³.

Ю. Шаповал же, замінивши більшу частину речення двома власними фразами, без тіні сумніву, продовжує: «Мало не у всіх суспільно-значущих починаннях Винниченко зазнав невдач. Не зміг довести до завершення і реалізації жодного масштабного задуму. Не досягнувши програмної мети, зійшла з політичної арени Українська соціал-демократична робітничка партія, біля витоків якої він стояв, а потім тривалий час був лідером. Не змогла завоювати авторитету, відійшла у небуття і створена ним Закордонна організація Української комуністичної партії. Театральним, у найгіршому сенсі слова, але трагічним по суті виявився фінал Української Центральної Ради, одним із керівників якої упродовж більшої частини терміну існування був Винниченко. У критичний для Української революції і УНР момент – у січні 1918 р. – він залишив головування в Генеральному Секретаріаті – першому національному уряді ХХ століття.

Малорезультативними, а значною мірою й невдалими виявилися переговори з Тимчасовим урядом, коли делегації до Петрограда очолював Винниченко. Поразкою завершився конфлікт з ленінським Раднаркомом, однією з ключових дійових осіб якого був він же. Довелося відмовитися від автономістсько-федералістського курсу, одним із ідеологів і найпослідовніших провідників якого був Винниченко.

Йому не довелося довго очолювати Директорію УНР, а замість планів створення Української Республіки Трудового Народу на основі трудових рад в Україні запанував відразливий режим отаманщини, що дестабілізував державність ізсередини і не зміг протистояти більшовицькій навалі. Не збулися плани союзу УНР з советською Росією проти інших держав і блоків, не вдалося домовитися про умови співпраці з керівництвом УСРР у 1920 р.»¹¹⁴

Будь-хто може порівняти наведені абзаци з книгою В. Солдатенка і знайти, що, за винятком кількох не надто принципових випущених або редакційно змінених слів, майже все передається адекватно. Хіба що є невеличкі, хоча й прикметні різниці, підкреслені автором цих рядків. Так, фраза «Театральним у найгіршому сенсі слова, але трагічним по суті виявився фінал Української Центральної Ради» в книзі має «менш барвистий» вигляд: «Гірким виявився фінал Центральної Ради». Слова «конфлікт з РНК РСФСР» рецензент замінив на «конфлікт з ленінським РНК», а до слів «режим отаманщини» додав ще й характеристику «відразливий»; фразу «натиску радянської влади» змінено на «більшовицької навали»; замість «радянською Росією» вжито словосполучення «советською Росією», а «проти імперіалістичного світу» трансформувалося в термін «проти інших держав і блоків».

Дякувати за такі «доповнення» і «уточнення», вочевидь, не варто. Уже хоча б тому, що погоджуватися зі спотвореннями літературної мови, далекої від часів «холодної війни», «непідозрілою лексикою», яка, між тим, яскраво демонструє неприховане, настирне бажання «приписатись» до одного з «часом непримиренних таборів»¹¹⁵, науковцеві не личить.

Однак, ще більше не варто сприймати у подальшому ключі абсолютно усе написане. Адже практично процитованим Ю. Шаповалом трьома абзацами у книзі В. Солдатенка передують три коротких слова, що докорінно змінюють сенс написаного: «На перший погляд», а вже потім, починаючи зі слів «мало не у всіх суспільно-значимих починаннях...» і далі по тексту. Сумлінний, чесний дослідник, гадається, за жодних обставин не вдався б до подібної «операції». Принаймні першу фразу розпочав би з трьох крапок...

Не менш характерно, чим закінчується зачеплений критиком сюжет в аналізованій книзі: «Багато з чим у наведених констатаціях, безперечно, варто погодитись. Вони безспірні. Однак навряд чи виправдано обмежуватися сказаним, тим більше видавати їх за істину в останній інстанції.

Заглиблення в проблему вимагає з'ясування значної низки питань, відповіді на які здатні істотно доповнити, здавалось би, очевидні висновки, скоригувати достатньо поширені уяви, почасти й спростувати їх.

Якщо спеціально поставити питання кардинально огрублено – що особливо «не подобається» критикам у діяльності В. Винниченка, гнівно й лайливо засуджується ними, виявиться, що це, передусім, наступні наріжні моменти, висхідні позиції.

– Народоправні, соціалістичні уподобання В. Винниченка і його світоглядна еволюція у напрямі комуністичних ідей, платформи радянської влади.

– Тяжіння до радикальних, революційних методів розв'язання нагальних суспільних суперечностей, неувага до реформістських, еволюційних можливостей суспільного поступу, посилений акцент на соціальних аспектах життя і розвитку нації.

– Федералістські погляди і практика, зокрема, неодноразові спроби знайти компроміс із радянською Росією.

Однак у всіх названих позиціях прозоро проглядає абстрактна загальність, нехтування одним із основоположних дослідницьких принципів – історизму, розумування «заднім числом» і настільки ж очевидна данина новочасній кон'юктурі, наперед заданій схемі, що, зрештою, є зрадою другого основоположного дослідницького принципу – наукової об'єктивності»¹¹⁶.

І на довершення сказаного висновки з урахуванням усім добре відомих фактів політичної біографії В. Винниченка та вищезазначених констатацій:

« – Громадсько-політична діяльність В. Винниченка розвивалася в напрямі радикальних, загалом прогресивних процесів перших десятиліть ХХ століття.

– Світоглядні позиції В. Винниченка виявилися суголосними демократичному спрямуванню суспільно-політичних доктрин свого часу.

– Усе своє життя В. Винниченко прагнув поєднати проблеми соціального і національного визволення українства, що й зумовило сутність теоретичних шукань і еволюцію (поступове полівіння) його поглядів.

– Політичні позиції В. Винниченка слід визнати за переважно реалістичні, хоч і небездоганні, не позбавлені певних прорахунків і недоліків.

– Практична реалізація революційної стратегії і планів державотворення, мабуть, найслабше місце В. Винниченка-політика, однак саме він виявився причетним до найважливіших, доленосних, визначальних, початкових рішень і кроків у повномасштабному, різнобічному відродженні нації, справляв визначальний вплив на процеси прогресивного поступу народу України на переломному історичному рубежі»¹¹⁷.

Сказане видається достатньо продуманим, вираженим, всебічним, якщо, звісно, не виривати його із загального контексту книги та ще й свавільно препарувати. Втім така уже, мабуть, методика, без якої не може обійтись Ю. Шаповал. Вищенаведене – не окремих, прикрий виняток, а правило його роботи.

Щоб не марнословити, достатньо поглянути буквально на наступний абзац критичного виступу. Тут уже з тексту книги виривається фраза: «Саме рукою В. Винниченка було розставлено найрельєфніші віхи прогресивного поступу українства», супроводжувана емоційними й малозрозумілими запитаннями: «Для кого все це написано і кого це має ввести в оману? Якщо створюються такого роду міфи, від яких тхне донцовськими апокрифами, то яка мета такого новітнього міфотворення?»¹¹⁸.

Нічого робити – треба знову звертатись до необкарнаного сюжету. «Один із найяскравіших ідеологів соціального і національного визволення, він (В. Винниченко – В. С.) дуже ефективно сприяв гуртуванню українства на платформі національно-демократичної революції. Маючи незаперечний моральний авторитет, В. Винниченко був обраний заступником Голови Центральної Ради М. Грушевського, очолив її виконавчий орган – Генеральний Секретаріат. Він був не просто причетним до висхідних, визначальних, справді доленосних і, розуміється, найважчих, найвідповідальніших кроків великого європейського народу назустріч торжеству історичної справедливості. Саме рукою В. Винниченка було розставлено найрельєфніші віхи прогресивного поступу українства (підкреслено вирвану Ю. Шаповалом фразу – В. С.). Йдеться про перші три Універсали Центральної Ради. Зокрема, третім було зафіксовано реалізацію віковичного прагнення багатьох поколінь українців до власного державного буття. Подібні документи, такі акції – це предмет законної гордості кожної нації, кожного народу. А ім'я діяча, з яким вони пов'язані, навічно стає національним символом, а то й перетворюється на священне. Як тут з гіркотою і болем не згадати, що одна з останніх книг про В. Винниченка має промовисту назву «Пророк не своєї Вітчизни».

Якщо неупереджено оцінювати модель національно-державного устрою, теоретично відстоювану В. Винниченком, і зусилля, здійснені в напрямі її запровадження в життя, гадається, можна достатньо переконливо стверджувати: в цілому то був реалістичний, конструктивний, результативний і прогресивний шлях. Демократична («народоправча») республіка (а саме такою за задумом і сутністю й була УНР) і донині залишається ідеалом, оптимальним варіантом ладу, до якого прагнуть, який сповідують і відстоюють усі передові соціуми, разом із ними – український народ»¹¹⁹.

Хотілось би в стилі Ю. Шаповала, своєю чергою запитати: де в наведеному можна знайти невідповідність істині, фактам, документам? Невже не В. Винниченко очолював ті органи Української революції, які здійснювали реальні кроки по відродженню

державності? Невже не рукою В. Винниченка написані перші три Універсали, які вже тому, мабуть, і викликають таке роздражнення, що кваліфікація їх віхами національного поступу оголошується міфотворчістю? Питання, звісно, риторичні. А ось над питанням, чим і від чого «тхне» Ю. Шаповалу, варто було б подумати й пошукати іншого адресата своїх звинувачень.

Сердитого критика чомусь особливо обурило відверте зізнання В. Солдатенка, та ще й на самому початку книги про те, що він має певні підстави й надії віднести себе до шанувальників непересічної особистості й різнобічних талантів В. Винниченка. Для будь-якого наукового історичного видання бодай короткий сюжет з принциповою фаховою історіографічною оцінкою стану розробки проблеми, визначенням позиції, методологічних засад, яких дотримується автор, давно стали традиційними. Подібний елемент видавався тим більше виправданим у праці «Три Голгофи...», оскільки для В. Солдатенка це була за порівняно короткий відтинок часу вже третя книга про видатного українського діяча. Цьому передувало тривале й ретельне, за необхідності – порівняльне вивчення документів власне про В. Винниченка, про багатьох його сучасників з різних політичних таборів. Не одне десятиліття аналізувалась епоха, зокрема революційний злам 1917–1920 рр. Засвоювались набутки праць як колег-істориків, так і представників інших галузей знання, в тому числі й літературознавців, письменників, художників. А відтак сформувалася цілком ясна й чітка уява, що автор хоче написати на основі достатньо ґрунтовного опанування предметом дослідження. До речі, хоча й не без загрози накликати на себе додаткову біду, варто зауважити, чи, точніше припустити, що крім вступу і заключення «Трьох Голгоф...» решти підрозділів, тобто основного змісту книги, Ю. Шаповал не читав. Таке враження виникає не лише тому, що на них не робиться посилань, не згадується сюжетів, положень. Просто за аналогією з тим, яку методу сподобав і демонструє рецензент, він не менш емоційно міг би відреагувати ще на чималу кількість конкретних фактів, їх оцінку, узагальнення.

Втім, можливою могла б бути й інша реакція, зокрема при уважному, неупередженому аналізі архівних документів додатку. Вони б допомогали зрозуміти В. Винниченка як політика-реаліста, таланти якого дозволили йому набагато раніше за інших точно передбачити детермінованість соціалістично-федералістської перспективи України й одному з перших розгорнути глибоко патріотичну, настільки ж самовіддану боротьбу за «українськість» України. Це ж один зі стрижнів історичної генези українства на цілу добу... А тут знову заяложені, просякнуті нафталіном тези про те, начебто в 1920 р. В. Винниченко «принизливо «романсував» з більшовиками, ви-торговуючи для себе гарантії і пільги, яких для нього, «українського націоналіста», просто бути не могло»¹²⁰.

Однак подібні сподівання щодо Ю. Шаповала й таких, як він, мабуть марні, невиправно-утопічні, кожен працює, як може. Однак, перш ніж на основі поверхового ознайомлення тільки з чотирма працями і лише про одного художника й політика робити відповідальні висновки про «глибоку інтерпретаційну кризу (? – В. С.) серед дослідників біографій діячів української історії», зневажливо оцінювати «плоди того політичного «винниченкознавства», що їх публіка (?! – В. С.) отримала останніми

роками»¹²¹, бажано б побільше почитати про В. Винниченка, дати собі труд зрозуміти його, розібратись у мотивації вчинків, поведінки.

Та ще й подумати над тим, до кого й до чого більше пасує кліше про «кризу» жанру. Читаючи Ю. Шаповала, весь час ловиш себе на думці, що цей історик вперто бачить лише те, що хоче бачити, і з гідною подиву полегкістю відмітає з творчості людей, яких бере собі в «союзники», все те, що йому «не підходить». Невже при цьому не спрацьовують «моральні гальма», не зароджується думка, що спотворюється справжня позиція тих, кого так цинічно «використовують». Взяти хоча б І. Лисяка-Рудницького. Узагальнююча оцінка ним В. Винниченка така: він виявився «однією з найталановитіших і найколоритніших постатей в українській історії першої половини ХХ століття»¹²².

Однак Ю. Шаповал начебто «не помічає» цієї комплексної, інтегральної оцінки й натомість відфільтровує з твору відомого історика фрази про «великі недоліки» В. Винниченка, які насправді торкаються однієї сторони спадщини діяча – якостей його публіцистичних творів, абсолютизує кілька, як завжди, вирваних з контексту слів щодо характеру, темпераменту, особливостей інтелекту й намагається сформулювати у читачів враження про особистість В. Винниченка в цілому, його місце в історичному, зокрема в культурному, поступі нації. Як це не прикро, але доводиться констатувати, що, подібно до інших випадків, це типовий фальсифікаторський прийом. Однак мабуть над засобами не дуже задумуються, якщо ставлять мету й за будь-яку ціну хочуть її досягти.

Торкаючись моральних аспектів сучасної дослідницької й публіцистичної практики, не можна пройти й повз наступне. Беручись за перо, щоб не тільки покритикувати В. Солдатенка за те, що він буцімто підносить «неефективного політика» на зовсім незаслужену височінь і, не маючи в арсеналі скільки-небудь переконливих аргументів, гадається можна було б врахувати точку зору людей, які впродовж десятиліть глибоко фахово, фундаментально вивчали різні сторони діяльності й спадку В. Винниченка. Йдеться, зокрема, про трьох академіків НАНУ, трьох народних депутатів України, трьох особистостей, які, належачи до різних партійно-політичних таборів, є (на жаль, один із них передчасно пішов із життя) своєрідним колективним камертоном моральної чистоти, совісті сучасного українського суспільства – І.Ф. Кураса, М.Г. Жулинського і Б.І. Олійника. Зігнорувати їх думку, документально представлену в «Трьох Голгофах...»¹²³, а ще в їх численних виступах у засобах масової інформації, на урочистостях з нагоди 125-річчя від дня народження В. Винниченка, значить виявити якості, котрі міряти позитивними категоріями моралі важко. Для того, щоб зважитись на таке, гадається, слід попередньо нагромадити й точно оцінити хоча б скільки-небудь співмірні контраргументи.

Однак, для Ю. Шаповала ні моральних, ні фахових авторитетів мабуть не існує. Чого тільки варті претензії до новітнього державного керівництва, яке віддавало свої симпатії «такому плутанику і невдачі (але начебто непоганому письменнику), як Володимир Винниченко»¹²⁴. Це «начебто непоганому» без тіні сумніння виплескується на папір після зачарованих оцінок Винниченкової художньої творчості І. Франком і М. Коцюбинським, Є. Чикаленком і М. Скрипником, М. Хвильовим і Г. Костюком,

С. Погорілим і П. Федченком, М. Жулинським і Б. Олійником. Де вже тут зважати на багаторічні докторські дослідження Г. Сиваченко і В. Панченка?!

А зважити б не завадило. І якщо для багатьох сьогодні справді «немає пророка у своїй Вітчизні», можна звернутися до авторитетного свідчення професора Манітобського університету Семена Погорілого. «Винниченкові твори, – стверджує він в одній з фундаментальних студій, – і стилем, і мистецькими засобами, і тематикою своєю належать до цікавіших здобутків світової літератури взагалі. Це засвідчили до революції і після неї переклади його творів багатьма мовами і це стверджували в свій час такі критики, як Леся Українка, І. Свенціцький, О.І. Білецький, М. Зеров, І. Борщак та інші»¹²⁵.

Прискіпливий читач помітить, що посилання зроблено на с. 7 двохсотсторінкового твору і вгадає – це теза з «Передмови», де заявлено й про загальну оцінку В. Винниченка й про позицію С. Погорілого щодо творчості В. Винниченка. І ніхто в тому «крамоли» не вбачає, а раз В. Солдатенко зважився сказати щось подібне, сформулював «засадничий, висхідний постулат», то, за Ю. Шаповалом це вже упередження, яке надалі не може привести до об'єктивного дослідження¹²⁶. Чому??? Чи шанування загально визнаного таланту – то «кримінал»???

Мабуть, ті, хто читатимуть Ю. Шаповала і порівнюватимуть з написаним С. Погорілим (та й іншими літературознавцями, театрознавцями) не пройдуть повз епізоди, де американський професор з посиланнями на конкретні тексти, їх цитування говорить про позитивне ставлення Лесі Українки до творчості В. Винниченка. Натомість Ю. Шаповал, згадавши про те, що письменниця «знаходила у Винниченкові дані на великого артиста», глузливо вбачає «артистизм» у одному з винниченкових щоденникових записів і повертає й екстраполює це на конкретну політичну поведінку В. Винниченка, з одного боку некоректно використавши авторитет Лесі Українки для власної прагматичної мети, а з іншої – подаючи слова В. Винниченка в самозасуджуючому контексті, тоді як насправді міркування видатного мислителя і художника слухні, справедливі, діалектичні. Хіба що діалектика чимось «завинила» перед Ю. Шаповалом? Але ж за суттю маємо справу з подвійним пересмикуванням – попростому – з шахрайством.

Не хочеться втягуватися в зав'язану В. Панченком дискусію з Ю. Шаповалом щодо того, хто в багатовіковій українській історії може вважатися «ефективним політиком», які взагалі критерії цього поняття. Однак ніяк не можна хоча б побіжно не відреагувати на найголовніше – якщо для Ю. Шаповала з трудом знайшовся лише один «ефективний політик», згадка ім'я якого в цьому ключі викликає у сучасників переважно подив та іронію, самі-собою виникають питання – можливо слід все ж серйозно подумати над критеріями, перш ніж на їх основі давати сумнівні оцінки.

Однак, можна припустити, що все вищевикладене Ю. Шаповалу ні до чого. В нього є мета і він іде до неї «напролом». Він, приміром, вичитує у Г. Сиваченко: «Володимир Винниченко посідає в історії української культури та національно-державного відродження виняткове місце. Важко, ба й навіть неможливо, поставити поряд із ним когось із навіть найбільших сучасників». І це буквально виводить його з рівноваги. Рецензент в черговий раз вибухає гнівом і... проговорюється: «Насамперед,

для мене не зрозуміло, чому ж не можна нікого поставити поруч із Винниченком? Можна ще й як! (звучить мало не погрозово – В. С.). Досить згадати лише Симона Петлюру чи навіть уже згаданого Михайла Грушевського»¹²⁷. Слово «навіть» звертає на себе увагу не лише тим, що, як вставне, згідно граматичних правил, мало б бути виділеним комами, а тому, що Ю. Шаповал благосхильно спускається до того, щоб «крізь зуби» визнати якусь там роль у суспільному прогресі й М. Грушевського. А ось щодо С. Петлюри – тут і мови не може бути – його можна ставити поряд беззастережно. Ну що тут скажеш?! Вочевидь так нестримно хочеться звеличити свого кумира, що С. Петлюра вивищується аж до рівня... «неефективного політика», «плутаника і невдахи» (і всі інші принизливо-лайливі епітети на адресу В. Винниченка). Як мовиться – «неув'язочка вийшла». Далі, звісно, втрачається будь-який сенс говорити, скажімо, про «виняткове місце» С. Петлюри в «історії української культури» тощо.

Вищевідзначене не дозволяє погодитися з оцінкою Є. Панченка, який назвав рецензії Ю. Шаповала «добротною інтелектуальною провокацією»¹²⁸.

Відчуваючи брак компетенції в кваліфікації провокацій (що, як мовиться, «проходить по іншому відомству»), гадається можна обмежитися анекдотом, чого автор даних рядків не допускав ніколи в жодній із публікацій, не говорячи вже про суто наукову продукцію. Та якщо поважні видавництва охоче дозволяють це Ю. Шаповалу (хай навіть з посиланням на класиків), що останнім часом вважається мало не хорошим тоном, то щоб «не відстати від моди» й говорити звичною й зрозумілою для рецензента мовою, видається можливим скористатись таким же прийомом (полемізувати – так полемізувати! – на будь-якому рівні).

Отже, один чоловік запитує іншого: «Твоя дружина сексапільна?» Відповідь: «Щодо сексу, – сказати важко. Але як пиляє!...». Щось подібне, мабуть, і з тією «добротною інтелектуальною провокацією», котру Ю. Шаповал схопив як рятівну підказку при першій же скільки-небудь серйозній розмові.

Загалом же в науці краще вести мову без адаптації визначень до кримінально-політичного сленгу. Тоді на думку приходять інше сумне визначення-оцінка: примітивна, злісна фальсифікація, а біля її публікації доречною була б примітка: «Обережно – бруд!»

І на останок про те, що найбільше турбує Ю. Шаповала і його однодумців – те, що чимало лідерів національно-визвольного руху, українського відродження під впливом політичного досвіду, дбаючи передусім про інтереси народу, опинялись у таборі українського комунізму.

Тут, мабуть, нічого не вдіяти. Чим чесніше, об'єктивніше, порядніше будуть поводити себе науковці, які досліджують перші десятиліття ХХ століття української історії, тим сильніше вони відчуватимуть потребу у відповіді на питання: чому такі обдаровані особистості як В. Винниченко (а таких було немало), «йшли в революцію», ставали членами соціалістичних партій, значна частина яких упродовж революційної доби еволюціонувала на комуністичні позиції.

Тобто послідовні прибічники соціального й національного прогресу українства до жовто-блакитних кольорів з неминучістю додавали червоні. З цього приводу можна переживати, можна непокоїтись, можна лягати, однак кінець-кінцем доведеться

визнати, що так склалось незалежно від чиєї б то не було волі тоді і не варто свавільно переінакшувати історію нині. Краще зрозуміти причини, сутність непростого феномена, ніж намагатись зdiskредитувати його.

Вищевикладені міркування в дещо скороченому вигляді були направлені автором в редколегію часопису «Критика» й були там надруковані як лист до редактора під назвою «Про «кризу жанру» та пошук істини»¹²⁹. Редколегія вирішила віддати рукопис матеріалу Ю. Шаповалу, який зробив спробу дезавуувати написане під назвою «Звертання до необчирженого сюжету»¹³⁰. Однак, зовсім марно шукати у «відповіді» звертання до того сюжету, який насправді обчиржив Ю. Шаповал. Втім, він і сам те визнає, відмовившись займатись «екзегезою тексту людини, яка вважає себе істориком і при цьому серйозно пише про дотримання принципу «наукової об'єктивності»¹³¹. Та швидше за все подібна риторика потрібна автору, щоб хоч якось, бодай облудно прикрити неможливість спростування висловлених до нього відвертих претензій у фальсифікації твору, який взявся оцінювати. То ж він змушений зайнятись пошуком «гріхів» В. Солдатенка, які є в інших його публікаціях. Вочевидь, сказати щось зрозуміле безпосередньо по предмету суперечки просто нічого.

І вже зовсім дивує сюжет, в якому Ю. Шаповал у світлі відзначеного сам поставив питання про свою «чесність» і натужно клянеться у вірності вигаданим сумнівним моральним уявам та ще й спонукає до того інших.

Проте, найбільше вражає позиція редакції, висловлена відповідальним редактором А. Мокроусовим. Він зізнається в тому, що лист В. Солдатенка, поряд з деякими іншими матеріалами, був «певним дослідом»: «як далеко можна зайти, дотримуючися суто демократичної засади вільної дискусії, що її самі ж (видавці «Критики» – В. С.) виголосили?»

Як виявилось, за А. Мокроусовим, зайшли надто далеко. «Завважимо, – резюмує редактор, – що однозначних висновків із нашого експерименту ми воліємо не робити, як і вказувати той пункт, де послідовний демократичний жест обертається на свою шкідливу протилежність (!? – В. С.). Утім, надалі випробовувати свого читача в такий спосіб навряд чи станемо: звісно й надалі заохочуючи дописувачів до найпринциповіших і найзапекліших дискусій, намагатимемося залучати до розмови тих, хто має хай і не однакове, але бодай сумірне уявлення про моральність та інтелектуальну чесність. Щодо різного штабу «апологетів», далеких від таких спільних засад, то для них в Україні видань не бракує»¹³².

Вважаючи в даному випадку недоречною розмову щодо, як мінімум, дивного розуміння керівництвом «Критики» демократичних засад «вільних», «найпринциповіших і найзапекліших дискусій», варто звернути увагу хіба що на одне: поділивши дописувачів на «своїх» і «чужих», (зіткнення з останніми, за словами А. Мокроусова, вони не бояться) «критики», гадається, гіпертрофовано розуміють свою роль в Україні. Можливо, на те й не варто було б взагалі зважати («чим би дитя не тішилось...»), якби не привласнене прагнення (які для того підстави – велике питання) видавати себе за верховних суддів в питанні, хто і як тлумачить вітчизняну історію, оцінює її діячів, а тих, хто не подобається, ще й «таврувати». У всякому разі, оприлюдненою позицією продемонстровано таку войовничу амбітність, котра не лише не може бути

скільки-небудь позитивним чинником справді наукового процесу, але й знаходиться в очевидній суперечності з «сумірним уявленням про моральність та інтелектуальну чесність».

Реагуючи ж на заклики Ю. Шаповала бути оптимістами, можна висловити кілька міркувань, котрі, як видається, можуть допомогти у підвищенні якостей історичної біографістики, принаймні (й особливо) одного з найскладніших періодів – революційної доби 1917–1920 рр.

Надзвичайно важливо продовжити розпочатий пошук власної системи координат для загальної концепції історії національно-демократичних революцій. Незважаючи на те, що апіорі більшість фахівців визнають за пріоритетну точку відліку український інтерес, на практиці застосовують здебільшого невідповідні національній природі, чужі схеми: проросійські й антиросійські, пропольські й антипольські, пронімецькі й антинімецькі, проантантівські й антиантантівські, чи ж то – проамериканські й антиамериканські, пронатівські й антинатівські тощо. Ті ж, де відправним моментом був би справді український інтерес, все ще доводять своє право на доцільність. Однак, лише обравши відправним власний, національний чинник і послідовно слідуючи вимогам конкретно-історичного підходу, можна врешті збагнути, що в різних обставинах саме українська ідея, українська справа були путівною зорею, яка вказувала шлях, надихала на дії Б. Хмельницького і І. Мазепу, І. Виговського і П. Орлика, М. Грушевського і М. Міхновського, В. Винниченка і П. Скоропадського, С. Петлюру і Є. Петрушевича... Це зовсім не значить, що всіх їх варто урівняти в оцінках історичної ваги, чи вивести поза будь-яке критичне поле. Однак, мабуть, варто припинити їх протиставляти одного-одному, розводячи на різні полюси. Що ж до їх взаємостосунків, то слід прагнути неупередженості, виваженості, аргументованості, по-можливості, виключаючи суб'єктивізм, особисті симпатії й антипатії, т. ін.

Звісно, позитивний ефект має дати застосування подібних критеріїв не лише щодо згаданих політичних діячів, а й значно ширшого, по можливості, якнайширшого кола учасників національно-демократичних революцій. На сьогодні у вітчизняній історіографії оформилася парадоксальна ситуація, коли, здається, в українських революціях не було жодного помітного функціонера, якого б не спробували здискредитувати, звинуватити у багатьох гріхах як дійсних, так і, часто, вигаданих. Кінцевий ефект, не просто непривабливий, він неповноцінний і, з морально-психологічної точки зору несе в собі негативний етично-виховний заряд.

Історіографічний досвід останніх років з повною силою засвідчив, наскільки важливі для історика не лише наукова, а й моральна позиція. Особливо високі вимоги до моральних якостей дослідника висуває вивчення переламних етапів суспільного розвитку, коли надзвичайної ваги набувають особистісні орієнтації в проблемах добра і зла, гуманізму й нелюдяності, честі й негідності, справедливості й паразитизму, істинності й оманності. В моменти збудження, вирування пристрастей, коли людина нерідко потрапляє в екзистенціальну ситуацію і неодмінно має робити життєвий вибір (часто усвідомлюючи неможливість змінити, навіть вплинути на непідвладні процеси), принципового значення набуває, з якими мірками підходити до оцінки вчинків індивідуумів, різних їх груп, глибинної мотивації, зумовленості кроків, поведінки.

Навіяна новітньою кон'юнктурою зневага до діячів, організацій, які в критичні моменти віддавали пріоритет загальнолюдським, національним інтересам і цінностям над особистими, жертвували індивідуальними вигодами заради суспільного прогресу, ставили завдання досягнення загального добробуту вище за власний, що пронизує чимало праць про революційні події, засвідчує: справді науковому розумінню минулого, його виваженим, ґрунтовним оцінкам це лише заважає, веде в бік від істинного, повноцінного знання.

Як з'ясувалося, поважне ставлення до історичних діячів, які зробили перші, фізично й морально найтрудніші й водночас найдоленосніші кроки до відродження нації у всіх сферах життя після довгих століть залежного, бездержавного існування, не прищеплюється самопливом, вимагає суспільної турботи.

Слід зауважити – виховання моральних якостей важливе не лише для молодих науковців, а й, як нагальний урок, витікає з поведінки тих, хто займається історичними дослідженнями уже тривалий час, однак, не маючи твердих принципів, ідейних переконань, з полегкістю змінює підходи при кожному новому кон'юнктурному політичному повороті. Наука від цього лише програє, дискредитується.

Зважаючи на вищевикладене, оцінюючи стан історіографічного освоєння проблеми ролі В. Винниченка і С. Петлюри в Українській революції як значною мірою незадовільний, суперечливий, є прямий сенс і нагальна потреба підготувати працю, в якій би паралельно були викладені факти біографії, громадсько-політичної, державницької, художньо-творчої діяльності В. Винниченка і С. Петлюри. Знайомлячись із ними, будь-хто зможе порівняти їх за ступенем обдарування, рівнем інтелекту, широтою ерудиції, життєвими принципами, вчинками, поведінкою, оцінити внесок кожного в справу українського відродження, державотворення, національну суспільно-політичну думку, науку і культуру. Це дасть об'єктивну основу для того, щоб дискусія навколо постатей двох ключових особистостей революційної доби набула граничної предметності, конкретності, фактологічно-документальної переконливості, а запропоновані висновки сприймалися читачами не на віру, а могли бути підтверджені чи, навпаки, спростовані всією сукупністю добутої інформації, наявних аргументів.

Пропонована книга має ряд специфічних особливостей як в структурній будові, так і в сутності підходу до висвітлення поставлених питань.

Перша і восьма (заклучна) глави присвячені відтворенню основних віх життя й творчості двох видатних українських політиків до і після революційної доби. Вони логічно «обрамляють» основні дослідження. Інші шість глав покликані по можливості предметно й ґрунтовно з'ясувати позиції, рішення, кроки, поведінку В. Винниченка і С. Петлюри в 1917–1920 рр. – безумовно апогейний для обох діячів час, коли якнайбільше й найповніше зреалізувалися їх людський потенціал, світогляд, ідеї, творчі здібності і таланти.

Кожна глава складається з чотирьох обов'язкових елементів.

Після коротких вступних абзаців, які здебільшого в найзагальніших рисах характеризують відтинок часу чи найголовніші проблеми, на яких тоді зосереджувалися зусилля В. Винниченка і С. Петлюри, подається два параграфи. У них зроблено спро-

бу розкрити персональний внесок кожного політика у розв'язання нагальних проблем, від яких залежав подальший розвиток революції, поступ нації.

При цьому є можливість своєрідно «урівноважити» черговість подачі матеріалу. В чотирьох перших главах спочатку розташовано сюжети, присвячені В. Винниченку, оскільки саме він займав безперечно вище суспільне становище. Його «ранг» діяча був порівняно вищим за суспільну роль С. Петлюри. В чотирьох наступних главах, коли об'єктивна ситуація згідно означеного критерія змінилася на протилежну, відповідною є й черговість подачі матеріалу.

Враховуючи те, що обидві особистості, як правило, діяли в одному й тому ж середовищі, виявилися дотичними до розв'язання багатьох спільних, однакових, або одних і тих же проблем, часто були, що називається, поряд, політичне тло (історичні події) детальніше «випикується» в першому наближенні до об'єкта вивчення.

Іноді, для з'ясування реальної ролі В. Винниченка і С. Петлюри в неоднозначних, складних, суперечливих подіях видається виправданим і необхідним дати дещо ширші історичні сюжети (скажімо, про українізацію армії, про пошук оптимальної державно-правової моделі розбудови УНР, про феномен отаманщини та єврейські погроми, про соборницький процес, про сутність українсько-польських стосунків тощо).

Оскільки у В. Винниченка є значні за обсягом спеціальні праці, присвячені глибокому, предметному осмисленню революційної доби, ролі в ній окремих особистостей («Відродження нації», «Заповіт борцям за визволення», публіцистичні брошури і статті, щоденники), а у С. Петлюри такого доробку (за винятком епістолярного жанру, спорадичних «вкраплень» окремих згадок, побіжних зауважень) практично немає, при використанні творчої спадщини згаданих діячів об'єктивно виникає позитрна асиметрія. Однак, гадається, вона цілком виправдовується не лише різним обсягом проведеної обома діячами аналітичної роботи, а значно більше – тими якостями, які мають твори В. Винниченка, наділеного від природи справді величезними талантами мислителя, психолога, об'єктивного дослідника. Відтак міркування, оцінки, висновки останнього мають справді неперехідне історіографічне значення, становлять цінне національне надбання. То було б елементарно несправедливо задля досягнення формального «балансу» відмовитися від використання безсумнівно багатющого джерела пізнання революційної доби, її особистостей (як самого В. Винниченка, так, звісно, і С. Петлюри в першу чергу).

Порівняна стислість деяких сюжетів про В. Винниченка зумовлена загальним лімітом видання, бажанням витримати умовні структурні пропорції, що за потреби може компенсуватися трьома вищезгаданими книгами автора, виданими до 125-річчя визначного громадського, політичного і культурного діяча.

Так як навколо обох історичних постатей, оцінки їх внеску в прогрес нації, українську справу продовжується невщухаюча полеміка, доречним видається принагідне включення до тексту монографії дискусійних елементів, спроби відстояти пропонувану точку зору з одночасною критикою, спростуванням позицій тих авторів, котрі, як видається, стоять на невірних, хибних позиціях.

Кожна глава завершується короткими висновками, які покликані з найбільшою наочністю, безпосередньо за наведеними фактами, документами, в органічному зв'язку

з ними буквально посюжетно дати неупереджену, об'єктивну порівняльну оцінку ролі двох непересічних особистостей у революційних подіях, які стали доленосними для України, її народу.

У заключенні дано спробу узагальнити проміжні висновки й оцінки, дати паралельне підсумкове тлумачення ролі В. Винниченка і С. Петлюри в процесах переламної доби української історії.

Подібні підходи й прийоми видаються достатньо конструктивними для створення правдивих політичних портретів двох діячів, навколо яких суперечки вляжуться, вочевидь, ще нескоро, а суб'єктивні намули (автор даної книги, вважаючи свою позицію обґрунтованою, переконливою, конструктивною, далекий від того, щоб вважати пропоновану точку зору абсолютною істиною) відійдуть таки у минуле.

¹ Винниченко проти Петлюри: Зб. Статей. – Х., 1920. – 44 с.

² Рубач М. К історії конфлікту между Совнаркомом и Центральной Радой (дек. 1917) // *Летопись революции*. – 1925. – № 2. – С. 53–85; Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. – Харків, 1928. – 80 с.; Річицький А. Центральна Рада від лютого до жовтня. Нарис з історії української революції. – Харків, 1930. – 62 с.; Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.). – К., 1955. – 662 с.; Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – 455 с.; Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920. – К., 1967. – С. 24, 25, 194, 262, 266, 273, 292, 323, 420; Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. – Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977. – С. 34, 334–341 та ін.

³ Див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К. – Відень, 1921 – 564 с.; Його ж. Споми́ни // Київ. – 1989. – № 8. – С. 126–154; № 9. – С. 108–149; № 10. – С. 122–158; № 11. – С. 113–155; Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Відень. – Т. 1. – 1921. – 152 с.; Т. II. – 204 с.; Т. III. – 160 с.; Т. IV. – 1922 – 192 с.; Дорошенко Д. Мої споми́ни про недавнє-минуле (1914–1918) – Львів, 1923. – 96 с.; Його ж. Історія України 1917–1923. – Т. I. – Ужгород, 1932. – 437 с.; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – 333 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – Т. 1. Центральна Рада–Гетьманщина–Директорія. – Прага. – 1942. – 212 с.; Григорієв Н. Спогади Руїнника. Як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату. – Львів. – 1938. – 264 с. та ін.

⁴ Стахів М. Чи повстання Директорії УНР було правне? // *Правничий вісник* (Нью-Йорк). – 1955. – С. 27–38; Його ж. Україна в добі Директорії УНР. – Скрантон. – 1966. – Т. 1. – 272 с.; Т. 2. – 248 с.; Мірчук П. Від другого до четвертого універсалу. – Торонто. – 1955. – 71 с.; Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). У 2-х т. – Торонто. – Т. 1. – 1970. – 543 с.; Т. 2. – 1973. – 590 с.; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – 407 с.; Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен. – 1973. – 443 с.; Його ж. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // *Сучасність* (Мюнхен). – 1980. – № 9. – С. 60–77; Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. Дослідження, критика, полеміка. – Нью-Йорк, 1980. – 320 с.

⁵ Винниченко В. Краса і сила. Повісті та оповідання. – К., 1989. – 752 с.; Його ж. Сонячна машина. – К., 1989 – 619 с.; Його ж. Намисто. Оповідання. – К., 1989 – 380 с.; Його ж. Ви-

брані п'єси. – К., 1991. – 605 с.; *Його ж.* Раб краси: оповідання, повість, щоденникові записи. – К., 1994. – 383 с.

⁶ *Винниченко В.* Из дневников. Открытое письмо Сталину и членам Политбюро ВКП(б) // Дружба народов. – 1989. – № 12. – С. 161–205; *Його ж.* Відродження нації (репринтне відтворення 1920 р.) – К., Ч. 1. – 348 с.; Ч. II. – с.; Ч. III. – 536 с.; *Його ж.* Щоденник // Київ. – 1990. – № 9. – С. 91–123; № 10. – С. 96–110; № 11. – С. 88–106; *Його ж.* Заповіт борцям за визволення. – К., 1991 – 128 с.

⁷ Див.: *Федченко П.* Оцінюємо з класових позицій. Про політичне обличчя і художню творчість В. Винниченка // Київ. – 1987. – № 12. – С. 49–59; *Хміль І.С.* Політична діяльність В.К. Винниченка // Український історичний журнал. – 1989. – № 7. – С. 82–91; *Жулинський М.* Володимир Винниченко (1880–1951) // Літературна Україна. – 1989. – 30 листоп.; *Його ж.* Художник, распятый на кресте политики. Судьба Владимира Винниченко // Дружба народов. – 1989. – № 12. – С. 147–160.

⁸ Див.: *Лозицький В.* Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У // Літературна Україна. 1989 – 24 серпня. – № 34; *Його ж.* Не сприйнявши нових реалій. Сторінка з політичної біографії В. Винниченка // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 12. – С. 73–78; Те ж саме // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 598–619.

⁹ *Винниченко В.* Оповідання. Слово за тобою, Сталіне! Роман. Чорна Пантера і Білий Медвідь. – П'єса. – К., 2001. – 440 с.; *Його ж.* Записки Кирпатого Мефістофеля. – Черкаси, 2004. – 312 с.; *Його ж.* Вибрані твори у двох т. – К., 2004.

¹⁰ Див.: *Гнідан О.Д., Дем'янівська Л.С.* Володимир Винниченко. Життя, діяльність, творчість. – К., 1996. – 254 с.; *Панченко В.* Будинок з химерами. Творчість В. Винниченка 1900–1929 рр. у європейському і світовому контексті – Кіровоград, 1998. – 235 с.; *Масенко Л.* Ознаки неореалізму в ранній прозі Володимира Винниченка – Львів, 1998. – 330 с.; Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: філологічні науки (українське літературознавство. – Вип. 27. Кіровоград. – 2000. – 208 с.; *Михида С.* Слідами його експериментів: змістові домінанти та поетика конфлікту в драматургії Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2002. – 192 с.; *Панченко В.* Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості. – К., 2004. – 288 с.; *Сиваченко Г.* Пророк не своєї вітчизни (Експатріантський «метароман» Володимира Винниченка: текст і контекст). – К., 2003. – 279 с.

¹¹ *Винниченко Володимир.* Щоденники // Київська старовина. – 2000, № 3–6; 2001. – № 1–6; 2002. – № 1, 3–6; *Його ж.* Щоденники // Слово і час. – 2000. – № 7–12; 2001. – № 1–2.

¹² *Солдатенко В.Ф.* Путь на Голгофу // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1994. – С. 32–73; *Його ж.* Еволюція суспільно-політичних поглядів В. Винниченка в період Української революції // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 15–26; 1995. – № 1. – С. 13–22; *Його ж.* Сторінка емігрантської долі Володимира Винниченка // Микола Плав'юк: Україна – життя моє. – К., 2002. – Т. 3. Та долю іншу він обрав – душі неспокій. – К., 2002. – С. 986–999; *Його ж.* Володимир Винниченко – лідер УСДРП, національно-державного відродження // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. Вип. 48. – К., 2003. – С. 5–16; *Бегей І.І.* Володимир Винниченко: штрихи до портрета людини і політика // Там само. – С. 52–55; *Солдатенко В.* Епізод політичної біографії В. Винниченка: спроба повернення в Україну // Події і особистості революційної доби. – К., 2003. – С. 205–250; *Його ж.* Винниченків твір «Відродження нації»: мотивація, історія створення та загальна оцінка // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – Вип. 26. – К., 2004. – С. 34–50; *Кульчицький С., Солдатенко В.* Володимир Винниченко. – К., 2005. – 376 с.; *Солдатенко В.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К., 2005. – 324 с.; *Його ж.* Три Голгофи: політична доля

Володимира Винниченка. – К., 2005. – 349 с.; *Його ж.* Політик Винниченко і його ювілей / Дзеркало тижня. – 2005. – № 27–28. 16–29 липня; *Олійник Б.* Істинний соціаліст із гнізда Франка і Лесі / Літературна Україна. – 2005. – 4 серп.

¹³ Див.: *Жулинський М.* Голгофа українця Володимира Винниченка // *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. – С. 124–128; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 32–43; *Попович М.* Україна: незалежність здобута і втрачена // Київська старовина. – 2001. – С. 14–26; № 2. – С. 25–37; *Лозицький В. С.* Роль УСДРП та Володимира Винниченка у роботі Центральної Ради і уряду УНР // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. Вип. 48. – 2003. – С. 16–25; *Великочий С. О.* Національне й соціальне у державотворчій діяльності Володимира Винниченка періоду Української революції 1917–1920 років // Там само. – С. 26–29; *Траверсе О. О.* В. К. Винниченко з погляду сучасників // Там само. – С. 66–68; *Кульчицький С.* Володимир Винниченко: перші етапи життєвого шляху // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 9. – К., 2003. – С. 3–37; *Його ж.* Володимир Винниченко: життя в еміграції // Там само. – Вип. 8. – К., 2003. – С. 240–265; *Його ж.* Останні роки життя Володимира Винниченка // Там само. – Вип. 10. – К., 2004. – С. 3–30; *Лозицький В. В.* Винниченко і Політбюро ЦК КП(б)У // *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 28–35; *Попович М.* Червоне століття. – К., 2005. – С. 195–222.

¹⁴ Див., напр.: *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – С. 176–177, 253; *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). Київ, Львів, 1996. – 342 с.; Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998. – 264 с.; *Бойко О.* Український національний союз і організація протигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С. 226–266, 286–297; *Капелюшний В.* Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.): К., 2003. – С. 82–180; *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С. 21–73.

¹⁵ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – 260 с.; Полтавська Петлюріана: Матеріали Других Петлюрівських читань у Полтаві 15 серпня 1993 року. – Полтава, 1993. – 91 с.; Він – з когорти вождів. Збірник конкурсних праць про дореволюційну діяльність Симона Петлюри. – К., 1994. – 151 с.; Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. – К., 1995. – 368 с.; Полтавська Петлюріана: Матеріали Третіх Петлюрівських читань у Полтаві 5 листопада 1994 року. – Полтава, 1996. – 208 с.; У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К., 1997. – 302 с.; Полтавська Петлюріана: Матеріали Четвертих Петлюрівських читань. – Полтава, 1999. – 160 с.; Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. – Фастів, 1999. – 280 с.

¹⁶ *Симон Петлюра.* Народе Український: вибрані статті, листи, документи. – Харків, 1992. – 152 с.; *Його ж.* Статті. – К., 1993 – 341 с.; *Його ж.* Вибрані твори та документи. – К., 1994 – 271 с.

¹⁷ *Срїбняк І.* Симон Петлюра на чолі держави та війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 років // Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць... – С. 137.

¹⁸ Там само. – С. 161–162.

¹⁹ Там само. – С. 162.

²⁰ Див.: Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали. – К., 1996. – С. 16–21.

²¹ Там само. – С. 17.

²² Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – С. 53–54.

²³ Там само. – С. 53–63.

²⁴ Див.: Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філадельфія–Київ–Вашінгтон, 1993. – С. 397–420.

²⁵ Див., напр.: Михайло Грушевський – К., 1996. – С. 84, 87; Усенко П. Чи був Михайло Грушевський президентом України? (від історії національних катастроф до катастрофи національної історії). – К., 2003. – 100 с.

²⁶ Симон Петлюра та його родина. – С. 9–10.

²⁷ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. – К., 1993. – С. 5–22.

²⁸ Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми. Мовою невідомих документів і матеріалів. – К., 1996. – 102 с.

²⁹ Симон Петлюра та українська національна революція. – С. 115–217.

³⁰ Там само. – С. 172, 203, 204.

³¹ Там само.

³² Там само. – С. 250.

³³ Там само.

³⁴ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – С. 52–53.

³⁵ Там само. – С. 37–38.

³⁶ Симон Петлюра. Статті. – С. 190–192; Його ж. Вибрані твори та документи. – С. 166–169.

³⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – Т. II. – Кам'янецька доба – Зимовий похід. – Мюнхен. – 1951. – С. 157–162.

³⁸ Симон Петлюра. Статті. – С. 192; Його ж. Вибрані твори та документи. – С. 168.

³⁹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 154.

⁴⁰ Там само. – С. 155.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – С. 156.

⁴³ Там само. – С. 157.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. – Т. III. – К., 1999. – 616 с.; Т. IV. – К., 2006. – 704 с.

⁴⁶ Петлюра С. Статті, листи, документи. [Т.1]. – Нью-Йорк, 1956. – 480 с.; Т. 2. – Нью-Йорк, 1979. – 627 с.

⁴⁷ Там само. – Т. III. – С. 5.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. – С. 23; Т. IV. – С. 186–190.

⁵⁰ Литвин С.Х. Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. – К., 2000. – 464 с.; Його ж. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – 640 с.

⁵¹ Литвин С. Суд історії. – С.13.

⁵² Урядовий кур'єр. – 2005. – 26 трав.

⁵³ Комуніст України. – 2006. – № 2. – С. 112.

⁵⁴ Див.: Солдатенко В. Три Голгофи. – К., 2005. – С. 3–4.

⁵⁵ Див.: Литвин С. Симон Петлюра: штрихи політичної біографії (до 125-річчя з дня народження) // Історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 57–60.

⁵⁶ Там само. – С. 59.

⁵⁷ Там само. – С. 60.

⁵⁸ Див., напр.: Тінь на Петлюру – невігластво чи нафталін учорашнього дня? // Буковина. – 2005. – 12 січня. – № 3; *Кучерук О., Ралдугіна Т.* Хочу все знати. – 2005. – 5 лютого. – № 5 (22).

⁵⁹ *Дорошенко-Товмацький Б.* Симон Петлюра: Життя і діяльність. – К., 2005. – 608 с.

⁶⁰ *Савченко В.* Симон Петлюра. – Харків, 2004. – 415 с.

⁶¹ Див.: *Солдатенко В.Ф.* Нова книга про Симона Петлюру: міркування і роздуми // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 135–146.

⁶² *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 295.

⁶³ Див.: Там само. – С. 217–220, 295 та ін..

⁶⁴ Там само. – С. 76, 216, 256 та ін.

⁶⁵ Там само. – С. 69–70.

⁶⁶ Там само. – С. 76, 77, 116, 117, 124, 210, 225, 226, 235, 240 та ін.

⁶⁷ Там само. – С. 229.

⁶⁸ Там само. – С. 210, 212–214, 226, 235 та ін.

⁶⁹ Там само. – С. 196.

⁷⁰ Там само. – С. 200–201.

⁷¹ Там само. – С. 252.

⁷² Там само. – С. 252–253.

⁷³ Див., напр., матеріали конференцій, надруковані у збірниках: Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя з дня народження). – К., 2006. – 280 с.; Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія Філологічні науки (літературознавство, мовознавство). Вип. 62. – Кіровоград, 2005. – 258 с. та ін.

⁷⁴ *С. Литвин.* Чому й дотепер Винниченко вивищується над Петлюрою? / День. – 2005. – 28 трав. – № 94.

⁷⁵ *Шаповал Ю.* Петлюра, якого ми все ще не зрозуміли / День. – 2006. – 1 черв.

⁷⁶ День. – 2005. – 28 трав.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Пам'ять століть. – 1999. – № 6. – С. 153–154.

⁷⁹ День. – 2006. – 1 черв.

⁸⁰ *Кучерук О., Ралдугіна Т.* Симон Петлюра. Голова Директорії УНР, Головний Отаман Армії УНР (1879–1926). – К., 2006. – 16 с.

⁸¹ Там само. – С. 15.

⁸² *Симоненко Р.* «За що ж саме Петлюра вважається за вождя, героя, ікону?» // Комуніст України. – 2006. – № 2. – С. 112–124.

⁸³ Там само. – С. 112.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. – С. 115, 118.

⁸⁶ Там само. – С. 124.

⁸⁷ День. – 2006. – 1 черв.

⁸⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х т. – Т. 1. – К., 1996. – 588 с.; Т. 2. – К., 1997. – 424 с.

⁸⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали. – У 2-х т. – К., 2006. – Т. 1. – 688 с.; Т. 2. – 744 с.

⁹⁰ *Попович М.* Червоне століття. – К., 2005. – 888 с.

⁹¹ Там само. – С. 195–222.

⁹² Там само. – С. 211.

- ⁹³ Там само. – С. 213.
- ⁹⁴ Там само. – С. 214.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Там само. – С. 213, 214.
- ⁹⁷ Там само. – С. 212.
- ⁹⁸ Там само. – С. 212.
- ⁹⁹ Там само. – С. 214, 215, 221 та ін.
- ¹⁰⁰ Там само. – С. 220.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 211, 215, 216.
- ¹⁰² Там само. – С. 211.
- ¹⁰³ *Шаповал Ю.* Колір століття. Кілька думок про нову книгу Мирослава Поповича «Червоне століття» напередодні колишнього «червоного дня календаря» / Дзеркало тижня. – 2005. – 5–11 листоп.
- ¹⁰⁴ *Шаповал Ю.* Петлюра, якого ми все ще не зрозуміли / День. – 2006. – 1 черв.
- ¹⁰⁵ *Шаповал Ю.* Володимир Винниченко: трансформація образу // «Генеza». – 2006. – № 1(11). – С. 144–148; *Його ж.* Володимир Винниченко: трансформація образу у дискурсі новітньої історіографії // *Шаповал Ю.* Доля як історія. – К. 2006. – С. 111–122; *Його ж.* Винниченко без бромю // Критика. – 2006. – № 8. – С. 31–33.
- ¹⁰⁶ *Панченко В.* Суспільство відповідальне за «якість» своїх політиків... / День. – 2006. – 28 верес.
- ¹⁰⁷ *Шаповал Ю.* ...І за пам'ять про своїх політиків / Там само.
- ¹⁰⁸ *Шаповал Ю.* Правду говорити дуже важко не тільки в політиці, але і в історії / День. 2006. – 28 лип.
- ¹⁰⁹ *Солдатенко В.Ф.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – 324 с.
- ¹¹⁰ Там само. – С. 5–12, 273–301.
- ¹¹¹ *Солдатенко В.Ф.* Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. – С. 3–4.
- ¹¹² Генеza. – С. 147.
- ¹¹³ *Солдатенко В.Ф.* Три Голгофи. – С. 266.
- ¹¹⁴ Генеza. – С. 147.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 144–145.
- ¹¹⁶ *Солдатенко В.Ф.* Назв. праця. – С. 267.
- ¹¹⁷ Там само. – С. 274–275.
- ¹¹⁸ Генеza. – С. 147–148.
- ¹¹⁹ *Солдатенко В.Ф.* Три Голгофи. – С. 268–269.
- ¹²⁰ Генеza. – С. 145.
- ¹²¹ Генеza. – С. 148.
- ¹²² *Лисяк-Рудницький.* Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 95.
- ¹²³ *Курас І.Ф.* Передмова; Лист І.Ф. Кураса міністру культури і туризму України І.Д. Ліховому; Відзив про книгу В.Ф. Солдатенка «Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень» // *Солдатенко В.Ф.* Три Голгофи... С. 5–6, 342–345; Лист М.Г. Жулинського до В.Ф. Солдатенка // Там само. – С. 344–345; *Б.І. Олійник.* Істинний соціаліст із гнізда Франка і Лесі // Там само; Літературна Україна. – 2005. – 4 серпня.
- ¹²⁴ Генеza. – С. 145.
- ¹²⁵ *Погорілий С.* Неопубліковані романи Володимира Винниченка. Нью-Йорк, 1981. – С. 7.
- ¹²⁶ Генеza. – С. 145.

¹²⁷ Там само. – С. 145.

¹²⁸ День. – 2006. – 28 верес.

¹²⁹ Критика. – 2007. – № 3. – С. 30–32.

¹³⁰ Там само. – С. 32–33.

¹³¹ Там само. – С. 32.

¹³² Там само. – С. 35.

I. ПОЧАТКИ ПОЛІТИЧНИХ КАР'ЄР

Володимир Винниченко і Симон Петлюра – люди однієї епохи. Вони були майже одного віку – між датами народження трохи більше року. Генеалогічне коріння обох губиться десь у полтавських степах. Батьки були мало не одного середовища і «фаху», а сім'ї багатодітні. І Володимир, і Симон рано заявили себе «бунтарями» – ще коли набували середньої освіти. Майже паралельно долучилися до революційної й партійної діяльності, довгі роки були однопартійцями...

Здавалося б – якщо не одна, чи однакова доля, то дуже схожі життєві шляхи. Однак поспішати з подібним висновком не слід. Відмінного, особливого, можливо, було ще більше. В усякому разі паралелі проводити непросто.

1. Степовий темперамент

Один із істориків, якого вирізняє справді глибока аналітичність, філософська розсудливість – І. Лисяк-Рудницький, торкаючись оцінок Винниченкового світогляду і спадку (зокрема публіцистики), вважав однією з прикметних рис відомого українського політика його «непогамований «степовий» темперамент» як генетичну підоснову всієї його поведінки. Що ж, заперечувати проти того, що Володимир Винниченко справді був людиною надзвичайно активною, динамічною, а його запальний, імпульсивний характер нерідко «кидав його в екстремі»¹, не доводиться.

Однак, генетичний «степовий» код виявлявся, гадається, не тільки і не стільки в означеному.

Коли сам Володимир Винниченко прагнув збагнути себе і пояснити свою вдачу людям, він передусім згадував про розлогі, незорі степи Херсонщини – місце свого народження і зажурливо, з теплим щемом у серці говорив: «Ви розумієте, що то значить «в степах»? Там перш усього немає хапливості. Там люди, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий поважний віз пару волів, покладуть надію на Бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо «гей» і знов собі поважно піде вперед...

Отже я виріс у тих степах, з тими волами, шуліками, задуманими могилами. Вечорами я слухав, як співали журавлі біля криниць у ярах, а у день ширина степів навівала сум безкрайності. В тих степах виробилась кров моя і душа моя»².

А якщо додати до того, що батько майбутнього видатного художника і політика й сам посезонно чумакував, стане зрозуміло – в словах В. Винниченка якоюсь мірою прочитується своєрідний етнопсихологічний код всього життя.

Народився Володимир 16 (28 н. ст.) липня 1880 року в місті Єлисаветграді Херсонської губернії. Тут чумаки Кирило Васильович Винниченко одружився на вдові з

трьома дітьми – Явдосі (Євдокії) Онуфріївні Павленко. Від цього шлюбу й народився Володимир.

Невдовзі сім'я переїхала у село Веселий Кут Єлисаветградського повіту, де виходець із полтавських кріпаків, чабан і чумак Кирило Винниченко мав біденьку оселю.

З дитячих років Володимир спостерігав як нелегко живеться селянам, як гірко дається їм шматок хліба. Рано сам ходив за батьком, допомагав виганяти на пасовисько череду, пас свиней, виїжджав на хліборобські роботи у поле, чи на сіножаті. Дуже любив теплі південні ночі, коли притулившись до тата, слухаючи його неквапливі розповіді, вдивлявся у миготіння яскравих зірок, нишком мріяв. Подобалося спати під возом на духмяному сіні, «яке кололо часом шпичками в бік крізь ряденце. Гарно, затишно, любо до того під теплим, сильним боком тата, що хотілося тоненько, тоненько з захватом і щастям запищати»³, – згадував і через довгі десятиліття по тому незабутні миттєвості ранішнього свого життя В. Винниченко.

Так з дитинства у свідомість хлопчика, у саму душу міцно входила Батьківщина, Україна, з її милими серцю людьми, незатійливим побутом, поетичними та пісенними традиціями, постійними тривогами й печалями. «Я з болем пригадую села над Дніпром, – писав художник пізніше, – старовинні, затишні, де вулички, як коридорчики, а в коридорчиках пахне гноєм, коровами, кропом з городів, квітками від хат. У тих вуличках, у тих селах живуть поетичні люди, які співають, носять старовинну одягу, і патріархально-чисті, добродушні, чесні, всі говорять українською мовою»⁴.

Батьки, оточення, природа – все з малих літ закладало глибинні нотки любові до рідного краю, до справді прекрасної і такої нещасної України.

Ще малою дитиною Володя вражався тому нестерпному життю, яке випало його землякам, тим поневірянням і знуцанням, яких зазнавали його знайомі, оточення, передусім, звичайно, власна родина. За спогадами, що дійшли до хлопчика, сім'ю його діда разом ще з двома сім'ями виміняв на Полтавщині пан з Херсонщини за п'ять гончих собак⁵. У вразливу душу на весь вік запали зерна відрази до будь-якого гноблення, визиску, приниження людської гідності, що народять священне прагнення до справедливості, рівності, всебічної гармонії...

Взимку сім'я Винниченків перебиралася до Єлисаветграда. Хлопчика віддали у місцеву народну школу, а у 1890 році він переступив поріг Єлисаветградської чоловічої класичної гімназії. Тут панські діти зверхньо ставилися до однокашника мужицького походження, який, між тим, мав значно більші успіхи в навчанні, ніж будь-хто інший. Ревність до здібного підлітка виливалася у часті образи, насмішки. Дошкульніше за все було те, що вчителі не лише не припиняли неподобств, а й самі насторожено відносились до селянського сина.

Однак і Володимир не дуже поступався. А, захищаючись, траплялося вдавався і до «останнього аргумента» – кулаків. Уже тоді почав гартуватися його характер. Він з погордою підкреслював своє селянське походження і навмисне говорив лише українською мовою як із гімназистами, так і з вчителями. Та така впертість дорого коштувала. Уже в другому класі Володимир залишив гімназію, проте під впливом батьків і брата – повернувся, був залишений на другий рік. Залишали його і в п'ятому класі. Відраховували за невнесення плати за навчання, знову поновлювали, коли з

труднощами гроші вдавалося знайти. Дуже допомагав старший брат по матері – Андрій, що працював робітником-складачем у друкарні.

Непорозуміння, напруженість у стосунках з гімназичним начальством продовжували наростати. Після сьомого класу юнак забрав документи і переїхав для здачі екзаменів на атестат зрілості (восьмого класу він не закінчував) до Златопольської гімназії, де той же брат Андрій працював уже наглядачем у місцевій тюрмі і знову допоміг Володимирі⁶.

В історіографії згадується про великі бідування Кирила Васильовича Винниченка та про те, що і синові Володимирові ще в час навчання доводилось наймитувати, щоб хоч якось підтримати своє існування. Уже тоді він пізнав всю гіркоту селянської долі – жорстокої поміщицької експлуатації і сваволі, знущання, приниження, образ, духовного спустошення і відчаю. Ці найвразливіші почуття людини, що тільки-но свідомо входить у світ, В. Винниченко-письменник, драматург так зворушливо-переконуюче, вражаюче-натуралістично передасть через емоції і думки героїв своїх літературних творів. Мабуть ніколи не забуде їх і Винниченко-політик.

Коли Володимира виключили з Єлисаветградської гімназії і довелося наймитувати по містечках і селах Херсонщини, водночас готуючись тримати екстернат за повний курс класичної гімназії, для творчого зростання, формування світогляду час не було втрачено марно. «Одягнений в просту селянську одежу, з торбиною за плечима і палицею в руках іде він од села до села, од економії до економії та придивляється до справжнього людського життя, – писав перший його біограф Ю. Тищенко в 1917 році. Заробляючи в подорожі на прожиток поденщиною, він старанно занотовує собі все, що бачить. І літо подорожі дає йому стільки знань людського життя, скільки не могла дати за сім чи вісім років гімназії. Помимо знань ця подорож направила Винниченка на той шлях, яким йдучи до цього часу він так уславився не тільки серед українського, а й серед інших народів. Ця подорож дала йому багатий матеріал до письменницької роботи і в той же час дала напрямок цій роботі»⁷.

Успішно склавши випускні екзамени, Володимир Винниченко в 1900 році вступає на юридичний факультет Київського університету Святого Володимира. Чому було обрано фах правника – не зовсім зрозуміло. Здається, логічної мотивації для того не було. Адже в душі вже прагнув літератури, в голові роїлися теми й сюжети майбутніх художніх творів.

Хіба що тоді вже назрівав внутрішній конфлікт: піти в «чисте мистецтво» – значить залишитись осторонь розв'язання тих пекучих проблем життя, миритися із якими ніяк не міг, будь-що повинен був докласти і своїх сил до того, щоб зламати світ несправедливості, обману, гноблення. Тут солідна професійна підготовка зовсім не завадила б.

Однак «розписати» долю на власний розсуд, прожити вік за своїм розкладом нікому й ніколи не вдавалося. Не під силу те було й Володимирі Винниченку.

Потрапивши до Києва, він не лише влився у студентську сім'ю, поринув з головою у світ знань – все було нове, цікаве, значно перевершувало очікуваний рівень можливостей інтелектуального зростання, відкривало якнайширшу дорогу до самодосконалення.

Однак порубіжжя віків – то час могутнього сплеску суспільно-політичного життя в Європі в цілому, в Росії зокрема. Стихійні виступи робітників, селян, невдоволення інтелігенції шукали організаційного виходу. Так виникали, як гриби після дощу, численні організації, політичні партії.

Київ, звісно, не стояв осторонь загальних процесів. Саме тут був один із наймогутніших центрів антисамодержавного протестного руху різних спрямувань. А як давня столиця, природний центр тяжіння українства, Київ швидко перетворювався і на центр українського національного життя, його справжнього відродження.

Саме в рік вступу В. Винниченка до університету в Харкові було створено першу в Наддніпрянщині політичну партію українства – Революційну українську партію (РУП). Її організатором була молодь – студенти Д. Антонович, М. Русов, Л. Познанський, Л. Мацієвич та ін. Невдовзі осередок партії (громада) оформився і в Києві. І її ядро також складали студенти.

Збираючись подалі від чужих вух (що в поліцейській Росії було ой як непросто!), до хрипоти сперечалися про те, що треба робити, яким шляхом йти до соціального й національного визволення. З притаманним молоді ентузіазмом обирали найрадикальніші на той час соціалістичні гасла (ними захоплювалася вся Європа). Жодних сумнівів не існувало: царизм має бути знищений. Запанує республіка, демократія. В цьому погляди українців, росіян, євреїв абсолютно співпадали.

Однак яким шляхом розв'язати національне питання, домогтися для українців повного визволення, права самим порядкувати життям нації?

Інстинктивно вловлювалось, та й досвідом підтверджувалося, що ніхто інший за українців не розв'яже їх проблем. Це обов'язково мають зробити вони самі. Втім, перший крок уже було зроблено – створено власну партію, яка назвавши себе українською, відверто заявила про головне завдання – якомога прислужитися саме українській справі, нації, зреалізувати українську ідею.

Патріотично, навіть жертовно налаштовані студенти давали собі звіт, що для створення теоретично обґрунтованої, науково відпрацьованої програми їм ще бракує й знань, і життєвого досвіду. А відтак звернулися до відомого харківського адвоката Миколи Міхновського з проханням підготувати програмний документ. Українців просто сколихнула, закарбувалася в пам'яті його напрочуд пристрасна, надзвичайно смілива промова – національний крик болю, яка була виголошена при закладці пам'ятника видатному землякові-поетові Івану Котляревському у Полтаві. І Микола Міхновський досить швидко виклав на папері все наболіле й вимріяне. Якось дуже оперативно вдалося видати в Галичині й доправити на Велику Україну (про те, щоб це можна було здійснити десь у Росії – годі було й сподіватися!) невелику брошуру з гранично чіткою і настільки ж закличною назвою «Самостійна Україна».

Отож перша, головна стратегічна мета була абсолютно ясною і зрозумілою – самостійна Україна! «Коли справедливо, – доводив М. Міхновський, – що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виявитись у формі незалежної, самостійної держави, коли справедливо, що тільки держава одноплемінного державного змісту може дати своїм членам нічим не обмежену змогу всестороннього духовного розвитку й досягнення найліпшого матеріального гаразду, коли справедливо, що пиш-

ний розцвіт індивідуальності є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головною передумовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин»⁸.

Дуже просто й переконливо виглядали й інші положення програми: Україна від гір Карпатських по гори Кавказькі (оскільки в політичному лексиконі Російської імперії у жодному смислі слова «Україна» не вживалося, М. Міхновський позначав межі етнічного проживання українців, де вони переважали всіх інших); Україна для українців (щоб долю краю вирішували в першу чергу 73% населення – а саме такою була доля українців, а не 27% інонаціональних жителів, як це було в імперії); правдиве служіння української еліти інтересам своєї нації, українській справі (чого не вдавалося домогтися в часи польського чи російського владарювання). Що й говорити! Програма виглядала надзвичайно привабливо, багатьом подобалася. Від неї віяло оптимізмом, вірою у кінцеве торжество величної національної справи.

Однак багато хто не готовий був поділяти її радикалізму. Зрозуміло було, що для практичної реалізації загалом справедливих, історично виправданих гасел потрібен досить високий рівень свідомості, згуртованості всієї нації, готовності подолати інерцію довговікового співжиття з іншими націями Росії. Роз'яснення положень «Самостійної України» у селянському, робітничому середовищі наштовхувалося на очевидну стриманість, навіть настороженість. З Революційною українською партією не поспішали пов'язувати долю ті, заради кого вона створювалась – маси українського народу. За всі роки існування (до 1905 р.) у рядах РУП за найоптимістичнішими підрахунками перебувало не більше 500 осіб⁹.

Відразу виникли проблеми і у стосунках з іншими партіями, що оформилися на соціалістичному ідейному ґрунті, однак організаційно будувалися як міжнаціональні (інтернаціональні) – Російською соціал-демократичною робітничою партією (РСДРП), Російською партією соціалістів-революціонерів (РПСР). Організації останніх в регіоні досить швидко зростали. Набираючи вагу, вони звинувачували РУП у національному сепаратизмі, розколі єдиного демократичного фронту боротьби проти самодержавства.

Ось тут і «ламалися списи» – якою бути РУП – іти за М. Міхновським, чи обирати іншу програму, інший план дій. Навряд чи ідейні суперечки могли обійти стороною таку діяльну натуру як Володимир Винниченко. Хоча дати його вступу до Революційної української партії встановити не вдалося, безперечно, що він став членом київської громади (організації), як тільки дізнався про її існування. Деякі автори ладні схилитися до думки, що В. Винниченко був серед організаторів Київського осередку РУП, у числі інших студентів Київського університету підтримав програму М. Міхновського, активно її пропагував, за що і був у 1902 р. виключений з університету¹⁰. Правда, відповідних документальних підтверджень не наводиться.

Можливо таких документів ніколи не знайдеться зовсім не через те, що невблаганний час їх просто знищив, а більшою мірою через те, що сумнівно, щоб вони могли народитися, принаймні, стосовно всіх перерахованих тверджень.

В. Винниченко ніколи не був палким прихильником поглядів М. Міхновського, завжди займав поміркованішу позицію. А в 1902 році, коли головний речник само-

стійництва порвав з РУП саме через те, що остання дистанціювалася від його радикальної програми, дедалі більше схилялася до платформи територіальної автономії України у федеративній демократичній республіці Росія, і створив власну – Народну українську партію, Володимир Винниченко не пішов за М. Міхновським. А надалі ще й активно викривав його позицію не лише як нереалістичну, але й як шкідливу, авантюристичну, розкольніцьку.

З чим можна беззастережно погодитися, так це з тим, що перший курс Київського університету виявився для невгамовного юнака справді переломним, доленосним. Незважаючи на те, що майбутній правник мав би сам бути у першу чергу законслухняним, В. Винниченко без роздумів кидається у студентську революційну стихію, входить до нелегальних гуртків, з жаром, без оглядки критикує існуючі порядки – від вузівських до загальноімперських. Так, якоюсь мірою ситуативно, а якоюсь невідвратно – закономірно починається його політична кар'єра.

У наступному В. Винниченко неодноразово дуже негативно висловлюватиметься про політику взагалі, про свою причетність до неї, зокрема, пориватиметься «виплутатися» з тієї «невдячної, брудної справи», самореалізуватися у мистецтві, до чого мав такий гігантський хист – і не знаходитиме в собі сил залишатися осторонь революційних процесів, які без нього, здається, просто не могли розвиватися ефективно. А коли все ж і зосереджуватиметься на художній творчості, його вистачатиме ненадовго, і політичний, революційний вир затягуватиме знову й знову в епіцентр українського життя і неодмінно закінчуватиметься невиліковними моральними травмами. Сам Володимир Кирилович вважав, що йому за життя аж кілька разів судилося зійти на Голгофу. А Микола Жулинський як не можна точніше вловив його трагічний фатум, назвавши «художником, розіп'ятим на хресті політики».

Що ж так буває. Буває нерідко. Феєрично обдарована особистість і далеко несповна реалізований талант, трагічна доля. А може то неодмінний земний хрест найталановитіших, тих, хто, випереджаючи час, прагне в майбутнє і, навіть, розуміючи нерідко всі ускладнення життя, які виникають з власної ініціативи, існувати інакше не може. Совість не дозволяє. А талант зобов'язує...

Звичайно, своєю активністю першокурсник В. Винниченко відразу привернув до себе увагу, потрапив під пильне око охоронців порядку. Його виключили з університету без права вступу до вищих учбових закладів за агітацію студентів до страйку 1 лютого 1902 року¹¹. За ним було встановлено негласний нагляд поліції.

Після одного з обшуків він був взятий під варту в Київську в'язницю. Там перебував до 10 травня, де допитувався в справі «про злочинну діяльність у 1901–1902 роках підпільних студентських організацій» в університеті та політехнічному інституті і на основі Циркуляра Департаменту поліції від 20 та 26 березня 1902 р. тепер (і вже назавжди) колишньому студенту було передписано залишити Київ¹².

До 24 серпня 1902 року В. Винниченко перебував в м. Кодим Балтського повіту Полтавської губернії, наймався репетитором до поміщицьких дітей. Однак не полишав і політичної роботи, входив у контакт з робітниками й селянами, організовував зібрання, вів роз'яснювальну, пропагандистську роботу.

Дедалі більше втягувався і в літературну творчість. «Знання простого народу, лагідність в обходженні з людьми, – писав Ю. Тищенко, – товариська вдача роблять його на селі улюбленим товаришем парубків і селян, а йому дають змогу ще глибше заглянути в душу їх, ще краще пізнати їх життя. Проводячи час на селі, Винниченко поруч з працею як репетитор і агітатор робить і письменницьку роботу. З-під його пера тут виходять такі річи як «Біля машини», «Антропреньор Гаркун-Задунайський» і інші»¹³.

Тим часом надійшов момент призову на військову службу¹⁴. У якості вільноозначеного Володимир знову опинився в Києві. Однак у першій роті П'ятого саперного батальйону він затримався недовго. Ледь минуло п'ять місяців, як 1 лютого 1903 року він самовільно залишив місце служби і більше не повернувся.

Начальник Київського жандармського управління генерал В. Новицький у зв'язку з інцидентом наголошував, що «Винниченко відомий мені був з політично неблагонадійної сторони ще з університетських часів..., тому цій події я надаю значення, бо він міг зробити це в цілях злочинної партії»¹⁵. Генерал прогнозував, що дезертир опиниться за кордоном.

І справді, Володимир Кирилович з'явився в Галичині (тодішня провінція Австро-Угорщини) під чужим ім'ям Зіновія Дедевича¹⁶, став одним із діячів Закордонної групи (комітету) РУП у Львові.

Гадається, можна погодитись із дослідниками, які вважають, що до активної партійної роботи В. Винниченко стає після 1902 р., особливо ж з переїздом до Львова¹⁷. Разом з тим його належність до Центрального Комітету РУП у лютому–липні 1903 року, про що є згадки в історіографії¹⁸, документально не підтверджується, та й, згідно загальної логіки, сумнівна.

У Львові майже вся літературна творчість молодого партійця підпорядковується потребам РУП: він пише й по кілька разів перевидає у «літературно-науковій бібліотеці РУП» і «Бібліотеці селянина» агітаційні белетристичні оповідання «Боротьба», «Салдатики» та «Роботи!».

Перебування за кордоном, спілкування з прогресивною молоддю різних країн, з професійними політиками, найпопулярніші, наймодніші, з яких на початку ХХ століття були, звісно, соціалістами, посилює у молодого Винниченка потяг до соціалістичної ідеології, марксизму. Царство свободи, справедливості і соціальної рівності – кого могли не привабити ці гучні гасла?! Тим більше вони полонили юнака з самих селянських низів, який встиг за свій короткий вік зазнати стільки поневірянь і, маючи щире, добре, велике серце, готовий був самовіддано боротися за світле майбутнє, що малювалося комуністичним вченням.

Так, ще в юнацькі роки в підвалини світогляду було закладено два наріжних камені: палка любов до України, всього українського (історії, звичаїв, побуту, мови, пісень тощо), жадоба вибороти для рідного народу варту його можливостям, здібностям долю, а також віра в перетворення світу на основі соціалістичних ідей.

Ось чому, продовжуючи самоосвіту, віддаючись літературній справі, В. Винниченко не полишає політичної діяльності. Наростання революційних виступів в Україні в 1902–1903 роках, страйки, що вибухнули в Києві, Катеринославі, Одесі надихну-

ли його на повернення в Наддніпрянщину. Незважаючи на те, що поліція оголосила його у розшук, він, провівши 5 місяців за кордоном, береться за партійною постановою переправити через кордон соціалістичну літературу.

Однак на прикордонному пункті Волочиськ уже в липні 1903 року його було заарештовано з паспортом на ім'я австрійського підданого, студента Львівського університету Ярослава Волинського. Те, що знаходилось у валізах, було кваліфіковано як «контрабанда, виключно із злочинних видань», а саме: 506 примірників брошури «Роботи!», 50 примірників брошури «Власна земля», 139 примірників брошури «Дядько Дмитро», 30 примірників брошури «Революція 1848 року у Франції», 202 примірники оповідання «Боротьба», 82 примірники брошури «Чи є тепер панщина», 50 примірників брошури «Страйк і бойкот», 500 примірників оповідання «Салдатики», 203 примірники газети «Селянин», 1 примірник газети «Искра» № 43, 1 примірник книги «Что такое государственный преступник, революционер и социалист» та інші¹⁹.

30 липня 1903 р. «політичний арештований Володимир Винниченко прийнятий з усіма його речами під варту на Головну гауптвахту» в м. Києві²⁰.

Тюремна камера – то випробування, яке не всі витримують. Становище ж В. Винниченка виявилось вкрай важким, незносим.

На той час він, молода людина (24 роки) з ніжною, чутливою душею, який не міг легко вгамовувати емоції, був палко закоханим. Загалом то, це перманентний стан для будь-якого художника, одне із найпотужніших джерел натхнення, творчих злетів, фантастичних звершень. Однак перша справжня любов вражає молоду людину настільки сильно, що майже кожен закоханий щиро вірить: без спілкування з об'єктом свого ваблення життя втрачає сенс.

А у Володимира на волі залишилася Марія Григорівна Гоженко, познайомився з якою, виконуючи разом доручення РУП²¹ і до якої зародилися щонайпалкіші почуття. Надії ж на те, що можна буде невдовзі знову побачити її, говорити, спілкуватись з нею (нечасті побачення у присутності наглядача лише ще більше драгували) були надто примарні.

Слідство затягувалось, заплутувалось: розглядалося відразу кілька справ (виявляється, накоїв-таки чимало!). Батальйонний суд мав судити В. Винниченка і за «самовільне відлучення», і за дезертирство, і за втечу з переходом російського кордону, і, нарешті, за «зумисне псування» виданих йому державних речей та за користування чужим паспортом. Одночасно з цим жандармська влада вела слідство і проводила «дідання», звинувачуючи його в контрабанді нелегальної літератури та в революційній діяльності.

Грубість, свідомі приниження, моральні знуцання під час нескінченних допитів спочатку гнівно обурювали, а потім викликали глибоку депресію. І на довершення всього приголомшив вирок батальйонного суду від 5 вересня 1903 року: «рядового 1-ї роти 5-го саперного батальйону Володимира Кирилова Винниченка віддати в дисциплінарний батальйон строком на один рік та шість місяців»²².

Уже через три дні командир батальйону поспішив вирок ствердити і арештант мав відразу ж їхати до Воронежа, де знаходилося місце розправи – той страшний

дисциплінарний батальйон. В уяві не раз зринав приклад Тараса Шевченка, покарання шпіцрутенами, інші тортури – пригніченість сягала апогею...

До того ж у перебіг подій втрутилися інші, так би мовити, паралельні обставини. На плечах В. Винниченка «висіла» ще й політична справа, а відтак його продовжували утримувати на військовій гауптвахті. Генерал В. Новицький роз'яснював, що «цей злочинець» числиться під арештом за жандармським управлінням, і через те було видано розпорядження не одсилати його до Воронежа до одержання спеціального про це наказу.

Невизначеність, затягування з найжорстокішим, найобразливішим покаранням психологічно нерідко переноситься важче, аніж найрадикальніша розв'язка. І Володимир Винниченко не витримав психічних тортур – у крайньому відчаї пішов на самогубство. Жандармський документ свідчить: «...24 вересня 1903 року (тобто трохи більше як за два тижні після затвердження вироку – В. С.) Володимир Кирилович Винниченко, який звинувачується в державному злочині, намагався повіситися, але свій намір не встиг виконати, бо його своєчасно зняли з петлі... У Винниченка були знайдені листи, адресовані різним особам, із яких видно, що до цього акту він знаходився в якомусь пригніченому стані»²³.

Згадані листи знаходяться в Центральному державному історичному архіві України (Київ) і були вперше опубліковані українською мовою київськими дослідниками в 1994 році²⁴. Це не просто звинувачення системі, чи виправдання відчайдушного кроку. Це ще й ключ до розуміння наступного життя, мотивації поведінки, вчинків Володимира Винниченка, його невтомної боротьби за рішучі зміни такого недосконалого, такого жорстокого, немилосердного світу.

Тимчасом сталося очевидне погіршення стану здоров'я, що набуло загрозливих форм. Так, 24 вересня 1903 року лікар Київської тюрми Роздальський доповідав коменданту, що у політичного в'язня Винниченка «виявлено сильне збудження нервової системи, яке межує з психозом». І за його вказівкою арештованого одразу ж перевели з гауптвахти до військового госпіталю «на излечение» у психіатричне відділення, а потім декілька разів відправляли на експертизу. Щоб розвіяти сумніви в нормальності розумових здібностей Володимира Кириловича, було проведено розслідування, в ході якого допитували його наречену Марію Гоженко та лікаря Мечислава Карпинського. Хто знає, чим би все те взагалі скінчилося, якби не щаслива випадковість. 11 вересня 1904 року було обнародовано царський маніфест з нагоди народження спадкоємця престолу. Володимира Винниченка після 15-ти місяців ув'язнення було звільнено.

Однак, залишивши тюрму, треба було закінчити одбування військової служби. Та через свої переконання В. Винниченко рішуче відмовляється від цього. Ні погрози начальства, ні обіцянка змусити його отримати офіцерський чин (він відмовився скласти відповідний іспит) не привели ні до чого. З армії він звільняється рядовим солдатом і знову виїжджає за кордон.

Пережите Володимиром Винниченком на початках життя, перенесені потрясіння – безумовно, наклали відбиток на всю його подальшу долю, на світосприйняття, на творчість. І якщо біографи, критики літературного спадку Федора Михайловича

Достоевського, якому довелося пережити акт громадянської кари, вважають той епізод надзвичайно важливим, багато в чому визначальним для розуміння одного з геніїв світового мистецтва, то до розуміння феномена В. Винниченка чомусь не застосовується подібних мірок. Хоча його й називали іноді «периферійним Достоевським», та лише за особливий психологізм творів, без органічного поєднання трагічного факту особистої долі з вражаючою специфікою літературних праць. Вочевидь, це не так. Не тому, що хотілося б обов'язково застосувати випробуване кліше, придатне для одного таланту, до іншого – і тим чимось вивищити останнього.

Ні! Справа зовсім в іншому. Особистість, особливо ж щедро обдарована природою, побувавши на порозі смерті, відчувши її страшний дотик, пекельне дихання, зовсім по-іншому ставиться до життя, має відмінні критерії його оцінки, оскільки начебто вже досягнула таку глибинну й далеку, сховану від звичайного ока правду, яку «благополучна» людина з мирно плінною долею просто не здатна збагнути.

Можна припустити, що у вужчому, конкретнішому вимірі останні події лише дедалі зміцнили В. Винниченка на переконанні, що обраним уже шляхом треба йти й далі, виявляючи ще більше волі, наполегливості, цілеспрямованості як на ниві політики, щоб змінити життя, домогтися торжества суспільних ідеалів, що видавалися за справедливі, гуманні, прогресивні, так і в літературі, щоб з допомогою художніх засобів вплинути на виховання людини майбутнього, з високими моральними якостями, красивою душею, відсікаючи від неї усе негідне, низьке, темне, залишаючи всі вади у старому житті.

Як політик, Володимир Винниченко дедалі міцніше стає на ґрунт ідей соціалізму. 24–27 грудня 1904 року він бере участь у з'їзді Революційної української партії у Львові, підтримує тодішнього лідера партії М. Порша, відстоюючи потребу самостійної організації українського пролетаріату²⁵. Загалом це співпадало і з напрямом розвитку РУП. У запропонованій ЦК партії доповіді Амстердамському конгресу II Інтернаціоналу (1904 р.) РУП чітко визначалася як організація української соціал-демократії²⁶, а сама участь у конгресі – визнання міжнародним соціалістичним рухом партії як соціал-демократичної²⁷. В. Винниченка разом з Д. Антоновичем, А. Гуком і М. Поршем обирають до Центрального Комітету РУП²⁸, що посилює його ліве, радикальне крило. Такі ж тенденції намічаються і в Львівському (закордонному) комітеті партії, де Володимир Кирилович працює систематично. За його ж активної участі соціалістичні ідеї дедалі проникають на сторінки часопису «Селянин», який таємно переправляється в Україну.

Коли ж у Росії в січні 1905 року вибухнула революція, бути осторонь подій на Батьківщині діяльний соціал-демократ не може. Володимир Винниченко переправляється (як завжди із вантажем нелегальної літератури) через кордон, активно береться до політичної діяльності. Він на боці тих, хто скеровує остаточний перехід Революційної української партії на соціал-демократичні позиції.

Цей процес завершився на II з'їзді Революційної української партії, що проходив у грудні 1905 року спочатку у Сквирському повіті на Київщині, а потім під загрозою арешту делегатів змушений був перенести засідання до Києва. Володимир Винниченко головував на з'їзді, відстоював потребу перейменування партії на Українську

соціал-демократичну робітничу партію, брав активну участь у прийнятті програми УСДРП.

Таким чином це був по суті установчий з'їзд Української соціал-демократичної робітничої партії, а В. Винниченко – її член з дня заснування. Більше того, Володимир Кирилович відразу ж увійшов до керівного ядра новоствореної партії – разом з М. Поршем і А. Жуком був обраний до складу першого Центрального Комітету УСДРП (у травні 1906 року до них долучився і кооптований Л. Юркевич)²⁹.

Володимир Винниченко – один із найвірніших, найактивніших, найпослідовніших, найвпливовіших, найяскравіших її діячів на довгі роки. Лише в дореволюційний час (до 1917 року) його ще тричі (у травні 1906, наприкінці 1911 і у вересні 1913 років) будуть обирати до складу найвищого партійного органу – ЦК УСДРП³⁰.

З цією партією він пройде через найтяжчі випробування. З нею він буде у часи триумфів Української революції, української справи. З нею він розлучиться лише на еміграції, коли можливостей скільки-небудь ефективно впливати на партійну політику вже не буде, та й УСДРП за кордоном буде уже не та...

І ще. Час від часу його вириватимуть із партійних рядів, тимчасово припинять політичну діяльність арештами та ув'язненнями. Черговий арешт стався восени 1906 року, а за ним – восьмимісячне перебування у Лук'янівській тюрмі. Цього разу було, здається, трохи легше. Поряд у камері – Сергій Єфремов, Юрій Тищенко, Андрій Жук, Володимир Степанківський... Є навіть можливість вчити англійську мову і писати. З допомогою друзів, передусім великого, тонкого цінителя української культури і щедрого мецената Євгена Чикаленка, що одним із перших розпізнав у молодому Винниченкові неабиякий літературний таланти, вдалося звільнитися під заставу в 500 золотих карбованців.

Як часто бувало в житті Володимира Винниченка, періоди активного політичного життя (і – відповідно – покарань) змінювались припливами захоплень літературною творчістю. Правда, чітку хронологію подій – межувань встановити непросто. Так, один з дуже ґрунтовних знавців життя українського письменника В. Панченко стверджує, що в 1906 році, скориставшись тим, що під натиском революційних подій самодержавний поліцейний режим дещо послабився, В. Винниченко домогся відновлення його на юридичному факультеті Київського університету, склав екстерном іспити і отримав документ про вищу освіту³¹.

Однак у листі, датованому 17 липня 1907 року, який наводить в тій же публікації поважний автор, В. Винниченко згадує про підготовку до іспитів, які збирається скласти у вересні 1907 року³².

Історик Д. Дорошенко, який і особисто добре знав Володимира Кириловича, писав, що останній не зміг закінчити університету³³. Очевидну біографічну суперечність до цього часу ніхто «не зняв».

Що ж незаперечно, так це надзвичайно інтенсивна робота після звільнення з в'язниці над п'есою «Щаблі життя». Було це в липні–серпні 1907 року в древньому Любечі на Чернігівщині. Мила серцю природа, хороші умови викликали натхнення, множили працездатність, народжували образи, давали блискучі результати. Твір явно виходив непоганим.

Однак почали спливати «старі гріхи» – участь у революційному житті (настав період реакції), за які загрожувала довічна каторга, і Володимир Винниченко мав терміново, доки до нього «не докопалися», залишити Батьківщину і від'їхати за кордон.

Австрія, Франція, Швейцарія, Італія. Чудові кліматичні умови, спокій, так необхідний для неквапливої, вдумливої творчої роботи, якою Володимир Кирилович займався дедалі з величезним піднесенням і насолодою. Та серце раз-по-раз рветься на Батьківщину. Тільки-но звільнившись у черговий раз із-під пильного ока російських жандармів, перетнувши рятівний кордон, палкий патріот 16 жовтня 1907 р. пише М. Коцюбинському: «Волею неспокоїної долі моєї я мусив покинути на довгий час Україну й їхати жити за кордоном. Але живучи хоч би в самому раю, я не можу не жити разом з тим душею на Україні»³⁴.

Незважаючи на серйозну загрозу, він не може довго жити без Батьківщини, тягнеться до рідної землі. І зашкодити цьому не могли ні перспективи нових арештів, ні будь-яких покарань. В. Винниченко кілька разів нелегально знову з'являвся в Україні з метою налагодження революційної роботи, яка під ударами царських властей сильно підупала у часи чорної реакції.

Політик і художник в його особі нероздільно зливаються. «Я не лише художник, я – ще член відомої соціальної групи, я беру участь у її житті, – чим можу, допомагаю, так чи інакше борюсь з тим, що знаходжу неправильним... зараховую себе до групи соціалістичної і при тому тієї, яка організована на основі марксизму», – зауважував він у листі «Про мораль панівних і мораль пригноблених». І ще: «Я щиро і гаряче протестував проти соціальних несправедливостей, в ім'я цього йшов у тюрму, готовий був іти на смерть за торжество своїх політичних і соціальних переконань»³⁵.

Це було не лише політичне, але й мистецьке кредо на той час вже широко знаного, справді популярного літератора і драматурга. М. Коцюбинський з деяким здивуванням і водночас з теплою шаною відзначав: «Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Винниченка. Кого купують? Винниченка»³⁶.

Він рішуче ввійшов, точніше – з першої ж спроби увірвався в блискучу когорту тогочасних українських письменників – Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського, П. Мирного, І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого, В. Стефаника, О. Кобилянської, М. Черемшини. Ті з захопленням вітали появу неординарного таланту.

Не затрималася з реакцією не вельми схильна до новачків, розбещена цілими сузір'ями вітчизняних гучних імен і їх численними літературними діамантами критика. Справжній новатор, революціонер у творчості, він, як ніхто інший, емоційно і чесно вилив на папір щирий крик болю, співзвучний народній душі. Герої Володимира Винниченка, яким він гаряче співчуває – гнані і ображені сільські трударі, нещадно експлуатовані, розгнівані пролетарі, безправні, вимуштрувані до механічної покори солдати, навіть здеморалізовані, всіма знехтувані покидьки суспільства – босота.

Здавалося, Володимир Винниченко взяв собі за мету – не давати жодного перепочинку читачу. Починаючи з першої повісті «Краса і сила» (у першому варіанті – «Сила і краса»), що з'явилась у 1902 році в журналі «Киевская старина» (перші твори – поема «Софія» – у 1929 р. опублікована під назвою «Повія» – і оповідання

«Народний діяч» були написані ще 1901 році), він щорічно примножував свій літературний доробок. З 1906 року він пробує себе в драматургії (п'єса «Дисгармонія»).

Творчість В. Винниченка сприймалась сучасниками далеко неоднозначно. Спектр тут був дуже широким – від безмежного захоплення до рішучої відрази. Так, за оцінкою авторитетного літературознавця М. Жулинського, драми українського письменника – це свідомий і послідовний бунт проти панівної в той час моралі, самозакоханого міщанства і лицемірного обивателя, сміливий виклик художника, для якого не існує тем, недостойних сценічного втілення³⁷.

До творчості В. Винниченка виявляють увагу і поза межами України. Він перекладається не лише російською, а й іншими мовами. І продовжує натхненно, невтомно працювати. Після поразки революції 1905–1907 років художник прагне досягнути народну драму, зрозуміти психологію деморалізованого міщанства, з'ясувати сутність поведінки людей на рівні підсвідомого – на рівні інстинктів.

Саме в той час Володимир Винниченко сформулював найважливіший для свого морально-етичного кодексу принцип: чесність з собою. У пошуках його ідейно-естетичного обґрунтування і розкриття письменник пише романи: «Чесність з собою», «Заповіти батьків», «Записки Кирпатого Мефістофеля», роман-дилогію «По-свій» і «Божки», багато оповідань.

Володимира Винниченка далеко не всі розуміли. Багато хто навіть жахався, обурювався, лаявся. Так відреагував, зокрема, на романи «Чесність з собою» і «Заповіти батьків» і лідер більшовиків В. Ленін³⁸. І якщо в даному разі сталося неспівпадіння в поглядах щодо моральних ідеалів, етично-естетичних орієнтирів, то згодом його заступить відмінність у підходах до шляхів розвитку суспільного прогресу, революції, майбутнього світу, народів, що його населяють.

Моральний імператив чесності з собою Володимир Винниченко поширював на всі, без винятку, сторони життя, аж до особистих взаємин. Він і сьогодні немало кого дивує своїм листуванням із жінками, які нерідко виявляли до нього увагу, закохувалися, наважувалися зізнаватися в своїх почуттях красивому, сильному, талановитому чоловіку. А він знаходив мужність делікатно, однак відверто відповідати (якщо, звісно, не виникало взаємного потягу), що обманювати ні себе, ні ту чи іншу свою знайому він просто не може, не має права і пропонував переводити стосунки в якусь іншу площину – дружбу, співпрацю тощо. Тому, наприклад, В. Панченко, вивчивши епістолярну спадщину, назвав «дивним романом» стосунки письменника з Катериною Голіцинською³⁹.

Так само чесно Володимир Кирилович зробив і свій вибір: у березні 1911 року він одружився з Розалією Яківною Лівшиць. То було зовсім не спонтанне рішення. Вперше В. Винниченко познайомився з вродливою, модно одягнутою парижанкою, студенткою медичного факультету Сорбонни ще влітку 1902 р. Багато спілкувалися, пізніше народилися почуття, які вони обоє з величезним благородством, як найбільшу дорогоцінність, пронесли через усе життя⁴⁰.

У роки першої світової війни Володимир Винниченко знову нелегально на Україні, часто змінює адреси (його псевдоніми – «Володимир», «Деде», «Владен», «Гриша», «Грицько»), зрештою переїздить у листопаді 1914 року до Москви, яку з конспі-

ративною метою також не раз залишає, опиняючись, наприклад, аж у маєтку Є. Чикаленка на Херсонщині. Володимир Кирилович співпрацює в легальному журналі «Украинская жизнь». На сторінках останнього з'являється цикл його статей на актуальні політичні теми: «В чем наша сила?» (1915. – № 7. – С. 13–18); «Непотухший огонь» (1915. – № 8–9. – С. 46–52); «Лупайте сю скалу!» (1915. – № 11–12. – С. 7–16); «Птеродактили» (1916. – № 4–5. – С. 96–105); «Несколько слов о нашей молодежи» (1916. – № 10–11. – С. 48–52).

Поява кожної Винниченкової публікації ставала по суті подією в українських колах. М. Грушевський писав, що з приїздом до Москви за Володимира Кириловича відразу ж «вхопилась громада, як за свій якір спасіння, і він дав кілька сильно написаних статей, які зробили тоді сильне враження. Але «Украинская жизнь» як така не вдовольняла й інших українців. Вона була журналом «для наружного потребления», для російської публіки, дарма, що читали її головно українці.

Коли стало неможливим видавати українські часописи на Україні, явилась гадка спробувати налагодити український журнал в Москві, де сподівались легшої цензури. На Винниченка рахували як на головну літературну силу»⁴¹.

І він виправдав сподівання. Ризикуючи знову потрапити під арешт (адже жив за чужим паспортом, а займався публічними справами), Володимир Кирилович редагував тижневик «Промінь», знаходив можливості навіть в умовах воєнного часу зберегти іскорки української справи⁴².

Публіцистична творчість В. Винниченка, безперечно, сприяла його становленню як громадського діяча, формуванню якостей політика.

Де б не доводилось бувати, український літератор, революціонер думкою завжди повертався на Батьківщину, болісно переживав її безрадісне становище. При цьому він ніколи не був обмеженим фанатиком, намагався сам розібратися у таких складних явищах, як національне питання, національний інтерес, національні почуття тощо. Якось в 1911 році він записав у своєму щоденнику: «Чому національні відносини навіть між с[оціал]-д[емократ]ами іноді займають більш домінуюче значення, ніж класові? Чи лежить вся вага в економічній базі, чи в якійсь іншій? Яка причина тій ворожнечі, яка існує між організаціями, що мають однакові економічні інтереси? Чи не грає тут роль закон консерватизму, що виявляється по всій природі? Закон консерватизму категорично велить індивідові й цілим групам ті риси і ті засоби, які допомагали їм у боротьбі за існування. Національне почуття це є перш усього свідомість належності до певної групи, що зберегла себе до цього часу за допомогою певної суми засобів (звичаїв, мови, релігії, моралі, мистецтва і т. д.)»⁴³.

Звісно, в центрі уваги Володимира Винниченка завжди залишалася доля рідної нації. Він чимало розмірковував над чинниками, які зумовили історичний поступ українства, які постали на перешкоді досягнення більш високих щаблів розвитку, хоча висхідні потенції етнічного організму були істотними, багатообіцяючими, перспективними. Так чи інакше, доводилося аналізувати міжнаціональні відносини, особливо в новітню добу. Тут на перший план виходили стосунки між Україною й Росією, ті суперечності, що постійно виникали, набуваючи часом величезної гостроти і резонансу.

Політик і художник із посиленням відчуттям всього національного, В. Винниченко послідовно виступав за право українців самим вирішувати свою долю, рішуче, безкомпромісно боровся проти тих, хто ставав тому на заваді.

Багато важило, що особисті переконання Володимира Кириловича і програма Української соціал-демократичної партії принципово співпадали. А відтак він щиро і наполегливо пропагував, обґрунтовував, відстоював право України на широку національно-територіальну автономію у федеративній демократичній республіці Росія.

В. Винниченко, як більшість діячів українського національно-визвольного, революційного руху, і далі вважав, що радикальні лозунги М. Міхновського не на часі, що вони заводять українців у сектантську безвихідь, породжують самоізоляціонізм, протиставляють іншим потокам суспільного протесту. Як реаліст-прагматик, В. Винниченко прагнув знищення самодержавства – оплоту і соціального, і національного гніту, розуміючи, що досягти жаданої мети в такій поліцейській країні, як Росія, можна було лише об'єднанням зусиль, у першу чергу спільних дій соціал-демократів російських і соціал-демократів українських. Згадана ж теза національної програми УСДРП – «широка національно-територіальна автономія у федеративній демократичній республіці Росія» вела до об'єднання українського руху зі всіма силами, які також писали на своїх прапорах «Геть самодержавство!», дозволяла обґрунтовано розраховувати на наближення моменту реалізації цього гасла.

Водночас один із чільних діячів УСДРП не вибачав жодних поступок лідерів російського політикуму великодержавництву, спробам у будь-який спосіб захищати лінію на обмеження національного ества українців. Переконливим прикладом тут може бути ґрунтовна стаття «Птеродактили», надрукована в «Украинской жизни»⁴⁴.

До В. Винниченка доходили чутки, що журнал видавався за фінансового сприяння самодержавства, він розумів, що друкований орган, у відповідь, підтримував уряд, що його стаття, врешті, може накликати й чималу біду на автора, а, можливо, й на часопис.

Однак змовчати він не зміг, коли на сторінках «Русской мысли» з'явилася антиукраїнська стаття Д. Муратова – ідеологічного прибічника П. Струве. Останній, як відомо, належав до правого крила кадетської партії, виступав проти надання автономії народам Росії, доводив нездатність українців сформуватися в осібну, самостійну спільність і на цьому ґрунті навіть вийшов влітку 1915 р. зі складу ЦК, а потім і взагалі залишив ряди конституційних демократів. Д. Муратов у черговий раз накинувся на українців за їх «малий націоналізм».

В. Винниченко не просто відповів на українофобські вправи публіциста. Він підійшов до проблеми ширше, спробував розібратися у дивному феномені російського лібералізму. На словах, абстрактно його представники видавали себе за найвідданіших борців за демократію, однак на практиці перетворювалися на найпримітивніших, найзаангажованіших шовіністів, коли треба було формулювати ставлення до національного руху: його справедливих вимог. Звідси надзвичайно промовиста назва Винниченкового виступу – «Птеродактили». Подібно прадавнім істотам – крилатим повзунам – поводить себе в українському питанні російський інтелігент. «Разумом, умозрением он летает иногда даже высоко, – відзначає Володимир Винниченко, – но

летание это ему решительно ни к чему. Когда надо жить реальной жизнью, он складывает крылья и начинает ползать, пресмыкаться, и проявлять себя так, как будто этих крыльев у него совсем и не было. То одна сторона его существа, а это другая, обе совершенно независимы друг от друга»⁴⁵.

Час, коли писались наведені рядки⁴⁶, був величезним випробуванням для українського визвольного руху і з інших причин. Йшла світова війна.

19 липня 1914 року у перший же її день державний кордон між Росією і Німеччиною та Австро-Угорщиною перетворився на лінію фронту. А розкряяна навпіл Україна мала стати не просто одним із плацдармів кровопролитних, спустошливих боїв, але й місцем, де реалізовувалися стратегічні напрямки світового конфлікту. І так уже судилося долею, що реалізовувалися значною мірою за участі українців, які змушені були тримати під прицілом і стріляти з окопів один в одного, йти в атаки один супроти іншого, нищити своїх етнічних братів, їх добро за чужі анексіоністські інтереси. Трагізм ситуації примножувався тим, що питома вага українського «гарматного м'яса» у російській та австрійській арміях була дуже значною. Так в Росії, на 1917 р. із 15,5 млн. чоловік, мобілізованих на війну, 4,5 млн. склали українці⁴⁷.

В австрійській армії відсоток українців був порівняно значно меншим. І все ж близько 250 тисяч мобілізованих українців – це теж немала сила, яка підвищувала військовий потенціал Дунайської імперії. Окрім того, була тут і своя специфіка.

На підтримку віденського уряду з перших днів війни висловився «Український січовий союз», заснований ще в 1912 році. На початок війни у ньому об'єднувалось 16 тисяч юнаків-добровольців. За перші два тижні серпня 1914 року виявили бажання приєднатися до них ще близько 14 тисяч. Австрійський уряд дозволив сформувати український легіон, який би не перевищував 5 тисяч чоловік⁴⁸.

Взагалі, незважаючи на те, що війна довго готувалася, значний час начебто «висіла в повітрі», з її початком українству належало остаточно визначитись у своєму ставленні до неї. Здавалось би, елементарна логіка підказувала тут чіткість позиції – відмежовуватись від чужих захватних замірів і дій, більше того – чинити супротив їм, названий В. Винниченком «сепаратизмом від загибелі»⁴⁹.

Однак, з багатьох причин цього не сталося. Політична еліта українства розбилась на три основних табори.

Більшість діячів вкрай знесилених, знекровлених репресіями українських партій і організацій виступили на підтримку воєнних зусиль царського уряду, за «російську орієнтацію». Лідери єдиної легальної української організації – Товариства українських поступовців, ліберали Д. Дорошенко, А. Вязлов, А. Ніковський ввійшли до створених повсюдно відділень Всеросійського союзу земств і міст («Земгор»).

У 1916 році до Союзу вступив С. Петлюра. Так само чинили і деякі інші діячі УСДРП та «Спілки». За оцінкою В. Винниченка, «це були ті з українців, які корінням свого особистого життя занадто глибоко зрослися з життям руським»⁵⁰.

Виявилася орієнтація і на «німецький штик». Звичайно, в межах російської України вона знаходилась у латентному стані, виразно себе не могла оформити. Розрахунок тут був на те, що в ході війни буде знищено основу національного гніту – царизм. А німецький експлуататор «не буде так безглуздо, ледачо, так неохайно й нераціо-

нально грабувати, як то робив царизм. Він, даючи сили з народу, буде дбати про те, щоб він не дуже брикався, він не буде видирати з його останній клопоть сіна, він старатиметься, щоб дійна корова була сита й більше молока давала»⁵¹.

Третій табір політично активного українства дотримувався не російської і не німецької орієнтації, а власної, з опорою на власну націю, на власний народ. За оцінкою В. Винниченка, такі погляди були характерними переважно для соціалістичних течій⁵². Однак, це твердження вірне лише до певної міри. Соціалісти теж переживали складні часи, роздиралися внутрішніми суперечностями, наочним прикладом чого була ситуація в УСДРП. Більша її частина пройнялась відверто оборонськими настроями і мала своїм рупором згаданий журнал «Украинская жизнь».

Інша ж частина УСДРП на чолі з А. Жуком та В. Дорошенком, блокуючись із колишніми «спілчанами» М. Меленевським (Баском) та О. Скорописом-Йолтуховським обрала пронімецьку орієнтацію. Разом з Д. Донцовим, М. Залізником та іншими діячами українського руху вони реалізували висунуту В. Липинським ще в грудні 1912 року пропозицію, створивши 4 серпня 1914 року у Львові Союз визволення України (СВУ) як позапартійне об'єднання⁵³. СВУ виступав за перемогу у війні кайзерівської Німеччини.

Невеличка група членів УСДРП на чолі з Л. Юркевичем з початку імперіалістичної війни зайняла осібну (серединну чи то центристську) позицію, спробувавши відмежуватись як від русофілів із «Украинской жизни», так і від германофілів із СВУ. Вони започаткували у Женеві видання газети «Боротьба», на сторінках якої відстоювали погляди на українське питання з позицій «інтернаціонального соціалізму».

Спочатку до позицій «Боротьби» схилявся і В. Винниченко. Але врешті він віддав перевагу співробітництву в «Украинской жизни», що призвело до розриву з соціал-демократами, що групувалися навколо Л. Юркевича.

Пошук відповідей на питання – в якому таборі бути, куди йти, що робити, яку платформу обрати, був особливо важливий напередодні небачених тектонічних зрушень, гігантських катаклізмів, до яких наближалася Європа і, передусім, Росія. Історія зарані вловлювала віддалений глухий гуркіт революції.

¹ *Лисяк-Рудницький І.* Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка в світлі його публіцистичних питань. – С. 103.

² Цит. за: Елисаветградские известия. – 2002. – № 1 (1417) – 15 ноября.

³ *Винниченко Володимир.* Щоденник. Том перший (1911–1920 рр.). – Едмонтон–Нью-Йорк, 1980. – С. 69.

⁴ Там само. – С. 68.

⁵ Родина Винниченка на Бобринеччині (За спогадами Ревви) // Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917–1920 роках). – Кіровоград. – 2002. – С. 158.

⁶ Там само. – С. 108–111; Літературна Україна. – 1990. – 25 жовтня.

⁷ *Тищенко Ю.* Хто такий Винниченко: Біографічний нарис. – К., 1917. – С. 8.

⁸ *Міхновський М.* Самостійна Україна // Вивід прав України. – Львів, 1991. – С. 78.

⁹ Див.: *Солдатенко В.Ф., Кривошея В.В.* Революційна українська партія // Віче. – 1998. – № 1. – С. 128–140.

- ¹⁰ Див.: *Гнідан О.Д., Дем'янівська Л.С.* Володимир Винниченко. Життя, діяльність, творчість. – С. 9.
- ¹¹ Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІА України). – Ф. 274. – Оп. 5. – Спр. 26. – Арк. 108.
- ¹² Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 522. – Арк. 207, 224.
- ¹³ *Тищенко Ю.* Назв. праця. – С. 11.
- ¹⁴ ЦДІА України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 557. – Арк. 111, 176.
- ¹⁵ Там само. – Ф. 275. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 17.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 3.
- ¹⁷ Див.: *Гусев В., Лозинська Л.* Дещо з непрочитаних сторінок життя В. Винниченка // Розбудова держави. – 1994. – № 8. – С. 35.
- ¹⁸ Див.: *Головченко В.І.* Від «Самостійної України» до Спілки визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Харків, 1996. – С. 172.
- ¹⁹ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 664. – Арк. 24.
- ²⁰ Там само. – Арк. 17.
- ²¹ Там само. – Ф. 275. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 113, 123, 126; *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. РУП. – К., 1929. – С. 107; *Гусев В.І., Лозинська Л.О.* Назв. праця. – С. 37.
- ²² ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 664. – Арк. 171.
- ²³ Там само. – Арк. 177.
- ²⁴ Див.: ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 664. – Арк. 223–225; *Гусев В., Лозинська Л.* Назв. праця. – С. 37–39.
- ²⁵ Див.: *Головченко В.І.* Назв. праця. – С. 48–49.
- ²⁶ Доклад ЦК Революційної Української Партії Міжнародному Соціалістичному конгресові в Амстердамі. – Львів, 1904. – С. 2.
- ²⁷ Див.: *Висоцький О.Ю.* Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). – Дніпропетровськ, 2001. – С. 31.
- ²⁸ Див.: *Солдатенко В.Ф., Бевз Т.А., Титаренко Т.М.* Лідер українських соціал-демократів (Микола Порш) // Українська ідея та її творці (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – К., 1999. – С. 182.
- ²⁹ *Головченко В.І.* Назв. праця. – С. 51, 55, 172.
- ³⁰ Там само. – С. 57–63, 172.
- ³¹ Там само. – С. 172.
- ³² *Панченко В.* Дивний роман (В. Винниченко і К. Голіцинська) // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. – Вип. 27. – Серія: Філологічні науки (українське літературознавство). – Кіровоград, 2000. – С. 27.
- ³³ Там само. – С. 29.
- ³⁴ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. – С.86.
- ³⁵ Цит. за: *Федченко П.* Листування М. Коцюбинського з В. Винниченком. Вступ, підготовка текстів листів та примітки // Радянське літературознавство. – 1988. – № 2. – С. 43.
- ³⁶ *Винниченко В.* О морали господствующих и морали угнетенных. – Львов, 1911. – С. 4, 11.
- ³⁷ Листування М. Коцюбинського з В. Винниченком // Радянське літературознавство. – 1998. – № 2. – С. 50.
- ³⁸ *Жулинський М.* Художник, распятый на кресте политики // Дружба народов. – 1989. – № 12. – С. 151.
- ³⁹ *Ленін В.І.* Листи до І.Ф. Арманд // Повне збір. тв. – Т. 48. – С. 280–281, 289–290.

⁴⁰ Див.: Панченко В. Назв. праця. – С. 27–34; Див. також: Його ж. Магічний кристал. – Кіровоград, 1995. – С. 121–129; Миронець Н. Епістолярна спадщина Володимира Винниченка як джерело просографічної інформації // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Вип. 27. – С. 11–12, 15–16.

⁴¹ Жулинський М. «Яке велике щастя я мала...» // Україна. – 1992. – № 10. – С. 14–17.

⁴² Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 107.

⁴³ Чикаленко Є. Щоденник. – Львів, 1931 – С. 492.

⁴⁴ Винниченко В. Щоденник // Київ. – 1989. – № 9. – С. 92.

⁴⁵ Украинская жизнь (Москва). – 1916. – № 4–5. – С. 96–105. У жовтні 1990 р. стаття була передрукована газетою «Зелений світ».

⁴⁶ Детальніше див.: Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – С. 38–40.

⁴⁷ Винниченко В. Птеродактили // Украинская жизнь. – 1916. – № 4–5. – С. 105.

⁴⁸ Винниченко В. Відродження нації. Ч. I. – С. 35.

⁴⁹ Там само. – С. 39.

⁵⁰ Див.: Історія України. Навчальний посібник. Вид. 3-є, доповнене й перероблене. – К., 2002. – С. 200.

⁵¹ Там само. – С. 201.

⁵² Там само. – С. 40.

⁵³ Там само. – С. 41.

2. Без особливих прикмет

Симонові Петлюрі, який з'явився на світ в Полтаві 10 (22 за н. ст.) травня 1879 р., не доводилося відшукувати сліди свого родоводу. Він з дитячих літ знав, що був козаком. Батько – Василь Павлович – нащадок давнього козацького роду, незважаючи на те, що набув міщанства, відверто пишався своїм корінням. Мати – Ольга Олексіївна (уроджена – Марченко) – також була з роду полтавських козаків. Отож «кров» мала зробити свою справу.

Кожного українця дивує-цікавить, що то за ім'я Симон. В. Савченко висунув версію, що справжнє ім'я спочатку було Семен, а він потім – у старших класах духовної семінарії, коли однокласники стали звати відлюдькуватого, самолюбивого учня «Симоном-зілотом», він обернув його на «французький манер» на «Симона», можливо, під впливом легенд по Симона Болівара¹. Однак наведене не підтверджується жодними документами.

Хоча в сім'ї підростало ще троє хлопчиків і троє дівчаток (всього ж Ольга Олександрівна народить 12 дітей, однак троє помруть у ранньому віці), худорлявий, трохи сутулуватий, світловолосий, з ясними трохи примруженими очима Симон став рано вирізнятися особливим інтересом до старовини, до своїх предків.

Час і місце народження завжди накладають певний відбиток на формування особистості, вибір життєвого шляху, визначення ідеалів. На формування світогляду С. Петлюри безперечно вплинуло те, що він народився і зріс на Полтавщині. Її значно менше торкнулись імперсько-русифікаторські «трансформації». Навіть губернський центр – Полтава (колишнє полкове козацьке місто) – і та, на відміну від інших уосо-

блень бурхливого індустріального прогресу Півдня, залишалися майже незаймано-україномовною, переважно (за винятком розкішного адміністративного кварталу) одноповерховою, навіть напівсільською: немощені вулички, хати-мазанки, вишневі садочки. А повітові містечка, навколишні села, оспівані Миколою Гоголем, неначебно спеціально законсервувалися для милувань любителів минувшини, етнографічної первозданності.

За околицею Полтави починалося поле, де відбулася вікопомна, легендарна битва зі шведами, які були тут «наголову» розбиті. Частенько навідуючись туди, Симон почав задумуватися над історичною роллю в долі України «зрадника» Мазепи, над пушкінськими словами з поеми «Полтава», що вже тоді «Україна глухо волновалась». Важливу роль у формуванні Симона та його товаришів в душі українського патріотизму відіграло і ретельне вивчення «Кобзаря» Тараса Шевченка, й те, що у Полтаві свого часу мешкав основоположник і класик української літератури Іван Котляревський, й багато іншого.

Батько Симона – іздовий, поступово міцно «став на ноги», заснував «виізне» підприємство – завів аж шість пар коней, наймав шістьох робітників та ще прикупив десятину гарного дубового лісу недалеко від міста. Сам він часто возив архірея, що можливо й визначило напрямок освіти сина. Безперечно відіграло немаловажну роль і те, що багато родичів Петлюри і Марченків зробили церковну кар'єру, а також і те, що світська гімназійна й вища освіта була практично «заказана» тим, хто не мав дворянського звання або тугого гаманця.

Після закінчення церковно-парафіяльної школи та бурси, або як її ще називали – духовного училища – у 1895 р. Симон вступив до Полтавської духовної семінарії. Точнісінько таким, але трохи раніше, був початковий життєвий шлях ще одного полтавчанина – відомого на всю Росію попа Г. Гапона.

На перший погляд, дивно, але духовні семінарії у царській Росії були значною мірою розсадниками опозиційних і революційних настроїв. Відомо, що одноліток С. Петлюри, Йосиф Джугашвілі (пізніше – Сталін) навчався в духовній семінарії в Тифлісі. Семінаристами були відомий радянський партійний та державний діяч Анастас Мікоян, маршал Радянського Союзу Олександр Василевський, а також товариші Симона по Українській Соціалістичній Робітничій Партії (УСДРП) Ісаак Мазепа, Володимир Чеховський та інші.

Навчався Симон Петлюра нерівно. В першому класі навіть залишився на другий рік – не зміг опанувати грецьку мову, але потім виправився й у старших класах входив уже до числа учнів, які стабільно гарно встигали. Окрім архаїчних предметів, що їх нудно викладали семінарські викладачі, він багато читав, жваво цікавився історією української культури, добре співав, разом з товаришами ставив вистави і брав у них активну участь. До того ж він непогано грав на скрипці.

Таких же юнаків у семінарії та інших навчальних закладах Полтави було багато. Вони й організовували українську громаду, до складу якої у 1898 р. увійшов і Петлюра². Слід зазначити, що спочатку Петлюру, хоча й недовго, приваблював анархізм. Та це й не дивно, адже безвладдя – інстинктивний протест проти будь-якого насильства або влади – у самій крові селян, особливо нащадків волелюбних запорозьких козаків.

Убивство поміщика або орендаря (яким би воно безглуздим на перший погляд не виглядало) давали селянам таку бажану (хоча й тимчасову) незалежність і свободу, за яку доводилося платити досить дорого.

Велике враження для прилучення до когорти борців за незалежну Україну на юнака справив виступ у Полтаві на шевченківських роковинах 19 лютого 1900 р. основоположника українського націоналізму ХХ століття Миколи Міхновського, який відверто закликав українців до безпощадної боротьби проти своїх гнобителів-чужинців, насамперед Москви. Семінарист Симон Петлюра ловив кожне слово М. Міхновського, який одразу ж став кумиром багатьох представників української молоді. Його ідеї самостійності України на початку ХХ століття сприяли створенню Револуційної української партії – першої політичної партії в Україні. Оскільки в основному громади стали ядром РУП, С. Петлюра вступив до неї і став одним з активних її членів у Полтаві.

Діяльність Петлюри була на виду і не дивно, що у 1901 р. його і ще кількох друзів виключили з Полтавської духовної семінарії. Приводом для цього став інцидент, пов'язаний з приїздом до рідної Полтави одного з визнаних лідерів тогочасного українського руху, відомого композитора Микола Лисенка. Симон Петлюра на правах ватажка учнівської молоді, проте без дозволу керівництва, запросив Миколу Віталійовича до семінарії. Уславлений композитор дав згоду. Петлюра виголосив на його честь невелику вітальну промову, а самодіяльний хор виконав кілька музичних творів М. Лисенка, в тому числі заборонену цензурою кантату «Б'ють пороги». Усе це й викликало величезний гнів ректора семінарії – протоієрея І. Пічети. Звісно, враховувався ще й той факт, що приїзд і виступ М. Лисенка стали приводом до занепокоєння місцевих властей та проведення полтавчанами ряду українських національних маніфестацій. Полтавські події набули певного розголосу серед прогресивної української громадськості. Можливо, сам М. Лисенко спробував взяти під захист виключених семінаристів. У Петербурзі відомі громадські діячі О. Лотоцький та М. Дмитрієв порушили клопотання у синодальних сферах про переведення С. Петлюри для навчання до Тифліської семінарії³. Але з Полтави надійшла на нього така негативна характеристика, що двері усіх шкіл Росії для Симона були зачиненими.

Невизначеність перспективи пригнічувала. Репетиторство, до якого вдався двадцятидворічний чоловік (треба ж бо було якось годуватися) задоволення не приносило, а на здачу екстерном екзаменів за духовну семінарію для вступу до університету не хватило духу.

На той час багато регіонів України, в тому числі й Полтавщину, охопили селянські хвилювання, виступи. Множилися страйки сільськогосподарських робітників. Тих, хто потрапив під пильний жандармський нагляд (на С. Петлюру уже було заведено персональну теку), чекали невідворотні неприємності. Інстинкт самозбереження продиктував «неблагонадійному» молодика, що краще не випробовувати долю і залишити межі рідного краю.

У 1902 р. С. Петлюра ненадовго наїжджає до Львова, входить у зносини з «Літературно-Науковим Вісником», друкує статті про стан народної освіти й медицини на Полтавщині, а потім – про стан освіти в Росії. Невдовзі він опиняється на Кубані –

благополучному козацькому краї, де й життя небагато чим відрізняється від українського – бо ж колонізували землі північніше Кавказу запорозькі козаки, й ненависно-го нагляду за «неблагонадійними», як гадалося, можна уникнути.

Провчителювавши нетривалий час у початковій школі в станиці Смоленській, С. Петлюра перебирається до Катеринодара, спочатку перебивається приватними уроками, а потім влаштовується до міського початкового училища.

Поступово у С. Петлюри зростає смак до журналістської праці, що давало можливість самоствердження, «робило ім'я». Він друкує невеликі матеріали не лише в місцевих газетах «Вестник казачьих войск» та «Донская речь», а й направляє дописи до «Киевской старины» та львівських видань РУП «Праця» й «Гасло», а також до «Доброї новини».

Однак всюдишуца царська охрнка, що розшукувала зачинщиків бунтів на Полтавщині й Харківщині, знайшла С. Петлюру й на Кубані. На квартирі, яку він знімав разом з прибулим з України П. Понятенком, зненацька було влаштовано трус. І хоча нічого крамольного в численних українських книжках жандарми не виявили, друзі опинилися без роботи.

На виручку прийшло захоплення С. Петлюри історією. Він частенько навідувався на засідання «Товариства любителів Кубанської області», де «впав у око» відомому досліднику історії козацтва, члену-кореспонденту Російської Академії Наук, письменнику і багатому землевласнику Федору Щербині. Останньому Кубанський козацький отаман Я. Малама, що походив з України, доручив створити комісію для вивчення архівів і написання історії Кубанського козачого війська. Ось до цієї комісії Ф. Щербина в числі п'яти співробітників долучив і С. Петлюру.

Невеличкий колектив оперативно справився із завданням – розібрав і систематизував величезний фонд, який згодом ліг в основу тритомника з історії Кубанського війська, загальним обсягом майже в 3 тис. сторінок. Симон Петлюра був залишений (разом ще з одним співробітником) для допомоги у підготовці згаданого видання. В цей час він зблизився з Ф. Щербиною, став бувати в його маєтностях.

Після повернення з однієї з таких поїздок на відпочинок у грудні 1903 р. Симона чекав арешт: під час чергового жандармського тусу вийшли на слід «Чорноморської вільної громади» (кубанського філіалу РУП), були знайдені листівки за підписом «Симон».

Слідство йшло швидко і не віщувало втішної перспективи. Однак заступництво впливового Ф. Щербини й гроші батька (довелося продати десятину лісу) дозволили «втягти» С. Петлюру з в'язниці до суду під велику заставу.

Тепер С. Петлюра втікає вже з Кубані й за допомогою одного з керівників РУП Миколи Порша разом з П. Понятенком переправляється до Галичини. Поліція втрапила з поля зору піднаглядного – тому Департамент поліції в жовтні 1904 р. розіслав по Росії циркуляр з його прикметами. Цей документ бодай перше детальне описання молодого С. Петлюри. У ньому, зокрема, вказується «росту 166 см, будова тіла середня, зовнішність інтелігентна, серйозна, має звичку відставляти ліву ногу вперед і тримає руки попереду; волосся на голові русяве, довге, пряме, проділ з правого боку, на бровах і вусах також русяве, борідка рідка, рудувата, очі сірі, великі, близорукий;

при вечірньому освітленні читає за допомогою окулярів...»⁴. Про таких у документах охоронного відділення записували: «Без особливих прикмет».

У Львові на час прибуття С. Петлюри зібралось чимало провідних діячів РУП – Д. Антонович, В. Винниченко, М. Ткаченко, І. Канівець, І. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, Є. Голіцинський.

Симон Петлюра як представник «Чорноморської вільної громади» – звісно мандатів ніхто не надавав, узяв участь в роботі I з'їзду Револьюційної Української партії (кінець грудня 1904 р.), майже «автоматично» перетворюючись з периферійного працівника на діяча «центру». Він підпав під вплив В. Винниченка і Д. Антоновича, відстоював разом із ними самостійність РУП (на протигагу течіям, що ратували за негайне об'єднання з меншовицькою частиною РСДРП).

Особливо теплі стосунки склалися із В. Винниченком, талант якого захоплював, полонив, а співпраця в редакції щомісячника «Селянин» багато чому навчила С. Петлюру, який жадібно переймав від нового товариша прийоми літературної, публіцистичної роботи.

Погляди ж, настрої С. Петлюри були поміркованіші за винниченківські. Це відкривало йому дорогу до співробітництва і в ліберальному «Літературно-науковому віснику» і в «Записках Наукового товариства імені Т. Шевченка», де познайомився з М. Грушевським та І. Франком.

Біографи вважають, що С. Петлюра загалом не виказував партійного фанатизму, в питаннях загальносоціальних дотримувався поміркованої позиції, більше цікавився національною проблемою⁵.

Утім, у своїх публіцистичних виступах він вітав наростання хвилі російської революції, солідаризувався з пролетарськими методами боротьби – страйками й збройними повстаннями, вважав, що наближається крах самодержавства. Саме такий, зокрема, лейтмотив статті «Агонія царату», надрукованої в органі РУП «Праця». Вона завершується словами: «У сферах свого впливу на території, що її посідає український пролетаріат, РУП піднесе таке ж саме гасло повстання. Укупі з іншими робітничими партіями вона мобілізує в цих цілях всі свої сили, якими лише розпоряджає, внесе елементи свідомості і координації в ті маси, серед яких працює, на які має вплив; під час рішучих моментів опанує повстанням народніх мас, щоби в той спосіб причинитись до руїни доживаючого останні свої дні царату і заведення замість нього більш відповідаючого пролетарським інтересам державного ладу, в якому при зміні політичних відносин почне нову боротьбу за спільні і дорогі всьому пролетаріату ідеали нового соціального життя»⁶.

У жовтні 1905 р. під натиском революційної хвилі було не лише оголошено царський «Маніфест», який клав початок перетворенню Росії на конституційну монархію, а й політичну амністію. С. Петлюра саме під неї й підпадав. Він легально повернувся в Наддніпрянську Україну і як представник рупівського зарубіжного центру взяв участь в роботі II з'їзду партії. При її розколі він солідаризувався з тією частиною, яка найменувалася Українською соціал-демократичною робітничою партією.

Без посилань на джерело В. Савченко стверджує, що С. Петлюра був обраний Установчим з'їздом УСДРП членом Центрального Комітету⁷. Це не підтверджується

жодними документальними свідченнями. А контекст серйозних досліджень з історії української соціал-демократії дає підстави для висновків, що на той момент С. Петлюра не набув тієї «політичної ваги», щоб увійти до когорти партійних лідерів⁸.

Більше того – С. Петлюра ніколи не відзначався активною партійною діяльністю й ніколи не обирався членом ЦК УСДРП. Найбільше – він став на зламі 1905–1906 рр. завідувачем партійного видавництва⁹.

Виходячи з означеного, виникають сумніви і щодо наведеного В. Савченком сюжету, в якому йдеться про інцидент («конфлікт»), який буцімто стався на з'їзді між С. Петлюрою і В. Винниченком. У книзі говориться, ніби С. Петлюра «кинув рукавичку» своєму вчорашньому літературному кумиру при обговоренні питання про редагування центрального друкованого органа. За В. Савченком «Винниченко вимагав для себе пост редактора» і «більшість партійців його підтримало», вбачаючи в ньому «краще перо» партії, а С. Петлюра виступив проти, звинувативши авторитетного діяча в «нестійкості» «політичних хитаннях», богемності.

Про який центральний друкований орган ідеться – невідомо. «Праця» (колишній центральний друкований орган) на той час уже не виходила. Щомісячник «Вільна Україна», що почав видаватися в Петербурзі восени 1905 р., центральним органом ні РУП, ні УСДРП не був. Він узагалі мало відповідав соціал-демократичним критеріям і лише в 1906 р. була спроба вплинути на його напрямок. Однак В. Винниченко жодного відношення до того не мав.

Можливо, В. Савченко дещо змістив події, «прив'язавши» до подій кінця 1905 р. якийсь із пізніших епізодів із полеміки між С. Петлюрою й Винниченком (а взаємних звинувачень, гострих критичних випадів буде вдосталь). У всякому разі, якщо щось подібне й сталося в грудні 1905 р., то навряд чи істотно вплинуло на В. Винниченка. З огляду на наступні стосунки між діячами УСДРП він про нього, швидше за все, забув, принаймні – не пригадував, у тому числі й тоді, коли вдавався до критичних висловлювань на адресу журналістської та іншої творчості С. Петлюри. А ось останнього, судячи з усього, болісно зачіпало, глибоко ранило посутнє ігнорування вже достатньо популярним літератором здібностей свого менш обдарованого колеги (його просто не помічали¹⁰).

У січні 1906 р. у Львові С. Петлюра взяв участь у з'їзді Української соціал-демократичної партії, виступив з вітальною промовою. Відразу після цього разом з М. Поршем і П. Понятенком виїхав до Петербурга – редагувати «Вільну Україну» – журнал для студентів-українців, які навчалися у столиці. Точніше, виданню хотіли надати чіткого партійного напрямку, що не мали перші номери часопису. Однак брак коштів унеможливив подальший випуск «Вільної України», і вже влітку С. Петлюра повернувся до Києва.

Особливого сліду партійна діяльність С. Петлюри в період спаду революції не залишила. Хіба що його кандидатуру виставляли в соціалістичному списку на виборах до II Державної думи. Професіональним революціонером він так і не став. А тому доводилося шукати засоби до існування в редакторській роботі.

Цього разу допомога прийшла від М. Грушевського: він порекомендував С. Петлюру на посаду відповідального секретаря щоденної газети «Рада». Її видавав, як

відомо, власним коштом великий землевласник і меценат Є. Чикаленко. Видання дотримувалося ліберальної орієнтації й було фактичним органом Української радикально-демократичної партії.

Як вдавалося С. Петлюрі поєднувати роботу в рупорі буржуазних кіл з означеним редагуванням «екстремістського» соціал-демократичного «Слова» – велика загадка, особливо, якщо зважити, що обидва органи частенько полемізували один з одним, вдавалися до публічних сварок (здається, що в публікаціях, з якими вдалося познайомитися, симпатії журналіста трошки більше схилилися в бік органа УСДРП). А можливо тоді робилися перші поступки в принципових питаннях, які пізніше приведуть до більших гріхів?..

Робота відповідального секретаря в «Раді» була пов'язана з безліччю функцій і С. Петлюра їх виконував, демонструючи неабияку працездатність та організаторські здібності. Водночас він старався й сам якомога частіше друкуватися – прагнув, щоб бодай невеличкі дописи за його підписом з'являлися систематично.

У публікаціях на суспільно-політичні теми молодий революціонер намагався привертати увагу до найнагальніших проблем, формулював, хоча часом і наївні, поради щодо їх розв'язання, закликав маси на боротьбу за своє соціальне та національне визволення. Цікава у цьому плані видана С. Петлюрою в 1906 р. брошура «Добра порада в лиху годину». Присвячена вона розгону царським маніфестом від 6 липня 1906 р. Першої Думи. У цій брошурі С. Петлюра рішуче заявив: «Коли вже боротись, так боротись треба так, як слід. Царське правительство бореться з нами силою; – проти його сили ми мусимо поставити свою... Тільки той, хто виходить проти свого ворога з тією зброєю, яку має ворог, тільки той може сподіватися, що він не загине, а одержить перемогу над ворогом»¹¹. Як часто буває, такі грізні слова не надто співпадали з характером їх речника.

С. Петлюра вів активну ідейну боротьбу проти тих українців, які зрадили свій народ і виступали проти проекту закону в Державній думі щодо запровадження української мови в народних школах України. Особливо настирно він змагався проти чорносотенців та членів Союзу руських націоналістів, що виник у Києві в 1908 р. на чолі з русофобом і ворогом всього українського – журналістом «Киевлянина» А. Савенком. Це знайшло яскраве відображення у статтях С. Петлюри «Державний ясновидець пан Савенко» та «Ідейна боротьба з українством»¹².

Достатньо рішуче виступав він і проти деяких відверто антинародних акцій кадетської фракції в Державній думі, таврував антиукраїнське, великодержавне, шовіністичне спрямування публікацій російських газет (статті «Облітають квітки», «Ідейна боротьба з українством» та ін.¹³ У цей же час, уже кваліфікований деякими виданнями як «затятий антисеміт», він написав передмову до перекладу драми російського автора Є. Чірікова «Євреї», у якій затаврував ганьбою єврейські погроми чорносотенців, зокрема у жовтні 1905 р. у Києві.

Політичні теми посідали головне місце в публіцистиці С. Петлюри, але він був людиною різнобічною, цікавився літературою, живописом, особливо любив театр. У 1907–1908 рр. він опублікував прекрасні статті, присвячені 25-річчю акторської діяльності Марії Заньковецької. «Заньковецьку, – писав він на сторінках журналу

«Україна», – обрала доля української нації для високої місії: стати самій за сценічне опоетизування страждань українського народу». Петлюра назвав Заньковецьку «історичною фігурою в історії нашого національного відродження»¹⁴.

Цікаво, що на прикладі творчості М. Заньковецької С. Петлюра зробив спробу поглянути на завдання пролетарської, визвольної справи і розвою національної культури як на взаємотерміновані. «...Український пролетаріат являється оборонцем національної штуки, зокрема національного театру, – стверджував журналіст. – Своїх політичних, соціальних і національних ідеалів він не може розривати з ідеалами естетичними, бо «штука і соціальний рух», каже правду великий музика Ріхард Вагнер, – мають однакову мету, та ні перша, ні другий не можуть осягти її, коли не будуть іти до неї спільно. Мета ця – красивий і могутній чоловік; хай же соціальний рух дає йому Силу, а штука Красу»¹⁵. Не може не звернути на себе увагу те, що С. Петлюра апелює не лише до Р. Вагнера, а й до назви Винниченкової збірки оповідань «Сила і Краса» – можливо, це запало йому в душу.

«Шануючи національну культуру, – або вірніше ті здорові зерна, які в ній заховані, – веде далі публіцист, – український пролетаріат не може не шанувати і тих діячів цієї культури, а зокрема української сцени, які своєю грою, своєю діяльністю наближали вільне царство гармонійної культури, царство Сили і Краси (вдруге уже точно відтворюється назва книги В. Винниченка), в яке увійде після тернових мук і тяжких жертв пролетаріат. Заньковецька своєю геніальною грою уміла передати тяжкі переживання, тяжку долю ображених соціальними обставинами життя людей: найминок, покриток, взагалі членів соціально пригніченого класу»¹⁶.

Зачарований талантом М. Заньковецької, який, на думку багатьох критиків, перевершував дані й славу провідних зарубіжних актрис, С. Петлюра вбачає основну причину її успіху у нерозривному зв'язку з народом, його долею. «З її гри можна не тільки тішитись, радіти, як з прояву геніального таланту, – пристрасно пише театрознавець, – ні, її гра артистична є тим животворним джерелом, де знаходять живучу силу для активної любови до соціально покривдженого класу. І те, що велика артистка української сцени викликала у багатьох сльози співчуття до пригнічених і пригнічених людей, будила своєю чудовою грою активну любов до страдальців життя, може стати для неї найбільшим моральним задоволенням і втіхою на тому тернистому шляху, який їй довелось аж протягом 25 років пройти.

З тих сліз виростають квіти радісного життя. За стражданнями пригнічених, соціально покривджених страдальців приходять царство вільного, красивого і могутнього чоловіка, царство культури, створеної страдальцем-пролетаріатом»¹⁷.

Комусь подібна риторика може видатися занадто вичурною й, навіть, підозрілою, істотно відмінною від інших тогочасних публікацій С. Петлюри. Однак це саме його рука, його душевні поривання.

Узагалі мабуть в той час він чимало розмірковував над проблемами зв'язку пролетарської боротьби з культурою, освітою, наукою, зокрема з українознавством, прагнув довести, що поєднання соціальних і національних засад в політиці – запорука успіхів прийдешньої революції. Прикладом тут може бути стаття С. Петлюри «Українські катедри і український пролетаріат»¹⁸.

Маючи великий, незборимий потяг до театру ще із семінаристських років, С. Петлюра почав надавати своїм театрознавчим виступам особливого значення. В 1907 р. він став також вести театральний відділ у журналі «Україна» (колишня «Киевская старина») і порівняно за короткий час вмістив тут 23 свої статті¹⁹.

Цікаві спогади про Петлюру цього періоду залишив М. Порш: «Петлюра був прегарний товариш, певний і вірний у всіх перипетіях змінливої долі. Надзвичайно лагідний супроти кожної людини та толерантний, він не судив легковажно людей за їхні погляди та вчинки. Вдумливо та людяно ставився до особи, що завинила, старався знайти причини та обставини, що злегшували б провину та давали змогу, коли не виправдати, та щонайменше, пробачити. Радів, коли людина сама признавалася у своїх погріхах та щиро верталася на «путь праведну»²⁰.

Були й інші враження, скажімо С. Єфремова: «Петлюру знав я, либонь, з 1905 року. Ближче до його придивився [оку] 1907-го, коли він був за секретаря в «Раді». І ближча знайомість була не на його користь. Багато було в йому тоді есдечеського духу – хвастливости, доктринерства і несерйозности. Були й неприємні штучки, через які довелось йому відмовити від секретарювання в «Раді»²¹.

Утративши роботу в «Раді», С. Петлюра позбувся й основного джерела доходу. Редагуючи з літа 1907 р. газету УСДРП «Слово» (спочатку з М. Поршем, В. Садовським і Л. Міхурою, а потім самотужки) він не міг цим компенсувати свого колишнього заробітку, як не старався. Постійна ж боротьба за виживання, на шкоду соціал-демократичній роботі зрештою далася взнаки: він втратив авторитет серед товаришів, що припинили доручати йому відповідальні справи, тим більше – обирати до скільки-небудь значимих органів. Амбітний С. Петлюра взагалі ображено самоусунувся від роботи в УСДРП. Це дає підстави багатьом дослідникам писати про його перший розрив з українськими соціал-демократами, або про припинення членства в партії. Можливо, зіграли свою роль і широко відомі слова В. Винниченка: «Коли настала поразка тої революції й реакція, Петлюра від усякої участі в партії та взагалі в революційній боротьбі відійшов і жив обивателем»²².

У вересні 1908 р. С. Петлюра з важким серцем залишив Київ (особливо тяжко він розлучався зі «Словом», де плідно друкувався, хоча С. Єфремов і згадує про неприємний конфлікт в редакції газети з В. Садовським²³), і переселився до Петербурга заробляти «на життя». Сутужно було не лише йому одному, а й всій чималій родині – батьки, сестри, брат жили тоді з його статків.

Працюючи спочатку молодшим бухгалтером приватного транспортного товариства, а згодом – бухгалтером чайної фірми «Караван», С. Петлюра дещо покращив своє фінансове становище, хоча говорити про те, що остаточно вдалося вирватися з лещат бідності, було зарано. Це страшенно пригнічувало, ятрило самолюбство. Одним словом, моральний стан був занепадницьким.

Ще добре, що в Петербурзі було чимало земляків, особливо серед студентства. Саме останнє переважало в місцевій організації УСДРП. А поряд було створено й осередок Товариства українських поступовців – «професорської організації», що дотримувалася ліберального курсу і всотувала в себе чимало столичного українського чиновництва. Центрами тяжіння українців були «Український клуб» та «Українська

книгарня». Туди й зачастив С. Петлюра. Не в силах вибрати між соціал-демократами й лібералами, він зрештою пристав до «Молодої української громади», навіть був обраний до складу її ради.

З поміркованими поглядами С. Петлюру більше тягнуло до тих, хто відносився до заможно-інтелектуальних сфер. Він поновив стосунки з Федором Щербиною, який встиг стати депутатом Другої державної думи, познайомився з академіком Олексієм Шахматовим, професором Бодуеном де Куртене, модним публіцистом Олександром Саліковським та іншими впливовими в державно-культурних колах особистостями. Особливо ж слід виділити Максима Ковалевського – блискучого вченого, правника, соціолога, депутата Першої й Другої Державної думи, неформального лідера ліберально-демократичної течії в Росії. Він був редактором найпопулярнішого в країні часопису «Вестник Европы», організатором і керівником масонського руху.

В. Савченко висловлює припущення, що саме М. Ковалевський клопотався про переїзд свого молодшого «брата» до Москви «за сімейними обставинами». Що С. Петлюра на той час був масоном – не викликає сумнівів. Його ініціатива, вочевидь, сталася в Петербурзі в 1909–1910 рр., хоча називається й 1906 р., коли С. Петлюру, секретаря «Ради» ймовірно ввів до ложі М. Грушевський – масон з 1903 р. «Майстром» (третьої ступеня масонства) С. Петлюра став уже в Москві в 1911 р.²⁴

Цей період в житті С. Петлюри знавець його біографії В. Савченко лапідарно оцінює наступним чином: «Вочевидь, безпосередній зв'язок з ліваками з УСДРП Петлюра перериває, завдяки широкі знайомства в буржуазних верствах російських і українських лібералів. Його увага переключиться на роботу в місцевій масонській ложі, де переважали кадети і позапартійні ліберали. З революціонера Петлюра перетворюється на ліберала, близького до українських «поступовців», поміркованого як в соціальних, так і в національних вимогах»²⁵.

Довгоочікуваний переїзд С. Петлюри до Москви стався не стільки з суспільних міркувань, скільки з особистісних. Саме тут проживала студентка Московського університету Ольга Панасівна Більська, в яку палко закохався вже немолодий земляк з Петрограда (студентка була також родом з Полтавщини). Познайомилися вони під час чергового відрядження бухгалтера до Москви на одному із земляцьких зібрань-вечірок, щоб стати потрібними один-одному назавжди.

Ще 1910 р. їх роман перетворився на громадянський шлюб (достатньо поширена «практика» в середовищі демократичної студентської молоді). А наприкінці жовтня 1911 р. Ольга народила Симону дочку Лесю (зробила це таємно від своєї рідні в Києві, а потім знову повернулася до Москви). Лише в 1915 р. шлюб було офіційно зареєстровано. Тоді ж відбулося й урочисте вінчання в церкві.

Головною турботою і справою С. Петлюри в Москві стали редагування «Украинской жизни» (разом зі згаданим вище О. Саліковським, плідним журналістом, який до цього був відповідальним секретарем «Вестника Европы»). Щомісячний журнал в умовах шовіністичного розгулу, що передував Першій світовій війні й супроводжувався закриттям усіх українських видань, був мало не єдиною трибуною українства. Видавався він російською мовою офіційно на гроші громад і меценатів. Однак не всі цьому повністю вірили. Так, В. Винниченко у «Заповіті борцям за визволення»,

написаному 1949 р., багато чого обдумавши, мав певні резони для постановки перед собою й українством питання, як в умовах гоніння на все українське, заборон всього українського в Москві міг виходити такий друкований орган. «За що б і для чого руський уряд дозволив якомусь бухгалтерові видавати журнал про якусь там «украинскую жизнь»? – висловлює здивування досвідчений політичний діяч²⁶. І тут же відповідає: «Тільки за те і для того, щоб кликав він і «малоросів» до того самого «конца» (йдеться про оборонське гасло «Война до победного конца» – В. С.). А крім того, ще з одною метою: щоб ствердити, що української мови ніколи не було, що «малороси» «прекрасно понимают по-русски», що «никакой Украины не было, нет и быть не может», що Росія і Україна – це є одне. Товариші мої запевняли, що гроші на видання тої «Украинской жизни» давав Петлюрі російський уряд. Я це подаю не як факт, – застерігається В. Винниченко, – а як ілюстрацію тої опінії, яка була в українстві про С. Петлюру»²⁷.

Не сприймати, не брати в розрахунок логіки В. Винниченка, попри відсутність документальних фактів, не можна. Разом з тим, колишній лідер УСДРП, мабуть, все ж істотно перебільшував, коли писав, що його товариші «палали гнівом і плювались од огиди, читаючи петлюрівську «Украинскую жизнь»²⁸. Адже і сам письменник вмістив в московському органі російською мовою не одну статтю, як втім й інші діячі національно-визвольного руху (між іншим, цього не могли подарувати В. Винниченку радикально налаштовані молоді революціонери). Єдине, можливо, що вибачало В. Винниченка, так це непоступлива позиція в українському питанні й ворожість щодо оборонських настроїв, які він оприлюднював через ту ж «Украинскую жизнь».

Загалом же в журналі панував примиренський дух, що втілювався в намаганнях згладжувати «гострі кути», пошуках компромісів між «єдинонеділимцями» й «сепаратистами». Причому, нерідко «діставалося» і радикально налаштованим автономістам.

Сам С. Петлюра певний час утримувався публікувати власні матеріали на політичні теми, зосередившись на національно-культурних проблемах. У 1913 р. він надрукував матеріал «Пам'яті Коцюбинського», відгукнувшись на смерть великого прозаїка²⁹. Стаття написана «на єдиному подиху», з величезною повагою до видатного майстра слова. Невдовзі на сторінках «Украинской жизни» було вміщено розлоге дослідження С. Петлюри «І. Франко – поет національної честі»³⁰.

Останню працю можна віднести до літературознавчих, що відповідають достатньо вимогливим науковим, естетичним критеріям. Специфічний ракурс обох названих публікацій – могутнє суспільне звучання й велетенське значення художньої творчості двох визначних українських митців, їх внесок в прогресивний розвиток нації. Зовсім «неложним» пафосом сприймаються виношені, вистраждані рядки: «У передмові до поеми «Мойсей» поет так само визнає, що його «тривожило» майбутнє його народу, він не мав спокою й сну від того сорому, що буде пекти нащадків за вчинки батьків і тих, хто довів народ до цього стану «паралітика на роздоріжжі». І ось з цього великого почуття любови до батьківщини, ускладненого й розпеченого соромом за сучасне і небажане майбутнє, зродилась Франкова поезія, що викликає співзвучні переживання у його сучасників. Франко – поет національного сорому, да не того,

що спалахне востаннє й згасне в чаді дальшого занепаду, а того, що революціонізує свідомість, змушує глибоко заглянути у власну душу і розгоряється в полум'я відродження. В цьому полягає велике й симптоматичне значення Франкової творчості як мета української сучасності.

Франкова поезія, мов хміль, хвилює і збуджує ці (національні – В. С.) сили і, мов іскра, підпалює почуття національної свідомості. В цьому полягає велетенське значення «дару», що його приніс поет генієві народу, в цьому лежить одна з численних заслуг співця, що проспівав нам бадьюру пісню про гордість і честь народу»³¹.

Відчувається, що над матеріалами про М. Коцюбинського й І. Франка С. Петлюра працював з особливим почуттям, великим піднесенням, турбувався, щоб якість його публікацій хоч віддалено наближалася до таланту тих видатних особистостей, про які він зважився написати, які вирішив оспівати.

Навколо колективу «Украинской жизни» поступово став формуватися більш-менш широкий актив вихідців з України, що з різних причин опинилися в Москві.

С. Петлюра нерідко пересвідчувався, що серед земляків-чиновників, інтелігентів було чимало й тих, хто охоче користувався з великодержавного визискування України. Власне, остання для них уже не була й Батьківщиною. Її їм замінила Російська імперія. Такі люди поступово забували рідну мову, дедалі цуралися звичаїв своїх дідів-прадідів, думали лише про кар'єру. Цю тенденцію тонко підмітив ще Тарас Шевченко у поемі «Сон», сумно констатував Микола Міхновський, відзначали й інші українські патріоти. Редактор «Украинской жизни» не хотів би потрапити в коло таких людей, хоча почасти й прислужився їх консолідації навколо журналу.

Були й інші, радикальні, аж до екстремізму, як, наприклад, мелітополець Дмитро Донцов, чи проповідник сіонізму одесит Володимир Жаботинський (Зеєв).

Тривале проживання С. Петлюри в Петербурзі і Москві, обізнаність з діяльністю російських революціонерів, життям українців за межами своєї батьківщини сприятливо позначилися на формуванні його як політика. Це красномовно засвідчив у своїх щоденниках відомий діяч українського руху Сергій Єфремов. Якщо раніше Симон його неприємно вражав, то згодом С. Єфремов істотно змінив свою думку. «Коли я вступив з ним уже 1912 року в редакції «Украинской жизни», – записав про С. Петлюру у щоденнику С. Єфремов, – я не пізнав колишнього Симона: виріс, споважнів, розвинувся, занехаяв свої колишні витівки»³².

Значно привабливішими стали й його публіцистичні виступи. В 1913 р. він написав і видрукував кілька літературно-критичних нарисів про визначних діячів української літератури – Т. Шевченка, І. Франка, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського та ін. Видав він їх окремою книгою під загальною назвою «Незабутні» у 1918 р. у Києві.

З початком Першої світової війни С. Петлюра відразу зайняв ура-патріотичні позиції. На відміну від В. Леніна і більшовиків, які бажали поразки Росії і перетворення імперіалістичної війни у громадянську, він вважав, що поразка важким тягарем ляже на трудящих усіх національностей і, зокрема, на український народ. С. Петлюра неприхильно поставився і до Союзу Визволення України, який створили в Австрії члени УСДРП – М. Меленевський, А. Жук, В. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський

з орієнтацією на центральні держави і примарними сподіваннями на створення незалежної України.

У листі до галицького соціал-демократа Осипа Назарука С. Петлюра з великим занепокоєнням писав про ту шкоду, яку завдають своїми виступами за Троїстий союз СВУ, львівське «Діло», окремі галицькі діячі. «Практично це завело українську справу в даний момент в куток і створило надзвичайно тяжке становище російським українцям в Росії, – тривожно відзначав С. Петлюра, маючи на увазі звинувачення українства в запроданстві австрійцям і німцям.

...Кожний крок, слово і акція, направлені до того, щоб створити обставини на російській Україні, ворожі для цілоти російської держави, для знесення її під цю добу, строго осуджуються на Україні, бо вважаються шкідливими і для інтересів України. Не кажу про те, що практично таке «знесення» не може мати навіть місця. Сила Росії матеріальна, військова і інша має такі великі ресурси, такі невичерпні джерела, що чужинцеві годі собі й уявити. Отже всі ті рахунки, які брались на увагу, були необачні і трагічно помилкові»³³.

Кілька матеріалів про підтримку Росії в імперіалістичній війні С. Петлюра написав і вмістив в «Украинской жизни». Він закликав однодушно стати на захист «рідного дому», доводив, що українська справа – то не «австрійська вигадка» й переконував не сприймати українців «зрадниками». В статті «Війна та українці» він завіряв російське суспільство у повній лояльності з боку українців, кликав до замирення і братерської підтримки українцями російського народу у війні проти ворогів³⁴.

С. Петлюра уособлював цілу течію в українстві, яка вважала, що оборонською патріотичною позицією в лиху годину війни можна завоювати довіру російських панівних кіл, викликати у них співчуття до української справи, розуміння українських прагнень, що приведе до припинення антиукраїнських акцій, гонінь і обмежень на все українське, полегшить становище української культури, відкриє «нову епоху» в стосунках двох народів, сформує підстави досягнення в подальшому рівноправності.

Якщо В. Винниченко виводив такий напрям поведінки частини української інтелігенції, учасників визвольного руху з того, що адаптація їх до загальноімперських умов базувалася на ідеях слов'янської єдності й ілюзорній вірі в трансформацію настроїв росіян на чуттєвому рівні, то прагматичний С. Петлюра, на думку деяких дослідників, керувався іншими мотивами.

Так, згаданий вище В. Савченко прямо заявляє: «Формування такої політичної орієнтації у війні було пов'язано у Петлюри з «роботою» в масонських ложах, які орієнтувались передусім на Англію і Францію (на Антанту). Ліберали сподівалися, що союз з Англією і Францією приведе до поступової демократизації російської дійсності, а Петлюра вважав, що провідні європейські країни повинні взнати про український народ як про свого союзника»³⁵.

Саме «масонські стежки» вивели амбітного С. Петлюру на елітарний рівень спілкувань. Тепер він міг зустрічатися, говорити з академіком Олексієм Шахматовим, філософом Миколою Бердяєвим, публіцистом Сергієм Мельгуновим, впливовими й популярними думцями Федором Кокошкіним і Андрієм Шингарьовим... Справді «інтелектуальні вершки»!

Особливо ж довірчі й теплі зв'язки склалися у С. Петлюри з академіком, професором Московського університету Федором Коршем. Приятелюванню не заважало те, що останній був удвічі старшим за свого порівняно молодого колегу. Ф. Корш був українофілом-лібералом, добре знав українську філологію й літературу, писав і друкував вірші в українських виданнях, відверто виступав за відміну обмежень української мови. Ф. Корш сам належав до «вільних каменярів» і, на здогадку В. Савченка, міг бути «наставником» в період «масонського учнівства» С. Петлюри. На підтвердження такої версії біограф наводить наступні факти: саме С. Петлюру покликав Ф. Корш до свого смертного одра, саме С. Петлюра прикметним масонським звертанням «Дорогий брат! почав прощальну промову біля домовини Корша. Саме С. Петлюрі, за твердженням сучасників, Ф. Корш пророкував «політичну славу», заявивши, що його мало примітний молодий друг «з породи вождів». Ці слова дуже люблять згадувати, цитувати прихильники С. Петлюри й не дуже люблять, коли мова заходить про масонське підґрунтя стосунків двох особистостей, що не могло не відбитися й на висловлюваннях...

Загострення українського питання у зв'язку з «галицькою руїною» – опануванням російською армією Галичини в 1914–1915 рр. – висунуло редактора «Украинской жизни» в число тих, хто активно обговорював проблему в спілкуванні з ліберальною опозицією. Так, С. Петлюра познайомився з поглядами багатьох діячів, які впливатимуть на курс російської політики в 1917 р.

Однак поки що йшла війна, яка торкнулася долей мільйонів і мільйонів людей. В 1915 р. був мобілізований на військову службу і С. Петлюра. Він потрапив санітаром на Західний фронт. Не дали загубитися, опуститися до рівня чорнової роботи масонські «брати» – підшукали престижну й прибуткову посаду: спочатку уповноваженого об'єднаного комітету земського й міського союзів (Земгора) по 3-ій армії, а невдовзі – помічника головного інтенданта фронтового постачання продовольства від «Земгора» на Західному фронті. С. Петлюра вдягнувся в напіввійськовий френч, за який фронтовики зневажливо називали службовців «земгусарами». Останні ж стали міцною опорою «Прогресивного блоку», масонських, ліберальних, кадетських кіл, які прагнули перехопити у царизму кермо влади.

С. Петлюра міцно осів у Мінську, перевіз сюди дружину й доньку, відійшов від редагування «Украинской жизни...».

Особливих перспектив не вимальовувалося. Навіть мрії про те, щоб знову стати «московським українцем» видавалися утопічними.

¹ Савченко В.А. Симон Петлюра. – С. 9, 15, 22.

² Енциклопедія українознавства. – Париж. – 1970. – С. 20–29.

³ Лотоцький О. Листи з пам'яті (на могилі незабутнього) // Тризуб. – 1926. – № 45. – С. 3.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 287. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 16–17.

⁵ Див.: Савченко В.А. Назв. раб. – С. 35.

⁶ Праця (Львів). – 1905. – № 12. Цит. за: Симон Петлюра. – Народе український. Вибрані статті, листи, документи. – С. 16.

⁷ Див.: Савченко В.А. Назв. раб. – С. 35.

⁸ Див.: *Головченко В.* Від «Самостійної України» до «Союзу визволення України». – С. 62–63; *Висоцький О.Ю.* Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компоративістському вивченні). – С. 20–45.

⁹ Див.: *Головченко В.* Назв. праця. – С. 63.

¹⁰ Див.: *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 36.

¹¹ *Петлюра С.* Добра порада в лиху годину. – К., 1906. – С. 17.

¹² Слово (Київ). – 1908. – № 16; *Симон Петлюра.* Народе український. – С. 28–32.

¹³ Слово (Київ). – 1907. – № 2; 1908. – № 16; *Симон Петлюра.* Народе український. – С. 17–19, 28–32.

¹⁴ Україна. – 1907. – № IV. – С. 232.

¹⁵ Слово. – 1908. – № 2; Цит. за: *Симон Петлюра.* Народе український. – С. 47.

¹⁶ Там само. – С. 47–48.

¹⁷ Там само. – С. 48.

¹⁸ Слово (Київ). – 1907. – № 20; *Симон Петлюра.* Народе український. – С. 19–23.

¹⁹ *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 40.

²⁰ Цит. за: *Івнис В.* Симон Петлюра – президент України. 1879–1926. – Торонто. – 1952. – С. 28.

²¹ *Єфремов Сергій.* Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 379.

²² *Винниченко Володимир.* Заповіт борцям за визволення. – С. 23.

²³ Див.: *Єфремов Сергій.* Назв. праця. – С. 380.

²⁴ *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 46, 61; *Стрілець В.В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1933 рік). – К., 2002. – С. 61.

²⁵ *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 46.

²⁶ *Винниченко Володимир.* Заповіт борцям за визволення. – С. 24.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Украинская жизнь. – 1913. – № 4. – С. 5–8.

³⁰ Там само. – 1913. – № 5. – С. 26–40; № 6. – С. 76–89.

³¹ Там само. – № 6. – С. 89. Цит. за: *Симон Петлюра.* Народе український. – С. 72–73.

³² *Єфремов С.* Назв. праця. – С. 380.

³³ *Симон Петлюра.* Народе український. – С. 37.

³⁴ Украинская жизнь. – 1914. – № 4. – С. 3–4.

³⁵ *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 49.

Висновки

Можна було б вибудувати висновки у дві колонки, де поряд з одними й тими ж датами життя Володимира Винниченка і Симона Петлюри (а вони часто співпадають, або майже співпадають) лапідарно констатувати їх досягнення й невдачі. Однак, такий прийом видається певним огрубленням, примітивізацією складних суспільних феноменів.

Значно показовіші паралелі, які на основі вищенаведеного може уявити будь-який читач і вийти на неупереджені оцінки вдіяного двома молодими революціонерами.

Гадається, за будь-яких підходів, за будь-яких застережень, не можна не визнати: ще замолоду, на стадії політичного мужніння, В. Винниченко виявився суспільно масштабнішим, талановитішим, успішнішим, результативнішим.

Не варто вдаватися в дріб'язок – хто там і чому залишався на другий рік в гімназії чи семінарії, хто спромігся здати екзамени екстерном, а хто – ні, хто сам міг забезпечити собі мінімум матеріальних благ на зносне існування, а хто потребував допомоги з сумнівного середовища тощо.

Достатньо поглянути на найпринциповіші речі.

У партійній діяльності перед вів, безперечно, В. Винниченко. Він обирався членом Центральних Комітетів Революційної й (в розглядуваний період – незмінно) Української соціал-демокаратичної робітничої партії. С. Петлюра був рядовим партійцем, а з часом практично припинив свою діяльність як член УСДРП.

В. Винниченко значно більше й впливовіше займався нелегальною політичною діяльністю (партійні дискусії, видання, редагування революційної літератури, її транспортування й поширення). С. Петлюра лише спорадично був причетним до видання й редагування соціалістичної літератури.

В. Винниченко «встиг» зазнати значно більших і жорстокіших політичних переслідувань, репресій (тюрми, «психушка», солдатчина) за свого старшого на рік колегу. Цей «досвід» також мав свою вагу, значення для формування суспільних поглядів і орієнтацій.

Просто незрівнянний літературний і публіцистичний доробок двох політиків. В. Винниченко – один із найпопулярніших і найчитабельніших, найплідніших українських письменників, визнаних і за межами України драматургів. С. Петлюра – літературний і театральний критик «середньої руки», яких чимало...

За всіма означеними параметрами «пальма першості» за В. Винниченком, який став для свого трішки старшого за віком колеги кумиром, прикладом для наслідування. Однак уже тоді стало очевидним, що «дотягнутися» до рівня В. Винниченка С. Петлюрі не вдасться, а відтак первісні світлі почуття захоплення переростуть у вияви чорної заздрості.

II. РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЗЛЕТ

Новий, 1917 рік прийшов, як приходили до того й інші роки – в очікуваннях, сподіваннях, надіях. Хіба що тривог було більше, а безтурботної, веселої радості – менше, ніж звичайно. Та це й зрозуміло – продовжувалась світова війна, Перша світова війна, кінця якій не було видно. Сотні тисяч, мільйони людей гинули, залишались навіки каліками, ще більше зазнавали небачених бідувань. І, здавалось, жодна сила не в змозі щось кардинально змінити, перервати вселенське безумство.

Не справджувалися розрахунки на революційний вибух, який пророкували політичні партії. Багато хто зневірювався, час від часу впадав у відчай. Навіть лідер чи не найрадикальнішої організації, – більшовиків, – Володимир Ленін в перші дні нового року, з одного боку, закликав не обманюватися тодішньою «гробовою тишою в Європі», а з іншого – не вірив, що його покоління вдасться дожити «до вирішальних битв... прийдешньої революції»¹.

Що вже й говорити про моральний стан, настрої інших, поміркованіших політиків?! Не були винятком і Володимир Винниченко та Симон Петлюра.

Перший з них – помітна постать в українському національному рухові, один з лідерів УСДРП, не бачив перспектив швидкої реалізації визвольних ідей, особливо ж після тих щонайтяжчих ударів, яких було завдано українству за законами воєнного часу по обидва боки від лінії фронту. Песимізму додавала й скандальна кампанія, затіяна групою патріотичної, максималістськи налаштованої молоді, що не могла подарувати визначному літератору, драматургу співпраці з росіянами, перекладу творів і постановки п'єс російською мовою, а, відтак, ображала, називаючи «руссо-малорусским писателем».

Навіть такі випробувані, близькі друзі як Є. Чикаленко знаходили ситуацію невтішною, здатною породжувати неприємності в наступному, навіть висловлювали сумніви в тому, що В. Винниченко зможе після всього повернутися, схоче жити в Україні.

Володимир Кирилович з болем у серці занотував у щоденнику: «І знайдуться такі, що плюнуть мені в лице на вулиці, і робитимуть мені скандали в публічних місцях, і слатимуть лайливі листи, і зроблять все моє життя на тій Україні, про яку я мрію 15 років, з якої вигнав мене уряд, таким, що я волітиму чужину, заслання, тюрму, що-небудь, тільки не свій рідний край. І то за те, що даю свої праці в перекладі на російську мову, що виставляю в перекладах п'єси на російській сцені. Мабуть, тільки за це. Бо за це ж мене звуть і зрадником, і руським письменником, і рабом, і ще якось. «Ший чоботи, а не давай нічого свого гнобителям».

Така формула, яка пропонувалась мені вже давно. Може, справді, мій національний обов'язок був шити чоботи, не писати нічого ні на якій мові, голодувати і служити писарчуком в якій-небудь канцелярії?..»².

Письменник явно нервував, розгублено намагався збагнути, яку шкоду наносить своїми діями українській національній справі. І як не бажалося, щоб його твори чи-

талися всіма мовами, поширювалися у світі, Володимир Кирилович майже у розпачі писав: «Дорогий мій краю, мабуть я попросився з тобою навіки тоді, як мене було вигнано. Мабуть, я дійсно согрівив перед тобою, коли в кращих синах твоїх не вмів викликати нічого, крім ворожнечі. Чи спокутую коли цей гріх, чи хоч знайду, чим саме провинився, чи прийму в душу щиро і нелукаво ту спокуту?»³.

Однак такі думки в свідомості наражалися на внутрішній супротив, інтенсивне бажання подолати труднощі, що видавалися все ж тимчасовими, неодмінно минуцими. І невиразні прагнення переростали в дедалі міцніючу, навіть вперту, хоч зухвалу і, природно, до кінця осмислену впевненість:

«Побачимо, чия візьме. Чую дух святого хвилювання, чую тріпотіння завзяття в душі. Буде так, як я хочу. Я прагну того, прагну перемоги і доб'юся її. В цьому житті. Дякую комусь чи чомусь за те, що маю мету, до якої маю йти. Дякую за те, що треба боротись. Отже, вступаю на новий шлях, яким маю досягти гори, що зветься дійсною славою, зв'язаною з любов'ю до славного. Не повторення мого імені я хочу, а любови, симпатії, признання. Сам хочу любити, жаліти, розуміти страждучих, слабих, заблудлих, смішних. Хто любить, того люблять. Інакше не буває. Приймаю сором, приймаю глум із себе, приймаю ганьбу й зневагу на свої плечі і з тим тягарем ітиму далі. Побачимо, до чого дійду»⁴.

Вочевидь, саме з подібних настроїв, непохитної волі народжуються сильні характери, могутні особистості, лідери, вожді.

Прикметно, що ці інтимні записи Володимир Винниченко зробив рівно за місяць до Лютневої революції – 23 і 25 січня 1917 року. Він не знав, не міг знати, що рік, який щойно вступив у свої права, надзвичайно багато змінить у його житті, що Україна, її народ покличуть свого сина до справді історичної дії, огорнуть величезною симпатією і любов'ю, винесуть на саму височінь політичного дійства.

Що ж до Симона Петлюри, то якихось документальних свідчень про його тодішні настрої, думки невідомо. Однак, якщо зважити на те, що службові справи поглинали багато часу, а прифронтова атмосфера могла викликати лише пригнічення духу, наврод чи й він сподівався на скорі падіння царату. Хіба що якісь відомості доходили масонськими каналами... Втім, і це сумнівно. Змова «вільних каменярів» зріла на достатньо високому, міжнародному рівні й наврод чи С. Петлюру втаємничували в придворні колізії...

Та доля розпорядиться саме так, що і його 1917 рік виведе на найвищу політичну орбіту, відкриє шлях до вершини влади, першого випробування славою.

1. Глава першого національного уряду

Лютнева революція заскочила В. Винниченка в Москві. Він жадібно поглинав повідомлення про події, що ще зовсім недавно вважалися неймовірними.

...Самодержавство впало. Імперія рушиться. Ось вона жадана мить!.. Тепер то уже українці досягнуть своєї мети. Треба тільки згуртуватися, організуватися, виступити... А що там в рідній стороні – Україні?

Приходили хвилюючі звістки про створення Центральної Ради, її перші кроки, велелюдні демонстрації українців у Києві й Петрограді. При першій же нагоді, нашвидкоруч зібравшись, В. Винниченко їде додому. Однак у Києві Володимира Кириловича чекала неприємна звістка. При вирішенні питання про кооптацію до складу Центральної Ради (20 березня 1917 року) його кандидатуру було «більшістю голосів провалено»⁵.

Можливо й тут далися взнаки недавні «гріхи» (точніше – згаданий скандал). Єдине, що хоч трішки згладжувало перші враження, так це те, що «за компанію» відмовилися включити до органу ще й Є. Чикаленка та В. Леонтовича – заслужених громадських діячів, меценатів.

Значно привітніше зустріли товариші по Українській соціал-демократичній робітничій партії. Відчуваючи голод на кадри, особливо ж такого рівня, як В. Винниченко, прибулого відразу «навантажили» великою кількістю справ. Уже через кілька днів, явно заклопотаний, В. Винниченко нашвидкоруч робить запис у щоденнику: «Вирішено негайно видавати щоденний центральний орган у Києві. Вийде цими днями. Зразу висилайте зібрані кошти. Збирайте далі. Посилайте статті, дописи. Конференція починається третього. Представництво: по два члени від комітету й окремо – по одному від ста організованих. Бажано підписи (списки) організованих. Адреса...»⁶.

Далі записи перериваються на цілих чотири місяці. Володимир Кирилович, очевидно, просто не встигав їх робити.

Передусім заходився коло видання «Робітничої газети», як було вирішено назвати орган Центрального і Київського комітетів УСДРП, головним редактором якого призначили його – В. Винниченка.

22 березня 1917 року перший номер «Робітничої газети» побачив світ. Навряд яке інше тогочасне видання могло похвалитися тим, що його відкривала передова стаття такого високопрофесійного, справді мистецького зразка, такої високохудожньої публіцистики:

«Росія була ямою, темною, задушливою, тісною, – писав В. Винниченко. – Всі народи, всі верстви народів сиділи в ній нишком, не вмючи навіть глянути в гору до вільного, ясного неба. Бо над ямою стояло страховище, опудало в царській короні, з поліцейським наганом в руках, з кулеметами, з армією вільних слуг своїх. І що далі, то яма ставала тіснішою, темнішою, а царський нагай дошкульнішим. І здавалось, що царствію самодержавного опудала кінця краю не буде.

І раптом з глибини тієї ями зірвалася буря революції, винесла всіх на широкий простір – і від страшного опудала не зосталось ні трішечки. Веселим, запашним вітром волі вдарило в лице. Перед очима, що звикли до стін ями, до тьми, розгорнулися широчезні простори, залиті сонцем свободи.

З глибин ями зірвалася буря. З тих глибин, де вже дихати ніяк не було, з тих довготерпеливих мас демократії, яких найбільше товкли в ямі, яким ходили по головах. Та вони на плечах своїх винесли всю Росію з ями, підняли на штики царське опудало й одшпурнули його на смітник, де воно валяється і тепер.

І така була страшна, огидна та яма, й таке мерзенне й ненависне було те самодержавне страховище, що навіть для тих, кому й у ямі не так погано жилося, страшно

вернути старе. Тільки старенькі бабусі по селах щиро жалібно плачуть своїми темними, засліпленими ямою очима за царем.

З глибин народніх вихопилась вогнена буря революції. Робітники й селяни, одягнені в солдацькі шинелі, знесли старий лад. І тепер на них лежить ще одна велика робота: засипати ту яму, старого ладу, та засипати так, щоб і сліду від неї не лишилося. Ні сліду, ні найменшої ямки, куди б можна було сховати здобуті народом свободи й присипати їх, щоб не спотикалось на неї робітництво, прямуючи до ширших, до кращих просторів – соціалізму.

Робота важка, довга, яма глибока й велика була; але хто міг з неї вийти, той і засипати її зможе.

До праці ж, товариші, великої, хорошої праці!»⁷.

Газета відразу ж стала дуже популярною. Її читали не лише соціал-демократи, а значно ширші кола українства. Сам редактор пізніше відзначав: «Робітничка газета» почала свій вихід, маючи в касі 300 карбованців, а видання одного числа коштувало біля 3000. І розрахунок справдився, – газета через пару тижнів мала до 30 000 читачів і ні копійки боргу»⁸.

Без великого ризику помилитися, можна твердити, що не останнім складником загального успіху справи був літературно-публіцистичний талант редактора газети, який приваблював читачів, не одного з них перетворив на прихильника революції, патріота, борця за національну справу, за українське відродження.

Володимир Кирилович одноосібно редагував «Робітничу газету» аж до 20 серпня 1917 року (за цей час вийшло 114 номерів), а з 22 серпня справа була передана колективному органу – комітету. Однак і тоді внесок В. Винниченка у ведення газети залишався надзвичайно вагомим, по суті – вирішальним.

4–5 квітня 1917 р. у Києві відбулася конференція УСДРП, яка підтримала курс демократизації суспільства і загальносоціалістичні гасла. Водночас, не бажаючи розривати єдиного інтернаціонального фронту, соціал-демократи висловили думку, що революція в Україні піде своїм окремим шляхом, не розчиняючись у загальноросійському процесі, що вона буде проводитися у своєрідних формах, своїми місцевими революційними силами. Конференція пристала до домінуючих на той час автономістсько-федералістських орієнтацій. У схваленій резолюції зазначалося: «Виходячи з того, що потреба можливо повного розвитку творчих сил України вимагає її найширшого економічно-політичного самоозначення; приймаючи під увагу, що федеративний устрій російської держави, як союзу автономних національно-територіальних або просто територіальних одиниць, не тільки не може шкодити розвиткові пролетаріята всієї Росії, – а тим більше українського, – але і корисний для нього; приймаючи під увагу, що федерація автономних національних або краєвих одиниць – це найкраща гарантія демократичних і національно-політичних прав кожної нації або країни, – конференція української соц.-дем. Робітничої партії з цілою непохитною рішучістю видвигає давнє домагання партії – автономію України, яко першу, невідложну пекучу задачу сучасної хвилі українського пролетаріату та всієї України. Рівночасно, виходячи з рямок партійної програми, виголошеної на з'їзді 1905 р., конференція, рахуючись з виключністю подій і домаганнями життя, думає можливим взяти на себе

право дозволити товаришам по партії піддержувати принцип федеративної будови російської демократичної республіки і піддержувати автономічні змагання демократій інших націй»⁹.

Володимир Кирилович не лише сповна поділяв дух, сутність, спрямованість схвалених партійною конференцією документів. Він доклав зусиль, щоб вони набрали саме такого характеру і вигляду. Його позиція, активність на форумі (П. Христюк пише, що конференція пройшла під проводом В. Винниченка¹⁰) були гідно оцінені однопартійцями – він був обраний до складу ЦК і став офіційним лідером Української соціал-демократичної робітничої партії, отримав у свої руки важливі важелі для впливу на події в загальноукраїнському масштабі. Адже в УСДРП концентрувалися могутні інтелектуальні сили нації – М. Порш, Д. Антонович, Б. Мартос, В. Садовський, І. Мазепа, В. Чеховський, М. Ткаченко, В. Фідровський, а голос партії ставав вирішальним при розв'язанні нагальних справ Української революції.

Енергія, організаторські здібності, працездатність у органічному поєднанні з високими інтелектуальними даними, освіченістю, ідейною цілеспрямованістю самі по собі висували В. Винниченка на помітну, провідну роль у загальнонаціональному політичному житті. А відтак, цілком закономірно Український національний конгрес відкритим голосуванням 8 квітня 1917 року обрав Володимира Винниченка (разом з С. Єфремовим) заступником Голови Української Центральної Ради – М. Грушевського¹¹.

Тим не лише сповна компенсувався той прикрий «провал» з кооптацією (все те уже забулось!), а й відкривалися небачені раніше можливості для безпосереднього впливу на саму історію, на долю рідної України, її народу. Настала його – Винниченкова – зоряна доба. Інтуїтивно він відчував, що придатний до праці тяжкої, складної, відповідальної, подвижницької. Свою готовність пояснював усім попереднім життям: «Я був сином робітничо-селянської родини, – писав уже на схилі віку, – я з дитинства на собі самому зазнав гніт, приниження, визиск як соціального, так і національного характеру. Я з юних літ проводив боротьбу з цим віковичним злом нашої нації. Я прийшов до Центральної Ради не від царських «канцелярій», не від тихих посад, не від спокійного улаштованого життя, а від плугів, майстерень, підпілля, тюрмів, від життя неспокійного, важкого, життя солдата підпільної революційної армії»¹².

Схильний до романтизування В. Винниченко згодом характеризував тогочасні функції Центральної Ради відповідно до її ролі і прагнень урочисто-піднесено, хоч і дещо розпливчато, не вельми конкретно: «Це був центр, до якого радіусами стікались усі хилитання пробудженої, національної енергії, з усіх куточків, з усіх великих і малих пунктів животворіння національного організму простягались до центру нерви нації. Сюди збігались усі жалі, всі кривди, всі надії, сподівання, плани, розрахунки, міркування. Тут вони перепалювались, перетирались, проходили через усі знаряддя політичної майстерності й виходили до нас у точних, викреслених, то гарячих, запальних, то урочисто-суворих, немов холодних лозунгах, які по нервах, через вузли організації неслись у тіло нації й у той чи інший спосіб посували її вперед»¹³.

І ось у цій організації Володимир Кирилович, загалом молода, як для політика людина (йому було ще неповних 37 років), мав працювати пліч-о-пліч з видатною

особистістю, загально визнаним на той час лідером нації – «батьком Грушевським». До славетного вченого, теоретика, «володаря дум» українства у 1917 році Володимир Винниченко ставився з великою повагою, якщо не із захопленням. То було цілком природно.

Саме Михайлу Сергійовичу належали основні визвольні ідеї українства перших десятиліть ХХ століття, саме він – глибокий мислитель і талановитий вчений-ерудит – створив досить струнку (і як на В. Винниченка логічну, вивершену, переконливу) концепцію національно-демократичної революції, висунув і обґрунтував гасла притягальної мобілізуючої сили, опліднив ними стихійний широкомасштабний, глибинний рух, надавши йому свідомого спрямування, змісту і форм.

Саме Михайло Сергійович, відклавши в бік підготовку академічних праць, в простий, чіткий, ясний, доступний для самого пересічного читача спосіб давав відповіді на найнагальніші для кожного українця питання: звідки пішла українська нація, в чому її основні риси і особливості, які етапи вона пройшла на своєму історичному шляху, чому, з чієї вини опинилась на 1917 рік в тяжкому стані, явно поступившись у цивілізаційному поступі багатьом сусідам, як треба було діяти, щоб у нових умовах, які відкривала революція, могутнім порухом здійснити гігантський ривок уперед, здобути право самим порядкувати власною долею, розвинути всі здібності народу у всіх сферах буття, зайняти місце серед інших спільнот, гідне великої, талановитої, багатой душею і розумом нації. Його брошурки-«метелики», «Вільна Україна», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Якої ми хочемо автономії і федерації» в прямому розумінні слова озброювали свідомість кожного українця, давали саме ту поживу, якої він – українець – стихійно прагнув, і тому так блискавично-швидко поширювались, перетворювались на міцні переконання, ставали надійним дороговказом.

Тому-то на тисячах і тисячах різних з'їздів, конгресів, конференцій, мітингів, зборів, нарад, що повсюдно відбувались у революційну пору, ідеї й висновки М. Грушевського лягали в основу рішень, резолюцій, постанов. Вони цементували націю, як ніщо інше.

Молодий, досить амбітний, впевнений у своїй правоті і власних оцінках життя, поглядах на шляхи його покращення Володимир Винниченко аж ніяк не згоден був жити за чужими рецептами, чиїми б вони не були. Його тверезий, проникливий аналітичний розум не дозволяв йому підпадати під будь-які впливи, не давав захопити себе масовою ейфорією тощо.

І якщо Володимир Винниченко не лише не робив жодних спроб у чомусь суперечити М. Грушевському у пошуках відповіді на питання, куди далі вести націю, що робити задля суспільного прогресу, а повністю, практично у кожній деталі, на кожному кроці підтримував Голову Центральної Ради, то це означало лише абсолютне співпадіння поглядів двох визначних лідерів Української революції. Тільки Михайло Грушевський доводив своє педантичною аргументацією вченого, а Володимир Винниченко говорив про те ж саме афористично яскраво, образно-переконливо. При цьому Володимир Кирилович був не популяризатором (хай і найталановитішим) поглядів Грушевського, а залишався цілком самостійним політичним діячем, чия позиція

напрочуд співпадала з концепцією незаперечно першого лідера українства революційної доби.

Для Володимира Винниченка така обставина лише посилювала ступінь щирої поваги до старшого колеги, а для національної справи означала щасливу перевагу. Між двома провідними діячами стався своєрідний «поділ функцій». На представницьких форумах, та, навіть, і на засіданнях Центральної Ради, її Президії (комітету), перетвореної на Малу Раду (В. Винниченко, природно, з моменту створення був їх членом і, відповідно – заступником Голови) Михайло Грушевський виступав з короткими, здебільшого вступними промовами і, «задавши тон», передавав подальшу справу В. Винниченку, який, відповідно до ситуації, деталізував, обґрунтовував політичну лінію, удосконалював, у разі потреби – полемічно захищав її, уточнював, «припасовував» тощо.

Схоже, що й М. Грушевський, попри незначні пізніші критичні зауваження у «Спогадах» 1924 року, цілком покладався на свого заступника, також, очевидно, вбачав у ньому не стільки талановитого помічника, популяризатора революційного курсу, скільки безумовно надійного одноступця, одержимого переконанням у досяжності величної мети.

Обох визначних провідників національного руху об'єднувало прагнення до народоправства як вищого соціалістичного ідеалу. Вважаючи національно-демократичну революцію породженням, складовою і похідною Лютневої революції, вони доводили, що першою фундаментальною запорукою досягнення ідеалів українства є закріплення й поглиблення демократичних перетворень у Росії в цілому. Тому українці зацікавлені, просто зобов'язані зробити свій внесок у справу дальшого розвитку революції, повинні об'єднати свої зусилля з діями інших демократичних сил і рухів.

Сутність стратегічної мети, на яку орієнтувалось українство, була гранично чіткою і ясною: «Українці не мають бажання від когось відділюватись, відмежовуватись, – наголошував Голова Центральної Ради, – вони хочуть тільки, щоб їм і всьому громадянству України була змога порядкувати крайові справи, будувати долю краю без усяких сторонніх втручань і без можливості таких втручань. Вони знають свої сили і засоби й певні того, що коли край буде мати таку волю і буде забезпечений від усяких гальмувань і втручань збоку, він буде розвиватись настільки сильно і успішно, що йому не треба буде яких-небудь штучних огорож від чужих впливів чи конкуренції»¹⁴.

Такі погляди не були винятком і не перетворювалися на надбання широких кіл українства завдяки зусиллям лише М. Грушевського, його найближчого оточення. Вони як би «проростали» знизу, із глибинних традицій, із давніх програмних вимог, із ситуації, що склалася, детермінувалася особливостями психологічного сприйняття, аналізу тогочасних процесів.

В. Винниченко категорично стверджував: «Ні про який сепаратизм, самостійність навіть мови не могло бути, а коли чулись рідесенькі голоси, то це були голоси або схоластиків, чистих теоретиків, запеклих «самостійників» або людей занадто вже хворобливо пронятих національним чуттям. На конференції укр. соц.-дем. роб. партії в квітні питання про самостійність зустріло майже однодушне негативне відношення. За самостійність висловилося з усієї конференції тільки два–три голоси»¹⁵.

Лідер українських соціал-демократів був переконаний, що ідеї самостійності, сепаратизму шкідливі для тогочасного моменту суспільного розвитку, здатні нанести удар по єдності революційних сил Росії¹⁶. «Та й для чого відокремлюватись, – щиро зізнавався В. Винниченко, – коли всі потрібні для вільного національного розвитку нашого народу засоби нам буде в повній мірі забезпечено в автономії. Денаціоналізацію, духовне калічення наших мас буде зараз же спинено й знищено українською школою, як нищою, так середньою, й вищою. Гальмовані дотепер багаті здатності нашого народу, пущені по природньому, найлегшому, найраціональнішому шляхові різних методів розвитку забезпечать духовну сторону наших домагань. Народоправство, широке місцеве самоврядування, порядкування господарським і політичним життям на Україні місцевими силами, точне зазначення взаємних прав і обов'язків цілої держави та автономної одиниці унеможливить колишню безпардонну, руйнуючу політику централізму, коли всі сили окраїн нерозумно й злочинно висмоктувались на користь інертного ненажерливого центру»¹⁷.

Обґрунтовуючи концепцію Української революції, В. Винниченко, як і М. Грушевський, одним із висхідних моментів мав тезу про безкласовість, безбуржуазність української нації, що, на відміну від інших, не встигла «роздертись» антагоністичними суперечностями. Це й створювало об'єктивні переваги для справи національного відродження. Форсування ж з постановкою соціальних лозунгів розглядав до певного часу небажаним, таким, що може розколоти, розбити українство, перешкодити досягненню найважливішої мети. «Нас об'єднує ідея національної організації, – наголошував лідер українських соціал-демократів на II Всеукраїнському військовому з'їзді у червні 1917 року. Всі ми, усі наші класи повинні об'єднатися в процесі національної революції. У нас немає ще таких класів, які не могли б працювати разом з демократичними масами, і в цьому наше щастя... У нас ще немає капіталістичного класу, бо ми, як нація, ще не сформувались»¹⁸.

Віра в соціалізм (народоправство), сподівання на розв'язання українського питання шляхом надання Україні широкої національно-територіальної автономії у федеративній демократичній республіці Росія – це ті моменти, навколо яких і донині «ламаються списи», не вщухає ідейна боротьба. В. Винниченка відносять до «наївних москвофілів», або ж просто «наївних політиків», який у політиці більше помилявся (починаючи від принципових орієнтирів), а тому ще невідомо, чого більше приніс своєю позицією і діяльністю власному народу, нації – добра чи шкоди¹⁹.

Дотримуючись в цілому соціалістичної перспективи, В. Винниченко, як і інші лідери Української революції, не схильний був до радикалізму більшовиків, незмінно відмежовувався від їх планів негайного кардинального переустрою російського суспільства.

Такі плани кваліфікувалися як передчасне забігання вперед навіть у момент поглиблення загальної кризи і відповідного збільшення шансів РСДРП(б) на реалізацію їхніх задумів. У промові на IV з'їзді УСДРП (30 вересня – 4 жовтня 1917 року) В. Винниченко виклав свої міркування щодо можливих варіантів розв'язання питання про владу і, між іншим, заявив: «...Коли в Росії деякі соціалісти-утопісти гадають, що Росію можна буде перетворити в соціалістичну громаду, то це є захоплення здобут-

ками пролетаріату. Темнота, анархія, невміння користуватися волею – все це робить неможливим закріпити всі здобутки революції...

Яка мусить бути влада? Для Росії соціалістичне міністерство було б загибеллю, а для соціалізму дискредитацією. Єдиною задачею соціалістичних міністрів мусить бути завдання миру. Впорядкувати край, налагодити економічний апарат таке міністерство не змогло б. Сучасне коаліційне міністерство вестиме стару політику. Отже покладати надії на нього нам не слід. В Петрограді вічна анархія, повний розвал, голосування мас, відсутність дійсної влади, яка задовольнила б маси. Через те влада мусить бути перенесена на місця в змислі самоуправи і самоозначення національностей. Наше завдання – організація і переведення влади на місцях»²⁰.

В. Винниченко належав до тих провідників національного визволення, які прагнули досягти стратегічної мети легітимним шляхом, застосовуючи тактику поступового переконання Тимчасового уряду в справедливості і абсолютній нешкідливості вимог українства. Вони намагались дуже багатослівно, водночас явно полохливо умовити Петроград повірити в те, що діячі національного руху, функціонери Центральної Ради – то спільники Тимчасового уряду, що їх турбує спокій і лад у краї в тій же мірі, як і петроградське начальство. І звертання до правлячих інстанцій були продиктовані, передусім, прагненням не випустити вибухоподібну ситуацію з-під контролю²¹. І лише в цьому контексті керівники українського руху врешті зважувались сформулювати обережні вимоги-пропозиції:

«Але все зростаюче нерозуміння завдань і мети української демократії російським громадянством, а також ворожнеча його до українського руху, а з другого боку зростаюче недовір'я української демократії до російського громадянства й збільшуючийся напір на нас з боку цієї демократії, приводить нас до твердого й міцного переконання, що єдиним правильним вирішенням становища буде негайне задоволення вимог, які українська демократія в особі Укр. Центр. Ради подає тимчасовому урядові й Раді Робітничих та Солдатських Депутатів, і які ми коротенько переказуємо тут:

1) Зважаючи на однодушні вимоги автономії України, виставлені українською демократією, сподіваємось, що Тимчасовий Уряд виразить в тім чи іншій акті принципіально доброзичливе відношення до цього гасла...»²².

Здається, автори записки, яка, якщо не цілком була написана В. Винниченком (саме його перу належала більшість тогочасних документів), то, безперечно, частково була результатом саме його зусиль, не лише витримали весь мислимий обсяг дипломатичних канонів, але й надали домаганням зверхделікатного вигляду.

«...Отже ніякого страхіття ми не домагалися, – справедливо зауважував В. Винниченко з приводу змісту записки. – Ми тільки скромно хотіли, щоб Правительство «в тому чи іншому акті висловило принципіально своє прихильне відношення до цього постулату» – автономії України. Тільки принципіально. Тільки десь там собі хоч згадайте, що ви іменно до автономії України ставитеся «прихильно». Не заводьте її зараз, ми готові стільки там треба ждати здійснення цього постулату; не вирішуйте навіть його тепер, не кажіть, що так і буде, заявіть тільки, що ви прихильно ставитеся...»²³.

Однак уряд, після всіляких принижень і образ, відмовив українцям у їх домаганнях. І чи не найбільше переживав невдачу голова делегації до Петрограду – В. Винниченко. Особливо ж його вразило цинічне, зверхньо-брутальне ставлення до справедливих національних вимог з боку російських демократичних сил, що вишикувались у єдиний фронт боротьби з національними рухами.

Останнє було однією з визначальних причин, що привели до ініціювання Центральною Радою підготовки акту про державницькі наміри українства, якого, з іншого боку, дедалі рішучіше вимагала суспільна свідомість нації. Саме Володимиру Винниченку випала висока честь підготовки Першого Універсалу Центральної Ради, і він, як і завжди, написав документ власною рукою, не передоверяючи зверхважливого доручення будь-кому.

Перший Універсал Центральної Ради урочисто декларував прагнення нації до широкої національно-територіальної автономії у федеративній демократичній республіці Росія. В черговий раз керівництво національно-визвольного руху вибачалося перед Тимчасовим урядом за те, що його обставинами «приневолено» в односторонньому порядку стати на шлях, про який так довго намагалися домовитися з тим же офіційним Петроградом.

Центральна ідея Першого Універсалу полягала в словах: «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням, – Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті»²⁴.

Звичайно, застосовані у документі надзвичайної політичної ваги формули дуже далекі від досконалості. З одного боку, заявляється про те, що народ України віднині буде вільним, сам порядкуватиме своїм життям через Українські Установчі збори. З іншого – декларується нерозривність з Росією, а доля України, її державності мала вирішитися Всеросійськими Установчими зборами. Однак творці Універсалу, палкі його прихильники оцінювали цей державницький документ попри очевидні недоліки, дуже високо.

Цікаво зазначити, що створення Універсалу проливає світло на деякі риси характеру Володимира Винниченка.

Він був людиною нежорсткою, швидше, навіть, м'якою, схильною до поступок, компромісів. Михайло Грушевський так пізніше відтворив прикметний епізод: «...Саме тоді вироблявся проект обіцяного Центральною Радою Універсалу. Винниченко взявся зробити перший начерк, звичайно дуже поміркований в нац[іональних] домаганнях, сим разом унісся настроями хвилі і написав свій начерк в таких різких тонах, що присутній Єфремов рішуче запротестував, вважаючи такий напрям чистим авантюризмом, і заявив, що не тільки в редакції його брата [участь] не хоче [і] не підпише, але й у президії р[ади] не останеться. Винниченко заявив повну готовність «вигладити». Гладили так, що як з жалем потім говорив один з молодих членів редакційного комі-

тету прапорщик Потішко від ген[ерального] військового комітету, тільки й остався заголовок «Універсал». Дійсно, деяка загальність і невиразність в стилізації з'явилася як наслідок сеї операції»²⁵.

Відзначене М. Грушевським говорить і про те, що в політиці Володимир Кирилович залишався емоційною особистістю, яка часом давала волю почуттям, настроям, а останні в певні моменти навіть брали гору над холодним розумом, строгим розрахунком.

Та як би там не було, а Універсал Центральної Ради став видатною віхою Української революції, істотним кроком на шляху до національної державності. І вже причетність до такого доленосного документа висуває будь-якого політичного діяча до розряду історичних особистостей.

Володимир Винниченко ніколи не виборював для себе якогось показного становища, високих посад. У революційну добу це взагалі було мало можливо. Та головне, що прагнення такого зовсім не було. Зайняти те чи інше суспільно значиме місце вимагали обставини, диктували потреби руху. Саме так Володимир Кирилович – письменник і мислитель за природою – стає на чолі виконавчої влади відроджуваної української державності.

15 червня 1917 року на закритому засіданні президії (комітету) Центральної ради був сформований Генеральний секретаріат у складі: В. Винниченко (Голова секретаріату і секретар з внутрішніх справ, член УСДРП), С. Єфремов (секретар з національних справ, член УПСФ), Х. Барановський (секретар з фінансових справ, безпартійний), Б. Мартос (секретар з внутрішніх справ, член УСДРП), М. Стасюк (секретар з продовольчих справ, позапартійний соціаліст), С. Петлюра (секретар з військових справ, член УСДРП), І. Стешенко (секретар у справах освіти, член УСДРП), П. Христюк (генеральний писар, член УПСР). На думку організаторів, Генеральний секретаріат повинен був стати зародком українського уряду, хоча у момент створення мислився швидше як технічно-виконавчий орган Центральної Ради.

Чи не найпроникливіше оцінював процес творення і сутність владного органу – Генерального секретаріату сам же перший його керівник. «Це не було Міністерство в звичайному розумінні, – відзначав він. – Центральна Рада не хотіла гратися бучними словами, для яких ще не було реальних, дійсних передумов. Але це була Рада Міністрів для української, свідомої, організованої демократії. Це був уряд для тих, хто почував над собою примус законів духу, а не законів фізичної сили. Це був ідеальний Уряд, прообраз тих Урядів, які колись матиме людськість, коли позбавиться від усіх засобів насильства й грубого, злочинного примусу. Основою його була добра воля, довірря й спільна мета тих, хто визнавав його»²⁶.

В. Винниченко звертає увагу на, здавалось би, парадоксальне становище Генерального секретаріату. Не маючи влади в традиційному розумінні слова (Секретаріат не мав у своєму розпорядженні жодного солдата, не мав впливу на жодного урядовця, не мав апарату, не мав коштів навіть для свого існування), однак став «справжнім Правительством з великою моральною силою, з неписаними, необставленими тюрмою, нагайом і жандармом законами»²⁷. Не випадково народження Генерального Секретаріату, його голова кваліфікував як «організацію морально-правової влади»²⁸.

Створення Генерального секретаріату стало важливим практичним моментом у розвитку Української революції, українського державотворення. Воно знаменувало початок розмежування владних функцій. Центральна Рада зосереджувалась віднині на стратегічно законодавчій діяльності, дедалі набувала рис парламентської інституції, а Генеральний Секретаріат брав на себе функції виконавчого органу.

Скрутне матеріальне становище обох органів, яке за патетичними оцінками В. Винниченка нічого було не варте у порівнянні з революційним оптимізмом і ентузіазмом українських державотворців, насправді дуже негативно позначалося на діяльності владних структур, в першу чергу, Генерального секретаріату.

В. Винниченко мав своє власне бачення і розуміння місця державотворчих процесів у здійснюваній національній революції. У спеціальному параграфі своєї пізнішої книги, що має гранично чітке формулювання «Мета: національність, засоб: державність» Голова Генерального Секретаріату розкрив головні труднощі, які чекали ініціаторів запровадження ідеалів революції в життя і на мажорній ноті завершив: «... Нашою метою, істотною, ґрунтовною була не сама державність. *Наша мета була – відродження, розвинення нашої національності, пробудження в нашому народі своєї, національної гідності, почуття необхідності рідних форм свого розвитку, здобуття цих форм і забезпечення їх. Державність же є тільки засіб для сеї істотної цілі.* І через це самий процес здобування сеї державності вже мав би служити пробуджуючим, нашоухуючим і усвідомлюючим фактором. Чи вигралось би чи програлось, а процес був би все одно, й він уже сам викупив би й покрити би всі можливі невдачі»²⁹. Безумовно, як і весь наступний підрозділ книги «Народ творить з нічого», наведений сюжет поряд з переконливою констатацією слабкої підготовленості нації в цілому до державотворчої діяльності, свідчить і про очевидні ілюзії щодо функцій, які відводились лідерами українства створюваній державності, і щодо впевненості, що обраний шлях приведе до бажаного результату.

Дедалі переконує в тому «Декларація Генерального Секретаріату», запропонована В. Винниченком і схвалена сесією Центральної Ради 26 червня 1917 року³⁰. В документі, передусім, доводиться феноменальність формування української влади, цілком відмінної як від європейських, так і російських зразків. «Не фізичне та економічне насильство; не темнота, затурканість і економічна залежність класів поневолених; не застрахування та гіпнотизування релігією, не нацьковування одної частини пригноблених на другу – не такі засоби дали нам, зібраним отут, право і силу вирішувати норми життя, обов'язкові для кожного, хто визнає себе українцем, – стверджується в Декларації. – Це право родилось і виросло з одного довір'я, чистого, не підмішаного ніяким примусом, законним чи незаконним. І Центральна Рада, приймаючи на себе ту волю і довір'я народу, стала невіддільною, органічно злитою частиною цього великого цілого»³¹.

Момент, що переживався, визначався як надзвичайно важливий і відповідальний, коли зникала межа двох влад – моральної і публічно-правової, коли формувалося справжнє народоправство з абсолютною довірою Центральної Раді. Остання, усвідомлюючи, що процес цей ще не завершився, здійснювала необхідні кроки до його прискорення. «Головним завданням Центральної Ради до деякого часу було об'єд-

нання української демократії на ґрунті тільки національно-політичних домагань, – говорилось у Декларації. – Але життя потроху розсунуло ці вузькі рамці. Самих національно-політичних домагань стало мало, час ставить вимоги ширші; народ хоче об'єднатись для задоволення і розв'язання всіх питань, які висуває йому і економічна і соціальна обстановка. І через те Центральна Рада мусіла поширити свою платформу, мусіла стати національним Сеймом, в якому мають освітлюватися і розрішатись всі ті питання, які висуває життя.

І тому-то утворення Генерального секретаріату було необхідним шаблоном розвитку іншого представницького органу. Тому-то Інститут Генерального секретаріату має охоплювати всі інтереси українського народу³².

І в момент здійснення поміркованої політики Центральною Радою, Генеральним секретаріатом і пізніше – ретроспективно – В. Винниченко вважав такий курс єдино реалістичним і всеціло виправданим. Саме він виключив можливість репресій щодо українства: «не було ні одного вчинку, який би дав право на таке насильство». Володимир Кирилович доводив, що у Тимчасового уряду не залишалось іншого виходу із ситуації, що склалася, і він змушений був сам ініціювати переговори з українською стороною. В Петрограді дедалі реалістичніше оцінювали й розмах Української революції. Враховували й те, що на момент переговорів представники загальноросійських політичних партій в Україні дійшли згоди з Центральною Радою, готові були делегувати своїх представників до її складу, підтримати державотворчі починання³³.

До Києва для переговорів з Центральною Радою прибула делегація у складі міністрів Тимчасового уряду І. Церетелі, О. Керенського, М. Терещенка. Посланці Петрограда зробили все можливе, щоб перетворити рівноправний діалог на диктат сильнішої сторони. Міністри категорично відмовились іти на зустріч з широким складом Центральної Ради, поки не нав'язали свою волю її керівництву (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра). Причому досягнуту угоду, за оцінкою М. Грушевського, «результат торгу» мали без будь-яких змін затвердити пленум Центральної Ради і Тимчасовий уряд. Позицію української сторони досить рельєфно і лаконічно охарактеризував І. Церетелі через передачу виступу В. Винниченка: «...За двісті з лишнім років спільного існування в межах однієї держави український народ звикся з російським народом та його побутом і вважає свій державний зв'язок з ним чимось природним. Він боровся зі старим режимом не для відділення від Росії, а для того, щоб домогтись гідного існування всередині Росії»³⁴.

За М. Грушевським, українські представники на переговорах міцно трималися своєї автономістсько-федералістської орієнтації, охоче згоджувались на домагання Тимчасового уряду не ставати на шлях самочинних дій, чекати Установчих зборів, не конфліктувати з місцевою неукраїнською демократією і не робити рішучих кроків щодо українізації армії. При цьому Голова Центральної Ради зауважує, що далеко не все йому в такій позиції подобалось. Але він обрав тактику більше обережного спостерігача, віддавши ключову роль В. Винниченку, поміркована лінія якого в даному випадку посилилась особистісними стосунками з соціалістом І. Церетелі. Останній же, зі свого боку, теж виявився найактивнішим учасником переговорного процесу і в Києві, і з Петроградом.

Навряд чи за таких обставин критичні зауваження М. Грушевського щодо В. Винниченка слід визнати у всьому виправданими, тактовними. Адже М. Грушевський несе повну моральну відповідальність за досягнуті домовленості і є всі підстави поширювати загальну оцінку вироблених документів і на його діяльність. Сам же М. Грушевський так кваліфікував той текст декларації, на якому, зрештою, погодились учасники переговорів, і який взялися провести відповідно в Центральній Раді і Тимчасовому уряді В. Винниченко і І. Церетелі: «Дійсно, се був акт односторонній, ся декларація. Ц. рада обов'язувалася припинити «самочинне здійснювання автономії» до всерос/ійських/ Установчих зборів, військову справу віддано на волю військового міністра – що він в українських домаганнях знайде нешкідливим для боєздатності армії. Тим часом, що взамін сього дасть Тимчасів/ уряд – з проекту не було видно»³⁵.

У такому разі на питання, що поставало само-собою, чому ж Рада згодилась на такий документ, який майже нікого не задовольняв, М. Грушевський відповідав: «Але уставити союз, хоч би на такій лихій підставі, з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитися поміччю їх провідників в ділі автономії і спільно з ними дати бій кадетам і всім іншим ворожим українству елементам – се здавалось цінним»³⁶.

Отже, вирішальним виявилось бажання виключно мирним, безконфліктним шляхом досягти позитивного результату. Згода ж Тимчасового уряду на найкуцші домагання українства, визнання Центральної Ради і Генерального секретаріату державними інституціями з дуже обмеженою компетенцією і без визначення території, на яку поширювалася би їх влада, кваліфікувалась як легітимізація автономного стану України, його фактичне здійснення³⁷. Так пояснював позицію української сторони В. Винниченко.

В цій же площині схильним був шукати «додаткових», позакулісних пояснень і М. Грушевський.

Він висловлює жаль з приводу того, що В. Винниченко «не відкрив подробиць своїх розмов з Церетелі в сій справі (йдеться про книгу «Відродження нації» – В. С.). Переказував тільки, що Церетелі, прощаючись, поздоровив його з автономією. Але, мені здається, що подібну фразу ми чули від нього ще на конференції, коли, заспокоюючи наше сумління, за зречення з «самочинного здійснювання автономії», він сказав нам, прощаючись:

«Повірте, товариші, ви вже маєте саму справжню автономію» (самую настоящую автономію)»³⁸.

Досягнуті в ході переговорів результати рукою самого В. Винниченка були зафіксовані в Другому Універсалі Центральної Ради, обнародуваному 3 липня 1917 року. В черговий раз заявивши про небажання відділяти Україну від Росії, документ проголошував: «Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками наших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново зі свого складу окремий відповідальний перед нею орган – Генеральний секретаріат, що буде представлено на затвердження временного правительства, яко носитель найвищої краєвої влади временного правительства на Україні.

У цім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він, яко представник демократії всієї України і разом з тим, як найвищий краєвий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах державного Управління, як орган временного правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради, твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією»³⁹.

Дотримуючись принципової домовленості даному на переговорах слову, український провід наступним чином уявляв шлях досягнення головного стратегічного завдання руху: «Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України, для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення краєвого органу временного правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління Краєм до потреб місцевої людності в можливих до Учредительного Зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання»⁴⁰.

У заключних словах Універсалу міститься пояснення того, чому Центральна Рада виявляла таку обережність і поступливість. Вони були зумовлені турботою про продовження революції у спілці з іншими народами Росії: «Оповіщаючи про це громадян України, ми твердо віримо, що Українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу, зокрема Україну, до повного торжества революції»⁴¹.

Отже, В. Винниченко досить послідовно і рельєфно уособив всією своєю поведінкою обраний проводом Української революції курс, настирливо намагався втілити його в життя.

Вплив Володимира Винниченка на суспільні настрої, на прийняття принципово важливих рішень у 1917 році був масштабним і сильним. Він задавав тон важливим представницьким форумам – таким, наприклад, як Всеукраїнський робітничий з'їзд, що проходив у Києві 10–13 липня. Голова Генерального секретаріату, лідер УСДРП відкрив дискусію на зібранні ключовою доповіддю «Сучасний момент в українському житті і українське робітництво». Інстинктивно вловивши настрої делегатів, що дедалі виявляли нетерпіння, схильність до радикалізму і, прагнучи перехопити ініціативу, якоюсь мірою стати попереду суспільних прагнень, він зайняв позицію, що значно відрізнялася від усіх попередніх його публічних виступів у 1917 році. Характеризуючи ситуацію в Україні, визначаючи перспективи боротьби, В. Винниченко кілька

разів звертався до феномену більшовизму, формулював ставлення до нього. Цікаво, що це поставило в нелегке становище репортерів українських газет, що, в результаті, по-різному подавали ці сюжети в своїх органах. «Більшовики (звичайно, ідейні) реально і правдиво дивляться в будучину, – викладала зміст Винниченкових слів «Робітнича газета». – Вони найбільше відчують мерзоти, які творяться в житті, найбільше чутливі до волі та завдань революційного руху. Агітація їх, як осередка, се з боку психологічного є агітація щиро революційного напрямку»⁴².

З деякою конкретизацією передавала виступ Голови Генерального секретаріату «Нова Рада». За варіантом її кореспондента, доповідач заявив: «...Більшовики не у всьому помиляються. І коли згадати, що дещо з того, про що вони говорили з початку революції, що так лякало багатьох людей, а особливо буржуазію, уже переведено в життя, то нам стане ясно, що і вони теж мають під собою ґрунт. Згадаймо, – продовжував він, – агітація більшовиків за восьмигодинний робочий день, або їхній лозунг переходу влади до рук робітничих і солдатських депутатів». Врешті-решт він заявив, що «коли б не було більшовиків, то революція не посувалася би»⁴³.

Формулюючи ж завдання майбутнього робітничого представництва в Центральній Раді, що дедалі нагадувала справді народний, крайовий парламент, лідер УСДРП висловив переконання, що пролетаріат без різниці національностей буде боротися за кращу долю, «активно творити наше національно-політичне життя во ім'я ясної будучини нашої – соціалізму. І будучина та вже не така далека, як нам це здавалося... І коли більшовики говорять, що соціалізм можна завести зараз, то в їх словах є частина правди. Тепер вже соціалізм не є пустим звуком – він ясно став перед очима пролетаріату. Тому національне визволення не задержить наших устремлінь – воно єсть тільки засобом до будучого світлого визволення, яке прийде разом з соціалізмом»⁴⁴.

І хоч в інших виступах (раніших і пізніших) В. Винниченко ніколи більше не висловлював таких симпатій до більшовизму, не солідаризувався з його гаслами, тактичний виґраш на робітничому з'їзді виявився незаперечним.

Надалі велика кількість делегатів, причому не лише більшовиків (І. Кулик, В. Примаков), а й членів українських партій (Лобко, Дудич, Лобода, Сокальський та ін.) висловлювалися на підтримку курсу РСДРП(б), але їх виступи йшли начебто в руслі розуміння цієї проблеми керівництвом Української революції, а сполучена з такими сюжетами критика соціально-економічної лінії Центральної Ради не виглядала вже такою радикальною реакцією з місць, з низів, як би вона психологічно сприймалася без заглавної промови В. Винниченка. Це, зрештою, допомогло ухвалити і резолюції в дусі платформи УСДРП.

Однак, гострота знімалася лише до певної міри, оскільки розрив між суспільними настроями і позицією проводирів революції, їх тактичними хитрощами зліквідувати нікому було не під силу.

Ретроспективно оцінюючи результати роботи робітничого зібрання, один з його активних учасників П. Христюк писав: «...З'їзд виявив радикалізм одночасно як в справах соціально-економічних, так і в справах національно-політичних. На З'їзді робітники нарікали на Центральну Раду не тільки за її не цілком «революційно-демократичний» склад і загальну політику, а також і за її угоду з Временним Правитель-

ством, яку робітництво все вважало за відібрання прав у Центральної Ради, як, до речі, воно потім до деякої міри й вишло»⁴⁵.

Варто згадати і про те, що, окрім питань національно-політичних, не вдалося хоч скільки-небудь наблизити одну до одної платформи українських соціал-демократів і українських есерів, в результаті чого майже всі резолюції з'їзду проходили в редакції, запропонованій фракцією УСДРП, тоді як фракція УПСР голосувала проти і навіть залишала засідання на знак протесту, оскільки до її голосу не бажали прислухатися.

Відзначене було промовистим неприємним симптомом, оскільки в Центральній Раді, до якої направлялася Всеукраїнська рада робітничих депутатів, обрана з'їздом, співвідношення партійних сил було зовсім не на користь українських соціал-демократів. Не обіцяло це нічого доброго і очолюваному В. Винниченком уряду, що знаходився у стадії становлення і лише виробляв власний погляд на поточні справи, шляхи визвольної боротьби, національно-державного будівництва.

А підтвердився песимістичний прогноз практично відразу, в ході візиту нової делегації Української Ради до Петрограда в кінці липня 1917 року. Як і до цього, на чолі українських посланців був Володимир Винниченко, що разом з Х. Барановським і М. Рафесом привіз до столиці на затвердження «Статут вищого управління Україною» і список генеральних секретарів. Уряд же після відомих липневих подій саме переживав істотні зміни у розстановці сил, посилення позицій правих елементів і, здавалося, зовсім зжив будь-яку прихильність щодо українців.

Делегація Центральної Ради кілька днів не могла домогтися прийому в Зимовому палаці, принизливо оббивала пороги й змушена була вислуховувати правоповчальні настанови експертів Тимчасового уряду – Б. Нольде і О. Гальперіна, що відверто глузували з дуже низької правничої освіченості генеральних секретарів.

Урешті, В. Винниченко і М. Рафес не витримали і залишили Петроград. Лише тоді, 2 серпня 1917 р. Х. Барановського було ознайомлено з проектом інструкції. Повноваження секретаріату обмежувалися п'ятьма губерніями (Київською, Волинською, Подільською, Полтавською і Чернігівською, без північних, неукраїнських повітів), були урізані чотири секретаріати (військових і продовольчих справ, пошт і шляхів). Генеральний секретаріат визначався органом центрального уряду, який призначав його за представленням Ради.

Протести представника Центральної Ради не були взяті до уваги, і 4 серпня текст документа був розпублікований під назвою «Тимчасова інструкція Генеральному секретаріату Української Центральної ради, затверджена Тимчасовим урядом»⁴⁶.

Оцінка документа з боку українського керівництва була майже суціль негативною, такою, що породила гостроконфліктну ситуацію. При цьому найбільше ображало почуття лідерів українства не стільки обмеження прерогатив Ради, Генерального секретаріату (зменшення кількості секретарів, особливо з ключових галузей державного функціонування), скільки суттєве урізування території України (з 9 до 5 губерній), по суті, наказна, безапеляційна форма такого важливого акта (що в умовах демократичної революції, здавалося, мав набути зовсім іншого забарвлення).

Природно, що документ Тимчасового уряду викликав черговий злет масового обурення. Однак стихійну хвилю народного гніву не вдалося трансформувати у певні ор-

ганізаційні форми, перевести в цілеспрямоване русло. Українська нація в той момент, здавалося, уся злилася в напруженому чеканні закликів від лідерів Центральної Ради. Та останніх, судячи з усього, турбувало зовсім інше.

За першою реакцією більшості Ради (передусім, фракції українських есерів) – відкинути інструкцію, поступово гору почала брати точка зору поміркованих українських соціал-демократів, уособлювана В. Винниченком. Вона ґрунтувалась на тому, що в момент, який може бути використаний реакцією проти революції, керуватись емоціями, а не тверезим розрахунком – не лише необачно, але й шкідливо, навіть злочинно. «Відкинувши інструкцію, ми зірвемо [угоду] з неукраїнською демократією, а без її підтримки трудно нам буде справитися з контрреволюцією, – доводив В. Винниченко на сесії Української Ради. – В результаті: рости́ч з не-українцями, розділ між самою українською демократією, сварки й може різня... Наш розрив зрозуміють народні маси по своєму, переходячи від слова до діла, а розвитку їх поступовання ми не хочемо передбачити. Тому треба виходити від розуму, а не від почування... Я передбачаю настрої в разі відкинення Інструкції: не буде Центральної Ради, а буде нелегальна організація. Зачнеться упадок, апатія. Не треба дозволити себе спровокувати!»⁴⁷

У момент обговорення питання аргументи В. Винниченка переважили і, врешті, переміг саме його підхід, хоч і критики запропонованої фракцією УСДРП резолюції виявилось вдосталь, а есери та позапартійні депутати висували власні проекти резолюцій. У схваленому 9 серпня 1917 р. документі (за – 247, проти – 16, утрималося – 62) вказувалося на всі недоречності і неприйнятні моменти інструкції Тимчасового уряду (порушення угоди від 3 липня 1917 р., недовіра до української демократії, імперіалістичні тенденції російської буржуазії тощо). Центральна Рада визнала за необхідне: подати на затвердження Тимчасового уряду 9 з 14 генеральних секретарів, означених в інструкції; доручити Малій Раді і Генеральному секретаріату виробити статут, що визначав би відносини між Центральною Радою та її Генеральним секретаріатом; доручити Генеральному секретаріату виробити «ряд законопроектів в справі планомірного задоволення потреб трудящих мас людності, а саме: в справі робітничій, земельній, харчовій та освітній»; негайно розпочати підготовчу роботу до скликання Установчих зборів України і Всеукраїнських Установчих зборів. Визначався і ряд інших завдань⁴⁸.

У результаті інструкція більше приймалася до відома і всім змістом документа підтверджувалося прагнення використати її, а ще більше завоювання демократії, умови революції для ініціювання дальших кроків по шляху національного державотворення.

Водночас ситуація з виробленням ставлення до інструкції спричинила і першу урядову кризу. Річ у тім, що В. Винниченко, на якого в ході обговорення інструкції посипалися критичні стріли, як на голову делегації до Петрограда, заявив, що складає з себе повноваження керівника Генерального секретаріату незалежно від результатів розгляду питання в Центральній Раді.

На перший погляд, це був значною мірою імпульсивний крок ображеної, втомленої людини. І з плином часу Володимир Кирилович з обуренням згадував своє самопочуття під час візитів до столиці і після повернення додому. «А ті місії до Пе-

тербургу? – писав він у 1919 році. – Там же розпиналась моя гідність, моя гордість. Там я в передпокоях міністрів, в їхніх прийомних, під їхніми зневажливо-неуважними посмішечками топтав себе, сам себе бив по лиці, сам собі харкав у душу. А коли вертався з Петербургу, то мене ж за це, за ці пониження і петербурзьке розп'яття розпинала наша «більшість», глузувала з мене, висміювала і плювала за те, що мене там ображено. І я все те приймав як у гарячці, як у страшній хворобі, як під чарами якоїсь могутньої сили, що вела мене по цих тернистих стежках і веліла мовчки приймати всі образи, всі плювки»⁴⁹.

Звісно, не враховувати відзначеного не можна. Однак істотніші причини кризи в Генеральному секретаріаті корінилися глибше. Так, Дмитро Дорошенко – одна з ключових постатей кризового процесу – вбачав їх у амбіціях українських есерів. Критику останніми В. Винниченка і соціал-демократичної більшості в секретаріаті він вважав несуттєвою, почасти надуманою. «Та підклад неприхильності укр. есерів до Винниченка полягав у тім, – пише історик, – що есери, бідні на випробувані політичні сили, хоч самі були й численні в Ц. Раді, давно вже дивилися дуже нерадо на те, що головну роль в політиці грають есдеки, і серед них на першій місці Винниченко. Вони мирилися з ним доти, доки він був необхідний, але тепер, коли він своє діло вже зробив, вони хотіли його позбутись. Та Винниченко й сам не чіплявся за владу і готовий був її покинути»⁵⁰.

Від позицій українських соціал-демократів і українських есерів дещо відрізнялася позиція українських есефів, одному з лідерів яких – Д. Дорошенку в ході консультацій було вирішено довірити керівництво Генеральним секретаріатом. Відомий історик, що мав до себе прихильність офіційного Петрограда, на відміну від В. Винниченка, вважав за можливе хапатися за будь-яку, навіть найменшу можливість, бодай за куцу автономію і запроваджувати її якнайшвидше. На його гадку, це сприятливо впливало б на формування національної свідомості в широких колах українського населення, яке, відчувши реальні переваги автономії, уже не відступилося би від досягнутого. А програму й тактику слід було базувати не на тимчасовій слабкості центрального уряду, не на боротьбі за рамки формальних взаємин з Петроградом, а на внутрішньому будівництві, на «націоналізації цілого суспільного життя на Україні. А до цього будівництва треба було притягти, – на думку Д. Дорошенка, – ...як найширші круги українського населення, в тім числі й землевласницькі, кріпко зв'язані з краєм, з його інтересами. Будувати нову Україну за допомогою лише тих, в значній мірі здеклясованих кругів, що наповняли своїми представниками ряди членів Ц. Ради, і на космополітичній «революційній демократії, що засідала там же яко «меншости», – він вважав – ...ледве чи здійснимим... Що ж до обкросення території автономної України», – то він гадав, – ...що нашим ділом було би налагодити життя у їй так, що вона, являючись осередком упорядкованого життя серед усе зростаючої всеросійської анархії, служила б аттракційною силою, яка дуже скоро притягла би решту українських територій і приєднала би їх до основного пня»⁵¹.

Однак виголошена Д. Дорошенком в означеному дусі урядова програма не могла бути схваленою Центральною Радою. Її автор це збагнув досить швидко і, зважаючи на явно ліві настрої в Раді, став сам відмовлятися від запропонованої йому висо-

кої посади. Знайти нового претендента довгий час не вдавалося. Більшість поглядів знову звернулася в бік В. Винниченка. Він і сам уже бачив, що хтось інший навряд чи зможе опанувати ситуацією, а тому був схильний повернутися до головування в Генеральному секретаріаті. Проте майже не було надій на його затвердження Петроградом – з дня на день у всеросійському масштабі набирала обертів кампанія по його політичній компрометації як германофіла, провідника сепаратистського курсу, вигідного воєнним суперникам Росії. З цією метою, зокрема, було використано інтерв'ю Володимира Кириловича кореспонденту французької газети «L'Intrensiegeant», в якому обережно говорилося про падіння симпатій в українстві щодо петроградського керівництва через його шовіністичний курс і можливе коливання суспільних настроїв у бік Німеччини, яка виказувала підтримку українським домаганням.

З огляду на поточний момент, останнє зовсім не скидалося на дитячі пустощі. М. Грушевський зауважує, що український рух в 1917 р. залишався у полі «дуже пильного секретного нагляду російської контррозвідки», яка продовжувала «збирати обтяжуючий матеріал проти діячів укр[аїнської] революції на випадок можливості притягти їх до відповідальності. Логіка тих, хто мав вести боротьбу з ворожим шпигунством, була простою, виходила з того, що український рух ведеться «на німецькі гроші»⁵².

І навряд чи хто з урядовців збирався прислухатися до позитивних оцінок брошури давнього побратима Юрія Тищенка «Хто такий В. Винниченко? (Біографічний нарис)», що саме тоді вийшла у Києві. А сам її герой вже збирався їхати «на зимівлю» до давнього приятеля Є. Чикаленка у його Перешори на Херсонщині⁵³.

За таких обставин Д. Дорошенко сам брався владнати справу з Тимчасовим урядом. У нього там дійсно були міцні позиції, в тому числі й «по масонській лінії». А Українській революції без керівної ролі в ній В. Винниченка було не обійтися. Тому Д. Дорошенко остаточно відмовився від керівної посади в Генеральному секретаріаті 18 серпня, а вже 21 серпня В. Винниченко зробив доповідь на засіданні Малої Ради, де оголосив новий склад секретаріату. Він був схвалений 17 голосами при 11 тих, хто утримався. Незважаючи на те, що зібранню не вистачало кворуму, ухвалу було визнано правочинною, а список секретарів надіслано до Петрограда, де 1 вересня затверджено⁵⁴.

Персонально для В. Винниченка, та й для українського руху таке завершення кризи можна вважати як почесну, в чомусь принципову перемогу.

Водночас зводити суть української урядової кризи до випадкових кроків, чиїхось симпатій чи антипатій було б проявом поверховості. У відмові Центральної Ради від програми, до якої схилилися ліберальні кола українства, уособлювані Д. Дорошком, виявилася свого роду політична інтуїція, чи то й інстинкт самозбереження Української революції.

Водночас слід зважити, очевидно, й на те, що ті ж самі чинники виключили можливість різкого коливання вліво, в бік радикалізму. І, якщо, таким чином, виходити на оцінку одержаного врешті-решт результату, то можна стверджувати, що Українська революція втрималася на обраному ще з весни курсі і послідовно розвивалася в руслі автономно-федералістських орієнтацій, не вдаючися до скільки-небудь різких рухів,

відходу від вельми поміркованої, реформістської тактики. Саме в такому контексті – як логічне продовження, поглиблення Української революції – і є сенс оцінювати невиразну реакцію Центральної Ради на Інструкцію Тимчасового уряду, завершення урядової кризи, затвердження Петроградом після певних зволікань 9 з 14 секретарів і всього Генерального секретаріату на чолі з Володимиром Винниченком. «...Найголовніший, найважливіший здобуток усієї нашої боротьби за цей період, *ідею української державності було затверджено, зреалізовано, введено в життя*, – писав сам Володимир Кирилович. – Яка б ні була та Інструкція, які б обмеження й перепони вона ні ставила, а все ж таки це була Конституція автономної України, це був державний правосильний акт, це був історичний, великої ваги факт, який провів виразну, чітку лінію в відносинах України й Росії...

Це найкращий період у боротьбі за відродження нашої нації. Революційний, одважний, повний віри, натхнення, ентузіазму. Це період акції воістину самого народу, широких творчих мас його. І тільки цим можна пояснити наші такі значні успіхи в сфері національних здобутків»⁵⁵.

Здається, наведеному висновку В. Винниченка можна заперечити, і дуже істотно, практично по кожному слову. Проте, у будь-якому разі, доведеться згодитися з тим, що на розглядуваний момент лідери Української революції майже й не прагнули досягти більших завоювань, аніж ті, що стали політичною реальністю. І з цього погляду, при всій своїй обмеженості, скромності, вони, очевидно, й мають сприйматися як інтегрально позитивні.

А поряд – також як загальний, однак дуже малооптимістичний висновок слова, написані в момент, коли боротьба за відродження національної державності наближалася до своєї кульмінації: «О, Господи, яка то страшна, тяжка річ відродження національної державности. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з яким, часом, одчаєм, люттям й сміхом доводиться тягати те каміння державности й складати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки»⁵⁶.

Отже, і В. Винниченко як одне з найяскравіших уособлень керівних ешелонів Української революції і, врешті, всіх її рушійних сил, якими б значними вони не уявлялися потенційно, виявлявся малопідготовленим до нового сплеску революційних пристрастей, який, між тим, у порівнянні з попередніми, вимагав більше визначеності в питаннях перспектив боротьби, в усвідомленні того, куди слід було скеровувати вибухоподібну енергію мас.

Приводом для нового загострення відносин між Києвом і Петроградом стали чутки про рішення Центральної Ради скликати Українські Установчі збори. Насправді ж йшлося лише про підготовку відповідного законопроекту і початок підготовчих робіт, що довелося не раз пояснювати голові Генерального секретаріату⁵⁷. Однак, на Тимчасовий уряд жодні доводи враження не справляли. Схоже було, що Петроград готувався до найрішучіших кроків. Київській судовій палаті було віддано розпорядження завести кримінальну справу на Генеральний секретаріат, а його голову разом із рядом провідних українських діячів терміново викликано до Петрограда для «осо-

бистих пояснень з приводу повідомлень про агітацію на Україні на користь скликання суверенних Установчих зборів»⁵⁸. Від подібного виклику чекати чогось доброго не доводилося; почали навіть поширюватися чутки про їх можливий арешт у столиці. І третій Всеукраїнський військовий з'їзд, який розпочав свою роботу 20 жовтня 1917 року, висловився проти посилки українських урядовців.

Однак В. Винниченко у емоційній промові на з'їзді переконував делегатів у тому, що поїздка має на меті домогтися остаточної незалежності української виконавчої влади від Тимчасового уряду і делегація твердо стоятиме на скликанні Українських Установчих зборів. Солдатське зібрання бурхливим схваленням зустріло запевнення Володимира Кириловича в тому, «що скоро буде затверджено федерацію вільних республік. Временному Правительству не вдасться зберегти централістичної Росії»⁵⁹. Вочевидь, голова Генерального секретаріату, чутливіший за інших політичних діячів до суспільних настроїв, перебільшував можливі результати прийдешнього візиту і виголошував тези, суголосні масовим прагненням моменту.

Доки ж генеральні секретарі В. Винниченко, І. Стешенко, О. Зарубін дісталися до Петрограду, давати свідчення було вже нікому – більшовицьке повстання змело з політичної арени Тимчасовий уряд, знаменувало початок принципово нового етапу в історії і всеросійської, і Української революцій.

Падіння Тимчасового уряду, ліквідація його органів на місцях, у тому числі і в Києві, відкрили для Української революції, її політичного проводу нові можливості. Можна було миттєво реалізувати все те, чого не вдавалося досягти впродовж попередніх восьми місяців нервово-напруженої боротьби, запровадити в життя неурізану платформу формування автономного ладу в Україні. Водночас, ще до повернення В. Винниченка зі столиці, Центральна Рада виступила із засудженням петроградських подій, із невизнанням більшовицької Ради Народних Комісарів, відмежувалася від декретів II Всеросійського з'їзду Рад.

Означені обставини і стали визначальними для Володимира Кириловича, який знову готував для прийняття Центральною Радою черговий державницький документ надзвичайної ваги – Третій Універсал.

Роз'яснюючи глибинні мотиви появи цього акту, сам його творець стверджував: «...Для української демократії питання стояло так: або визнати петроградський Уряд Народних Комісарів і йти разом з ним, поділяючи всю його соціальну й політичну програму, або вести цілком самостійну, ні з ким уже не пов'язану акцію. Центральна Рада вибрала другий шлях... Силою обставин Україна фактично відрізалась од Росії, маючи з нею тільки номінальний федеративний зв'язок. Центральній Раді лишалося тільки відповідним актом зафіксувати цей стан...»⁶⁰.

Крім того, «Генеральний секретаріат не міг довше висіти в повітрі як орган якогось центрального правительства, котрого не було, – і не було навіть надії, щоб воно могло утворитись. Він мусить стати правительством Української держави»⁶¹.

Так з'явився на світ один із найважливіших, найдоленосніших для України, її народу революційних документів.

«Народе український! – зверталася Центральна Рада. – Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати

все життя на нашій землі. І ми, українська Центральна Рада, твоєю волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й всієї Росії»⁶².

Проголошення Української Народної Республіки, наміри будувати федеративні відносини з іншими національно-державними утвореннями колишньої Росії на засадах єднання демократично-соціалістичних сил, – заходи у соціально-економічній і політичній сферах – скасування поміщицької власності на землю, запровадження 8-годинного робочого дня, державного контролю над виробництвом, повідомлення про прагнення до укладення негайного миру, про право національно-персональної автономії для національних меншин та інші положення Третього Універсалу М. Грушевський назвав «грандіозною програмою» для подальшої діяльності керманічів Української революції – Центральної Ради й Генерального Секретаріату.

Як завжди, з особливим пафосом оцінював Універсал В. Винниченко: «Тепер, нарешті, ми могли створити життя по нашому образу й подобию, і тільки по нашому. Тепер ми мали всі засоби для того. Всі державні апарати переходили до рук Генерального Секретаріату, всі фінансові засоби були до його розпорядимости, вся військова сила підлягала його наказам...»⁶³.

Проголошення III Універсалу стало, безперечно, визначною віхою, одним із справжніх апогеїв Української революції. Юридично оформлювалося досягнення віковичної величної мети – відновлення національної державності, яка дістала природну назву – Української.

Народ, нація зі створенням Української Народної Республіки піднімалися на якісно новий щабель свого розвитку. Перед ними відкривалися небачені до того можливості для масштабних зрушень як у різних галузях внутрішнього життя, так і в міжнародних відносинах. Одним могутнім порухом Україна начебто доганяла нації і держави, що мали можливості безперешкодної еволюції протягом століть, та буквально вривалася до міжнародної спільноти як прогресивне суспільне національно-державне утворення.

Разом з тим Володимира Винниченка бентежило, що ці епохальні події не справили на націю адекватного враження. Причину ж автор універсалу вбачав у тому, що державницький акт «явився не результатом безпосередньої боротьби, великого напруження сил, що дає при успіху вибух радості»⁶⁴. Не заперечуючи значення досягнень української демократії, В. Винниченко наголошував: «Але помітною, виразною силою, що випхнула Універсал на світ, були все ж таки зовнішні, незалежні від нашої волі обставини: робітничо-селянська революція в Росії»⁶⁵.

Пізніше, приміром через два роки, оцінки тогочасних дій лідерів Української Ради набули у В. Винниченка надзвичайно жорсткого негативного вигляду. 9 листопада 1919 року колишній голова Генерального секретаріату України запише у «Щоденнику»: «Ці дні – роковини соціалістичної революції в Росії. Це – роковини наших хитрувань у Києві, не достойного політикування, політичного шантажу й захоплення влади. Не силою, не тим ентузіазмом, що був у початку, а хитрощами, а фальсифікацією соціалістичності. І то ніби в ім'я державности нашої. О, ми її розуміли тільки з попівськими молебнями, попами, ризами, таку державність, яку ми тільки знали, про яку мріяли. Робітничо-селянська державність, руйнуюче-творча, нова, з новим змістом, з новими, не бундючними цінностями, – це нам було чуже, небажане, страшне. І ми за попівські молебні, за антантських «посланників до Української Республіки», за бундючні назви «міністрів» оддали наш ентузіазм, нашу рідність з соціально-пониженими, з творчими, з неспокійними. І за це вони нас вигнали з України. А ми їм за те... привели німців, гетьмана і єдиную, неделімую»⁶⁶.

Спроба реалізації положень універсалу принесла майже суцільні невдачі й розчарування. Швидкого падіння більшовицького уряду в Петрограді, яке пророкували майже всі політики (звісно, за винятком більшовицьких) не відбулося. Навпаки, нова влада дедалі доводила свою життєспроможність і нестримно ширилася неозорими просторами Росії, з кожним днем все інтенсивніше захоплюючи в свою сферу й Україну, перетворюючи на свої міцні плацдарми такі надважливі її регіони як Донецько-Криворізький басейн – серце промислового Лівобережжя, Південно-Західний і Румунський фронти та всю прифронткову смугу, товарно-сільськогосподарський південь.

На заклик українських діячів до урядів національно-державних і краєвих новоутворень вибудувати федеративну Росію на засадах однорідно-соціалістичної влади (а саме В. Винниченку належать основні виступи з цього питання на засіданнях Центральної Ради, Генерального секретаріату, він же підписував усі відповідні ноти і звернення до урядів національно-територіальних утворень на теренах Росії⁶⁷), відгукнувся лише генерал О. Каледін. – правитель козачого Дону, – головного військового форпосту у боротьбі з революційним Петроградом. Встановлений союз із заколотниками відразу недвозначно жорстко ставив Центральну Раду, Генеральний секретаріат по інший бік барикад з більшовиками.

Як логічний наслідок – визрів і швидко дійшов своїх крайніх виявів конфлікт між Центральною Радою і РНК. У конфлікті Володимир Винниченко, природно, відіграв одну з найпомітніших ролей. Щоправда, поводить він себе часто дуже імпульсивно, емоційно, роздратовано, часом войовничо-агресивно. В його позиції, діях легко вгадується обурення й одночасне збентеження. Як могли більшовики заявити такий зухвалий ультиматум Центральній Раді 3 грудня 1917 року? Адже зовсім недавно, здавалося, що соціальна і національна революція розвивалися паралельними курсами. А лідер більшовиків В. Ульянов (Ленін) так активно, як ніхто інший, підтримував національні вимоги українців і рішуче засуджував великодержавницьку політику Тимчасового уряду. В. Винниченко, як головний редактор «Робітничої газети», навіть схвалив передрук у центральному органі УСДРП ленінської статті «Україна», та

ще й з редакторським додатком, що саме позиція більшовиків є виявом справжнього демократизму, а позиція меншовиків повністю співпадає з шовіністичною лінією правлячих кіл Росії.

І «Декларацію прав народів Росії» Володимир Винниченко вітав як документ національної справедливості. Тому ставлення РНК до УНР голова її уряду розцінив як віроломство, як зраду революційності, демократизму, а оголошення стану війни з Україною кваліфікував як початок національної війни – росіян проти українців. Неодноразові пропозиції більшовицького Петрограда спробувати уладнати конфлікт переговорами, практично без обмірковувань, як мовиться «з порога», відкидалися.

І не дивно. Адже в самій Україні день від дня наростала боротьба організацій РСДРП(б), керованих ними рад робітничих, солдатських і селянських депутатів за підрич і ліквідацію влади Центральної Ради. Володимир Винниченко став однією з ключових постатей Київського з'їзду рад 4–6 грудня 1917 року. Його промова 5 грудня була найгрунтовнішою і визначила позицію УНР щодо зусиль більшовиків по запровадженню в Росії соціалізму. «Ми, українські соціал-демократи, гадаємо, – наголосив голова Генерального секретаріату, – що заводити у себе такий лад – то значить тільки руйнувати край. Логічний і нормальний хід громадського розвитку – мусить бути забезпечений надалі, а умови того – свободи!»⁶⁸.

Однак В. Винниченко, мабуть одним з перших в українському керівництві, зміг зрозуміти всю неміцність позицій УНР, відсутність у неї надійної перспективи в процесі подальшого загострення конфлікту з сукупними силами соціалістичної революції в Росії і Україні, переведення боротьби у воєнну фазу. Тому він робив відчайдушні зусилля, щоб довести нелегітимність Першого Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові, проголошення ним України радянською соціалістичною республікою, створення уряду – Народного секретаріату.

Водночас, Голова Генерального секретаріату дедалі частіше задумується і над причинами успіхів більшовицької пропаганди, зростанням авторитету радянської влади при одночасному падінні впливу Центральної Ради. Він приходив до висновків, за якими РСДРП(б) послідовно виступала за визволення трудящих з-під соціального гніту. І маси на конкретних справах переконувалися у ефективності більшовицької політики, дедалі менше сприймали критику на їх адресу, в тому числі і ту, яка лунала з табору українського проводу.

Іншими словами, під впливом більшовиків, з переконання на власному життєвому досвіді дуже широкі верстви населення України дедалі втрачали довіру українських політичних партій до Центральної Ради («саме ім'я Центральної Ради почало робитися непопулярним»⁶⁹) і висловлювали симпатії її політичним опонентам («салдати наші, головна тоді сила, говорили: ми – большевики, але ми – українські большевики.. .»⁷⁰).

Єдиний вихід у такій ситуації лідер УСДРП вбачав у перевиборах Центральної Ради, більшість якої на це, звичайно, не пристала. Головними міркуваннями були два: згода на перевибори означала б визнання неправильності здійснюваної політики; перевибори найімовірніше принесли б перевагу більшовикам, робітникам, а через зрусіфікованих пролетарів влада перейшла б до росіян («руських»).

В. Винниченко вважав, що подібні міркування були безпідставними. Маси давно не задовольняла політика Української Ради – і з демократичних засад слід було б дати місце іншому курсу, якого вимагала більшість. Величезна ж перевага українців в армії і на селі дала б їм незаперечну більшість і у новому складі Ради. До них би неминуче приєдналася частина робітництва. «І більшість безумовно була би за українцями, а, значить, і вся радянська, соціалістична влада на Україні була би національно-українська. І сама собою спинилась би війна з руською радянською владою»⁷¹.

В. Винниченко вважав, що причиною хибної орієнтації в той відповідальний момент було невірне розуміння національної ідеї, яку б не здискредитували, коли б «не виставляли її як ворожу до соціалістичної революції. ...Так, – боротьба двох національних ідей, української й руської, була би безперечно. Але українська ідея, згармонізована з соціальними прагненнями мас, була би напевно дужчою, вона не була би так ослаблена, як то було потім, коли всякий українець уважався другими й сам себе вважав природним ворогом большевизма, се-б-то широких (нехай навіть, на думку инчих, непоміrkованих, нерозсудливих), але тих соціальних змагань, які тоді панували нашими ж масами»⁷².

...На початок січня 1918 року в керованому В. Винниченком уряді визріла чергова криза. УПСР, як найчисельніша українська партія, дедалі критичніше ставилася до лінії Генерального секретаріату, яку визначав і здійснював Володимир Кирилович, його однопартійці. Позицію українських соціал-демократів вони вважали невідповідною вимогам часу, менш революційною, яку, – за словами П. Христюка, «могли спокійно поділяти з Винниченком українські «еволюціоністи» – соціалісти-федералісти. З неї цілком логічно випливало різке розмежування двох моментів української революції: моменту національно-політичного і моменту соціально-економічного, розмежування, яке вело весь час до того, що Генеральний Секретаріат постійно віддавав перевагу моментові національно-політичному перед соціально-економічним, аж до того, доки не загубив цим самим і справи української народної державності»⁷³.

Тому-то УПСР, яка «в дійсності завше була більш революційною і соціалістично-послідовною, ніж соціально-демократія», в критичний момент революції вирішила перебрати ініціативу до власних рук.

Фракція українських соціалістів-революціонерів і Центральний комітет цієї партії постановили рішуче домагатися відставки Генерального секретаріату В. Винниченка. Ліва частина Центрального комітету партії (до якої належали М. Полозов, П. Любченко, Г. Михайличенко, В. Еланський, С. Бачинський, О. Сіверо-Одоевський та інші), зв'язана з лівими російськими соціалістами-революціонерами (через Качинського і Олексієва), домогалася не тільки відставки Винниченківського секретаріату і утворення ліво-есерівського уряду, але й негайного замирення з радянською Росією і цілковитого визнання радянської форми влади. Правиця і центр партії (М. Салтан, М. Чечель, М. Шраг, Корж, П. Христюк, І. Лизанівський, Ю. Охримович т. ін.), приєднуючись до домагання лівиці щодо відставки секретаріату В. Винниченка, настоювала: а) на утворенні коаліційного кабінету з правих і лівих українських соціалістів-революціонерів за участі лівих українських соціал-демократів, б) на залученні до державної роботи Рад робітничих і селянських депутатів, в) на продовженні війни з

більшовиками до того часу, коли вони припинять свої воєнні операції проти України і Центральної Ради.

Врешті, праве крило і ліве крило партії погодилися на компроміс, і фракція есерів виступила на засіданні Центральної Ради не тільки з убивчою критикою політики есерівсько-есдеківського Генерального секретаріату, але й з домаганням негайного усунення його та утворення справді революційного уряду з соціалістів-революціонерів і лівих соціал-демократів⁷⁴.

Ліва група УПСР, що при посередництві російських лівих есерів розпочала переговори з Радою народних комісарів про припинення війни, навіть виношувала плани насильного повалення Центральної Ради і проголошення влади рад в Україні. Але нерішучість, вагання, брак конспірації не дозволили довести справу до практичної реалізації. Потенційні ж учасники змови (М. Полозов, М. Михайличенко, О. Сіверо-Одоєвський, М. Шумський) були превентивно заарештовані⁷⁵.

В. Винниченко – основна постать тогочасної і пізнішої есерівської критики (книга П. Христюка) – виявляв напрочуд вражаючу єдність з наведеними оцінками. Єдина відмінність полягала у спробі довести, що Українська революція на січень 1918 року зайшла в такий глухий кут, що справа була зовсім не в особах, не в їх заміні, а в сутності здійснюваного курсу. «Єдина поміч, єдиний рятунок був не йти всупереч з настроями мас, згодитись на їхнє бажання зміни влади й її соціальної політики, тим зберегти цю владу в національно-українських руках і не внести в маси конфлікту між національною і соціальною ідеєю»⁷⁶.

Тому В. Винниченко з великим співчуттям ставиться до позиції тих лівих елементів у Центральній Раді, які прагнули зміни політики, вважаючи, що боротьба йде не стільки проти Радянської Росії, скільки проти власного народу. «І через те ці люди згожувались і на перевибори Ц. Ради, й на прийняття лозунгу «вся влада радам», і навіть на переворот, на насильне скинення Уряду, але українськими ж силами»⁷⁷.

Голова Генерального секретаріату не лише жалкував з того, що не вдався згаданий вище план лівих есерів, а й мав подібний власний план. За ним, ліва частина генеральних секретарів (таких як М. Порш) мала заарештувати Голову секретаріату (тобто В. Винниченка) і ще деяких членів уряду, оголосити владу рад, перевибори Центральної Ради й негайно вступити в мирні переговори з РНК. За переконанням лідера УСДРП, таким чином «влада лишилась би в національних руках, за неї зразу встали б усі індеферентні в боротьбі з большевиками нац.-українські частини й припинилась би війна з Росією. Мало того: коли б цей план було переведено, історія революції на Україні пішла би зовсім інчими шляхами, не такими трудними й болючими й часом ганебними та й надзвичайно шкідливими для самої національної справи, не кажучи вже про політично-соціальну»⁷⁸. Однак, цей план було відхилено «вузьким» складом Генерального секретаріату і провід у виконавчій владі перейшов до українських есерів.

Знаходячись у гушавині подій, приймаючи щоденно якнайважливіші рішення, Володимир Винниченко у числі перших українських політиків почав схилитися до думки про зміну державницького статусу УНР. Він же в надскладних обставинах грудня 1917 року ідейно обґрунтував і дедалі настирливіше публічно проводив думку

про те, що, зважаючи на реалії, Українська революція, українська державність мають сповідувати самостійницький курс⁷⁹.

У документах, що відклалися в архівосховищах, не знайшла відбиття безпосередня участь В. Винниченка у підготовці Четвертого Універсалу Центральної Ради. Те ж, що він був одним з найвпливовіших і найенергійніших натхненників перетворення України на самостійну, незалежну, суверенну республіку не викликає сумніву навіть у його критиків.

У кінці 1917 – на початку 1918 року Володимир Винниченко стає людиною досить популярною в міжнародних дипломатичних колах. Саме він мав відповідальні зустрічі з високопоставленими представниками Великобританії П. Багге і Франції – генералом Ж. Табуї, які одержали від своїх урядів широкі повноваження для встановлення дипломатичних відносин з УНР, приймав вірчі грамоти від іноземних послів, призначених Антантою в Україну.

Він же, В. Винниченко, був і на чолі тих, хто прийняв важливе рішення про направлення української делегації на мирну конференцію до Бреста. Щоправда, мирний договір між УНР і країнами австро-німецького блоку було підписано уже після виходу Володимира Кириловича у відставку, і це дало йому можливість вільніше почувати себе при оцінці результатів переговорів. Він критично зауважував: «...Мир цей був би дуже корисним і для української держави й для її Уряду, коли б... коли б при цьому була одна умова, а саме: коли б цей мир явився не результатом збігу сприятливих обставин, а наслідком нашої сили й волі, коли б ми тою силою самі могли реалізувати, охоронити й затвердити за собою всі наслідки миру. При такій умові це був би дійсний і корисний мир.

А коли український Уряд тої сили не мав; коли розбиті невеличкі військові відділи його безпорадно одступали на самий краєчок української території й не було аніякісінської надії своїми силами вернути загублену владу над державою; коли без чужої сили реалізації того миру не можна було й сподіватись, – то весь мир набірав уже инчого характеру, він весь був у руках тої сили, яка мала переводити його в життя»⁸⁰.

Ще категоричніше оцінював підписання Брестського миру колишній голова уряду УНР на схилі життя. «Я не міг і не хотів брати на себе відповідальність за цей акт, який, на мою думку, мав принести Україні велике зло, і подав до демісії», – писав Володимир Кирилович у своєму політичному заповіті. Особливо ж він не хотів брати на себе відповідальність за закликання чужоземного окупаційного війська в Україну: «Я хотів бути послідовним у погодженні з собою: я волів бути визнаним більшовиками й розстріляним ними, ніж іти назустріч реакції й самою присутністю своєю бути співучасником того заклику і всіх його наслідків»⁸¹.

А сама відставка сталася через п'ять днів після ухвалення Четвертого Універсалу Центральної Ради¹¹⁸, співавтором якого, за твердженням багатьох фахівців, був В. Винниченко⁸². Українська Народна Республіка оголошувалася «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу»⁸³. Тим же вищим державницьким актом Генеральний секретаріат перейменовувався на Раду народних міністрів. Отже, Володимир Кирилович встиг протягом кількох днів керувати органом виконавчої влади УНР під новою назвою. Проте муравйовські гармати

вже стріляли з-за Дніпра по Києву, по місту ширилося повстання, розпочате на «Арсеналі», а те, що робив уряд під грім артилерійської і рушничної канонади, не могло відвернути катастрофи. Стан приреченості, безпорадності, гіркота невідворотності поразки, безвиході ятрили душу Володимира Винниченка як ніколи до того. З важким серцем залишав він високу урядову посаду.

21 січня 1918 року, знову після великої перерви, у щоденнику красномовний запис: «Мій стан нагадує мені стан людини, якій одрізано руки або ноги. Рук уже немає, висять замість них порожні рукава, але почування ще залишилось: свербить долоня, поболує мізинець від давнього ревматизму; як сіла муха на ніс, хочеться зігнати її рукою і, здається, що навіть здіймається рука. Так само я з Центральною Радою, Секретаріатом. Одрізано, немає, порожні рукава, а почування таке, що я маю руки, махаю ними, стискую кулаки від гніву, хапаю когось і одпихаю вбік від того, що стільки тими самими руками складав»⁸⁴.

Володимир Кирилович виїхав за місто, в якійсь нерішучості перебував там кілька днів, начебто зважуючи, що робити далі і з якоюсь майже байдужою відстороненістю (а може самому хотілося, щоб була та байдужість і відстороненість, які, між тим не наставали) слідкував за останніми подіями.

«Мій пансіон за десять верств від Києва, – сумовито лягають на папір рядки. – За ним ліс із мертвими, стрункими соснами. Звечора я лежу в «качалці» і дивлюсь на них, на сіро-зелені голчасті віти їх, укриті вогким інеем туману. Як вони байдуже слухають глухий грохот гармат у Києві. Я заздрю їм. Мої порожні рукава ниють і сверблять, мені не віриться, що в мене вже немає рук.

Ну, розуміється, я звикну. Ну, розуміється, в мене виростуть другі руки. Я це знаю. А коли б не знав, то хіба жив би безруким?

У цьому й є велика, чарівна, незмінна нічим принада життя. Комуś треба, щоб живе творіння жило й без рук, без ніг, без очей. Комуś треба, щоб закони додержувались з неослабною точністю.

А гуркіт все чується з Києва. Значить, там ще йде боротьба. Значить, більшовики ще мають якусь надію, коли цілий тиждень, будучи під пекельним обстрілом гармат, не здаються»⁸⁵. Вочевидь, В. Винниченко, позбавлений інформації, сприймав обстріл Києва муравйовськими військами за продовження боротьби з повсталими арсенальцями. Однак ті деталі великого значення не мали. Здається, відчай ось-ось переповнить вінця. І де знайти душевний ресурс, щоб не зірватися, не зробити неправоного кроку? А кожен день приносить дедалі тяжчі новини: в Києві більшовики, Центральна Рада й уряд похапцем виїхали до Житомира. Кінець?..

А думки сутужно б'ються в голові, гарячково намагаються пояснити, в чому причини невдач. 26 січня Володимир Кирилович занотовує:

«І знов виникає питання: невже ми, самі того не знаючи, не відчуваючи, виступаємо, як контрреволюціонери? А що, як народні комісари мають більше рації, ведучи Росію й Україну з нею до соціальної революції?

Тиша чернечої келії. Хатинка сама, як келія: біленька, маленька, з голими стінами, які лишають на одежі білі сліди. Чути, як по даху монотонно капає крапля. Сосни двома шеренгами стоять перед вікном і тужно похитують голчастими головами.

Сьогодні на шосе вже немає українців. Порожні подвір'я хмуρο мовчать. А в Києві вже розташовуються большевики. Бідна наймичка захотіла в своїй хаті пожити господинею. Нещасна нація, з якої так злісно й жорстоко насміялась історія...

Не донесли скарбу, не стало сили, занадто багато набрали...»⁸⁶.

Думки хаотично миготять, наштовхуються одна на одну. Врешті інші дедалі настійніше витісняє одна: назавжди зректися політики, повернутися в літературу...

¹ *Ленін В.І.* Доповідь про революцію 1905 року // Повне збір. тв. – Т. 30. – С.328.

² *Винниченко В.* Щоденник. –Т. 1. – С.249–250.

³ Там само – С.251.

⁴ Там само – С.251.

⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 46.

⁶ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 259.

⁷ Робітнича газета. – 1917. – 30 березня. – № 1.

⁸ *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. 1. – С. 78.

⁹ Цит. за: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. 1. – С. 34–35.

¹⁰ Там само. – С.33.

¹¹ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 60.

¹² *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. – С.16.

¹³ *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. 1.– С. 80.

¹⁴ *Грушевський М.* Звідки пішло українство і до чого воно йде // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992. – С. 88–89.

¹⁵ *Винниченко В.* Назв. праця. – Ч. 1.– С. 43.

¹⁶ Там само. – С.45–46.

¹⁷ Там само. – С.44–45.

¹⁸ Робітнича газета. –1917. –7 червня.

¹⁹ Див., напр.: *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. – Львів, 1994. – 571 с; *Жулинський М.* Володимир Винниченко (1880–1951) / Література на Україна. 1989. – 30 листопада, № 48; *Верстюк В.* Залишався чесним із собою / Народна газета. – 2000. – № 29 (458).

²⁰ Цит. за: *Христюк П.* Назв. праця. – Т. II. – С. 30–31.

²¹ Вісті з Української Центральної Ради. –1917. – № 8.– Травень.

²² Там само.

²³ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 166.

²⁴ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 9. – Травень.

²⁵ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 144.

²⁶ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 226.

²⁷ Там само. – С. 227.

²⁸ Там само. – С. 245.

²⁹ Там само. – С. 257.

³⁰ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 131–132.

³¹ Там само. – С. 157.

³² Там само. – С. 158.

³³ Див.: *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 273–275.

³⁴ *Церетели И.* Воспоминания о Февральской революции. – Кн. 2. – Париж, 1963. – С. 127.

³⁵ *Грушевський М.* Назв. праця // Київ. – 1989. – № 10. – С. 144.

- ³⁶ Там само.
- ³⁷ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 284–286.
- ³⁸ *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 144.
- ³⁹ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 10. – Липень.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Робітничая газета. – 1917. – 13 липня.
- ⁴³ Нова Рада. – 1917. – 12 липня.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 102.
- ⁴⁶ Киевская мысль. – 1917. – 6 августа.
- ⁴⁷ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 336–337.
- ⁴⁸ Українська Центральна Рада – Т. 1. – С. 249–250.
- ⁴⁹ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I. – С. 353–354.
- ⁵⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 133.
- ⁵¹ *Його ж.* Мої спомини про недавнє-минуле. – Ч. II. – С. 8–9.
- ⁵² *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 114, 127–128, 130.
- ⁵³ Інститут рукописів Національної бібліотеки НАН України ім. В. Вернадського. – Ф. 3. – № 53068.
- ⁵⁴ Українська Центральна Рада – Т. 1. – С. 26, 264, 265.
- ⁵⁵ *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. 1. – С. 395.
- ⁵⁶ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I. – С. 274.
- ⁵⁷ Див.: *Солдатенко В.Ф.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – С. 84–87.
- ⁵⁸ Цит. за: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. Навч. посібник. – К., 1997. – С. 194.
- ⁵⁹ Цит. за: *Христюк П.* Назв. праця. – С. 41.
- ⁶⁰ *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. 2. – С. 73–74.
- ⁶¹ Там само. – С. 74.
- ⁶² Нова Рада. – 1917. – 8 листопада
- ⁶³ *Винниченко В.* Назв. праця. – Ч. II. – С. 81.
- ⁶⁴ Там само. – С. 80.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I. – С. 408–409.
- ⁶⁷ Див.: Українська Центральна Рада – Т. 1. – С. 468, 479, 484, 485, 495, 514–515; Т. 2. – К., 1997. – С. 48–49.
- ⁶⁸ Там само. – Т. 1. – С. 505.
- ⁶⁹ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 161.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Там само. – С. 163.
- ⁷² Там само. – С. 164.
- ⁷³ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 122.
- ⁷⁴ Там само. – С. 124.
- ⁷⁵ Там само. – С. 125.
- ⁷⁶ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 219.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Там само. – С. 222.
- ⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 119. – Арк. 31.

⁸⁰ Винниченко В. Назв. праця. – С. 289–290.

⁸¹ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – С. 16.

⁸² Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань. – С. 97.

⁸³ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 102–103.

⁸⁴ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 276.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само. – С. 277.

2. Генеральний секретар військових справ

Після Лютневої революції С. Петлюра не кинувся «стрімголов» у політику. Він деякий час вичікував. Спочатку – чим завершиться переворот? Чи не станеться реставрації монархії? Пізніше сподівався на запрошення до якоїсь зі столиць – Петрограда, Москви чи Києва.

Однак його ніхто нікуди не кликав, нічого не пропонував. Щоправда, наприкінці березня 1917 року солдати-українці Західного фронту обрали чиновника «Земгора» головою Українського військового революційного комітету Західного фронту. І хоча він тепер прилучився до революційної агітації, вдовольнити це ніяк не могло. Він інтуїтивно відчув, що настав великий час і бути на периферії подій не бажав.

З цього погляду достатньо правдоподібним виглядає припущення біографа С. Петлюри В. Савченка про те, що його герой ще до приїзду на Всеукраїнський військовий з'їзд швидше за все приїжджав до Києва¹, відновив старі зв'язки з М. Грушевським (не виключено, що й по масонській лінії) та В. Винниченком, який, окрім іншого, очолив УСДРП. Можливо тоді й було оговорено «повернення» в партію. І йому зарані підготували поважну роль в сфері військових перетворень, в солдатському рухові. А першим кроком (водночас випробуванням) мав стати військовий з'їзд...

Паралельно варто висловити сумніви і спростування щодо тверджень С. Литвина про те, що С. Петлюра був делегований на Національний конгрес 6–8 квітня 1917 р., а 4–5 квітня взяв участь у роботі конференції УСДРП, був обраний членом ЦК УСДРП та редколегії центрального органу українських соціал-демократів «Робітничої газети»². Хоча в другому випадку автор робить «глухе» посилання на О. Бобіну (ні праці, ні сторінки не називаються), ніякими документальними свідченнями означене не підтверджується. Та, згідно елементарної логіки, бути обраним до керівних органів УСДРП, порвавши з партією, було просто неможливо.

...У загальній атмосфері демократизації суспільного життя в країні, піднесення національного руху солдатські маси, природно, ніяк не могли залишатися осторонь всеохоплюючих процесів.

Тут просто протиприродною й алогічною виглядає позиція всеросійських політичних партій і державних органів, які «обурювались» з приводу втягування в «націоналізм» армії. Вона, згідно з їхніми численними заявами, мала на фронті боронити спільну Вітчизну і не могла виконати своєї місії, зазнавши «руйнування» (перебудови за національним принципом).

Однак незаперечним фактом залишається й те, що більш-менш чіткого уявлення про ставлення до армії, про перспективи творення власних збройних сил у лідерів Української революції тривалий час не було. У перших документах Центральної Ради питання про збройні сили не порушувалося. Тут, очевидно, крім усього іншого, бралися до уваги його «делікатність», можлива негативна реакція центру. Навіть сама постановка цього питання могла спричинити жорсткі заходи з боку російського уряду. Проте саме життя, розвиток революційних процесів уже в перші тижні й місяці після Лютого змусили українських лідерів визначити свою позицію щодо необхідності створення національних військових формувань.

Пожвавлення національного життя, сподівання на швидке розв'язання назрілих проблем викликали стихійний рух серед військовослужбовців-українців (як і серед солдатських мас інших національностей). На фронті й у тилу, на Україні й у Центральній Росії, на Кавказі й у Сибіру – скрізь, де служили українці, почалося створення українських комітетів, громад, клубів, товариств, виявилися тенденції до утворення окремих українських частин. Так, 12 березня 1917 р. в Петрограді на представницьку українську маніфестацію прибули військові частини, укомплектовані українцями, деякі – у повному складі. Очолила маніфестацію військова варта поваленого царя (кубанські козаки-чорноморці) з українським січовим прапором і запорозькими бунчуками. Маніфестація справила велике враження, на неї відгукнулася не лише телеграфними повідомленнями, а й спеціальними статтями ціла низка газет різних політичних орієнтацій.

Справжньою окрасою київської маніфестації 19 березня стали кілька тисяч озброєних українських вояків.

Нарада українців-вояків київської залоги вже 16 березня ухвалила заснувати український військовий клуб і почати організацію українського війська. Для цього було створено Український військовий комітет на чолі з полковником Глинським та командиром запасної київської бригади полковником Волошиним. До президії організаційного комітету були обрані також капітан Ю. Ган, поручник М. Міхновський (мобілізований під час війни до армії, він, як юрист за фахом, був призначений до Київського окружного суду в ранзі поручника), прапорщик П. Павелко. Цей комітет став, власне, першою центральною організацією для здійснення українізації у війську³.

22 березня 1917 р. збори офіцерів-українців проголосили себе «Установчою Військовою Радою»⁴. За прикладом Києва військові клуби, ради створювались й у інших містах⁵. Повсюдно скликались віча військовослужбовців⁶.

Варто наголосити, що такого розмаху руху українців в армії не чекали навіть лідери Центральної Ради. Так, М. Грушевський із цього приводу писав: «Організаційні завдання, поставлені Українською Центральною Радою, програма українізації життя й ладу на Україні несподівано для багатьох викликали найбільший рух у війську, який послужив на найближчі місяці найсильнішою розчиною для українського руху. Само собою, в тім, що організаційна українська хвиля найсильніше пішла в військових кругах, не було нічого несподіваного – в війську взагалі зібрався самий цвіт, сама сила громадянства, і в російській революції взагалі військо виявило себе найбільш

активно. Більш несподівано було, що сей рух вилився в домагання формування нових українських військових частей та переформування й вилучення їх в особні армії. Привід до цього дало формування польських легіонів, розпочате за старого режиму дивним дивом як раз на Україні: в Києві й його околицях, де такий факт не міг не подразнити чуття місцевої людності»⁷.

Прагнучи до згуртування в українських частинах, українські солдати спочатку не висували якихось далекосяжних цілей. Як і їхні побратими інших національностей, вони щиро хотіли миру. Та оскільки війна, незалежно від їхньої волі, тривала і солдатаві не дозволялося скидати шинелі, то він хотів нести тягар служби як українець і на своїй землі, прагнув зробити і свій внесок у національне відродження, брати участь у боротьбі «за вільну Україну». Ці настрої виливалися у вимоги територіальної системи формування військ: виокремлення українських військовослужбовців, що перебували за межами України (в гарнізонах) в окремі українські військові частини і їх поступової передислокації в Україну, а також створення з українських військовослужбовців на фронтах окремих частин і переміщення їх на Український фронт.

Однак ці настрої і прагнення одразу наштовхнулися на відверто вороже ставлення з боку Тимчасового уряду. Останній побачив у намірах і діях українських військовослужбовців загрозу боєздатності армії, її спроможності й надалі вести війну з країнами Четверного союзу. Розгорнулася галаслива кампанія у пресі, публікувалися заяви членів Тимчасового уряду, представників політичних партій, що входили до нього, із засудженням спроб «українізації» армії і навіть із погрозами на адресу України.

Та, судячи з усього, керівництво Центральної Ради вважало, що українізація війська цілком вписується в загальний процес його демократизації, демократизації всього політичного життя в країні, а шовіністичні виступи хоча й заслуговують жалю, проте не стануть офіційною позицією центрального уряду. Щоб не завдати шкоди єдності демократичного фронту, делікатне питання про власні збройні сили вони намагалися дещо затушувати.

Тим часом Український військовий рух набирає сили знизу. Великого розголосу набули події, пов'язані із створенням першої масштабної української військової одиниці – полку. Наприкінці квітня на київському збірному етапному військовому пункті зосередилося близько трьох тисяч солдат-українців. Частина з них сюди направили військові коменданти деяких міст за бажанням самих солдатів. Військовослужбовці запропонували своєму начальству сформувати з них український полк і направити його як окрему частину на фронт. В умовах масового дезертирства і відмов від відправки на фронт така пропозиція здавалася виявом патріотизму. Бажання солдат підтримала Центральна Рада.

Та інакше цей намір був сприйнятий Тимчасовим урядом, його органами на місцях, представниками військового командування і навіть тими демократичними організаціями, які керувалися загальноросійськими партіями. На об'єднаному засіданні Київського Виконавчого Комітету об'єднаних громадських організацій і президії Київської Ради робітничих депутатів, Ради солдатських депутатів, а також коаліційної Ради київського студентства було ухвалено рішення про відправку трьох тисяч українських солдат «в загальнім порядку для комплектування військових частей»⁸.

Коли надії на порозуміння з властями і демократичними організаціями зникли остаточно, солдати під проводом штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, який одужував у Києві після поранення, вирішили самочинно оголосити себе Першим Українським полком ім. гетьмана Б. Хмельницького, обрали старшин і стали вимагати від командування направити полк на Південно-Західний фронт. Значну організуючу роль тут відіграли члени Київського товариства Українського військового клубу ім. гетьмана Полуботка, зокрема його керівники М. Міхновський та Ю. Ган. За цих умов, а також зважаючи на можливість хвилювань у солдатському середовищі, фронтове командування змушене було відмовитися від погроз силою розігнати «дезертирів» і пристати на пропозицію солдатських низів. До полку записалося 3 574 вояків. Його командиром було обрано георгієвського кавалера Д. Путника-Гребенюка⁹.

Щоправда, військове командування тут же зробило спробу дезорганізувати по суті вже сформовану бойову одиницю. Воно «дозволило» виділити 500 вояків, які мали стати «кадром» для комплектування добровільного полку, решта ж вояків повинні були просто відправитись на фронт.

Хоча таке рішення не могло повною мірою задовольнити ні солдатів, ні керівників українського руху, Центральна Рада вирішила не загострювати далі ситуації і піти на компроміс. У спеціальній резолюції з цього приводу від 15 квітня зазначалося, що Центральна Рада вважає себе абсолютно непричетною до інциденту і що водночас вона із «задоволенням прийняла до відома заяву вищої команди в справі формування першого українського полку, яко признання українізації армії...

Формування дальших українських частин може відбуватися тільки з запасних частин поза фронтом, а не фронтових. Ті солдати, які належать до фронтових частей, а випадково опинилися б на будуче в Києві, не можуть претендувати на сформування з них окремих українських частин. Творення окремих українських частин на фронті бажане, але в теперішню хвилю це можуть вирішити вищі військові власті»¹⁰.

Спроби перешкодити формуванню першої українізованої військової частини мали досить сильний зворотний ефект. Повсюдно проводились військові зібрання, з'їзди, обиралися ради і комітети.

Ще 14 квітня 1917 р. у приміщенні Центральної Ради Організаційний військовий комітет, представники деяких фронтових частин і військових організацій, що на той час існували в Києві, провели збори. Їх учасники ухвалили таку резолюцію: «З огляду на те, що єднання на національному ґрунті є непереможною організаційною силою, скликати з'їзд представників української нації від військових частин, по можливості від усіх, де б вони не стояли». У документі визначалися також норми представництва і порядок денний»¹¹.

Перший Український військовий з'їзд відбувся у Києві 5–8 травня 1917 р. Понад 700 делегатів представляли 993 400 українських вояків¹². За іншими даними, взятими з «Вісника Українського генерального військового комітету», на з'їзді були представлені 1 580 702 українців-вояків¹³.

Як делегат від солдат-українців, на з'їзд прибув і С. Петлюра. І вже при відкритті форуму він став фігурантом достатньо прикметного інциденту. З'їзд вийшов відкривати М. Міхновський – один з діяльних організаторів підготовки форуму українських

вояків. Та Голова Центральної Ради, застосувавши елементарну фізичну силу (просто зіпхнув М. Міхновського з трибуни) сам відкрив з'їзд, про що потім писав і в «Споминах»¹⁴. Несподіваною для більшості присутніх виявилась пропозиція В. Винниченка обрати головою з'їзду мало кому відомого С. Петлюру. Тут прозоро проглядав намір соціал-демократів відсторонити від керівництва з'їздом самостійника М. Міхновського й спробувати повести за собою делегатів з допомогою покірного, слухняного однопартійця. Розгорілись гарячі суперечки. Військові краще знали М. Міхновського. Бентежило їх і те, що лідери Ради нав'язували їм цивільну особу. Зусиллями М. Грушевського, В. Винниченка було досягнуто компромісу – до обраної збірної президії обрали і С. Петлюру (від фронту) і М. Міхновського (від тилкових частин), а ще С. Письменного (від флоту) і В. Винниченка (від Центральної Ради). До президії запросили також командира 1-го Українського полку Ю. Капкана, а на почесного голову обрали М. Грушевського¹⁵. Засідання з'їзду члени президії мали вести по черзі.

Звичайно, М. Грушевський і В. Винниченко не випадково «ставили» на С. Петлюру – погляди їх, принаймні в той час, в основному співпадали, точніше Симон Васильович знову потрапив під вплив В. Винниченка, вийшов у коло його однодумців. Щоправда, М. Грушевський змушений був констатувати: «згодом виявилося, що Петлюра являється, може тактовнішим і поправнішим виданням Міхновського... Але в даний момент сі негативні сторони відходили на другий план перед позитивним здобутком – віддання військового руху під цивільний, соціалістичний напрям»¹⁶.

Очевидно, ці ж фактори виявились вирішальними і в тому, що «військового урядовця», як іменував С. Петлюру В. Винниченко, весь час підтримували на з'їзді і він був «прийнятий».

Задля справедливості слід сказати, що Петлюра й сам багато зробив, щоб завоювати симпатії учасників зібрання. Починаючи з одягу й зовнішності, які були більш близькі солдатським масам, аніж М. Міхновського, М. Грушевського, В. Винниченка та інших «інтелігентів», і до простих та доступних широкому загалу виступів, С. Петлюра поступово ставав «своїм» серед учасників форуму українського вояцтва. Про те, як виступав на з'їзді С. Петлюра, залишив спогади В. Кедровський – в майбутньому головний державний інспектор армії УНР. «Перший раз я почув Симона Петлюру як промовця до військових мас, – писав він, – на першому військовому з'їзді. Враження від промови Петлюри лишилося колосальне. У кожному його слові чулася щирість, якась захоплююча задушевність та глибока віра в перемогу тих ідей, які він проголошував. Тоді ж, в тому захопленні, з яким з'їзд слухав промовця, а потім у тому зриві овацій та окликах «Слава!», якими було вкрито промову його, відразу було видно, що самотнім вождем українського вояцтва є Симон Петлюра. Виступали поруч із ним і Винниченко, і Грушевський та інші чільні діячі визвольного руху. Приймали їх також тепло, нагороджували оплесками й «Славою», але над усіма і всім домінував Петлюра. В ньому не лише побачили, але й відчували військові українські маси свого природного вождя. За ним вони готові були піти на безконечні жертви»¹⁷.

Мабуть тут не обійшлося без звичних мемуарних перебільшень. Адже говорив С. Петлюра зовсім не щось виняткове, а те, що й інші соціал-демократи. У вступній

промові про завдання з'їзду (С. Петлюра головував на першому засіданні), він закликав делегатів до спокійної, зваженої роботи, намагався загасити конфлікт, що виник при обговоренні порядку денного на користь керівництва Центральної Ради, що всіляко прагнуло блокувати ініціативи представників військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка¹⁸.

С. Петлюрі з величезними труднощами вдавалося заспокоїти зал, коли справа доходила до гострих питань формування українських військових частин, таких як полк ім.Б. Хмельницького¹⁹.

Загалом з'їзд став помітною віхою у національно-визвольній боротьбі. У своїх ухвалях він висловився за негайне здійснення рішень Національного конгресу: оголошення спеціальним актом Тимчасового уряду принципу національно-територіальної автономії України, негайне призначення при Тимчасовому уряді міністра у справах України, а в Україні – заснування обласного органу, який мав би працювати разом із представником уряду у краї. Центральна Рада визнавалась єдиним компетентним органом, покликаним розв'язувати всі справи, що стосуються цілої України, й репрезентувати її у стосунках з Тимчасовим урядом.

Водночас, аналізуючи перебіг подій на з'їзді, Д. Дорошенко звернув увагу на те, що «Петлюра і Винниченко старалися вдержати з'їзд в рамках лояльності щодо Тимчасового правительства і не допустити його до «націоналістичних» і «мілітаристичних» ухилів»²⁰. Не можна не помітити й того, що С. Петлюра і В. Винниченко створили своєрідний тандем з «розподілом функцій». Перший намагався тримати дисципліну в залі, закликав до свідомості, а другий виголошував промови з принциповими гаслами, пропонував резолюції (він був автором більшості їх), що зрештою збирали переважну кількість голосів²¹.

С. Петлюра тут же ініціював кроки на кшталт висловлення делегатами подяк на адресу Центральної Ради за її плідну роботу по згуртуванню сил українського народу та піднесенню його національної і політичної свідомості²².

Коли настрої залу починали схилитися в бік радикальніших гасел М. Міхновського, С. Петлюра знову негайно брав слово і намагався вгамувати пристрасті. У виступі 6 червня під час обговорення питань про ставлення до війни він говорив: «...Нам потрібна не постійна армія, а всенародне озброєння, міліція... Небезпека полягає в тому, що коли організується буржуазія, армія стане обороняти її інтереси проти інтересів демократії і селянства. Ось чому ці полки «імені отаманів» можуть мати в собі елемент небезпеки, коли вони будуть створені на постійній основі...»²³.

Пізніше не раз робитимуться спроби замортизувати ставлення до подібних висловлювань С. Петлюри, зобразити його позицію якщо не кардинально протилежною від Винниченкової, то хоча б такою, яка могла претендувати на відмінність.

Як зазначав один з ґрунтовних знавців біографії С. Петлюри В. Прохода, його герої нібито, всупереч відомим фактам, зайняв на з'їзді «середню лінію». «...В своїх талановитих промовах Петлюра відкинув демагогію про шкідливість творення українських частин, але разом з тим заспокоїв і палких на той час прихильників негайного творення свого війська без жадного порозуміння з росіянами... Для росіян думка про українізацію війська була дикою. Та й багато наших вважали її не особливо мудрою.

Політичною програмою наших діячів була тоді автономія в межах великої Росії, а для цього військо не було потрібне»²⁴.

Вочевидь, означене мало що міняє по суті. Та й більше – входить у суперечність із тогочасними оборонськими настроями й позиціями С. Петлюри²⁵, яких він не позбувся й після Лютневої революції. Не виключено, що продовжували даватися знаки й масонські впливи, спрямовані на протидію ослабленню армії й можливому виходу Росії з війни.

Під час обговорення з'їздом питання про українізацію армії С. Петлюра виступив зі спеціальною доповіддю про будівництво національного війська. Він же вніс і проект резолюції, вироблений президією. Документ виявився компромісним. З одного боку, в ньому засуджувалися як антидемократичні старі принципи формування багатонаціональних збройних сил Росії, наголошувалося на тому, що одним з дійових заходів підвищення втраченої колишньої боєздатності армії (турбота про це, як видно, не полишала керівництво українського проводу), піднесення її духу є негайна «націоналізація армії на національно-територіальнім принципі», пропонувалось виділення військових українців у окремі підрозділи. Однак тут же зазначалося, що такі заходи мають проводитися поступово, залежно від воєнного стану, щоб це не призвело до дезорганізації армії тощо²⁶.

Зрештою, було ухвалено документ, згідно якого в справі українізації армії I Всеукраїнський військовий з'їзд визнав: «а) що в існуючих військових одиницях та військових частинах всі українські вояки, як офіцери, так і солдати, повинні бути негайно виділені в окремі частини; б) в військових одиницях на фронті виділення повинно провадитись поволі, в залежності від тактичних і інших військових обставин, постільки, постільки це виділення не буде вносити дезорганізації на фронті; в) що ж до флоту, то з'їзд вважає, по тим самим мотивам, можливим і необхідним: в Балтійській флотії укомплектувати декотрі з кораблів виключно командами української національності, що ж до флотії Чорноморської, то, зважаючи на те, що вона і зараз складається в переважній більшості з українців (їх питома вага сягала тут 75% – В. С.) –поповнювати її надалі виключно українцями»²⁷.

Додатковим підтвердженням нерішучості українських політиків у справі проведення українізації армії стала доповідь С. Петлюри «Про освіту на Україні та про українізацію військової освіти», яку він виголосив 7 травня 1917 р. Нагадавши про високий рівень розвитку освіти в Україні в минулому, промовець підкреслив згубність для української нації російського царизму в культурно-освітній сфері. Покликаючись до недавніх рішень Українського педагогічного з'їзду, С. Петлюра запропонував делегатам винести такі ухвали, які б сприяли впровадженню військової освіти українською мовою²⁸.

Безперечно, мова йшла про речі потрібні, корисні. Однак, не полишає й відчуття, що запал солдатської маси намагалися свідомо увести в рамки, які б дозволили спрямувати його в бік від найкардинальніших завдань військового будівництва.

Упевнює в такій думці й те, як примиренськи поведив себе С. Петлюра під час інциденту, викликаного оголошенням телеграми від Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів з пропозицією до з'їзду про спеціальне звернення до солдат-

українців утриматися від самочинних дій. Делегати настільки обурилися, що спробували взагалі припинити роботу, й С. Петлюрі, як втім і В. Винниченку, іншим керівникам лише з великими труднощами вдалося умовити посланців-вояків продовжити роботу форуму. Найголовнішими аргументами при цьому була нагальна необхідність збереження єдиного демократичного фронту зі всеросійськими силами, налагодження ділових стосунків з Тимчасовим урядом і Петроградською радою²⁹.

Для практичного керівництва процесами формування національних збройних сил при Центральній Раді було утворено Український Генеральний військовий комітет (УГВК) у складі 18 осіб. До комітету ввійшли, В. Винниченко, С. Петлюра, В. Павленко, В. Потішко, В. Поплавко, Д. Ровинський, С. Граждан, О. Пилькевич, І. Луценко, М. Полозов, С. Письменний, А. Певний, І. Горемика-Крупчинський, А. Чернявський, Ф. Селецький, Ю. Капкан, М. Міхновський, М. Іванов³⁰.

І знову стався інцидент, який прикував увагу до імені С. Петлюри. Під час виборів УГВК В. Винниченко повідомив з'їзду, що одержав анонімного листа з ультимативною вимогою до нього й Петлюри – зняти свої кандидатури зі списку майбутнього комітету, «інакше будете вбиті»³¹. Звісно, вибухнули емоції: ті, кому погрожували, миттєво перетворилися на «героїв дня», солдати влаштували їм овацію, дехто з делегатів вискочив на сцену розцілювати «сміливих революціонерів», котрі демонстративно запевнили, що залишаються в списках, незважаючи на небезпеку. Голосування виявилось практично одноголосним... Дуже скидається на новітні виборчі технології, в яких скандал – один із улюблених методів набуття популярності.

А наступним кроком стало те, що з подачі того ж таки В. Винниченка С. Петлюру обрали головою Українського генерального військового комітету.

Пізніше В. Винниченко скаже, що цивільний С. Петлюра випадково став будівничим українських збройних сил. Проте в роки революцій, як свідчить світова практика, досить часто уславленими воєначальниками ставали люди, далекі від військової справи. У період громадянської війни в Україні С. Петлюрі доводилося схрещувати зброю з Червоною Армією, якою командувала абсолютно цивільна людина, Л. Троцький, а частинами і з'єднаннями – не причетні раніше до військової справи і К. Ворошилов, і Й. Якір, і М. Фрунзе та багато інших. Жодного дня не служив у війську й командуючий багатотисячною селянською армією «батько Махно».

Головне, мабуть, полягало у природній обдарованості, здатності вперто опанувати військову науку, бойове мистецтво...

Сам факт проведення з'їзду, розголос про його рішення стимулювали активність солдатської маси, збільшили стихійний потяг до українізації. Однак, скеровувати цей процес при тих настроях, що панували в керівництві Української революції, Центральної Ради (а УГВК вважався органом при ній), було надто проблематично. До того ж С. Петлюра, неформально очоливши українізацію війська, мав «нелегітимну посаду», з ним ніхто не рахувався, та й сам він вважав, що працює «на громадських засадах».

Треба сказати, що на той час С. Петлюра не був ще й членом Центральної Ради. На чому засновано твердження, ніби його кооптували до Ради 8 травня, невідомо³².

Взагалі перша згадка про участь С. Петлюри в роботі керівного центру Української революції відноситься до 22 червня, та й тоді його представляли як «члена Генерального комітету»³³.

Воєнний міністр О. Керенський, що прибув до Києва 19 травня 1917 р. (він контролював масонський рух в Україні всю Першу світову війну) досить категорично поставив питання про недопустимість руйнації єдності армії, її розкол за національною ознакою, вкотре наголосив на позиції Тимчасового уряду віднести розв'язання українського питання до компетенції Всеросійських установчих зборів³⁴.

Конфліктувати з начальством не хотілось і на перших порах С. Петлюра легко «спрацювався» «у військових питаннях» з командуючим Київською військовою округою полковником К. Оберучевим – есером і масоном.

Загалом доводиться констатувати, що військова справа взагалі потрапила під пильний нагляд масонів, викликала особливу їх турботу. Це природно, якщо взяти до уваги ту тривогу, яку переживали Англія і Франція після повалення самодержавства, з розвитком тенденцій до виходу Росії з війни, ліквідації Східного фронту (з будь-якої причини – під революційним тиском, в результаті демократизації, мирних ініціатив, розкладу армії, втрати нею боєспроможності тощо). І С. Петлюра виявлявся тут напрочуд зручною «фігурою»: він не мав твердих переконань, легко пристав до Винниченкової позиції заперечення потреби у національній армії та стримування українізації і був керований масонськими майстрами.

Так або інакше, однак саме тут слід вбачати одну з істотних суб'єктивних причин свідомого гальмування стихійного (знизу) процесу українізації армії, який на літо 1917 р. набрав надзвичайно масштабних обрисів. Можна констатувати, що як і в справі формування Богданівського полку, Центральна Рада знову пленталася в хвості подій. А те, що «незручного» М. Міхновського, який електризував солдатську масу самостійницькими гаслами, змінили на «слухняного» С. Петлюру, практично ніякого переламу не означало. Вояки не лише не слухали ні свого начальства, ні Центральної Ради. Під їх тиском останні відступали, змушені були йти назустріч суспільним інтересам.

Це достатньо рельєфно відбила історія зі скликанням Другого Всеукраїнського з'їзду. Перший з'їзд ухвалив спеціальне рішення виробити стратегію українізації армії і затвердити її на Другому військовому з'їзді, який мав бути скликаний через місяць після Першого – на початку червня 1917 року.

Цікаво, що 22 травня 1917 р. УГВК звернувся з телеграмою до військового міністра Тимчасового уряду О. Керенського і верховного головнокомандуючого з проханням повідомити військові частини про скликання на 4 червня в Києві Другого Всеукраїнського військового з'їзду³⁵. Для чого це робилося? При скликанні першого з'їзду до послуг військового начальства не вдавалися і змогли самочинно забезпечити досить широке представництво вояків-українців з усіх фронтів.

Найвірогідніших пояснень може бути два. Перше, – не зважаючи на виступати проти волі Тимчасового уряду, намагались, в разі згоди на поширення О. Керенським інформації, легітимізувати з'їзд, не доводячи стосунки зі всеросійським центром до конфронтації.

Друге, – керівництво УГВК хотіло зірвати з'їзд «чужими руками», а самому залишитись «в стороні». Адже О. Керенський і на зустрічах з представниками Центральної Ради, Українського генерального військового комітету, командуючим військами КВО, у виступах на засіданнях виконкомів рад об'єднаних громадських організацій і Київської ради військових депутатів недвозначно висловився проти перебудови армії за національною ознакою³⁶. Звісно, він не міг допомагати збирати з'їзд, якому належало виробити стратегію українізації армії, стати стимулом розчленування армії.

Навряд чи при цьому розраховувалося на вибух невдоволення мас як реакція на заборону зібрання. І Центральна Рада і Генеральний комітет більше прагнули втримати під контролем рух, який і до того завдавав їм чималого клопоту.

То ж 28 травня, цілком очікувано, військовий міністр повідомив Київ, що вважає з'їзд несвоєчасним, а питання про національні війська буде розв'язуватися Тимчасовим урядом³⁷.

Правда, у більшості випадків на кінець травня – початок червня вибори делегатів були проведені (а там, де про з'їзд не чули й довідалися із заборонної телеграми – провели екстрені вибори), й частина посланців військових частин вже з'їхалася до Києва.

Публікація в пресі негативної відповіді Тимчасового уряду на домагання Центральної Ради, оголошення на Всеукраїнському селянському з'їзді заборонної телеграми О. Керенського викликали в масах хвилю обурення.

Адже впадала у вічі саме антиукраїнська спрямованість акції. Саме в ті дні у Петрограді відбувся польський військовий з'їзд, скликався Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів. Узагалі, то була перша заборона будь-якого з'їзду з часу повалення самодержавства. Всі ці обставини ще більше загострювали ситуацію.

Військовий форум мав розпочати свої засідання 4 червня в Троїцькому народному домі (нині – театр оперети), але його приміщення виявилось замалим – вже на той момент прибуло 1988 делегатів. Солдатські посланці влаштували біля Троїцького дому мітинг і разом з Першим Українським полком ім. Б. Хмельницького рушили на Софійський майдан, де провели об'єднаний мітинг, вимагаючи оголошення автономії України.

Другий всеукраїнський військовий з'їзд відкрився 5 червня 1917 р. у вщерть заповненому (аж до оркестрової ями) залі Оперного театру. В ньому взяло участь 2 308 делегатів від 1,6 млн. вояків-українців³⁸. Частина його засідань проходила за зачиненими дверима і про дискусії виступаючих є обмежена інформація. Та все ж можна дійти висновку, що, порівняно з першим з'їздом, С. Петлюра виявляв меншу активність, менше впливав на перебіг полеміки, на ухвалені рішення.

С. Петлюру не обрали до президії з'їзду, як, втім й інших членів УГВК. Вперше вони усі разом рішуче заявили про себе на вечірньому засіданні 6 червня, коли разом вийшли на сцену театру з екстреною заявою. С. Петлюра повідомив про провокацію начальника Київської міліції поручика Лепарського. Останній, скориставшись із того, що більша частина засідання з'їзду пройшла в закритому режимі, породивши настороженість і різні чутки, офіційно повідомив командуючого КВО К. Оберучева, нібито

о другій годині ночі з'їзд ухвалив рішення зайняти губернське казначейство і відділення Державного банку. Незважаючи на запевнення М. Грушевського, висловлені командуючому КВО в нічній розмові, той розпорядився виставити біля ключових установ міста посилені караули, з огляду на спробу можливого захоплення влади³⁹.

УГВК ж направив до К. Оберучева С. Петлюру й В. Поплавка, які поінформували, що ніяких рішень Військовий з'їзд не ухвалював і взагалі закінчив вечірнє засідання напередодні об 11 год. вечора.

Делегати з'їзду схвалили дії УГВК й доручили йому підготувати відозву до населення з висвітленням останніх тривожних подій. Це було оперативно зроблено⁴⁰.

Єдина велика доповідь С. Петлюри на Другому Всеукраїнському військовому з'їзді була присвячена структурі та штатам УГВК, завданням, які перед ним висувалися. Вироблена самими членами комітету схема передбачала таку його будову: президія (як законодавчий орган) і відділи (агітаційно-просвітницький, організаційний, інспекторський, мобілізаційний, військових комунікацій, муштровий, стройовий, спеціальних служб, правничо-консультаційний, канцелярія). Передбачалося, що при Генеральному штабі російської армії УГВК матиме 3-х своїх представників, при Ставці – 2-х і по одному – при штабах кожного флоту та фронту, військового округу, а також при Кубанському козацькому війську⁴¹. По суті йшлося про прообраз власного військового міністерства.

Що стосувалося власне військових питань, то з'їзд, засудивши командні ешелони російської армії у справі її українізації, зажадав від начальства затвердити Український генеральний військовий комітет (його склад було поповнено 10 особами) як «українську військову інституцію», ухвалив обов'язковість рішень останнього для українських військових формувань. Комітетові доручалося також розробити докладний практичний план українізації армії, враховуючи і процес створення загонів «вільного козацтва», що набрав сили. З'їзд обрав Всеукраїнську раду військових депутатів у кількості 132 членів⁴².

Остання в повному складі влилася до складу Центральної Ради. Оскільки серед військових депутатів вага військових професіоналів була високою, вони створили серйозні організаційні передумови для активізації роботи щодо українізації армії. Однак лідери Центральної Ради розглядали нове поповнення керівного органу українського руху передусім з політичного боку, намагаючись більше використати потенціал військових у пропагандистській роботі на селі, аніж за їх прямим призначенням⁴³.

Другий військовий з'їзд затвердив «Наказ» і «Зразковий статут української військової громади», які були вироблені УГВК. Ці документи, зв'язавши будь-яку ініціативу українських організацій у справі формування війська чеканням вказівок від УГВК, надходження яких цілковито залежало від узгодження плану українізації з російським командуванням, недвозначно презентували їх політичне обличчя як організації автономістсько-федералістського спрямування, дали вкавівки щодо поводження на виборах і зобов'язали їх нейтралізувати заходи контрреволюції. «Разом з іншими демократичними групами», дбати про закріплення нового військового демократичного ладу у війську і виховувати негативне ставлення до ідей мілітаризму чи маринізму⁴⁴.

Отже, керівні військові органи, сформовані під впливом Центральної Ради, а також визначені для них прерогативи діяльності мали автономістсько-федералістське ідейне спрямування і були розраховані на введення стихійної українізації війська у якомога помірковане, організоване русло, яке б, по можливості, виключало конфронтацію з офіційним Петроградом і розв'язувало назрілі проблеми шляхом порозуміння, двосторонніх домовленостей.

Українська Рада, на перший погляд, начебто не помічала хвилі широкого народного антиурядового обурення: незадовго до того резолюції протесту проти рішень Тимчасового уряду, в тому числі й щодо українізації армії, ухвалив Український селянський з'їзд. Однак, це не зовсім так. Саме реакцією на настрої українства було прийняття 3 червня 1917 р. резолюції із закликом «організуватися і приступити до негайного закладання фундаменту автономного ладу на Україні». Проте Рада і в момент прийняття резолюції не виявляла достатньої твердості і в наступні дні побоювалася, щоб її дії не викликали ворожості, якихось каральних акцій з боку Тимчасового уряду. Проявом цього стала телеграма до Петрограда від імені губернської Ради об'єднаних громадських організацій комісара Й. Суковкіна з проханням пом'якшити ставлення уряду до українського питання.

«Для збереження на Україні й надалі спокійного життя й можливості планової праці для потреб армії, – говорилося в телеграмі, – губернський виконавчий комітет вважає необхідним, щоб Тимчасове правительство як найскоріше вжило рішучих заходів, щоб заспокоїти населення України. Український рух набрав великої сили, яка безперервно розвивається, через те його дальшого ігнорування цілком не можна допустити. Найкращим способом заспокоєння, щоб мав би забезпечувати також інтереси цілої держави, виконавчий комітет вважає потребу видання правительственного розпорядку про найскоріше скликання до Києва осібної наради з представників Тимчасового правительства, національних і політичних організацій і партій при умові, що українці дістануть відповідне представництво. Сій нараді треба поручи підготовлення для Установчих Зборів підстав для автономії України та взаємних відносин України до цілої держави»⁴⁵. І сам факт направлення телеграми, і її текст, за визнанням В. Винниченка, були погоджені з керівництвом Центральної Ради.

Однак Тимчасовий уряд усе ще вважав, що момент для угоди не визрів, і не поспішав із відповіддю.

Водночас, збуджений настрій українських мас свідчив про те, що далі чекати вже не можна. Делегати військового з'їзду відмовилися залишити Київ, вимагаючи певних рішень і проявляючи рішучість боротися за них найрадикальнішими заходами. Кожен день і навіть година зволікання могли привести до стихійного вибуху з непередбаченими наслідками.

У такій вибухонебезпечній атмосфері В. Винниченко (як і на першому з'їзді він був доповідачем з найгостріших військово-політичних питань) на вечірньому засіданні 10 червня 1917 р. попросив позачергового слова, повідомив про схвалення Малою Радою Універсалу й урочисто зачитав його.

Про сутність Універсалу, його значення, створення у відповідності до його логіки Генерального Секретаріату України вище вже йшлося. Що ж до С. Петлюри, то

нічим особливим його позиція на Другому військовому з'їзді, під час створення Генерального секретаріату, по-суті – уряду, в якому і йому була передбачена одна з ключових посад – секретаря військових справ, не вирізнялася. Зокрема він підтримував Універсал, хоча в ньому не було жодного слова про проблему власної армії, а чи ж українізації збройних сил.

Це викликає подив не лише як демонстрація відсутності належної активності у відстоюванні справи, дорученої С. Петлюрі (така вже політична практика – кожен міністр намагається якомога «просунути» – лобіювати розв'язання питань, що безпосередньо відносяться до його компетенції). Адже галузь, якою відав С. Петлюра – особлива, надважлива. Мова про гаранта державності, яка тільки-но починала відроджуватися.

Та, як би там не було, акт проголошення автономії України, формування Генерального секретаріату – зародку уряду Центральної Ради, штовхав Тимчасовий уряд до більш предметного розгляду української проблеми. Причому, тепер черга проявляти оперативність перейшла вже до уряду, який, природно, міг чекати нових небажаних для себе кроків з боку Центральної Ради. Логіка тут, звичайно, була, хоч Рада явно прагнула до загладжування суперечностей, що виникли.

З іншого боку, провал наступу на Південно-Західному фронті, який проходив по території України, змушував Тимчасовий уряд шукати опору в особі Центральної Ради, здатної вплинути на стабілізацію фронту через солдатів-українців. Все ясніше ставало, що на Раду можна цілком покласти і як на своєрідну силу, стурбовану «наведенням порядку», «збереженням спокою» на Україні. Сам М. Грушевський, роз'яснюючи в ті дні політику Центральної Ради, недвозначно підкреслював: «Завданням Ради є охорона краю від розкладу, анархії та економічної експлуатації. Універсал видано під тиском життєвих умов. Центральна Рада весь час вважала бажаним контакт із Тимчасовим Урядом, який неправильно орієнтувався у вимогах Центральної Ради. Оскільки Центральний уряд знайде можливість виправити свою помилку, остільки й Центральна Рада вважатиме своїм обов'язком співробітництво з ним»⁴⁶. М. Грушевському вторив В. Винниченко, який взагалі заявив, що навіть у разі відмови Тимчасового Уряду визнати крайовий орган, «Центральна Рада не думає стати на захватний шлях, Центральна Рада не закликає йти проти уряду»⁴⁷.

За таких обставин позиція української сторони на переговорах з міністрами Тимчасового уряду, що прибули до Києва (І. Церетелі, М. Терещенко, М. Некрасов), була більше оборонною, ніж наступальною. І все ж щодо визнання Центральної Ради крайовим органом, Генерального Секретаріату органом Тимчасового уряду було «вимучено» згоду центру. Що ж до українізації армії, збройних сил жодного прогресу не було. Звичайно, покласти всю відповідальність за це лише на С. Петлюру було б несправедливо. М. Грушевський значною мірою самоусунувся від переговорного процесу, передовіривши першу роль В. Винниченкові. Третім політиком, що брав участь у переговорах у вузькому складі (на цьому наполягли представники Тимчасового уряду), був С. Єфремов.

Паралельно представники УГВК вели затяжні й малопродуктивні переговори з О. Керенським, який прибув до Києва з фронту і тут приєднався до тих, хто приїхав

з Петрограда. Військовий міністр займав неприступну позицію й українській стороні не вдалося досягти ні найменшого прогресу у питанні про українізацію армії. Однак, коли кулуарні дискусії завершилися і з їх результатами була ознайомлена Центральна Рада у широкому складі, в рішучу опозицію до досягнутих домовленостей стали саме члени УГВК на чолі з С. Петлюрою. Вони кілька разів залишали засідання, проводили сепаратні наради. В конфліктах почав дедалі виявлятися поривчастий характер Симона Петлюри, його схильність до гучних ефектів. Однак відразу можна було підмітити, що імпульси, які виходили від нього, поширювалися на зразок хвилі, що пробігає від пориву вітру поверхнею води, не зачіпаючи її глибини.

Зрештою угода між Тимчасовим урядом і Центральною Радою була схвалена 100 головами проти 70 тих, хто утримався⁴⁸. Вона, як відомо, була покладена в основу Другого Універсалу Центральної Ради й спеціальної постанови Тимчасового уряду з українського питання.

Сталося так, що на момент прийняття Другого Універсалу визріли події під назвою «виступ полуботківців». Це був один із своєрідних виявів процесу українізації армії, причому такий, який проливає світло на непрості тенденції національного військового руху, на чолі якого опинився С. Петлюра⁴⁹.

Витоки історії створення полку імені П. Полуботка відносяться ще до середини травня 1917 року. На той час у Чернігові накопичилася значна кількість новобранців-українців. Під проводом військовика-патріота Павленка, під впливом агітації самостійницьких елементів, в тому числі і тих, хто прибув із Києва, солдати почали самочинно готуватися до організації в український полк⁵⁰. С. Петлюра, УГВК вирішили якомога швидше відправити їх на фронт як організоване ціле і розпочали відповідну підготовчу роботу.

У двадцятих числах травня кілька ешелонів чернігівських новобранців прибули до Києва. Розмістилися вони разом із вихідцями з інших регіонів, зокрема солдатами з Пензи, на розподільчому пункті в селі Грушки, що знаходилося на Брест-Литовському шосе, поблизу Києва. Тут підготовча робота до їх відправки на фронт як української частини (а всього тут зосередилося 5 тисяч чоловік) була продовжена і набула нового розмаху.

Однак досить швидко з'ясувалося, що ситуація виходить з-під контролю УГВК. Більше того, бранці дедалі активніше відмовлялися виконувати розпорядження комітету, особливо його вимогу готуватися до відбуття на фронт. Однією з причин стало те, що в число прибулих із Чернігова потрапило 62 злочинця-каторжника, 20 колишніх жандармів і один околоточний наглядач⁵¹. Частина бранців виявляла елементарну недисциплінованість. Як ті, так і інші почали вмовляти всіх солдатів взагалі відмовитися від їжджати на позиції, а залишитись у Києві, «щоби тут захищати свободу України». «Фронт наш в Києві, – говорили ці агітатори, – ми повинні тут захищатися»⁵².

У цьому зв'язку доречно звернутися і до досить цікавих свідчень командуючого Київської військової округи полковника К. Оберучева, який згодом писав: «В той час, коли робились героїчні зусилля для того, щоб зламати ворога (червневий наступ) ..., я не міг послати жодного солдата на поповнення діючої армії... Ледве но я посилав

в будь-який запасний полк наказ про висилку маршових рот на фронт, як в полку, що до того часу жив мирним життям і не думав про українізацію, скликався мітинг, піднімався український жовто-блакитний прапор і лунав заклик «Підемо під українським прапором!». І затиш – ні з місця. Проходять тижні, місяць, а роти не рухаються ні під червоним, ні під жовто-блакитним прапором». І в такій ситуації знайти більш-менш прийнятний вихід було дуже непросто. «Само по собі зрозуміло, – зазначає далі К. Оберучев, – що можна було силою змусити виконувати свої розпорядження. І сила така у мене в руках була». Але «виступаючи силою проти ослушників, що діяли під прапором українським, ризикуєш заслужити докір, що ведеш боротьбу не з анархічними виступами..., а борешся проти національної свободи і самовизначення народностей»⁵³.

Головнокомандуючий Південно-Західним фронтом А. Денікін повністю поділяв такі ж оцінки і навіть ще жорсткіше висловлювався на адресу українізації армії, УГВК, персонально С. Петлюри. Генерал вважав, що за українізацією в значній мірі стояло елементарне небажання воювати, прагнення ухилитися від участі в бойових діях і, як наслідок, все це неминуче вело до дестабілізації і розвалу фронту⁵⁴.

Не абсолютизуючи наведених міркувань, водночас не можна з ними певною мірою і не погодитися. Це підтвердив і розвиток подій, настроїв солдатів у Грушках. Вони серйозно вагалися. Нерішучість виявили і УГВК і Центральна Рада. Саме в цей час вони потрапили в надзвичайно складну ситуацію.

Генеральний військовий комітет, персонально С. Петлюра настільки поринули у розв'язання проблеми з грушківцями, що перебрали на себе і відповідальність за подальше існування цього солдатського гурту.

Представники грушківців 19 червня 1917 року звернулися до УГВК з вимогами:

- «1) Ми просимо признати нас 2-м козацьким полком імені гетьмана Полуботка;
- 2) признати виборну нашу старшину;
- 3) просимо порад і літератури;
- 4) вимагаємо зброї, одежі, їжі»⁵⁵.

Ці вимоги Генеральний комітет виконати відмовився, почасти з принципових міркувань, почасти тому, що не міг їх виконати із об'єктивних причин. Він призначив певний строк (яким він був, встановити так і не вдалося, хоч це, очевидно, і не так важливо, але ясно, що було це до 21 червня), після якого грушківці мали відправитися на фронт, «в іншому випадку УГВК буде вважати їх не українцями і зречеться їх»⁵⁶.

Остання теза надзвичайно симптоматична: навряд чи можна з такою легковажністю формулювати вимоги, навіть погрожувати, неприкрито тиснути на маси. Якщо ж така заява не блефування, а формула реальної політики – тоді, як мовиться, слід чекати біди. І біда справді прийшла. Солдати прислали до УГВК депутацію, яка заявила, що після видачі обмундирування (про зброю мови вже не було) і відпочинку (ця позиція викликала здивування) вони готові відправитися на позиції під українським прапором як полк імені гетьмана П. Полуботка.

За свідченнями М. Падалки виходить, що ідея організації полку і присвоєння йому ім'я П. Полуботка належала Українському військовому клубу імені П. Полуботка в Києві⁵⁷, тим його членам, які були невдоволені нерішучою політикою Централь-

ної Ради, її лояльним ставленням до російського уряду. «Сюди належали, – пише М. Падалка, – деякі члени клубу імені Полуботка, як напр. п.п. Міхновський, Лук'янів, Павелко, члени Генеральної комісії та Центральної Ради, наприклад, Горемика та інші. Ці особи, а також деякі старшини Полуботківського полку були ідейними організаторами, які накинули думку виступу полуботківцям... Вони хотіли силою подій, силою фактів повернути історичний руль, направити діяльність Центральної Ради по інших шляхах і тим самим прискорити визнання її з боку Тимчасового Правительства як Уряду України.

Вони гадали, що поставлена перед фактом Центральна Рада відкине попередню тактику і піде по бажаному для організаторів повстання напрямку, сама стане на шлях рішучої політики...»⁵⁸.

Так масове незадоволення солдатів-новобранців, щоденне погіршення їх становища переростало в обурення, яке скеровувалося в русло виступу під цілком визначеними політичними гаслами й усвідомленою, хоч і недостатньо обґрунтованою, продуманою метою. Кинуті в солдатське середовище заклики знаходили в їх серцях відгук і почали поширюватися. Частина солдатів побувала на вокзалі і вела там агітацію серед тих, хто від'їжджав на фронт, з метою схилити і їх на свій бік, але ці спроби були марними. Одночасно була досягнута домовленість провести 21 червня разом з представниками полку імені Б. Хмельницького і українських військ Київського гарнізону нараду, щоб остаточно вирішити долю солдатів-новобранців.

Того ж дня питання про грушківців розглядалось і на сесії Центральної Ради. Доповідь зробив член УГВК, член Малої Ради М. Полозов (Полоз). Він поставив питання про те, що не всі українізовані частини підпорядковуються УГВК як «вищій інституції організованого українського війська». Зокрема це стосується організованого в Чернігові полку під проводом Павленка. Генеральний Комітет намагався перевести полк до Києва, аби далі відправити його на позиції в один із українських корпусів. Коли вони прибули до Києва, то підлягли впливу з одного боку каторжан, жандармів і пристава, а з другого – недисциплінованих українських елементів, котрі умовляли їх не їхати на фронт, а залишатися тут у Києві, бо тут наш фронт, тут треба боронити волю України⁵⁹.

М. Полозов доводив, що задовольнити вимоги солдатів-грушківців УГВК просто не може, оскільки матеріально-технічне забезпечення здійснюється в сформованих уже запасних полках. «Генеральний Комітет переконався, – відзначив доповідач, – що люди цього ешелону просто не хочуть йти на фронт, прикриваючись лише своїм українством»⁶⁰.

Член Української Ради військових депутатів Вротновський-Сивошатка з посиланням на інформацію від козаків 1-го українського полку додав, що «до цього ешелону в Чернігів приїздили самостійники, обіцяли їх перевезти до Києва, озброїти і там залишити. Треба роз'яснити, бо вони не знають, хто такий Генеральний Комітет; чи то Полозов (з багатьох позицій «цікава» неточність – чи то промовець помилився, чи редакція газети, чи просто ще мало знали про С. Петлюру як військового керівника – В. С.) чи П. Міхновський»⁶¹. Вротновський-Сивошатка запропонував вжити до полуботківців найрішучіших заходів.

Мельник, що також брав участь у переговорах, інформував про заперечення грушківцями наявності в їх середовищі карних злочинців і колишніх жандармів, які вже нібито усунуті.

Він схилився до того, що полуботківці – «справжні патріоти-українці» – вимагають їх відправити на фронт як українські частини, хочуть, щоб з ними рахувались і їх визнали як УГВК, так і російські власті. За твердженням Мельника, «ешелон хоче, щоб Київ було українізовано».

На пропозицію В. Винниченка було ухвалено негайно спорядити до солдатів від Української Центральної Ради «поважну делегацію, щоб нейтралізувала той недобрый настрій, який існує серед 5 000 солдатів, який може бути загрозою для решти українського війська». До складу делегації включили В. Винниченка, М. Ковалевського, С. Петлюру, О. Шульгіна, Д. Стасюка, Діденка, Пугача і Левченка⁶². Однак солдати дуже прохолодно зустріли останніх, залишилися байдужими до промов В. Винниченка і С. Петлюри.

Взаєморозуміння на нараді досягти не вдалося, і 22 червня Центральна Рада повернулася до питання про солдатів, які вже визначено іменували себе полуботківцями, хоч в інформаціях слова «полк Полуботка» іронічно бралися в лапки.

Доповідач Вротновський-Сивошатка був змушений визнати, що зусилля В. Винниченка і С. Петлюри, які напередодні намагалися надоумити солдатів-грушківців, не мали впливу на слухачів, зустрілись ними холодно, тоді як промови Майстренка та Гудієнка – проводирів «полуботківців», зустрічались оплесками. Врешті було поставлено питання руба: «Хто має стояти на сторожі інтересів Українського народу? Чи Центральна Рада й Генеральний військовий комітет, чи 5 000 «полуботківців»? Чи признають «полуботківці» авторитет Української Центральної Ради і чи будуть вони коритися постановам її, чи ні?» Тоді виступив згаданий Гудієнко і вніс таку пропозицію: «полуботківці» будуть коритись Українській Центральній Раді, коли її постанови будуть добрими. Після цього була виголошена промова (очевидно, когось із представників Центральної Ради – В. С.), котра вплинула на «полуботківців», і під час голосування всі підняли руку за те, що будуть коритись Українській Центральній Раді без застережень⁶³.

Виступив також представник полуботківців Осадчий. Він, зокрема, заявив, що полуботківці мають одну мету – боронити Україну, але ось вони вже четвертий день сидять без хліба, голі, босі, без офіцерів, без організації. У багатьох прострочені документи, що може дати привід кваліфікувати їх дезертирами. «Ми прохаємо, – жалівся солдат, – дати нам лікарську допомогу, бо люди хворіють, не маючи їжі. Прохання упорядкувати полкову канцелярію, що для нас вельми необхідно. Нарешті, ми прохаємо не забувати нас своєю порадою, присилати нам газети і літературу. Просимо навідуватись до нас, бо нас бояться, ніби ми якісь звірі, каторжани, розбійники. Про нас говорили бог зна чого. Ми ж люди, як всі. Просимо зняти з нас через пресу ту грязь, котру кинули на нас з радістю російські газети і дехто з членів Генерального Комітету. Се для нас найважніше...Рада козаків доручила нам, делегатам, висловити Українській Центральній Раді повне своє довір'я, а також Генеральному Комітетові, котрий нас зрікся...»

Із великою доповіддю виступив С. Петлюра. Він детально розповів про історію виникнення конфлікту. Навів дані, що, власне, з Чернігова прибуло лише 700 осіб. До них приєднались близько 1000 новобранців, із яких УГВК мав на меті поступово сформувати 2-й запасний полк, та до них самочинно вже на розподільчому пункті приєдналося 2 600 чоловік, що мали йти на фронт як маршова рота. Ось цих «2 600» С. Петлюра і вважав ініціаторами бродіння, непокори, загальної дезорганізації. І саме цим «2 600» УГВК три дні тому заявив, що «він зрікається».

Обговорення доповідей було дуже бурхливим. Із запереченням С. Петлюри і М. Полозу знову виступили козак Осадчий і Д. Волошко. Останній, зокрема, відкинув спробу голови УГВК роз'єднати полуботківців. «Нас не 2000, понад 5000»⁶⁴, – категорично заявив він .

Після довгих дебатів було ухвалено резолюцію: «Українська Центральна Рада, вислухавши доклади делегації товаришів солдатів, що мешкають в Грушках і членів Центральної Ради, які були надіслані 21 червня в об'єднане засідання представників української частини місцевого гарнізону, постановила:

I. Закликати товаришів солдатів, що мешкають в Грушках, до національної громадської дисципліни, яка мусить керувати озброєною революційною українською демократією.

II. В інтересах української національної справи запропонувати товаришам солдатам негайно виконати приказ Генерального Комітету і виступити до указанного комітетом українського запасного полку»⁶⁵.

Суперечності набули нових масштабів. Солдати-грушківці дедалі активніше йшли шляхом самочинної організації. Вони обрали собі командира полку ім. П. Полуботка – прапорщика Романенка і виконком полкового комітету⁶⁶. 23 червня в друкованому органі УСДРП – «Робітничій газеті» з'явилася стаття «Хто робить дезорганізацію?». Її автори зробили спробу підвести громадську думку до висновку про те, що винні у загостренні ситуації з солдатами-полуботківцями вищі військові командири на чолі з військовим міністром, які чинять перешкоди щодо направлення українського поповнення саме у корпуси, визначені для українізації. «Результати такої політики ми бачимо вже. У Києві збилося декілька ешелонів з різних губерній. Ці ешелони мали йти на фронт. Дізнавшись, що українців обманюють, вони зупинились у Києві й не хочуть їхати, поки їх не сформуєть у полк і не гарантують, що пошлють тільки в українські корпуси.

Розуміється, що це вчинок неправильний, самочинний. Він порушує той план реформування українських частин, який виробив Український Генеральний Військовий Комітет і на який згодився уряд. Це непорядок, дезорганізація. З цим треба боротись.

Але ж, хто перший той непорядок заводить? Чому вищі російські військові власті так безцеремонно ламають своє слово і сміються як з самих себе, так і з українців? Для чого вживаються такі заходи, щоб не додержати свого обіцяння?»⁶⁷.

Проте Центральна Рада, УГВК добре розуміли, що лише такими статтями справи не зарадити. Тим більше, що анархічно-деструктивна пропаганда поширювалася в солдатському середовищі і загрожувала надзвичайно неприємними наслідками.

Український Генеральний Військовий Комітет 26 червня звернувся до українців Київського гарнізону зі спеціальним наказом-відозвою (наказ № 5). У документі, зокрема, говорилося: «Ходять чутки по Києву про те, що провокатори та прислужники старого царського уряду під'ючують українців-солдат до безчинств і погромів. Ходять чутки, що ці пройдисвіти під'ючують темних людей навіть розігнати Центральну Раду і Український Генеральний Військовий Комітет і захопити владу у свої руки. Сі пройдисвіти каламутять людей, викликають неспокій, не дають ні Центральній Українській Раді, ні Українському Генеральному Військовому Комітету працювати на добро України»⁶⁸.

Попереджаючи солдатів про небезпеку подібної агітації, УГВК разом з тим звертався до свідомості українських солдатів і офіцерів: «Стійте на сторожі революції і ладу на Україні, не допустіть до того, щоб наша довгождана і великими жертвами здобута воля України була скаламучена і знесилена темними людьми та всякими пройдисвітами!»⁶⁹.

Саме в той час до Києва прибули міністри Тимчасового уряду шукати у переговорах з Центральною Радою компромісу. Ситуація з полуботківцями на цьому фоні виглядала не лише невчасною, непривабливою, а й просто розпачливою.

Можна, очевидно, зрозуміти М. Грушевського, який на засіданні Центральної Ради 28 червня на запит М. Біляшівського про хід влаштування справ з полуботківцями ухильно відповів, що УГВК у цьому питанні ввійшов у необхідні зносини з відповідними інституціями⁷⁰. Насправді, Генеральний Комітет удався до одного з відчайдушних, водночас ризикованих кроків – розпорядився зовсім припинити видавати їжу полуботківцям. У відповідь ті провели 29 червня демонстрацію біля Педагогічного музею, де засідала Центральна Рада.

У передчутті дуже неприємної перспективи 1 липня 1917 р. питання про полуботківців обговорював на своєму засіданні Генеральний Секретаріат Центральної Ради. Спроби деяких українських лідерів зняти з себе відповідальність за вчинки грушківців були відкинуті. Підполковник Поплавко (член УГВК) вступив у полеміку з генералом Л. Кондратовичем (теж членом УГВК) і доводив, що Генеральному Комітету, незалежно від того, визнають його військові власті, Тимчасовий уряд чи ні, слід вдатися до рішучих дій. Адже УГВК закликав українських солдатів до українізації і тепер не має права відходити в сторону від їхніх домагань. «Ми стоїмо перед «полуботківщиною», – прямо заявив Поплавко. – Коли ми не задовольнимо тих бажань, з якими йдуть до нас люди, то знайдуться інші, котрі зіграють на бажанні людей і поведуть їх за собою. Ми стоїмо перед загрозою втратити всякий авторитет і вплив на маси»⁷¹.

С. Петлюра був змушений змиритися з тим, що як на фронті, так і в тилу наростає стихійний рух солдатів-українців⁷². Ситуацію ускладнювали постійні домагання військових властей вивезти з Києва полк ім. Б. Хмельницького – найнадійнішу опору Ради. Його командир – Ю. Капкан стверджував, що він скільки міг відтягував відправку богданівців на фронт, «вважаючи, що полк потрібен в Києві». Він просив Центральну Раду як найвищу українську владу врешті-решт визначитися в цьому питанні і дати йому вказівку, що він мав робити⁷³.

Але, судячи з усього, вийти на якісь чіткі, розумні рішення С. Петлюрі, керованому ним УГВК не вдалося. «Масла у вогонь» додало обнародування Другого Універсалу Центральної Ради, який був розцінений радикально налаштованими елементами українства як крок назад у порівнянні з Першим Універсалом, як «здача позицій». У бік керівників Ради відразу полетіли політичні стріли. За таких обставин саме полуботківці виявилися тим середовищем, де нападки на лідерів руху, крайні лозунги сприймалися з особливим ентузіазмом.

Тим часом надходили відомості з фронту, де спроба червневого наступу завершилася повним провалом. У пресі з'явилося чимало матеріалів, що досить яскраво і детально відтворювали трагедію. Звісно, це не додавало рішучості полуботківцям, дедалі пригнічувало їх.

Власне, фронтові події вплинули на все політичне життя Росії. Лавиноподібно накопичувалася нова криза. Її спалахи в Києві віщували невідворотні громові удари, зважаючи саме на настрої полуботківців, на перспективу їх підтримки в інших військових частинах міста. 3 липня на засіданні Малої Ради С. Петлюра повідомив у позачерговому виступі про новий наказ головнокомандуючого щодо відправки на фронт полку ім. Б. Хмельницького. Голова УГВК схилився до виконання наказу, висловлюючись і за конкретну дату - 5 липня, вважаючи що є достатньо сил, щоб дати відсіч будь-яким контрреволюційним намірам. Та ось знову виринуло питання про ставлення до полуботківців, і його обговорення значно змінило тональність загальної розмови. «Вісті з Української Центральної Ради» так передають хід дебатів: «Д. Садовський: «Я думаю, що ми мусимо розв'язати сю справу в той спосіб, аби збутись мілітаристичних впливів, які б вони не були. Ми мусимо позбутись військової диктатури, яка може нам загрожувати».

Д. Стешенко настоює на тому, аби полк залишити. На це ми маємо не тільки моральну підставу, але й погляд Оберучева, який гадає, що нам мілітарна підпора обов'язково потрібна.

Д. Поплавко подає середню вихідну. Полк Полуботка залишити, але з тим, щоби вони усунули від себе всі непевні елементи.

Д. Шульгін рішуче заявляє про висилку полку.

Полковник Пількевич: «Ми підійшли до справи не з належного боку. Ми повинні мати на увазі, що ми, Генеральний Комітет, сил не маємо, що зауважив і Керенський, а тому ми приказів видавати не можемо і відповідати за них теж не можемо»⁷⁴.

Приймається резолюція Петлюри: «В тих випадках, коли до Генерального комітету звертаються різні українські військові частини з запитаннями, чи йти на фронт, чи ні, і для яких постанови Генерального Комітету являються з їх власної волі обов'язковими, то Генеральний Комітет має право давати вказівки відповідно до загального становища, на якому в даному моменті стоїть Центральна Рада».

Приймається пропозиція про звернення до Верховного Головнокомандуючого, аби полк Богдана Хмельницького залишити в Києві⁷⁵.

Увечері того ж дня відбулося засідання представників українських військових частин, які перебували в Києві. Хід цього засідання досить повно відтворив М. Падалка (до речі в інших документах знайти наведені ним подробиці не вдалося, що дає

серйозні підстави вважати М. Падалку учасником цього засідання). Інтерес становлять і авторські оцінки того, що відбулося:

«Майже перед самим днем виступу зроблено було останню, спробу запобігти повстанню шляхом вироблення спільної платформи між Центральною Радою, Генеральним Комітетом та представниками опозиційно настроєних військових частин, яких морально підтримували організатори виступу.

3-го липня 1917 р. у Києві на Златоустівській вулиці в помешканні початкової школи відбулось історичне засідання з ініціативи полуботківців. На це засідання біля 9-ої години вечора прибули: представники полуботківського полку – поручник Романовський, бунчужний Бондаренко та інші старшини і козаки, старшини Богданівського полку на чолі з командиром того полку полковником Капканом, який був разом з тим членом Генерального Комітету, ад'ютант полковника Капкана поручник Шаповал, штабс-капітан Ластівенко, прапорщик Калініченко, поручник Демуцький та інші, також сотенні ради й козаки.

Прийшли представники інших частин м. Києва. Полуботківці нарікали на Центральну Раду та на Генеральний Комітет за їх недбальство до полку й домагалися, щоб було запрошено на засідання голову й членів Центральної Ради та Генерального комітету. Їхнє бажання задовольнили. «Біля 11 години ночі в залу засідання прибули голова Генерального Комітету С. Петлюра, Винниченко, Шульгин і представник фронту. Після відкриття засідання виступили промовці, які обвинувачували Генеральний Комітет та Центральну Раду в байдужому ставленні до страждань полуботківців, яких голих і босих полковник Оберучев хотів вислати на фронт, так рівно ж і до інших частин українського війська...»⁷⁶.

Після виступів прапорщика Калініченка, С. Петлюри, В. Винниченка полуботківцям було запропоновано «виступити на фронт, позаяк їх оборона непотрібна для Центральної Ради, бо на її захист у будь-який момент може прийти з фронту півтора мільйона українських вояків.

Після цього голова Генерального Комітету (С. Петлюра – В. С.) вніс запитання зібранню, чи довіряє воно Генеральному Комітету. Гучними оплесками більшості дано було противну відповідь, і о 2-й годині ранку 4-го липня члени Центральної Ради і Генерального Комітету покинули залу засідання. Таким чином, єдності думки не було досягнуто. На свої пекучі питання полуботківці не нашли співчуття. Представники їх із загрозами на адресу противної партії вийшли. Засідання не розвіяло тяжкої атмосфери, всі передбачали, що в найближчому часі вдарить грім»⁷⁷.

Щоб спонукати полуботківців залишити Київ, лідери Української Ради і УГВК домоглись прийняття Першим Українським полком ім. Б. Хмельницького спеціальної ухвали, в якій заявлялося, що полк «не вважає полуботківців за своїх братів, відмовляє їм всякої допомоги і радить негайно виконати наказ Центральної Ради»⁷⁸.

Полуботківці все більше відчували свою приреченість. Саме в момент крайнього відчаю, ввечері 4 липня 1917 року у Грушках з'явилися «люди», які покликали «йти до міста, де їм дадуть хліба і обмундирування»⁷⁹. Слідча комісія Київської військової округи з'ясувала пізніше, що тими агітаторами-людьми, які стимулювали енергію полуботківців, були офіцери⁸⁰.

Такі ж агітатори (можливо ті ж самі) і з такими ж пропозиціями «побалакати про наші українські справи» завітали пізно ввечері 4 липня і до казарм Першого Українського козачого запасного полку ім. Б. Хмельницького. Ймовірно, що серед них були й загітовані відповідним чином полуботківці (так, зокрема, назвав агітаторів на слідстві бунчужний Романенко)⁸¹. Однак, слід мати на увазі, що полуботківцями іменували і всіх членів клубу ім. гетьмана Полуботка.

Історик О. Знаменський вважає, що не підлягає сумніву належність цих агітаторів-офіцерів до УГВК⁸².

Думається, що таке твердження може бути вірним лише частково. Лідери УГВК – В. Винниченко, С. Петлюра, як було з'ясовано вище, ніяк не могли запропонувати полуботківцям подібних дій. На такий крок могли відважитися хіба що М. Міхновський та його малочисельні прихильники в Генеральному Комітеті. Проте прізвище М. Міхновського жодного разу не фігурує у відомих документах. Однак не залишає відчуття, що він все ж був активним учасником полуботківського виступу, начебто постійно знаходився «за кадром», і саме від нього виходили початкові імпульси. Таке враження особливо посилюються при з'ясуванні такого моменту, як наявність у повсталих плану дій.

Дослідниця О. Щусь висуває думку, що план захоплення головних установ у місті для того, щоб підтримати «новий український уряд» було розроблено на засіданні полкового комітету полуботківців⁸³. Можливо це так і було, та ймовірніше все ж припустити, що в своїх загальних рисах готувався він раніше, а 4 липня ввечері, вже після безрезультатних переговорів з емісарами Центральної Ради і УГВК, його було обговорено, востаннє відкориговано й затверджено. На таку думку наводять зіставлення подій, що безпосередньо передували липневому виступу, з деякими документальними свідченнями, а також цікавими мемуарними зразками і ходом самого повстання.

О. Знаменський також гадає, що план був розроблений заздалегідь, зважаючи передусім на те, що солдати завчасно були поділені на загони на чолі з начальниками⁸⁴. М. Падалка в числі інших аргументів, що підтверджують завчасне розроблення і підготовку солдатів-грушківців до повстання, наводить факт риття окопів і укріплень біля Грушківських казарм⁸⁵.

Як цілісний і спеціальний документ, названий «План робіт 2-го українського полку ім. П. Полуботка з 3 на 4 липня 1917 року», він свого часу став надбанням міністра іноземних справ Тимчасового уряду, лідера кадетів, відомого історика П. Мілюкова. Як він опинився в нього – невідомо, можливо «потрапив випадково не в ті руки, для яких він передбачався»⁸⁶ (за Д. Дорошенком – через російську контррозвідку)⁸⁷, проте інтерес становить, звісно, чималий.

Щоправда, ще в 20-ті роки деякі дослідники, серед них той же Д. Дорошенко, поставилися до цього документа (його, крім П. Мілюкова, у власних руках не довелося тримати нікому) з певною недовірою, пересторогою⁸⁸. Інші, з посиланням на періодичку 1917 р., шукали аргументи на користь його існування⁸⁹. З часом же істинність плану полуботківців перестала братися під сумнів, хоча нових доказів – ні позитивних, – ні негативних вже не наводилось⁹⁰.

Через неможливість вивчення оригіналу документа, думається, можна все ж таки висловити припущення, що план дійсно існував. Твердженням і свідоцтвам П. Мілюкова можна довіряти, зважаючи не лише на його високий фаховий авторитет. Порівняння пунктів плану і наступних дій повсталих наочно переконують у значній їх подібності, що важко пояснити простою випадковістю. Істотне значення має датування плану «3 3 на 4 липня 1917 року», що наводить на думку про завчасну підготовку документа, до якого були внесені певні корективи після перенесення моменту виступу на добу (наприклад, згадка про Другий Універсал Центральної Ради, опублікований у газетах 4 липня 1917 року – В. С.).

Єдине, що викликає якщо не сумнів, то, принаймні, запитання – це купюри документа (що криється за пропусками?). Згідно з документом, введеним в обіг П. Мілюковим, передбачалося:

«1) Сповістити окремими листівками всі українські частини Києва о першій ночі, що 2-й укр. полк імені П. Полуботка виступає;

2) о третій годині ночі зайняти всі важливі пункти Києва, для чого: а) захопити головне помешкання Оберучева: тут буде знаходитися весь наш виконавчий комітет. Це – головне місце, тут буде наш резерв... б) захопити квартиру Лепарського (начальника міліції)... в) штаб кріпості, Цитадель, г) Раду робітничих і солд. депутатів... д) штаб Київської військової округи...; там головна військова сітка, склад військових бланків, типографія; ж) Товарова станція; з) скарбницю... і) банк; к) головна квартира міліції... л) мости на Дніпрі... м) Жидівський базар»⁹¹.

На чолі повсталих мають бути «своїх 6 людей, котрі мусять усім завідувати і вести повстання». Це молодший урядник Осадчий (автор плану) – «голова», Квашенко – секретар, поручник Романенко (що пристав неохоче), прапорщик Майстренко (найдіяльніший керівник), прап. Стріленко і молодший урядник Сподаренко»⁹².

Звертає на себе увагу відсутність чіткої логіки у мотивуванні дій полуботківців: «Розглядаючи сучасне становище народів, які населяють Росію, ми бачимо, що український народ не має тих прав, яких домагається кожна окрема нація і які мають належати кожному окремому народу. Висунутий Російською революцією лозунг самовизначення народів залишається лише на папері. Ми, українці-козаки, що зібрались в Києві, не хочемо мати свободи лише на папері або півсвободи. Після проголошення першого Універсалу (другого ми не визнаємо), ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Для цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують роботу українців, скидаємо з їх постів силою, не рахуючись з Російським Урядом. Визнаючи Українську Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли ми все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємось Українській Центральній Раді. Тоді вона повинна буде порядкувати як у Києві, так і на всій Україні, як у своїй хаті»⁹³.

Щонайменше викликає подив та обставина, що творці плану розраховували у разі його реалізації привести до повновладдя силу, яка поки-що явно ухилилася від прямої, відкритої конфронтації з Тимчасовим урядом, не йшла на рішучі кроки щодо державного самовизначення України. З цього погляду в Києві на той час існувала лише одна скільки-небудь впливова відома організація, що намагалася тиснути на

Центральну Раду, вимагаючи від неї кардинальної позиції. Це був Український військовий клуб імені П. Полуботка на чолі з М. Міхновським. Зрозуміло, що реакція клубу на обнародування Другого Універсалу могла бути лише негативною, що й зафіксував документ. (До речі згадка про Другий Універсал – ще один доказ остаточного прийняття плану – 4 липня 1917 року.

В історіографії уже висловлювались аргументи й міркування (вони не знайшли заперечень) про те, що навряд чи до вироблення плану, як і здійсненого у відповідності з ним виступу мав безпосереднє відношення М. Міхновський⁹⁴. А П. Скоропадський взагалі твердив, що «проти Міхновського з'єднались обидві українські соціалістичні партії – есдеки і есери. Винниченко, Петлюра і Грушевський спільними силами старалися вирвати з його рук провід над національним рухом в війську, але це їм вдалося зробити тільки за поміччю Керенського, який, як я чув, на прохання Петлюри заслав Міхновського (що був як адвокат прикомандирований до Київського військового суду) в далекий кут Румунського фронту»⁹⁵.

Жодного разу прізвище Міхновського не згадується в документах, публікаціях українських газет початку липня 1917 року. Все це дає підстави вважати не лише недоведеним твердження про участь М. Міхновського у повстанні полуботківців, а й у підготовці його плану. Швидше можна згодитись на те, що М. Міхновський був незаперечним натхненником самочинного творення українських збройних сил як оплоту Української держави. І саме з цього погляду формування полуботківського полку на зразок богданівського (здійсненого за наполяганням М. Міхновського і за його планом) можна кваліфікувати як дітище М. Міхновського, втілення його намірів.

Зрештою, в наведених вище документах, що походили з табору «полуботківців», жодного разу не згадується імені С. Петлюри, як, втім, і УГВК. Як це можна зрозуміти? Як свідоме ігнорування того, кому хоча б до певної міри ввірялася доля українського солдата? Як відсутність авторитету, впливу на події?..

Виступ солдатів-глушківців розпочався згідно з виробленим планом, після півночі 5 липня 1917 р. Без особливих вагань наелектризований, зголоднілий, озлоблений натовп полуботківців на перший же рішучий заклик кинувся до Києва. Уже з 2-ї години ночі з 4 на 5 липня в штаб Київської міліції стали надходити повідомлення, що на Сирці збираються дуже збуджені солдати-українці. З вигуками «Хліба дайте – ми голодні!» вони почали розтікатися в різних напрямках⁹⁶. Орган українських соціал-демократів «Робітничка газета» так описувала початок виступу: «Вночі з 4 на 5 липня начальник київської міліції п. Лепарський одержав відомості про те, що на Сирці збираються солдати, що звать себе «полуботківцями», українці з полку ім. П. Полуботка, і щось заміряють робити, але що саме, сього ніхто докладно не знав. Не знали, як показали дальші події, й самі «полуботківці». Ясно лише одно – сих людей ніби умисне виголоджували кілька днів, бо першим їх криком було «ми голодні й босі – ми хочемо хліба!» Се сказали вони богданівцям, які хотіли їх заспокоїть й закликали до порядку.

І от ця зголодніла маса, ще відповідно загітована, рішила скористати тимчасовим заколотом, який виник в зв'язку з останніми петроградськими подіями. Не уявляючи

собі ясно, що саме їм треба робити, не маючи ніякого плану, ніяких ідейних гасел – маси голодних людей ідуть і роблять низку непотрібних, нерозважних вчинків»⁹⁷.

Полуботківці передусім захопили зброю і кілька автомобілів у казармах 1-го запасного Українського полку, в залізничному батальйоні і п'ятому авіапарку. Богданівці, за деякими твердженнями, спробували заступити дорогу бунтівникам, з іншими ж – перейшли відразу на їх бік⁹⁸.

За свідченнями командира полку імені Б. Хмельницького, його підлеглі в складі чотирьох рот вийшли з Бендерських казарм назустріч полуботківцям, не захопивши жодного патрона⁹⁹, і дружельно пропустили повсталих біля Караваєвих дач до міста¹⁰⁰.

Між третьою і четвертою годинами ранку полуботківці на кількох автомобілях з'явилися на Хрещатику і Олександрівській вулиці, почали обеззброювати і заарештовувати міліцейських чиновників і постових міліціонерів. Близько п'ятої години вони захопили штаб міліції у Старокиївському районі і заарештували там начальника міліції міста, поручика А. Лепарського.

Після свого звільнення, приблизно через шість годин, останній розповів, що особи, які його заарештовували, стверджували, ніби вони діяли від імені двох полків – гетьмана Полуботка і Богдана Хмельницького.

На запитання А. Лепарського, чи знають солдати про акт Центральної Ради (очевидно мова йшла про Другий Універсал – В. С.) і чи усвідомлюють вони, що їх дії суперечать цьому акту, ті відповіли: «Ми не знаємо і знати не хочемо. Якщо буде потрібно, заарештуємо і Центральну Раду»¹⁰¹.

Через деякий час з'явився і якийсь самозваний начальник міліції, що зажадав від А. Лепарського передачі справ. У приміщенні помічника начальника міліції доктора Анохіна були зламані всі шафи і пограбоване все майно. Із арсеналу штабу міліції забрано 155 револьверів системи «наган» і 70 тис. патронів до них, 15 револьверів системи «Сміт і Вессон», австрійські шашки та інше озброєння¹⁰². Під час розподілу майна і зброї між солдатами виникали сутички й бійки.

На запитання, навіщо полуботківці вдалися до роззброєння міліції, ті відповіли: «Ми діємо за наказом командира полку Богдана Хмельницького Капкана, який всім розпоряджається»¹⁰³.

Солдати також спробували відібрати у помічника комісара Старокиївського району Гуляєва ключ від камери, де знаходилися заарештовані, але, зустрівшись з рішучим опором, відмовилися від наміру.

Близько шостої години ранку полуботківці оточили приміщення державного банку і виставили свій караул. До приміщення, що всередині охоронялось юнкерами, вони зайти не наважилися. Було також зайнято казначейство, що паралізувало його роботу: приміщення заповнило більше 300 чоловік¹⁰⁴.

Солдати-полуботківці оточили ряд державних установ, серед яких будинок присутственных місць. Поширились чутки про захоплення пошти і телеграфу, та невдовзі надійшли офіційні повідомлення про те, що їх охорону продовжують здійснювати юнкери першої школи прапорщиків.

Виникли безпорядки. М. Грушевський стверджує, що до повсталих приєдналася частина Українського Генерального військового комітету (хоч не називає жодного

імені). Це, звичайно, вплинуло на моральний дух повстанців і, на думку Голови Центральної Ради, в значній мірі пояснює початкові успіхи солдатів-грушківців¹⁰⁵.

Паралельно здійснював свої маневри і Перший Український полк. На шосту годину ранку його основні сили зосередилися біля будинку Центральної Ради. Тут командир полку Ю. Капкан підписав наказ: «Тимчасово беру на себе владу в м. Києві до з'ясування становища. Прошу мені підкорятись і завіряю, що жодних безпорядків не буде. Наказую всім військовим частинам м. Києва у повному складі з'явитись до Української Центральної Ради і чекати моїх розпоряджень. Проти українців ніяких виступів не робити»¹⁰⁶.

Дії Ю. Капкана, зокрема наведений наказ, більшість дослідників схильні розцінювати передусім як пряме свідчення причетності до виступу полуботківців Центральної Ради, Генерального військового комітету. Зокрема, О. Знаменський вважає, що Рада безпосередньо підбурила полуботківців на виступ, коли стало відомо про збройну демонстрацію петроградських робітників і солдатів, яка поставила під сумнів подальше існування Тимчасового уряду. В такій обстановці, турбуючись і про свою власну долю (на випадок падіння петроградського уряду), і щоб випередити можливий виступ київських більшовиків, було вирішено використати збуджених, знервованих солдатів-полуботківців¹⁰⁷. Досить складна схема-розрахунок. І виглядає, здається, логічно. Та в кожному з елементів допущено хоч невеличке, та все ж перебільшення. Весь вищенаведений фактичний матеріал не дає достатніх підстав для таких висновків, яких дійшов О. Знаменський.

Що ж до наказу Ю. Капкана, то, гадається, він має оцінюватися не як логічне продовження вчинків полуботківців, чи як акт, що з них витікає і їх вінчає, а навпаки, як такий, що намагається перешкодити розвитку, поширенню небажаних процесів, як спроба опанувати становищем, звести нанівець те, що встигли заподіяти полуботківці, стати на заваді їхніх наступних проявів. Адже саме даний наказ став підставою для того, щоб направити солдатів-богданівців на чолі з деякими членами УГВК для зміни караулів полуботківців. І це почало здійснюватись уже зранку 5 липня, тобто ще до того, як «мавр зробив свою справу», як оговтались і перейшли у рішучий контрнаступ військові власті штабу КВО.

Тим часом повсталі солдати продовжували розтікатися по місту, займаючи установи, влаштуваючи погроми, наводячи жах на громадян. Вони швидко зайняли Либідський район. Було заарештовано коменданта м. Києва генерала Цищовича. А в квартирі полковника К. Оберучева, який саме перебував у поїзді по підпорядкованих йому частинах у Житомирі, натовп полуботківців вчинив справжній погром¹⁰⁸.

Забрано дорогоцінності, значну кількість речей. Але сюди встигли прибути юнкери і солдати, вірні командуванню штабу округи. Погромників заарештували і доставили до Маріїнського палацу. В одного із заарештованих вилучили офіційне посвідчення члена Ради полку ім. гетьмана Полуботка.

Щодо особистої позиції і дій Ю. Капкана міркування, які заслуговують на увагу, наводить М. Падалка: «Полковник Капкан знав про організацію виступу й організаторів його, навіть більш того, був в зв'язку з ними, але виступити не хотів і не міг. Невдалий виступ Богданівського полку разом з полуботківцями міг би здискредитувати

тоді ще слабе українське військо в Києві і привести до небажаних наслідків. Отже, полковнику Капкану приходилося грати подвійну роллю: він був у зв'язку з організаторами повстання, хоч участі в підготовці його й не брав, з другого боку мусив солідаризуватися з Генеральним Комітетом як вищою українською військовою владою і виступити проти полуботківців¹⁰⁹.

У ході подій офіцери, що командували полуботківцями, вдалися і до морально-го шантажу. Так, оточивши наряд юнкерів, що охороняли склад тилової збройної майстерні Південно-Західного фронту, вони заявили начальнику караулу, що «стався переворот, всі наділені владою особи на чолі з комендантом і начальником міліції заарештовані і на їх місця призначені українці». Офіцери додали, що «сьогодні буде опубліковано Український маніфест Центральної Ради»¹¹⁰. «Психологічна атака» мала успіх – караул юнкерів було знято і зловмисники одержали (хоч і офіційно оформлені довідкою складу) 10 кулеметів і 1200 гвинтівок¹¹¹.

За іншими даними, полуботківці захопили в арсеналі 1500 рушниць¹¹².

На більшість киян виступ полуботківців справив враження вибуху бомби. Гнітючий, почасти панічний настрій посилювався з виходом газет, які на перших сторінках крупним шрифтом, з відтінком трагічності, повідомили про останні події. Тут же вмішувалися надто тривожні телеграфні матеріали про сплеск стихії в Петрограді.

Очевидці були збентежені небаченим до того дійством.

Різною була реакція політичних кіл на розвиток кризи в Києві. Мабуть, найбільш поінформованими про настрої полуботківців, їхні можливі дії були Центральна Рада, Український Генеральний військовий комітет. У приміщенні Української Ради була скликана екстрена нарада Генерального Секретаріату за участю членів УГВК, коменданта міста генерала Цищовича, якого повсталі досить швидко звільнили з-під арешту, начальника штабу Київської військової округи, а також представника полуботківців – командира полку, прапорщика Романенка. В результаті, командир повсталих дав згоду передати всі караули, зайняті полуботківцями, полку ім. Б. Хмельницького¹¹³.

Засідання в Генеральному Секретаріаті відбувалося уже після одержання інформації про розстріл демонстрації в Петрограді і зосередження влади в руках Тимчасового уряду. Безумовно, це не могло не вплинути на зміст рішення. Операція ж зі «зміною караулів» була, очевидно, найбезболіснішою і водночас давала Центральній Раді можливість наступного маневрування, більше того, нагромадження політичного капіталу за будь-якого варіанту розвитку подій.

В офіційному повідомленні «Робітничої газети» позиція і дії українського проводу знайшли таке висвітлення: «Коли про події довідалась У. Ц. Р[ада] й Генер. Військ. Комітет, вони негайно ж вжили всіх заходів, щоби встановити у місті спокій і порядок.

Був викликаний полк ім. Хмельницького і за його допомогою вже на 1-шу годину дня було знято всі караули полуботківців і припинено всякі непорядки у місті. Майже ніде полуботківці не робили опору, лише при видаленню їх зі речових складів і арсеналу виникли сутички й дійшло до вжиття зброї. Є поранені й убиті з тої й з другої сторони. Витісняли тут полуботківців юнкери»¹¹⁴.

Участь чинів Центральної Ради і УГВК в агітації серед полуботківців здебільшого була ефективною. Газета так передає один з епізодів: «Члени Ради вступають у

розмову з солдатами. Український військовий депутат прап. Герасименко звертається до сотні з короткою промовою і запитує, чи довіряють вони Центральній Раді.»Віримо!» – дружно відповідають солдати і погоджуються йти назад в свої казарми»¹¹⁵.

Дії Центральної Ради, УГВК і Штабу Київської військової округи координувалися. Ще о 10 годині ранку на нараді представників Генерального секретаріату Центральної Ради і командування КВО було досягнуто угоди, згідно з якою полковник Ю. Капкан відмінив наказ про зосередження в своїх руках повноти влади і зобов'язав всі військові частини підкорятися розпорядженням командуючого округою¹¹⁶.

Мабуть, вперше дійшли не просто згоди, а такої єдності поглядів і дій, коли керівництво операціями довіряли представнику УГВК. Виконуючий обов'язки головного начальника Київської військової округи генерал-лейтенант Трегубов (Оберучева, як зазначалося вище, в Києві на той час не було) видав такий наказ по Київському гарнізону: «Члену Українського Генерального військового комітету, що состоїть при Центральній Раді, Генерального штабу ген-майору Кондратовичу доручаю за згодою Української Центральної Ради встановити порушений в деяких частинах гарнізону м. Києва порядок. В разі потреби звертатись до коменданта за нарядам війська. 5 липня 1917 р. Ген.-лейт. Трегубов»¹¹⁷.

Не можна відкинути і свідомого прагнення начальства штабу КВО якомога більше «задіяти» для придушення виступу полуботківців УГВК, яким керував С. Петлюра. Адже саме 5 липня в «Робітничій газеті» з'явилася стаття «Військовий Генеральний Комітет» за підписом «Д.А.», що своєрідно тлумачила положення Другого Універсалу, в якому не було згадки про Генеральний військовий комітет, а йшлося лише про представництво Центральної Ради у різних військових інстанціях з метою комплектування окремих українських частин. «Отже, – зазначалося в публікації – ясно, що завданням Генерального Комітету має бути комплектування українських частин, значить організація їх і тільки. Права і обов'язки командування до Генерального Комітету не належать. Міністри, що вели переговори з Центральною Радою, рішуче побачили порушення єдності армії в уділенню Генеральному Комітетові права командування.

Розуміється, це право дуже важливе, але і дуже відповідальне. Віднині, позбавившись права командування, Генеральний Комітет, а з ним і Центральна Рада, не несуть ніякої відповідальності за виконання військових обов'язків українськими частинами.

Відправка українських частин на фронт, згода чи незгода їх іти в атаку, це все тепер діло їх і загального командування, Український Генеральний Комітет в тому вмиває руки. Члени Генерального Комітету, можливо, як громадяне, але як приватні громадяне, могли б проводити агітацію відповідно своїх переконань, але це ні в якому разі віднині не є їх обов'язком¹¹⁸.

Безперечно, за цільовим призначенням стаття багатоаспектна. Її автор (очевидно це Дмитро Антонович¹¹⁹) прагнув зняти з Генерального військового комітету відповідальність за дії полуботківців. Водночас наперед заспокоювалось військове керівництво російської армії – УГВК не буде претендувати на командні функції. Його роль значно скромніша – лише комплектування військових частин. Звісно, УГВК на чолі з

С. Петлюрою мав взяти на себе провину на формування полку на початковій стадії, а пізніше – то вже турбота військового начальства.

Навряд чи ідеї статті могли сподобатися самолюбивому С. Петлюрі – з окресленими повноваженнями він ніяк не міг претендувати на ключові ролі як у військовому, так ще більше, у національно-державному будівництві.

Та нічого не вдієш – треба було якось виплутуватися, заробляти прихильне ставлення начальства, яке не дозволило УГВК, його керівникові вийти «сухими з води». Не треба було володіти особливим даром фантазії, щоб зрозуміти, що військовою мовою у воєнний час означали формулювання наказу генерала Трегубова: «встановити порушений порядок» і «в разі потреби звертатися за нарядом війська». С. Петлюра як головний «українізатор війська», керований ним УГВК мали вчинити насильство над частиною, що вирішила українізуватись.

З іншого боку, вражало самолюбство й те, що його «обходили», «не довіряли»; роль «усмирителя» полуботківців відвели кадровому генералу Кіндратовичу – рядовому члену УГВК, а не його голові – С. Петлюрі...

Перспективи солдат-грушківців були незавидними – роззброєння і відправка на фронт.

Для «наведення порядку» на допомогу Першому українському запасному піхотному полку ім. Б. Хмельницького штабом КВО були виділені 3-я школа прапорщиків, підготовча командна школа, гвардійський кірасирський полк, 2-й запасний саперний батальйон, артилерійський підрозділ¹²⁰.

Було видано наказ про негайну здачу повсталими зброї¹²¹. При певних розбіжностях поглядів щодо використання військової сили (Центральна Рада прагнула все ж по змозі м'якше, делікатніше розв'язати конфлікт) одними вмовляннями, звичайно, не обійшлося. Так, невдовзі після блокади банку туди були направлені посилені наряди юнкерів, які заарештували всіх полуботківців, що там знаходились, і відвели їх до штабу фортеці. Аналогічні арешти відбулися і в ряді інших пунктів, де виялялися безчинства повсталих. За повідомленням «Киевской мысли», «заарештовані безперервним потоком зранку доставляються в штаб фортеці і палац (Маріїнський палац – В. С.). мобілізовано всі сили Київського гарнізону, військові частини енергійно придушують безчинства полуботківців, які весь час продовжуються.

В палаці встановлено безперервні чергування із представників штабу фортеці, штабу військової округи, Рад робітничих і військових депутатів і громадських організацій.

На вулицях затримують масу осіб з пограбованими речами. їх доставляють у Палац, піддають допросам¹²². Старшин переправляли до приміщення Центральної Ради, де під чесне слово і зобов'язання повернутись у казарми їх відпускали¹²³.

Надійшли повідомлення про перші збройні сутички, про поранених і вбитих.

Виконками громадських об'єднаних організацій, рад робітничих і солдатських депутатів направили військовому міністру повідомлення про виступ полуботківців¹²⁴. До нього, безумовно, надійшли відомості і від штабу КВО. У відповідь О. Керенський передав телеграфом до Києва вимогу командуючому округом «всіма наявними засобами охороняти порядок у військах і негайно припиняти будь-які спроби відкритої

непокори, протидії і збройного опору владі Тимчасового уряду. В разі необхідності міністр пропонував «рішуче діяти відповідно до обстановки, не чекаючи подальших вказівок»¹²⁵.

Військове командування КВО вжило ряд рішучих заходів для опанування ситуацією. Керівництво діями щодо боротьби з безчинствами було передано генерал-майору Оболесову. Спеціальним наказом заборонялися без відома останнього будь-які кроки¹²⁶.

У свою чергу Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко надіслав інформацію Тимчасовому уряду: «У відповідь на ваше запитання про відгуки петроградських подій в Києві повідомляю: Центральна Рада і виконавчі комітети послали до Петрограда телеграму з заявою про цілковиту готовність всіма силами піддержувати Тимчасове правительство і з осудом виступів безвідповідальних груп. Видана відозва до населення Києва і всього краю.

Вночі на 5 липня група українців-вояків біля 5 000 чоловік, яка складалася з ешелонів, що проходили через розбивний пункт, та самовольно і всупереч розпорядженню Генерального Комітету назвала себе полком імені гетьмана Полуботка, захопила арсенал, озброїлась і поставила караули коло державних установ. Генеральний Секретаріат негайно вжив рішучих заходів до встановлення порядку. Викликано військово гарнізону, як українці, так і росіяни охороняють місто.

Частину повсталих заарештовано. Інші повстанці під впливом рішучих заходів Генерального Секретаріату лишають фортецю та арсенал. Охорону беруть на себе полк імені Хмельницького, сапери, юнкери та інші частини гарнізону. За згодою Секретаріату з командуючим військовою округою охорона міста та околиць, а також відновлення порядку доручено члену Генерального Комітету генералу Кондратовичу.

Секретаріат у справі заспокоєння міста йде в тісному контакті з місцевими комітетами громадських організацій, Радами робітничих та солдатських депутатів. Місцеві організації більшовиків, разом з іншими революційно-демократичними організаціями, сприяють заспокоєнню. Не вірте агентським і газетним звісткам – вони складені нашвидку, під впливом неперевіраних чуток, які розповсюджуються наляканою людністю. Відомо поки що тільки про одного пораненого»¹²⁷.

Незважаючи на вжиті заходи, роззброїти всіх полуботківців, вичерпати конфлікт 5 липня так і не вдалося.

Зокрема, на Печерську до самої ночі йшли багатолюдні мітинги, виступали численні промовці. Щоправда, значну частину полуботківців вдалося повернути до казарм.

У ніч з 5 на 6 липня 1917 р. під головуванням М. Грушевського відбулося засідання Малої Ради, яке, звичайно, першим питанням розглянуло події, викликані виступом полуботківців. У його обговоренні взяли участь М. Ковалевський, М. Грушевський, Б. Мартос, Л. Кондратович і Березнюк. Ухвалили: «Доручити Генер. Секр... по військовим справам, щоби він негайно розглянув події з полуботківцями, в'яснив дійсний стан справи, випустив окремі повідомлення до населення міста Києва з в'ясненням правдивого характеру події і зложив справоздання на слідуєчому засіданні Малої Ради»¹²⁸.

На виконання рішення Ради Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко і Генеральний секретар військових справ С. Петлюра звернулися з відозвою «Од Генерального Секретаріату». Виклавши хід повстання, давши йому негативну оцінку, вони завершували її словами: «Повідомляючи про сумний і недопустимий вчинок гвалтівників-українців, Генеральний Секретаріат повідомляє громадян міста Києва і цілої України, що він, беручи після Універсалу Центральної Ради й декларації Російського Тимчасового уряду в свої руки владу, обороняючи інтереси революції на Україні, не допустить, щоб волю і громадський лад ким би то не було порушено. Закликаючи громадян до спокою, до праці, Генеральний Секретаріат разом з тим повідомляє, що він зуміє дати раду тим, хто йде всупереч волі наших найвищих установ і заважає їм працювати на добро України та революції»¹²⁹.

7 липня з Житомира «з поїздки по округу» повернувся комендувач КВО полковник К. Оберучев¹³⁰ і надав діям щодо ліквідації конфлікту в Києві більшої рішучості, жорстокості. На його настрій, очевидно, вплинув і факт погрому власного помешкання. Коли делегація полуботківців, обрана напередодні в Грушках, направилася до Педагогічного музею для переговорів з Центральною Радою, то частина її була заарештована, решта дісталася до місця, подолавши значні труднощі і спізнившись у результаті на 2 години. Заарештовані члени делегації теж були доставлені до Центральної Ради представником міліції через кілька годин і звільнені лише після посвідчення членів Центральної Ради.

Під час переговорів між делегацією полуботківців і членами Ради та Секретаріату делегати вели себе поміркованіше, ніж у попередні дні. Основним домаганням було послати їх на фронт єдиним полком. Погоджувалися навіть не формуватись остаточно в Києві, а «щоб лише принципіально визнати їх полком». Аргументувалося це тим, що коли розкидають по різних частинах, над ними можливі знущання через вчинені бешкети. Для цього просили ще раз звернутися до російського уряду за дозволом.

Залишення зброї постійно не домагались, а на тому, щоб полк звався іменем гетьмана Полуботка і зовсім не наполягали, бо їм, як самі визнавали, «після всього того, що сталося, сама ця назва буде викликати неприхильне ставлення до полку.»

У скоєному полуботківці не визнавали своєї вини, доводячи, що вони лише провели демонстрацію без людських жертв, а якщо такі й були, то сталося це через тих, хто нападав.

Усіх карних злочинців та непевних осіб полуботківці охоче погоджувалися видати, оскільки самі не хотіли, щоб ті були серед них; і як тільки буде дана згода йти на фронт полком, то на другий же день вони виступлять, не чекаючи технічного облаштування¹³¹. Генерал Л. Кондратович, котрий долучився до переговорів, повідомив, що К. Оберучев дав розпорядження вжити найрішучих заходів і силою примусити полуботківців йти на фронт. На виконання цього розпорядження до Грушок послано військо з гарматами, зокрема кірасирів 2-го саперного батальйону і курсантів підготовчої школи прапорщиків¹³².

В. Винниченко і Л. Кондратович зараз же поїхали до К. Оберучева з проханням не застосовувати зброї, а зачекати до 12 години ранку 8 липня, коли вони сподівалися на відповідь із Петрограда. Така відстрочка, на їх думку, не пошкодить, і на другий

день полуботківців можна буде так само втихомирити, визнавши їх полком, або примусивши їх силою скласти зброю.

Такого ж змісту телеграму В. Винниченко відразу ж направив по прямому проводу Тимчасовому уряду. Та К. Оберучев відмовився відмінити своє розпорядження, посилаючись на те, що спинити війська, які уже вирушили і незабаром будуть у Грушках, неможливо.

Після цієї звістки переговори були припинені і делегати-полуботківці, переконавшись, що Генеральний Секретаріат і Генеральний військовий комітет нічого вже не зможуть вдіяти, повернулися до Грушок, щоб запобігти можливій провокації та умовити солдатів скласти зброю. Однак делегати зазначили, що хоча вони не бажають кровопролиття, але не мають і наміру здати зброю К. Оберучеву, а лише Центральній Раді¹³³.

На двох автомобілях разом з делегацією полуботківців до Грушок поїхали від Генерального Секретаріату І. Стешенко та Б. Мартос з метою, щоб до прибуття посланого К. Оберучевим війська умовити полуботківців скласти зброю не перед збройною силою останнього, а перед моральним авторитетом Центральної Ради. Але там уже розпочалася стрілянина.

Різні джерела по-різному визначають ініціаторів сутичок. Та, очевидно, за тих обставин це вже було непринципово. Адже одна збройна сила йшла на іншу, і тут найменший конфлікт відразу ж закінчувався застосуванням зброї. А в результаті вбито чотирьох солдатів-грушківців, поранено трьох кірасирів і двох курсантів¹³⁴. Делегатам від Генерального Секретаріату з великими труднощами вдалося вгамувати пристрасті. При цьому довелося ще раз посилати гінця до К. Оберучева (цим гінцем був Б. Мартос) і відмовити його від виконання наказу про арешт всіх офіцерів-полуботківців.

Врешті-решт в обстановці напруженого, та все ж спокою полуботківці надвечір стали здавати зброю солдатам полку ім Б. Хмельницького¹³⁵. Лише до «Арсеналу» було відправлено 14 возів, наповнених конфіскованою зброєю¹³⁶.

8 липня 1917 р. Генеральний Секретаріат заслухав повідомлення І. Стешенка і Б. Мартоса про переговори з полуботківцями в Грушках 7 липня і про здачу полуботківцями зброї полкові Б. Хмельницького. Генеральні секретарі заявили, що, на їх думку, при відправці полуботківців на фронт їм слід видати посвідчення, в якому б зазначалося, що Центральна Рада визнає їх полком ім. Полуботка і буде клопотатися про затвердження полку урядом¹³⁷. І. Стешенко доповів про умови, на яких полуботківці згодилися віддати зброю:

«1) Полк Ц. Р. визнає на папері і буде настоювати перед міністром і Ген. Штабом про затвердження полку; 2) Рада дає прапора; 3) Начальники остаються теперішні при полку і Ц. Р. буде клопотатись про їх затвердження (крім тих, проти затвердження котрих будуть подані важні причини); 4) З ешелонами одправляються члени Ц. Р. для одстоювання прав призаного полку; 5) Обмундирування видається до посадки; 6) До посадки робиться пильний огляд козаків, через те що між козаками є багацько хворих; 7) Ц. Р. береться клопотати про жалування для козаків з 1-го червня; 8) При ешелонах повинна бути організована медична допомога; 9) Зброя, яка єсть при полку,

відається по наказу Ц. Р.; 10) Козаки видають всіх уголовних, видачі яких буде домогатись прокурор».¹³⁸

Далі В. Винниченко доповів про незгоду начальника кабінету військового міністерства присвоїти полуботківцям назву, якої вони домагаються. Таку назву, як ні до чого не зобов'язуючу, можна було дати вже на місці. С. Петлюра доповів про заходи, яких вжив УГВК для відправки полуботківців на фронт, в український корпус.

Генеральний Секретаріат ухвалив:

1. «Видати полуботківцям таке свідоцтво: 1. Ц. Р. цим посвідчує, що після того, як козаки з Грушок зложили зброю і увільнили себе од злочинних елементів, Ц. Р., приписуючи їм негайно йти на фронт, визнає можливим, що козаки пішли на фронт під назвою полку ім. Полуботка, але не маючи права затвердити полк, буде клопотатися про затвердження його перед Временним Правительством. 2. Ген. Військ. Ком., як орган організаційний в справах військових, має подбати про те, щоб козаки з Грушок пішли до одної дивізії і, по-можливості, до одного полку, щоб тому полку було дано назву полку імені П. Полуботка. 3. Коли прав-во через обставини воєнного часу цього не зможе зробити, тоді козаки мають право вступити в ту військову одиницю, яку їм вкаже військова власть. 4. При ешелонах полуботківців мають бути командировані представники Ц. Р. для спроводу полуботківців і налагодження справи на місці. 5. Дальше ведення справи з полуботківцями на основі зазначених вище постанов доручено Генеральному Секретареві по справах військ. С. Петлюрі»¹³⁹.

Максимально повне документальне відтворення епізоду з полуботківським виступом дозволяє наблизитись до об'єктивної оцінки ролі С. Петлюри (на фоні поведінки інших діячів Центральної Ради, УГВК) в надскладних, дуже суперечливих процесах українізації армії, глибше збагнути сутність самого феномена.

Офіційний Петроград по-великодержавницьки сприймав коливання Центральної Ради, загалом небезпідставно розраховуючи, що без належної збройної опори заявлена українська автономія не становить серйозної загрози, не зможе протистояти грубому силовому тискові, а лідери українства зрештою змушені будуть погодитися з тим, що їм буде продиктовано зверху.

Підтвердзень цьому чекати довго не довелось. Уже наприкінці липня розігралися трагічні події з Першим Українським козацьким полком ім. Б. Хмельницького. Після свого сформування полк не відправився на фронт, як це планувалося спочатку. Не останню роль тут відігравало те, що Центральна Рада, не маючи більше іншої військової сили, не поспішала віддаляти його від себе. Полк став «більмом на оці» військовому начальству¹⁴⁰, і навколо нього та й у Києві взагалі почали нагнітатися пристрасті. Так, командуючий Київської військової округи полковник К. Оберучев на противагу проханням Ради надіслати до Києва кубанських козаків-чорноморців (можна буде розраховувати на прихильність останніх до українців) став стягати сюди донців і кірасирів¹⁴¹.

Навіть військовий міністр О. Керенський під час переговорів у Києві вимагав відправки богданівців на фронт, підбурюючи Центральну Раду до рішучих дій натяками на те, що українські козаки вже нікого не послухають.

Коли ж була досягнута угода з Тимчасовим урядом, Українська Рада зважилася спрямувати богданівців на фронт. Призначили урочистості, посвятили прапори, відслужили молебень і надвечір 26 липня перший ешелон українських солдатів (ним командував Ю. Капкан) відійшов від станції Київ-П. На radoщах богданівці здійснили рушничний салют, з яким злилися постріли з Батиевої гори... у бік ешелону. Коли поїзд проїжджав повз станцію Київ-1, по ньому почала стріляти міліція, що охороняла залізницю, й патрулі полку кірасирів. Щоправда, обійшлося без жертв. Та коли за годину проїздив другий ешелон, він був обстріляний з обох боків кірасирами і донцями, заздалегідь розставленими обабіч колії. Після зупинки потягу богданівців атакували солдати-великороси з вигуками «Ми вам покажемо автономію, хохлацькі морди!»

Внаслідок сутички загинуло 16 і поранено 30 українських вояків, роззброєно старшин, тоді як із супротивного боку ніхто не постраждав. Зброю й майно солдатів було пограбовано. С. Петлюра відправився на місце інциденту, прагнув одержати хоч якісь пояснення у військового командування, однак жоден російський офіцер не побажав входити з ним у контакт, що викликало гнівні емоції у голови УГВК. Втім це все одно не допомогло¹⁴².

Тоді С. Петлюра «переговорив» з К. Обручевим (тут порозуміння завжди було), від якого домігся, що заарештованих офіцерів-українців пообіцяли випустити, а у відповідь на телеграму в Ставку верховного головнокомандуючого одержав відповідь про рішення сформувати спеціальну комісію для розслідування інциденту¹⁴³.

Мала Рада, обговоривши інцидент на екстреному засіданні, звернулася до військового міністра з вимогою негайно припинити подальшу відправку богданівців, вивести з Києва кірасирів і донських козаків, звільнити з посади командувача Київською військовою округою полковника К. Оберучева. Військове міністерство не задовольнило жодної з цих вимог. А слідство, яке очолював генерал фон Ремер, не без втручання того ж таки К. Оберучева невдовзі констатувало, що «справа по ст. 110 припиняється через те, що винних не знайдено»¹⁴⁴. Вина була покладена, перш за все, на самих богданівців, які, буцімто, при від'їзді сильно перепилися і безладно стріляли в повітря, чому не зашкодили старшини полку¹⁴⁵.

Через три дні після розстрілу відбулася урочиста церемонія поховання загиблих богданівців. 16 трун, укритих червоною китайкою, везли на волах, погоничі були одягнені в ошатне українське вбрання. Процесія пройшла через усе місто з військового шпиталю на Флорівську гору, т. зв. Замчище, де монастир відступив їм місце для братської могили.

Гнітючі думки нав'яв похорон на Голову Центральної Ради. «Я йшов з іншими членами Ц. Ради, – писав М. Грушевський, – в сій сумній, величній і гарній процесії і думав гіркі думи про те, що українці взагалі найкраще вміють ховати. Вони великі майстри в сім ікладають в похоронні церемонії всю душу. Але підтримати за життя, в боротьбі, котру ведуть до останнього найбільш енергійні й віддані загалу люди – не їх діло, вони тримаються гасла: «моя хата скраю», беруть нейтралітет і вичікують, хто кого переможе: свій чи чужий, і коли свій поляже – справляють йому похорони і записують до національних святців...

Інцидент був сумний, бо з різних боків відкривав небезпеку, що нас оточувала. Відмітив ту ворожнечу, що нас чіпала включно до рішучості вистріляти «українську зграю», як тільки підійдуть догідні обставини. З другого боку, з'ясував, який слаб[к]ий і нездатний до боротьби матеріал було це наше українське військо, з котрим так носились наші націоналісти, такі надії покладало, і воно саме раз у раз гіпнотизувало наше громадянство гучними фразами про свою готовність підтримувати український рух, Цент[ральну] раду, українських провідників і боронити їх до останнього. Ся українська гвардія, що давала себе обстрілювати і не виявила ніякого інстинкту самооборони; сі вояки й старшини, які давали себе ображати, бити, забивати, не виявивши хоч би якоїсь елементарної реакції, і то не десь в лісі, а на очах свого полку, своїх сотень, в такім значнім зборі; сі вояки, що подіставали рани від попечення, ховаючись під локомотивами від обстрілу. Все се було дуже серйозною осторогою і дуже сумною прогнозою на будуще»¹⁴⁶.

В усій поведінці Петрограда у липні–вересні 1917 р. найсимптоматичнішим було вилучення зі складу Генерального Секретаріату військової структури. Це ще раз продемонструвало справжні позиції Тимчасового уряду, який після липневих подій поводив себе щодо України дедалі зухвало, однозначно було свідченням прагнення будь-що не допустити зміцнення сил, які виборювали автономію України. Зрозуміла річ, що за таких обставин державотворчі задуми Центральної Ради ставали все проблематичнішими, значно ускладнювались.

Домагаючись затвердження українського уряду в серпні–вересні 1917 р., Центральна Рада, побоювалася нових суперечностей у відносинах з Петроградом і питання про генерального секретаря у військових справах не порушувала, хоча ще 16 червня на цю посаду було призначено С. Петлюру. На думку В. Кедровського, цим було завдано шкоди й діяльності Українського генерального військового комітету, який також, до речі, очолював С. Петлюра, оскільки військове командування просто перестало на нього зважати¹⁴⁷.

Лише в «Декларації Генерального секретаріату України», схваленій Малою Радою 29 вересня, знову порушувалось питання про необхідність затвердження секретарства військових справ з досить обмеженою компетенцією: формування українських військових частин, право на подання верховній військовій владі для затвердження й підвищення військових чинів у військових округах в Україні й в українських військових частинах.

Не зважаючись на скільки-небудь рішучі дії явочним порядком, український політичний провід, С. Петлюра, як ключова постать процесу військового будівництва, перебували в досить складному, суперечливому, майже розпачливому морально-психологічному стані.

Так, певний час Центральна Рада, Український Генеральний Військовий Комітет дистанціювалася від подій, що відбувалися в 34-му армійському корпусі VII армії Південно-Західного фронту. Корпус складався з двох дивізій – 104-ї і 153-ї, частини яких дислокувалися від лінії фронту аж до Білої Церкви. Командував корпусом генерал-лейтенант, великий поміщик П. Скоропадський (що само по собі викликало настороженість демократичних елементів до цієї особи). Та сталося так, що саме

йому, нащадкові старовинного гетьманського роду, було запропоновано провести українізацію корпусу, перейменувавши його на 1-й Український корпус. Висунув цю пропозицію, а 18 липня 1917 р. видав спеціальний наказ Верховний головнокомандуючий генерал Л. Корнілов¹⁴⁸. Ця обставина, очевидно, також певною мірою насторожувала керівництво Центральної Ради. Хоча запідозрювати генерала в якихось політичних інтригах було не варто – з прямолінійністю мислення військового і боєм патріота, який тяжко переживав анархію і руїну на фронті, Л. Корнілов убачав в українізації один із засобів підвищення боєздатності армії. Щоправда, то був лише швидкоплинний епізод і незабаром своєї мети генерал уже прагнув досягти зовсім іншим шляхом – встановлення в Росії військової диктатури.

Проте, хоч би як там було, наказ Л. Корнілова надав поштовху для українізації 34-го корпусу. П. Скоропадський, повагавшись деякий час, з ентузіазмом узявся за справу, хоч це й призвело до виникнення гострих суперечностей і навіть конфліктів між військовослужбовцями росіянами і українцями¹⁴⁹. Урешті-решт 34-й армійський корпус дістав назву Першого Українського Корпусу і почав поповнюватись воїнами запасу, добровольцями, сотнями «Вільного козацтва», досягнувши загальної чисельності в 40 тис. бійців¹⁵⁰ (за іншими даними, корпус восени 1917 р. налічував 60 тис.). Полки 1-ї дивізії дістали спеціальні назви: Київський полк ім. гетьмана Б. Хмельницького, Стародубський полк ім. гетьмана І. Скоропадського, Полтавський полк ім. гетьмана П. Сагайдачного, Чернігівський полк ім. гетьмана П. Полуботка. Старшини (їх особливо бракувало, тому на службі залишалися й добрі професіонали-неукраїнці) дістали відзнаки: блакитні погони з жовтими смугами¹⁵¹.

Восени українізація значною мірою охопила й 6-й армійський корпус XI армії (4-а і 16-а дивізії) Південно-Західного фронту, особливо 16-у дивізію, де був обраний командний склад з українців¹⁵².

На фронтах, віддалених від України, чи не найбільшого розмаху українізація набула на Північному (Ризькому) фронті, особливо в XII армії, де служило понад 120 тис. українців (всього на фронті у складі I, V та XII армій перебувало 360 тис. українців). Культурно-просвітницька діяльність тут розпочалася ще навесні 1917 р. Згодом була організована армійська Рада, а 6 травня 1917 р. в Ризі відбувся з'їзд українців XII армії, на якому було схвалено рішення звернутися до властей з проханням про українізацію 21-го армійського корпусу і про формування в інших частинах українських сотень і куренів. Але належного зв'язку між українцями різних армійських підрозділів налагодити не вдалося, спорадичними вони були і з Центральною Радою, УГВК, які, на думку солдатів, не виявляли до них належної уваги чи інтересу. Як наслідок цього, український рух у 136-й піхотній дивізії, в 3-й піхотній Особливій дивізії і 21-му армійському корпусі лише подекуди вдалося закріпити організаційно, проте досягнутого виявилось замало для того, щоб частини діяли як українські й принесли користь справі української державності¹⁵³.

Схожі процеси відбувалися також у 9-му корпусі Західного фронту і 36-му Румунського фронту¹⁵⁴. Загалом же на корпусному рівні українізація війська широких масштабів не набула, попри те, що тенденція до неї виразно спостерігалася на всіх фронтах. На рівні менших військових з'єднань також позначалися ті самі загальні

тенденції, хоча в одних випадках масштабніше, результативніше, в інших же справа не пішла далі декларацій, зрозумілого вияву політичних симпатій, які не завершилися визначеними організаційними кроками й рішеннями.

Так, наприклад, в Умані солдати-українці 14-го піхотного резервного полку зажадали перейменування їх на український полк ім. І. Гонти. В Житомирі один з піхотних полків перейменував себе на український полк ім. П. Сагайдачного. В Ростові-на-Дону сформувався полк ім. П. Полуботка (5 000 солдатів-українців). В Саратові сформувався полк ім. І. Мазепи. В Москві було створено Український Запорозький полк¹⁵⁴. В інших містах також формувалися полки, батальйони і сотні. Проте активної участі в наступних змаганнях вони не брали.

Учасники подій не раз зазначали, що на рівні невеликих військових частин українізація здійснювалась переважно самочинно, як реакція на почуту ідею, заклик, проте без втручання, скеровуючої ролі українського центру – Центральної Ради, УГВК. Так, Ю. Науменко пише, що в штурмовому курені (ударному батальйоні смерті) 102-ї піхотної дивізії 39-го армійського корпусу Особливої армії Південно-Західного фронту ініціатива була цілком за низами: «Мушу зазначити, що цілий цей процес повільного перетворення російської частини в українську відбувався цілком самочинно, без будь-яких наказів згори і навіть без заохочувань чи підтримки українських чинників з Києва»¹⁵⁵.

Слід, звичайно, враховувати, що без серйозної підтримки проводити українізацію в невеликих частинах, з неукраїнським командним складом, в оточенні інших частин, що нерідко з різних причин не симпатизували подібним спробам, було дуже нелегкою справою. Ефективніше цей процес здійснювався в Києві, де військове міністерство у вересні 1917 р. дало згоду на українізацію запасного гарматного дивізіону, запасного інженерного полку, телеграфної запасної роти, запасного батальйону самокатників і розгортання запасного кулеметного батальйону в український полк двобатальйонного складу. Обіцявся дозвіл на формування нового запасного піхотного полку й двох кавалерійських¹⁵⁶.

Розуміючи, що процес українізації багато в чому залежатиме від наявності українських командних кадрів, С. Петлюра домігся від Верховного головнокомандуючого Л. Корнілова згоди на переведення офіцерів-українців в частини, які визначались для українізації, і заміни офіцерів-неукраїнців¹⁵⁷. А у вересні Український генеральний військовий комітет узяв дозвіл на відкриття в Києві двох українських піхотних шкіл підпрапорщиків і українських відділів при інженерній та артилерійській військових школах¹⁵⁸. До першої української школи підпрапорщиків було зараховано близько 250 курсантів, а її урочисте відкриття відбулось під час роботи III Українського військового з'їзду – 22 жовтня 1917 р.¹⁵⁹

Очевидно, з суто військового погляду українізація армії не завдала б тієї шкоди боездатності армії, якою постійно залякували обивателів російські урядовці, військово начальство. Діячам Центральної Ради, передусім С. Петлюрі, не раз доводилося публічно спростовувати докори військових властей, що українізація армії перешкоджає боездатності фронту, а українські частини є «явним узаконенням скоплення дезертиров и самовольно отлучившихся солдат». Чимало інсинуацій виникло й навко-

ло діяльності Українського генерального військового комітету, Всеукраїнської Ради військових депутатів, обраної II Всеукраїнським військовим з'їздом і затвердженої лише у вересні 1917 р.¹⁶⁰

Можливо, боєздатність певних частин навіть зросла б. Українізовані частини добре проявили себе на фронті, в усякому разі були не гіршими за інших. На них, – завіряв Тимчасовий уряд С. Петлюра «може спертися» «російська революція»¹⁶¹.

Та на перший план висувались політичні міркування. Виходячи саме з них, робилося все, щоб унести дезорганізацію у процес українізації армії: по кілька разів перевизначалися частини, в які мало надійти українське поповнення, і в результаті воно потрапляло зовсім не в ті підрозділи, які планувалось українізувати. Командування в українських частинах залишалося переважно неукраїнським, скрізь діяли виборні комітети з представників загальноросійських партій, що з різних причин неприхильно, нерідко вороже ставились до українізації, тощо.

У вересні Ставка Верховного головнокомандуючого ухвалила рішення вислати за солдатами-українцями, які перейшли до 20 серпня 1917 р. в українізовані частини, їхні документи. Якщо ж вони зробили це після означеного терміну, було вирішено «вважати їх дезертирами і віддавати їх під військовий суд»¹⁶².

Заступник Голови Українського генерального військового комітету В. Кедровський зазначав: «Український генеральний комітет намагався якнайбільше стягнути на Україну, в запасні полки українців, щоб таким чином українізувати місцеві залоги, але російське командування цьому перешкодило і в більшості залогами на Україні були російські запасні частини, з тим розрахунком, що в кожному більшому скупченні запасних частин українські мали бути в меншості. Разом з тим українізовані частини лишалися поза межами України, де вони були оточені переважаючою більшістю московських військ, «верных Временному правительству» й ворожих взагалі українському національному рухові.

Незважаючи на всі заходи й домагання Українського військового комітету, ні одна добре впорядкована з українізованих частин не була переведена на Україну або на один з українських фронтів»¹⁶³.

В. Винниченко додає власні спостереження до цієї картини: «Зформовані українські частини без пуття ганялись з місця на місце, ніде їм не було притулку. Часто вони не мали ні зброї, ні муніції, домагались цього, «хлопотали» по всіх штабах, канцеляріях, але нічого не діставали. Генеральний комітет не мав ніякої фактичної сили й не міг розпорядитись ні одним патроном, ні одною парою чобіт. Його взагалі не визнавало російське командування, вважаючи цілком приватною, самочинною організацією...»¹⁶⁴.

Звичайно, впливали на ситуацію й інші чинники. Серед них найістотнішими були багаторічні традиції існування єдиної імперської армії, нездатність оперативно скористатись вигідною ситуацією, що склалася, відсутність навичок до життєдіяльності в демократичному суспільстві, певна інерція в мисленні та діях провідників українського руху в армії.

Впливала й така обставина, як посилення російським командуванням репресій на фронті після липневих подій, коли було відновлено смертну кару. Спроби ж форму-

вання національних частин нерідко свавільно кваліфікувались як зрада, дезертирство тощо з усіма наслідками, які звідси випливали.

Так що, мабуть, не варто перебільшувати масштабність українізації війська. Від платонічного вираження прихильності до Центральної Ради, Українського генерального військового комітету і до здатності стати надійною опорою у боротьбі за українську державність, як свідчать факти, дистанція виявилася досить значною. Й далеко не всім військовим частинам, які вважались українськими в 1917–1918 рр., вдалося її подолати.

Очевидно, має рацію В. Прохода, який зауважував із цього приводу: «Україна в першому періоді визвольної боротьби своєї свідомої національної сили ще не мала, а тогочасні провідники й не хотіли її мати. Ті ж українізовані й з українськими назвами військові частини були українськими лиш в національно-культурному відношенні, в обсязі ж своєї чинності вони були по інерції в колі інтересів російської державності»¹⁶⁵.

Д. Дорошенко також змушений визнати, що «реальної користі від цієї українізації було небагато: солдати розбігалися, не доїхавши до фронту, а у себе в казармах нічого не робили, тільки мітингували, а в потребі не хотіли навіть пальцем поворухнути, щоб допомогти Україні, але на ширші маси громадянства навіть зовнішні ознаки «українізації» війська робили вражіння й підіймали авторитет українського руху»¹⁶⁶.

Не випадково, очевидно, деякі активні учасники розбудови українського війська, як, наприклад, В. Кедровський, критично оцінюючи її здобутки, вважають, що вже на осінь 1917 р. «українізовані частини, бачачи ворогів з усіх сторін й не маючи надії на свою перемогу, почали деморалізуватися й нарешті розкладатися»¹⁶⁷.

Тому, розглядаючи питання про українізовані частини, їхню кількість, склад, бойові якості, треба бути обережнішими, зваженішими, застерігатися від спокуси видати бажане за дійсне. Так, І. Мазепа, а за ним й інші автори без жодних застережень наводять уривок зі спогадів В. Кедровського, надрукованих в американському україномовному щоденнику «Свобода» за 1928 р.: «До кінця серпня 1917 року організоване українське вояцтво виросло в таку численну силу, що воно вже сміливо могло стати на всьому військовому фронті, що переходив через територію України, і замінити всі залоги на Україні. На фронті було 27 українізованих дивізій а всього було українізованих вояків коло 4 мільйонів»¹⁶⁸.

В «Енциклопедії Українознавства» В. Петров наводить дещо інші дані: 16 українізованих дивізій (64 піхотних полки з артилерією й кінними та спеціальними частинами). Проте й ці відомості одержано, здається, більше за формальними, ніж за сутнісними ознаками¹⁶⁹.

Як відомо, в 1917 р. на фронті загалом перебувало 4–4,5 млн. українців. Вони, звісно, охоче голосували за представників українських партій у ході різних кампаній, посилали своїх представників на різні українські зібрання, залюбки читали українські газети й запроваджували національну атрибутику, обирали комітети, ради, виявляли щирі наміри до згуртування на національному ґрунті. Проте, всі вони не могли бути політично активними елементами, зорганізованими в боездатні самостійні частини, що на них можна було б розраховувати як на надійний український чинник у ході не лише безпосередньо воєнних дій, але й тоді, коли від озброєної маси чекали ви-

яву політичної волі, демонстрації її сили. Мабуть, щодо викладених міркувань дещо реалістичнішим видається твердження О. Шульгина, що з 4 млн солдатів-українців українізацією було охоплено ледве 1,5 млн¹⁷⁰. Ще критичніше оцінює результати українізації О. Субтельний, вважаючи, що «улітку 1917 року близько 300 тис. українських солдатів стихійно реорганізувалися у всеукраїнські формування, запрягнувши на вірність Центральній Раді»¹⁷¹.

Тому доводиться констатувати, що на осінь 1917 р. українізація війська не набула серйозної сили ні в кількісному, ні в якісному відношенні. І Центральна Рада, Український генеральний військовий комітет, чимало говорячи про необхідність проведення цієї роботи, насправді приділяли їй надзвичайно мало уваги. Натомість вони захоплювалися показними акціями (військові паради, присяги, демонстрації, молебні, які проходили під українською символікою, в традиційному українському вбранні тощо).

Особливий смак до останнього почав виявляти С. Петлюра. Можливо, так він прагнув виявити свою любов до магії театрального дійства, яка захопила його з юнацтва й зміцнилася в часи, коли він відточував перо на ниві театально-мистецької критики. Очолована ж ним справа від того не лише не виграла, а якось непомітно відходила на другий план, не одержуючи імпульсів, пробуксовувала.

Швидко виявлялося, зокрема, що не приносили відчутних результатів і спроби С. Петлюри через особисті контакти з Верховними головнокомандуючими російської армії генералами О. Брусиловим і М. Духоніним бодай якось вплинути на українізаторський процес у військах¹⁷². Навіть підписані генералами і самим прем'єром дозволи на українізацію частин не втілювались у життя – не вистачало авторитету С. Петлюри і адміністративного ресурсу.

Не змогли керівники Центральної Ради й УГВК належним чином оцінити й потенційну силу «Вільного козацтва», яке стихійно народжувалося і зміцнювалось у той час. Перше формування вільних козаків виникло у березні 1917 р. на Звенигородщині, де з метою «охорони порядку і здобутої волі» з селян старшого віку (молодь переважно була в армії) організувався перший загін добровольців. Починання підтримали на всій Київщині, рух швидко поширився на Чернігівщину та Катеринославщину¹⁷³. В квітні відбувся з'їзд «Вільного козацтва», який обрав кошовим отаманом селянина С. Гризла. Влітку 1917 р. у «Вільному козацтві» налічувалося кілька тисяч членів і було закладено коші: ім. Семена Палія, ім. гетьмана П. Сагайдачного тощо. У своїх ухвалах «Вільне козацтво» визнавало владу лише Центральної Ради та Генерального Секретаріату¹⁷⁴.

2 вересня 1917 р. «Нова Рада» вмістила повідомлення, що для керівництва процесом організації «Вільного козацтва» призначений член Генерального військового комітету П. Певний. Він звернувся до всіх українських селянських спілок, «Просвіти», кооперативів, губернських та повітових рад і до волосних управ з відозвою, в якій повідомляв, що «Генеральний комітет постановив у найближчому часі приступити до організації товариств, які б поставили собі ціллю: «удержати непорушно порядок та спокій населення, зберегти хазяйство і все добро народне від нищення і грабування та взагалі стояти на сторожі спокою і порядку на Україні».

У відозві зазначалося, що самодіяльні організації на зразок вільних козаків («Січ», «Народне ополчення» тощо) утворюються і в інших місцях. У зв'язку з цим висловлювалося прохання надсилати відомості про стан справ у цій галузі.

Проте у тому ж числі було вміщено й статтю «Козача романтика», в якій досить скептично оцінювалася сама ідея організації загонів вільних козаків. Лунала критика на адресу «романтичних» публікацій, зокрема в «Робітничій газеті».

3–7 жовтня 1917 р. в Чигирині відбувся з'їзд «Вільного козацтва» за участі 200 делегатів, які представляли 60 тис. організованих, озброєних добровольців Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини й Кубані. Своїми постановами з'їзд зробив спробу надати «Вільному козацтву» специфічної організаційної форми в загальнонаціональному масштабі:

«1. Закладаючи по стародавньому звичаю предків-запорожців перші підвалини організованої збройної сили української демократії, поставити собі найпершим завданням, щоб вільне козацтво стало військом народу, а не пануючих класів, до якої б нації ці класи не належали.

2. Утворити Генеральну козацьку Раду з Наказним отаманом на чолі. Генеральна Рада має в найближчій часі скликати губерніяльні з'їзди, щоб обрати кошових отаманів з старшиною, що надасть організованості і сили козацькому рухові.

3. З огляду на те, що Генеральна Рада робитиме велике діло по охороні здобутків революції та прав народу, а також бере на себе захист краю від руїни в час демобілізації, з'їзд домагається, щоб на утримання Генеральної Ради та всієї старшини було призначено державні кошти. Генеральна Рада «Вільного козацтва» має перебувати стало в м. Білій Церкві на Київщині»¹⁷⁵.

До Генеральної Ради «Вільного козацтва» було обрано 12 осіб, а почесним отаманом «дав згоду бути» командир 1-го Українського корпусу П. Скоропадський¹⁷⁶.

«Вільне козацтво» могло стати серйозною військово-політичною силою. Лідерам Центральної Ради, що орієнтувались на зразки західноєвропейської демократії, засвоїли парламентські манери й смаки і тому не наважувались на рішучі кроки в українізації армії, ніщо не заважало виявити належну турботу про вільних козаків, залучити їх на свій бік, у разі потреби спертися на їхню силу.

Проте керівники українського національно-визвольного руху, з упередженням ставлячись до П. Скоропадського, не відразу подолали стриманість і щодо явища, яке вони, за елементарною логікою, мали лише вітати й усіяло підтримувати. За іронією долі в день відкриття з'їзду «Вільного козацтва» в Чигирині В. Винниченко скликав у Києві з'їзд губернських і повітових комісарів Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Волині й Поділля, на який прибуло 80 губернських та повітових комісарів. В умовах анархії, що дедалі більше охоплювала край, великі дебати викликало саме питання про «Вільне козацтво».

Частина комісарів убачала в ньому оборонця ладу й спокою, тоді як більшість побоювалася давати зброю населенню, передрікаючи в результаті криваві сутички на ґрунті класових і економічних суперечностей. З'їзд більшістю 25 голосів проти 20, при 5, що утримались, висловився проти «Вільного козацтва», оскільки «завдяки некультурності, неорганізованості і нахилу широких мас іти за різними демагогічними

гаслами, озброєння широких верств людності може знищити завойовану свободу і стати на перешкоді заведенню ладу на місцях»¹⁷⁷.

Судячи з усього, особистісне ставлення С. Петлюри до «Вільного козацтва» мало чим відрізнялося від загальної позиції проводу Української революції. Втім, С. Литвин намагається довести, що, всупереч керівництву Центральної Ради, голова УГВК мало не один відразу зрозумів значення добровільних озброєних формувань і послідовно підтримував їх, намагався надати узаконення цій військовій формації. Посилаючись на документи, віднайдені в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, автор стверджує, що 8 вересня 1917 р. С. Петлюра зробив доповідь про Вільне Козацтво і висловив невдоволення з приводу ухваленого рішення, яке відтягувало практичне розв'язання питання¹⁷⁸.

Однак, згідно протоколу засідання Генерального Секретаріату від 8 вересня, опублікованому в збірнику документів «Українська Центральна Рада» з посиланнями на той же архівний фонд, С. Петлюра взагалі був відсутній і, природно, доповіді робити не міг. Та й позначене питання тоді не слухалось¹⁷⁹.

Далі в книзі С. Литвина пишеться: «Архівні джерела свідчать, що 21 листопада за сприяння С. Петлюри було затверджено Статут Вільного козацтва, згідно з яким воно мало перебувати «твердою опорою в боротьбі з анархічними елементами безчинства і злочинства»¹⁸⁰.

Насправді ж, розгляд і затвердження статуту Вільного козацтва на засіданні Генерального Секретаріату сталися не 21 листопада, а 21 жовтня 1917 р. (уважний дослідник мав би звернути увагу, що наведену цитату зі статуту він підтверджує посиленням на газету «Рідне слово» від 17 листопада 1917 р., тобто 21 листопада – дата нереальна). І знову в протоколі засідання імені С. Петлюри не називається. Та й рішення остаточного тоді не ухвалювалося, оскільки документ було вирішено передати на розгляд Центральної Ради.

Остаточне затвердження «Статуту «Вільного Козацтва» України відбулося на засіданні Генерального Секретаріату 13 листопада 1917 р.¹⁸¹ Яку роль при тому відіграв С. Петлюра – невідомо, оскільки в протоколі йдеться про «доклад комісії»¹⁸².

Плутанину з датами (вона характерна для всієї книги) можна віднести на рахунок недостатнього професіоналізму С. Литвина (хоча якусь долю відповідальності міг би взяти на себе й науковий редактор видання Ю. Шаповал).

Практично те ж саме (а, можливо, ще більшою мірою) стосується елементарного нерозуміння сутності ставлення Центральної Ради, Генерального Секретаріату до Вільного Козацтва. Останнє зовсім не розцінювалося як військовий оплот УНР. Навпаки, до загонів самооборони лідери Української революції ставилися з підозрою, навіть негативно, відверто побоювались озброєння мас, вимушені були визнати за ними лише міліційні функції. Тому й підпорядкували Вільне Козацтво Генеральному секретаріату внутрішніх справ (тобто В. Винниченкові), а не військових справ (тобто – не С. Петлюрі). І якщо, згідно тверджень С. Литвина, останній максимально сприяв досягненню саме такого результату (іншого ж бо не було!), то як же можна вирізнити його позицію як діяча, який один розумів значення військового чинника і завжди та всіма силами боровся за створення національних збройних сил?

Виявляється, можна піти й далі. Якщо в книзі у відповідному сюжеті С. Петлюра ще «бореться» проти тих, хто чи не сприймає, чи не розуміє значення Вільного Козацтва, хоч і не домагається зрештою бажаного, то в ювілейній статті «Петлюра безпосередньо вирішував проблеми Вільного Козацтва»¹⁸³. Принаймні, про причетність будь-кого іншого, приміром Почесного Отамана Вільного Козацтва П. Скоропадського до долі специфічної військової формації не згадується.

На той час діяльність С. Петлюри обмежувалась лише сферою військових інтересів. Загальнонаціональних проектів він не пропонував, а якщо висував певні ініціативи, на них не погоджувався провід Української революції. Так, вочевидь, під враженнями подій, пов'язаних з протидією заколоту генерала Л. Корнілова, коли в Києві було створено Особливий комітет по охороні революції, голова УГВК направив Генеральному Секретаріатові листа (його віднайшов і ввів до наукового обігу С. Литвин¹⁸⁴). В ньому він запропонував створити «Краєвий комітет оборони нового ладу при Генеральному Секретаріаті Центральної Ради». Маючи завданням боротьбу з контрреволюцією, будь-якими виступами, профілактику їх виникнення, С. Петлюра пропонував наділити комітет надзвичайними повноваженнями аж до репресивних (трус, усунення з посад, арешти, перлюстрацію кореспонденції тощо).

Заслухавши на засіданні уряду спеціальну доповідь С. Петлюри, «після довгого обмірковування справи» було ухвалено таку резолюцію: «Заслухавши доклад т. Петлюри і вважаючи, що окремий орган по охороні революції не є потрібен (підкреслено мною – В. С.) в сучасний момент, Генеральний Секретаріат вважає можливим, щоб Генеральний секретар по внутрішніх справах (тобто В. Винниченко – В. С.) утворив би при своєму Секретаріаті (підкреслено мною – В. С.) відповідний дорадчий орган для контакту з громадськими інституціями»¹⁸⁵.

На жаль, С. Литвин, посилаючись на той же архівний фонд, що й укладачі документального збірника (правда, на іншу справу), підкреслені першими слова переінакшив, надавши їм прямо протилежного змісту: «окремий орган по охороні революції потрібен в сучасний мент»¹⁸⁶.

Якби справді вважали подібну інституцію потрібною, її створювали б, а не знаходили б лише можливим, щоби Секретарство внутрішніх справ засновувало якийсь дорадчий орган. Не зрозумівши простої речі, С. Литвин «ламає голову» над тим, ніби «подальша доля цього проекту Петлюри не відома. Ймовірно, що він не отримав належної підтримки з боку керівництва Генерального секретаріату...»¹⁸⁷. Про яку ймовірність може йти мова, коли в документі чітко зафіксовано, що ініціатива С. Петлюри відхилена: «окремий орган по охороні революції не є потрібен в сучасний момент».

Подібні рішення навряд чи додавали С. Петлюрі настрою, ентузіазму. Хіба що, на його позицію, активність вплинули контакти з масонськими візитерами в Україну. В серпні до Києва завітав Жан Пеліс'є, відомий французький журналіст-міжнародник і політик, «масон 33 ступеня ложі «Великий Схід» Франції».

Іноземний гість виявив великий інтерес до розвитку національно-визвольних процесів, до планів лідерів українського руху, особливо до українізації армії, жваво цікавився можливістю створення з українських вояків кількох армійських корпусів для підтримання стратегічних ділянок Південно-Західного та Румунського фронтів.

Французький емісар енергійно збирав різнопланову інформацію, зокрема щодо українських політичних партій. Не можна виключати, що вже тоді здійсненню місії Ж. Пеліс'є сприяли його контакти з українськими масонами, зокрема з С. Петлюрою. Принаймні, саме в той час за підтримки європейських кіл у Києві було засновано «Ложу св. Андрія»¹⁸⁸.

На підставі зібраного матеріалу високоповажний масон зробив серйозний політико-соціологічний аналіз процесів в Україні, передав 15 вересня 1917 р. послу Франції в Росії Нулансу доповідь, після якої до України стали приглядатись як до «нової сили на Сході».

Зокрема, 26 вересня сталася зустріч С. Петлюри з французьким генералом, масоном високого рангу Ж. Табуї. Француз заявив про бажання встановити тісні контакти між воєнною місією, що знаходилася при Ставці Верховного головнокомандуючого і Українським генеральним військовим комітетом¹⁸⁹. Іноземні військові спеціалісти з сумом сприйняли провал корніловського заколоту, зі зростаючою тривогою спостерігали за наростанням революційної кризи в Росії, що обіцяла майже невідворотну катастрофу вже в недалекому майбутньому. Ось вони й почали заздалегідь «наводити мости» з силами, які в умовах прийдешнього розпаду держави-союзника могли стати острівцями, на які можна було розраховувати у справі продовження війни. Тому С. Петлюрі обіцялася допомога для здійснення українізації армії, а то й створення власних збройних сил¹⁹⁰. Цей чинник міг здобути перевагу над іншими, а С. Петлюра зрештою одержував перспективу набрати справжньої політичної ваги...

Одержавши повідомлення про повалення в Петрограді Тимчасового уряду, Центральна Рада відреагувала миттєво. З її ініціативи й за її практичного домінування було оперативно сформовано Крайовий Комітет для охорони революції на Україні. До його складу надіслали своїх представників усі сили, включаючи й більшовиків. Від УГВК до комітету для охорони революції війшов С. Петлюра.

Комітет заявив, що як колективний орган всієї демократії (як української, так і неукраїнської) поширює владу на всі дев'ять українських губерній і не допустить ніяких виступів проти революції¹⁹¹.

Однак, після прийняття Малою Радою на вимогу бундівця М. Рафеса резолюції із засудженням петроградського повстання і застереженням про рішучу протидію встановленню влади рад в Україні, більшовики залишили Крайовий комітет і вдалися до повстання, спрямованого проти військ штабу КВО, який уособлював владу поваленого Тимчасового уряду¹⁹².

Центральна Рада у дні київських боїв зайняла вичікувальну позицію, вдало маневруючи.

Думка про те, що збройні сили Ради брали участь у повстанні в союзі з більшовиками, не має фактичного підтвердження. Однак останнім часом така точка зору поширюється нерідко з посиланнями на О. Субтельного, який таким чином викладає перебіг подій наприкінці жовтня – початку листопада 1917 р.: «Не маючи достатньо сил, щоб розбити і Центральну Раду, й прибічників Тимчасового уряду в Києві, які згуртувалися навколо штабу армії, більшовики вирішують на деякий час утримувати

добрі стосунки з українцями, намагаючись водночас покінчити зі штабом армії. 10 листопада (за новим стилем. – В. С.) в Києві вибухнули бої майже шеститисячних сил більшовиків із штабом армії, в розпорядженні якого було до 10 тис. чоловік. У вирішальний момент Центральна Рада наказала 8 тис. своїх бійців прийти на допомогу більшовикам, змусивши штаб армії до евакуації з Києва.

Але більшовики оторопіли від здивування, коли Центральна Рада оголосила, що бере на себе верховну владу в усіх дев'яти губерніях, де українці становлять більшість»¹⁹³.

Насправді ж, захоплена подіями зненацька, Центральна Рада деякий час вагалася, визначаючись із лінією поведінки. Серед інших чинників зумовлювалось це й тим, що вона, принаймні спочатку, не могла почувати і не почувала себе впевнено у суто військовому відношенні. Терміново відкликані з фронту українізовані частини (ешелон полуботківців, батальйон ім. Т. Шевченка) дістались Києва лише на початку листопада. «Але од їх вже не було ніякої допомоги, – стверджує Д. Дорошенко. – Ті українські частини, що приходили до Києва, були вже стомлені фізично і духовно і розложені більшовицькою пропагандою. На ті полки, що стояли в Києві, надія теж була невелика: це показали падолистові події, коли українські вояки одверто виявляли симпатії до більшовицького діла»¹⁹⁴. Тому 28 жовтня, не домігшись від штабу округи призначення при ньому комісара від Комітету для охорони революції на Україні з усуненням комісара Тимчасового уряду Кириєнка, а також того, щоби штаб координував свої дії з Українським генеральним військовим комітетом, Центральна Рада розпустила Крайовий комітет, передавши визначені йому функції Генеральному Секретаріату: «Керування воєнними властями доручається Штабу округи під контролем комісаріату»¹⁹⁵.

Продовжуючи лавірування, Рада в ніч на 29 жовтня підписала зі штабом військової округи угоду, згідно з якою передавала вищу військову владу в Києві командуючому округою. Щоправда, при останньому мала бути заснована тимчасова комісія, «яка інформується про всі накази, що стосуються наміреного вжитку збройної сили в окрузі на випадок політичних та анархічних виступів». До комісії мали ввійти по одному представникові від Генерального Секретаріату, Українського генерального військового комітету, Українського військового з'їзду, козачого з'їзду, Київської міської думи, ради робітничих депутатів та інші особи, «яких начальник округи вважатиме за потрібне запросити»¹⁹⁶.

Не вдаючись до безпосередньої участі у бойових діях, Рада під час більшовицького повстання нарощувала політичний авторитет протестами проти розгрому військами штабу округи демократичних організацій, арешту членів ВРК – більшовиків, роз'яснювальною роботою серед чехословацької бригади, юнкерів і «ударників» тощо¹⁹⁷. Під натиском повсталих, унаслідок дипломатичних і агітаційних зусиль Ради та процесів внутрішнього розкладу частини штабу Київської військової округи, зазнавши низки відчутних поразок, відступили, їхнє керівництво врятувалося втечею з Києва.

У переговорах 31 жовтня – 1 листопада 1917 р., що мали на меті встановлення миру в місті, знесилені в ході повстання більшовики змушені були згодитися з усіма умовами, що їх висунула Рада¹⁹⁸.

Оголосивши себе 1 листопада 1917 р. вищою крайовою владою, Центральна Рада була не в змозі скільки-небудь серйозно контролювати становище в Україні. Як і до того, вона просто не мала незаперечної переваги, яка б базувалася на реальній збройній силі. Частини, що присягнули їй на вірність, виявляли непевність, їх начебто приголомшили події, змусивши шукати самостійні відповіді на питання, яким цінностям віддати перевагу – соціальним чи національним. Дуже характерними щодо цього стали два зібрання – III Всеукраїнський військовий з'їзд і козачий з'їзд, які розпочали свою роботу гучними урочистостями відповідно 20 і 21 жовтня.

На Всеукраїнський військовий з'їзд прибули 965 делегатів (переважно українських есерів і соціал-демократів), а протягом засідань їхня кількість зросла майже в 2,5 рази¹⁹⁹. Вони представляли 3 мільйони вояків-українців²⁰⁰. З'їзд вітали представники французької, бельгійської та румунської місії.

На козачому з'їзді були присутні 600 делегатів (хоч очікувалися 1200) від усіх козачих військ на фронті й у запіллі. Козачий з'їзд вітали голова Чехословацької національної ради Т. Масарик і англійський консул у Києві Дуглас.

Обидва з'їзди проводились по суті в два етапи – до одержання повідомлень про повстання в Петрограді й після них.

Особливо показовими виявились настрої III Всеукраїнського військового з'їзду, на якому була представлена політично найактивніша верства українства. Як і раніше, лідери Української революції від самого початку роботи форуму намагались загасити емоції, вгамувати пристрасті й спрямувати з'їзд в якомога спокійніше річище. Так М. Порш звернувся до військових з такою промовою: «Сучасне українське військо – то частина, правда значна, але тільки частина і притому менша. Тому не може воно тепер на своєму з'їзді і не повинно йти самостійним політичним шляхом. Перші два Військові з'їзди були ще до певної міри обвіяні національною військовою романтикою. Третій Військовий з'їзд мусить рішуче відкинути ці рештки старих часів, повинен зрозуміти, що сучасна демократія скрізь, а тим більше українська, простує не до постійного війська, не до воєн. Українська демократія стала на шлях федерації, і цим шляхом повинно йти військо. Відокремлення не є в інтересі трудящих мас»²⁰¹.

Однак, хоча загальний тон промов у порівнянні з попередніми з'їздами дещо знизився, атмосфера залишалася досить напруженою, начебто передгрозовою.

Характер дискусії на з'їзді, тенденції, що домінували на ньому, дали П. Христюку підстави для такого висновку: «Українська революційна демократія готувалася на Військовому з'їзді до останнього бою з російською буржуазією за національно-політичне визволення українського народу»²⁰².

Однак при розгляді порушеного питання варто мати на увазі, що абсолютної одностайності думок і настроїв, як і на попередніх форумах, не було. Вже вкотре за 1917 р. виявлялася одна й та ж тенденція, що перетворювалася на закономірність: маси, рядові учасники руху були набагато рішучішими, радикальнішими за своїх керівників. Цікавий епізод на підтвердження цієї думки переповів у своїй книзі М. Шаповал: «Пригадую один зворушливий малюнок з цієї незабутньої доби. Зразу, як почалось повстання большевиків у Росії, а в Києві був утворений Верховний Краєвий Комітет, одного разу вночі, власне годині о 4-й вранці, до помешкання Ц. Ради

прийшла делегація від військового з'їзду, щоб заявити черговим представникам Крайнього Комітету про свої бажання. Члени цього Комітету по черзі вартували щонаочі, щоб давати накази по охороні революції. На цей раз було кілька членів, і до делегації вийшов у коридор Петлюра та інші. Делегація була чималенька – майже сто козаків і матросів, які заявили, що з'їзд вимагає від Ц. Ради, як найвищої влади, негайно оповістити Україну республікою. Петлюра почав солоденько вмовляти делегатів, що Ц. Рада зробить це тоді, як виясниться обставини, бо, тепер, мовляв, невідомо, як станеться з російським урядом, чи він впаде, чи ні, а як не впаде, то він піде на нас війною, у нас же сили малі, ще не організовані, на Україні і в запіллі стоїть майже п'ять мільйонів російського війська і т. д. і т. п. Делегати перебивали його промову й домагалися «негайно» і почали гукати, що як Ц. Рада не оповістить скоро України республікою, то вони її візьмуть на багнети! При всій величезній пошані козацтва до Ц. Ради (почесним головою військового з'їзду був сам М. Грушевський!) все таки військові люде говорили понуро й сердито про «багнети». Погрози з любови! О, як сумно було українським революціонерам роками працювати в підпіллі, вести пропаганду в українських темних масах, що навіть свого національного імени не знали, за царя і попів горою стояли! Здавалось, кінця й краю цій темноті немає, але ось революція їх, робітників і селян українських, розбудила і вони за 1/2 року організаційної метушні вже просто пішли до мети й перші в своїй душі прийшли до неї – давай республіку та й годі! Радісно тремтіло в нас усе всередині, тепло підкочувалось до серця – наш народ не віддає нас у руки російської поліції, як «студентів» або «сицилістів», як це траплялось до революції, а вимагає повного самоозначення, вимагає Української Республіки! Сльози радісно насували на очі, голова хилилась до радісного плачу...»²⁰³.

Про інші виступи С. Петлюри безпосередньо на з'їзді, вироблені й запропоновані документи, крім вітальної промови від УГВК на засіданні 21 жовтня, зміст якої звівся до закликів узгодження дій військовиків і Центральної Ради, нічого невідомо²⁰⁴.

Правда, після одержання повідомлень про петроградські події, на пропозицію саме С. Петлюри форум перервався й утворив зі свого складу «Перший український полк охорони революції» (4 курені, командир – полковник Ю. Капкан, помічник – поручник М. Галаган). Та, прочекавши два дні в готовності й практичній бездіяльності, полк самоліквідувався (щоправда, з'їзд постановив залишити на деякий час частину своїх делегатів у Києві, сформувавши з них окремих курінь, що мав перейти у розпорядження Центральної Ради²⁰⁵), й 28 жовтня солдатські повстанці, повернувшись до залу засідань, висловили своє ставлення до ситуації в Росії, Україні, Києві. З'їзд одностайно засудив дії штабу Київської військової округи, виступив проти шовіністичних замірів Козачого з'їзду. Значна частина депутатів не приховувала свого схвального ставлення до петроградських подій і вимагала від Центральної Ради рішучості. Це й відбила підсумкова резолюція, ухвалена закритим засіданням: «Виходячи з засади цілковитого, нічим не обмеженого самоозначення націй, Третій Всеукраїнський військовий з'їзд домагається від свого вищого революційного органа – Центральної Ради – негайного проголошення в найближчій сесії Української Демократичної Республіки. Принципи визначення федеративних зв'язків з другими народами мають бути вироблені Українськими суверенними Установчими зборами»²⁰⁶. Що ж до біль-

шовиків, то було ухвалено боротися лише з їхніми вимогами про передання влади радам робітничих і солдатських депутатів, хоч петроградське повстання «не можна вважати вчинком антидемократичним» і з'їзду належало вжити всіх заходів, щоб військо з України не посилалося «для боротьби з представниками інтересів трудового народу»²⁰⁷. Чимало делегатів з'їзду заявляли, що готові йти не за Центральною Радою, а за більшовиками²⁰⁸.

Повертаючись же до роботи козачого з'їзду, слід зазначити, що він виявився значно консервативнішим за Військовий, з відвертою ворожістю зустрівши повідомлення про жовтневий переворот. Делегати з'їзду висловились за надання допомоги Штабу Київської військової округи для ліквідації в Києві багатовладдя, намагалися тиснути на Центральну Раду і навіть надіслали виклики козакам на фронт, щоб ті прибули до Києва, а в козачі підрозділи Києва відрядили своїх емісарів²⁰⁹. Представникам Центральної Ради вдалося нейтралізувати настрої і дії козаків, хоч застрахуватись від неприємностей з їхнього боку, звичайно, було не дуже можливо.

Разом із частинами штабу військової округи, юнкерами училищ козаки за рішенням з'їзду 31 жовтня залишили Київ, здебільшого подавшись на Дон, до генерала Каледіна²¹⁰.

Центральна Рада зайняла без великих зусиль своїми військами ключові пункти міста й адміністративні приміщення, змусивши рахуватися з собою як з реальною вищою владою в місті.

Оцінюючи військово-політичну тактику Центральної Ради, всього українського проводу в жовтневих подіях, мабуть, не можна вважати її зваженою чи хитро маскованою, хоча така точка зору й існує в історіографії. Зосередження влади в Києві в результаті запеклих боїв «між революційним військом і контрреволюційними військами Штабу» в руках Центральної Ради стало рівною мірою як логічним, так і несподіваним (у прогностичному відношенні) результатом, який для Центральної Ради швидше був збігом непростих обставин, аніж цілеспрямованих, спланованих, ясно усвідомлюваних зусиль.

Відновлене 31 жовтня у складі Генерального Секретаріату Секретарство військових справ на чолі з С. Петлюрою (тимчасово він іменувався генеральним комісаром, а не секретарем²¹¹) ужило низку рішучих заходів: домоглося від головнокомандуючого генерала М. Духоніна (за два дні до його смерті), а також командування Південно-Західного й Румунського фронтів дозволу на українізацію армії: поповнення особами української національності, котрі з різних причин раніше увільнялися від військової служби, а тепер підлягали мобілізації, лише частин Київської військової округи і гарнізонів Катеринославської губернії²¹². Та ці рішення виявилися надто запізнілими: армія вже була охоплена нестриманим процесом розкладу. Зневіреної, знедоленої, озлобленої солдатської маси в той час відверто побоювалися усі політичні сили, які, кожна по-своєму, лише намагалися надати вибухонебезпечному процесові якомога безболісних форм, хоча вигадати дещо інше, крім якнайшвидшої демобілізації, було нелегко.

Не обминули загальні тенденції і українізованих частин. За оцінкою Д. Дорошенка, «всі ті полки й дивізії, які вітали Центральну Раду й присягали їй на вірність, були

вже нічого не варті з військового погляду і навіть небезпечні, бо більшовицька зараза ширилась серед них з кожним тижнем. З кожним днем»²¹³.

І все ж керівництво Центральної Ради, Секретарство військових справ (С. Петлюра ще 2 листопада оголосив себе головою вищої військової влади України²¹⁴) намагалися зламати ситуацію на свою користь, хоча брак серйозних, ділових, професійних і реалістичних рішень при цьому замінювався гучномовними, зовні ефективними політичними деклараціями. Так, 21 листопада 1917 р. за підписом В. Винниченка і С. Петлюри було оголошено відозву «До війська українського (Південно-Західного та Румунського) фронту і тилу». В ній говорилося, що Раднарком «показує свою нездатність вести армію Російської Республіки до замирення й відбудови життя замучених народів Росії», що з вини радянського уряду солдати починають голодувати, «не стає одєжи, коні падають від браку провіанту». Генеральний Секретаріат обіцяв узяти в свої руки укладання миру й постачання армії продовольством. Сповіщалося, що Генеральний Секретаріат «в найближчих днях видасть розпорядок про реорганізацію армії на нових демократичних принципах», після чого «для координації роботи командного складу з виборними організаціями будуть утворені комісаріати з представників національних та обласних військ, і військово-революційні комітети повинні будуть передати цим комісаріатам свої уповноваження»²¹⁵.

Генеральний Секретаріат, нарешті, погрожував, що з тими, хто буде виступати проти означеного плану («вороги демократії»), він «уміє боротись», однак нереальність запропонованих заходів була очевидною.

Одночасно з'явився й наказ С. Петлюри українському комісару Північного фронту, згідно з яким заборонялось виконувати будь-які розпорядження Верховного головнокомандуючого М. Криленка, що був призначений РНК, пропонувалось посилити українізацію, давати відсіч ворогам УНР і доручалось для «переведення цього в життя вжити тих заходів, які викликаються вашим географічним становищем щодо Петрограду, звідкіль насувається на Україну ця велика небезпека. Треба, щоб ви цю небезпеку спинили біля Петрограду»²¹⁶. Це вже був не стільки авантюрний, скільки шкідливий демарш. Адже будь-які заходи українізованих частин легко можна було кваліфікувати як виконання наказу С. Петлюри з усіма наслідками, що могли з того випливати.

Низька ж боєздатність українізованих частин не залишала для них жодних шансів на випадок виникнення непорозумінь, збройних сутичок тощо. Нерідко українські частини, які прямували в Україну з фронтів, розташованих далеко від рідних місць, зупиняли, роззброювали, навіть грабували й били. Були то й військові одиниці, що підтримували владу рад, і просто селяни та мешканці міст. Така доля спіткала, зокрема, 1-й Український кінний ім. Тараса Шевченка полк, що сформувався під зиму 1917 р. з українців 14-ї кінної дивізії 12-ї армії Північного фронту, а також український полк, що виділявся з 3-ї кінної російської дивізії у Донбасі²¹⁷.

Інші частини, може, й більш організовані, як, наприклад, 14-й стрілецький Залізний полк 40-го корпусу 9-ї армії Румунського фронту, хоч і дісталися в бойовому складі й стані до місць призначення (в даному разі до Одеси), практичної участі в подальших політичних подіях не брали²¹⁸.

Фактично те саме можна сказати і щодо 175-го пішого Батуринського полку 44-ї пішої дивізії 12-ї армії Північного фронту, що єдиний з українських частин цієї армії прорвався на Чернігівщину в район Бахмача²¹⁹.

Мало в чому відрізнялася ситуація і з формуваннями, які утворились у тилкових гарнізонах із солдатів запасу. Так, 24 листопада до Києва прибули 1-й кінний полк (з Новогеоргієвська) і піхотний полк, сформований з українців Павловського, Ізмайлівського, Семенівського і Волинського полків (з Петрограда)²²⁰. Та ці частини також виявились небоєздатними. Так, Петроградський полк ім. Т. Шевченка з початком вирішальних подій у Києві оголосив «нейтралітет» і безслідно зник. А полк з Москви, що їхав «славити визволення України», розпався, ледве витримавши один парад у Києві. Досить швидко головним гаслом переважної маси солдат-українців стало «Додому!» замість попередніх обіцянок боронити українську справу²²¹. Окремі частини, як сердюцький ім. отамана Орлика полк ухвалив кілька резолюцій, в яких засуджувалася політика Центральної Ради, зокрема у її відносинах з Радянською Росією²²².

Українська преса в той час намагалася психологічно, ідейно підтримати процес українізації війська, із захопленням повідомляла мало не щодня про повернення в Україну військових частин, вітала українських солдатів, уміщувала безліч резолюцій про підтримку вояками Центральної Ради, її політики. Та невідповідність пропагандистських зусиль та їхніх наслідків чимраз більше впадала в очі будь-якому об'єктивному політикові.

Вимоги щодо українізації Чорноморського флоту (його матроський склад був майже на 80% українським, а командний, за деякими винятками, російським) до якихось серйозних наслідків також не привели. Щонайбільше на окремих суднах було піднято синьо-жовті прапори²²³.

Були, звичайно, й спроби зламати негативні тенденції, відновити дисципліну, паралізувати деморалізаційний вплив антивоєнних агітаторів на військові формування. Однією з таких спроб стала ініціатива начальника Київської військової округи полковника В. Павленка щодо створення не українізованих, а власне українських частин та надання їм привілейованого становища, з присвоєнням статусу «сердюцьких». (За часів Гетьманщини сердюки, на зразок гвардії, були елітарними частинами української армії. Вони славили себе обороною Ставища за часів Б. Хмельницького і Батурина за І. Мазепи. Останнє стало причиною того, що Петро I викреслив термін «сердюки» з реєстрів своєї армії і до нього більше не поверталися). З полків, що перебували в Києві, були створені дві сердюцькі дивізії. До 1-ї ввели Богданівський, Полуботківський, Дорошенківський і Георгіївський ім. Богуна полки, при цій же дивізії розпочалось формування «гарматної Михайла Грушевського» бригади, саперної сотні та кінного полку. Командиром дивізії був призначений полковник Ю. Капкан. Командиром 2-ї дивізії став генерал О. Греків²²⁴. За деякими даними, сердюцькі дивізії налічували 12 тис. вояків²²⁵. Але спроби створити дещо подібне до національної гвардії успіху не мали. Як наслідок – В. Павленко був змушений залишити посаду, а сердюцькі полки зрівняли за статусом зі звичайними.

Генеральному секретарству військових справ на чолі з С. Петлюрою не вдавалося взяти під контроль військово-політичні процеси в загальноукраїнському масшта-

бі. На початок грудня 1917 р. українізовані частини чисельно ще переважали більшовицькі загони Червоної гвардії. Це дозволило, зокрема, роззброїти пролетарські й солдатські загони, які були на боці радянської влади в Києві, вислати їх за межі України, блокувати 2-й гвардійський корпус як більшовицьку опору на відтинку від Вінниці до Києва. Однак загальна тенденція проступала дуже прозоро й тривожно. Прибічники соціалістичної революції дедалі зміцнювалися, що дозволяло їм встановлювати владу рад у багатьох промислових центрах, дедалі поширюючи її на Лівобережжі й збільшуючи смугу впливу від Південно-Західного й Румунського фронтів, де домінували більшовицькі ревкоми.

Мало що дало й те, що з ініціативи Генерального секретарства військових справ було об'єднано Південно-Західний і Румунський фронти в один і оголошення його Українським. Головнокомандувачем було призначено генерала-реакціонера Д. Щербачова²²⁶. Командуючими корпусами і дивізіями Українського фронту призначили колишніх царських генералів. Було українізовано штаб Одеської військової округи, а командувачем призначено генерала А. Єлчанінова-старшого. Штаб Київської військової округи очолив В. Павленко²²⁷.

З ініціативи С. Петлюри було створено Український Генеральний штаб на чолі з генерал-майором Б. Боровським. До роботи в штабі стали залучати «воєнспеців» – генералів Дельвіга й Омеляновича-Павленка, полковників Пашенка, Пилькевича, Сливинського, Кузьму та ін.²²⁸

Останні заходи знаходились у прямому зв'язку з активізацією дій, збільшенням впливу на український провід, передусім С. Петлюру представників Антанти. На початку грудня до Києва з ліквідованої Ставки верховного головнокомандуючого російської армії переїхали військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії та Бельгії. Генеральне секретарство військових справ на чолі з С. Петлюрою улаштувало їм підкреслено урочистий прийом. А представники союзних держав почали вказувати особливу симпатію до українського руху, обіцяючи надання різноманітної допомоги.

Відмова Центральної Ради і Генерального Секретаріату щодо визнання ленінської Ради Народних Комісарів за законний уряд Росії, ініціатива творення Російської федерації на нерадянській основі були розцінені західною дипломатією як можливість для порозуміння у справі виконання союзницьких зобов'язань, продовження війни, протидії мирним ініціативам більшовиків.

Налагодження контактів з українцями йшло не лише офіційними каналами, а й «по масонській лінії». У чотиритомнику П. Христюка «Замітки і матеріали до історії Української революції» міститься досить прикметний сюжет: «...Коли уряд Керенського впав, антантські представники в Києві таки добре взялися до українців; між іншим, щоб прихилити на свій бік українців, вони пустили «в ход» між певними українськими колами навіть «франки». Помітніші «антантофіли» одержали в той час не малі суми. Частина цих сум (10 000 крб.) призначалась – якимсь чином через М. Порша (Укрсоцдем) – навіть «Робітничій газеті» (орган Центрального Комітету УСДРП), частина застрягла, кажуть, в кишені «Отамана Вільного Козацтва» генерала Скоропадського, великого «антантофіла», й інших панів. Певно, антантські гроші

дали стимул і до організації в той час в Києві масонської антантофільської льожі св. Андрія – під назвою «Молода Україна» – в склад якої ввійшли, в числі інших, брати Шумицькі й Моркотун; є заява Моркотуна, що до льожі належав також і С. Петлюра...»²²⁹.

Різка зміна позиції країн Антанти (до цього вони негативно і навіть вороже ставились до ідеї української державності, вважаючи, що будь-яка її форма зашкодить єдності Східного фронту і завдасть їм зайвого клопоту) пояснювалась дуже просто. Розуміючи, що заінтересованість Радянської Росії і країн Четверного союзу в припиненні непосильної для обох сторін війни рано чи пізно призведе до сепаратного миру, країни Антанти згодні були зміцнювати державність УНР, аби тільки вона утримала бодай частину колишнього фронту, відтягуючи на себе айстро-німецькі дивізії.

Та ці сподівання виявились марними, хоч генеральний секретар військових справ С. Петлюра й обіцяв на зустрічах з союзниками 26 листопада і 13 грудня 1917 р. виставити на фронт півмільйонну армію. Можливо, С. Петлюра й свідомо вводив в оману дипломатів, а можливо, й сам не міг точно сказати, якими реальними силами диспонував його уряд. І не тільки тому, що ситуація змінювалась буквально щодня, а й тому, що й на сьогодні, після численних зіставлень різних даних, документів, фахівці мають досить наближені, суперечливі уявлення про кількісні характеристики українських збройних сил в кінці листопада – на початку грудня 1917 р.

Якщо не брати до уваги тих, хто вважає військом Української Ради всіх солдатів-українців, представлених на військових з'їздах, або ті частини, які ухвалювали резолюції відданості українській справі, цифри тут коливаються від 70 тис. до близько 400 тис.: 180 тис. солдатів і офіцерів на Південно-Західному і Румунському фронтах, 150 тис. – у тилкових гарнізонах і 60 тис. вільних козаків²³⁰.

Очевидно, ближчою до істини є цифра 400 тис. Нею оперував під час подій (а не пізніше – у спогадах) С. Петлюра. Можна допустити, що таким або близьким до нього було й уявлення про збройні сили Ради деяких партійних працівників у Петрограді, якщо вони вважали (нехай навіть без жодних підстав), що Центральна Рада здатна виставити лише проти Каледіна стотисячне військо²³¹.

У конфлікті з ленінським РНК, що визрівав ще з кінця жовтня й різко загострився на початку грудня 1917 р. (головна причина – роззброєння більшовицьки налаштованих червоногвардійців), С. Петлюра зайняв жорстку позицію. Разом з В. Винниченком він підписав негативну відповідь на «Ультиматум» РНК, що означало юридично започаткування стану війни між УНР і Радянською Росією.

Не маючи реальної військової сили, Росія не могла тоді воювати, ініціюючи раз за разом переговори²³².

На ці факти не бажають зважати деякі історики (серед них – Я. Тинченко, С. Литвин), вважаючи, що «московсько-українська», або ж «більшовицько-українська» (зовсім неприйнятний, з багатьох позицій алогічний термін) війна почалася з 3 грудня 1917 р. Не знаходячи ж на підтвердження фактів «північної агресії», «навали» й т. ін., іноді доходять до абсурду. Так, С. Литвин віднайшов єдине свідчення про «бої більшовицьких загонів, що направлялися в Україну, з українськими військами, які розташовувалися у прикордонних населених пунктах» (підкреслено мною – В. С.). Вияв-

ляється, за газетними повідомленнями, «сформований у Севастополі загін матросів чисельністю 2,5 тис. осіб веде бої з українськими частинами під Ростовом і Белгородом (підкреслено мною – В. С.). Може виникнути враження, що знання географії, як і хронології, також конче необхідні історичу... Однак, краще відразу полишити підозри в рівні освіченості подібних авторів. Їх «ставка» значно вища за якісь там дрібні географічні деталі. Понад усе треба ж показати неабияку політичну проникливість, далекоглядність, військовий і організаторський талант С. Петлюри. То якщо реальних фактів не знаходиться – можна трішки скоригувати й історію й географію (а може й не розберуться?!).

З чим можна погодитись у міркуваннях С. Литвина, так це з тим, що революціонізування й більшовизація солдатських мас Південно-Західного та Румунського фронтів, тилом яких була УНР, справді серйозно, смертельно загрожували Центральній Раді, її владі. Зусилля С. Петлюри щодо протидії цим процесам справді у багатьох випадках наприкінці листопада – у перші дні грудня виявилися ефективними²³³. Однак вписувати ці події в контекст «московсько-української війни» – значить знову вдаватися до підтасовки фактів під бажану схему. Якщо речі називати своїми іменами, то варто сказати: С. Петлюра був серед найрішучіших противників соціальної революції й вдавався до радикальних, військових дій, спрямованих проти її прихильників. І це зовсім не війна між радянською Росією й УНР, а лише чинники, які, загострюючи ситуацію, справді наближали кардинальну розв'язку.

Звісно, роблячи кроки в напрямку дипломатичного залагодження конфлікту в грудні 1919 р., Радянська Росія паралельно нагромаджувала військові сили. До цього процесу долучилися й пролетарі України, створюючи нові й нові загони Червоної гвардії. Червоногвардійські загони почали формуватися навіть в українських селах. Після фронтів більшовизація дедалі захоплювала й тиллові гарнізони, перекидалася навіть на тиллові частини.

В Українській Народній Республіці військова справа тимчасом дедалі заходила в глухий кут, загрожуючи непоправними неприємностями. С. Петлюра ж все більше розходився з лідерами Центральної Ради в поглядах на поточну політику, все частіше виявляв непокору, незалежність, відверто конфліктував. Не один раз він говорив про те, що негативні моменти географічного положення України й стратегічної оборони її кордонів висувують перед українським урядом завдання пошуку опори та необхідних зв'язків з великими європейськими державами. В першу чергу мова йшла про країни, що мали певні інтереси на Чорному морі або в його басейні. На відміну від інших членів уряду, в зовнішньополітичному курсі С. Петлюра орієнтувався (не в останню чергу через свою масонську належність) на держави Антанти, а не на Німеччину. Крім того, він розумів, що за роки Першої світової війни в українців зміцніли настрої проти німців. Демонстративне фрондування С. Петлюри, показуха замість реальних справ дедалі нервували М. Грушевського й В. Винниченка, інших лідерів Центральної Ради й Генерального Секретаріату.

Невідомо на яких фактах засновані прямо протилежні висновки В. Савченка. Він, зокрема, стверджує: «Після подій ночі 30 листопада (роззброєння більшовицьких частин – В. С.) Петлюра виявився найвпливовішим і найпопулярнішим лідером

УНР. Його авторитет, як зараз сказали б харизма уже подавляли плутаних, в'ялих і нерішучих Винниченка і Грушевського. З «тихого» міністра він перетворився на самостійного політика, в центр тяжіння різних політичних сил. Згуртована каста офіцерів, можливо, уже побачила в Петлюрі майбутнього військового диктатора; «правим» – «федералістським» і «самостійницьким» колам – він імпонував своїми рішучими діями, спрямованими проти більшовиків. Та й сам Петлюра, відчувши свою силу, прагнув переграти противників. Він як ніхто інший знав про слабкості влади і про серйозну небезпеку більшовицького підпілля. Роззброївши київських більшовиків, він чекав на продовження боротьби в інших формах. Саме Петлюра вимагав від уряду вжити заходів щодо попередження можливого більшовицького перевороту під маркою «мирних народних» рішень з'їзду Рад»²³⁴.

Наведені твердження, м'яко говорячи, важко кореспондуються з наявними документами, добре відомими фактами. Єдине, з чим можна погодитися, так це з тим, що С. Петлюра доклав зусиль до зриву з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів у Києві за сценарієм пробільшовицького оргкомітету по його скликанню. Направивши на з'їзд ніким не обраних понад 900 солдатів (а селянська спілка в такий же спосіб послала майже 700 селян), які захопили приміщення мандатної комісії, самі виписали собі мандати, С. Петлюра допоміг солдатською масою «подавити» обраних в різних місцевостях делегатів.

Сумнівна з точки зору елементарних уявлень про демократію операція (про неї більше соромливо пишуть відповідальні історики), не могла компенсувати того провального стану у сфері військового будівництва, який дедалі давався взнаки і віщував трагічну перспективу в кризі, що невмолимо наближалася до кульмінації – воєнної розв'язки. Неготовність УНР до військової оборони була настільки очевидною навіть не для фахівців, а самовихваляння, бундючна демагогія людини, якій долею судилося відповідати за життєво важливу сферу, настільки волаючою, злочинно-авантюрною, що терпіти далі просто не можна було.

Чим загрозовішою виглядала ситуація, тим нестриманішими, просто провокативними ставали публічні виступи й заяви С. Петлюри. Він дозволяв собі неузгоджені з урядом, його главою, керівництвом Центральної Ради дії.

Так, коли радянська сторона готова була на дипломатичний варіант розв'язання конфлікту, а українська відверто побоювалась відкритого військового зіткнення з Росією, С. Петлюра вів таємні переговори з генералом О. Каледіним, який разом з донськими козаками в той момент становив найбільшу загрозу радянській владі. Однією з ультимативних вимог РНК було припинення перекидання українською територією козачих частин, а С. Петлюра, всупереч позиції В. Винниченка, інших лідерів українства, що схилились до поміркованості в стосунках з сильним сусідом, демонстративно сприяв передислокації ворожих Петрограду сил.

Шанувальники С. Петлюри схильні кваліфікувати такі його дії як вияви реалістичнішого розуміння ходу подій, ніж це було притаманно М. Грушевському та В. Винниченку. Водночас вони розцінюються як поведінка незалежного, впливового політика, який «вийшов з тіні В. Винниченка», набрав такої сили, що міг уже й не рахуватись з головою Генерального Секретаріату. Невідомо тільки як в такому разі співвіднести

твердження, ніби він не хотів ліквідувати сердюцькі формування чи звільняти з посади начальника штабу КВО В. Павленка, однак підписував відповідні накази саме він (неначебто на вимогу В. Винниченка). Всупереч уявам В. Савченка, С. Петлюра швидко втрачав авторитет і вплив і в державному провіді, і у війську, і в партійному середовищі. Він конфліктував і з діячами з УСДРП, і з УПСР. Що ж до самостійників, які нібито ставали опорою військового секретаря, то, по-перше, В. Савченко бере слово самостійники в лапки (можливо через своєрідну транскрипцію російською мовою), по-друге, про документи, які б підтверджували дане твердження, невідомо, і, по-третє, якби такі документи й знайшлися, то реальної сили самостійники наприкінці 1917 р. не склали, їх була жменька. Що ж до другої опори – федералістів – невідомо кого має на увазі В. Савченко, адже і УСДРП, і УПСР, і УПСФ і, навіть УПСС дотримувались в 1917 р. федералістської платформи.

Навіть прихильники якостей С. Петлюри змушені визнавати, що він елементарно обдурював французьких емісарів щодо кількісних характеристик збройних сил, що були під його орудою. А це призводило не до пришвидшення допомоги УНР, а заспокоювало Антанту – С. Петлюра зі ввіреними йому військами й сам впорається з більшовицькою загрозою²³⁵.

Останнім «революційним вчинком» С. Петлюри стало повне ігнорування думки Центральної Ради й Генерального Секретаріату щодо виробленою у відомстві генерального секретаря військових справ Статуту Української народної армії. Документ був відхилений як явно недосконалий.

Однак, С. Петлюра направив незатверджений Статут у військові частини. Про яку дисципліну в українській армії можна взагалі було вести мову, якщо її чільник подавав такий приклад підлеглим?

То ж доведеться волею-неволею приходити до висновків, що поведінка С. Петлюри мала не переваги над позицією інших керівників Української революції, а викликала у останніх закономірні питання, позитивних відповідей на які не знаходилось.

Абсолютна безпорадність С. Петлюри в управлінні ввіреною йому справою з усією наочністю виявилась відразу, як тільки до Харкова стали прибувати перші революційні загони з радянської Росії. Хоча прямували вони на Дон, для боротьби проти О. Каледіна, Харків відразу став сприйматись як плацдарм для воєнної загрози усій Українській Народній Республіці.

15 грудня 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату В. Єщенко зробив повідомлення «про зріст більшовизму в масах і в українському війську. Сил для боротьби з більшовизмом, – резюмував генеральний секретар шляхів, – у Генерального секретаріату немає»²³⁶.

С. Петлюра, який тут же взяв слово, підтвердив, «що становище дуже грізне. Основна причина – брак грошей. Через це не можна послати агітаторів, задовольнити українське військо, серед якого шириться більшовизм. – Він запропонував: треба виділити із складу Генерального секретаріату групу секретарів з особливими уповноваженнями щодо охорони республіки»²³⁷.

Коли на тому ж засіданні мова знову зайшла про охорону влади на Україні, погляди знову звернулися до генерального секретаря військових справ. А «Петлюра

каже, що війська дуже мало, козачі частини (мова, звісно, про донців – В. С.), які раніше були в розпорядженні губернських комісарів, не дуже охоче ідуть в контакти з українськими (і це після «контактів» С. Петлюри з О. Каледінін – В. С.). Генеральне секретарство, військових справ не хотіло до сього часу брати військо з фронту, але тепер приходиться його взяти (цілком демагогічна заява – ніхто на фронті не збирався слухати київське військове керівництво і весь попередній досвід у тому давав абсолютне переконання – В. С.). Це все стоїть в зв'язку з загальним становищем на Україні (? – В. С.). Генеральне секретарство військових справ має завдання охороняти кордони України (чи не завузькі функції для вищого військового органу в УНР – В. С.). Оперативні справи бере на себе вже організований Генеральний штаб (а чи не спроба це перекласти свої турботи на чужі плечі? – В. С.). Зараз перше завдання Генерального штабу – взяти Харків – оплот більшовизму на Україні, але треба ясно сказати чи воюємо ми, чи ні»²³⁸ (сказати можна, а ось чи є для воєнних дій сили і, якщо – ні, то чи не спроба це авантюрними закличками відволікти увагу від власної нерозпорядливості, фактичної бездіяльності? – В. С.).

Принагідно можна зауважити, що безсистемність, хаотичне нагромадження не завжди логічно ув'язаних фраз – не виняток, а радше «норма» петлюрівських виступів, принаймні, в протокольних записах. Тому їх важко цитувати без маси застережень, що й пояснює прагнення уникати наведення документальних витягів з оригіналів.

Та головне полягає, звісно, в іншому. Уряд переконувався, що за пустими фразами – невідворотна катастрофа. І хоча було обрано «особливий Комітет по обороні України в складі генеральних секретарів Порша, Петлюри і Єщенка»²³⁹, тривога зовсім не зникла, а лише посилилася.

Коли через два дні уряд знову повернувся до обговорення пекучого питання, С. Петлюри на засіданні не було. Доповідав «про сучасний момент на фронті і на Україні» генеральний секретар праці М. Порш. Він сказав: «На фронті армія кидає позиції і іде додому (в тому числі й ті частини, які С. Петлюра перед цим обіцяв викликати до Києва – В. С.). В Харкові більшовики не так сильні, але проти них нема організованого війська (підкреслено мною – В. С. Значить вся діяльність С. Петлюри швидше імітація активності, а результативність практично нульова – В. С.). ... Українське військо розкидано на три часті: на Київ, Лівий берег і Правий берег. Найкраще стоїть справа на Лівому березі, де командує полковник Капкан. В Києві військом командує генерал Греков, на Правому березі – генерал Скоропадський. Ні в Києві, ні на Правому березі справа не стоїть настільки добре, як того вимагають обставини. Тому треба тимчасово призначити полковника Капкана командуючим всіма військами, які ведуть боротьбу з більшовиками. Для кращої організації самого Секретарства військових справ треба призначити генерала Кирея начальником штабу...»²⁴⁰.

Генеральний Секретаріат постановив: «затвердити призначення Верховним комітетом по обороні полковника Капкана командуючим всім українським військом по боротьбі з більшовиками. Передати організацію «Вільного козацтва» Військовому секретарству... Затвердити генерала Кирея начальником Українського генерального штабу. Асигнувати 5 млн. на діло оборони України в розпорядження генерального секретаря військових справ»²⁴¹.

Здається, логіка цілком ясна. Оскільки в критичний момент «нема організованого війська», треба вживати термінових заходів – передовірити цю справу особистості, яка порівняно краще справляється з проблемами, якими опікувалася до того. Не випадково ним став кадровий військовий Ю. Капкан. Про С. Петлюру ж взагалі в протоколі не згадується. Можливо В. Єщенко зробив те свідомо. Адже наступним питанням, яке розглянув уряд, було «повідомлення голови Генерального секретаріату, що генеральний секретар військових справ С.В. Петлюра подав в одставку.

Постановили: одставку генерального секретаря військових справ прийняти і доручити генеральному секретарю праці М.В. Поршу виконувати обов'язки генерального секретаря військових справ»²⁴².

Отже, С. Петлюру не «відправили у відставку», як це часто подається, а він сам «подав в одставку» (зауважимо – не просив вирішити питання, а подав). Повідомлення про це зробив, природно, голова уряду, якому, вочевидь, надійшла відповідна заява. Пізніше у тритомнику «Відродження нації», «Заповіті борцям за визволення» В. Винниченко висунув цілу низку аргументів, які враховувалися при розв'язанні поставленого питання.

Однак, шанувальники С. Петлюри намагаються зобразити справу так, що причиною відставки було загострення особистих стосунків між В. Винниченком і С. Петлюрою. Чого в цьому плані лише не навігадували! Аж до того – що В. Винниченко заздри авторитету й силі С. Петлюри.

Виникають логічні питання – якщо не було війська, яке майже безрезультатно «створював» С. Петлюра, де він ще міг мати авторитет і вплив? В Центральній Раді він не користувався великою повагою – його так і не ввели до Президії – Малої Ради. В уряді він не лише не виділявся діловими, фаховими якостями, а ще й з багатьма пересварився. То про що ж мова?

Варто звернути увагу на тогочасні газетні повідомлення. «Нова Рада» просто констатувала: «Симон Петлюра заявив, що він по особистих мотивах подає у відставку»²⁴³. А «Нова громада» повідомила про те, що фракція УСДРП Центральної Ради знайшла демісію небажаною щодо політичного моменту, але «враховуючи його (С. Петлюри – В. С.) заяву про фізичну перевтому, фракція рахується з цим, як сумним фактом»²⁴⁴.

Що конкретно стоїть за формулюванням «по особистих підставах» – невідомо. І краще тут не гадати. Навіть найвірогідніші версії породять достатньо логічні контрверсії. Шлях малопродуктивний. А ось згадка про «фізичну перевтому», яка переконала фракцію українських соціал-демократів, – прикметна. Швидше за все, С. Петлюру колективно вмовляли (можливо, не дуже довго й наполегливо) не залишати поста, та він дав ясно зрозуміти, що далі працювати в довіреній йому сфері у нього немає сил.

Безперечно, відставка С. Петлюри в тих обставинах видається за єдиний вихід зі скандальної ситуації. І те, що колеги по уряду знаходили в собі моральні сили розв'язувати справу делікатно, не опускаючись до брудних «розборок», примітивного «зведення рахунків», говорить на користь їх вихованості, інтелігентності. С. Петлюра шукатиме причини власних невдач не в собі самому, а в недавніх друзях і колегах, їх

«невдячності», «непорядності» тощо. Він настільки самопереконає себе в цьому, що низькі почуття буквально засліплятимуть йому розум.

Прихильникам же (як і послідовникам), випаде нелегка роль – будь-якою ціною виправдовувати свого кумира перед історією.

- ¹ Савченко В.А. Симон Петлюра. – С. 53.
- ² Литвин С. Суд історії. – С. 61.
- ³ Кедровський В. Українізація в російській армії // Укр. історик. – 1967. – № 3–4 (15–16). – С. 64–65.
- ⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т. I. – С. 44.
- ⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – Мюнхен, 1976. – Т. 2. – С. 467.
- ⁶ Кедровський В. Назв. праця. – С. 64.
- ⁷ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С. 545.
- ⁸ Там само. – С. 535.
- ⁹ Кедровський В. Назв. праця. – С. 65.
- ¹⁰ Цит. за: Винниченко В. Відродження нації. – Ч. I. – С. 137–138. Таким же, по суті, є зміст документа, вміщеного у «Новій Раді» 20 квітня 1917 р.
- ¹¹ Кедровський В. Назв. праця. – С. 68–69.
- ¹² Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. I. – С. 56.
- ¹³ Див.: Кедровський В. Назв. праця. – С. 69.
- ¹⁴ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 140. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень (май) – № 7.
- ¹⁵ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень (май) – № 7.
- ¹⁶ Грушевський М. Назв. праця. – С. 144.
- ¹⁷ Цит. за: Хміль І. Петлюра і петлюрівщина // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 111.
- ¹⁸ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень (май). – № 7.
- ¹⁹ Робітничая газета. – 1917 – 7 травня; Киевская мысль 1917 – 8 мая; Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити. – № 7. – К., 1992. – С. 14–15.
- ²⁰ Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 353.
- ²¹ Див.: Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди. – К., 1992. – С. 16–17.
- ²² Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень (май) – № 7; Щусь О.Й. Назв. праця. – С. 17.
- ²³ Цит. за: Савченко В. Назв. раб. – С. 71.
- ²⁴ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – С. 113.
- ²⁵ Див.: Щусь О.Й. Назв. праця. – С. 19.
- ²⁶ Вісті з Української Центральної Ради – 1917. – Травень (май). – № 7; Киевская мысль. – 1917. – 9 мая.
- ²⁷ Цит. за: Христюк П. Назв. праця. – С. 53–54, 126.
- ²⁸ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень (май). – № 7.
- ²⁹ Киевская мысль. – 1917. – 10 мая.
- ³⁰ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень (май). – № 7.
- ³¹ Савченко В.А. Назв. раб. – С. 71.
- ³² Див.: Литвин С. Назв. праця. – С. 114.
- ³³ Див.: Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 114.
- ³⁴ Там само. – С. 90–92.
- ³⁵ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – Харьков, 1928. – С. 85.

- ³⁶ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень (май). – № 6; Воин свободной России (Петроград). – 1917. – 25 мая.
- ³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1705. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 9.
- ³⁸ *Солдатенко В.Ф., Халю Л.Г.* Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. – К., 2002. – С. 66.
- ³⁹ Нова Рада. – 1917. – 7, 8 черв.; Робітничая газета. – 1917. – 8 черв.
- ⁴⁰ Див.: Робітничая газета. – 1917. – 8 черв.; *Щусь О.Й.* Назв. праця. – С. 33–34.
- ⁴¹ Див.: *Щусь О.Й.* Назв. праця. – С. 42.
- ⁴² *Кедровський В.* Назв. праця. – С. 73.
- ⁴³ Див.: *Прохода В.* Як Симон Петлюра став вождем української армії // Гуртуймося. – Горні Чорнолиці, 1932. – № 9. – С. 22.
- ⁴⁴ Вісник Українського генерального військового комітету, 1917. – № 3–4.
- ⁴⁵ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 204–205.
- ⁴⁶ Летопись революции, 1927. – № 4. – С. 23.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Летопись революции. – 1927. – № 4. – С. 23.
- ⁴⁹ Див.: *Солдатенко В.Ф., Солдатенко І.В.* Виступ полуботківців у 1917 р. Спроба хронікально-документальної реконструкції події // Український історичний журнал, 1993. – № 9. – С. 3–20; 1993. – № 7–8. – С. 17–29.
- ⁵⁰ Вісті з Української Центральної Ради. – № 11–12. – 1917 р. – Червень.
- ⁵¹ Киевская мысль. Вечерний выпуск, 1917. – 8 июля.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Цит. за: *Деникин А.* Очерки русской смуты // Вопросы истории, 1990. – № 10. – С. 108–109.
- ⁵⁴ Там само. – С. 105–110.
- ⁵⁵ Вісті з Української Центральної Ради. – № 11–12. – 1917 р. – Червень.
- ⁵⁶ Киевская мысль. Вечерний выпуск. – 1917. – 8 июля.
- ⁵⁷ *Падалка М.* Виступ полуботківців 4–6 липня 1917 р. в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу. – Львів, 1921. – С. 8.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Вісті з Української Центральної Ради. – № 11–12. – 1917 р. – Червень; Нова Рада, 1917 р. – 23 черв.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Там само. – Киевская мысль. Вечерний выпуск. – 1917. – 8 июля.
- ⁶⁶ Киевская мысль. Вечерний выпуск. – 1917. – 5 и 20 июля.
- ⁶⁷ Робітничая газета. – 1917. – 23 черв.
- ⁶⁸ Робітничая газета, 1917. – 28 червня.; Народна Воля, 1917. – 28 червня (11 лип.).
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Робітничая газета. – 1917. – 29 черв.
- ⁷¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1115. – Оп. I. – Спр. 21. – Арк. 17.
- ⁷² Там само. – Арк. 18.
- ⁷³ Там само. – Арк. 19.
- ⁷⁴ Вісті з Української Центральної Ради. – № 17. – 1917 р. – Жовтень.

- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ *Падалка М.* Назв. праця. – С. 9–10.
- ⁷⁷ Там само. – С. 10.
- ⁷⁸ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 365.
- ⁷⁹ *Бош Е.* Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. – М–Л., 1925. – С. 19; Изд. 2-е. – К., 1989. – С. 40.
- ⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1759. – Оп. 4. – Спр. 1688. – Арк. 43 зв.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² *Знаменський О.Н.* Июльский кризис 1917 г. – М., 1964. – С. 168–169.
- ⁸³ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. У 2-х т. – Т. 2. – К., 1967 – С. 28.
- ⁸⁴ *Знаменський О.Н.* Назв. праця. – С. 169.
- ⁸⁵ *Падалка М.* Назв. праця. – С. 13.
- ⁸⁶ *Милюков П.* История Второй русской революции. – Т. I. – Вып. 2. – София, 1922. – С. 80–81.
- ⁸⁷ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 365.
- ⁸⁸ Там само.
- ⁸⁹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 153–154.
- ⁹⁰ Див.: *Збаразький С.* Крути. До 40-річчя Великого Чину. 29 січня 1918 – 29 січня 1958 р. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1958. – С. 52–53.
- ⁹¹ *Милюков П.* Назв. раб. – С. 81.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ *Милюков П.* Назв. раб. – С. 80–81.
- ⁹⁴ Див.: *Солдатенко В.Ф., Солдатенко І.В.* Назв. праця // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 32–36; *Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г.* Назв. праця. – С. 104–107.
- ⁹⁵ *Гетьман П. Скоропадський.* Спомини. – К., 1992. – С. 81.
- ⁹⁶ Киевская мысль. Вечерний выпуск., – 1917. – 5 июля.
- ⁹⁷ Робітничка газета. 1917. – 6 лип.
- ⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1759. – Оп. 4. – Спр. 1688. – Арк. 13.
- ⁹⁹ *Знаменський О.Н.* Назв. раб. – С. 169.
- ¹⁰⁰ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 367; *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 147; *Падалка М.* Назв. праця. – С. 68.
- ¹⁰¹ Киевская мысль. – Вечерний выпуск, 1917. – 5 июля.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ Там само.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 147.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1759. – Оп. 4. – Спр. 1688. – Арк. 13.
- ¹⁰⁷ *Знаменський О.Н.* Назв. раб. – С. 168.
- ¹⁰⁸ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 367.
- ¹⁰⁹ *Падалка М.* Назв. праця. – С. 11.
- ¹¹⁰ *Знаменський О.Н.* Назв. раб. – С. 170.
- ¹¹¹ Там само; ЦДАВО України. – Ф. 1759. – Оп. 4. – Спр. 1688. – Арк. 68.
- ¹¹² *Милюков П.* Назв раб. – С. 82; *Оберучев К.* Воспоминания. – Нью-Йорк, 1930. – С. 289.
- ¹¹³ Киевская мысль. Вечерний выпуск. – 1917. – 5 июля.
- ¹¹⁴ Робітничка газета. – 1917. – 6 лип.
- ¹¹⁵ Вісник Українського військового генерального комітету. – № 5–6. – 1917. – липень.
- ¹¹⁶ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 154; ЦДАВО України. – Ф. 1759. – Оп. 4.

– Спр. 1688. – Арк. 13.

¹¹⁷ Робітнича газета. – 1917. – 6 лип.

¹¹⁸ Робітнича газета. – 1917. – 5 лип.

¹¹⁹ Див.: *Капелюшний В.* Замасковані імена: псевдоніми і криптоніми та проблема атрибуції авторства в історіографії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. – К., 2001. – С. 53.

¹²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1759. – Оп. 4. – Спр. 1688. – Арк. 13.

¹²¹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 154.

¹²² Киевская мысль. Вечерний выпуск. – 1917. – 5 июля.

¹²³ *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 146.

¹²⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 155.

¹²⁵ Киевская мысль. Вечерний выпуск. – 1917. – 6 июля.

¹²⁶ Киевская мысль. Вечерний выпуск. – 1917. – 5 июля.

¹²⁷ Вісник Українського військового генерального комітету. – № 5–6. 1917. – липень.

¹²⁸ Вісті з Української Центральної Ради № 11–12. 1917. – жовтень.

¹²⁹ Вісник Українського військового генерального комітету. – № 5–6. 1917. – липень; Робітнича газета. – 1917. – 6 лип.

¹³⁰ Там само. – 7 июля.

¹³¹ Нова Рада. – 1917. – 8 лип.

¹³² Там само. Робітнича газета. – 1917. – 10 лип.

¹³³ Нова Рада. – 1917. – 8 лип.

¹³⁴ Киевская мысль. Вечерний выпуск. – 1917. – 8 июля.

¹³⁵ Робітнича газета. – 1917. – 10 лип.; Нова Рада. – 1917. – 8 лип.

¹³⁶ Киевская мысль. Вечерний выпуск. – 1917. – 8 июля.

¹³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. I. – Спр. 2. – Арк. 2.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 116–117.

¹⁴¹ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 325–328.

¹⁴² *Гошовт Г.А.* Кирассиры Его Величества в Великую войну. 1916, 1917 гг. – Париж, 1944. – С. 103.

¹⁴³ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 200.

¹⁴⁴ Нова Рада. – 1917. – 8 верес.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 118.

¹⁴⁷ *Кедровський В.* Назв. праця. – С. 75.

¹⁴⁸ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 145, 370.

¹⁴⁹ Революционное движение в русской армии. 27 февраля – 24 октября 1917 года: Сб. документов. – Москва, 1968. С. 346, 356–357, 510.

¹⁵⁰ *Шанковський Л.* Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен, 1958. – С. 36.

¹⁵¹ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 375–376.

¹⁵² Революционное движение в русской армии... – С.512; *Шанковський Л.* Назв. праця. – С. 22.

¹⁵³ *Савченко В.* Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр. // За державність (Каліш). – 1934. Зб. 4. – С. 48–61.

¹⁵⁴ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 358–359.

¹⁵⁵ *Науменко Ю.* На переломі (Причинки до історії українізації частин в рос. армії. Луцьк–Рівне в 1917 р.) // За державність. – 1935. – Зб. 5. – С. 188.

¹⁵⁶ Вісник Українського генерального військового комітету. – 1917. – № 18.

- ¹⁵⁷ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 370.
- ¹⁵⁸ Там само.
- ¹⁵⁹ Вісник Українського Генерального військового комітету. – 1917. – № 19–20.
- ¹⁶⁰ Нова Рада. – 1917. – 2, 7 верес., 11 жовт. та ін.
- ¹⁶¹ Див.: *Литвин С.* Назв. праця. – С. 87, 90 та ін.
- ¹⁶² Там само. – 1917. – 20 верес.
- ¹⁶³ *Кедровський В.* Назв. праця. – С. 74.
- ¹⁶⁴ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 198.
- ¹⁶⁵ *Прохода В.* Симон Петлюра // Табор. – 1936. – № 28–29. – С. 12.
- ¹⁶⁶ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 62.
- ¹⁶⁷ *Кедровський В.* Назв. праця. – С. 76.
- ¹⁶⁸ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – Т. I. – С. 29.
- ¹⁶⁹ Енциклопедія Українознавства: В 2 т. Париж, Нью-Йорк, 1949. – Т. I. – С. 59.
- ¹⁷⁰ Там само. – С. 507.
- ¹⁷¹ *Субтельний О.* Україна: історія. – Київ, 1991. – С. 303.
- ¹⁷² *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 83, 88.
- ¹⁷³ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 77–78.
- ¹⁷⁴ *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 29.
- ¹⁷⁵ Нова Рада. – 1917. – 15 жовт.
- ¹⁷⁶ Там само. – 14 жовт.
- ¹⁷⁷ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 150–151.
- ¹⁷⁸ *Литвин С.* Назв. праця. – С. 94–95.
- ¹⁷⁹ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 278–279.
- ¹⁸⁰ *Литвин С.* Назв. праця. – С. 95.
- ¹⁸¹ Див.: Там само. – С. 434.
- ¹⁸² Там само.
- ¹⁸³ Див.: *Литвин С.* Симон Петлюра: штрихи політичної біографії (до 125-річчя з дня народження) // Історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 57–60.
- ¹⁸⁴ Див.: *Литвин С.* Суд історії. – С. 90, 92.
- ¹⁸⁵ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 276.
- ¹⁸⁶ *Литвин С.* Назв. праця. – С. 92.
- ¹⁸⁷ Там само.
- ¹⁸⁸ Див.: *Копиленко О.Л.* «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992. – С. 168.
- ¹⁸⁹ Див.: *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 88.
- ¹⁹⁰ Там само.
- ¹⁹¹ Робітничая газета. – 1917. – 26 жовт.; Нова Рада. – 1917. – 27 жовт.
- ¹⁹² Про хід повстання, тогочасні події в Києві докладніше див.: *Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморгун П.М.* В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. – К., 1986. – С. 463–466; *Солдатенков В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 317–323 та ін.
- ¹⁹³ *Субтельний О.* Назв. праця. – С. 305.
- ¹⁹⁴ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 371.
- ¹⁹⁵ Робітничая газета. – 1917. – 4 листоп.; 1917 год на Киевищине. Хроиника событий. – С. 329–331.
- ¹⁹⁶ 1917 год на Киевищине. – С. 337–338.
- ¹⁹⁷ Там само. – С. 337, 338, 347, 351, 352, 356, 357.
- ¹⁹⁸ Робітничая газета. – 1917. – 2 листоп.

- ¹⁹⁹ Нова Рада. – 1917. – 22 жовт.
- ²⁰⁰ 1917 год на Киевщине. Хроника события – С. 363.
- ²⁰¹ Цит. за: *Збаразький С.* Назв. праця. – С. 57.
- ²⁰² Там само.
- ²⁰³ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 92–93.
- ²⁰⁴ Див.: *Щусь О.Й.* Назв. праця. – С. 46–63; Народня воля. – 1917. – 2 листоп.
- ²⁰⁵ Див.: *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 49; *Галаган М.* З моїх споминів. – Львів, 1930. – Ч. 3. – С. 11–18; Нова Рада. – 1917. – 29 жовт.
- ²⁰⁶ Нова Рада. – 1917. – 29 жовт.
- ²⁰⁷ Там само. – 1917. – 5 листоп.
- ²⁰⁸ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 332–333.
- ²⁰⁹ Там само. – С. 326.
- ²¹⁰ Киевская мысль. – 1917. 2 нояб. (веч. выпуск). – 8 нояб.
- ²¹¹ Робітничка газета. – 1917. – 2, 4 листоп.
- ²¹² Там само. – 8 листоп.
- ²¹³ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 198–199.
- ²¹⁴ 1917 год на Киевщине: Хроника событий. – С. 356.
- ²¹⁵ Цит. за: *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 218.
- ²¹⁶ Народня Воля. – 1917. – 6 груд.
- ²¹⁷ Див.: *Савченко В.* Назв. праця. – С. 146–151, 157.
- ²¹⁸ Там само. – С. 151–155.
- ²¹⁹ *Савченко В.* Там само. – С. 69, 70.
- ²²⁰ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 407.
- ²²¹ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 201, 257.
- ²²² Звезда (Екатеринослав). – 1917. – 9 груд.
- ²²³ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 382–385.
- ²²⁴ Там само. – С. 372.
- ²²⁵ Енциклопедія Українознавства. – Т. 1. – С. 1177.
- ²²⁶ Нова Рада. – 1917. – 24 листоп; Робітничка газета. – 1917. – 6, 8 груд.
- ²²⁷ Нова Рада. – 1917. – 24 груд.
- ²²⁸ Див.: *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 100.
- ²²⁹ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 92.
- ²³⁰ *Голуб П.А.* Партия, армия и революция. – М., 1967. – С. 170; *Його ж.* Большевики и армия в трех революциях. – М., 1977. – С. 207.
- ²³¹ Киевская мысль. – 1917. – 3 декаб. (утр. вып.).
- ²³² Див.: *Солдатенко В.* До конфлікту Раднаркому Росії з Центральною Радою (особистісний зріз) // Події і особистості революційної доби. – К., 2003. – С. 75–108.
- ²³³ Див.: *Литвин С.* Назв. праця. – С. 116–118 та ін.
- ²³⁴ *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 106.
- ²³⁵ Див.: Там же. – С. 122.
- ²³⁶ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 38.
- ²³⁷ Там само. – С. 38–39.
- ²³⁸ Там само.
- ²³⁹ Там само. – 40.
- ²⁴⁰ Там само. – С. 44–45.
- ²⁴¹ Там само. – С. 45.
- ²⁴² Там само.

²⁴³ Нова Рада. – 1917. – 19 груд.

²⁴⁴ Нова громада. – 1917. – 23 груд.

Висновки

Порівняння діяльності В. Винниченка й С. Петлюри в перший рік революційної доби, Української революції знову на користь першого політика.

В. Винниченко з'явився в Києві в перших числах третьої декади березня 1917 року і відразу включився в активну роботу. Зважаючи на його авторитет в українських колах, він буквально за три тижні обирається членом і заступником голови Центральної Ради, членом ЦК і лідером Української соціал-демократичної робітничої партії, редактором її Центрального Органа – «Робітничої газети». Він – одна з ключових постатей Українського національного конгресу – апогейної початкової віхи Української революції.

С. Петлюра приїжджає до Києва лише на початку травня 1917 року на I Всеукраїнський військовий з'їзд. Маловідомий і непопулярний у військових колах, він потрапляє до президії з'їзду і обирається до Українського генерального військового комітету, стає на чолі його завдяки зусиллям М. Грушевського і В. Винниченка. Останніх влаштовувало, передусім, те, що, поновлюючи своє членство в УСДРП, С. Петлюра мав дуже помірковані погляди щодо проблем державного і військового будівництва і його легко було перетворити на знаряддя боротьби проти ініціатора з'їзду, впливового у військовому середовищі М. Міхновського.

В. Винниченко поряд з М. Грушевським став авторитетним ідеологом Української національно-демократичної революції, одним із найпослідовніших і найпринциповіших борців за втілення в життя виробленої концепції і стратегії державотворення. Саме його рукою писались перші три Універсали Центральної Ради, а четвертого – він був співавтором. Його першу належали й інші доленосні документи 1917 року. Й він пропонував конструктивні рішення й виходи зі складних ситуацій.

Знайти в працях С. Петлюри щось теоретично значиме за 1917 рік до цього часу не вдавалось. Його виступи в Центральній Раді не носили прогностично-спрямовуючого характеру, були більше ситуативними і не надто виразними. Навряд чи є підстави віднести С. Петлюру до творців концепції будівництва збройних сил України.

В. Винниченко, знаний, популярний, впливовий політик по праву став першим главою Генерального секретаріату національного уряду України і на цьому посту доводив свою ефективність. Йому не змогли знайти гідної заміни в процесі серпневої урядової кризи, й Тимчасовий уряд затвердив його на посаді глави уряду, попри спеціальну шовіністичну кампанію щодо його дискредитації. Слід мати на увазі, що В. Винниченко тривалий час керував урядом, незважаючи на те, що найчисельнішою фракцією в Центральній Раді були есери. В. Винниченко очолював делегації до Петрограда і фактично грав роль першої скрипки на переговорах посланців Тимчасового уряду з Центральною Радою в Києві у червні 1917 р.

С. Петлюра двічі висувався на посаду генерального секретаря військових справ, однак не був затверджений Тимчасовим урядом (останнім посада взагалі скасову-

валася), а після повалення Тимчасового уряду був спочатку оголошений Комісаром і лише згодом – генеральним секретарем у військових справах. Легітимним главою відомства він був біля півтора місяці.

Навіть на всеукраїнських військових з'їздах С. Петлюра поступився активністю (ключові промови, проекти резолюцій тощо) В. Винниченкові. Те ж можна відзначити (виступ полуботківців, розстріл богданівців, більшовицьке повстання в Києві наприкінці жовтня 1917 р., стосунки із РНК й т. ін.). Визнати ефективною його діяльність щодо українізації армії, так як і щодо будівництва збройних сил загалом також не можна.

Відставка В. Винниченка з посади голови уряду – тоді Ради народних міністрів – сталася в умовах, коли УНР опинилася на краю прірви (і з голови уряду нелогічно було б скидати відповідальність – вона надзвичайно висока). Однак головний чинник, який призвів до такого невтішного результату – відсутність збройного оплоту держави – був прямим і безпосереднім наслідком діяльності С. Петлюри, що, по-суті, провалив справу українізації армії, створення національного війська.

Перевантажений революційними, партійними, державними справами В. Винниченко мало що встиг зробити за 1917 р. на літературній ниві. Він навіть припинив систематичне ведення щоденника, листування з близькими друзями тощо. Однак, хоча б п'єса «Панна Мара», написана, як мовиться, «на одному подиху» – також актив драматурга, письменника.

Чогось літературно значимого в 1917 р. С. Петлюра не створив.

III. ВИПРОБУВАННЯ ПОРАЗКАМИ

Перші сходження В. Винниченка і С. Петлюри на владний Олімп завершилися відставками. Останні могли б бути гучними, довго обговорюватися в суспільстві. Цього не сталося. Надто складною, тривожною була загальна ситуація. Українська Народна Республіка, як найбільше завоювання нації, народу, Української революції, невідворотно наближалася до катастрофи. Гинули і найвищі здобутки всього попереднього життя двох політиків.

Відставки сталися з місячною різницею. В добу революцій це значний термін. За цей час УНР встигла пройти шлях від юридично автономної частини неіснуючої федеративної демократичної республіки Росії до самостійної, незалежної, суверенної держави. Людство вступило в 1918 рік, що стане завершальним роком Першої світової війни.

Що ж до України, рік 1918 виявиться особливо «щедрим» на карколомні зміни, «плідним» на запропоновані й апробовані варіанти суспільного поступу, моделі державницької організації.

Насправді, саме в цьому році виявили себе, і при тому досить масштабно, потужно, результативно практично всі альтернативи тогочасного життя, своєрідно сконцентрувалися на стислому часовому відтинку цілі історичні епохи.

Якнайнаочніше означене реалізувалося в різноспрямованих і різноякісних зразках державотворення. 1918 рік – це і завершальні місяці існування Української Народної Республіки доби Центральної Ради. Це й повна історія народження, розвитку й загибелі гетьманської Української Держави. Це й відродження під проводом Директорії Української Народної Республіки, непростий, болісний пошук найприйнятнішої, найоптимальнішої моделі національно-державного устрою. Це й створення Західно-Української Народної Республіки, детермінація її курсу на об'єднання з УНР. Це й встановлення на початку року майже на всіх теренах України радянської влади, тріумф Української Соціалістичної Радянської Республіки. Це й австро-німецька окупація України. Це й початок відтворення під керівництвом Тимчасового Робітничо-Селянського уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки наприкінці 1918 року. Це й зародження феномена анархістської стихії, яка воліла б взагалі не знати жодної централізованої, національно-державної влади – йдеться, передусім, про махновщину...

І всі ті різноорієнтовані, часто протилежно спрямовані тенденції й рухи тісно переплелися на одному просторі – Україні, не давали спокою нації, що піднісшись на могутній хвилі всебічного відродження, зазнала й перших відчутних втрат.

Незважаючи на те, що й для В. Винниченка, й для Петлюри, здавалось би, пік кар'єри уже подолано, обом їм у цьому році доведеться не лише виявити свої якості в умовах відступів, поразок, а й, тою чи іншою мірою бути причетними до найбільших зламів ситуацій, і зрештою зазнати нових, вищих за попередні злетів. А життєві стежки, що розійшлися, знову перехрестяться, з'єднаються.

1. «Втеча» від політики

...Знову залізничний вагон. Перестук коліс. Надміру довгі зупинки. І на невеличких станціях. І просто в полі. Ніякого розкладу. Та й шлях здається в нікуди...

...Всього 10 місяців тому В. Винниченко страшенно поспішав в Україну. Тоді з наближенням до Києва серце билося дедалі сильніше, прискореніше. Було прагнення пошвидше злитися із загальнонаціональний поривом, діяти, боротися, перемагати. Душу переповнювало неясне, однак дуже сильне відчуття чогось небувалого, величюного, буревісного. А наступні реалії перевершили всі сподівання. Менше ніж за рік було пережито цілу історичну епоху.

Українство відродилося, одним могутнім порухом стало вривень з іншими націями, створило власну державу, дало їй природне, українське, наймення, започаткувало небачені зрушення в політичній, економічній духовній сферах. І він, виходець із самих селянських низів, художник і мрійник, стояв у витоків життєдайних процесів, скеровував їх. ...І якимось непомітно все дійшло до трагічної розв'язки, до ганебної поразки, до його, Володимира Винниченка, особистої драми. Він раптом опинився непотрібним, зайвим, таким (і це незбагненно!), що ніби заважає подальшому поступу.

Та навіть зовнішня атрибутика вже багато про що говорить.

З Москви до Києва Володимир Кирилович повертався разом із Розалією Яківною якщо і не в розкішному купе вагону першого класу, то все ж у достатньо комфортних умовах, охайно одягнутим, з почуттям власної гідності, погордою у погляді і поставі.

Зараз же був «скотячий», тобто товарний вагон, переповнений біженцями, що не вельми церемонилися один з одним, брали собі місце «приступом» і ставилися до сусідів, як до небажаних конкурентів – з відвертою підозрою, навіть ворожістю, неприкритою злістю. Сам Володимир Кирилович у селянській свитині, загримований до невпізнанності, мало чим зовні вирізнявся в сірій юрбі. Хіба що не лаявся, як інші, зосереджено мовчав. Цілих вісім днів і ночей подорожі через Олександрівськ до Бердянська¹ він пильно прислухався до розмов, що точилися без кінця, і нерідко вибухали емоційними суперечками, сварками. Щоправда, час від часу, поволі, непомітно поринав у самого себе, тяжко розмірковував. Аналізував минуле, логічно сполучав з тільки-но побаченим, почутим.

І серце тоскно щеміло. А душа ладна була волати від відчаю, від безсилля, від сорому перед самим собою і ось цими людьми.

Якби ж то вони знали, що він – той самий Винниченко, заступник голови Центральної Ради, голова Генерального секретаріату, генеральний секретар внутрішніх справ, один із основних керманців Української революції і архітекторів національної державності! (Вчорашній, правда...). Ох, нелегко б йому довелось! Ці прості, збуджені, знервовані люди, заради яких він невтомно боровся, натхненно творив, напружено жив протягом останніх місяців, нізащо б не подарували йому помилок і прорахунків, пригадали б чимало невдач і поразок усього українського проводу. І були б праві.

З його ім'ям уже нерозривно пов'язалася драма, трагедія народу, нації, що, здається, досягла своєї кульмінації. Вимушена подорож справила на вразливу особис-

тість колосальний вплив, і він навіть через довгий час по тому «рекомендував би всім правителям і Урядам час від часу проїхатись по своєму краєві в скотячих вагонах, набитих «їхнім» народом і, змішавшись з ним, послухати його. Це – корисніше, ніж кілька десятків нарад з парламентськими фракціями»².

Однак, абстрактні висновки-моралізування – це лише бліда передмова до дошкульних сентенцій-прозрінь щодо трагізму історичного моменту і ситуації, в якій опинилася Українська революція.

В. Винниченко не шкодував фарб, щоб якомога переконливіше, наочніше розкрити вину керівників Української революції перед власним народом, збагнути всю масштабність тієї катастрофи, на поріг якої привели всю націю. «І то ми, – наголошував він, – українська демократія, Українська Центральна Рада спровокували велику пробуджену любов сина до своєї матері – нації. Ми своєю політикою хуторянки в панських рукавичках викликали в його недовір'я до національної справи, бо то ж ми ту справу найбільше обороняли, ми нею керували, оті самі, що владу соціальних генералів також обороняли. То ми з його матір'ю приятелювали, оті самі генерали. І через те він бив, топтав і ганьбив свою матір, яку ж усе таки в глибині своєї душі любив, за яку тут же в цей момент сам болів, і що більше болів, то більше мучив і глузував»³.

Паралельно В. Винниченко намагається збагнути сутність, генеральну спрямованість політики переможців-більшовиків. Вони, за його оцінками, скористалися з темноти, несвідомості однієї частини українців і тимчасового розчарування в результатах Української революції другої частини «для затвердження духовної калікуватості і недорозвиненості українських мас для затвердження тої темноти колонії, якою користувались пануючі кляси метрополії»⁴.

Колишній голова українського уряду прагне зрозуміти причини такого курсу більшовиків і знаходить їх, передусім, у тому, «що кожний руський большевик є все ж таки руський, є член руської нації, є сопричасник руської культури, яку він хоч-нехоч любить, цінить, якою навіть гордиться перед другими націями. ...Большевик, як і всякий инчий руський, також звик уважати все українське своїм, руським, що він також не раз кривився й говорив: «Э, какая там Украина! Все это мелкобуржуазныя выдумки. Хохлы – это те же русские», тільки додавав ще, що «хохлацький» націоналізм роз'єднує єдиний руський пролетаріат»⁵.

Інша причина, на думку В. Винниченка, була економічного характеру. Щоб зміцнити завоювання радянської влади, більшовикам за будь-яку ціну треба було задовольнити інтереси скеровуваних ними мас в продовольстві, сировині, які традиційно постачалися Україною. І чим менше українці усвідомлювали б свою окремішність, тим легше було б порядкувати в їхньому краї більшовикам, на чому й будувався розрахунок останніх.

Тому-то більшовики з такою настирливістю воювали проти української державності і української культури.

Прибувши до Бердянська, письменник і далі не може відігнати від себе думок про політичні процеси. «І все ж таки, – зізнається він, – не можна не думати дуже серйозно про те, що діється, не можна знов і знов не задати собі питання, коли хочеш бути щи-

рим і чесним, хоч би тільки з самим собою: де правда, де та істина, ради якої можна і терпіти страждання, і бути готовим до смерті?»⁶

Його інтелект спрямований передусім на осягнення феномена більшовизму, причин його популярності, вдач, перемог. Володимир Кирилович прагне якнайоб'єктивніших відповідей на закономірні питання і керується цілком діалектичними підходами. Він пише: «Що величезна більшість большевиків «не відають, що творять», про це ніякого сумніву не може бути; що широкі маси несвідомі кінцевої мети того руху, в якому самі беруть таку активну участь, також правда; що ними керує простий інстинкт соціальної помсти, ідея грубої елементарної справедливості, а також нижчі почування і нахили людської природи, все це так. Але керівники цих мас знають же, до чого вони прямують, вони свідомі своєї мети. Тисячі людських жертв, пролита кров, зруйноване життя десятків тисяч, факти самогубства, божевілля, руйнація господарської, політичної, звичаєвої машин – це все серйозні факти, це не жарти, це такі вчинки, які робляться свідомо і ради певної мети, за яку вони дозволили собі все це допустити. Бо страшно ж подумати, що люди могли ради хвилевої влади вчинити стільки горя. Вони ж не можуть не бачити, що затіяли страшну, величезну гру, в якій можуть програти своє життя»⁷.

Автора цих рядків відверто лякають психологічні чинники більшовицького поступу. Тонкий, проникливий аналітик людського ества, він задає собі питання, на які не знаходить задовільних відповідей. Адже, розуміючи очевидні страхітливі наслідки в разі невдачі розпочатих експериментів, більшовики настирливо тримаються обраного курсу. «Що ж це, – дивується Володимир Кирилович. – Невже та непохитна віра в можливість досягнення своєї мети? Невже вони так глибоко і твердо переконані, що в Росії цілком можлива соціальна революція й соціалістичний лад? А треба цілком, без останку, без краплі вагання бути переконаним у цьому. Бо як тільки є хоч тинь сумніву, гадання і в той бік і в інший, то це вже не є абсолютна віра, це вже не виконання незмінного, неминучого й потрібного, а це буде тільки спроба, експеримент, угадування, намацування. А коли так, то як стало одваги на цю страшну, таку криваву коштовну спробу? І як вони не бояться кари за це? Кари своєї власної, мук внутрішніх, каяття, божевілля? І треба справді непохитно вірити в своє діло або бути героями»⁸.

Втім, В. Винниченко пробував знайти відповіді й в іншій, значно реальнішій площині: «Добре, але коли подивитись на справу з іншого боку, коли глянути простіше, а саме, що дійсно йде боротьба бідних з багатими, що біднота взяла владу й хоче скинути панування «буржуазії»? Все правда: і багато жорстокості, і брутальності, і непотрібної люті, і багато всяких помилок, і т. ін. Але основний факт той, що маси бідноти цілком вірять Народним Комісарам, що вони охоче йдуть за ними, що вся біднота є большевики, що Народні Комісари з ними, з біднотою, проти багатих, проти буржуазії. Чи вийде що, чи ні, чи виграє сама біднота від своєї влади й панування – це питання інше. Факт головний: є дві сторони – біднота і багаті, які борються між собою»⁹.

А на завершення, як і завжди, проекція одержаного непростого висновку на себе, на особисту позицію – як болісна спроба розібратися в собі, у своєму роздвоєнні,

у своїх душевних муках: «І от яке повинно бути становище людини, яка ніколи не стояла за інтереси багатих, яка все життя поклала на ідею революції і соціалізму, але яка не вірить, що большевицьким шляхом можна допомогти тим ідеям реалізуватись. Що їй робити?»¹⁰

В. Винниченко не знав. Та й навряд чи хтось інший допоміг би йому, підказав вихід із заплутаної ситуації.

На відміну від багатьох своїх вчорашніх спільників, що закликали в Україну австро-німецьке військо і «тріумфаторами» поверталися на насиджені місця, у Володимира Кириловича це викликало лише жаль і тривогу: «І не можу я так радіти, як радіють мої хазяї, які певні в тому, що німці повернуть їм і їхній завод, і масток, і землю, і все колишнє соціальне панування з усіма аксесуарами. І нема в мені ніякої ворожнечі до тих бідних, наївних фігур з рушницями вздовж спини, яких я бачу на вулицях. Немає злорадства, яке так виривається з кожного слова моїх хазяїв. Мені сумно і тоскно. І хотілось би, щоб того великого непорозуміння, яке сталося між Радою й Народніми Комісарами, не було.

І може тоді б інакше пішла революція»¹¹.

З вигнанням із України більшовиків виникла можливість і В. Винниченкові повернутися до Києва. Але він не поспішав того робити. Пости (а в умовах кадрового голоду для нього напевне знайшлося би поважне місце), як і раніше, не приваблювали. Значно важливішою була відсутність ясної перспективи. «Але я не знаю, чого я туди (до Києва – В. С.) поїду, що робитиму, яку позицію займатиму, коли так невиразно, так заплутано стало на душі. Я радію, що окрадена, занедбана, віками занехаяна й упосліджена країна моя стане на власні ноги, стане рівною з рівними і своїми силами, не віддаючи їх насильникам, зможе далі йти по шляху, наміченому вередливою, химерною історією. Це радісно. Але це ціна соціальної зради, ціна спинення соціальної революції. І хто знає, чи виграли ми для народу, для пригноблених кляс цією зрадою, чи не будемо ми записані в історії як один з факторів контрреволюції, гальмування поступу людей? Чи не краще було б іти з масами? Хай ми загинули б, хай нас було б роздавлено, але ми загинули б з народом. Ми разом загинули б, щоб разом потім воскреснути, возстати. Ми мали б видне око завжди говорити до мас»¹².

Суворий, неупереджений аналіз доводить чесного політика до ще більш непривабливих оцінок власної діяльності. «Ми не пішли, бо ми не вірили в можливість здійснення. Тільки через це, а не через те, що не хотіли. Але хто нам дав право рішати тільки на тій підставі, що ми мали мало віри, що не мали дерзання ентузіазму і нехай навіть «безумства храбрих»? Занадто вже ми були розсудливі, роцотливі, розмірковані й обережні. І де ділась моя колишня дурна палахка запальність? Де ділась моя «парадоксальність», за яку мене стільки лаяно в літературі. Як би вона згодилась тепер! Чи, може, вона через те й зникла, що мене так лаяно, що я схотів бути похваленим поміркованими, розсудливими, поважними людьми?»¹³

І чим довше, ретельніше аналізував становище в Україні, чим прискіпливіше зазиравав углиб себе, власної совісті Володимир Кирилович, тим песимістичнішими вимальовувалися прогнози, тим невідворотнішим виглядав розрив з активною політичною діяльністю.

Письменник оселився на хуторі Княжа Гора біля Канева і мало-помалу занурювався у рідну стихію. Працювалось легко, без натуги – добряче таки скучив за звичним ремеслом і в голові нагромадив чималий арсенал сюжетів, ідей, задумів, поспішав їх реалізувати. Стоси списаного паперу швидко росли. Протягом двох місяців (травень–червень) написав трагедійну драму «Між двох сил». Твір пронизують враження від «більшовицького завоювання України». В особі героїні п'єси – Софії Сліпченко – показано трагедію українських комуністів, що не знайшли органічного поєднання національних і соціальних ідей, опинилися на перехресті між силами національно-визвольного руху й більшовизму. Не знайшовши виходу, героїня кінчає життя самогубством.

Глибокий знавець традицій української суспільної думки, схильний до серйозних філософських узагальнень, І. Лисяк-Рудницький розгледів у Винниченковому творі два істотних моменти: мистецька інтуїція підказувала автору «інші висновки, ніж його псевдорациональні метикування», а в загибелі Софії Сліпченко він «провістив не тільки майбутню долю всього українського національно-комуністичного табору, але і своє власне політичне банкрутство»¹⁴.

Ідейне спрямування твору оздоблене справді високими зразками винниченківської прози. Та навіть ті короткі міркування і замальовки рідної української природи наддніпрянського краю, що ненароком потрапляли тоді серед інших записів на сторінки щоденника¹⁵, свідчать про надзвичайно високе художнє обдарування митця. Це просто невеличкі перлини красної словесності.

Втім, вимогливий до всього, що робив, Володимир Кирилович нещадно критично ставився до власних набутків. «Старе знайоме явище, – не раз відзначав він: – поки писав, здавалось цікавим, потрібним. Як кінчав, була навіть трохи звичайна гарячка, настрої був веселий, піднятий. А на душі стало погано, нудно, наче я гидко, без потреби, набрехав. Ах, якби я міг винищити три чверти того, що я написав!

Замість нагороди, сатисфакції, спочивання на лаврах, художник з сумлінням на кінці свого життя віддається на кару свого сорому. Основним моїм почуванням дедалі та більше стає чуття сорому за себе, як письменника. І подумати собі, що я все ж таки у нас тепер найбільш цінний письменник. До чого ж ми убогі!» – аж скрикує письменник¹⁶.

З невимовним жалем він шукав пояснень помітного відставання українства в царині мистецтва, науки й одну з найважливіших причин вбачав у тому, що «нас не вчено учитись. Через це безлюддя, бідність на культурні сили, і Грушевський серед деяких патріотів у генії попав. Написати 8 томів історії України – річ, розуміється, поважна. Правда, ні трішки не геніально, навіть чи талановито. Читати її можна за кару. Костомаров написав 14 чи й більше томів, але хоч він не геній, читається з захопленням. «На безлюдді і Хома дворянин», – і Грушевський геній, і Олесь, і Коцюбинський. Та й мене часом так обзивають. Сумно, коли порівняєш цих геніїв із справжніми світовими геніями. Ми – гній майбутніх геніїв нашої нації. І це наші генії повинні признати без усякого гонору, чесно й одверто»¹⁷.

Гадається, далеко не кожен балуваний популярністю художник здатен на такі самозізнання, самовикриття. Більшості вистачає лише на те, щоб картати інших (і

В. Винниченко, як видно з вищенаведеного, також тут був не «безгрішним»), а ось, щоб так немилосердно трактувати й власну творчість, оцінювати власні здібності – то, мабуть, привілей лише справжніх талантів-титанів, що завжди, як відомо, сумнівалися у своїх геніальних творіннях, чимало коливалися з їх представленням на громадський суд, а нерідко доходили й до знищення готових праць.

Утім, не можна виключити й того, що така емоційна, вразлива натура як В. Винниченко вилила на папір крик болю, викликаного тимчасовими, минушими настроями. Як знати, можливо в інший час він і не зважився б навіть подумки так кваліфікувати творчість М. Грушевського, М. Коцюбинського?..

І все ж, саме у літературі хоч небагато забувався, відчував певне вдоволення відірваністю від новітньої політичної інформації й метушні: хай там буде, що буде, йому робити своє. Однак зовсім ізолюватись від політики не вдавалося. На хутір зачастили друзі і волею-неволею доводилося обговорювати новини. Останні не могли не хвилювати, зумовлювали вироблення власної позиції.

Дуже переживав гетьманський переворот. Ні хвилини не сумнівався у своєму ставленні до нього. «А тим часом туга серце точить, – записав Володимир Кирилович 18 травня 1918 року. – Думаю не головою, а всією істотою. Думаю про те, що сталося і чого не в силі, видно, не пам'ятати щодня і щохвилини. Занадто несподівано, безгрунтовно, без неминучої необхідності сталося. Це не процес, а випадок. Простодушний німецький солдафон, якому поручено висмоктувати в нас хліб, злякався, що не зможе це зробити так, як йому хотілось би. І від цього незначного явища історія української нації стрибнула в такий бік, куди зовсім не мала напрямку. Але факт лишається фактом. Купка недобитків, кацапських офіцерів, професійних убивць, паразитів і грабіжників зібралася й інсценувала державний переворот. За ними стояла важка, озброєна до маківки, постать пруського солдата, і купці кацапської офіцерні вдалося скинути Раду, встановити монархію, вернути царських приставів, цензорів, шпиків. За який-небудь місяць ми маємо перед очима стару картину до 1917 року...»¹⁸.

Як гірко спостерігати, коли у тебе на очах руйнується світла, красива будова, щоб на її місці поставити темну, похмуру, страхітливу споруду – в'язницю!

«І подумати, – збентежено веде далі письменник, – що дванадцять місяців надлюдських героїчних зусиль, скаженої праці, палання нервів тисяч найкращих людей України, дванадцять місяців нечуваного будівництва кінчилось тим, що на збудованому сів нікому невідомий панок і володіє всім тим, що творилось для народу, для нещасної, безнадійно нещасної, темної нації нашої. Володіє й по камінцю розкидає складене. Топче (ногою), взутою в замаскований кацапський чобіт, найдорожче. Вирива з корінням посаджене.

Ох, нещасна, ох, темна, безпомічна нація! Коли тебе вже зовсім з коренем вирвуть з історії, розтопчуть дощенту і забудуть як чужі, так і свої?...»¹⁹

Здається, все можна писати, все можна пояснити. Однак таке, як у останніх рядках!.. Невже ж це один з найвірніших синів України, її найпалкіших патріотів, обронців!?

Звісно то був крик нестерпного болю, що вирвався зовсім не з пихатого презирства, а, навпаки – з великої, справжньої любові до рідної Матері-України, рідної на-

ції. І найпереконливіше тому підтвердження – ще один запис, зроблений рівно через тиждень після цитованого. Від нього стає просто моторошно. Однак в ньому її Величність – Правда, не урізана, оголена, жорстока, вся...

«Читати українську історію треба з бромом, – відзначає Володимир Кирилович,, – до того це одна з нещасних, безглузких, безпорадних історій, до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що одгризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія – ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування. Чи не те саме стає тепер? Тільки хотіли жити державним життям, як починається стара історія: Москва всіма силами вп'ялась і не хоче випустити. З другого боку вже стоїть Польща, наготовивши легіони. Прийшов дужчий, вигнав Москву, одпихнув поляків і сам ухопив за горло й видушує все, що може. Збоку присмокталась і четверта – Австрія.

А всередині теж те саме. Паршиві шаноліубці, національне сміття, паразити й злодії продають на всі боки: хто більше дасть. Нащадки прадідів поганих повторяють погані діла дідів-поганців. І розшарпаний, зацькований народ знову безпомічний жде, якому панові його отдадуть. Вигідніше буде можновладцеві німцеві оддати Москві – оддасть. Вигідніше собі лишити – лишить. Ні, ні, українські історії, ні українських газет читати без бром, валеріанки або без доброї дози філософського застереження не можна»²⁰.

Наведені слова вже стали хрестоматійними. Щоправда, їх часто використовують у довільних витягах. Однак і тоді потужно проривається щонайглибша, ніким і нічим нездоланна шана до неймовірно кривдженого, однак нескореного народу, а через непогамований біль за долю нації вчуваються нотки надії на завершення ланцюга невдач (скільки ж бо ще можна!), на прийдешнє відродження і світле майбуття.

Між тим, часті візити до подружжя Винниченків П. Чикаленка, П. Зайцева, Я. Стешенка, М. Біляшівського та інших насторожили служників охоронних структур гетьманату, зокрема Особливого відділу при гетьманському штабі, які витлумачили їх у притаманному для себе професійному ключі – мабуть, готується змова, звісно з колишнім головою уряду на чолі. Останнього превентивно заарештували (все те детально описано в щоденнику В. Винниченка) привезли разом з вилученими паперами пароплавом до Києва, на короткий час замкнули у помешканні Особливого відділу. Однак, за браком доказів і абсурдністю застосованої логіки змушені були не просто увільнити з-під варті, а й влаштувати аудієнцію з П. Скоропадським. Гетьман запропонував Володимирі Кириловичу – ні багато ні мало! – портфель прем'єра кабінету міністрів (і такі, виявляється, трапляються повороти долі!).

Без усяких роздумів В. Винниченко гетьманську пропозицію з презирством відхилив. Він взагалі ненавидів керманіча Української Держави²¹. І зовсім не через особистіні мотиви (хоч і вони, звісно, існували), а з принципової позиції. На думку Володимира Кириловича, Павло Скоропадський своїм переворотом, політикою робив спробу покласти край Українській революції, демократичній державності, прагнун

реставрації монархічного ладу, реанімації долютневих порядків, об'єктивно шкодив національній ідеї, наносив тяжкого удару по свідомості мас.

Невільно опинившись знову в Києві, в центрі українського життя, В. Винниченко уже не мав сил відірватись від нього (а гетьманські охоронці можуть записати безпосередньо «на свій рахунок» насильне повернення в політику одного зі своїх найрішучіших, найталановитіших опонентів, що зовсім невдовзі стане одним з головних організаторів знищення режиму). Як авторитетного політика його ввели до складу Українського національно-державного союзу (УНДС), що об'єднав, передусім, партії колишньої Центральної Ради і новоутворені організації, опозиційні до гетьманату. Тих, хто допускав примиренське ставлення до режиму, поступово «витіснили» і трансформували УНДС в УНС – Український національний союз. На голову останнього 18 вересня 1918 року й було обрано В. Винниченка (за даними ЦК УСДРП це сталося 15 вересня²²).

Повернувшись у коло тих, з ким довелося торувати нелегкий шлях відродження нації в 1917 р., Володимир Кирилович спробував за прикладом доби Центральної Ради відновити широкий демократичний фронт, згуртувати прогресивні політичні сили. Однак досягти бажаного як за масштабами, так і, головне, у якісному відношенні не вдавалося.

Принагідно слід зауважити: сучасна дослідниця О. Бойко вважає, що соціал-демократ В. Винниченко та есер (центральної течії) М. Шаповал обрали лівоесерівську тактику «збройного повстання», яка суперечила платформі УНС²³. Очевидно, автор не зовсім чітко з'ясувала сутність відмінностей тогочасної політики лівих українських есерів, до яких вона помилково відносить і П. Христюка²⁴, і тих течій УПСР і УСДРП, представники яких входили до Українського Національного союзу. В середовищі останніх також не було єдності, а поведінка виявилася зовсім не однолінійною, дуже складною, зазнавала трансформацій у ході подій.

Збагнувши розумом і відчувши інтуїтивно, що найближчими до всеукраїнської селянської стихії виявилися ліві есери – «боротьбисти», В. Винниченко був, вочевидь, неготовий до приходу в їх табір, беззастережного сприйняття їх лінії поведінки. Знав він і те, що схилити в напрямку ліворадикальних лозунгів сили, з якими організаційно розмежувалися «боротьбисти», ліві з УСДРП, було дуже непросто, швидше – неможливо.

Тому, не припиняючи зусиль щодо зміни курсу УНС, наближення його до глибинних народних прагнень, В. Винниченко паралельно почав шукати тих, хто був налаштований на порівняно рішучіші рішення і дії в національно-демократичному таборі.

З цього погляду, гадається, є сенс висловити певну незгоду і з твердженнями О. Бойко про те, що «В. Винниченко виступав у ролі змовника, використовуючи посаду голови Національного союзу для маскування своїх дійсних намірів, які єдиний національний фронт не підтримував. Для широкого загалу УНС залишався масовою легальною організацією, що об'єднувала опозиційні режимові українські політичні сили. За фасадом УНС велася тіньова діяльність, спрямована на повалення Української Держави шляхом збройного повстання»²⁵.

Традицію висувати до В. Винниченка звинувачення у недобропорядності започаткував ще гетьманський міністр Д. Дорошенко²⁶. Загалом-то є чимало підстав думати, що якби так сталося, що В. Винниченку вдалося б схилити на свій бік УНС, і останній в цілому б виступив за організацію повстання, то адепти авторитарно-монархічної моделі влади всеодно віднаходили б аргументи для спростування правомірності дій ворогів режиму.

Однак, уникаючи розвивати абстрактні варіанти дискусії, слід принципово оцінити події, в епіцентрі яких опинився В. Винниченко після обрання головою УНС.

Передусім, він виявився однією з ключових постатей у переговорах з гетьманською стороною про зміну складу уряду. Вимога його українізації в черговий раз була висунута Вільгельмом II під час вересневого візиту П. Скоропадського до Берліна²⁷. Схоже, що на той час сам гетьман уже зневірився в такій перспективі. В усякому разі попередні місяці його правління переконливо свідчили, що без істотної зміни засад політики гетьманату лідери українських демократичних партій не підтримають існуючого ладу. З іншого боку, на осінь дедалі агресивніше поводити себе проросійські, великодержавницькі кола в Україні, що робило перспективу урядового компромісу більше ніж проблематичною.

Однак і не реагувати керівництву УНС на чергову пропозицію гетьмана щодо переговорів про зміну уряду, не використати, бодай примарного, шансу для блага нації (хто буде заперечувати, що досягнення мети мирним шляхом має безсумнівні переваги над силовим варіантом?) було б невірно. Тому В. Винниченко разом з членами президії УНС А. Ніковським та Ф. Швецем зустрілися з П. Скоропадським і запропонували реформувати Раду Міністрів через введення до її складу українських діячів. Лідери УНС готові були погодитися і на залишення в уряді декого з попередніх міністрів як цінних фахівців своєї справи²⁸.

І хоча засоби інформації поспішили повідомити про прогрес на переговорах, досягнення обнадійливих домовленостей, подальший хід подій не підтвердили оптимістичних сподівань. Кандидатури І. Шрага, запропонованого УНС і Д. Багалія, запропонованого П. Скоропадським, на посаду голови уряду, відпали через відмову обох претендентів. Довелося згодитися на залишенні Ф. Лизогуба, з яким конфіденційні переговори про склад кабінету вів В. Винниченко.

Однак прем'єр, у кабінеті якого переважали кадети, природно не хотів здавати позицій ні в плані персональних поступок, ні, особливо, щодо корекції соціальної політики, зокрема негайного проведення аграрної реформи в інтересах селянства²⁹. Реакцією на хід переговорів стала «Заява про міжнародне і внутрішнє становище України», підписана головою УНС В. Винниченком і секретарем П. Дідушком. Заперечуючи право уряду Ф. Лизогуба на повноправне й законне представництво Української Держави, оскільки він «чужий народові національно й ворожий йому політично та соціально», автори заяви наполягали на тому, що тільки «коаліційно-демократичний національний Кабінет міністрів має право тимчасово, до нормального сформування народної влади, стояти на чолі державної влади»³⁰.

Пославшись на заяву президії УНС про непричетність до цитованого документу й застережливі виступи в тогочасній періодиці, О. Бойко вважає акцію В. Винничен-

ка «незрозумілою з позиції Національного союзу», а документ, його зміст і тон – не своєчасним, таким, який «не відповідав характеру відносин, які на той час склались між УНС та гетьманською владою». Відтак відповідальність за гальмування взаємопорозуміння покладається на одну сторону – на В. Винниченка.

Однак автору добре відомо, що паралельно із Винниченковим документом міністри гетьманського уряду подали свою «Записку в справі зовнішньої політики». У ній на перший план висувалися плани російських єдиноділимців, яким і повинні були підпорядковуватися інтереси України. Не обмежуючися деклараціями, гетьманці робили й конкретні кроки щодо реалізації означених намірів³¹. Це була неприкрита позиція кадетів і Протофісу. Останні до того ж залякували гетьмана можливими соціалістичними експериментами в разі поступок УНСоюзу.

П. Скоропадського в останньому особливо й переконувати було не варто. А тут ще й лояльні до того представники УХДП і Союзу землеробів-власників дедалі настійніше почали домагатись створення національно-демократичного уряду³². Виходом могло стати включення до уряду представників найпоміркованішої політичної сили в Українському національному союзі – соціально спорідненими з кадетами соціалістами-федералістами. На сутність політичного курсу це істотно не вплинуло б, а ілюзію змін створило б.

Хто б у результаті опинився у виграші? Звісно – режим. А посланці УНС лише б стали його заручниками. Прикрашуючи його, вони допомогли б існуючій владі вводити в оману суспільну свідомість, сприяли б боротьбі з власним народом.

І В. Винниченко, як ніхто інший, розумів сутність того, в що його втягували, й легітимно дистанціювався від варіанту чергового бруталного обману мас. Він не вірив у життєспроможність уряду за участю представників УПСФ, однак до часу вважав за можливе, та й необхідне, не розкривати планів підготовки повстання, точніше створення координаційно-організуючого центру, який би керував повсюдними перманентними стихійно-спорадичними народними виступами проти гетьманського режиму й окупантів.

Та й як інакше можна підготуватись до повалення терористичної влади, якщо не втаємничити своєї дії?

Отже, як мінімум, поведінку В. Винниченка можна зрозуміти. Звісно, якщо виходити з інтересів переважаючої більшості народу України, інтересів національно-визвольної революції, не намагаючись будь-що ретроспективно захистити на сторінках історичних праць лад, що став майже тотально ненависним.

Передбачення ж В. Винниченка восени 1918 р. знайшли повне підтвердження. До затвердженого 24 жовтня кабінету міністрів ввійшло п'ять членів УПСФ, делегованих Національним союзом – А. Вязлов (міністр юстиції), О. Лотоцький (міністр віросповідань), М. Славинський (міністр праці), П. Стебницький (міністр освіти), В. Леонтович (міністр земельних справ).

Встановилася хистка рівновага між прихильниками федерації з нерадянською Росією і поборниками самостійності (крім згаданих есефів до останніх відносили прем'єра Ф. Лизогуба, міністра закордонних справ Д. Дорошенка і міністра транспорту Б. Бутенка).

Український Національний Союз в особі його голови В. Винниченка одразу відмежувався від діяльності оновленого уряду. В інтерв'ю «Робітничій газеті» він заявив: «Щодо діяльності утвореного кабінету, то Національний Союз буде до нього у відповідній опозиції і за діяльність ніякої відповідальності на себе не бере... Національний Союз доложить усіх старань, аби в найближчий час в українській державі залунав голос самого хазяїна – українського робітника і селянина».

Слід відзначити, що гетьманська цензура не дозволила публікації інтерв'ю і воно з'явилося пізніше у «Віснику політики, літератури й життя»³³.

Можливо, лише за імітацію змін при збереженні попереднього курсу вважали урядові перестановки й ті політичні сили, які з моменту державного перевороту були близькими до П. Скоропадського, висловлювали йому ту чи іншу підтримку, однак під впливом досвіду змушені були дедалі відходити від гетьмана. 26–28 жовтня в Києві відбулася конференція УДХП, яка визнала за необхідне єднання всіх національно-свідомих елементів.

У спеціальній резолюції «Про відношення до Національного союзу» йшлося про необхідність порозуміння з УНС і спільне скликання національного конгресу. Одним із найперших завдань останнього мало стати ухвалення закону про вибори до парламенту³⁴.

Прийняті конгресом рішення в цілому складала ніби низку нагальних рекомендацій для врахування оновленим урядом. Про їх сутність делегація від конференції проінформувала гетьмана³⁵.

30 жовтня і 2 листопада 1918 р. ініціативу УДХП про скликання національного конгресу обговорила президія УНС, підтримала її, вжила заходів щодо технічної підготовки форуму, зокрема, визначила дату скликання – 17 листопада і норми представництва.

Маючи за зразок Український національний з'їзд 6–8 квітня 1917 р., організатори передбачали якомога ширшу участь у ньому всіх українських сил, включаючи партії й організації від Донщини, Кубані, Чорноморщини, Криму, Бессарабії, Галичини³⁶. Національному конгресу, тобто посланцям усього українства, за задумом ініціаторів, належало визначитись у найнагальніших питаннях: оцінки міжнародного становища України, вибору форм державного будівництва, народного самоврядування, економічної політики, в тому числі аграрної реформи³⁷.

Безперечно, справжній демократ за переконаннями, В. Винниченко не міг на той конкретний момент не розуміти очевидних переваг виходу з кризи легітимним шляхом, авторитетним волевиявленням. Згадаймо, що він був однією зі стрижньових фігур конгресу 1917 р. і, забігаючи наперед, звернемо увагу, що він вважав конгрес одним із наріжних каменів державного будівництва і після повалення гетьманату.

До того ж аналіз розстановки сил у керівництві національно-демократичного фронту не давав надійних підстав для висновку на користь повстання. То ж сценарій розвитку подій, коли основна ставка робилася б на всеукраїнський конгрес, міг бути найбезболіснішим виходом із ситуації. І зовсім не вина демократичних сил, у тому числі (а, можливо, й у першу чергу) В. Винниченка, що українська історія пішла в ті критичні дні іншим маршрутом.

П. Скоропадський та його оточення з кадетського, єдинонеділимського табору заходилися гарячково реалізовувати приховувану до того ідею. Українська держава виступила ініціатором об'єднання нерадянської Росії – Дону, Кубані, Кавказу, Криму й Добровольчої армії. Всіх їх представників спеціальною телеграмою було запрошено надіслати на спеціальну конференцію до Києва з метою погодження дій, які мали б «полегшити» спільну долю. На Добровольчу Армію³⁸ гетьман покладав особливо великі надії, оскільки упродовж всього періоду свого правління таємно відкрито сприяв «білому» руху. Однак керівництво «добровольців» недвозначно заявило, що не потерпить жодних претензій будь-яких національно-державних одиниць на існування – всі вони мають розчинитись у «єдиній і неділимій».

Як і наприкінці 1917 р., на заклик офіційного Києва відгукнувся лише Отаман всевеликого війська Донського. Тільки тепер це був не О. Каледін, а П. Краснов. 3 листопада на станції Скороходово відбулася таємна зустріч двох царських генералів – П. Скоропадського і П. Краснова, які не просто швидко порозумілися, а й домовилися, що саме Українська Держава розпочне процес відродження «єдиної Росії», що означало початок одночасного знищення української державності. П. Краснов сам поспішив розсекретити угоди, які хотіли до часу не робити надбанням громадськості. Це нанесло могутнього удару по авторитету П. Скоропадського, відразу дезавувувало його українську риторичу.

У грамоті до громадян, оприлюдненій 14 листопада 1918 р., П. Скоропадський заявив про нову державну орієнтацію та про відбудову федеративної Росії.

І якщо звинувачувати В. Винниченка в тому, що він не все зробив для того, щоб, відповідно до позиції УНС, домогтися порозуміння з гетьманом на урядовому рівні, то як оцінити дії П. Скоропадського і його оточення? Називаючи речі своїми іменами, слід визнати, що оманними маневрами, в тому числі і прикрашанням фасаду кабінету в українські кольори (прийом п'яти есефів) вигравався час для того, щоб, зміцнившись, повернутися до відвертого антиукраїнського курсу.

Втаємничення підготовки повстання було єдино можливою за тих обставин тактикою. Небажання ж бути елементарно ошуканими гетьманцями в ході переговорів про склад уряду і дистанціювання від кабінету, який залишався антиукраїнським і після 24 жовтня та нестримно котився до розпуску також можна зрозуміти, якщо підходити до проблеми не однобічно. В усякому разі «склад злочину» навіть у моральній площині відшукати важко.

Якщо ж вести мову про більш фундаментальні речі – принципові орієнтації на державницькі моделі (народоправчо-республіканські, самостійницькі чи авторитарно-монархічні, «маріократичні»), то позиція В. Винниченка виглядає як єдино виправдана, послідовна, найбільшою мірою відповідна національному інтересу.

Зважаючи на вищевикладене, подальший прогрес української справи, перспектива реалізації національної ідеї, прогрес демократичного державотворення прямо залежали від повалення гетьманського режиму. Можливість для того була одна – повстання, точніше організація його авторитетного, енергійного, ініціативного центру. Головну роль тут відіграли В. Винниченко і М. Шаповал.

В. Винниченко стверджував, що наміри збройного повалення гетьманщини виникли у нього ще під час літніх повстань, розгромлених гетьманською владою, які зайвий раз довели – владу з рук буржуазії можна вирвати лише силою³⁹.

Однак при підготовці повстання слід було уникнути допущених раніше (влітку 1918 р.) помилок. Передусім, варто було надати справі організованого характеру, розробити план, зібрати й розподілити сили, скоординувати дії тощо. Вести ж таку роботу через наявні організації, передусім через Український Національний Союз, було практично неможливо. Потрібен був вихід, і його міг підказати тільки сам розвиток подій, який у революційний час важко передбачити.

Процес визрівання ідеї повстання та її перетворення на реальний план В. Винниченко подає наступним чином. Український національний союз у цілому був дуже далекий від думки про повстання. Відіграла свою роль і урядова агентура в Союзі: кожне слово негайно ставало відомим у гетьмансько-німецьких колах. Слід було виявляти обережність, приховувати плани. Єдиний діяч, який не поділяв домінуючих в УНС настроїв, наполегливо (звісно, до певного часу – в межах можливого) обстоював ідею повстання, був М. Шаповал. «І вся наша тайна організація складалась тоді з двох чоловік: М. Шаповала й мене», – із сумом констатує В. Винниченко⁴⁰.

Обидва активних ініціатори повстання не приховують, що водночас голова УНС «для конспірації брав активну участь у переговорах з німцями й гетьманом у справі сформування «національно-демократичного» кабінету», зустрічався з німецьким послом, генералом Гренером і т. ін.⁴¹

До такої поведінки з відвертою огидою поставився Д. Дорошенко. Весь антигетьманський рух, оформлення Директорії він вважає непорядною, безпринципною змовою вузького кола політиків – прибічників В. Винниченка й М. Шаповала, які готували повстання без згоди і навіть у таємниці від Національного союзу. Як наслідок – Пленум УНС приєднався до повстання вже тоді, коли був поставлений перед фактом його початку⁴².

На противагу Д. Дорошенку, М. Шаповал доводить, що повстання проти режиму П. Скоропадського було зумовлене глибшими факторами, йому передував тривалий підготовчий період, це не був результат спонтанної відповіді на Грамоту 14 листопада 1918 р., як то намагалися пізніше довести противники Директорії. Один з найактивніших учасників тієї акції доповнює відомі факти деякими деталями мемуарного характеру: «У вересні 1918 р. я змовився з Андрієм Макаренком, ген. Осецьким, полковниками Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей плян заздалегідь був вирішений трьома членами Центрального Комітету соціалістів-революціонерів (Григоріїв, Лизанівський і я). Потім у цей плян було втаємничено Винниченка, який зразу погодився на нього.

З початку листопада 1918 р. М. Шаповал і В. Винниченко перейшли на нелегальний стан, довідавшись через дружину С. Петлюри про те, що існує розпорядження про їхній арешт. Переховуючись вночі, вони обмірковували всі деталі розпочатої справи. Так з'явилася ідея про утворення на час боротьби за владу, до скликання Установчих зборів спеціального керівного органу, – колегії з 3–5 осіб – Директорії. Останню мав сформувати Український національний союз.

В. Винниченко пізніше згадував, як він намагався переломити настрої партійних функціонерів – «газетних людей». «Наш обов'язок, – доводив він, – був виступати проти всіх ворогів працюючих українських мас, бо ми самі були винні в тому, що ці вороги катують їх. Тоді маси наочно побачуть, що українська ідея не стоїть у суперечності з соціальними інтересами мас і що то іменно *українці* виступили на бій з німцями, панами й гетьманщиною за трудовий народ. І хай не вдасться повстання, але ми реабілітуємо себе перед нашими трудовими клясами, ми своєю «фантастикою» *реально* покажемо їм, що ми не тільки можемо приводити німців та панів, але й бити їх, і жертвувати, коли треба, своїм життям за свій народ. І це враження (чи з успіхом справи, чи без успіху) в масах лишиться. І слово «Україна» стане близьким і своїм для тих, кого ми від нього самі одвернули своєю шкодливою політикою»⁴³.

Однак жодні аргументи були не спроможні змусити противників радикальних дій змінити свої погляди.

Налякані можливістю організації повстання за їхніми спинами, есефи почали навіть вживати заходів до попередження і дезорганізації його. Єдиний національний фронт, для утворення якого було так багато докладено зусиль, здавалося, розвалювався в найвирішальніший момент. Реальною була й небезпека передчасного розтаємничення змови і арешту її керівників. Гетьманські шпигуни вже довідалися про заходи з підготовки повстання, і Національний союз опинився перед загрозою розгрому. Соціаліст-федераліст М. Кушнір за дорученням партії відверто поставив на зборах Союзу провокаційне запитання: чи дійсно, мовляв, у складі Національного союзу авантюристи організують повстання? Містом поширюються подібні чутки, говорив він, і Національний союз повинен недвозначно заявити про своє ставлення до них. А саме: УНС має рішуче відкинути думку про можливість повстання і засудити ті організації й окремих осіб, які штовхають населення на цей небезпечний і шкідливий шлях.

Революційній частині Союзу довелося після цього вдати, нібито вона «кається» й дійсно нічого не буде робити без згоди есефів. 9 листопада Національний союз ухвалив постанову, яка була передана Українським телеграфним агентством: «Зважаючи на те, що під впливом останніх подій в громадянських колах поширюються чутки про якісь наміри УНС щодо зміни тактики в напрямі активних виступів, Головна Рада УНС заявляє, що чутки про зміну тактики Національним союзом не мають підстав; зазначені питання в Головній Раді не виникали. Головна Рада прохає все громадянство прийняти до уваги лише постанови УНС, відкидаючи всякі чутки, котрі ширяться з метою знервувати громадянство і внести дезорганізацію, яку використовують на шкоду українській справі»⁴⁴.

10 листопада 1918 р. генерал П. Скоропадський звернувся «до всіх громадян України» зі спеціальною грамотою, в якій закликав зберігати спокій, «не розпалювати ворожнечі», відмовитись «від яких би то не було самочинних виступів», «не наражати країну на небезпеку» і т. ін., в черговий раз обіцяючи скликати Сойм та здійснити земельну реформу. Водночас гетьман погрожував, що в його розпорядженні «мається достаточна сила, щоб не допустити до жадного порушення державного порядку». Справа з організацією повстання була нібито кинута в тінь. Підписані гетьманським

урядом ордери на арешт деяких членів Національного союзу залишилися невиконаними. Початок повстання було пригальмовано. Арешти могли відбутися кожної хвилини.

Крім того, ширші кола української демократії, які не знали про внутрішні конфлікти в УНС і про причини, які спонукали до оголошення Союзом заяв, подібних до наведеної, почали деморалізуватися. Деякі військові частини, що спочатку рішуче заявили про прилучення до повстання, стали вагатися. Отже, об'єктивні умови змушували прискорити підготовку виступу. Соціалісти-революціонери, Селянська спілка, залізничники, соціал-демократи вже схилялися до того, щоб повстати, в крайньому разі, й без участі УНС.

Перед загрозою остаточного розриву гетьмана з українською державністю, вигнанням з коаліційного кабінету соціалістів-федералістів останні почали схилятися в бік радикальної частини УНС, почали висловлювати симпатії до ідеї повстання. ЦК УСДРП практично одностайно (проти виступив лише В. Садовський) висловився за негайне розгортання збройної боротьби⁴⁵.

Ситуація ставала сприятливою для прибічників рішучих дій. На спеціально скликаних зборах союзу В. Винниченко доповів, що проти гетьмана вже організовано повстання і що без обговорення й дебатування цього питання політичні партії мають обрати Директорію і дати їй повноваження на проведення виступу. Збори союзу так і зробили: без зайвих розмов ухвалили всі заходи, здійснені у справі організації повстання, й постановили обрати Директорію УНР на окремому таємному засіданні уповноважених представників від усіх політичних партій, які входили до складу УНС, а також представників війська.

Попередній склад Директорії намітили В. Винниченко і М. Шаповал. Останній у зв'язку з цим пише: «Кого ввести в склад Директорії? Підрозумівалось, що увійдемо мабуть ми, oprіч того, може, Петлюра. А Петлюра був саме в гетьманській тюрмі вже кілька місяців і президія УНСоюзу уперто домагалась від влади випустити Петлюру. Як ото повіяло «українізацією», то УНСоюз активно повів справу про звільнення Петлюри і інших укр. політичних діячів. Як раз Петлюру з тюрми було випущено за 2–3 дні до повстання. Петлюра про підготовку повстання нічого не знав. ... Його було поінформовано про це і запитано чи він-би згодився пристати до нас. Він охоче згодився»⁴⁶.

Вибори Директорії відбулися 13 листопада 1918 р. Вводити представників до складу керівного органу повстання домовилися лише з присутніх на таємному засіданні, чи тих, хто дав на це попередню згоду (як С. Петлюра, що на зібрання не прибув). Дехто з політичних, партійних функціонерів не прийшли на нараду, побоюючися репресій, переслідувань з боку офіційних властей. Були й ті, хто навіть на засіданні відмовився з різних причин увійти до Директорії. Єдиний, з приводу невходження кого до повстанського центру висловлював жаль В. Винниченко, був М. Шаповал.

До первісного складу Директорії були обрані три чоловіки (М. Шаповал, як і В. Винниченко, також зазначає, що спочатку планувалося ввести до керівного центру лише трьох осіб): Голова – В. Винниченко й члени – С. Петлюра і Ф. Швець. Ще

двох – А. Макаренка й П. Андрієвського – обрали тимчасово. «Але згодом це було забуто, й Директорія залишалася у складі п'ятьох членів»⁴⁷.

Непереконливість складу Директорії викликала природні закиди сучасників. Вистачає критичних зауваг на адресу Директорії, зокрема її персонального складу і в сучасній історіографії⁴⁸.

В більшості вони справедливі, обґрунтовані. Однак трапляються випадки, коли в дискусійному запалі авторам зраджує почуття міри, і вони ретроспективно висувають до В. Винниченка і його колег претензії, що, як мінімум, не можуть не викликати здивування.

Так Д. Яневський оголошує членів Директорії випадковими, безвідповідальними людьми, юридично безграмотними, більше – злочинними заколотниками, які на задоволення власної соціалістичної амбіції вчинили державний переворот легітимного і такого відповідного українському національному інтересу режиму (пізніше згаданий автор пішов іще далі, оголосивши в запалі газетної полеміки Директорію – «групою з п'яти приватних осіб» «неіснуючої ані юридично, ані фактично Української Народної Республіки»). Тому, поза межами наукової дискусії він зверхньо, з явним хизуванням полишає тезу «Директорія – керівний центр українства».

«Очевидний історичний факт, – декларує Д. Яневський, – Директорія ніколи ним не була і бути не могла, хоча б тому, що за нею не стояло законне волевиявлення навіть частини українського етносу, не кажучи вже про російський, польський, татарський, єврейський – тощо – просто ігнорується. Адже в кращому випадку можна говорити про те, що Директорія спиралася на організовану збройну підтримку озброєних громадян Австро-Угорської імперії українського походження – Корпус Українських Січових стрільців, іррегулярних озброєних загонів частини селянства Наддніпрянської України та лідерів деяких київських ультрарадикальних політичних національно-соціалістичних гуртків з гучними назвами типу «українська соціал-демократична партія»⁴⁹.

Можливо комусь було б і легше від того, коли б Директорія керівним центром українства «не була і бути не могла». Однак, куди подітися від усім добре відомих фактів? Навколо кого ж об'єдналися учасники антигетьманського повстання – українці, що практично миттєво унеможливило існування режиму П. Скоропадського (його агонію на місяць пролонгували австро-німецькі окупанти)? Хто ж як не Директорія стала центром (ініціатором, організатором, керівником) мас (звісно, українських), які піднялися за відновлення Української Народної Республіки?

А це принижене, пограбоване, зтероризоване окупантами й охоронними структурами гетьманату селянство, яке перебувало у стані перманентної війни проти влади (останнє знаходив мужність визнати і один із міністрів уряду Української Держави, авторитетний історик Д. Дорошенко). Так, це воно склало «іррегулярні» озброєні загони, стихійно й інстинктивно ставши під оруду Директорії, а не її супротивника.

Ядро повстанців на початковому етапі справді представляли Січові стрільці – українські військовополонені Першої світової війни, етнічне походження яких, вочевидь, у тих конкретних обставинах переважило факт їхнього колишнього громадянства, визначило місце в боротьбі за національну республікансько-демократичну

державність. До речі, мабуть, не зайве буде згадати про те, що на момент виступу січовиків проти гетьмана такої держави як Австро-Угорська імперія не існувало, що вже кілька тижнів існувала ЗУНР, а відтак апеляція до австро-угорського громадянства Січових стрільців абсолютно недоречна, з будь-якої точки зору.

Ті, хто іменується Д. Яневським «лідерами деяких київських ультрарадикальних політичних національно-соціалістичних гуртків», насправді репрезентували найкрупніші, найвпливовіші українські партії. В УСДРП і УПСР у 1918 р. відбувалися дуже складні процеси розмежувань і розколів, зменшувалася їх загальна чисельність. Однак авторитетніших і масовіших за них українських організацій у той час (як і за всю добу Української революції) просто не існувало.

Що ж до «радикальних політичних національно-соціалістичних гуртків», то ними насправді були, як згадувалося вище, ліві українські соціал-демократи (вихідці з УСРДП), що в липні 1918 р. влилися до створюваної тоді КП(б)У, а також «боротьбисти», які відкололися від УПСР і дедалі дистанціювалися впродовж року від її центральної течії. Відтак справжні «ультрарадикали» «національно-соціалістичних гуртків» жодного відношення до Директорії не мали. Домінуючі позиції в останній здобули центристські елементи (і це просто порівняно «лівіші» від відверто правих, однак усе ж центристські, за нині вживаною термінологією – «лівоцентристські» сили), конкурувати з якими, попри всі втрати, не змогла жодна тодішня політична організація.

У сукупності перераховані сили не склали переважної частини нації, хоча Д. Яневський наполягає на тому, що за Директорією «не стояло законне волевиявлення навіть частини українського етносу». Однак, по-перше, уже названі ним самим складники сумарно, безперечно, є «частина українського етносу». І, по-друге, ця частина – у конкретно-історичних обставинах останніх місяців 1918 р. – це ще й більшість політично активного, приведеного в революційний рух українства. Доля революцій, доля народів (такі вже невмолімі історичні закони) вирішальною мірою і врешті-решт залежить від позиції саме політично активної частини суспільства (це підтверджено досвідом багатьох країн).

В усякому разі, якщо поставити питання про чисельність сил, які активно протистояли (боролися) із силами, моральним і політичним центром яких була Директорія, то неспростовну відповідь дали історичні результати – зникнення авторитарно-монархічного табору з політичної арени внаслідок мізерних власних потенцій і скільки-небудь помітної підтримки нацією.

Що ж до «законного волевиявлення», то в революційні часи подібні процедури здебільшого набувають явочного характеру. А вдаються до того усі без винятку політичні чинники. Ну як же тоді можна вимагати від одних сил (особливо тих, які чимось не подобаються) діяти легітимно, «за правилами», благодушно забуваючи про «грішки» їх супротивників, що здобували владу в результаті державних переворотів і утримували її воєнним терором?

Однак і тут Д. Яневський чи то не знає, чи (як і в інших випадках) не хоче знати, помічати, що Трудовий Конгрес України, який представляв українську людину переважної більшості регіонів України (у тому числі навіть і західних її теренів – ЗУНР)

наприкінці січня 1919 р. офіційно переобрав Директорію у тому ж складі, як її було сформовано у середині листопада 1918 р. Якого ж іще «законного волевиявлення навіть частини українського етносу» потрібно?

Урешті, зовсім незрозуміла логіка історика, за якою феномен Директорії як керівного центру українства – це апріорне ігнорування волевиявлення росіян, поляків, татар, євреїв. Можна, звичайно, послатися зовсім не на формальний бік справи – увагу до потреб і забезпечення прав усіх національних меншин, якої надавали Директорія, уряд УНР у своїй законотворчості й політичній практиці. Однак, у стилі нав'язуваної Д. Яневським войовничої категоричності, чому б з подібною принциповістю не нагадати автору, який шукає бодай вигаданого приводу для політичного приниження авторитету нації, її керівництва, що Директорія як політичний центр українства, його повстанський центр, як офіційний вищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, головний чинник Української революції у 1918 р., створювалася в першу чергу для того, щоб реалізувати мету українства, переважної більшості населення краю. Для того, щоб згуртувати націю на боротьбу проти планів реанімації єдиної і неподільної Росії (про що маячила не лише значна частина росіян (великоросів) в Україні, а й значною мірою євреїв; проти поляків (не лише тих, що жили в Польщі, а й у Східній Галичині та Західній Волині) і розв'язали агресію проти Західно-Української Народної Республіки з моменту її проголошення, а на захоплених етнічно-українських територіях вчинили кривавий терор проти місцевих українців; проти татар, які вели в Криму в 1918 р. шалену антиукраїнську кампанію, а на цьому тлі уряд С. Сулькевича робив усе можливе для реалізації татарсько-сепаратистських замірів ...

Отже, у зацитованому абзаці з книги Д. Яневського – ціла низка очевидних елементарних помилок, відвертих підтасовок і фальсифікацій, безапеляційних, неаргументованих висновків, гідних подиву (щоб не зірватися на різкішу кваліфікацію) узагальнень.

Однак, щоб відвести можливі звинувачення не у прямій, а опосередкованій критиці, або ж узагальненнях, зроблених на основі одного (можливо – випадкового?) моменту, можна звернутися й безпосередньо до конкретного історичного епізоду у його відтворенні, інтерпретації публіцистом, проілюструвати, як затята тенденційність автора нерідко заводить його на шлях грубих фальсифікацій.

Не приховуючи своїх крайніх ворожих антипатій до ідей і практики соціалізму в будь-якому прояві – від більшовицького до національного українського (найяскравіше уособлення тут – В. Винниченко), Д. Яневський множить очевидні нісенітниці. Так, прагнучи одним пострілом «поцілити відразу двох зайців», він ставить створення Директорії і організацію нею антигетьманського повстання в залежність від волі В. Леніна. «У повній відповідності із філософією та практикою своєї партії загрибати жар чужими руками там і тоді, де і коли це було можливо, – резонує публіцист, – ленінські делегати Х. Раковський і Д. Мануїльський під час зустрічі з В. Винниченком 3 листопада на квартирі В. Мазуренка наказали почати повстання 14 листопада (тут цей пасаж підкріплюється посиланнями на виступ В. Барладяну-Бирладника «Повстання проти П. Скоропадського: причини і наслідки» на ювілейній конференції

1993 р. – В. С.). Це означало неминучий стратегічний програш його організаторів. На цю обставину свого часу звернув увагу П. Солуха, зауваживши, що «з хвилиною проголошення з Білої Церкви повстання проти Гетьмана Ленінові непотрібні стали ні Винниченко, ні Шаповал, ні Січові Стрільці, ні договір з Мануїльським, ні перемир'я. Прапор повстання, піднятий Директорією, – писав він, – перейшов до рук Леніна. Тепер Москва, без Директорії робитиме повстання за українську радянську владу»⁵⁰.

В. Барладяну-Бирладник стверджує, що уже 7 листопада, за даними Є. Коновальця, все було готове до антигетьманського виступу. «Але для початку повстання не вистачало наказу з Москви. 13 листопада, за день до початку протигетьманського повстання, В. Винниченко зустрівся на квартирі міністра фінансів у центральнорадівському уряді УНР В. Мазуренка з Х. Раковським і Д. Мануїльським, які й наказали йому розпочати повстання»⁵¹. При цьому автор посилається на Винниченкове «Відродження нації».

З наведеного залишається загадкою, чому треба було чекати наказу з Москви, чому цей наказ було одержано 13 листопада (Д. Яневський чи то з розрахунку, чи то з недбалості відніс цей епізод до 3 листопада).

Твердження В. Барладяну-Бирладника взагалі є вигадкою, оскільки нічого подібного тому, про що він пише, немає у В. Винниченка. «Під час підготовки повстання, – повідомляє Голова Директорії, – шукаючи скрізь з усіх боків забезпечення успіху своєї справи, ініціатори руху ввійшли в переговори з представниками російської совітської делегації Х. Раковським і Д. Мануїльським для координації наших виступів під час повстання. Вони згоджувались піддержувати нас не активно, а усиленням своєї розвідочної діяльності на фронтах, щоб тим притягти увагу німецько-гетьманських військ. Вони зобов'язувались визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатись у внутрішні справи Української Самостійної Народної Республіки. З свого боку ми обіцяли легалізацію комуністичної партії на Україні.

Д. Мануїльський, з яким я переважно вів ці переговори, пропонував мені грошей на піддержку справи, а також поїхати за кордон для підписання цього договору. Не надаючи значіння ніяким підписам, гадаючи, що й без цього можна додержати договір, коли є щирість і бажання додержуватись його, й зламати з підписом, коли того бажання немає, – я їхати кудись підписувати відмовився, так само як і від пропонованих грошей. Але договір лишався договором»⁵².

Отже, ні про дату, ні про ленінський наказ щодо повстання й мови немає. Тобто написане В. Барладяну-Бирладником з посиланням на В. Винниченка є примітивною фальсифікацією. Те ж саме можна віднести і до міркувань П. Солухи.

То ж не варто послуговуватися працями, подібними до публікацій Д. Яневського, щоб дізнатися правду про справжню сторінку вітчизняної історії, зрозуміти як відбувалося дійсне створення організації, що радикально вплинула на перебіг національно-визвольної боротьби, процес українського державотворення.

До вищенаведеного варто додати й наступне. Закиди В. Винниченку та його колегам за контакти з більшовиками робили й щонайавторитетніші історики Української

революції (серед них – Д. Дорошенко, П. Христюк, І. Мазепа) й менш маститі фахівці. Однак були в історіографії й достатньо переконливі міркування, в яких згаданий епізод постає в зовсім іншому світлі. Так йому присвятив чимало уваги М. Стахів (до речі, якщо Д. Яневський справді так високо цінить творчість останнього, частими посиланнями на нього підтверджує власні оцінки, то міг би й дослухатися до його логічних, конструктивних думок чи, принаймні, взяти їх до уваги). Це цілий розділ «Чи знали большевики наперед про те, що буде повстання Директорії?» у відомій книзі⁵³.

М. Стахів звертає увагу на такі промовисті факти: «Ні одно з опублікованих большевицьких джерел не то не стверджує, але навіть не натякає про те, що провід Російської Комуністичної Партії справді щось знав про підготовку повстання Українського Національного Союзу чи, пак вибраної пізніше цим Союзом, Директорії УНР. Нема ніякого розумного оправдання думати, щоб большевики в листопаді 1918 року чомусь мали б промовчати в себе самих факт своєї інформації про те, що таке повстання готується на підставі повідомлень одного з організаторів цього повстання – Винниченка. Антонов, який записує кожну подробицю з часу підготовки агресії Советської Росії, ніде навіть здалека не натякає, що щось подібне було комусь з проводу РКП відоме.

Він подає звіт Раковського на тайній жовтневій конференції РКП у Москві, де обговорювалася проблема плану кампанії на найближчий час. Раковський тоді ані словом не натякнув про те, що мовляв, є відомості від Винниченка, що буде незабаром повстання УНСоюзу.

Треба з того зробити тільки один висновок: Ніхто з провідників РКП, в тому числі і Раковський і Мануїльський нічого не знали про таку підготовку повстання проти гетьмана»⁵⁴.

Відомий автор ретельно аналізує всю інформацію про дії Директорії (створення, повстання, захоплення населених пунктів Лівобережжя), що виявилися цілковитою несподіванкою для військового начальства червоних і доходить категоричного висновку: «Мусимо з цілою певністю прийняти, що якби провід РКП був знав про приготовлюване повстання Директорії, то він був би повідомив свої заінтересовані організації в Україні, проти якої саме той самий провід РКП ладив воєнну агресію. Непоінформованість провідних кіл РКП є так повна, що вони навіть не знають, в перших днях повстання Директорії, хто, властиво, вчинив повстання. Вони в перших повідомленнях пишуть, що повстанням керує «Рада», як вони завжди скорочено називали Українську Центральну Раду. В тих самих повідомленнях агентура з Харкова пише виразно ще про одно: «робітники... покищо пасивні» супроти тих «гайдамаків Ради». Про якийсь опір нема мови, а тим менше про власні заходи большевиків»⁵⁵.

Водночас М. Стахів висуває й власну версію появи історіографічного факту (тобто сюжету В. Винниченка у «Відродженні нації»), який, гадається, варто взяти до уваги.

На нашу думку, найправдоподібніше було так, – пише автор. – При якійсь зустрічі з Мануїльським чи Раковським під час його побуту в Києві на мирових переговорах з делегацією Української Держави Винниченко може й згадав в загальниковій формі,

що, мовляв, не виключене якое українське повстання проти гетьманського режиму. Що розмова могла бути тільки в загальниковій формі припущення, а не конкретної пропозиції «договору» з більшовиками, про це можна бути певним, бо ж цього вимагали примітивні засади конспірації, якої тоді не міг Винниченко при мінімальній дозі політичного розуміння ситуації розкривати перед більшовиками. Адже це могло розкрити всю справу передчасно і зліквідувати її цілком разом з Винниченком і іншими організаторами повстання»⁵⁶.

Заперечити щось подібній логіці справді важко. Як, втім, і наступним міркуванням: «Мануїльський і Раковський на такі розмови, які тоді велися в часі неспокійного українського села досить часто при кожній нагоді, відповідали напевно також якимсь загальниковим твердженням, вроді того, що більшовики не будуть вмішуватися в такі справи і будуть неутральні. Інакше Мануїльський чи Раковський не могли відповісти на таку розмову Винниченка з тої причини, що більшовицькі дипломати мусіли тямити тоді про те, що вони прецінь знаходяться в Києві для мирових переговорів з Українською Державою і тому не сміють нічим зраджувати плянованих російських агресивних проєктів проти України. В розмові з Винниченком вони мусіли бути особливо обережні, бо не могли бути певні, чи він говорить як прихильник повстання, чи як його противник. Адже вони знали дуже добре з преси в Києві, що Винниченко жив з гетьманським режимом на стопі тільки льояльної опозиції і не раз ходив на авдієнції до самого гетьмана. Вся його діяльність тоді зміряла тільки до того, щоб до гетьманського уряду увійшли в більшості члени Українського Національного Союзу, головою якого був саме Винниченко. Оба російські дипломати могли побоюватися в тій ситуації, що Винниченко завів розмову з ними для провокації з метою компромітації їх роботи в Києві. В кожному разі вони напевно не уважали розмови Винниченка за поважну пропозицію якоїсь організації і тому про неї не уважали потрібним повідомляти більшовицький центр у Москві. Якби вони були це зробили в будь-якій поважній формі, то напевно центр не міг би був ігнорувати такого докладу і був би дав відповідні директиви своїй агентурі в Україні. Тоді про це був би залишився якийсь слід не тільки в документах і спогадах того часу, але що найважливіше – більшовики були б не дали себе цілком заскочити вибухом повстання Директорії УНР 15 листопада»⁵⁷.

Усе вищеозначене дозволяло М. Стахіву прийти до, здавалось би, парадоксального висновку: «Винниченко з тактичних мотивів потім роздвув цю свою розмову до розмірів «договору» з представниками Советської Росії і з впливом часу на старості літ потім сам вірив у цю свою версію. Дивлячись критично на всі документи того часу і на поведінку більшовиків в Україні та в московському центрі, ми мусимо з цілою певністю версію Винниченка відкинути, як неможливу»⁵⁸.

Мабуть, сформульовано тут занадто категорично.

Правда, ні Х. Раковський, ні Д. Мануїльський ніколи публічно не згадували про те, чи були описані В. Винниченком переговори. І це, здається, може бути ще одним аргументом проти Володимира Кириловича на користь М. Стахіва.

Однак, особливе розташування, якщо не симпатія В. Винниченка до Х. Раковського і Д. Мануїльського, що виявляються в листуванні й спілкуванні між ними в 1920 році, також наводять на думку, чи не закладались їх підвалини саме в 1918

році. І тоді виникає питання, чи варто так рішуче заперечувати інформацію В. Винниченка...

- ¹ *Винниченко Розалія*. Володимир Кирилович Винниченко (Біографічна канва) // *Володимир Винниченко*. Статті й матеріали. – Нью-Йорк, 1953. – С.14.
- ² *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч.ІІ. – С. 259–260.
- ³ Там само. – С. 261.
- ⁴ Там само. – С. 267–268.
- ⁵ Там само. – С. 268.
- ⁶ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I. – С. 277.
- ⁷ Там само. – С. 277–278.
- ⁸ Там само. – С. 278.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само. – С. 280.
- ¹² Там само. – С. 281.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань. – С.102.
- ¹⁵ Там само. – С. 282–285, 286–287 та ін.
- ¹⁶ Там само. – С. 285.
- ¹⁷ Там само. – С. 285–286.
- ¹⁸ Там само. – С. 283.
- ¹⁹ Там само. – С. 283–284.
- ²⁰ Там само. – С. 285.
- ²¹ Там само. – С. 306.
- ²² ЦДАВО України. – Ф. 3286. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 67–69.
- ²³ *Бойко О.* Український національний союз і організація протигетьманського повстання // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* – К., 2002. – С. 167.
- ²⁴ Там само. – С. 159.
- ²⁵ *Бойко О.* Назв. праця. – С. 164–165, 169.
- ²⁶ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. – Т. 2. – Ужгород, 1930. – С. 388, 407 та ін.
- ²⁷ Історія України. Навч. посібник. – К., 2002. – С. 240.
- ²⁸ Див.: *Бойко О.* Назв. праця. – С. 170.
- ²⁹ Історія України. – С. 240.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ *Гражданская война на Украине. 1918–1920.* Сб. документов и материалов. В 3-х т. 4-х кн. – Т. 1. – Кн. 1. – К., 1967. – С. 266–267, 268, 402–403 та ін.
- ³² *Нова рада.* – 1918. – 22 жовтня.
- ³³ *Вісник політики, літератури й життя.* – 1918. – № 43.
- ³⁴ *Нова Рада.* – 1918. – 2 листопада.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. – 3 листоп.; *Робітничая газета.* – 1918. – 3 листоп.
- ³⁷ *Нова Рада.* – 1918. – 8 листоп.
- ³⁸ *Гражданская война на Украине.* – Т. 1. – Кн. 1. – С. 402.
- ³⁹ Див.: *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. III. – С. 87.
- ⁴⁰ Там само. – С. 89.

⁴¹ Там само. – С. 93.

⁴² *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 406–407.

⁴³ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 95–96.

⁴⁴ Цит. за: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. III. – С. 129.

⁴⁵ Там само. – С. 105–106.

⁴⁶ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – С. 122.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Див., напр.: *Бойко О.* Назв. праця. – С. 180; *Історія України. Навч. посібник.* – С. 244–245; *Політична історія України.* – Т. 2. – С. 297–299; *Гошуляк А.* До питання про створення і функціонування Директорії // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.* Вип. 18. – К., 2002. – С. 138–140.

⁴⁹ *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С. 26.

⁵⁰ Там само. – С. 253.

⁵¹ *Барладяну-Бирладник Василь.* Повстання проти Скоропадського. Причини і наслідки // *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945.* – К., 1993. – С. 110.

⁵² *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 158–159.

⁵³ *Стахів М.* Україна проти більшовиків: Нариси з історії агресії Советської Росії. – Кн. 2. – Тернопіль, 1993. – 246 с.

⁵⁴ Там само. – С. 24.

⁵⁵ Там само. – С. 25.

⁵⁶ Там само. – С. 26.

⁵⁷ Там само. – С. 26–27.

⁵⁸ Там само. – С. 27.

2. «Нові-старі» ампула

Зими в Україні, як відомо, не відзначаються сталістю. Морози, правда, незмінно тріщать на свято Водохрещі. А в іншому погода мінлива, в тому числі в середньому місяці найхолоднішої пори року. Трапляються й дуже теплі дні, буває випадає й чималенько снігу, та раптом починається дощ і земля знову чорніє. Задувають й пронизливі вітри.

Те ж, що відбувалося в політичному житті на українських теренах у січні 1918 р., ніяк інакше як лютою завірюхою не назвеш. Це був місяць, коли у вирішальному двобої зійшлися непримиренні сили, полярні орієнтації, відмінні суспільно-політичні альтернативи, різні революції. Антагонізм між ними досяг апогею, шляхи до порозуміння були відрізані остаточно, місце в суспільному житті могло залишитись лише для когось одного.

То ж не дивно, що зустріч Нового року не затяглася. На традиційно особливе, визначне й шановане свято взагалі ледь зважили. Було явно не до урочистостей, тим більше – веселих пустощів.

У Бресті-Литовському, де вирішувалися воїстину доленосні питання, українців зустріли насторожено, навіть із підозрою. Юридичні невизначеності щодо держав-

ного статусу Української Народної Республіки майже напевне обіцяли ускладнення, для подолання яких треба було виявити чимало політичної волі, рішучості, наполегливості.

У глухий кут зайшли стосунки з Антантою, яка будь-що прагнула зберегти бодай українську частину Східного фронту, а тому виявляла неабияку ініціативність – правда, поки що більше на рівні обіцянок, аніж реальних справ.

Українські Установчі збори – найвищий, найцінніший ідеал, до якого прагнув український політикум, з луском провалювалися – нормальні вибори заважала провести фронтова обстановка, що погіршувалася щодня й щогодини.

У Харкові й на ближчих до столиці УНР фронтах більшовики активно готувалися до скорих військових дій проти Центральної Ради, терміново мобілізували усіх придатних до невідворотного збройного зіткнення, масштаби якого обіцяли перевершити усе, що в цьому плані трапилося в 1917 р.

Одним словом, народ, нація стояли перед неминучістю небувалих потрясінь, надскладних випробувань, майже фізично відчували наближення грізної бурі.

Доки Центральна Рада й Генеральний Секретаріат вели публічну полеміку з лєнінським Раднаркомом, більшовицькими ЦВК рад України й Народним Секретаріатом, доводили свої права на владу в Україні, ситуація в республіці досить стрімко змінювалася. Лавиноподібне встановлення влади рад на початок 1918 р. набуло таких масштабів, так звузило територію, на яку поширювався реальний вплив Центральної Ради, що загроза здачі останніх бастионів Української революції, в тому числі й Києва, виглядала більше ніж імовірною.

Втрачаючи ґрунт під ногами, провід УНР не обмежувався лише ідеологічними заходами, дедалі вдавався й до силових методів. Так, у ніч на 5 січня 1918 р. в Києві за наказом Генерального Секретаріату гайдамацькі курені і загони вільних козаків за підтримки панцерників зненацька зайняли заводи «Арсенал», «Ауто», дротяноцвяховий, Деміївський, снарядний, Варшавську суднобудівельну верф, механічні майстерні політехнічного інституту, університет, управління Південно-Західних залізниць та інші установи міста (загалом близько 30 пунктів). Скрізь припинялись роботи, вилучалась знайдена зброя, були заарештовані понад 200 осіб. Того самого дня солдати українізованих формувань, розгромивши Уманську раду робітничих і солдатських депутатів, убили члена ЦВК рад України, голову місцевого комітету РСДРП(б) О. Піонтковського і голову ради, більшовика І. Урбайліса. Наступної ночі в Києві була захоплена друкарня більшовицької газети «Пролетарская мысль». Подібні кроки здійснювались і надалі.

На початок січня 1918 р. обставини зумовили і зміну тактики Раднаркому, який, з одного боку, не домігся в ході грудневих переговорів, щоб Центральна Рада змінила ставлення до радянської Росії, а з іншого, завдаючи рішучого збройного удару по калєдінщині, міг тепер використати частину свого потенціалу і проти іншого суперника в боротьбі за владу на Півдні – Української Ради.

На той час прибічники радянської влади домоглися серйозних зрушень на свою користь у багатьох регіонах України, одержали ряд військових перемог на південному від Харкова напрямі. В загальний успіх цих сил значний внесок зробили повстання,

що вибухали в тому чи іншому населеному пункті з наближенням радянських військ. Нерідко прихильники Центральної Ради залишали міста ще до підходу регулярних військ, після збройних зіткнень з повсталими.

Тому на початку січня 1918 р. з військово-політичних міркувань і було ухвалене рішення про наступ проти головних сил Центральної Ради з Харкова на Полтаву–Київ. Окрім того, в штабі Головнокомандуючого по боротьбі з контрреволюцією на півдні країни В. Антонова-Овсієнка стало відомо про наміри Центральної Ради завдати збройного удару через Полтаву в напрямі Харкова–Лозової¹.

Крім створюваних частин Червоного козацтва, червоногвардійських загонів, передбачалось, що у наступі проти Центральної Ради братимуть участь і сформовані з революційних частин фронту армії, які підйдуть до Києва з заходу і північного заходу, відріжуть місто зі сходу. Було досягнуто домовленості з представниками київських більшовиків, які прибули до Харкова, щоб у вирішальний момент, коли радянські війська наблизяться до Києва, закликати трудящих міста до повстання проти Ради.

Реалізувати накреслений план у всіх його складових частинах не вдалося. Похід на Полтаву–Київ, а також з району Брянська на Київ здійснювався легко, майже без опору збройних сил Центральної Ради².

Чисельної переваги радянські війська над збройними силами Центральної Ради не мали. Це стосується співвідношення сил і в окремих пунктах (наприклад, під Полтавою воно було 1:2,5 на користь Ради), і загалом по республіці. Найбільша цифра, яка наводиться історіографами для кількісної характеристики збройних сил, що наступали на Київ, ніколи не перевищувала 30 тис.³ Зустрічаються й значно «скромніші» дані: у діючих загонах В. Антонова-Овсієнка діяло понад 9 тис. осіб.⁴

Обидва означені числа – реалістичні, документально підтверджені, однак вимагають і певних пояснень, врахування достатньо істотних моментів. Адже дві третини військових частин з Радянської Росії, що прибули в Україну (Харків), брали в той час участь у боротьбі проти каледінців, а якась частина з решти 12 тис, що була спрямована на південь, «застрягла» у ряді пунктів (і то цілком природно) під час просування територією України. Так, достеменно відомо, що зведений загін М. Муравйова, сформований з червоногвардійців Харкова, двох сотень Червоних козаків В. Примакова і бронепοїзда, налічував лише 700 чоловік. Зведений загін катеринославських, донецьких і московських робітників під командуванням П. Єгорова складався з 1200 бійців (найчисельнішою формацією виявилися донецькі червоногвардійці, якими керував Д. Жлоба)⁵. Поповнені полтавськими червоногвардійцями під командуванням місцевого більшовика С. Козюри, ці два загони з'єдналися в одну колону в Полтаві й рушили 10 січня на Київ.

Об'єктивні дослідники давно відмовилися від твердження, що процес творення української державності був перерваний агресією численних армій Радянської Росії. Так, І. Лисяк-Рудницький зазначає: «...Легенда, що її треба здати до архіву, це казка про «безчисленні полчища» ворогів, що під їх ударами буцімто завалилася українська державність. У дійсності інтервенційні московські армії під час першої та другої навали (зими 1917–18 та 1918–19) були відносно малі. Кремль до літа 1919 року не дис-

понував великою регулярною армією. Советська експансія була здібна поширюватися на ті країни, що їхнє власне безголів'я робило з них легку здобич. Якщо могли зберегти незалежність Фінляндія та мініатюрні балтицькі республіки, розташовані перед воротами Петрограда, то чи ж не повинна була встояти кількадесятимільйонна Україна з її велетенськими ресурсами? Також міжнародна кон'юнктура української справи була впродовж перших двох років революції сприятлива. Отже, причини невдачі треба шукати насамперед у внутрішньому стані самого громадянства на Україні»⁶.

До останнього, цілком слушного зауваження, слід додати, що навколо сил Центральної Ради в кінці 1917 р. – на початку 1918 р. створювався своєрідний вакуум, вони з катастрофічною швидкістю втрачали підтримку мас, а здеморалізовані військові частини хутко розбігалися, частіше за все ще до прямих збройних зіткнень з радянськими військами.

Думається, що близьким до дійсності, а можливо й найточнішим, є аналіз співвідношення військових сил, що його дає Д. Дорошенко: «З північного сходу рухалися 12-тисячні більшовицькі сили на чолі з талановитим командувачем Володимиром Антоновим-Овсієнком і його кривавим помічником Михайлом Муравйовим. Проти них український військовий міністр Симон Петлюра (очевидна неточність – С. Петлюра на той час не був генеральним секретарем – В. С.) мав розкиданих по різних місцях 15 тис. вояків, що склалися з селянського ополчення «вільних козаків», січових стрільців, колишніх військовополонених галичан, кількох невеликих загонів із фронту та декількох сотень київських гімназистів, що пішли на фронт прямо від шкільної лави»⁷.

З цими даними майже збігаються оцінки В. Антонова-Овсієнка, котрий вважав, що під час радянського наступу на Київ на боці Центральної Ради перебували 12–20 тис. вояків⁸. Він, судячи з усього, не довіряє даним розвідки ревштабу Ставки, згідно з якими Рада стягнула до Києва на початок січня до 100 тис. військових⁹. В. Антонов-Овсієнко перелічує такі частини, що були на її боці: кінний полк «Захистя», складений з воїнів Київського гусарського, 10-го, Інгерманландського й Кірасирського полків, Віленського, Чугуївського і Київського військових училищ (800 шабель, 100 кулеметів, 23 гармати, 2 панцерники) – спішених 1800 багнетів; 1-й Богданівський полк (500 багнетів, 40 кулеметів); Шевченківський полк (800 багнетів, 30 кулеметів); Богунський полк (600 багнетів, 30 кулеметів); Дорошенківський полк (800 багнетів, кулемети); Чорноморський курінь (800 багнетів і кулемети); загопи вільних козаків (20 сотень по 60 козаків у кожній); чехословацький полк (склад невідомий); два полки чорних і червоних гайдамаків¹⁰.

Хоча Центральна Рада до останнього моменту сподівалася, що їй прийдуть на допомогу українізовані частини з фронту (надходили повідомлення про українізацію 9-ї, 12-ї, 31-ї дивізій, різних частин 17-го, 21-го та 24-го корпусів)¹¹, та вони, за рідкісним винятком, не справдилися.

Показовими щодо цього були події в 36-му пішому Орловському полку 10-го корпусу 9-ї армії Румунського фронту (Буковина, район міст Сучава–Серет). Після українізації він двома ешелонами прибув на початку січня 1918 р. до Кременчука, вибивши нечисленний і погано організований червоногвардійський загін. Та якостей

українських вояків, лави яких танули буквально по годинно, не вистачило на скільки-небудь серйозний опір численнішим загонам, що відразу ж розпочали наступ з Полтави.

Інші частини 10-го корпусу, що були ще менш дисциплінованими, розклалися вже по дорозі й розійшлися по домівках, зірвавши виконання наказів командування¹².

Траплялись і випадки, коли частини вантажились у вагони як бойові одиниці, а після відправлення з фронту припиняли своє існування як такі. Це відбувалось миттєво, вибухово, з одного боку, засвідчуючи прагнення солдатів швидше дістатися дому, а з іншого, доводячи відсутність глибоких політичних переконань і марність кількамісячної роботи з українізації війська. Саме така доля спіткала український курінь, що його було сформовано на базі штурмового батальйону 102-ї пішої дивізії 39-го армійського корпусу Особливої армії Південно-Західного фронту¹³.

Дедалі більше усвідомлюючи брак військових сил, керівники Центральної Ради уважніше почали ставитись до «Вільного козацтва». Його загони все активніше формувалися у містах. У Києві цю справу енергійно вів інженер М. Ковенко, залучаючи до загонів добровольців робітничу молодь. На початку грудня С. Петлюра, за погодженням з радою «Вільного козацтва», наказав провести мобілізацію вільних козаків для створення залог у містах і на найважливіших залізничних станціях.

Проте в організації «Вільного козацтва» було більше недоліків, ніж плідної, цілеспрямованої роботи. Промовистим є факт, про який згадує черкаський полковий отаман «Вільного козацтва» Я. Водяний. Сам отаман «Вільного козацтва» П. Скоропадський у грудні 1917 р. «признався мені щиро, що він до цього часу не цікавився тою справою, не зважаючи на те, що зістав вибраний отаманом «Вільного козацтва», а тепер, коли побачив цілковиту деморалізацію фронту, якій почали вже піддаватися й українізовані частини, він хотів би ближче ознайомитися з системою організації «Вільного козацтва» та цілком віддатися його справі¹⁴.

Нарешті, передавши «Вільне козацтво» під керівництво секретарства військових справ на початку січня 1918 р., Генеральний Секретаріат ухвалив створити Вільне реєстрове козацтво на державному утриманні. Кожен повіт мав призначити дві сотні – кінну і пішу, які б боролися з заколотами й анархією¹⁵.

Але й на даному напрямі не вдалося досягти скільки-небудь відчутних зрушень. Так, опинившись на середину січня 1918 р. у становищі «генерала без армії», П. Скоропадський відбув спочатку до Білої Церкви, а потім на Звенигородщину, де намагався зібрати вільних козаків для боротьби з більшовиками, але не зміг нічого вдіяти й ні з чим повернувся до Києва.

За таких скрутних військово-політичних обставин на показну позицію знову вийшов С. Петлюра. Саме він очолив чи не найбоекватніше формування – Український гайдамацький кіш Слобідської України.

С. Литвин стверджує, що створення коша почалося з приватної ініціативи колишнього Генерального секретаря військових справ, який з тривогою спостерігав за розвитком подій – як посиленням більшовиків, так і недолугими діями своїх наступників, що відповідно до «Закону про утворення українського народного війська» від 3 січня 1918 р. оголосили про поступову демобілізацію регулярної армії¹⁶.

4 січня С. Петлюра нібито запропонував уряду сформувати кіш чисельністю 3 тис. осіб, але не знайшов підтримки¹⁷.

С. Петлюра не виїжджав з Києва для створення військової одиниці, а назву її – Кіш Слобідської України – зазвичай пояснюють метою, що перед нею висувалася – відновлення на Слобожанщині, передусім у Харкові, влади Центральної Ради¹⁸.

Дехто вважає, що військовий загін С. Петлюра почав формувати мало не відразу після своєї відставки. Так, В. Савченко допускає, що арешт 25 грудня 1917 р. і потім убивство голови Київського ВРК більшовика Л. Пятакова цілком могли здійснити уже «петлюрівці» – люди в «смушкових шапках з червоними шликами» – «червоні гайдамаки»¹⁹, що складала основу коша.

Є щодо цього й істотні сумніви. Справа в тому, що будь-яких документів про формування Коша Слобідської України не існує. Мемуарні ж свідчення сильно різняться.

Реставруючи події за одним колом джерел, виходить, що, крім самого С. Петлюри, велику організаторську роботу провело ядро коша – штабс-капітани О. Удовиченко і О. Волох, поручник Виноградов та прапорщик Ляхович. Дещо пізніше приєдналися підполковник О. Сливинський, сотник Майборода, генерал-лейтенант С. Дельвіг, генерал-майор В. Кирей, полковник Афанасієв²⁰.

Однак М. Чеботарів, людина близька до С. Петлюри, якій довелося виконувати чимало «делікатних» наказів останнього і яка зберегла щодо С. Петлюри особисту симпатію й повагу на все життя, відтворює зовсім іншу картину.

Після встановлення влади рад у Харкові, де він до того за завданням С. Петлюри (як голови УГВК і Генерального секретаря військових справ) вів роботу щодо українізації військ місцевого гарнізону, М. Чеботарів приїхав до Києва. Його вразив стан абсолютної безпорадності у вищих ешелонах державного й військового керівництва, обурило пияцтво по ресторанах офіцерів, в тому числі Ю. Капкана, тоді як ніякої роботи серед солдат не велось і ті повально оголошували про свій «нейтралітет». «...Я пішов на другий чи третій день (точно вже не пам'ятаю) до помешкання Укр[аїнської] Центр[альної] Ради говорити з В. Винниченком і М. Поршем, бо не міг погодитися з думкою, що справа наша вже безславно скінчена. Мені пощастило, бо я якраз зустрів їх разом. (Прем'єра В. Винниченка і Воєнміна М. Порша). Я їм широко і одверто розповів про моє знайомство з настроями залоги Києва, про все те, що я бачив, чув, усі мої спостереження, а потім і мої думки, а нарешті запропонував їм дати мені дозвіл формування Коша Слобідської України... Вислухали мене і зараз же без яких-будь дискусій або вказівок, дали згоду на формування Слобідського Коша з охочих»²¹.

Далі М. Чеботарів детально описує, як ходив по казармах, агітував серед солдат і офіцерів, розклеював по місту листівки, запрошував вояків на збори, як через комісара залізниць Вірка роздобув кілька санітарних потягів, розташував їх на окраїні Києва й там проводив перші навчання.

«Штаб мій, – веде далі М. Чеботарів, – Коша Слобідської України, знаходився там же, де і було Військове наше міністерство (Генеральний Військовий Секретаріат, тобто в домі гімназії Павла Галагана на Фундуклеєвській вулиці. Фактично Штабу не було. Штаб – це я в одній особі...»²².

Оскільки справа рухалася повільно (М. Чеботаріва мало знали в київських військових колах), ініціатор нового формування вирішив звернутися до С. Петлюри. «І почав я щодня ходити до С. Петлюри, – оповідає М. Чеботарів, – і просити стати на чолі Коша Слобідської України. Я щодня його інформував про стан формування і щодня просив бути Отаманом Коша. С. Петлюра (він тоді мешкав з родиною в готелі «Ермітаж», напроти гімназії П. Галагана) відмовлявся. Час не стояв. ...Мої просьби ставали все категоричнішими та алярмуючими, бо я ж вірив, що ім'я С. Петлюри допоможе скорому і успішному формуванню Коша Слобідської України. Я малював С. Петлюрі образ нашого походу на Слобідську Україну, звільнення її від большевиків і поворот його (підкреслено М. Чеботарівом – В. С.) на чолі вже не Коша, а цілої армії, і то побідної... Я благав С. Петлюру, бо ж події розвивалися з надзвичайною швидкістю...»²³.

Зрештою, колишній військовий міністр заколивався. «Хоч він мені й не говорив, – згадує М. Чеботарів, – але я розумів, що він з кимось радиться, і то з чужинцями. Я догадувався, але певності не мав, та й не вважав можливим запитувати, коли мені сам С. Петлюра не говорив. Я припускав тоді, що С. Петлюра рівнобіжно з розмовами зі мною говорив із французами, що були тоді в Києві, бо пару разів я зустрічав французького старшину у військовій уніформі в «Ермітажі» – або виходячого з кімнати С. Петлюри, або коли він входив до неї. Не можу напевно сказати, чи то був призначений Францією комісар при Уряді Укр[аїнської] Народ[ної] Республіки, чи ад'ютант його, бо самого комісара, генерала Табуї я ніколи не бачив і тому не можу твердити. Фактом лише є те, що одвідував французький старшина в ті дні С. Петлюру»²⁴.

Які чинники мали більший вплив на С. Петлюру невідомо, але «нарешті, точно на 11-й день після одержання» М. Чеботарівим «дозволу від прем'єра В. Винниченка і Воєнміна М. Порша на формування Коша Охорони Слобідської України С. Петлюра погодився прийняти командування Кошем Слобідської України»²⁵.

Правда, він зажадав письмового дозволу на це військового начальства. М. Чеботарів подав рапорт командуючому КВО М. Шинкарю і одержав відповідний «папірець», якому між тим С. Петлюра дуже зрадив²⁶. Наступний опис подій показує С. Петлюру вповні в його стихії: «Зараз же при мені, – веде розповідь М. Чеботарів,, – С. Петлюра почав дзвонити до всіх редакцій газет, що існували в Києві і передавав уже наказ Отамана Коша Слобідської України. ...Одночасно з редакціями (а телефонував не тільки до українських, а й рос[ійських], поль[ських] і жидівських), С. Петлюра того самого змісту післав наказ по лініях залізничних станцій. «Ну, – подумав я, – загуде ж завтра «Отаман Симон Петлюра!» У цій телефонограмі оповіщалися всі начальники станцій залізничних про вступ до командування Кошем і давалися вже строгі інструкції [щодо] безоглядного виконання всіх наказів, даних отаманом С. Петлюрою і т. д. і т. д.»²⁷.

За твердженнями М. Чеботаріва, «газетна операція» С. Петлюри дала миттєвий ефект – уже другого дня «всі говорили про Отамана Петлюру... заготовлені ще вчора нові заклики-оголошення про вступ до Коша Слобідської України з намальованим козаком із оселедцем і шликом, вже підписані Отаманом С. Петлюрою, були сьогодні

зранку розклеєні на вулицях Києва і будинку Колегії Павла Галагана у Військовому секретаріаті»²⁸.

При зустрічі в приміщенні Центральної Ради з М. Поршем і В. Винниченком останній зауважив М. Чеботаріву: «І на який чорт Ви взяли до себе цього Петлюру? Що він Вам може?...»²⁹.

Виявляється, міг! За півроку діяльності в Києві на показних військових ролях він здобув таку популярність серед старшинського і офіцерського загалу. Звісно, порівняно з маловідомим М. Чеботарівим, він мав чималі переваги і на його заклики вояки відгукувались більш охоче. Чималенько важило й інше. Гайдамаків добре озброювали, вбирали в гарне обмундирування, видавали пристойне грошове утримання. Цього не мали інші частини. Звідки ж воно бралось в Слобідському коші?

В. Савченко пише, що кошти на створення коша С. Петлюра отримав від «таємничих» французів, зокрема у листі до Отамана С. Моркотун натякав на «кілька тисяч карбованців», одержаних С. Петлюрою по таємним масонським «каналам»³⁰.

С. Моркотун не просто «натякав». У відкритому листі до С. Петлюри він, звинувачуючи останнього у зраді інтересам масонства, вказував точну адресу, за якою він «з рук у руки» передав гроші С. Петлюрі³¹. В. Бурцев пізніше називав іншу адресу³², однак це вже не суть важливо.

А С. Литвину, між тим, дуже не подобається, що його кумир належав до масонства. Він намагається заперечувати дослідникам В. Бурцеву, В. Косику, В. Сідаку, Д. Веденєву, О. Копиленку, Л. Портновій, котрі, аналізуючи відомі факти (через втаємничену природу лож їх справді небагато), зокрема листування С. Петлюри із Ж. Пеліс'є, вказують на ниточки-зв'язки між французькими «каменярами» і українським політиком. С. Литвин пише: «Переконливих аргументів на користь причетності Петлюри до масонства джерела не містять»³³. Однак тут же дуже «оригінально» пояснює ті факти, які заперечити не можна: «Не вдаючись до детального розгляду теми «масонства» Петлюри (гадається, що якби С. Литвин і вдався до такого розгляду, нічого б конструктивного з того не вийшло – В. С.), варто, однак, наголосити, що якщо він і зміг якимось чином отримати кошти для організації Гайдамацького коша, то в цьому не слід вбачати сліди злочину чи дошукуватися якогось негатива»³⁴.

Єдине що тут можна сказати, так це повторити хрестоматійне: історична наука не повинна бути знаряддям для «зведення рахунків», а полем пошуку об'єктивної істини, якою б вона не була.

Продовжуючи розповідь про історію створення Гайдамацького коша Слобідської України, М. Чеботарів звертає увагу на цікаву, водночас достатньо принципову деталь. «Після передачі мною Коша С. Петлюрі, – наголошує він, – фактично формування припинилося, бо хто мав вступити, крім декількох старшин, вже вступив, а нових одиночним порядком не було»³⁵.

Та й справді, Гайдамацький кіш Слобідської України був нечисленним. До його складу входили два курені – «червоних» і «чорних» гайдамаків. У першому переважали солдати-фронтовики, а до другого входили учні юнацької (офіцерської) школи: всього близько 300 вояків. Поповнення в процесі існування коша, за винятком кількох старшин, практично не відбулося³⁶.

До коша була додана 1-ша сотня галицьких Січових стрільців у складі 200 чоловік, якою командував Р. Сушко. Ця сотня складала частину Галицько-Буковинського куреня, що формувався з полонених галичан і біженців, починаючи з кінця 1917 р. Курінь очолював Є. Коновалець, а начальником штабу призначили А. Мельника. Крім згаданої сотні, існували Друга (командир – І. Чмола), а також резервна сотня, сотні кулеметників і гарматників – разом близько 500 чоловік. На тлі інших формувань Січові стрільці виглядали порівняно організованішими й боєздатнішими. Однак, це була єдина частина, що підтримувала С. Петлюру.

Наявність такого обмеженого військового контингенту робила дуже проблематичною подальшу долю і Центральної Ради, і тієї державності, яку вона уособлювала, та, зрештою, й самого С. Петлюри, призначеного М. Шинкарем головнокомандуючим по боротьбі з більшовицькими військами на Лівобережжі. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко присвятив з'ясуванню суті цього феномена чимало сторінок у книзі «Відродження нації» і дійшов невтішних для себе висновків: «...Це була війна впливом. Ні більшовики, ні ми не мали регулярного, дисциплінованого війська, яким можна було розпорядитися по волі керуючого центра, незважаючи на те, що й як собі там думало й почувало те військо.

Наш вплив був менший. Він був уже остільки малий, що ми з великими труднощами могли складати якісь невеличкі більш-менш дисципліновані частини й висилати їх проти більшовиків. Більшовики, правда, теж не мали великих дисциплінованих частин, але їхня перевага була в тому, що всі наші широкі маси солдатства не ставили їм ніякого опору або навіть переходили на їхній бік, що майже все робітництво кожного міста ставало за ними; що в селах сільська біднота явно була більшовицька; що, словом, величезна більшість самого українського населення була проти нас.

Єдиною активною мілітарною нашою силою була наша інтелігентна молодь і частина національно-свідомого робітництва, яке гаряче стояло за українську державність, розуміючи за нами ту державність так само, як і ми її розуміли...

Я під той час уже не вірив у особливу прихильність народу до Центральної Ради. Але я ніколи не думав, що могла бути в йому така ненависть. Особливо серед солдатів. І особливо серед тих, які не могли навіть говорити по руськи, а тільки по українськи, які, значить, були не латишами й не руськими, а своїми, українцями. З якою зневагою, люттям, з яким мстливим глумом вони говорили про Центральну Раду, Генеральних секретарів, про їхню політику»³⁷.

Думається, що цитування твору В. Винниченка у даному разі зовсім не надмірні: яскрава, талановита особистість, він, до того ж, очевидно, володів і талантом передбачення. І начебто спеціально для нащадків, які будуть спекулювати на суб'єктивному тлумаченні подій тих непростих днів, зазначав: «Коли аналізуєш тепер усі події, які тим бурхливим, болючим віхором проносились крізь історію українського відродження, то перш усього задаєш собі питання: як же сталось, що ті маси, які так гаряче, так віддано піддержували і боронили українську владу, які так горіли національним чуттям і виявляли таку міць національної самосвідомості, як воно так сталось, що вони раптом відвернулись від нас, покинули й навіть повстали проти своєї влади?

Ми тоді, коли прихильність мас до нас гасла й помирала, пояснювали це більшовизмом. Більшовики, мовляв, здеморалізували солдатські маси, загітували їх, оббрехали українську владу перед ними, розпалили своєю демагогією їхні темні інстинкти, потягли за собою безсовісними, безоглядними обіцяннями всяких нездійснених благ, – от маси і пішли за ними. А ми, мовляв, чесно поводитись, ми не обіцяли того, що неможливо, ми дбали про організацію життя, ладу, порядку, ми не хотіли руйнувати господарських сил країни, ми кликали маси до дисципліни духа, до роботи, а це здеморалізованим масам не подобалось і вони через те відвернулись од нас.

Так ми тоді роз'яснили ситуацію. Так, мабуть, будуть роз'яснять її українські історики. Але таке роз'яснення буде або нещире, або наївне, як воно було й у нас.

Так пояснялось й пояснитиметься особливо ще й для того, що вони таки мали національну свідомість, а що їх тільки збаламутили вороги українства, й через те вони так схибнули під той час.

Так само вороги українського відродження будуть посилатися на цей момент і доводити, що ніякої національної свідомості у нас не було, бо отже вони повстали ж самі проти української влади.

І те й друге пояснення – не вірне. Вся причина в тому, що українська влада, що вся керуюча, партійна українська демократія розійшлася з своїми масами, що вона була соціально непослідовна, нерішуча, невиразна й не соціалістична»³⁸.

Багато активних учасників подій, відомих, визнаних учених убачають головну причину фактичного провалу українського військового будівництва в некомпетентності ключових фігур тогочасного українського руху. Так, зокрема, вважають Д. Дорошенко і П. Христюк. «Немає сумніву, – пише останній, – що коли б у влади стояли більш енергійні, більш живі та чулі і більш здатні до творчої революційно-державної роботи політичні діячі, можна було б зробити далеко більше, ніж було зроблено в той час. Особливо кидалась в вічі безрезультатність роботи таких важких в той час відомств, як внутрішні та військові справи. В результаті великих змагань української демократії, справлених на українізацію війська, Генеральне Секретарство військових справ під проводом соціал-демократів Петлюри і Порша зуміло зробити тільки одно: повернути цю велику справу в трагікомічний фарс, з бучними парадми, різнокольоровими шликами на козацьких шапках і «власними фронтами» без власного війська. Замість серйозної, розумної, впертої роботи по організації української справді демократичної селянсько-робітничої армії, яка б одчувала свою одмінність від старої армії і знала б своє призначення, відбувалась більш бутафорна українізація армії. Через це, коли діло дійшло до того, щоб пустити в діло українську армію, то її не було»³⁹.

У день, коли було ухвалено IV Універсал і оголошувалося про самостійність Української Народної Республіки, 12 січня 1918 р. частину Гайдамацького коша Слобідської України (150 чоловік під командуванням отамана О. Волоха) відправили залізницею у напрямку Полтави з наказом очистити місто від більшовиків. Однак загін до Полтави не дістався, був спинений під Решетилівкою і з боями почав відступати через Миргород, Ромодан і Гребінку в зворотному напрямку.

С. Петлюра в той час залишався в Києві, намагався залучити під своє начало додаткові військові формації.

За оцінкою військового командування найбільша загроза в той час виходила від загонів Р. Берзіна під Бахмачем. Їм назустріч до станції Крути були направлені чотири сотні юнкерів 1-ї військової юнацької школи і 1-ша сотня студентського куреня. Сюди ж направився і зранку 16 січня 1918 р. прибув на станцію Бобрик зі своїми гайдамаками С. Петлюра. Тут до нього приєдналися вояки О. Волоха (понад 300 чоловік) та гарматний дивізіон⁴⁰.

Саме в той момент під Крутами (приблизно за 70 км від Бобрика) вже сталася зав'язка події, нині широко відомої в історії. І донині не вщухають суперечки щодо обставин відправки назустріч червоним військам ненавчених студентів і гімназистів, навколо трагедії, перетвореної на символ героїзму й патріотизму.

Справді. В умовах загальної розгубленості, навіть майже суцільної паніки, що охопила політично-військове керівництво УНР з наступом на Київ червоних, здатними на жертвний порух виявилися майже винятково студенти й гімназисти. Уже 5 січня 1918 р., тобто у день здачі Полтави, на зборах студентів молодших курсів Київського університету Св. Володимира і новозаснованого Українського народного університету, скликаного за ініціативою студентів-галичан, було ухвалено приступити до створення студентського куреня Січових стрільців для участі в боротьбі проти радянських військ. До формування «під загрозою бойкоту й виключення з української студентської сім'ї мали вступити всі студенти-українці»⁴¹. Окрім студентів до складу куреня було залучено учнів двох старших класів 2-ї української ім. Кирило-Мефодіївського братства гімназії. Загалом записалося близько 200 осіб (одна сотня – друга потім брала участь у боях в Києві, тобто, не залишала міста). Військові власті в якості командира призначили старшину (сотника) Омельченка, який на той час був зарахований студентом Українського народного університету, й виділили для бранців приміщення Костянтинівського юнкерського училища.

Вище державне керівництво, безперечно, було добре поінформоване про патріотичний настрій молоді й, навіть, морально, та й ідейно, підтримало його. Так, 11 січня 1918 р. «Нова Рада» – газета українських соціалістів-федералістів, впливової фракції у Центральній Раді – опублікувала звернення «До українського студентства», підписане українською фракцією центру Університету св. Володимира: «Прийшов грізний час для нашої Батьківщини. Як чорна гайворонь, обсіла нашу Україну російсько-«большевицька» (котра нічого спільного не має з ідейним большевизмом) грабіжницька орда, котра майже щодня робила у нас нові захвати, і Україна, одрізана звідусіль, може врешті опинитись в дуже скрутному стані. В цей час Українська фракція центру Університету св. Володимира кличе студентів-українців усіх вищих шкіл негайно прийти на підмогу своєму краю і народові, одностайно ставши під прапор борців за волю України проти напасників, які хочуть придушити все, що здобуто нами довгою, тяжкою героїчною працею. Треба за всяку ціну спинити той похід, який може призвести Україну до страшної руїни і довговічного занепаду. Хай кожен студент-українець пам'ятає, що в цей час злочинно бути байдужим. Треба кинути на цей час науку та буденну працю і одною дружньою лавою, як було з початку революції, стати на оборону прав українського народу. Будьмо ж, товариші, щирі й чулі! Облишмо тимчасом стерно науки і відважно ходім до стерна перемоги! Кому, як не

нам, нести світочі свідомості й відваги до наших братів-воjakів! Сміливо ж, дорогі товариші, довбаймо нашу скелю і йдімо віддати, може, останню послугу тій великій будові, яку ми ж самі будували – Українській державі!

Записуйтеся до «Куреня Січових Стрільців», який формується з студентів Університету св. Володимира та Українського Народного Університету, звідки, мабуть, ми будемо розподілені серед декотрих українських військових частин, для піднесення культурно-національної свідомості та відваги. Запис приймається в Педагогічному музеї щодня (вдень)»⁴².

У цьому ж, номері «Нової Ради» містився такий заклик: «Всі товариші, що вписались в курінь, повинні негайно явитись в казарму куреня (Печерськ, Московська вул., Костянтинівська військ. школа)».

Подібні матеріали друкувалися й іншими органами преси.

Настрої студентства підігрівалися також тогочасними найвагомішими державними документами. Так у IV Універсалі Центральної Ради говорилося: «До так званих «більшовиків» та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, приписуємо правительству Української Народної республіки твердо й рішуче взятися до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, не жаліючи життя, боронити добробут і свободу нашого народу. Наша Народна Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограда найманих насильників, які топчуть права Української Республіки»⁴³.

Отже, можна аргументовано стверджувати про пряму причетність вищого державного керівництва до руху студентської молоді як з ідейного, так і з організаційно-технічного боку.

Упродовж 5–6 днів (8–13 січня) молоді бранці намагалися одержати амуніцію, озброєння й оволодіти елементарними навичками поведінки з ним. В казармах Костянтинівського училища, зайнятих, природно, з дозволу військового начальства, якісного вишколу за вкрай короткий термін здійснити не вдалося⁴⁴. Вранці 13 січня до учбового закладу повернулася частина юнкерів (близько 300 чоловік), які розповіли про те, що вони під командою сотника А. Гончаренка у малій кількості (близько 600 чоловік), погано озброєні самотніми залишаються на цілому Лівобережному фронті під Бахмачем і потребують негайної підтримки⁴⁵. Хто і як вирішував питання про відправку на передову студентської сотні, що попервах планувалася для захисту Центральної Ради в Києві, за документами й спогадами достеменно з'ясувати не можна. Вказується лише, що наказ було одержано «від командного складу 1-ої військової школи»⁴⁶. Однак зрозуміло, що самотійно студенти вирішити багато питань, у тому числі й про спеціальний потяг (хоч це й зайняло півтори доби), не могли.

15 січня зранку 116 студентів (перша сотня) були вже на станції Крути і більшість з них відправилась на риття окопів уздовж залізничної колії між Крутами і Плисками. Обабіч бойові позиції зайняв загін юнкерів у 200 осіб⁴⁷.

Зранку 16 січня (тобто 29 – за новим стилем) загін балтійських матросів під командуванням Ремньова (за деякими даними до 2 тис.), на марші несподівано натрапив на зустрічний щільний вогонь юнкерів і студентів. Виникло сум'яття. А тут ще наспів панцерник сотника Лощенка з гарматою і почав вести прицільний вогонь по

тилах тих, хто наступав. У деяких джерелах згадується ще про дві батареї і два бронепотяги. Так чи інакше, врятуватися до Крут «сходу» червоним не вдалося⁴⁸.

Подальший перебіг дня відтворити в деталях непросто – настільки суперечливо подають відомості навіть самі його учасники⁴⁹.

У пресі за «свіжими слідами подій» розвиток трагедії знайшов таке відображення: У кожного юного захисника Крут «було всього по три обійми патронів. ...А треба вже воювать, бо несподівано підійшов ворог і почав обстрілювати їх кулеметним і гарматним вогнем. Через короткий час виявилась нова несподіванка: з бокової лінії з Чернігова підійшло кілька російських ешелонів і почали обстріл з тилу. Далі було таке: штаб ніяких приказів не шле, патронів і зняряддя бойцям не присилає. Усі патрони витрачені. Одна одним гармата, котра була у юнкерів, мусила замовкнути, випустивши останню шрапнель. Прийшлося посилати когось на станцію шукати командира і штаб (судячи з усього в редакції «Нової Ради», керівництві УПСФ знали справжні імена командира – «капітан Т.» і склад штабу – «два брати Б.», однак із якихось міркувань не стали широко обнародувати дані, що з часом стали нез'ясовуваною таємницею – В. С.). Їх на станції вже не було. Вони подалися за своїм поїздом, не повідомивши своє військо, не пославши йому ніякого приказу, а хапалися виїздити так, що забулися відчепити від свого поїзда вагони з зняряддям до гармат і з патронами, і завезли їх. Наших вояк росіяне оточили і перебили»⁵⁰.

Отже, якими б героїчними не були дії захисників маловідомої до того залізничної станції, вони, врешті, не мали жодного шансу на успіх, тим більше – на перелам загальної ситуації на фронті. Тому на кінець дня Крути були вже в руках більшовиків⁵¹, а шлях на Київ, де почалось робітниче повстання проти Центральної Ради, було відкрито.

Пізніше багато писалось, з одного боку, про кровопролитність бою, неодноразові атаки моряків, що відзначались нечуваною жорстокістю, і те, що їх мужньо стримували «напівдіти» (Д. Дорошенко), що, начебто, вони ще й кидалися у контратаки. А, з іншого – про відсутність у студентів набоїв та й елементарного вміння стріляти (багато хто з них одержав у руки гвинтівку безпосередньо напередодні бою), про те, що юнакам було вкрай незручно у незграбних битих валянках, в які їх поспіхом взули, хоча склади Першої української військової школи (колишнє Костянтинівське юнкерське училище) «ломилися» від новеньких чобіт тощо. Все ж студентам якимось дивом вдалося відійти з позиції у відкритому полі (1 км від станції) і ешеленом, що чекав, від'їхати у напрямку Києва. Організованому здійсненню останньої операції допомогло те, що юнаки завчасно розібрали залізничні колії і «відірвалися» від переслідувачів⁵².

Можливо, якоюсь мірою закріпленню в публікаціях очевидних перебільшень сприяло й те, що амбітний М. Муравйов прагнув показати своєму начальству власні особливі заслуги у боротьбі за нову владу і в донесеннях Головнокомандуючому військами по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії В. Антонову-Овсієнку явно «прикрашав» жорстокість єдиного бою, який довелося дати радянським військам на шляху до Києва, умисне завищував силу супротиву ворога, використовував в донесеннях навіть нісенітницю. «Після дводенного бою, – повідомляв він, – перша рево-

люційна армія Єгорова при підтримці другої армії Берзіна біля ст. Крути розбила контрреволюційні війська Ради, керовані самим Петлюрою. Петроградська червона гвардія, Виборзька і Московська гвардія винесли майже одні весь бій на своїх плечах. Петлюра під час бою пустив потяги з безбройними солдатами з фронту назустріч революційним військам, які наступали, і відкрив по нещасних артилерійський вогонь. Війська Ради склалися із батальйонів офіцерів, юнкерів і студентів, які крім звірств, здійснених щодо солдат, які поверталися з фронту, били сестер милосердя, що потрапили до їх рук. Іду на Київ. Селяни захоплено зустрічають революційні війська»⁵³.

З очевидних неточностей документа варто звернути увагу не стільки на те, що під Крутами не було С. Петлюри і згаданих у донесенні дій він, природно, не міг здійснити, скільки переконане твердження, що у військах Центральної Ради були «батальйони офіцерів». Мабуть такими були кваліфіковані юнкери (втім про них згадується і окремо), хоча в наступному офіцерам така впевненість «приборкувача Києва» коштуватиме дуже дорого.

Утім, гадається, прагнути до спростування будь-яких обопільних неточностей, відрафінування деталей не так уже й важливо. Загальних уяв про розстановку сил у районі бою, як і про стратегічне становище УНР, достатньо, щоб зрозуміти абсолютну детермінованість кінцевого підсумку. Просто зайве «копирсання» у фактах скидається на бажання поставити під сумнів високий героїзм і патріотичну самопожертву юних борців за ідею, відданих захисників національної справи.

С. Петлюри на станції Бобрик зробили докладну доповідь про бій, що йшов під Крутами⁵⁴.

Важко сказати, чи міг би гайдамацький кіш Слобідської України, якби кинувся на допомогу захисникам Крут (відстань до місця бою можна було подолати за 2–3 години), переламати ситуацію на свою користь. Швидше за все, що ні. Та враховувати в такі моменти лише військово-оперативні міркування, розрахунки, абстрагуючись від моральних, не можна.

С. Петлюра дав наказ рухатись у протилежному напрямку – на Київ. Він одержав повідомлення про початок повстання на «Арсеналі» й вирішив захищати державність у її серці – столиці. Студентам, які просили про допомогу, командир коша наказав їхати до Дарниці.

Дорогу на Київ у Броварах заступив українізований Наливайківський полк (1200 шабель), який перейшов на бік більшовиків⁵⁵. Гайдамаки роззброїли його (на це, виявляється, сил вистачило) і повернулися до столиці, куди стрімко перемістився епіцентр політичної напруги, передній край смертельного зіткнення сил, які ворогували в Україні.

Січневі події в древньому місті безліч разів відтворювалися й оцінювалися істориками. Дослідження й публікації рясніють масою найрізноманітніших, часто вкрай взаємосуперечних версій, тлумачень, позицій. Віднайти рівнодіючу, яка б задовольнила, чи примирила всіх учасників перманентних дискусій, неможливо. А одна з найістотніших причин полягає в тому, що всі сторони, які конфліктують, хоча кожна і на

свій лад, припускаються однієї й тієї ж вади – приносять фактологічну достовірність у жертву ідеологічним схемам.

Тому, наприклад, в радянській історіографії всіляко підносилися героїзм, стійкість повстанців «Арсеналу», мужність, доблесть червоноармійців, а в працях істориків-антиподів ці ж якості набували прямо протилежних характеристик і оцінок, а самі дії радянських сил, більшовиків кваліфікувались як вкрай ганебні, антинаціональні тощо. Точно так же, однак зі зміною позиції на 180° здійснювались підходи тих же таборів до висновків і узагальнень щодо поведінки захисників Центральної Ради, національної державності.

Істотний крок у наближенні до ідентичної передачі суті подій, відбитих у комплексі документів, які збереглися, став другий том хронікальної праці про соціалістичну революцію в Україні⁵⁶, хоча категоричної відмови від домінуючих стереотипів тоді не сталося. Така ситуація віддзеркалилася й у відповідних сюжетах узагальнюючої, по-суті підсумкової праці про здобутки більшовицької стратегії і тактики⁵⁷.

Що ж до літератури антирадянського спрямування, та й практично всіх сучасних публікацій, в них власне воєнному аспекту боротьби за столицю України надається небагато уваги⁵⁸. Іноді взагалі все зводиться до кількох традиційних загальних зауважень, запозичених здебільшого із арсеналу ідеологічної полеміки 1918 р.⁵⁹ Дещо більші за обсягом сюжети містяться хіба що в новітніх працях про С. Петлюру. Їх автори детальніше відтворюють події 19–22 січня 1918 р., тобто в ті дні, коли С. Петлюра на чолі Гайдамацького коша Слобідської України, повернувшись до Києва, керував придушенням повстання проти Центральної Ради⁶⁰. Та й акценти зміщено у бік піднесення іміджа одного з воєнних керівників УНР.

У результаті адекватного відтворення січневих подій в історіографії так і не спостерігається, змушуючи, в разі потреби, звертатись у пошуках хоч скільки-небудь повної й об'єктивної інформації до давніх розвідок⁶¹ і мемуарів⁶², а також до тогочасної преси.

Більшовики Києва готувалися до повстання заздалегідь. Вони планували підняти маси на рішучі дії у момент наближення до столиці радянських військ, тобто застосувати тактику комбінованого удару, що в останні тижні довела свою ефективність.

Однак і Центральна Рада інтуїтивно «прочитувала» ближчу перспективу поведінки супротивника, природно, прагнула розладнати плани превентивними діями. Вона крок за кроком намагалася взяти під контроль, або блокувати ті пункти (підприємства, установи), де більшовики користувалися значною підтримкою робітників і службовців, а відтак приховували в собі потенційну небезпеку для влади.

Так, 15 січня 1918 р. стало відомо про розпорядження Центральної Ради, точніше підконтрольного їй коменданта міста М. Ковенка вивезти зі складів заводу «Арсенал» всі запаси вугілля (тоді саме надійшла пора двадцятиградусних морозів), щоб припинити роботи й розпустити робітників. Заводський комітет негайно зібрав на території підприємства мітинг, на якому було вирішено протидіяти намірам властей аж до збройного спротиву. Тоді ж було скликано екстрену нараду більшовиків і членів заводського комітету «Арсенала». На неї прибули уповноважений Народного Секретаріату по організації повстання в Києві О. Горвіц, члени загальноміського комітету

РСДРП(б) І. Крейсберг та І. Фіалек, а також делегати двох військових частин, що були розташовані поряд із заводом. Нарада ухвалила рішення про початок збройного виступу. Для керівництва повстанням було обрано ревком у складі О. Горвіца, І. Фіалека, М. Костюка.

Того ж дня по місту за підписом Київського комітету РСДРП(б) – Соціал-Демократії України поширювалась листівка «До всіх робітників і солдатів м.Києва» із закликом до повалення Центральної Ради і встановлення влади рад: «...Товариші! Всі на захист революції! На захист своїх рад! Геть контрреволюціонерів, які згрупувалися в Центральній раді й Генеральному секретаріаті!

Вся влада радам!»⁶³

Рішення арсенальців почати повстання і вироблення необхідних заходів у зв'язку з цим було обговорено на екстреному засіданні загальноміського комітету більшовиків за участю представників районних партійних організацій. Ухвалено підтримати вимушену ініціативу робітників, незважаючи на те, що радянські війська були ще на значному віддаленні від Києва. Було створено загальноміський Воєнно-революційний комітет (оперативний штаб для керівництва повстанням) у складі О. Горвіца, І. Крейсберга, Д. Іткінд, І. Смирнова, М. Зарніцина та ін⁶⁴. Через деякий час членами ВРК стали також А. Іванов і Я. Гамарник.

У багатьох військових частинах місцевого гарнізону прокотилася хвиля мітингів з вимогами негайної передачі влади радам, арешту контрреволюціонерів, звіту властей про обставини арешту й вбивства дуже популярного в солдатському середовищі голови Київського ВРК Л. Пятакова⁶⁵.

На вечір напруга в місті досягла апогею. В ніч на 16 січня робітники, розпропагувавши солдат охорони, зайняли територію «Арсенала». До них приєдналися 450 солдатів українського полку ім. П. Сагайдачного, а за ними й частина солдатів українського полку ім. П. Полуботка, робітники військово-обмундировочних майстерень, Деміївського снарядного заводу, водопроводу та інших підприємств міста. За стінами «Арсеналу» опинилося понад 1 тис. чоловік, які обрали комендантом більшовика С. Міщенка, що очолював вояків українського полку ім. П. Сагайдачного⁶⁶. Принагідно зауважимо, що аргументи С. Литвина з посиланнями на О. Підгайного про те, що підняти арсенальців на повстання «виявилось легко через те, що тут працювало близько 4 тис. робітників з Москви й Петрограда, для яких українська влада... психологічно виявилася не лише чужою, а й ворожою своїми «сепаратистськими тенденціями»⁶⁷, у світлі вищенаведених самоочевидних фактів варто залишити просто без коментарів.

Командування військ Центральної Ради спробувало відразу ж приборкати повстанців. У район «Арсеналу», поряд з яким розташовувалися 3-й авіапарк і перший запасний понтонний батальйон, що відразу приєдналися до повстання і разом утворили своєрідне «ударне ядро», під прикриттям панцерника (за деякими джерелами – трьох панцерників) було кинуте сотню кінного полку «Вільної України» й загони вільних козаків. На їх шляху вирости барикади й почались перші бої. Частина авіапарківців і понтонерів перебравися на територію «Арсеналу», переправивши повстанцям значну кількість зброї і боєприпасів.

Паралельно в Маріїнському палаці було скликано мішану комісію з представників повсталих і військових властей Центральної Ради. Однак сторони, висунувши взаємні ультимативні вимоги про припинення дій, швидко зайшли у безвихідь⁶⁸.

Увечері об'єднане засідання Ради робітничих депутатів, представників профспілок і фабзавкомів 256 голосами при 11 проти і 22 тих, хто утримався, ухвалили запропоновану більшовиками резолюцію про оголошення в Києві загального політичного страйку і створення страйкового комітету⁶⁹.

Бойові дії, які дещо згасли вночі, зранку 17 січня спалахнули з новою силою. На підтримку арсенальців піднялися робітники й червоногвардійці Деміївки, Шулявки, Подолу, Куренівки, залізничники Солом'янки. Припинився трамвайний рух. Про участь у загальному політичному страйку заявили 35 професійних спілок⁷⁰.

Набували сили й інші тенденції. Так, збори представників частин гарнізону ухвалили резолюцію про припинення збройної боротьби і розв'язання суперечностей мирним шляхом. Однак, до подібних закликів вже мало хто дослуховувався. На Печерську не стихала артилерійська канонада, підтримувана спорадичною вуличною стріляниною практично в кожному районі столиці.

На ранок 18 січня під контроль повсталих перейшли значна частина Подолу, Лук'янівки, Шулявки, Деміївки, Старокиївського району. Було захоплено центральний телеграф. Рухаючись Володимирською вулицею, робітники й солдати наблизились до Педагогічного музею, де засідала Центральна Рада.

Однак повстанці були не найкращим чином підготовлені до затяжних боїв, недостатньо дисципліновані. Не мали належної організації й керівництва, узгодженого плану дій. І хоча загальна кількість озброєних червоноармійців і революційних солдатів досягала, за різними даними, 6–8 тисяч⁷¹, вважати їх ефективною військовою силою, навіть за умови відданості соціалістичній ідеї, навряд чи можна.

Після перших поразок і невдач вжили екстрених заходів, зорганізувалися й прибічники Центральної Ради. На той момент у їх рядах нараховувалось біля трьох тисяч вояків: Галицький курінь Січових стрільців, «Вільне козацтво» М. Ковенка, Чорноморський курінь, автопанцерний дивізіон, підрозділи полків ім. Б. Хмельницького, П. Полуботка й І. Богуна. На їх озброєнні було 10 гармат і біля сотні кулеметів⁷². Переважна більшість українських частин у вирішальний момент терміново оголошували «нейтралітет», а деякі з них, співчуваючи повсталим, передавали їм зброю. Часом урядові війська обстрілювалися невідомими з дахів і балконів будинків.

Скоординувавши дії двох командних осередків, – штабу отамана М. Ковенка й штабу сотника М. Шинкаря, вояки українських частин зупинили атаки у напрямку Педагогічного музею й почали «розтискати» кільця, що майже замкнулися навколо приміщення Центральної Ради, урядових установ у центральних кварталах міста. Обидві сторони несли чималі втрати: з боку повсталих – 150 убитих і більше 300 поранених, а з супротивного боку, відповідно, 70 і 150⁷³.

На 19 січня, дещо поступившись позиціями у самому центрі Києва, повстанці продовжували зміцнюватися практично у всіх районах, опановуючи околиці. Саме в цей час до Києва з Дарниці через Слобідку Миколаївським мостом прорвався Гайдамацький кіш Слобідської України, підсилений сотнею Січових стрільців Галицького

куреня. Разом з Гордієнківським полком, на чолі з В. Петрівим, що саме напередодні пробився до столиці аж із Західного фронту, гайдамаки почали витісняти повсталих із Печерська. Оточивши «Арсенал», вони направили до захисників заводу делегацію, сформовану Українським революційним комітетом військових частин. Делегація запропонувала повсталим припинити боротьбу, скласти зброю. Однак арсенальці відповіли, що вони не змиряться, доки Центральна Рада не буде розігнана, влада в Києві не перейде до рад робітничих і солдатських депутатів, а владою у всій Україні не буде визнано ВУЦВК⁷⁴.

Кілька масованих атак 19 і 20 січня захисникам «Арсеналу» вдалося відбити, однак їх сили неухильно танули.

До того ж до них не змогли пробитися залізничники, інші загони, які прагнули надати допомогу оточеним. Перевага цілком визначено позначилася на боці українських вояків, атаками яких керував особисто С. Петлюра⁷⁵.

Удосвіта 21 січня гайдамакам врешті вдалося взяти штурмом «Арсенал», частина захисників якого змогла залишити завод підземними комунікаціями. «В приступі на «арсенал» полягло яких 70 українських козаків, а більше ніж 300 більшовиків попереколовано»⁷⁶.

Близькими до наведених були й дані, якими оперували репортери на сторінках тогочасної преси. Так, «Вісти Об'єднаного комітету Всеукраїнських рад селянських, робітничих та військових депутатів» повідомляли: «Арсенал взятий о год. 2 ночі. Полягло коло 300 чоловік арсенальців, стільки ж взято в полон. Наші втрати невеликі. ... На Подолі був великий бій. Большевики понесли величезні втрати»⁷⁷.

Захоплення «Арсеналу», безперечно, стало переламним моментом усього повстання. Однак червоногвардійці в інших районах, особливо на Подолі, Шулявці, Деміївці і Солом'янці продовжували боротьбу. Тим не менше ініціатива міцно перейшла до гайдамаків, «вільних козаків», які займали дедалі нові пункти і квартали.

Удень ВРК, не володіючи інформацією про місцезнаходження радянських сил, які наступали на Київ, вирішив припинити боротьбу. Дещо пізніше з'явилася листівка за підписом страйкового комітету з повідомленням про припинення загального страйку.

Проте бої в деяких місцях ще довго не стихали – можливо згадані рішення не дійшли до повстанців. Червона гвардія Шулявки й залізничники в районі пасажирського вокзалу, товарної станції й головних залізничних майстерень продовжували вперті бої. Хоча символом січневого (1918 р.) повстання прийнято вважати «Арсенал», справедливості ради варто відзначити, що не менш масштабною й ефективною була участь у бойових діях авіапарківців, подольських і шулявських червоногвардійців і, особливо, залізничників. Зокрема останні виявили неабияку стійкість, почали залишати зайняті позиції і відходити до Поста Волинського під натиском гайдамаків лише ввечері 22 січня⁷⁸.

Саме в той час радянські війська зі сходу й півночі наблизилися до Києва. Ще зранку 1-а революційна армія під командуванням Ю. Коцюбинського, П. Єгоров, В. Примакова, Д. Жлоби, бронепоезд під орудою А. Полупанова з боєм зайняли Дарницю і через Слобідку рушили далі. Захопивши мости через Дніпро, війська опанували набережною. Водночас загін Червоних козаків (200 сабель) на чолі з В. Примако-

вим біля Вишгорода подолали тонким льодом Дніпро і через Пуща-Водицю вийшли на з'єднання з червоногвардійцями Подолу і Куренівки⁷⁹.

Наступ підтримувався артилерійським вогнем із-за Дніпра, яким подавлялись воєнні сили, вірні Центральній Раді. Втім, канонада, що не вщухала кілька днів, мала й психологічне значення. Мішенями за наказом М. Муравйова⁸⁰ було обрано найвищі споруди столиці й їх руйнація прицільним вогнем приголомшувала всіх, сіяла загальну паніку⁸¹.

Свою роль тут відіграло й те, що не маючи розвідки, штаб М. Муравйова, який знаходився у Дарниці, не знав справжньої ситуації в Києві, давав значно завищені оцінки військовим силам Центральної Ради, гадав, зокрема, що на її боці понад 30 тис. офіцерів старої армії (про те, що така кількість зосередилася в місті, не раз писали газети – В. С.). Тому командування радянських військ, загалом прагнучи пошвидше оволодіти столицею УНР (до цього спонукало й політичне керівництво радянської України, й В. Антонов-Овсієнко, й, особливо офіційна Москва, щоб використати бажаний факт втрати Києва Центральною Радою для тиску на австро-німецьку сторону на переговорах в Бресті), водночас побоювалося наразитися на достатньо масовану оборону, зазнати великих втрат, а то й поразки⁸².

Однак, навіть при тому, що сили Центральної Ради помітно танули, вірні їй воїни, старшинський корпус розуміли всю важливість утримання столиці в руках національної влади й вели відчайдушну боротьбу за кожну вулицю, за кожен будинок, як за останній рубіж. В екстремальних умовах вони виявляли усі бойові якості, на які тільки були здатні.

Радянські війська, яким допомагали місцеві червоногвардійці, вели запеклі вуличні бої, однак оволодівали величезним містом поволі. М. Муравйов, з одного боку, браво рапортував начальству про оволодіння Києвом (певні підстави для того таки були – частина міста була в руках ввірених йому частин), з іншого – слав підлеглим командирам наказ за наказом, вимагаючи негайного переможного завершення всієї операції, виправдовуючи будь-які методи. 22 січня М. Муравйов видав відомий наказ № 9, у якому наказав військам «...безпощадно знищити в Києві всіх офіцерів і юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції. Частини, які тримали нейтралітет, повинні бути негайно розформовані, їх майно передати у військово-революційний комітет м.Києва...»⁸³.

В. Антонов-Овсієнко відзначив, що цей наказ, виданий без погодження з представниками Народного Секретаріату, відразу викликав занепокоєння більшовицько-радянського керівництва, привів до нових суперечностей в таборі супротивників Центральної Ради. Підтверджується це й іншими документами та дослідженнями⁸⁴.

Правда, дехто схильний був виправдовувати дії М. Муравйова як зворотну реакцію на те, що після придушення січневого повстання гайдамаки розстріляли понад 1500 київських робітників, причому «приводом для розстрілів були мозолисті руки й робітничі куртки»⁸⁵.

Звісно, гинули, йдучи в атаку, й червоні бійці. За деякими даними, на вулицях Києва полягло більше тисячі радянських воїнів⁸⁶. Якими були жертви за ті 3–4 дні у супротивної сторони – залишилось нез'ясованим, як достеменно невідомо, чи взагалі

віддали їм останні земні почесті (це питання ставив на сторінках «Нової Ради» один з лідерів українських соціалістів-федералістів В. Прокопович)⁸⁷.

За мемуарними свідченнями, особливою напругою відзначалися бойові дії в центрі міста – в районі будинку Купецького зібрання, Царського саду, Олександрівської вулиці, Бібіковського бульвару й Брест-Литовського шосе.

Переконавшись у неможливості подальшого перебування в місті, Центральна Рада надвечір 25 січня почала спішну евакуацію з Києва, хоча ар'єргардні бої вірних їй сил тривали ще 26 січня.

Разом з Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом Київ залишили й вірні їм війська. Їх, правда, було дуже небагато – до 3 тис. чоловік⁸⁸. Скільки-небудь укомплектованих, боєздатних частин тут не було: від Георгіївського полку лишилось всього 8 чоловік, Полуботківського – 5, Богданівського – 120, Дорошенківського – 80. Найчисленнішим був Республіканський полк П. Балбочана⁸⁹.

У селищі Ігнатівці на річці Ірпінь було проведено реорганізацію і всі окремі частини злито в окремий загін на чолі з генералом Присовським.

С. Петлюра натомість вдався до сепаратних дій. Його Гайдамацький кіш Слобідської України, зберігши у своєму складі 250 вояків, відійшов до села Шпільки і надалі не зливався з «армією УНР», відступав на захід самостійно.

Командир коша (через нечисленність його перейменували на курінь) всією своєю поведінкою намагався підкреслити повну незалежність від будь-якої влади, в тому числі й військового командування. Можливо, тоді в ньому почали зароджуватись риси «отаманської» психології. Можливо, «осібністю» своєї частини він хотів відгородитися від розкладу, деморалізації, які охопили українських вояків. А, можливо, були й вагоміші причини.

Не пориваючи зв'язків «по масонській лінії» з французами, С. Петлюра не поспішав вітати факт і результати переговорів делегації УНР у Бресті. «Хлібний мир» обернувся для України не лише обіцянкою поставити до Німеччини й Австро-Угорщини, які знемагали від голоду, 60 млн. пудів хліба, а й запрошенням в УНР окупаційних армій новоспечених союзників. «Відлучений» від державних справ ще в той момент, коли вирішувалось питання про направлення делегації до Бреста, С. Петлюра цілком логічно міг вважати себе непричетним до досягнутих угод. А розуміючи їх непопулярність, міг завоювати ще й авторитет на критичному до них ставленні.

Одна біда – подітись було нікуди. Треба було рятуватись, попадаючи під крильце тих же таки німців. І з ними ж таки повертатись до Києва. Щоб не втратити за таких непростих обставин обличчя, С. Петлюра й займає «осібну» позицію. Навряд чи в ній був перспективний, стратегічний розрахунок, обґрунтована передбачуваність. Радше мова може йти про інстинкт і поведінку самозбереження.

Тимчасом німецькі й австро-угорські війська, не чекаючи, поки українські верхи переконують маси у доцільності окупації, почали «військовий променад по Україні» (В. Винниченко).

Деякі сучасні автори намагаються внести істотні корективи у загалом досить ретельно відтворену картину окупації України. Так, С. Литвин прагне довести, що го-

ловну роль у знищенні більшовицького режиму в Україні, розгромі Червоної армії відіграв С. Петлюра і його невеликий загін (Гайдамацький кіш), який кількісно не збільшився після здачі Києва.

Старанно відфільтрувавши з мемуарів кілька згадок про незгоди і певні суперечності між С. Петлюрою і австро-німецьким командуванням та пославшись на значно пізніші публікації українського військового діяча, в яких ідеться про його традиційні антантські орієнтації, С. Литвин твердить, нібито «Петлюра від самого початку і до кінця належав до противників пронимецького курсу»⁹⁰. А відтак, уважає автор, С. Петлюра розпочав військову акцію всупереч волі і планам австро-німецького командування. «Щоб якимось нейтралізувати негативне ставлення громадськості до використання чужої військової сили, українське командування (? – В. С.) вирішило за будь-яку ціну перейти у наступ власними силами. Петлюра вважав справою честі своїми силами звільнити Україну і першими увійти до столиці. З цього приводу в нього відбувся конфлікт з прем'єром Голубовичем і військовим міністром О. Жуковським. З пропозицією про наступ Петлюра направив делегацію до військового міністра О. Жуковського. Той спочатку категорично відмовився і лише під загрозою О. Волоха застосувати силу погодився на наступ українських частин в авангарді»⁹¹.

Мабуть, багато де в кого логіка подібних міркувань викличе здивування й закономірні питання. Чи міг би С. Петлюра, та й будь-хто інший з українського проводу, навіть мріяти про те, щоб «своїми силами звільнити Україну», якби не приведена в рух майже півмільйонна австро-німецька армія? Чому при здачі Києва і безславному відступі практично під крило тих же військ Центральних держав про «справу честі» у С. Петлюри не йшлося, а як тільки західна воєнна армада перейшла в наступ, відразу ж почався гарячковий пошук «хорошої міни за поганою гри»?

С. Литвин не обмежується загальними твердженнями, а й намагається підтвердити написане фактами. Однак зрозуміти з того щось дуже важко, практично неможливо. «Віднайдені автором архівні документи свідчать, що 7 лютого (тобто за старим стилем) на станцію Маневичі з фронту прибув 46-й армійський корпус, що хаотично демобілізувався та чинив погроми. Для припинення безчинств кинута українські частини, на що було затрачено цілий день. У цей день у Маневичах українські підрозділи вперше зустрілися з німецькими відділами»⁹².

Будь-який читач почне гадати, що то за 46-й армійський корпус, скільки в ньому було вояків? Якщо за канонами того часу – 40–60 тис., то як кілька сот чоловік, яких до того не відзначала виняткова боєспроможність, змогли за «цілий день» «припинити безчинства» цілого корпусу? І як кваліфікувати, що у «цей день у Маневичах українські підрозділи вперше зустрілися з німецькими відділами» – чи як союзники, чи як суперники? І чому дану акцію, вірогідність якої аж надто проблематична, варто вважати за початок наступу українських частин проти більшовиків?

До всього С. Литвин вкрай заплутує питання, зав'язавши «дискусію» про датування подій у лютому 1918 р., в тому числі й згаданого факту. Оскільки всі історики, відповідно до безсумнівних даних, позначають початок австро-німецького наступу 18 лютого 1918 р., автор книг про С. Петлюру «виправляє» їх «суттєву помилку», оскільки такої дати в українському календарі не було⁹³. С. Литвин має на увазі закон,

прийнятий Малою Радою 12 лютого 1918 р. в Коростені про запровадження в УНР нового (григоріанського) числення з 16 лютого 1918 р., коли це число офіційно мало стати 1 березня⁹⁴.

Однак у Радянській Росії перехід на новий стиль було здійснено з 1 лютого 1918 р., яке стало рахуватися 14 лютого. І практично всі історики датують події на теренах колишньої Російської імперії за новим стилем саме з 14 лютого 1918 р. (це саме той випадок, коли варто не сперечатися, а домовитися). Тобто, якщо загальноновживану дату 18 лютого перевести на «український календар», початок військових дій німців і австрійців доведеться позначити як 5 лютого. Отже «віднайдені автором архівні документи» про події на ст. Маневичі відбувалися все-одно на два дні пізніше за момент початку окупації України.

Виявившись не в спроможності розібратись у елементарному питанні літочислення (просто не хочеться вірити в свідоме фальшування), С. Литвин переконав самого себе в тому, що першими бої з Червоною армією затіяли петлюрівці. А далі – більше. Вони ж, виявляється, власними силами і звільнили всі скільки-небудь важливі населені пункти Правобережжя аж до Києва. «Наступали виключно (підкреслено мною – В. С.) українські війська, без безпосередньої участі німецьких і австро-угорських військ, які знаходилися у другому ешелоні»⁹⁵. Загальна хронологія бойових дій виглядає так: «Українські частини 8 лютого зайняли Рівне, 11 лютого – Житомир». 13 лютого за вирішальної ролі Гайдамацького коша С. Петлюри було захоплено Бердичів. «...До Києва українські війська вступили в ніч на 1 березня... Німецькі частини увійшли в Київ 2 березня»⁹⁶.

Останні моменти для С. Литвина набувають принципового, вирішального характеру і служать приводом для моралізаторських повчань інших істориків. «Не усвідомлюючи значення факту зайняття Києва українським військом, а, можливо, і свідомо зміщуючи акценти, деякі сучасні дослідники продовжують замовчувати його. Так, В. Солдатенко, нічого не згадуючи про українські війська, водночас наполягає, що «наступ австро-німецьких військ на Україну не міг знайти скільки-небудь серйозного опору з боку червоноармійців. 2 березня окупанти (!) вступили в Київ».

Контраргументом на це твердження є телеграма Голови Кабінету Міністрів УНР В. Голубовича з Брест-Литовська, якою він повідомляв німецького канцлера: «...війська нашої Ради знову ввійшли до Києва, в нашу стару і нашу нову столицю, з натхненням зустрінуті народом». Ця офіційна телеграма є підтвердженням, що війська УНР зайняли Київ власними силами, повернувшись переможцями»⁹⁷.

Спочатку продовжимо цитування монографії В. Солдатенка з того місця, на якому обірвав його С. Литвин. «2 березня окупанти вступили в Київ. Та попереду них ввійшов у Київ і брав участь у військовому параді на Софіївському майдані С. Петлюра на чолі свого Гайдамацького Коша. Навіть найближчі сподвижники отамана вважали це прикрою помилкою вчорашнього противника германofilів, пояснювали такий крок гіпертрофаною амбітністю, прагненням будь-якою ціною вписати своє ім'я в історію»⁹⁸.

Отже, факт вступу коша С. Петлюри до Києва в авангарді окупаційного війська не заперечується, згадується і в інших працях⁹⁹. Інша справа, що будь-яка реаліс-

тично мисляча людина, хоч трішки знайома з історією України, перш, ніж повірити С. Литвину, спробує поставити хоча б такі питання і відповісти на них. Чому українські війська 25–26 січня 1918 р. залишили Київ? Чи збільшилися їх кількість і боєспроможність на початок березня (за багатьма авторитетними свідченнями – ні!)? Чому лідери УНР пішли на підписання Брестського миру, реалізувати умови якого без німецьких військових сил не могли? Чому за воєнну допомогу, «розуміючи що це набере форми окупації»¹⁰⁰ (тут би «у відповідь» доречно поставити й свій знак оклику – та до таких прийомів, вочевидь, вдається той, у кого брак аргументів, послідовності і, навіть, «погана пам'ять» на написане самим же парєю сторінок нижче) треба було платити 1 млн. т хліба і величезну масу інших продуктів? Чому плакав М. Грушевський, коли дізнався, що всі його «хитрування» провалилися і М. Любинський змушений був підписати підготовлений німцями документ про їх «запрошення» в Україну? Чому Центральна Рада і Рада народних міністрів після повернення до Києва так дякували німецькому уряду і німецькому військовому командуванню? Чому все те треба було робити, якщо 2 тис. українських вояків звільнили Україну, а 450–500 тис. німецького і австрійського війська слідували в ар'єргарді «переможців» (невже останнє не викликає жодного сумніву у С. Литвина, який, окрім іншого, має військовий фах?)?

Ведучи мову про фахову оцінку ймовірності відтворення заслуг С. Петлюри у звільненні Києва від червоних військ, можна, зрештою, звернутися і до свідчень та оцінок такого військового авторитета як генерал П. Скоропадський. А він пояснював ситуацію дуже просто: «...Коли німці почали наступати, все українське підбадьорилось і почало також наступати. Більшовики ж, відчуваючи, що з німцями не впоратись, поспіхом відходили. І ось всі начальники старались наперегін входити в Київ і отримати відповідні овації. Першим війшов Петлюра зі своєю дружиною. За українцями, в безпосередній близькості, рухались німці»¹⁰¹.

І на останок – про «контраргумент». Звернемося до телеграми В. Голубовича, з якої С. Литвин довільно вирвав частину фрази щоб «доконати» автора, якого він поставив за мету розкритикувати. «Я користуюся нагодою свого одноденного перебування у Бресті в гостях у головнокомандуючого німецькими військами на Східному фронті для того, – пише Голова Ради народних міністрів УНР, – щоб з великою радістю повідомити Вам про вступ українських і німецьких військ у нашу стару і нову столицю Київ, населення якого захоплено їх вітало. Ми приписуємо визволення нашої країни головним чином допомозі, яку ми просили у німецького уряду і яку нам надали переможні німецькі війська (підкреслено мною – В. С.). Сердечно дякую вам від імені українського народу і його уряду. З непідробною радістю я зустрів звістку про визволення Києва. Вітаю німецьку й українську армії зі швидкою перемогою і з задоволенням констатую факт участі німецьких військ у справі визволення України»¹⁰²...

Чи варто щось після цього говорити про грубу фальсифікацію документа, його сутності у передачі й кваліфікації С. Литвином? Застосування подібного роду прийомів, вибудов лише прикро вражає. Що ж до натиску на «нововіднайдені документи», які, начебто, дозволяють вийти на якісно відмінне, навіть полярне до вже відомого бачення проблем, на перевірку здебільшого залишається пустим звуком.

Не менш негативно позначається на об'єктивному відтворенні непростой сторінки драматичного досвіду відверте нехтування не лише історіографічними набутками (а вони такі є, поряд з очевидними негативами), а й неспростовними фактами, величезним корпусом документів, сутність, зміст яких багато де в чому розходиться з нестримними прагненнями тих, хто шукає можливості переінакшити правду історії, будь-що скоригувати на власний розсуд ті моменти, які видаються не зовсім привабливими.

Аналіз наявних джерел перекоонує: останні дні зими й весна 1918 р. були часом досить жорстокої воєнної кампанії. Її серцевинною сутністю було силове опанування австро-німецькими окупантами Україною, подолання спротиву трудящих радянської республіки іноземній навалі.

Повертаючись до достатньо красномовного знаку оклику біля слова «окупанти», що його поставив С. Литвин, хочеться звернути увагу на те, що урядовці й військові чини Німеччини та Австро-Угорщини не були такими вразливими, як сучасний історик, і називали речі своїми природними іменами, коли доходило до необхідності кваліфікації тогочасних їх дій.

Так, представник Німеччини на Брестській конференції Бюлов у телеграмі до міністерства закордонних справ у Берлін 10 березня 1918 р. прямо заявляв: «...Для здійснення наших завдань необхідна планомірна окупація (тут і далі підкреслено мною – В. С.) відповідних районів. ...Для окупації цих районів доцільно буде використати... кавалерійські частини... Єдина країна, яка може дати нам продовольство, в даний час зайнята нашими військами на одну третину. Те ж саме має статися і з рештою двох третин багатшої хлібом території. Бажана була б окупація такими військовими силами, одна присутність яких уже породжувала б страх у населення і змушувала б його продавати нам лишки хліба, а якщо знадобиться, то доведеться взяти його силою. ...Питання має бути розв'язане винятково військовою силою»¹⁰³.

Посол Австро-Угорщини в Києві граф Й. Форгач доводив офіційному Відню, що «якомога швидша окупація» Сходу України бажана для тамтешнього уряду (тобто Ради народних міністрів на чолі з В. Голубовичем – В. С.), щоб уберегти від катастрофи Київ і всі інші міста... Окупація ця має бути проведена і вимагатиме значної кількості австро-угорських і німецьких військ, оскільки не виключена можливість тривалих боїв з козаками і великоруськими елементами»¹⁰⁴.

Головнокомандуючий окупаційними формуваннями в Україні генерал В. Гренер у листі до німецького посла в Києві фон Мумма також зовсім не ніяковів, коли називав підпорядковані йому частини «нашими окупаційними військами»¹⁰⁵.

Наведені вище витяги свідомо запозичено з документальних збірників ще 30–40-х років минулого століття. Пізніше вони, звичайно, не раз передруковувалися в інших виданнях і доповнювалися аналогічними за змістом документами й матеріалами. Так що ставити під сумнів військово-окупаційний характер планів і реальних дій Австро-Угорщини й Німеччини може лише той, хто спеціально заплющує очі на всім добре відомі факти, ставить собі за мету досягти наперед задуманого результату ненауковими методами. Ті ж, як і багато інших документів, містять ще один елемент, не звернути уваги на який просто неможливо. Мова про необхідність збільшення кількості

окупаційних сил для досягнення мети зарубіжних «помічників». Про це прямо твердять генерал Гренер і граф Форгач¹⁰⁶. Ще категоричніше на тому ж наполягає згаданий дипломат Бюлов: «Наявні війська недостатні як за своїм особистим складом, так і за озброєнням. Для продовження операцій необхідні додаткові частини»¹⁰⁷.

Датовано документи березнем 1918 р. Виникає природне питання: невже 450 чи 500 тис. західних союзників було недостатньо для опанування Україною, якщо, за С. Литвином, всю «чорнову», військову роботу по розгрому Червоної Армії, знищенню більшовицького панування виконували гайдамаки Петлюри?

Насправді ж, загарбникам довелося від перших же днів наступу вести боротьбу «на два фронти». По-перше, їм довелося не лише плентатися в ар'єргарді і приходити «на готове», а брати постійну й активну участь у бойових операціях, без чого на переможний результат українські військові частини й думати не могли. Тому-то німецький посол у Києві фон Мумм виявляв крайній цинізм у розмовах з найвищими державними діячами УНР. Так, він повідомляв у Берлін про свою зустріч з М. Грушевським, В. Голубовичем і М. Любинським: «Я цілком ясно висловив цим панам, що без нашої військової допомоги жоден із них не залишився б на своєму посту, а відкликання наших військ негайно привело б до їх вигнання і анархії в країні»¹⁰⁸. Співрозмовники ж змушені були мовчки сприймати відверту наругу, оскільки німецький чиновник по суті був правий. Інша справа, що відвертій загарбницькій війні бажано було надати вигляду відновлення української національної влади власними силами: про це дбали і Центральна Рада з урядом і окупаційне командування. І знову таки не зрозуміти того може лише той, хто не бажає рахуватись з очевидними фактами і елементарною логікою.

Повернувшись до Києва, С. Петлюра якось відразу ж поник, втратив колишню запальність, ентузіазм.

Дехто гадає, що він уважав свою місію виконаною (в столиці немає більшовиків), однак був морально пригнічений тим, що справжніми господарями були австро-німецькі окупанти. Насправді, вибір робив не він. Уже 3 березня 1918 р. наказом Військового міністра О. Жуковського С. Петлюрі було передписано передати ввірену йому залогу начальнику штабу О. Вдовиченку. Що ж до нового призначення – ні слова! Це була вже друга за короткий час відставка.

С. Литвин вважає, що це сталося «найімовірніше, на вимогу німецького командування, яке вбачало у Петлюрі небезпеку. Людина державного мислення і конкретної дії, він був спроможний у будь-який час повернути багнети українських військ проти німців». Безперечно, автор дуже сильно перебільшує як тогочасні можливості С. Петлюри, так і силу «багнетів українських військ».

Інша справа, що у Центральній Раді з моменту окупації й без того вистачало точок напруги з Німеччиною та Австро-Угорщиною. То ж додаткові суперечності їй були просто ні до чого.

Були у Центральній Раді й уряду й інші причини дистанціюватися від С. Петлюри. В умовах швидкої евакуації з Києва у січні 1918 р. справу про «трагедію на Крутах» не встигли «розкрутити», однак з усього було зрозуміло, що скандалу, одним

із головних фігурантів якого неодмінно мав стати С. Петлюра, уникнути навряд чи вдалося б.

А скандал, який «висів у повітрі», таки вибухнув.

9 березня «Нова Рада» вмістила такі рядки: «Гурток родичів звертається до всіх батьків і родичів студентів, середньошкільників і інших, що входили в склад січового стрілецького куреня і загинули в бою та розстріляні після бою біля Крут 16 січня с. р., і пропонує піднести загальне прохання про розкопку могил, щоб розпізнати і перевезти їх тіла з Крут, а також поховати у Києві».

Історія відразу набула резонансного присмаку. 16 березня під криптонімом «С.Ш.» (найімовірніше – це Сергій Шемет¹⁰⁹, один з лідерів Української партії хліборобів-демократів) з'явилася стаття «Трагедія на Крутах». В публікації говорилося: «Ми хочемо звернути увагу суспільства й української влади на ту страшну трагедію, котра відбулася біля ст. Крути в часи наближення большевиків до Києва. В Крутах загинув цвіт української шкільної молоді. Загибло кілька сот найкращої інтелігенції – юнаків-ентузіастів української національної ідеї.

Така втрата для культурної нації була б важкою; для нашого народу вона безмірна. Винна в цій трагедії уся система безглуздя, весь наш уряд, котрий після блискучого соціального законодавства, після піврічного адміністрування okazaвся покинутим народом і армією, і в такому безнадійнім становищі рішив захиститись від добре озброєної большевицької армії кількома сотнями шкільної молоді. Узброївши на скору руку ці жертви урядової легковажності, без жодної військової підготовки одправила їх в Крути...». Автор вимагав від уряду зробити належні висновки й покарати, «а хоч, принаймні, усунути геть від справи винуватців»¹¹⁰.

Хоча в статті не називаються конкретні імена, кожен добре розумів, що йдеться, передусім, про вище політичне й військове керівництво УНР, зокрема М. Грушевського й, особливо, С. Петлюру, який прагнув повернути собі колишні позиції військового лідера.

Ось тут і стали у великій нагоді глибокі професорські знання й політична інтуїція М. Грушевського. Видатний український історик, безперечний тогочасний національний лідер не раз звертав увагу на деякі психологічні особливості української нації, які навіть був схильний відносити до її ментальних рис. Серед них, як не дивно – вміння влаштовувати похорони й славити загиблих. На засіданні Малої Ради Голова Центральної Ради запропонував вшанувати пам'ять тих, хто поліг під Крутами і перенести їхні тіла до Києва, на Аскольдову могилу. Зібрання вшанувало пам'ять героїв вставанням й ухвалило «прийняти похорон на кошт держави»¹¹¹.

Велелюдні похорони відбулися 19 березня 1918 р. На вокзалі, куди привезли останки загиблих, о другій годині дня зібралися їхні рідні, студенти, гімназисти, воляки, духовенство, хор під орудою О. Кошиця, багато киян. Заупокійну відправу відслужив єпископ Нікодим.

Візники, з двома сіро-блакитними трунами на площадці у кожного, рушили від вокзалу. Біля будинку Центральної Ради до траурного походу з жалібно-урочистим словом звернувся Михайло Грушевський: «От у сій хвилі, – мовив він, – коли провозять ся їх домовини перед Центральною Радою, де протягом року кувалась україн-

ська державність, з фронтона її будинку здирають російського орла, ганебний знак російської влади над Україною, символ неволі, в котрій вона прожила двісті шістьдесят з верхом літ. Видко, можливість його здерти не давалась даремно, видко, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кров'ю. І кров пролили сі молоді герої, котрих ми проважаємо.

Вони щасливі, що могли купити своєю кров'ю вартости своєму народови! Батьки, брати, сестри тих, котрих ми сьогодні ховаємо! Стримайте сльози, що котяться з ваших очей, як стримую я. Бо ж ті, котрих ви ховаєте, доступили найвищого щастя – вмерти за отчизну! Їх слава і вдячна пам'ять про них житиме з нашою свободою разом, серед народу нашого однині до віку!»¹¹²

У братську могилу на Аскольдовому кладовищі, за даними тогочасної преси, було опущено 17 трун.

І донині існує значний різнобій у визначенні не лише масштабності бою під Крутами, його тривалості, ступеня жорстокості, а й, головне – кількості жертв.

Так, Д. Дорошенко наводить у поіменному переліку лише 11 прізвищ загиблих студентів, хоч пише, що першого дня (тобто 16 січня) була знищена частина куреня, а другого дня було розстріляно 27 полонених, над якими дико знущалися. Вони входили до розвідувальної чоти, що відійшла до Крутів на момент, коли станцією вже оволоділи червоні. Вісьмох поранених відправили до Харкова, де ними ніхто не зацікавився, і вони шезли з шпиталів, куди їх влаштували на лікування. До Києва на перепоховання начебто було привезено «кілька десятків понівечених трупів»¹¹³.

Результати 40-річного документального дослідження питання ввійшли до книги С. Збарзького «Крути. У 40-річчя великого чину 29 січня 1918 – 29 січня 1958», що побачила світ у 1958 р. у Мюнхені й Нью-Йорку у видавництві «Шлях молоді». Книга відкривається таким мартирологом:

«Згинули під Крутами:

Сотник Омельченко – командир Студентського Куреня, студент Українського Народного Університету в Києві.

Володимир Яковлевич Шульгин, Лука Григорович Дмитренко, Микола Лизогуб, Олександр Попович, Андріїв, Божко-Божинський – студенти Університету св. Володимира в Києві.

Ізидор Курик, Олександр Шерстюк, Головошук, Чижів, Кирик – студенти Українського Народного Університету в Києві.

Андрій Соколовський – учень 6-ї кляси 2-ї Української Київської Гімназії.

Микола Корпан з Тяпча, під Болеховом, Західна Україна. М. Ганькевич, Євген Тарнавський, Гнаткевич, Пипський – учень 7-ї кляси, родом з Західної України, розстріляний з 35-ма іншими на станції Крути, перед розстрілом перший почав співати «Ще не вмерла Україна», всі інші підтримали спів»¹¹⁴.

Отже, називається 18 імен. З того часу і до сьогодні ніяких змін до наведеного переліку ніхто не спромігся внести...

Як видно, дані преси 1918 р. і багаторічних досліджень практично збігаються. Можливо у братську могилу не опустили тіла сотника А. Омельченка, який одержав смертельне поранення під час бою 16 січня і був відправлений до Києва, однак по до-

розі помер. Вочевидь, він був похоронений не під Крутами, хоча дехто з мемуаристів і фахівців називають і його ім'я серед тих, кого поховали в Аскольдовій могилі.

Тогочасні газети вміщували траурні промови й статті Л. Старицької-Черняхівської, С. Єфремова, В. Дурдуківського, інших відомих діячів українства.

Павло Тичина присвятив загиблим вірш «Пам'яти тридцяти» (названу кількість тут пояснити непросто, якщо не зважити на поетичну схильність до гіпербол):

«На Аскольдовій Могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...
Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих, –
На Аскольдовій Могилі
Поховали їх»¹¹⁵.

Тодішня преса широко висвітлювала перепоховання героїв: «Похорон жертв боротьби за волю України» – «Народна Воля», «Два похорони» («Боротьба»), Всеволод Чаговець, «Pro patria mori» («Киевская мысль»). Серед іншого траплялися й прикрі для влади висловлювання. Так, лікар С. Коломійцев у кореспонденції «На пам'ятник жертвам у Крутах» відзначав: «Цвіт української інтелігенції, діти, що не вміли стріляти, були послані дезорганізованою українською владою назустріч озброєним «до зубів» большевикам-росіянам... Честь і слава молодим героям, і вічна ганьба тим, хто повинен був не себе, а їх спасти, але не зробив цього»¹¹⁶. Здається, натяк на С. Петлюру більш ніж прозорий. Можна не сумніватися, якби він залишався на державному посту, такою «обтічною» формулою суспільна думка навряд чи вдовольнилась би.

Поряд з цитованим матеріалом було надруковано і теплий відгук-спомин члена ЦК УПСФ С. Єфремова про Володимира Шульгина, якого вчений-ерудит знав з дитинства і шанував високі обдарування юного патріота. Партійний і державний діяч також не втримався, щоб не висловити гнівного осуду на адресу влади, яка покликала для своєї оборони молодих романтиків, ідеалістів.

«І от тут починається страшна трагедія таких душ, як Шульгинова, – пише С. Єфремов. – На заклик вони озвалися, пішли й зложили все, що мали... Але я уявляю собі, що довелось їм пережити там, під Крутами, покинутим, беззбройним і беззахисним, перед неблаганним диким ворогом, і, може, з убійчою свідомістю, що чиста жертва їх ні на що не здалася, що вона за даних обставин страшної дезорганізації вийшла зайвою і непотрібною, нікого і нічого не рятувала. Воля, як і доля, «жертв искупительных просит» – з цим треба миритись. Але не можна миритись, коли ці жертви розтрачено так марно, як це було з святим поривом української молоді, що головами наложила під Крутами»¹¹⁷.

Однак загальний настрій, у тому числі й родичів загиблих, явно змістився у бік вдячності владі, яка виказала до загиблих такі підкреслені почесті на найвищому державному рівні і взяла зобов'язання надалі ще більше вшанувати молодих героїв (інших бо й взагалі не було). Навіть опосередкована причетність до загальноновизнаного національного подвигу робила незручною подальшу публічну вимогу сатисфакції

щодо влади. Всупереч достатньо поширеним твердженням, ніби М. Грушевський-політик значно поступається М. Грушевському-науковцю, запропоноване Головою Центральної Ради рішення, переконливо свідчить про інше: здатність тримати руку на пульсі суспільних настроїв і ефективно, тонко впливати на них.

Без моральних втрат вийшов із ситуації й С. Петлюра, який у березні 1918 р. жодним словом не обмовився про події під Крутами. Причини зрозумілі – остерігався нагадати про свою роль й викликати на себе до часу безіменний вогонь критичних стріл. Уже після поразки Української революції він також не раз покликався до героїчного подвижництва юнаків. Так, у публіцистичній праці про патріотизм він у пригаманній йому патетичній манері уособив високе національне почуття у приклад, що дедалі набував самодостатності.

«Коли вимовляю це слово, – писав про патріотизм колишній військовий провідник, – в моїй уяві постають незабутні моменти історичних днів під Крутами.

Страшні й величні картини!..

«Нас мало, але дух наш і єдність із криці», – чую з уст молодого сина України, що сміливо й одверто йде на нерівний бій з нечесним ворогом.

«Мамо, ми вмираємо, але щоб Україна вічно жила!» – в передсмертних муках кличе його товариш й гине славною смертю з ім'ям Вітчизни й Матері на устах...

«Наша смерть, то лише мізерний, потужний дар вічним, негасимим змаганням за честь і незалежність України» – казали наші й з радісною усмішкою на устах приносили себе в жертву Великому укоханой Батьківщини...

Коли ж, нарешті, родиться геній-маляр, що оживить в нашому сумлінні красу смерти за добробути Вітчизни?

Чи є фарби, що ними зарисує він ці благородні профілі найкращих синів України?..
Нема!..

А вони такі необхідні...

І справжні, не фальшиві фарби, котрі промовляли б до серця товаришів та братів і батьків тих, що вмирали під Крутами, котрі б нагадали живим заповіт мертвих героїв.

Чи заливає краска наше лице, коли розуміємо, що ми негідні були апостолами прекрасних заповітів наших найкращих? Чи може вона розлилася в гущі підлої крові, котру ми одідичили й котрою напоєне таке часом гидке наше минуле?.. Чи може благородна кров великих українців вже змішалась з кров'ю безчесних дегенератів?

Коли так, то пробі!!!

Рятуймо бодай каплі благородної крові в нашому тілі, аби вона не опоганила, не дегенерувала цілого нашого покоління»¹¹⁸.

Не вдаючись до цілої низки умовиводів, до яких саме собою настійно спонукає написане С. Петлюрою, гадається, в контексті вищезазначеного, понад інше, варто не пройти повз ремінісценцію особистісного забарвлення. Зовсім не байдужий до «суда історії» (самозахисне запевнення, що він його не боїться – безперечна нещирість, оскільки не може бути політика, індивідуума взагалі, який би почувався в згаданому сенсі апіорі впевнено), один з провідних діячів Української революції, вочевидь знайшов форму каяття, що її чисто по-людському, по-християнському, можна прийняти й зрозуміти.

Слід зазначити, що набравши з часом певної інерційної самоцінності, в українській історіографії подія під Крутами набула гіпертрофованих оцінок, обросла міфами, стала порівнюватись із відомим подвигом спартанців під Фермопілами, а загиблими дедалі частіше стали називати всіх 300 юнаків, з них – 250 студентів і гімназистів¹¹⁹.

За відсутності інших яскравих прикладів вияву національної самосвідомості й жертвовності, до непростой історичной сторінки дедалі активніше звертаються, реалізуючи виховні заходи, особливо в середовищі молоді.

Вищевикладене зумовлює висновок про потребу значно виваженошого підходу до непростой сторінки вітчизняної історії, застосування оцінок і висновків, вільних від кон'юнктурних збочень і невиправданих політичних маніпулювань, штучного вивання окремих подій із загального контексту й довільного їх препарування. Зрада істині не може бути виправданою жодними мотивами й розрахунками.

Опинившись поза середовищем, яке для нього майже за рік діяльності стало «рідним» – поза військом – С. Петлюра продовжує жити його інтересами, намагається підпорядкувати йому свою публіцистику¹²⁰. Як не як він уважав журналістику також своєю справою, сподівався, що «в своїй стихії» йому буде комфортно. Подумував про редакторську працю, навіть про створення власної газети...

І раптом йому запропонували зайнятись земською діяльністю. Чи тому, що в роки війни мав досвід роботи в «Земгорі», чи тому, що мав бухгалтерські навички, зовсім не зайві на такій ділянці громадського життя, де особлива роль належала «господарям». Чи тому, що то взагалі виявлялася єдина можливість не втратити остаточного зв'язку з тодішнім істеблішментом, принаймні залишатись у нього «на виду», не відійти зовсім «у тінь».

Так чи інакше, неочікувано для багатьох, а може й для себе (він зізнавався, що мало що смислить в земських справах) С. Петлюра став на чолі Київського земства. Натура неспокійна, діяльна, він тут же задумався над тим, як поширити земську мережу на всю Україну і заходився здійснювати кроки в цьому напрямку. Досить швидко, уже в квітні він очолив Всеукраїнський Союз Земств.

Однак 29 квітня 1918 р. стався державний переворот і це змусило С. Петлюру шукати визначеніших відповідей і на ставлення до окупаційного режиму і до Гетьмана Павла Скоропадського.

З останнім його зв'язували «братні», масонські контакти. П. Скоропадський знав С. Петлюру з липня 1917 р. і, незважаючи на загальну симпатію, не оцінював його високо, оскільки той (голова УГВК і незатверджений генеральний секретар військових справ) «зовсім не був у курсі військових справ, а більше займався київською політикою¹²¹, а потім «вставляв палки в колеса», коли генерал намагався підняти боєспроможність 1-го Українського корпусу, поводить себе нещиро¹²². Незважаючи на це, С. Петлюра приходив до П. Скоропадського у січні 1918 р. і просив Почесного отамана влити його вільних козаків до Гайдамацького коша Слобідської України. П. Скоропадський ніяк не міг зарадити справі, оскільки втратив усякий контроль над своїми вояками-добровольцями¹²³.

Виявляється, коли П. Скоропадський навесні 1918 р. розмірковував над тим, що Україні якнайбільше потрібна сильна диктаторська влада, він згадував і про С. Петлюру. Однак на таку роль він не міг претендувати, оскільки «Петлюра чистолюбивий, ідеаліст без всякого розмаху, а головне, – за ним пішли б лише крайні кола України і галичани, потім він не стільки державний діяч, скільки партійний, а це для створення держави не годиться. Крім того, з ним не рахувались би німці»¹²⁴.

Що ж до особистих якостей С. Петлюри, то майбутній гетьман вважав, що «зі всіх соціалістичних діячів на Україні це єдиний, який в моїх очах у грошовому відношенні залишився чистою людиною; потім він ширий, в ньому багато рисування, але це вже риса українська, я гадаю вихована в українських діячах всім минулим українського руху»¹²⁵.

П. Скоропадський посилався на те, що оскільки єдиною втіхою для українців в самодержавній Росії залишався, хоч і підцензурний, але національний театр, це викликало любов до «всілякої театральності і захоплення не стільки суттю справи, скільки її зовнішньою формою...». С. Петлюра любив ефектні картини, але він слабкий і України з виру не введе»¹²⁶.

Після захоплення влади, в умовах голоду на українські кадри П. Скоропадський знову подумки звертався до особистості С. Петлюри, хоча і вважав його «неможливим воєнним міністром». Однак і цього разу гетьман не зважився наблизити його до себе. «Петлюра мені завжди малювався як надзвичайно чистолюбива людина, демагогічного стибу з великою авантюристичною жилкою, але щира в своїх ставленнях до України і затим чесна у грошовому відношенні. Це синтентальничаючий ідеаліст, з дуже легким культурним багажем. Його політичні переконання далеко не крайні настільки, що мені приходило навіть в голову залучити його до складу уряду, і якби українці не відмовились на перших порах увійти до уряду, можливо, це і відбулося б, чого зробити потім, коли у складі міністрів жодної людини, яка до нього ставилась би з довірою, було зовсім немислимо»¹²⁷.

В наведених словах – не лише ставлення самого П. Скоропадського, а й його оточення до С. Петлюри, яке загалом було негативним. Однак останньому це не заважало час від часу наносити візити до гетьмана, урядовців, то з метою заступництва за арештованих, то з наріканнями на землевласників, то на великоросійські кола¹²⁸.

В умовах наростання в українському суспільстві могутніх опозиційних настроїв, С. Петлюра, як Голова Всеукраїнського земського союзу змушений був також протестувати проти репресій властей – як українських, так і окупаційних. У меморандумі до німецького посла в Україні Мумма (копія документа, що збереглася, датована 28 травня 1918 р.) С. Петлюра писав: «В зв'язку з державним переворотом скрізь на Україні почались арешти й замикання в тюрми без суду та слідства різного стану громадян України. До мене, яко до голови Всеукраїнського Союзу Земств, звертаються і окремі особи, і цілі делегації з повідомленням, що в однім місці арештовано земських гласних, а в другім членів земської управи, при чім в деяких випадках, як от в Липівці на Київщині, навіть запечатано помешкання цієї інституції. Я звертав уже увагу п. гетьмана Скоропадського на ці недопустимі й небажані для спокою краю арешти, вказуючи йому на велику небезпеку від тих арештів. Маючи на увазі, що часто по-

дібні арешти виконуються німецькими військами, я вважаю необхідним вашу, Ексцеленціє, увагу звернути на ці прикрі й дуже небажані явища.

... Я боюсь, Ексцеленціє, що від того добра не буде ні Україні, ні вашій державі»¹²⁹ – пророкував один з цільних діячів українства.

Тоді як українські партії, що входили до Центральної Ради, по суті оголосили бойкот гетьманському уряду (на особистісній основі згодилися вийти до Кабінету міністрів лише кілька соціалістів-федералістів), С. Петлюра знову примудрився займати середню лінію (принаймні, деякий час). З одного боку, він дозволяв собі деякі критичні висловлювання на адресу режиму, а з іншого – підтримував контакти з главою Української Держави, високопоставленими урядовцями.

Гадається, значним перебільшенням є спроби зобразити С. Петлюру центром тяжіння антигетьманських сил, впливовою особистістю навіть легальної опозиції. Тим більше далекими від реалій є твердження, ніби в червні–липні 1918 р. С. Петлюра, використовуючи «гроші Антанти», земські зв'язки, вплив у військових колах і селянському середовищі, готував антигетьманське повстання.

Земським діячам від загальноукраїнського до повітового рівня в переважній більшості були чужі радикальні настрої і програми. Учасники земського руху не були ні керівною, ні просто скільки-небудь активною складовою повсюдних селянських повстань проти режиму. Однак останній вважав за необхідне обмежувати, подавляти діяльність будь-яких громадських осередків, поширював репресії, зокрема, практикував розгони цілих повітових земств, арешт їх функціонерів.

Природно, це викликало спротив. У рішеннях зібрань різних рівнів звучали протести проти порушення елементарних людських прав і свобод. Цього гетьманській варті було достатньо, щоб реагувати на подібні дії й документи як антидержавні, як підготовку до змов, закатів й т. ін. Німецька й австрійська розвідки підтримували подібні ілюзії й напругу, штучно підігрівали пристрасті, вишукуючи «антантських агентів» (так можна було виправдовувати будь-які репресії як відповідь на провокації ворожих у війні сил).

Гетьманці неприязно зустріли рішення Всеукраїнського земського з'їзду (кінець червня 1918 р., Київ), зі зростаючим роздраженням реагували на виступи земського лідера. Хоча в них звучали достатньо помірковані пропозиції щодо проведення земельної реформи й обмеження прав великих землевласників, в грозовій атмосфері масового невдоволення це розцінювалося мало не як заклики до антидержавних виступів. І тому гетьманська охоранка вдалася до превентивного заходу – 27 липня С. Петлюру заарештували.

Довгий час його утримували під німецькою вартою в Костянтинівській військової школі, й лише наприкінці жовтня – на початку листопада 1918 р. перевели до Лук'янівської в'язниці.

Втім, умови для арештанта виявились не жорсткими. Його постійно відвідувала дружина, можна було підтримувати контакти й листуватись із однодумцями, замовляти й отримувати з волі літературу, займатись літературною, зокрема, перекладацькою роботою. У в'язниці С. Петлюра підготував до видання окремою книгою нариси, що вже були надруковані в «Украинской жизни» про українських діячів культури:

Т. Шевченка, І. Тобілевича, І. Франка, М. Коцюбинського й К. Михальчука. В 1918 р. збірка побачила світ під назвою «Незабутні».

Українські політичні партії, гуртуючись в Українському національному союзі, вбачали в арешті будь-кого з своїх колег ударом по національній справі з боку проросійських сил, що оточували гетьмана П. Скоропадського. Вони вели боротьбу за звільнення кожного такого ув'язненого, широко використовуючи зв'язки з тими урядовцями, які походили з демократичного табору. Коли міністра юстиції О. Кістяківського змінив есеф А. Вязлов, він розпорядився звільнити з-під арешту С. Петлюру»¹³⁰ (всупереч поширеному твердженню про чотиримісячне ув'язнення, С. Петлюра перебував у в'язниці рівно три з половиною місяці).

Можна припустити, що то було узгоджене рішення, ухвалене не лише під тиском українських сил, а й за ймовірної участі масонських кіл. Саме про це писав С. Моркотун у відомому відкритому листі до С. Петлюри. Більше того, він стверджував, що рішення про звільнення масона С. Петлюри було прийняте масоном П. Скоропадським на прохання його ад'ютанта, масона ж С. Моркотуна¹³¹.

Що ж викликає очевидне заперечення, так це те, що восени 1918 р. «ім'я «в'язня № 1» Симона Петлюри набуло величезної популярності в Україні, що він міг стати й на чолі Директорії, якби з'явився на таємних зборах представників Українського Національного Союзу, що відсутністю найімовірнішого лідера, і чомусь – політичного суперника, скористалися В. Винниченко й М. Шаповал й т. ін.¹³²

Насправді ж теза про високий авторитет С. Петлюри, тим більше про безперечну першість у національній еліті – витвір не такого вже давнього часу. А побудований він, за нехтування логікою розвитку суспільних процесів того часу (просто не було у С. Петлюри до середини осені 1918 р. за рахунок чого висуватися в національні герої), без опори на документальні джерела й навіть без врахування свідчень відомих сучасників.

Так, полковник П. Василенко прямо писав, що до антигетьманського повстання ім'я С. Петлюри «було мало відоме»¹³³. Навіть на початку повстання це ім'я настільки мало про що говорило учасникам антигетьманської боротьби, що дехто з них вважав, що мова йде про жінку (С. Петлюра – «вона»).

Що ж до В. Винниченка, то добре відомо, що саме він, заручившись попередньою згодою С. Петлюри, наполіг на включенні його до Директорії, хоча за досягнутою домовленістю її склад обирався лише із присутніх на таємному засіданні. А лідер УНС М. Шаповал взагалі прозоро натякав, що його відмова вийти до Директорії була пов'язана з тим, що не бажав співпрацювати в одному органі з С. Петлюрою. Тобто не користався з відсутності «конкурента», а шляхетно поступався йому дорогою.

Неспростовним фактом залишається й те, що, не бравши участі в підготовці повстання, по суті не вийшовши в курс справ, С. Петлюра під загрозою нового арешту відразу ж виїхав з Києва до Білої Церкви, під захист Січових стрільців Є. Коновальця. Звідси він і оголосив похід на столицю України. Тут він вперше й підписався як Головний Отаман.

То ж починав 1918 рік С. Петлюра отаманом невеликого коша. Потім, змінивши амплуа на нове, яке виявилось в чомусь знайомим, близьким до бухгалтерського

фаху, закінчив рік знову отаманом, але тепер уже головним, всеукраїнським. Доля начебто по спіралі підняла його на якісно новий рівень в справах, які для нього вже стали у чомусь звичними, у чомусь рідними, й скріпила, зрештою, в тій суспільній ролі, котра визначатиме решту його земного шляху.

¹ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 1. – М. –Л., 1924. – С. 133.

² Там же. – С. 135–155.

³ Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1918). – Торонто, 1957. – С. 3, 4; Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія, організація і бойові сили. – 1917–1921. – К., 1995. – С. 17.

⁴ Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К., Львів, 1996. – С. 148.

⁵ Гарчев П.І. Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад. – К., 1983. – С. 104.

⁶ Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – С. 215.

⁷ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т.1. – С. 366–367.

⁸ Антонов-Овсеенко В.А. Назв. раб. – С. 142, 150.

⁹ Там же. – С. 131.

¹⁰ Там же. – С. 149, 150.

¹¹ Див.: Прохода В. Симон Петлюра, вождь українського війська // Табор (Варшава). – 1936. – № 28–29. – С. 5.

¹² Корнійв В. Спогади про українізацію 36-го пішого Орловського полку (Х корпусу російської армії) в році 1917 // За державність (Каліш). – 1929. – Зб. 1. – С. 62–71; Антонов-Овсеенко В.А. Назв. раб. – С. 88, 154.

¹³ Науменко Ю. На переломі (Причинки до історії українізації частин в російській армії. Луцьк–Рівне в 1917 році.) // За державність (Каліш). – 1935. – Зб. 5. – С. 188.

¹⁴ Водяний Я. Виступ Вільного Козацтва проти москалів на ст. Вінницяї (Уривок із спогадів) // За державність (Каліш). – 1935. – Зб. 5. – С. 20, 205.

¹⁵ Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 372.

¹⁶ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 90–91.

¹⁷ Див.: Литвин С. Суд історії. – С. 143.

¹⁸ Там само. – С. 144; Савченко В.А. Симон Петлюра. – С. 130.

¹⁹ Див.: Савченко В.А. Назв. раб. – С. 131–132.

²⁰ Див.: Литвин С. Назв. праця. – С. 144.

²¹ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чебота-рива). – К., 2003. – С. 90.

²² Там само. – С. 91.

²³ Там само. – С. 92.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – С. 93–94.

²⁷ Там само. – С. 94–95.

²⁸ Там само. – С. 101.

²⁹ Там само.

³⁰ Савченко В.А. Назв. раб. – С. 130–131.

³¹ Общее дело (Париж). – 1919. – 20 ноября.

³² Там само. – 1922. – 22 июня.

³³ Литвин С. Назв. праця. – С. 146.

- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 110.
- ³⁶ Там само. – С. 115.
- ³⁷ *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. II. – С. 216–217, 254–255, 260.
- ³⁸ Там само. – С. 88–89.
- ³⁹ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. – Т. III. – С. 120.
- ⁴⁰ Див.: *Литвин С.* Назв. праця. – С. 149.
- ⁴¹ Нова Рада. – 1918. – 8 січня.
- ⁴² Там само. – 11 січня.
- ⁴³ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 103.
- ⁴⁴ Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 р. – Дрогобич. – 1995. – С. 51, 53, 69, 80, 116.
- ⁴⁵ Там само. – С. 116, 117.
- ⁴⁶ Там само. – С. 80.
- ⁴⁷ Там само. – С. 46, 59, 60.
- ⁴⁸ Там само. – С. 47.
- ⁴⁹ *Гончаренко А.* Бій під Крутами // Герої Крут. – С. 47–48; *Лоський І.* Крути // Там само. – С. 55–56; *Лукашевич Л.* Із книги «Роздуми на схилку життя» // Там само. – С. 59–62; *Михайлик М.* Виступ першої української військової школи // Там само. – С. 72–73; *Його ж.* День 16 січня 1918 р. (ст. ст.) // Там само. – С. 75–77; *Монкевич Б.* Бій під Крутами // Там само. – С. 78–84; *Цап С.* Тернистими шляхами в ім'я держави // Там само. – С. 86–90.
- ⁵⁰ Нова Рада. – 1918. – 16 березня.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. – С. 62.
- ⁵³ *Антонов-Овсеенко В.А.* Назв. раб. – С. 146–147.
- ⁵⁴ Герої Крут. – С. 62.
- ⁵⁵ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 279–280.
- ⁵⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 г. – февраль 1918 г. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. В 2-х ч. Ч. 2-я. Большевики во главе трудящихся в период борьбы за установление Советской власти на Украине, октябрь 1917 г. – февраль 1918 г. – К., 1982. – С. 741–743, 747–748, 755, 762, 769, 777, 784–785, 793, 800, 808, 822, 829–830 та ін.
- ⁵⁷ *Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморгун П.М.* В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. – К., 1986. – С. 567–569.
- ⁵⁸ Див.: *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. – С. 235; *Резнт О.* У робітнях історичної науки. – К., 1999. – С. 75; *Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г.* Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. – С. 234–236; *Історія України.* Навч. посіб. – С. 225.
- ⁵⁹ *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С. 174.
- ⁶⁰ Див.: *Литвин С.* Назв. праця. – С. 153–164; *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 143–159.
- ⁶¹ Див., напр.: *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.).* Вид. 4-е, змінене й доп. Львів, 1992 (репринтне перевидання зошитів, підготовлених у 1935–1936 рр. – В. С.) – С. 406–409; *Кулик І.* Київ у роки Жовтневої революції та громадянської війни. К., 1957. – С. 33–51.
- ⁶² Из истории Октябрьской революции в Киеве. (Воспоминания участников). – К., 1927. – 122 с. *Майоров М.* З історії революційної боротьби на Україні. 1914–1919. – Харків, 1928.

– С. 53–59; Великий Жовтень на Київщині. Зб. Спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1957. – 352 с. та ін.

⁶³ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти. Сб. документов и материалов. – К., 1962. – С. 451–453.

⁶⁴ *Майоров М.* Назв. праця. – С. 53; Великий Жовтень на Київщині. Зб. Спогадів. – С. 79, 215, 222.

⁶⁵ Киевская мысль. – 1918. – 17 янв. (утренний выпуск).

⁶⁶ Социал-демократ (Москва). – 1918. – 27 янв.; Киевский «Арсенал» и пролетарская революция. – К., 1928. – С. 80, 89, 91, 97.

⁶⁷ *Литвин С.* Назв. праця. – С. 153.

⁶⁸ «Народня воля» (Київ). – 1918. – 17 січня; Киевская мысль. – 1918. – 17 янв. (утр. выпуск).

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Великий Жовтень на Київщині. Зб. спогадів. – С. 46–48; Летопись революции. – 1923. – № 3. – С. 20.

⁷¹ Історія українського війська. – С. 406.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. – С. 407.

⁷⁴ Киевлянин. – 1918. – 23 и 24 января; Бюлетень Українського революційного комітету всіх військових частин і організацій м. Києва. – 1918. – Січень; Великий Жовтень на Київщині. Зб. спогадів. – С. 218–219.

⁷⁵ *Литвин С.* Назв. праця. – С. 157.

⁷⁶ Історія українського війська. – С. 408.

⁷⁷ Вісти Об'єднаного комітету Всеукраїнських Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів. – 1918. – № 2.

⁷⁸ Киевская мысль. 1918. – 23 янв. (утр. выпуск), 24 янв.; Киевлянин. – 1918. – 23 янв.; Последние новости (Киев). – 1918. – 25 янв. (веч. выпуск); Великий Жовтень на Київщині. Зб. спогадів. – С. 222.

⁷⁹ Вісник Української Народної Республіки (Харків). – 1918. – 24 січня; *Антонов-Овсеенко В.* Назв. раб. – С. 147, 149; Летопись революции. – 1928. – № 2. – С. 217; Історія українського війська. – С. 408.

⁸⁰ *Антонов-Овсеенко В.* Назв. раб. – С. 151–152.

⁸¹ *Єфремов С.* За рік 1917-й. Під обухом. Більшовики в Києві. – К., 1993. – С. 6–7.

⁸² Див.: *Антонов-Овсеенко В.А.* Назв. раб. – С. 152.

⁸³ Там же. – С. 154.

⁸⁴ *Гриневич В.А., Гриневич Л.В.* Слідча справа М.А. Муравйова. Документована історія. – К., 2001. – С.20–21, 23.

⁸⁵ Вісник Української Народної Республіки (Харків). – 1918. – 24 січня.

⁸⁶ Див.: *Гарчева Л.* Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917 – початок 1918 рр.). *Автореферат дис... докт. іст. наук.* – Львів, 1995. – С. 48.

⁸⁷ Нова Рада. – 1918. – 28 (16) лютого.

⁸⁸ Див.: *Солдатенко В.Ф.* Збройні сили в Україні (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 54.

⁸⁹ *Монкевич Б.* Слідами новітніх запорожців – Львів, 1928. – С. 8–9.

⁹⁰ *Литвин С.* Назв. праця. – С. 170.

⁹¹ Там само. – С. 171.

⁹² Там само. – С. 172.

- ⁹³ Там само. – С. 171.
- ⁹⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 2. – С. 165.
- ⁹⁵ *Литвин С.* Назв. праця. – С. 180.
- ⁹⁶ Там само. – С. 172–174.
- ⁹⁷ Там само. – С. 174.
- ⁹⁸ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – С. 35.
- ⁹⁹ *Його ж.* Українська революція. Історичний нарис. – С. 458.
- ¹⁰⁰ *Литвин С.* Назв. праця. – С. 169.
- ¹⁰¹ *Скоропадський Павло.* Спогади. Кінець 1917–грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995. – С. 121.
- ¹⁰² Киевская мысль. – 1918. – 8 марта. – № 20.
- ¹⁰³ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М., 1936. – С. 24–25; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – М., 1942. – С. 17–18.
- ¹⁰⁴ Крах германской оккупации на Украине. – С. 26; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – С. 21.
- ¹⁰⁵ Крах германской оккупации на Украине. – С. 34.
- ¹⁰⁶ Див.: Там само. – С. 26; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – С. 21.
- ¹⁰⁷ Крах германской оккупации на Украине. – С. 24; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – С. 17.
- ¹⁰⁸ Крах германской оккупации на Украине. – С. 42.
- ¹⁰⁹ *Капелюшний В.* Замасковані імена. Псевдоніми і криптоніми та проблема атрибуції авторства в історіографії українських національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. – К., 2001. – С. 96.
- ¹¹⁰ Нова Рада. – 1918. – 16 березня.
- ¹¹¹ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 191.
- ¹¹² *Грушевський М.* На порозі Нової України. Гадки і мрії. – К., 1991. – С. 85.
- ¹¹³ *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С. 283–284.
- ¹¹⁴ *Збаразький С.* Крути. У 40-річчя великого чину. 29 січня 1918 – 29 січня 1958. – С. 4–5.
- ¹¹⁵ Герої Крут. – С. 288.
- ¹¹⁶ Нова Рада. – 1918. – 21 березня.
- ¹¹⁷ Там само.
- ¹¹⁸ *Петлюра С.* Патріотизм // Розбудова держави. – 1997. – № 7/8. – С. 101.
- ¹¹⁹ Див., напр., Герої Крут. – С. 27, 110, 181; *Лукашенко К.* Червона калина на білому снігу / Вечірній Київ. – 1991. – 13 травня; *Ткачук А.* Крути – символ національної честі // Українське слово (Київ–Париж). Український тижневик. – 1993. – 5 лютого; Крути – слава і смуток народу / Демократична Україна. – 2004. – 29 січня.
- ¹²⁰ Див.: *Литвин С.* Назв. праця. – С. 176–178; *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 171–172; *Савченко Г.* Українське військо в публіцистиці Симона Петлюри (березень – серпень 1918 року) // Симон Петлюра в контексті українських національно-визвольних змагань. Зб. праць. – Фастів, 1999. – С. 30–42.
- ¹²¹ *Скоропадський Павло.* Назв. праця. – С. 62.
- ¹²² Там само. – С. 86–89.
- ¹²³ Див.: Там само. – С. 105–106.
- ¹²⁴ Там само. – С. 133–134.
- ¹²⁵ Там само. – С. 134.
- ¹²⁶ Там само. – С. 134, 203.

¹²⁷ Там само. – С. 203.

¹²⁸ Там само. – С. 203–205.

¹²⁹ *Петлюра С.* Народе український: вибрані статті, листи, документи. – Х, 1992, – С.79–80, 81

¹³⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918). – С. 334.

¹³¹ Див.: *Литвин С.* Назв. праця. – С. 191; *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 196.

¹³² *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 196, 200–201.

¹³³ *Василенко П.* Петлюра і петлюрівці // Український комбатант. – На чужині, 1947. – С. 13.

Висновки

Калейдоскопічність кардинальних змін 1918 року на деякий час розвела шляхи В. Винниченка і С. Петлюри.

Перший практично на півроку «втік» від політики, зайнявся літературною роботою, встиг написати драму «Між двох сил».

Другий, не встигнувши «охолонути» після звільнення від міністерської посади, навдивовижу швидко опинився в знайомій стихії – став на чолі Гайдамацького коша Слобідської України, який відіграв головну роль у придушенні січневого (1918 р.) повстання за владу рад у Києві. В надскладних умовах відступу зі столиці УНР, як і повернення до Києва разом з австро-німецькими окупантами, виділити якусь воєнну операцію, гучну перемогу військового підрозділу на чолі з С. Петлюрою не можна. І його знову відлучають від військових справ. Порівняно швидко він знаходить нове поле для діяльності – земську справу, очолює земський рух в Україні, стає в легальну опозицію до гетьманату й окупаційної влади.

Заарештований і доправлений до Києва гетьманською вартою, В. Винниченко через брак доказів антидержавної діяльності, негайно звільняється, з презирством відхиляє пропозицію П. Скоропадського очолити Раду народніх міністрів, вступає до опозиційного Українського національно-державного союзу, веде лінію на радикалізацію міжпартійного об'єднання.

С. Петлюра на три з половиною місяці потрапляє за ґрати й практично виключається з політичного життя.

В. Винниченко обирається головою УНС, ведучи тонку політичну гру, таємно готує антигетьманське повстання, очолює його як Голова Директорії.

Звільнений із в'язниці, С. Петлюра швидко опиняється в Білій Церкві, яка стає висхідним пунктом повстання, оголошує себе Головним Отаманом і в цій якості, спираючись спочатку на загін Січових стрільців, починає похід на Київ.

Гадається, що на цій стадії революційної боротьби незаперечна перевага все ще на боці В. Винниченка. Саме він, повернувшись у велику політику, стає на чолі легального опозиційного руху щодо гетьманщини й окупації, саме він – ключова постать підготовки повстання, саме він обирається головою Директорії – органу повстання, що мало на меті відродження Української Народної Республіки. Роль одного з чотирьох рядових членів Директорії виглядає поки-що значно скромніше, а Головному Отаману ще лише належить зайняти особливе місце в суспільному житті.

IV. ЗОРЯНІ ГОДИНИ

Антигетьманське повстання, боротьба за повалення режиму П. Скоропадсько-Го, відновлення Української Народної Республіки цілком обґрунтовано вважаються однією з вищих точок розвитку Української революції, одним із переламних її рубежів. Не випадково повстання, яке ініціювала й очолила Директорія у листопаді–грудні 1918 р., надзвичайно високо оцінюється в історіографії. М. Шаповал назвав ті події «другою Великою Українською Революцією», «листопадовою Українською революцією»¹. Такої ж думки й інший ґрунтовний знавець тогочасної доби П. Христюк².

Так сталося, що черговий апогей Української революції одночасно став життєвим апогеєм і для двох українських соціал-демократів. На хвилі суспільного вибуху В. Винниченко і С. Петлюра піднеслися не просто на найвищі щаблі державної влади. Вони перетворилися на справжніх вождів нації, стали її героями і символами.

Однак, як це нерідко траплялося в історії, двом масштабним, самобутнім, амбітним політикам виявилось некомфортно на вершечку владного Олімпу. Неспівпадіння поглядів, позицій швидко переросли в суперечності, а останні набрали настільки гострих, з часом непримиренних форм, що розвели колишніх однодумців, спільників на різні дороги. Розвели, щоб більше ніколи не могли зустрітися, щоб на відстані стали ворогами.

1. Голова Директорії

Відповідно до розробленого плану повстанських дій, члени новообраного органу по його керівництву – Директорії – мали виїхати до Білої Церкви. Там знаходилася одна з надійних, ударних груп для реалізації задуму – Січові стрільці. Туди перебрався один із членів Директорії С. Петлюра. Однак В. Винниченкові було запропоновано залишатися в столиці для підготовки й випуску відозви до населення від імені Директорії й призначення заступників її «для координації революційної акції»³. Володимир Кирилович виконав надзвичайно відповідальне доручення буквально протягом однієї доби.

Відозва з'явилася на вулицях Києва одночасно з грамотою П. Скоропадського про федерацію з Росією – 15 листопада 1918 року. Документ виявився пристрасним, закличним. У ньому наголошувалося на антинародній, антинаціональній сутності гетьманщини, давалася оцінка останньому кроку П. Скоропадського – рішенню про відновлення федерації з нерадянською, білогвардійською Росією. «Останнім зрадницьким актом генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійності Української Держави український народ віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичної реакції і на цілковите поневолення, – говорилося у відозві, – Сфор-

мований новий уряд із представників реакційних клас, які мають творити єдину неділиму Росію, виразно говорить про те, що чекає український народ, коли він не встане рішуче і до останнього чоловіка в оборону свого життя.

Український Національний Союз, яко найвище представництво організованої української демократії, вживав до останнього дня всіх заходів, щоб мирно, без пролиття крові і дезорганізації громадського життя, захистить і одстояти права народу. Але всі мирні заходи української демократії весь час зустрічали лютий опір з боку поміщиків, бюрократії та буржуазії.

Отже, настав час залишити мирні заходи.

Од імені організованої української демократії, від усього активного народного громадянства, яке обрало нас, *ми, Директорія Української Народної Республіки*, сим оповіщаємо:

Генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народної влади. Все правительство його, як протинародне, протинаціональне, оповіщаємо недійсним.

Пропонуємо генералу П. Скоропадському і його міністрам залишити обманом і насильством захоплені ними урядові посади.

В ім'я спокою, порядку в Республіці, пропонуємо зробити це негайно, без пролиття крові»⁴.

Закликаючи російських офіцерів скласти зброю і залишити Україну, а австро-німецьких військовослужбовців, які рвалися додому після повалення влади Вільгельма II, – з розумінням поставитися до усунення з політичної арени монархічно-поміщицької реакції, Директорія зверталася до громадян України з проханням визначити свої позиції у започаткованій боротьбі: «Хто стоїть за утиск та експлуатацію селянства та робітництва, хто хоче панування жандармів і охранок; хто може спокійно дивитись на розстріл мирних студентів озвірілими руськими офіцерами, – той нехай виступає разом з гетьманом і його урядом за єдину неділиму гетьмансько-монархічну Росію проти волі демократії Української Народної Республіки.

Всі останні чесні громадяне, як Українці, так і не-Українці, повинні разом з нами стати збройною дружною силою проти злочинців і ворогів народу, і тоді всі соціяльні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі Збори твердо і непохитно закріплять їх на вільній Українській Землі»⁵.

Маси рішуче підтримали заклики до повалення гетьманщини і приєдналися до республіканського війська. Уже через тиждень повстанці були на околицях Києва. Однак представники німецьких частин, що залишали Україну, переконали Директорію відвести своє військо на безпечну відстань, щоб не допустити зіткнень збройних формувань, перспектива яких була більше ніж вірогідною. Поступаючись силою окупантам, Директорія змушена була відвести повстанців від столиці, а сама переїхала до Фастова, а згодом опинилася у Вінниці.

Володимир Винниченко сприйняв те, що відбулося, дуже нервово. Йому здавалося, що ініціатива вислизає з рук повстанців, а німці, вигравши час і зберігши гетьмана, передадуть Україну Антанті. Повстанці ж залишаться бунтівниками, приреченими на поразку. Настрій був близьким до панічного, коли 28 листопада він записав: «Можливо, цю справу захоплення влади в даний момент ми програли. 75 шансів за

поразку під Києвом, за безпорядчне тікання нашого недисциплінованого війська, за остаточне розбиття нас німцями і Антантою разом. Але перемога наша в тому, що ми, українські соціалісти і демократи, що ми, українці, з'єдналися з своїм народом. Хай нас розіб'ють фізично, але духовно, національно й соціально, ми поєднані тепер і в слухний час наш голос матиме довір'я в народі нашому. Це є те основне завдання, яке ми мали на меті, виступаючи, ще обмірковуючи виступ і не знаючи, як будуть ставитись до нас німці.

Ще раз німецький проклятий багнет зіграє чорну роль в долі нашої нації»⁶.

Однак, мабуть, то було тимчасовим емоційним зривом. Надалі В. Винниченко не збирався опускати руки й приречено дрейфувати за течією. Він вважав за потрібне оперативно створити програму відродження Української Народної Республіки, яка б мобілізуюче вплинула на маси, організувала їх під республікансько-демократичними, привабливими гаслами. Власне, він свідомо прагнув виконання тієї ролі, яку відіграва у виробленні концепції Української революції в 1917 році М. Грушевський (до речі, ідею останнього про повернення до Конституції УНР від 29 квітня 1918 року було зігноровано, а самого автора по-суті «відтерли» від великої політики).

Виходячи з гірких уроків досвіду кінця 1917 – початку 1918 року, В. Винниченко вважав принципово важливою турботу керівників українського руху про те, щоб не відстати від розмаху боротьби, настроїв мас. «Маючи це на увазі, – зазначав Голова Директорії, – передбачаючи, що цього руху спинити неможливо (та й не маючи до того ніякого бажання), знаючи, що він неминуче захопить наші маси, що він нас зітре, коли ми будемо ставити йому опір; а з другого боку бажаючи не випустити ініціативи й керовництва з національно-українських рук, щоб так зберегти національні й державні наші завоювання в цій революції, я ще в Фастові поставив перед Директорією питання про прийняття системи радянської влади на Україні. Цим, розуміється, ми стали б на ґрунт чисто соціалістичної революції. Цим, розуміється, ми одпихнули б од себе наші помірковані, дрібнобуржуазні національні елементи.

Але за цю соціальну одважність ми придбали б для українського національного відродження таких активних і сильних прихильників, як пролетаріат села й міста»⁷.

У головах стратегів Української революції, передусім у В. Винниченка, склалися й такі розрахунки: ініціюючи запровадження в Україні радянської системи влади, Директорія позбавляла російських (руських) більшовиків ґрунту для виступів проти української влади і зберігала свій національний характер. «Цим рішучим кроком по шляху соціальної революції ми, на мою думку, – писав Голова Директорії, – ставили національно-державну українську ідею в рівні умови боротьби з руською ідеєю на Україні»⁸. Зрівнявшись за ступенем радикалізму соціальних лозунгів з більшовиками, українська влада залишила б останнім єдину можливість: агітувати за те, щоб радянська влада була в Україні руською. Будь-якої перспективи це б не мало.

Очевидно не все в означених розрахунках було бездоганим, виваженим, гарантованим. Важко передбачити, як би розвивалися події за спроб реалізації накресленого плану. Проте краще цього й не робити (хоча в історіографії різко критичних виступів на адресу В. Винниченка і його тогочасних поглядів більше, ніж вдосталь). На нього просто не пристала Директорія.

Особливий опір чинив С. Петлюра, не бажаючи обертатись на «більшовика» (та чи й міг він це, зрештою, зробити?). Інші члени Директорії через свій «поміркуваний», «дрібнобуржуазний світогляд», «психіку обивателів», за оцінками В. Винниченка, теж зайняли ворожу позицію.

Голові так і не вдалося переконати членів Директорії. Принципова проблема політичної орієнтації УНР, що відроджувалася, була відкладена до скликання спеціального форуму українських партій.

Зібравшись у Вінниці на початку грудня, представники партій теж відхилили ідеї В. Винниченка, залишивши у явній меншості його прибічників. Українці боялися, що через класові органи – ради робітничих, солдатських і селянських депутатів – влада дістанеться політично найактивнішому класу – пролетаріату. А він в Україні – або ж російський, або ж зросійщений, тому й влада стане російською (руською).

Так само українські партії не бажали боронити й інтереси національно-чужої буржуазії.

Довелося враховувати і ще один фактор. Наприкінці листопада 1918 р. більшовики України утворили біля Курська власний – тимчасовий робітничо-селянський уряд. Останній, своїм Маніфестом оголосив про повалення гетьманщини, про відновлення Української республіки рад, про свій похід проти контрреволюційної влади в Україні.

Почалося відновлення влади рад на Сході і Лівобережжі. Лідери Директорії розцінили ці дії як ворожі щодо українського народу, як «ніж у спину» української демократії, як «червоний імперіалізм», що лише шкодив визвольній справі, розвитку соціалістичної революції в Україні, був злісною провокацією.

«... Можна з певністю сказати, – стверджував В. Винниченко, що коли в Вінниці й потім не було прийнято систему чистої радянської влади, то в великій мірі для цього постарались панове Пятакови. І коли ті особи, які спочатку рішуче обстоювали ту систему, потім ту рішучість загубили, то це було почасти й через те, що вони також були налякані поведженням руських комуністів»⁹.

Одним словом, слід було терміново шукати якогось іншого виходу. Схоже, що окрім Голови Директорії активно цією проблемою тоді мало хто займався. За таких обставин В. Винниченко «свідомо пішов на хитрість... На другий день по одкіненню системи чисто радянської влади вніс нову пропозицію: прийняти систему «трудоих рад», се-б-то рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Другими словами, це мала бути диктатура не пролетаріата й незаможного селянства, а диктатура трудового люду»¹⁰.

До цього часу точаться дискусії, висловлюються сумніви, в чому суть принципової різниці між ідеями «трудоих рад» і «рад робітничих, солдатських, селянських депутатів». Вочевидь, знайти переконливі аргументи, задовільну, вичерпну відповідь просто неможливо. Значною мірою (а, можливо, й краще за інших) розумів те і Голова Директорії: «Розуміється, в цій формулі вже були неясності недоговоренности, якесь змягчення чогось, затушовування ясних і всім уже відомих принципів»¹¹.

Розшифровуючи мотиви тих формул, які приховували в собі елементи, про які свого часу відверто не говорилося, Голова Директорії писав: «Я також розумів, що

нам небезпечно виявляти себе так одверто прихильниками соціалістичної революції, – це дало би привід Антанті послати на поміч Гетьманові свої війська. (Такий самий був, до речі, страх і перед німцями). Отже з тактичних мотивів, дійсно, просто необхідно було якось себе замаскувати. Система трудових рад була тою маскою. З одного боку, вона давала вихід революційній енергії мас, давала змогу розвиватись революції (коли б тільки було введено її в життя), а з другого, давала нам право протестувати: «Ми – не большевики, ви не маєте права бити нас у спину, коли ми боремось з німецькою реакцією»¹².

Але, на диво, й усі партії, й Директорія в цілому знайшли пропозицію В. Винниченка прийнятною, схвалили систему трудових рад доцільною щодо України, а вищим органом повинен був стати Трудовий Конгрес (до нього мали право обиратися лише представники трудових верств; експлуататорські, паразитичні елементи, в першу чергу – буржуазія, такої можливості позбавлялися).

Вочевидь, варто зауважити, що «хитрість» В. Винниченка насправді не була кабінетною вигадкою, що саянула йому безсонної ночі між двома відповідальними засіданнями.

Така ідея, як мовиться, тоді «носилася в повітрі». Її ще влітку 1918 р. вже висловлювали діячі з табору лівих українських есерів. Вона, безперечно, аналізувалася у головах багатьох партійних працівників. Тому суспільна свідомість і виявилася готовою до такого швидкого сприйняття ідеї трудових рад.

Повертаючись подумки до своїх пропозицій кінця 1918 року, В. Винниченко майже через рік уже й сам собі (у щоденнику) доводив доцільність запровадження трудового принципу (зовсім не «кабінетної вигадки») і можливість досягнення на його основі позитивних результатів для справи Української революції, національного державотворення.

«Трудовий принцип, – наголошував він, – є спроба примирення неукраїнського і українського елементів. Український елемент є селянство і дрібнобуржуазна інтелігенція. Під час повстання вона була в піднесенні й революційній екстазі. В цьому стані їй легко було повести навіть за соціалізмом. Але большевизм як форма чисто пролетарського, з одного боку, руху, а з другого як форма руська, з третього як форма, проти якої гостро стояла могутня Антанта, – ці три причини не дозволяли виставляти лозунги совєтської влади й вести за ними наше селянство й дрібнобуржуазну інтелігенцію. Трудовий принцип явився тою середньою лінією, яка дозволяла наблизити ці елементи до дійсної революційності й соціалістичної перебудови громадянства.

Вона, ця лінія, в той же час дозволяла неукраїнській соціалістичній демократії стати до кооперації з українським селянством. Коли б не петлюрівщина, коли б трудові ради зразу виникли на місцях, організували силу адміністраційну та військову, коли б, словом, лінію трудового принципу було не тільки декларовано, але й здійснено, – ми були б забезпечені й від контрреволюції й дійсно хоч раз сприяли б розвитку революції, а не реакції, як то робили весь час російські революції»¹³.

Доводиться враховувати і те, що якихось інших (не те, щоб оригінальних, а просто інших) думок з приводу принципів формування суспільно-політичного ладу в УНР ніхто з Директорії і її ближчого оточення взагалі не висував. У момент прийнят-

тя програми створення Республіки трудового народу на базі трудових рад, здавалося, було знайдено близьку до оптимальної формулу, яка задовольняла відразу кілька умов: 1) вибивала ґрунт з-під більшовицької агітації; 2) позначався зв'язок Директорії з робітництвом і трудовим селянством; 3) відкривалась можливість для поєднання соціально-економічних завдань і національно-політичних здобутків (українська державність) революції.

Однак, то було швидше абстрактно-теоретичне розв'язання нагальних проблем. Насправді, програма виявлялась важкоздійсненною. І та обставина, що не було надії на будь-яку єдність всередині Директорії (Голова Директорії В. Винниченко «не на жарт «збільшевчився», а Головний Отаман С. Петлюра «разом з меншими отаманами був рішучим противником всяких «експериментів» і висував, замість трудового принципу, принцип твердої отаманської влади виявилась далеко не єдиною перешкодою»¹⁴).

Для здійснення обраного варіанту політичного курсу не було хоча б двох–трьох енергійних і послідовних соціалістів, справжніх революціонерів. Тогочасні керівники українського руху не могли рішуче порвати зі своїм недавнім минулим, з тяжінням до міщансько-демократичних засад Українського національного союзу.

Гадається, що Володимир Винниченко не усвідомлював наприкінці 1918 року всієї глибини прірви, яка виникла між його теоретично привабливою концепцією подальшого розвитку Української революції і реальними можливостями для її перетворення в життя. А тому з оптимізмом повертався до златолавого Києва після вигнання гетьманців.

Відповідаючи тим, хто пізніше звинувачував повстанців проти режиму П. Скоропадського у тому, що вони знищили нехай реакційну, а все ж таки самостійну українську державу «з усіма нормальними, правильними апаратами й засобами», лідер українських соціал-демократів стверджував: «...Української держави вже не було. З моменту гетьманського перевороту, коли владу захопила руська буржуазія, української держави й того невеликого сліду, що ще лишався при Ц. Раді німецького періоду, вже не стало. Вся Гетьманщина була тільки закінченням формації контрреволюційної буржуазної державності на Україні, початою Ц. Радою за допомогою німецького мілітаризму. А поскільки українська нація своєї буржуазії не мала, то й буржуазна викінчена державність перестала бути українською.

Розуміється, зразу ліквідувати всі здобутки національної й політичної революції навіть при помочи п'ятисоттисячної німецької армії було важко. Але ліквідація йшла весь час неухильно, а так само процес викінчення буржуазного характеру держави. Коли він дійшов до свого остаточного завершення, тоді буржуазія устами десяти кадетських міністрів заявила про це в записці про «федерацію», се-б-то про скасування української державності і реставрацію єдиної, неделімої»¹⁵.

Тому найнагальніша потреба – відроджувати, розбудовувати справжню державу – народну, національну, демократичну, республіканську. В уяві натхненника такого плану уже проступали обриси майбутньої будови. Напередодні Нового, 1919 року Володимир Кирилович розмірковував над тим, що за умови подолання несприятли-

вого зовнішнього чинника (Антанта, Радянська Росія) «ми стоїмо на порозі дійсно великих змін у всій структурі України. Мене хвилює та картина, яку я собі нарисовую, картина перебудови всіх відносин, законів, богів, гріхів, понять, станів. Мені рисуються осяяні електрикою села в садках, пов'язані шосами, залізницями, пароплавами. Палаці-фабрики, храми-університети, городи без брудних убогих передмість, без тюрем»¹⁶.

І В. Винниченко весь у трудах. Готує «Декларацію Директорії», яка була оголошена 26 грудня 1918 року і стала перспективною програмою відродження і розвитку УНР на основі «трудового принципу».

Підбирає уряд на чолі зі своїм однопартійцем В. Чеховським. Врешті, направляє до Москви з дипломатичною місією С. Мазуренка, якому довіряється домогтися миру з РСФРР, припинити нікому не потрібне кровопролиття. А ще підготовка до чергового з'їзду УСДРП, Трудового Конгресу України, законотворчість, формування органів влади на місцях, боротьба проти заколотів, що рясно покотилися по Україні, організація фронту для боротьби з більшовиками...

Проте, якось непомітно, однак досить інтенсивно з кожним днем ентузіазм почав слабшати, рішучість зменшуватися, оптимізм танути. Намічену стратегію державотворення не лише не вдавалося втілити в життя, а чимдалі реальністю ставала зовсім інша модель – отаманщина, біля витоків якої стояв С. Петлюра. Це завдало українській державності величезної шкоди, викликало проти неї масове невдоволення, несприйняття, опір. Українські маси досить швидко перетворювалися на резерв, а чимдалі – на опору радянської влади, що інтенсивно поширювалася, мала за собою військовий потенціал не лише більшовиків, лівих елементів українських партій, а й збройні можливості РСФРР.

Територія, на яку поширювалася більшовицька влада, швидко збільшувалася, відповідно – такими ж темпами звужувався плацдарм, вплив Директорії.

Переговорам С. Мазуренка, делегованим В. Винниченком до Москви, чинив перешкоди С. Петлюра¹⁷. Воєнні ж дії розгорталися так стрімко і настільки визначено програшно для Української Народної Республіки, що сама ідея місії швидко втратила сенс. За таких обставин сам же В. Винниченко, в стані безвиході, 16 січня 1919 року офіційно оголосив війну радянській Росії і дуже мало вірив, що можна буде вийти з неї переможцем.

Взагалі Голова Директорії на середину січня, схоже, знаходився у стані немалої депресії. Про це, зокрема, свідчить його невиразна, дуже суперечлива позиція на VI з'їзді (конгресі) УСДРП (10–12 січня 1919 року). Українські соціал-демократи, слідом за українськими есерами, переживали кризову смугу, що виявилася у низці розколів, переході значної кількості партійців, особливо у низових організаціях, на ліворадикальну позицію, їх співпраці з більшовиками та визнанні влади рад.

В УСДРП це була група незалежних. У прагненні пристосуватися до нових умов вони висунули лозунг перетворення «суверенної самостійної і незалежної УНР» в «суверенну самостійну і незалежну Українську соціалістичну республіку»¹⁸. Директорію планувалося реорганізувати і створити новий уряд на основі блоку «революційних українських партій». Основою нового ладу мали стати ради, однак не біль-

шовицького зразка, і не трудові («Винниченківські»), а організовані «планомірно з центру конституційним шляхом»¹⁹.

Цю платформу незалежники і оприлюднили у перший же день роботи конгресу (доповідач А. Пісоцький). Розцінивши останні події в Європі як початок світової соціалістичної революції, фракція незалежних висунула вимогу не тільки організації влади в Україні у формі рад, але й найтіснішого зв'язку України з німецькою та російською революціями і само-собою розуміється, негайного миру з радянською Росією та спільної збройної боротьби з контрреволюційним (красновським) Доном і Антантою. Однак, правниця партії (М. Порш) виступила рішуче проти такої оцінки моменту і зазначених домагань.

Усі чекали виступу В. Винниченка, сподіваючись не лише на вагомість його авторитету, однак і на традиційну вже переконливість, логічність доказів. Проте Голова Директорії не лише не виправдав сподівань, а, навпаки, більше розчарував колег.

Зазначивши, що він не у всьому може погодитися з М. Поршем, Володимир Кирилович зокрема сказав: «Там, де є 70% селянства, не може панувати мійський пролетаріят. При індивідуалістичній методі нашого сільського господарства, тут – на Україні – соціалізм не можна здійснити по російській методі, бо село від нього конче мусить відсунутись... *Ми не тільки соціалісти, але й державники.* Кожен з нас є, до певної міри, попечений соціаліст. Хіба ми рад не визнаємо? Хіба дух розвою працюючих, то не наш дух? Але як той, у кого пошкоджені легені, мусить насамперед лікувати їх, щоб організм набрав нормального стану, так ми мусимо доконче вигоїти національне своє питання. *Треба насамперед відшукати вдовольняючі форми державного розвитку.* А для цього мусимо зєднати два елементи, два моменти: класово-пролетарський і національний»²⁰.

Промова В. Винниченка носила досить сумбурний характер. Відчуваючи це, лідер Директорії навіть посилався на те, що він передусім художник, а не політик. Однак перекрити тим логічні невідповідності різних частин виступу все ж не можна. «Ми перш за все соціалісти, – вів далі Володимир Кирилович. – А найпершою умовою переведення соціалізму є захоплення влади, рахуючись з обставинами. *Я не вважаю, що соціалну революцію доконче мусять переводити совдепи.* Ви пригадайте тільки, у чиїх руках не були у нас совдепи. Спершу меншовики, потім большевики, потім демобілізоване деклясоване салдацтво, потім комуністи і просто анархісти. Пригадайте і те, що у нас справжньою реальною силою є селянство, і скажіть: у чиїх же руках має бути влада? Яко дрібнобуржуазну верству, селянство треба знищити, а натомість виробити з нього трудове селянство. Чи протирічать же соціалній революції селяне, що мають у своїм землекористуванні 5–15 десятин? Чи протирічать такі селяне соціалістичним реформам? Ні! Вони підпомагатимуть їм. Наше завдання, строючи на цьому нове селянство, втягти його в процес нашої національно-соціальної революції. *Перше – ми державники націоналісти;* ми, яко національна особь, не хочемо умірати або підлягати болючій експериментації. Це завше мусить мати на увазі і в сучасних умовах мусимо опіратися на переважаючу реальну силу – на селянство. Чому не утворити совдепи?! Але що вийде? От що. У Києві, скажемо, совдепський конгрес. Приїздять селяне. Пропорція мусить бути, згідно статистичним вислідам: 1 металіст

на 14 кухарок і на 50 (чи ще на більшу кількість) селян. Отже мусіла б бути, коли говорити про диктатуру пролетаріату, диктатура над селянами.

Для чого ж ми боролися з гетьманом? Щоб у лещята взяти оте селянство, що кров свою лило?! Ми, українські соц.-демократи, партія пролетаріату, в цьому разі *віддали б владу тому пролетаріатові, котрий, може, літ через десять і змушений був би таки дати нам повні національні права*. Бо не секрет же, скільки в нашу індустрію війна і московська політика вкинула неукраїнського робітництва. Це зробили б так ми. А інші? Скажемо конкретно: збирається Трудовий Конгрес і ухвалює: усунути від селян право на державну владу. Не кажу вже про селян, *але січовики не стерпіли б і розігнали б конгрес*. Почалась би страшна межиусобиця. На деклясовані банди опертись не можна. Сили не було б... Вихід? Вихід тоді який дає? *З Пятаковим і Антоновим я абсолютно не піду проти українських січовиків. Тут точка. Можете тоді мене виключати з партії»²¹*.

За багатослів'ям і недостатньо чіткими тезами проглядає два цілком певних моменти: несприйняття радянської форми влади за більшовицьким зразком і побоювання військової сили січовиків у Києві, а в Україні в цілому – отаманщини.

Підсумовуючи все, що він хотів донести до делегатів конгресу, В. Винниченко завершив промову не досить оптимістичними висновками: *«Коротко: база – селянство; наше завдання – дбати, щоб село не стало дрібнобуржуазною силою, виробляти з його пролетарську масу, держати орієнтацію на західний і світовий високоіндустріалізований пролетаріат; ні в якому разі не на відсталій російській, бо коли з ним зв'яжемося, большевики російські нас розколять, роздавлять, відіпхнуть від влади наші сили*. Тут тоді буде диктатура Пятакових, Антонових тощо. Мусимо спиратися тільки на свою силу. Силу цю ми повинні дістати, коли дійсно зросла вона – своя – пролетарсько-демократична – за рік революційної боротьби. Коли ж її в дійсності немає, то й держави демократичної у нас не буде. А вже соціалістичної і поготів»²².

Незважаючи на очевидну слабкість аргументації В. Винниченка, суперечність його позиції точці зору на поточний момент Голови Ради народних міністрів В. Чеховського, більшість конгресу підтримала Голову Директорії. Підтримала швидше за інерцією, а не з переконання. Іншими словами, український провід в цілому виявляв повну невизначеність і розгубленість.

Логічним продовженням постанов VI конгресу УСДРП стала відозва ЦК партії «До населення Української Народної Республіки», оголошена невдовзі після завершення форуму. В ній, зовсім облишивши колишню революційно-соціалістичну фразеологію, правиця УСДРП доводила робітникам і селянам шкідливість радянської форми влади, агітувала за «горожанський мир», за «загальне, пряме, рівне і тайне виборче право».

Умовляла відректись на майбутньому Трудовому Конгресі від проголошеної Директорією трудової системи влади, лякала анархією, голодом й іншими «большевицькими» страхіттями в разі дальшого продовження боротьби працюючих проти поміщиків і капіталістів. Побіжно правиця «нищила» у відозві фракцію незалежних, що вийшла з УСДРП і оголосила себе окремою партією, виставляючи останню, як невеликий гурток збольшевичених «спасителів революції».

Цілковитий брак волі й бажання знайти вихід з в'язкого болота, в яке дедалі затягувався український провід, демонстрував, передусім, глава держави. Це дуже наочно підтвердила державна нарада, проведена 16 січня 1919 року.

Крім членів Директорії й уряду, в зібранні взяли участь представники УПСР, УСДРП, УПСС, Селянської спілки й Січових стрільців. Відкриваючи зібрання, В. Винниченко по-суті не виявив своєї позиції, як це завжди раніше бувало, а просто сказав, що мова може йти про вибір одного з трьох напрямків політики УНР: продовження попереднього курсу Директорії, запровадження диктатури пролетаріату або військової диктатури. Надалі він більше байдуже спостерігав, чим завершиться гостра сутичка між прибічниками різних таборів. Однак сили розбилися, переваги ніхто не домігся, і ніякого рішення так досягнуто і не було.

Не викликав у Володимира Винниченка емоцій і соборницький процес, що набрав у січні 1919 року завершальних форм. Палкий, принциповий поборник єдності нації, в конкретно-історичних обставинах агресії Польщі проти Західно-Української Народної Республіки Голова Директорії, як політик-реаліст краще за інших розумів, що сил для підтримки однокровних братів немає, а набуття ще одного фронту – польського – лише ускладнить становище України в цілому. Чи не тому, схильний нерідко до романтичної патетики, український лідер 21 січня з приводу історичної події записав у щоденнику лише одну суху фразу: «Завтра має бути урочисте проголошення з'єднання Західної і Східної Українських Республік у єдину Українську Народню Республіку»²³. Гола констатація і жодних оцінок.

Згадав В. Винниченко, що назавтра і роковини проголошення самостійності України і відкриття Трудового Конгресу. «Але що з того, – продовжує він, – коли і Директорію і його (конгрес – В. С.) знесе дика люта хвиля варварів з півночі. Вони дужчі за нас, вони мають такого великого і дужого товариша в боротьбі, як *голод*. Цей товариш знесе і нашу кволу національну свідомість, і бажання порядку в народі, і бідних екстатиків наших – січовиків. Голодний інтернаціональний китаєць з Совдепії, озброєний, вимуштруваний – сила непереборима.

І знову для всієї нації вигнання, пониження, глум, нищення. А скільки розстріляє лютий кацап у самому Києві. Нещасний українець-обиватель! Він же тільки народився на світ і тут його вбивається»²⁴.

До честі В. Винниченка – національний гнів не заглушував у ньому об'єктивності, здорового глузду. І причини своїх невдач він ніколи не схильний був шукати лише в несприятливому зовнішньому факторі, який завжди переслідував українців.

Володимир Кирилович відчував, що він вдруге в житті підіймається «на Голгофу» і знає, що йому першому не буде пощади за допущені гріхи, за помилки.

Власне, уже в перші дні роботи Трудового Конгресу Голова Директорії сам собі зізнавався в тому, що рішення його матимуть більше декларативне значення, оскільки «все питання в тому, через скільки днів нас буде вигнано з Києва і ми підемо тинятись по нашій не своїй землі, збираючи крихітки нашої нації, зліплюючи їх докупки, в «кулак», щоб ударити ним по ворогові. Ой, боюсь, що тим кулачком ми не злякаємо зголоднілої орди з півночі. І будемо ми взивати до дужих і благати про поміч, і будемо ми кусати собі серце з сорому і гніву за своє пониження й безсилість.

Та чи хоч зарахуються в історію наші ці надлюдські зусилля, в історію щастя нашого народу? Бо історія нещастя вже записала багато сторінок нашою власною рукою»²⁵.

Звісно, в такому стані мало чого можна було чекати від Трудового Конгресу України, якщо навіть його ініціатор і найактивніший поборник практично зневірився у справі, якою керував. Більше того, він уже для себе вирішив питання про чергову втечу від політики. На початку роботи Трудового Конгресу Володимир Кирилович записує до інтимного документа про своє головне прагнення і його мотивацію: «Я роблю всі заходи, щоб вийти з складу правительства. Занадто вже тяжко мені бути подвоєним, занадто трудно віддавати в жертву найдорожче своє, топтати його, знущатися з нього з таким виглядом, ніби я тільки цього й хотів.

Реальна дійсна політика після Вінниці була в руках військових, і виразником та оборонцем її був Петлюра. Розгроми робітничих з'їздів, розгроми професійних спілок, примусова зміна вивісок, потурання реакційним силам та процесії з попами – це ті вчинки, які були одною з причин большевицького наступу на нас. Єврейські погроми також явилися результатом цієї політики, проти волі військових, але як неминуче явище.

А я мушу приймати весь тягар цих помилок на себе, мушу удавати, що це й з мого погляду – необхідне»²⁶.

Отже, у зневірі, розгубленості, розпачі Володимир Винниченко керував роботою вищого представницького форуму нації, робив ключові доповіді, спрямовував дискусії. Стає зрозумілим, чому доповіді його були неприродно невиразними, плутаними, суперечливими. Голова Директорії не стільки боровся за свою позицію, скільки «відбував роль».

В умовах надзвичайно складної розстановки сил на форумі (енергійна атака незалежних українських соціал-демократів, новий розкол прямо на конгресі фракції українських есерів) від В. Винниченка чекали мобілізуючої, консолідуючої ролі, палких закличних лозунгів.

Однак, згідно газетного звіту, доповідач більше говорив про колишні заслуги Директорії, її розрахунки, яким з різних причин не судилося збутись, про конфлікт і війну з радянською Росією. Головну провину за зволікання із проведенням соціальних реформ В. Винниченко теж покладав на більшовиків. Відмежовуючись від більшовицьких зразків революційних перетворень, Голова Директорії зауважував, що на заході такі ж реформи здійснюються іншими методами.

Заключні слова промови зводились до наступного: «...Директорія, намітивши широкі демократичні реформи, переведе їх в життя. Наші реформи – не большевизм. Ми не большевики. Директорія в своїй діяльності орієнтується на культурний Захід. Особливі умови життя в Росії породили совіти, але соціальна революція в інших країнах відбувається в інших формах. Совітська форма російської революції засуджена на загибель. Большевики умирають, бо Антанта заперла їх в усіх портах, але вони хочуть, щоб і ми загинули разом з ними.

Большевики вішають нам петлю на шию, тому можливо, що у нас будуть китайсько-латишські совіти. Але наш народ нікому не дозволить сісти йому на плечі»²⁷.

Апатія державного лідера передалась багатьом делегатам, які мляво спростовували нападки на курс УНР з боку лівого крила зібрання. Тому рішення просто-напросто не давалися. Конгрес тупцював, буксував, а В. Винниченко якось відсторонено і приречено спостерігав за тим, що само-собой котиться і може, врешті, скотитися у прірву, розбитися, або ж зайти у безвихідь.

Звісно, мабуть, було б просто чесніше тут же, на Конгресі відкрито відступитися від влади, зректися своїх високих посад. Адже ніщо не вказувало, що ситуація хоч у чомусь могла змінитися і у зв'язку з тим корегувалась би позиція. Пригнічений настрої зберігався у В. Винниченка і наприкінці роботи конгресу. Навіть у останній день його засідань однак, очевидно, ще до переобрання Директорії і її Голови, швидше за все, зранку 28 січня 1919 року Володимир Кирилович заносить до свого щоденника такий багатозначний запис:

«Трудовий Конгрес другий день уже топчеться на одному місці, не можучи розжувати питання про верховну владу. Одні хочуть, щоб ця влада належала Директорії, а другі – Малому Конгресові. Особливо на останньому настоює «Чорномор», як називають в кулуарах М.С. Грушевського. Він має надію стати головою Малого Конгресу і вернути незабутні часи Малої Ради. Цей заздрісний, нечесний дідок грає свою гру. Я нетерпляче чекаю його перемоги. Тоді я, нарешті, увільнюся від конфлікту з самим собою. Тоді я поїду до сонця, до зеленкуватих хвиль, до тужної, солодкої самоти. Тоді я буду жити серед нереальних, але більш дійсних людей, ніж ті, яких бачу тепер. Тепер вони занадто близько перед моїми очима стоять, і я через те бачу зморшки, прищики, бородавки їхніх облич, а самих облич не бачу, облич людей бідних, замучених війнами, революціями, дебатами, погромами. Там, біля зеленкуватих хвиль, насамоті з вічним небом і своєю душею, в бородавках і прищиках я побачу людей. І мені буде легко з ними, і тужно, і боляче, і, може, в душі моїй стане менше зморщок»²⁸.

Однак того ж дня Володимир Кирилович згоджується зі своїм переобранням на посаді Голови Директорії, продовжуючи мучинецьке перебування «на Голгофі».

Доводиться лише гадати, чому Володимир Кирилович так, як на сьогоднішній погляд, нелогічно поведив себе. Адже запідозрити його в честолюбстві зовсім не можна. Хіба що десь у глибині душі жевріла іскорка надії, що станеться щось неймовірно, непередбачуване і доля, хоч одного разу, та все ж виявиться ласкавішою до українського народу. Можливо, вважав, що бігство з відповідальної посади (а інакше воно й не виглядало б) лише наблизило б загальну катастрофу. Не виключено, що будь-який інший варіант уособлення вищої влади виглядав для нього в той момент неприйнятним, апріорі програшним.

Як би там не було, він залишався, душевно страшенно переживав, неймовірно страждав і... плив далі за течією...

Тимчасом прибічники порозуміння з Антантою (за ними стояв С. Петлюра), всупереч позиції більшості в уряді, активізували контакти з представниками інтервентів в Одесі і Бірзулі, які непристойно блефуючи, вимагали за примарну допомогу величезних і дедалі нових жертв з боку УНР. Доходило навіть до того, що полковник Фрейденберг без тіні бентеження пропонував у якості попередньої умови досягнення українцями бажаного результату розгін Директорії, тільки-но перебраної Трудовим

Конгресом України. Однак, зрозумівши, що він допустив «перебір», через деякий час «відступив» і останньою межею, далі якої «не міг» піти, визначив неодмінну відставку В. Винниченка, В. Чеховського і С. Петлюри²⁹.

Одержавши 6 лютого 1919 року повідомлення з Бірзули, Володимир Кирилович реагував на вимоги французів спокійно (начеб-то йшлося зовсім не про нього), без тіні протесту, обурення, бажання чинити спротив. Більше того, в ультиматумі відставки В. Винниченка він вбачав для себе певну честь. «Так, вони мають рацію, – зауважив він: я таки ніколи не буду приятелем Капіталу. А чи їхні вороги називаються большевиками, чи соціалістами, чи ще якось інакше, їм те байдуже, важлива суть. От ту суть вони й хочуть з нас вигнати і зробити собі з останків приятелів»³⁰.

А наступного дня, здається, з певним полегшенням (явно – не удаваним) заявив:

«Отже, моя урядова діяльність, слава Богу, кінчається. Правда, мене, як собаку, виганяють. Але мені приємна ця бруталність сучасних переможців. Я радий іменно такому кінцеві, він очищає ті мої невірні помилки перед соціальною правдою, зроблені в ім'я правди національної. Я гордий з того, що Капітал зробив мені честь причислити мене до тих, з якими він не може зжитись»³¹.

10 лютого, згідно партійного рішення, Володимир Винниченко офіційно залишив посаду Голови Директорії, посаду глави Української Народної Республіки. Це не викликало в нього ні жалю, ні озлоблення. Оточення, зокрема, Микита Шаповал, навіть дивувалося, як засяяло сіре, змарніле від виснажливої праці обличчя Володимира Кириловича. А сам він 11 лютого в піднесеному настрої писав: «У мене почування таке, ніби я вийшов із тюрми. Сьогодні вперше я вийшов на вулицю пішки, ходив, дивився на небо. В душі радісна схвильована пороженча. І тільки питання: чим заповнити? Вся істота тягнеться до тихої самоти, до глибин душі, до боротьби внутрішньої, а щось ніби поза мною, наказує боротьби зовнішньої, політичної не кидати і дряпає соромом. Душа тягнеться до зеленкуватих хвиль, до сонця, тихої вілли, паперу, а щось поза мною велить їхати у Відень, Берн, Париж, доводити, роз'яснити; їздити, промовляти, приймати чужих людей, говорити про речі, які мені надокучили. Хочу піймати оте саме, що велить мені це, і не можу. Невже мені ще схочеться колись влади і я ради цього кидаю найлюбіше? Чи таки хочу довести разом з усіма те, що почали, і добитись своєї держави? Але ж я зробив для цього все, що міг. Може, я можу вже робити іншим способом, біля зеленкуватих хвиль?»³²

Під благовидним приводом – участі у міжнародній соціалістичній конференції – В. Винниченко від'їжджає за кордон, оселяється у Земмерінгу з твердим бажанням почати «нове життя».

А чи вдасться це зробити?...

¹ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 123, 127.

² Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. IV. – С. 3, 9, 20, 23 та ін.

³ Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – С. 114.

⁴ Цит. За: Христюк П. Назв. праця. – Т. III. – С. 131–132.

⁵ Там само. – С. 132.

⁶ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 308.

- ⁷ Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – С. 134.
- ⁸ Там само. – С. 135.
- ⁹ Там само. – С. 161.
- ¹⁰ Там само. – С. 191.
- ¹¹ Там само. – С. 141.
- ¹² Там само. – С. 189.
- ¹³ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 390–392.
- ¹⁴ Христюк П. Назв. праця. – Т. IV. – С. 6.
- ¹⁵ Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – С. 100.
- ¹⁶ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 101.
- ¹⁷ Там само; *Ресніт О.П., Симоненко Р.Г.* Українсько-російські переговори в Москві (січень–лютий 1919 р.). Зб. документів. – К., 1996. – 84 с.
- ¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Робітнича газета. – 1919. – 16 січня.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само.
- ²³ Винниченко В. Назв. праця. – С. 313.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само. – С. 314.
- ²⁶ Там само. – С. 316.
- ²⁷ *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції. – Т. 1. – С. 89–91.
- ²⁸ Там само. – С. 316–317.
- ²⁹ Цит. за: *Мазена І.* Назв. праця. – С. 100.
- ³⁰ Там само. – С. 320.
- ³¹ Там само. – С. 321.
- ³² Там само. – С. 322.

2. Головний Отаман

На самому початку антигетьманського повстання стався випадок, який пояснити непросто. Обраний заочно до складу Директорії, знаходячись у Білій Церкві, і не погоджуючи своїх дій з іншими членами колегіального органу, С. Петлюра 15 листопада 1918 р. звернувся до народу України від власного імені з листом-Універсалом. Підписав він його разом з начальником штабу республіканських військ О. Осецьким як «Головний Отаман Військ УНР», хоча йому цього звання ніхто не присвоював. Однак в часи революцій, нехтування формальностями й привласнення не лише звань, а значно матеріальніших субстанцій, було якщо не звичкою, то справою буденною й не знаходило скільки-небудь рішучого осуду чи протесту. Якщо ж звання на практиці підтверджувалося відповідними діями, то з цим переважно погоджувалася й масова свідомість, сприймала все як природну даність.

У документі говорилося: «По наказу Директорії Української Республіки, я, яко верховний главнокомандуючий, сповіщаю, що: 1. Гетьманські накази по війську касуються і не сміють виконуватися. 2. Військові частини гетьмана Скоропадського,

для того, щоб не було зайвого пролиття крові і заколотів, хай переходять в ряди війська Української Народної Республіки, слідом за тими, що вже перейшли. Військо Української Народної Республіки має своєю метою дощенту знищити безладдя, заведене гетьманським урядом, і ту силу, на яку вона досі опиралась. 3. Козаки, закликаю вас всіх з усюди, як широка і велика українська земля, упорядкованими військовими частинами, зі зброєю і амуніцією іти і їхати до Києва – столиці України... боротися за державну самостійність України...»¹.

Напрошуються деякі міркування щодо змісту Універсалу.

Невідомі ні документальні, ні мемуарні джерела про факт призначення Директорією С. Петлюри верховним головнокомандуючим. Вочевидь, про його «функції» в майбутній акції могло йтися лише в розмові з В. Винниченком, що передувала утворенню Директорії. Тоді ж, можна припустити, було обговорено і головну мету повстання – відродження Української Народної Республіки. Дізнатися про рішення Директорії, якщо б такі навіть були, на 15 листопада 1918 р. – момент випуску Універсалу – С. Петлюра фізично просто не міг. Так чи інакше своїм змістом Універсал не суперечив відозві, підготовленій В. Винниченком.

Однак поява двох паралельних закликів до повалення гетьманату – одного, під яким стояли підписи усіх п'яти членів Директорії, в тому числі й С. Петлюри, і другого – особного, Петлюринога – свідчили про певну неузгодженість в керівному штабі повстання, про виникнення з першого ж кроку поки що незначних, однак уже промовистих суперечностей.

Дуже шкідливим, за оцінкою В. Винниченка, стало й те, що діями С. Петлюри «уся акція, весь рух зразу, з самого початку було поставлено під марку одної, окремої особи, офарблено персональним характером, звужено, збіднено, затуманено. Всі повстанці, які почали стікатися до революційних центрів, стали називатися «петлюрівцями». «Петлюра йде на Гетьмана», «Петлюра кличе проти німців». Часто серед селянства, яке до сього не чуло імені Петлюри, чулись такі поголоски: «Ага, ось йде Петлюра на Гетьмана, вона йому покаже; слава Богу, не буде вже більше отої України». Словом, зразу було внесено цим якраз усе те, чого хотіли уникнути партії: персональний характер справи, неясність цілей, безпрограманість, відсутність колективності, навіть відсутність республіканського характеру руху»².

Сповна використали ситуацію, що склалася, прибічники П. Скоропадського. Їм вигідно було кваліфікувати антигетьманський рух як помсту ображеної, озлобленої людини, кинутої до в'язниці, котра після звільнення підняла на заворушення «бандитів». Отже, гетьманська пропаганда, намагаючися довести обмеженість повстанського руху, постійно підносила ім'я С. Петлюри як поодинокого героя.

Протилежним ефектом часто завершувалися і спроби інших членів Директорії зламати ситуацію, «...надати всій справі повстання й революції не «геройський», а соціальний і національно-республіканський характер, щоб викликати в масах ідею *народної й української* боротьби з експлуататорськими клясами», навмисно підкреслюючи «скрізь назву «республіканські війська», «революційно-республіканська армія», а не «петлюрівці», роз'яснюючи, «що не якийсь один чоловік С. Петлюра з своїми «петлюрівцями» робить бунт, а все свідоме українське революційне громадянство

виступило проти руської буржуазії й увесь український працюючий люд повстав проти гнобительських кляс»³. Однак, випередивши інших, С. Петлюра, всупереч усьому вищезазначеному, досяг свого – його ім'я «стало маркою всього руху».

До речі, навіть П. Скоропадський вважав, що був повалений «начебто під фірмою Петлюри»⁴, тобто невисоко оцінював роль останнього у ліквідації гетьманського режиму. «І звідси почалась петлюрівщина, яка стільки шкоди принесла українській революції й за яку стільки сорому довелось зазнати щиро демократичним елементам українства»⁵, – із сумом констатує В. Винниченко. Слідом за Головою Директорії за відродження історичної правди виступив і М. Шаповал. І на основі багатьох фактів, і з аналізу власного досвіду людини, яка, через об'єктивні обставини, знала набагато більше за інших, М. Шаповал рішуче заперечує виняткову роль С. Петлюри в організації й здійсненні антигетьманського повстання – міф, який народився ще 1919 р. й пізніше дедалі активніше поширювався прибічниками Головного Отамана. «Коли пізніше, та й тепер, в пресі з'являються замітки про те, що гетьман оповістив федерацію, а Петлюра підняв через це повстання, то ми лише юмористично усміхаємось: так пишеться історія! А робилась вона *цілком иначе*, – стверджує М. Шаповал, – ...Коли говорити про символи, то до організації другої Української Революції не мав ніякого відношення ані Петлюра, ані Швець, ані Андрієвський. Справді робив для цього В. Винниченко, дещо я, А. Макаренко, згадані раніш військові, допомагав П. Дідушко, як наш секретар. Григорійів напр., добував гроші на організаційні цілі, а робив, напр., багато невідомий нікому селянин с.-р. Петро Антонович Косенко з Борщагівки (під Києвом), який пішки і на своїй кобильчині обходив і об'їздив Київщину й Поділля, шепочучись з «товаришами», призначаючи по селах «штаби»; в місяць раз приходив нишком до мене і годинами викладав «що і як». З вдячністю згадую перед вами непомітного, але великого героя листопадової Української Революції. О, їх таких героїв, що потім тисячами клали свої голови за визволення України, було дуже багато»⁶.

Наведене, як і інші факти, свідчить: дії повстанців розвивалися не лише з Білої Церкви, а водночас із кількох пунктів, захоплюючи у свій вир дедалі більшу територію України. «Повстання почалось одночасно з Білої Церкви, Бердичева і Харкова 16 листопаду. Полковник Коновалець (Січові Стрільці), Пелешук (Чорноморський Кіш) і Балбочан (Запорізька дівізія) одночасово виступили з своїми військами на бій з ворогом. Одночасово запалало на Правобережній і Лівобережній Україні. Скрізь філії УНСоюзу робили перші кроки, скидали представників старої влади і призначали нову іменем УНСоюзу. Військову владу ставила Директорія і військова команда. Скільки було міст на Україні – скільки переворотів, скинутих і поставлених влад, море незареєстрованого героїзму, необчислених жертв, згорілих в пристрасті сердець, саможертвенно віддано на службу Україні індивідуальностей, кар'єр і т. п.»⁷

М. Шаповал багато уваги приділяє питанню про масову підтримку повстання селянством, наводить як документальні, так і мемуарні свідчення. «Зворушуючі були моменти! – пише він. – Селянство само організувало постачання харчів революційному військові: в хатах пекли хліб, варили страву, збирали оклунки всяких продуктів, худобу, коней і т. п. Все це везли у військові частини. Так що коли білими сніговими

дорогами йшло народне військо, то за ними тяглись сотні і тисячі підвід, йшли «дядьки» в кожухах, свитах, кобеняхах, в шапках волохатих – все на фронт проти осоружної гетьманщини. Через засніжені переліски, гаї, чагарники тяглись чорні рухливі маси. Так з-під снігів повстала селянська Україна!»⁸. В. Винниченко, зі свого боку, також стверджує, що «за кілька тижнів революція обняла всю Україну. Вогні повстання вибухали один за одним то тут то там, зливаючись у широке суцільне море революційної пожежі, захоплюючи великі міста, містечка, села...»⁹. Щоправда, він не замовчує й труднощів військового будівництва, особливо щодо озброєння повсталих¹⁰.

П. Христюк цілком пристає до висновків про масовість антигетьманського руху, додає, що, крім робітництва і селянства, «повстала майже вся демократична інтелігенція, повстали навіть деякі бувші «гетьманці» – заможніше селянство, члени Української Хліборобсько-Демократичної Партії. Всім залив за шкуру сала «ясновельможний пан гетьман» з поміщиками та капіталістами, всі були обхоплені страшною ненавистю до гетьманського режиму і радо йшли на боротьбу, на знищення його»¹¹.

Розпочавши виступ з Білої Церкви, повстанці вже наступного дня зайняли Фастів. Просуваючись далі, того ж дня їм вдалося зненацька захопити й станцію Мотовилівка. Однак ранком наступного дня з Києва через Васильків до Мотовилівки прибула добре озброєна офіцерська дружина (570 багнетів і шabelь) під командуванням князя Святополка Мирського, полк особистої охорони гетьмана – сердюки (700 багнетів) і бронепотяг. На під'їзді до станції офіцери залишили ешелони і почали наступ через відкрите поле на позиції січовиків (400 багнетів, 10 кулеметів і 2 гармати), які засіли в лісі, що оточував Мотовилівку.

Припустившись тактичного прорахунку, недооцінивши суперника (гетьманці гадали, що їм доведеться втихомирити бунт малоорганізованої банди – так їм пояснювали сутність справи, виряджаючи з Києва), зазнавши розколу в своїх лавах (сердюки відмовилися йти в атаку за офіцерами), на чолі з бездарним командуванням дружинники зазнали нищівної поразки. Половина їх особового складу була буквально «викошена» кулеметним вогнем¹².

Шлях на Київ було відкрито. Сердюки, елітарна частина гетьманського війська після бою під Бояркою перейшли на бік повстанців. Так само чинили скрізь й інші гетьманські підрозділи.

Дуже важливою виявилася роль у військових діях Чорноморського коша (командуючий – старшина Пелешук), що оперував у районі Буча–Ірпінь–Ворзель (уздовж залізниці Київ–Ковель): уже в листопаді він здійснював напади на гетьманські війська в Пуща-Водиці і навіть на Куренівці¹³.

Свій внесок у розвиток подій зробив й Український військово-революційний комітет, сформований Директорією відразу ж після свого створення для координації повстанської боротьби в Києві і поза ним. Комітет (М. Авдієнко, В. Чеховський, З. Висоцький, М. Галаган, Н. Завгородній і М. Марченко) існував при ЦК УСДРП і готував виступ проти гетьманської влади безпосередньо в столиці. З наближенням республіканських військ Український ВРК призначив окремий оперативний штаб – М. Авдієнко, М. Галаган і Г. Горобець, який взявся за організацію бойових груп (серед них були й більшовицькі).

Коли 19 листопада 1918 р. війська Директорії наблизилися до Києва, ВРК вирішив розпочати в місті повстання. В ніч з 22 на 23 листопада революційні загони захопили Поділ (це здійснив саме більшовицький загін), Либединський (Либідський) район, частину Старокиївської дільниці, Лук'янівки і Куренівки. Але через відсутність належної координації дій захопити весь Київ не вдалося, й за наказом комітету повстанці звільнили захоплені пункти¹⁴.

Здавалося, на перший погляд неминуче падіння Києва було відтягнуте діями німецького командування. Порушивши укладену 15 листопада 1918 р. у Білій Церкві угоду про невтручання німців у боротьбу між Директорією і гетьманською владою, окупаційне командування висунуло на підступи до Києва свої частини. А, згідно саме з угодою, повстанці зобов'язувалися не нападати на австро-німецькі війська.

Намагаючись, на відміну від німців, не вийти за межі досягнутої з окупантами угоди, та й вочевидь, побоюючись вступити у відкриту боротьбу з австро-німецьким військом, Головний Отаман відвів свої повстанські загони від Києва спочатку до Фасова, а потім і до Вінниці.

Тим часом австро-угорські й німецькі війська поспіхом залишали Україну – графік відбуття переповнених ешелонів дедалі ущільнювався. Гетьманці ж не становили хоча б скільки-небудь серйозної сили. Не гаючи часу, республіканські загони знову наблизилися до Києва. Останній ешелон німецьких окупантів залишив українську столицю 12 грудня, а наступного дня повстанці були вже на околицях міста.

У ніч на 14 грудня з наказу оперативного штабу українські робітничі та військові групи (частково – також єврейські) захопили Печерськ, Куренівку, Шулявку, Лук'янівку і район залізниці. До ранку 14 грудня було роззброєно всі гетьманські загони на Печерську, захоплено Генеральний штаб і військове міністерство. На Куренівці загони повстанців захопили батарею сердюцького полку і, порозумівшись з сердюками, відкрили вогонь з кулеметів і гармат по тилах ворожих позицій, розташованих у Пущі-Водиці.

В районі залізниць загоном революційного комітету був захоплений панцерний потяг російських білогвардійців. Коли з'ясувалося, що повстання перемагає, з самого ранку 14 грудня частини колишніх гетьманських військ (Лубенський, Радомишльський та підрозділи інших полків) почали надсилати до оперативного штабу своїх уповноважених із заявами, що вони приєднуються до революційних військ. До п'ятнадцятої години 14 грудня на вулицях Києва вже були перші загони українського революційного війська з фронту. Генерал Скоропадський оголосив, що він зрікається влади. Переодягнутий у німецьку військову форму, П. Скоропадський переховувався деякий час у Києві, а потім виїхав з санітарним поїздом за межі України.

В емігрантській пресі невдовзі з'явилися твердження ад'ютанта П. Скоропадського – С. Моркотуна про те, що С. Петлюра знав про місце, в якому переховувався П. Скоропадський, однак отримав розпорядження масонів не чіпати гетьмана і не зважився на непослух. Хоча спровокований С. Моркотуном публічний скандал виявився гучним і тривалим, Головний Отаман ніколи не висловив жодного слова на свій захист, не спростував жодного свідчення, які наводили й супротивники, й колишні спільники, зокрема – В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та ін.¹⁵

Існує й документ, який у чомусь може бути дотичним до загалом непривабливого епізоду, хоча беззастережно, без додаткової інформації пов'язувати його з наведеними свідченнями не слід. Мова про запит німецького посольства в Києві до штабу 7-ї армії від 9 грудня 1918 р. У документі йдеться про те, що «два представники аграрно-демократичної партії (очевидно УХДП – В. С.), «українські піддані» Жорж де Сегюр і Гудзенко нанесли візит до посольства і висловили думку, що якщо гетьман зважиться сформувати український кабінет, то Петлюра і його прихильники викажуть бажання скласти зброю»¹⁶.

Візитери висловили готовність направитися з відповідною місією до штабу С. Петлюри, якби цим зацікавилися німці. Останні, звісно, відреагували на можливий «посередницький крок» як на такий, що становить «величезний політичний інтерес»¹⁷. Проте, як розвивалися і чи розвивалися в цьому напрямі події, невідомо. Що ж привертає увагу, то це прізвище одного з «українських підданих».

Можливо, чутки про «гальмівні» дії С. Петлюри були пов'язані з тим, що Головний Отаман уже достатньо наочно переконався в багатьох негативних якостях республіканського повстанського війська. Частини під керівництвом отаманів Зеленого, Данченка й Балбочана не лише відмовлялися виконувати його – С. Петлюри – накази, а й тероризували мирне населення, грабували його, викликаючи справедливе обурення. Головний Отаман вжив заходів, щоб до Києва першими увійшли не ті частини, від яких можна було чекати зовсім небажаних ексцесів, а Січові стрільці, з якими він починав похід з Білої Церкви.

Довіряючи лише Осадному корпусу на чолі з Є. Коновальцем, саме йому за наказом С. Петлюри було передано всю повноту влади в столиці.

Між тим особисті тертя в Директорії затримали її урочисте прибуття, яке сталося лише 19 грудня. Немало при цьому лунало нарікань на адресу С. Петлюри, який начебто планував в'їхати до Києва тріумфатором на білому коні.

Не то підходящого скакуна довго шукали (за одними версіями), не то цього не хотів допустити В. Винниченко (за іншими чутками), однак члени Директорії з'явилися в місті всі разом. Уже стало звичним організовувати святкові маніфестації, проводити військові паради, здійснювати молебні. Цього разу урочистості були також чималенькі, тривали довго.

Ситуація ж вимагала якомога оперативних рішень і дій.

Декларація Директорії, що з'явилася лише 26 грудня 1918 р., зрештою давала ясну програму відродження Української Народної Республіки й загалом могла відіграти свою мобілізуючу роль. Однак, частина політичних лідерів України виявляла настороженість і недовір'я до керівника Директорії – В. Винниченка, в позиції якого вона вбачала (почасти – інстинктивно) симпатії до більшовицьких зразків суспільних перетворень і свідоме чи ні, але просування їм назустріч. До цього не були готові лідери провідних українських партій, які чинили Голові Директорії, його діяльності як прихований, так і відвертий опір.

Не сприяло природному розвитку Української революції й складне воєнне становище: Антанта, німці, гетьманці, більшовики звідусіль тиснули на українську владу, намагаючись її знищити.

Як наслідок – з самої невизначеної позиції українства об'єктивно виростало дво-владдя (крім інших влад, що «накидали» себе Україні, окремим її регіонам). З одного боку, провід українського руху гальмував запровадження влади трудових рад – принципу, на якому формально зійшлися ще під час антигетьманського повстання у Вінниці. Навіть з ухваленням відповідного закону керівники українського руху свідомо зволікали, «відновлювали старі, антиукраїнські й антибольшевицькі думи, право-есерівські земства з їхніми демократичними безконечними балаканинами, з їхньою нездатністю до енергійної, рішучої праці, з вічними протестами проти «насильственої українізації»»¹⁸. На додаток до всього Директорією призначалися (потрібно було мати хоч якусь владу на місцях) ніким не контрольовані коменданти, комісари, серед яких нерідко були випадкові, а то й ворожі українській справі особи.

З іншого боку, така практика спричиняла нерозуміння й опір народних мас, що самочинно творили альтернативну владу у формі революційно-військових комітетів і рад робітничих і солдатських депутатів, які в світлі революційного досвіду мали особливо привабливий вигляд. Незважаючи на підтримку Директорії ВРК і радами, вони зазнавали репресій від призначених тією ж Директорією комісарів і комендантів.

Внутрішній розкол влади, ще до її скільки-небудь виразного оформлення, зміцнення, не віщував оптимістичних перспектив. Ситуація ускладнювалася підривними діями таких «свідомих українських реакціонерів», як полковник П. Балбочан. Серед особливо шкідливих акцій останнього В. Винниченко виділяє розгін у Харкові променшовицького робітничого з'їзду й з'їзду Селянської спілки на Полтавщині (з арештами, прилюдним шмаганням різками, розстрілами тощо). Оскільки все це освячувалось іменем Директорії, зрозумілими стають сплески негативних настроїв до української влади.

Погамуванню пристрастей зовсім не сприяло те, що С. Петлюра взяв під свій захист П. Балбочана як «головну мілітарну силу» на Лівобережжі. До того ж маси, їхні проводирі, особливо на Лівобережжі й Півдні, нічого не знали навіть про головні засади нової влади. «Зате вони бачили й знали реальну діяльність представника Директорії, вождя повстання на лівому березі – Балбочана, – невтішно констатує В. Винниченко. – Розгони робітничих і селянських з'їздів, розстріли й пороння різками робітників і селян, цілування ручок княгинь і поміщиць, залишення на адміністративних посадах гетьманців, безчинства, сваволя Балбочанівської офіцерні, яка здебільшого була руська, все це без усяких декларацій за ці півтора місяці до випуску декларації цілком з'агітувало проти Директорії весь лівий беріг, робітництво й селянство, без різниці національностей»¹⁹.

Лідер УНР змушений визнати, що подібні дії спричинили гостру ворожнечу до Директорії, яка не обмежувалася настроями, а й зумовила низку організаційних кроків. Так, на Харківщині й Полтавщині в другій половині грудня 1918 р. під проводом боротьбистів створювалися повстанські загони, але вже не проти ліквідованої гетьманщини, а проти Директорії. «І вже «Славний отаман» і «також національний герой» Балбочан то тут, то там вступав з ними в бої, посилаючи Директорії донесення, що геройськи бореться з військами російських комуністів, – зовсім невесело іронізує В. Винниченко. – Та навіщо так далеко ходити: в самому Києві, в резиденції «соціаліс-

тичної» влади на другий же день по вступі Директорії розпочалась реальна, дійсна (а не деклараційна) політика її. Я не кажу вже про те, що без потреби й без пуття було поставлено змучене гетьманщиною й місяцем усяких гетьманських «воєнних і осадних положень» місто на «стан облоги». Не кажу про те, що зразу було введено немилосердну цензуру на пресу, заборонено збори, зібрання, що, словом, не дано було населенню навіть вільніше зітхнути й почути хоч якусь різницю між Гетьманщиною й Директорією. Хай це вимагалось, як казали отамани, військовою необхідністю. (Тут ще один доказ, якими у клясовій державі можуть бути оті «демократичні свободи».)

Але річ у тому, що отамани не тільки військові справи вирішували, а й усі політичні, соціальні й національні. Вся верховна, себто реальна влада була в руках отаманів і то в штабі Січових Стрільців, з якими С. Петлюра цілком консолідувався й серед яких запобігав ласки. Вони вводили стан облоги, вони ставили цензуру, вони забороняли збори»²⁰.

Не відмовляючи отаманам у прагненні зарадити національній справі, слід зазначити, що недостатня освіченість і брак досвіду у більшості з них, як правило, оберталися лише на шкоду Українській революції, українській державності.

Головна біда Директорії полягала в тому, що вона не створила органів для втілення в життя накресленого курсу. Відкинувши чисто радянську систему революційної (класової) влади, лідери українства «зупинили свою революцію на півдорозі». «Ми боялись большевизму, – зазначає В. Винниченко, – думали способом репресій не допустити його розвитку, але цим якраз добились того, що не тільки пхнули маси в обійми націоналістичної течії руського большевизму, але й знов одіпхнули їх від української ідеї, знов ми цю ідею одягли в соціально-ворожі масам, майже реакційні, петлюрівсько-Балбочанівські форми»²¹.

Пізніші дослідники подій листопада 1918 р. – січня 1919 р. здебільшого нехтують фактами, якими оперували В. Винниченко, М. Шаповал, П. Христюк, І. Мазепа, зробленими в їхніх працях оцінками і висновками. Так, М. Стахів на основі тенденційно підібраних уривчастих висловлювань (а не фактів) з праць радянських авторів (передусім – В. Антонова-Овсієнка та М. Яворського, частково М. Рафеса) намагається довести, що «ніяких повстань в користь Советської влади в Україні в грудні 1918 року і в першій половині січня 1919 року не було», що влада Директорії над всією Україною була абсолютною. А відтак – «спростовує» написане лідерами Української революції, звинувачує їх у політичній заангажованості²².

Не меншим лихом для керівництва УНР, на думку багатьох істориків і політичних діячів, серед них – і В. Винниченка, стало те, що «вся система організації військової влади була не відповідна до тих завдань революції, які висувались життям і які Директорія старалась синтезувати й формулювати»²³.

Більшість офіцерського корпусу, за оцінками Голови Директорії, становили не революціонери, а скоріше – контрреволюціонери. Тому він ще до зайняття Києва, «маючи на увазі необхідність організації революційної й соціалістичної армії, без якої ніякі наші гасла й декрети не могли бути здійсненими, вніс проект організації старшинських шкіл, в які приймалися би свідомі політично й соціально українські

робітники й селяне. До випусків з цих шкіл офіцерів призначати з унтер-офіцерів. А крім усього ввести в армію інститут політичних комісарів.

Ці внесення зустріли явну, гостру неприхильність з боку Головного Отамана С. Петлюри. Навіть протест, що Директорія вмішується в військові справи, хоче насадити в армії большевизм, внести розклад у неї. Запротестували й інші неголовні, але по суті, може, й більш головні, ніж «Головний» отамани»²⁴.

Поступаючись настійливим вимогам Голови Директорії, отамани в певний момент, здавалося, пішли на поступки, погодилися з пропозицією В. Винниченка, насправді цілком саботуючи її. Отже, «фізична сила, військо лишалось у руках елементів, які або не розуміли революції, або були явними контрреволюціонерами й навіть контр-українцями»²⁵.

Звичайно, така оцінка провідників не лише війська, а й, по суті, тих, від кого залежала доля подальшого політичного курсу, дуже відповідальна, багато в чому ключова для розуміння процесів, що наповнювали життя України в той період.

Голова Директорії скрушно визнає, що вся система військової влади свідомо вбудовувалася Головним Отаманом і його оточенням так, щоб над ними не було ніякого політичного контролю²⁶.

«От ця безконтрольність, самодержавність влади, цивільної й військової, була основною, початковою нашою бідою. Це була й свідомо, й несвідомо наша контрреволюція, яка, користуючись обставинами, захоплювала всю владу й одтирала від неї революційні елементи, не допускаючи над собою їхнього контролю ні в якій формі, а особливо в формі рад»²⁷.

Відповідальність за виникнення такої ситуації, яку можна назвати ще початками режиму отаманщини, об'єктивно лягала на головного з отаманів – на С. Петлюру.

До нього ж зверталися і рятівні погляди. Адже забезпечити сприятливі умови для втілення в життя будь-якої національно-державницької моделі могла лише дієздатна армія. Стан практично повного ворожого оточення вимагав рішучих дій у сфері військового будівництва.

До сформованого 26 грудня 1918 р. уряду В. Чеховського С. Петлюра не ввійшов (виконуючим обов'язки військового міністра було призначено генерала О. Осецького). І сам С. Петлюра, й інші тогочасні діячі й бачили, й відчували, що масштаб міністра він переріс. Його реальна влада у всіх галузях військового будівництва була необмеженою. Незмірно зросла і його політична вага в керівному проводі держави. А відтак саме від С. Петлюри визначальною мірою залежала стратегія армії УНР та й зовнішньополітичні орієнтири держави.

Поряд із турботами по відродженню УНР Директорії, уряду, військовому проводу треба було з найбільшою оперативністю розробити плани воєнної кампанії щодо оборони держави. Що ж реально могла протиставити Директорія супротивникам, які збройно виступили проти неї? Дієва Армія УНР, чисельність якої в апогеї антигетьманського повстання сягала 100 тисяч (зустрічаються непідтверджені дані й про 300 тисяч), наприкінці грудня перебувала у стані бродіння і розкладу. Створена переважно з селян-добровольців, під впливом радянської агітації, вона почала виходити

з-під контролю армійського командування і становити навіть певну загрозу для самої Директорії. Інформаційне бюро армії УНР у грудні 1918 р. доповідало про поширення більшовицьких настроїв серед козаків Дніпровської і Чорноморської дивізій, дислокованих у Києві.

Такі ж тенденції дедалі виявляли себе і серед вояків інших гарнізонів та місцевого населення на Харківщині, Катеринославщині і Чернігівщині²⁸. Взагалі, на цей час уже було ухвалене рішення, згідно з яким Дієва армія мала існувати тимчасово. Лише кращі її кадри і технічне майно планувалося включити до складу нової регулярної армії, яку передбачалося створити у січні–лютому 1919 р.²⁹

Між тим, ситуація, на погляд військового командування, вимагала негайних дій. 30 грудня 1918 р. Головному Отаману С. Петлюрі була подана письмова доповідь – чи не найперший аналітичний документ на адресу державного проводу УНР, розроблений в оперативному управлінні штабу Дієвої армії (так офіційно почали іменувати республіканське повстанське військо). Кілька його примірників зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України у фонді Головного управління Генерального штабу Армії УНР. Його стислий зміст подається лише у праці М. Капустянського «Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році», що вийшла у 1921 р., і, з невідомих причин, ніколи пізніше не залучався до наукового обігу та аналізу. Між тим, сформульовані в ньому підходи, висновки, практичні рекомендації, очевидно, носили фундаментальний характер і зіграли не меншу роль, аніж згадана Декларація Директорії від 26 грудня 1918 р., при виборі політичним і військовим проводом УНР стратегічного курсу держави, при виборі зовнішньополітичних орієнтирів і пріоритетів боротьби, довгий час, судячи з усього, були відправними в практичних тактичних розрахунках. Документ цей має назву «Становище на фронтах і міри, необхідні для захисту України». Гадається, він заслуговує на те, щоб відтворити його ключові положення. Починається документ з оцінки ворожих сил: «1. Врог:

а) з півночі і сходу з фронту Куп'янськ, Новозибків і Лунінець більшовики ведуть наступ на Україну з метою захопити Київ і установити свою владу на Україні і використати наші сили і засоби для боротьби з державами Згоди, добровольцями та Доном;

б) з південного заходу ведуть операції польські війська з метою заволодіти Східною Галичиною, а також, можливо, з претензіями на Волинь і Поділля;

в) з півдня ми тримаємо фронт проти добровольчих частин і держав Згоди;

г) нарешті, ми маємо кордон з Доном і Кримом.

Безумовно, справитися з усіма ворогами Україна не зможе, виходячи зі стану наших збройних сил. Треба визначити наші сили, вибрати головного противника, з іншими налагодити стосунки»³⁰.

Далі в документі оцінюються військові потенції УНР:

«2. Наші сили:

Складаються з двох нерівноцінних елементів: Галичан і Дніпровських українців.

Галичани:

а) Січові Стрільці – добрий бойовий елемент;

б) сили, організовані в самій Галичині з демобілізованих козаків Австрійської армії і призваних тепер – досить певний елемент, їх можна вжити як проти поляків, так і в боротьбі з більшовиками. Велику енергію і стійкість виявляють галичани в боротьбі проти поляків.

Дніпровські українці:

а) досить добре організовані частини (Сірожупанники та інші), тільки не всі;

б) зібрані по мобілізації – найбільш чисельний елемент, не певний в боротьбі з більшовиками»³¹.

Крім підрахунку тих військових формувань, на які могла розраховувати УНР, їм давалася і якісна характеристика. Особлива увага зверталася на позиції, настрої основної частини учасників повстанського руху – селянства. За оцінкою авторів документа, воно «піднялось з великим ентузіазмом і стало в ряди військ Директорії проти Гетьмана, поміщиків і німців. Більшість селянства повстала, головним чином, по соціальним мотивам і лише частина його керувалася сильним національним почуттям. Скинувши ненависних німців і Гетьмана, що їм допомагав отримати землю – девіз селянства.

Чи бажає селянство і робітнича маса самостійності в чистім виді? На це запитання з великим жалем можна відповісти – ні. Лише найбільш свідома меншість захоплена національною ідеєю. Остання маса бажає співробітництва з Московією. Безумовно, на умовах не підлеглості, а конфедерації з нею. Це – найголовніша думка селянства і робітництва і з цим необхідно рахуватись, як би не було боляче це для ідейних керівників національного відродження.

Частина селянства і робітників почуває симпатію до більшовиків, визнаючи їх найбільш яскравими виразниками народних бажань. От через що важко примусити наші мобілізовані війська енергійно боротися з більшовиками»³².

Далі з'ясовувалося ставлення населення до інтєрвєнтів Антанти, які висадилися на півдні України і розглядалися частиною керівництва УНР як сила, на допомогу якої можна розраховувати.

«3. Ставлення до союзників:

Селянство і простолюди симпатизувало державам Згоди, оскільки вони вели війну з Німеччиною, почуваючи, що тільки в їх успіхах на західному фронті лежить можливість визволення України від німецького ярма і утисків. У даний момент, внаслідок боротьби Директорії з Гетьманщиною і політики союзників, наше військо насторожилося і частково боїться приходу Антанти, лякаючись, що знову буде взято реакційний курс і намічений Директорією земельний закон не пройде у життя.

Таким чином, достатньо одержати від Антанти запевнення в тому, що вона не стане втручатися у внутрішні справи, як військо і народ приязно зустрине союзників. В усякому разі, у випадку ускладнень з союзниками, наше військо неохоче піде з ним битися, взявши на увагу високу технічну забезпеченість та їх видатні бойові якості. Селянство каже: «Роздавили німців, а нас – подавно»³³.

Згадувалися в доповіді й сили, що знаходилися на західних і на східних кордонах України. Їм давалася така характеристика: «Третій ворог – поляки. До них в народі спостерігається *традиційна* ворожість, але широкого розуміння битися за рідну нам

Східну Галичину в масах немає. Тільки найбільш освідчені згодні йти виручати Галичину і битися з ляхами, більшість, *якщо й піде на цю боротьбу*, то неохоче і без ентузіазму.

Дон і добровольці: до Дону ставлення дружньо-нейтральне, до добровольців – вороже. Яскраво виражені українські кола побоюються замахів на самостійність України з боку добровольців³⁴.

Автори документа, реалістично оцінюючи ситуацію, констатували, що битися власними силами одночасно з усіма супротивниками УНР не зможе. А тому визначали першочергову загрозу, на ліквідацію якої слід було сконцентрувати зусилля: «Головний і найнебезпечніший ворог – більшовики. З ними війська б'ються неохоче, крім того, в країні в них є багато прихильників. Необхідно взяти до уваги вмилу агітацію більшовиків і малу свідомість й темноту нашого війська і народних мас. Більшовики, захопивши владу, відразу ж повернуть самостійність України нанівець, а соціалістичними експериментами доведуть країну до повної руйнації. Ми можемо надіслати проти більшовиків непохитні галицькі частини, але це робити треба негайно, оскільки через кілька днів зробити це буде вже запізно. Але якими силами ми тоді зможемо успішно боротися з Антантою, Польщею і т. п.?

Тому треба робити вибір: або з більшовиками проти Антанти, або з Антантою проти більшовиків.

ТРЕТЬОГО ВИХОДУ НЕМАЄ.

Союз з більшовиками є загибель для України, вони нам нічого не дадуть, окрім терору, анархії і грабунку»³⁵.

Зважаючи на геополітичне становище України й непримиренне ставлення Антанти та денікінців до більшовиків, радянської Росії, уважалося можливим повернути ці чинники собі на користь. Більше того – покласти в основу практично усієї стратегії поведінки: «Лишається зав'язати угоду з Антантою, з нею за певних обставин можна досягти гарних наслідків. Союзники твердо рішили роздавити більшовиків. Для союзників у цій боротьбі дуже важливо заручитися допомогою України, як бази для наступу в головному напрямку на Москву і забезпечення флангу і тилу Донської і Добровольчої армії. Зав'язувати боротьбу з українським народом союзникам теж не усміхається. Тому виникає можливість зійтися з ними примірно на таких умовах:

1. Україна бере участь у війні проти більшовиків. Союзники, з свого боку, зобов'язуються забезпечити Східну Галичину, Буковину та Холмщину від посягательства поляків;

2. Союзники не втручаються у внутрішні справи України;

3. Забезпечують самостійність; тоді з'явиться можливість добитися реальної допомоги для організації власної мілітарної сили; зняти сили з польського фронту і кинути їх проти більшовиків.

Якщо країни Антанти не дають гарантій стосовно Галичини, пропустити їх війська через територію України проти більшовиків, підтримавши їх невеликими силами, а головні сили кинути в Галичину проти поляків.

Просити союзників лише про технічну допомогу, а їх війська спрямувати в тил більшовиків через Донщину»³⁶.

Закінчувався документ прикметним застереженням: «Боротися на всі фронти не маючи надії на перемогу дуже героїчно, але нерозумно.

Генерального Штабу полковник Капустянський»³⁷.

Звісно, відтворена у своїх головних положеннях доповідь за суттю і характером має ряд істотних відмінностей від Декларації Директорії. Документ признався, так би мовити, «для внутрішнього вжитку», а тому був цілком позбавлений обов'язкового для ідеологічно-політичного документа першорядної ваги, розрахованого на широкі маси, пропагандистського, почасти популіського флеру. Автори письмової доповіді концентрували свою увагу лише на військово-політичних аспектах становища і завдань УНР, вдаючись до принципових засад державницьких орієнтацій лише в найнеобхідніших випадках і в найлапідарнішій формі. Однак, у кінцевому рахунку, позиція військового проводу УНР від цього виглядала в деяких відношеннях лише чіткішою, яснішою, однозначнішою.

Доповідь змальовує практично безвихідну ситуацію, в яку потрапила Українська Народна Республіка насамкінець 1918 р. Тільки-но відроджувана держава знаходилася у щільному кільці фронтів: червоні війська РСФФР і УСРР, польські агресори, інтервенти Антанти і білогвардійці.

Керівництво штабу Дієвої армії цілком логічно провело своєрідне «ранжування» ворогів: від нього залежало, проти кого мало бути спрямоване вістря боротьби, головний воєнний удар (чи від кого такий удар, загрозу чекати), на кого можна було вплинути і завоювати якщо не прихильність, то хоча б нейтральність. Не виключався і найоптимальніший варіант – трансформація «ворогів» на «союзників». Гадається, що при розв'язанні цього питання поряд з об'єктивними даними чималу роль відіграв суб'єктивний фактор, а саме – особовий склад ШДА. Це були переважно офіцери колишньої Російської армії – генерал В. Сінклер, полковники В. Тютюнник, М. Капустянський, Бронський, старшини Скорняків, Красицький. Логічно допустити, що вони міркували і діяли у звичайній для себе, традиційній системі координат. Революціонери, особливо більшовики, а за ними й інші ліві політичні партії ототожнювалися з хаосом, анархією і терором, а Антанта, навпаки, уособлювала цивілізовану Європу, що перемогла грізного німецького супротивника і була єдина в спроможності протистояти нашестю більшовизму. Союз з більшовиками вважався офіцерством не лише неможливим, але й вкрай ганебним. Звідси висновок: головний і найнебезпечніший ворог – більшовики.

Це визнання досить прикметне. Йдеться не про червоні війська РСФФР і УСРР, а саме про більшовиків. І сила їх полягала не у кількості військових частин, гармат, багнетів тощо. Основна небезпека витікала з того, що проти більшовиків як сталих поборників рішучих соціальних змін на користь трудящих, війська УНР «б'ються неохоче», а окрім того, більшовики встигли завоювати в масах високий авторитет, мали в Україні «багато прихильників».

Інша причина полягала у низькій національній свідомості українських вояків. І тут позначався не лише надто затяжний період залежного існування України і недостатні зусилля на просвітницькій ниві, а й те, що новітній досвід державотворення, уособлений Українською Народною Республікою на чолі з Центральною Радою і

Українською Державою на чолі з Гетьманом П. Скоропадським, немало сприяв компрометації самої національної ідеї. Без тісної ув'язки з соціальними перетвореннями національна державність в революційну добу сприймалася як щось малозрозуміле і, навіть, вороже. Тому-то з самого початку антигетьманський виступ отримав цілком окреслене соціальне спрямування. Навіть перша відозва Директорії закликала повалити владу П. Скоропадського як «поміщика, генерала, ворога трудового народу»³⁸. В умовах низької політичної свідомості українських трудящих мас національна ідея швидко втрачала свою абстрактну привабливість. На відміну від діючої влади, більшовики та їх союзники і далі висували радикальні гасла на користь трудящих та обіцяли реалізувати їх, прийшовши до влади. Це забезпечувало їм постійне зростання прихильників, в тому числі і в армійському середовищі.

З безхитрісною прямолінійністю військових штабні функціонери в аналізованому документі застерігали від катастрофи, що невідворотно насувалася. Вони реалістично оцінювали причину, через яку селянство піднялося проти Гетьмана – жага землі; давали чесну негативну відповідь на питання: чи бажала робітнича і селянська маса національно-державної самостійності, констатували, що переважаюча більшість населення була за замирення і співробітництво з червоною Москвою. Причому, останнє мислилося «безумовно на умовах не підлеглості, а конфедерації з нею (Москвою – В. С.)». Начебто розуміючи, що в цьому випадку чесні визнання рівнозначні політичній крамолі, офіцери-оперативники наголошували: «Це найголовніша думка селянства і робітництва і з цим необхідно рахуватись, як би не було боляче це для ідейних керівників національного відродження». І на довершення – безапеляційний, з натиском висновок: «Частина селянства і робітників почуває симпатію до більшовиків, визнаючи їх найбільш яскравими виразниками народних бажань. От через що важко примусити наші мобілізовані війська енергійно боротися з більшовиками».

Гадається, термін «примусити» вжито також не випадково. Це один з адекватних оціночних елементів тогочасної ситуації. Отже, сила й водночас небезпека більшовиків полягала не стільки у їх суто військовому потенціалі, скільки в ідейно-політичному впливові, що дедалі наростав, у дієвості їх соціальної політики. Не меншу роль мала й слабкість позицій проводу УНР, які мали виразну тенденцію до ще більшого послаблення. Тому, усвідомлюючи фатальну неминучість загибелі української державності в разі перемоги більшовиків, штаб Дієвої армії вважав, що протидіяти їм слід «негайно, оскільки через кілька днів зробити це буде вже запізно».

Віднісши спочатку інтервентів Антанти до ворогів, у третьому розділі документа їх уже кваліфікують як «союзників». Щоправда – не беззастережно. Зокрема, було досить чітке усвідомлення, що опанування України Антантою могло перешкодити планам Директорії провести демократичний закон про землю. В його основі лежала ідея соціалізації, ліквідації поміщицької власності на землю, відновленої, як відомо, П. Скоропадським після розгону Центральної Ради. Водночас, простих запевнень з боку Антанти у тому, що її військовий контингент не втручатиметься у внутрішні справи України, офіцерам штабу Дієвої армії уявлялось цілком достатньо, щоб населення і військо зустріли «союзників приязно». Важко кваліфікувати подібний підхід інакше, ніж вкрай ілюзорний, утопічний.

Не можна зрозуміти, чому до розряду «союзників» були віднесені польські агресори і великодержавники-білогвардійці. Посилання на те, що широкого розуміння та й бажання воювати з поляками «за рідну нам Східну Галичину в масах немає», мало що проясняє. Адже в першому випадку все-одно залишалася «традиційна ворожість» проти поляків, а в другому – просто «ворожість» проти білогвардійців, і немає жодних реальних підстав, щоб сподіватися на докорінний поворот у стосунках з сусідами, навіть, з українського боку. Мови вже немає про протилежну сторону (сторони), для зміни позицій яких не з'являлося хоч скільки-небудь вагомих резонів. Очевидно, що й у цьому разі автори документа прагнули видати бажане за дійсне. Звісно, бажаним було розірвати кільце фронтів і за будь-яку ціну завоювати союзників, посилити українські позиції, однак цього треба було ще досягти (якщо взагалі такий результат можна було вважати реальною перспективою). І на очах відбувається абсолютно очевидна і такою ж мірою невмотивована метаморфоза, виходячи з того, що здолати всіх ворогів не під силу («це жити мріями, а не дійсністю», поводитися «нерозумно»), розрахунок все ж базувався на тому, що крім більшовиків, усі інші якщо й не союзники, то такі «вороги», з якими можна знайти спільну мову. Більше того – це була, так би мовити, апріорно висхідна позиція. Чи варто доводити, що викривлена, штучна система координат, де проблематичний результат слугує за точку відліку – це ймовірний шлях до помилкових рішень?

Щоправда, окреслена позиція виглядала, очевидно, небездоганною і навіть недостатньо переконливою для самих авторів доповіді. Однак бажаність будь-що заручитися союзницькою підтримкою обґрунтовувалася не реально діючими чинниками (скажімо, потенціями УНР, передусім її військових сил, що відігравали хоча б стримуючу роль), а практично повною неможливістю протидіяти не ймовірним недругам, а саме тим, що ніяк інакше як вороги себе до того не заявляли.

Твереза ж оцінка стану військових сил УНР здатна була породити лише крайній песимізм щодо недалекого майбутнього національної державності.

З двох «нерівноцінних елементів», з яких склалися збройні сили Української Народної Республіки, США виокремлює галичан («непохитні галицькі частини»), хоч і дає собі звіт у тому, що застосовувати їх у Наддніпрянській Україні «негайно» неможливо. Українська галицька армія (УГА) ні формально, ні по суті не підлягала керівництву УНР і в цей час сама проводила важкі бої з поляками в західному регіоні. Уряд Західно-Української Народної Республіки, починаючи з листопада, час від часу сам звертався по допомогу до Києва, з пропозиціями відправки на Галицький фронт частин Січових стрільців (СС) полковника Є. Коновальця³⁹. Ще в період боїв за Київ виникла ідея обміну військовими частинами обох армій. Через низьку боєздатність і дисципліну військ Директорії серед вищого командування зародилася думка, що поява на фронті під Києвом організованих галицьких частин відіграє роль стабілізуючого чинника.

Разом з тим вважалося, що малоспроможні наддніпрянські підрозділи, відправлені в Галичину, в середовищі УГА досить швидко наберуть потрібних якостей. Проте вже перший експеримент виявився невдалим. Козятинська піша бригада, яка в листопаді була перекинута на Галицький фронт, розбіглася в ході першого бою з поль-

ськими військами⁴⁰. Про Галичину знову згадали у другій половині грудня 1918 р., коли з-під контролю почали виходити дивізії Осадного корпусу, які розташовувалися у передмісті Києва. Народилася своєрідна традиція – частини, що починали викликати сумніви, невпевненість, отримували накази вирушати на Галицький фронт. Тричі такий наказ віддавався обом Дніпровським дивізіям, а в подальшому – Корсунській бригаді⁴¹.

Загальний ефект виявився зовсім невтішним – вирушивши на захід, 2-а Дніпровська дивізія розбіглася по дорозі. Її залишки згуртувалися у пересічний партизанський загін отамана Данченка, який заявив про перехід на бік радянської влади.

У відповідь на розпорядження ШДА про роззброєння 1-ї Дніпровської дивізії її командир отаман Зелений самочинно вирушив до Трипілля, де оголосив війну Директорії; згодом спалахнуло повстання Корсунської бригади у Черкасах⁴². Зрозуміло, що після цього марно було сподіватися на пересування в Україну галицьких частин.

У боротьбі з більшовиками важко було розраховувати і на власні «досить добре організовані частини». Згадані у доповіді сірожупанники (войки Сірої дивізії) на цей час також викликали серйозні сумніви. Створена на національно-патріотичних засадах і майже розформована за часів гетьмана, Сіра дивізія у грудні займала фронт на Чернігівщині. Вона мала певне здорове бойове ядро, однак з трьох тисяч бійців її загального складу понад 75% становили мобілізовані селяни з Чернігівщини, які майже відверто симпатизували радянській владі⁴³. Тому на кінець грудня Сіра дивізія також вважалася ненадійною і за наказом командуючого Лівобережним фронтом виводилася у м. Гадяч до резерву Полтавської групи. Її позиції повинні були перебрати частини Чорноморської дивізії, яку ШДА також вирішив направити подальше від Києва⁴⁴. Запорозька дивізія перебувала у стані розгортання в корпус і поступово втягувалася у бої на Харківщині. Залишався лише корпус Січових стрільців, який знаходився у Києві. Це була найстійкіша і найнадійніша частина армії УНР, але розраховувати досягнути успіху на всіх фронтах силами СС було, звичайно, неможливо.

Вихід, на думку авторів аналізованої доповіді, полягав у тому, щоб якомога швидше порозумітися з керівництвом Антанти і заручитися його підтримкою. Однак запропоновані ними варіанти такого порозуміння, вочевидь, не мали реальних підстав, оскільки вимагали від країн Згоди суттєвих, по суті – докорінних відхилень від обраного ними зовнішньополітичного курсу. Власне, коригування мали змінити цей курс на протилежний.

Дехто з істориків згодом дорікав керівництву Антанти, що воно вчасно не підтримало становлення молодій Українській державі, а відтак отримало небажані і для себе результати. Однак слід збагнути і мотивацію тогочасної позиції Антанти. З одного боку, вона перебувала в zenіті слави, як переможець у світовій війні, досить відверто диктувала свою волю слабшим державам і запроваджувала новий розподіл сфер впливу.

З іншого боку, спостерігаючи за розпадом двох європейських імперій – Австро-Угорської та Російської, керівникам Антанти було досить непросто відразу розібратися в усіх, в тому числі й державотворчих процесах, що відбувалися на постімперських просторах. Особливо це стосувалося Росії.

Лідери Антанти намагалися підтримувати ті кола, державні утворення, що володіли реальною силою і мали серйозну підтримку в суспільстві. В цілому це зрозуміло. Так, Антанта рішуче підтримала відродження Польщі, враховуючи обіцянки останньої активно протидіяти більшовицькій Росії і те, що відповідні сили для цього були; а в самій Росії зробила ставку на лідерів білого руху, які неухильно проводили лінію на відтворення «єдиної і неподільної» та дедалі демонстрували свою могутність. В очах Антанти керівники УНР, які революційним шляхом повалили владу Гетьмана, мало в чому відрізнялися від більшовиків, про порозуміння з якими не могло бути й мови і якими в той час лякали всю Європу.

Досить згадати спроби Антанти притягнути німецькі окупаційні війська для придушення виступу Директорії і відповідні інструкції французькому представнику в Одесі⁴⁵. На зміну поглядів провідних європейських країн на події в Україні можна було вплинути лише переконливою демонстрацією власної спроможності опанувати внутрішню ситуацію і запровадженням активної і виваженої дипломатичної діяльності Директорії.

На жаль, не відбулося ні того, ні іншого. Навпаки, чисельні «місії і комісії» (за висловом Д. Дорошенка), що потяглися за кордон, лише сприяли дискредитації Української держави в очах європейського співтовариства⁴⁶. На кінець 1918 р. Антанта твердо підтримувала двох досить відвертих противників України (Польщу і нерадянську, білогвардійську єдинонеділимську Росію), а тому допускала втручання у внутрішні справи України і ніколи б не санкціонувала дій української армії проти поляків. Отже, автори згаданого документа виявили абсолютно безпідставний оптимізм стосовно майбутнього переговорного процесу з представниками Антанти.

Невідомою залишилася безпосередня реакція С. Петлюри на доповідь ШДА – на жодному з архівних примірників (їх збереглося кілька) не виявлено традиційної резолюції Головного Отамана. Однак з високим рівнем вірогідності можна стверджувати, що значний, можливо, навіть вирішальний вплив на прийняття принципово важливих, далекосяжних рішень вона зробила.

По-перше, суб'єктивний фактор завжди відігравав далеко не останню роль у діяльності Головного Отамана. «Взагалі в питаннях політичної тактики, – писав І. Мазепа, – Петлюра надзвичайно піддавався впливу свого оточення. Як правило, він йшов за тією групою, на яку в даний момент спирався»⁴⁷.

Безперечно, сформульовані в доповідній записці Штабу Дієвої Армії висновки, попри, здавалось би, всю їх очевидну суперечливість, спірність, непереконливість сприймалися С. Петлюрою з підвищеною довірою, оскільки походили з табору не лише ідейних спільників, але й тих, хто на практиці діяв відповідно до особливих уподобань Головного Отамана (один з проявів режиму отаманщини), сприяв у реалізації його позиції, яка розходилася з підходами і політикою, що їх здійснював тоді Голова Директорії В. Винниченко.

По-друге, рекомендації документа щодо вибору головного стратегічного ворога і спроб знайти контакти з ймовірними союзниками напрочуд прямо кореспондуються з тими конкретними подіями, якими визначалися вектори політичного курсу УНР наступних місяців.

У той самий час стосунки з Антантою ще більше підірвали позиції Директорії в українському суспільстві. Негативне ставлення до Антанти, яка на переконання більшості українців прагнула відродити старі порядки, відповідним чином поширилося і на українську владу. «Антантська» тематика активно експлуатувалася політичними супротивниками Директорії. Теза «Петлюра, який продавав Україну німцям, зараз продає її Антанті» пішла гуляти серед народних мас.

Поглиблення внутрішньополітичної кризи і далі розкладало армію УНР, руйнуючи всі плани військового командування. Цілі частини залишали фронт, розходилися по домівках або переходили на бік противника. Навіть Січові стрільці, головна військова опора Директорії, опинилися на межі свого існування. Причиною була не лише фізична перевага стрільців, але й завзята ворожість місцевого населення, яке вбачало у СС «запроданців Антанти», що виступають всупереч інтересам трудового народу. «Згода з Антантою ріже нас по горлу», – такі пояснення давало командування СС щодо воєнних невдач⁴⁸.

Отже визнати стратегію, яка опинилася на озброєнні Директорії, точніше її військового керівництва, у всіх відношеннях виваженою і такою, яка оптимально відповідала національному інтересу, розстановці сил, не мала альтернатив, не можна.

Реалізація накреслених планів, точніше, можливо, бажаної лінії поведінки якнайбільше ускладнювалася відсутністю потрібного військового потенціалу. Нерозпорядливість Головного Отамана і його оточення виявилася тут особливо волаючою.

Директорія вступала до Києва разом із тридцятитисячним військом, а по всій Україні його налічувалося близько ста тисяч. Вищий орган республіки перебував у Києві півтора місяці. За цей час військове міністерство, штаби всіх корпусів, при наявності засобів, апаратів, необмежених кредитів, треба думати, повинні були сформувати армію. Коли за місяць повстання, не маючи ані грошей, ані міністерства, ані запасів зброї, Директорія змогла створити армію в сто тисяч, то скільки ж повинно було в неї бути за півтора місяці під владою Головного Отамана республіканського українського війська? – ставить В. Винниченко запитання і додає: «Особливо, коли ще взяти до уваги, що за ці півтора місяці на формування армії було видано 300 мільйонів рублів».

Відповідь на це запитання така: «За тиждень чи півтора до вигнання нашого з Києва, коли повстанці вже взяли Полтаву, коли самовпевненість Січових отаманів стала помітно падати, Директорія захотіла точно знати, скільки було нашого війська на всій Україні».

І військовий міністер Греков дав точну й докладну відповідь: на всій Україні, на всіх фронтах, з усіма гарнізонами й резервами було 21.100 чоловік⁴⁹.

Збройні сили УНР були дислоковані таким чином: «На Чернігівському напрямі. Група Рогульського: 1-й Січовий полк – 1 700 чоловік, Білоцерківський п. – 1 700 ч.; 1-й Січовий кінний п. – 500 ч.; Резерв у Дарниці 1 000 ч. Всього: 4 900 ч.

На Полтавському напрямі. Група Сушка. 5-й Січовий п. – 1 700 ч.; Чорноморський п. – 1 000 ч.; 2-й Одеський п. – 1 300 ч.; Лубенський кінний п. – 400 ч. Всього: 4 400 ч.

Кременчуцький напрям. Група Думіна. 6-й Січковий п. – 1 100 ч.; Гайдамацький п. – 1 700 ч.; Дорошенківський п. – 500 ч.; Республіканський п. (бувний Балбочанівський) – 800 ч. Всього: 4 100 ч.

У Києві.

1-й Окремий Січковий курінь – 300 ч.; 2-й Січковий п. – 1 300 ч.; 3-й Січковий п. – 1 700 ч.; 1-й Синезупанний п. – 1 700 ч.; Залізничний п. – 1 700 ч.; Технічний залізничний курінь – 600 ч.; Ударний курінь Ковенка – 400 ч. Всього: 7 700 ч.»⁵⁰.

Таких мізерних сил було замало навіть, щоб оборонятися від спровокованих «Балбочанами» повстань, які повсюдно вибухали проти Директорії. Звісно, й мови не могло бути, щоб із таким військовим потенціалом сподіватися на успіх у боротьбі з більшовиками. Їхня сила полягала не лише в опорі на радянську Росію, хоча й це важило вже дуже багато, а, передусім, у високому авторитеті, якого набули нелегальні організації КП(б)У в процесі повстансько-селянської і страйкової робітничої боротьби з гетьманщиною.

Давалася взнаки і діяльність Тимчасового робітничо-селянського уряду на чолі з Г. Пятаковим. Відновлюючи владу рад, він відновлював і дію соціально спрямованих законів, які схвально сприймалися масами, підтримувалися ними.

Паралельно діяли чинники, які, набираючи сили, дедалі розхитували національну державність, підривали її захисні можливості, зумовлювали важкоздоланні труднощі. Повсюдно активізувалися виступи проти Директорії українських лівих есерів, які вели за собою досить численні загони трудящих. Загальна ситуація була вкрай заплутаною, суперечливою, важкопрогнозованою. Сучасники були не в змозі осягнути того, що відбувалося, й часто в розпачі констатували: «Вся Україна запалала повстаннями. Дві сили: національно-демократична й соціалістично-радянська... повстали разом... Витворилась маса повстанських відділів, загонів, окремих сотень, куренів, полків і т. п. Грізні народні хвилі застали наших політичних провідників не підготовленими. Вони не знали, на яку ступити і балансували між совітами й Антантою. Політична дезорієнтація передавалася й до повстанських частин. Кожний отаман такої частини, особливо коли мав когось у «центрі», діяв за його вказівками, а ті вказівки були надто різноманітні й суперечні... Вносилося недовір'я як до вищого командування, так і до інших отаманів, що знаходились під впливом інших діячів. Були й такі отамани, що, попеклись на гарячому, студили на холодне, цебто нікого не визнавали. З'явилися, як то буває в таких випадках, і дуже активні люди легкої наживи, що під прапором соціальної революції зайнялися присвоюванням чужого майна. Особливо зловживали боротьбою з «буржуями» різні «курені смерті», яких було декілька. З них найбільше відомі – «червоний курінь смерті» отамана Ангела на Чернігівщині й «чорний курінь смерті» отамана Гуцола на Волині. Перший був спантелечений на соціальній революції, а другий просто ловко й зручно використовував моменти... Дуже подібний по своєму поступуванню до чорного куреня смерті був полк ім. Винниченка, яким командував отаман Гришко»⁵¹.

У революційному вирі, громадянській війні оформлювалися, зміцнювалися і сили, які взагалі дистанціювалися від полярних державницьких орієнтирів і, не бажаючи підкорятися жодній владі, створювали своєрідні анклавні – селянські повстан-

ські республіки з маловиразним політичним забарвленням і спрямуванням. В умовах гігантського розколу, розламу тогочасного суспільства скільки-небудь серйозної перспективи вони, звісно, не мали. Рано чи пізно їх мали змолоти могутні жорна соціального зриву. Однак на певний час рухи на зразок махновщини набули великої сили, масштабності, перетворилися на активний чинник перебігу подій у цілих регіонах. Саме після знищення гетьманської влади на значній території Катеринославщини утверджується влада Н. Махна. Центром (столицею) повстанської республіки стає містечко Гуляй-Поле, звідки «батько» рішуче заявляє про свою непохитну позицію: «Української Директорії ми визнавати не будемо. І якщо перед очима більш небезпечних контрреволюційних сил в Україні ми не будемо зараз зі зброєю боротися проти Директорії, то ми будемо дні і ночі не спати, будемо найсерйозніше готуватися до цієї боротьби проти неї». Тоді ж він випустив «листівку проти Української Директорії, як влади взагалі, і як влади зрадників інтересів революції, зокрема»⁵².

Щоправда, «батько» вдавався до хитрощів – у певний момент він дозволив мобілізацію до армії УНР на «власній» території в обмін на озброєння, яке пообіцяв йому С. Петлюра. Однак, як тільки були перевантажені зі складів на селянські вози гвинтівки й набої, Н. Махно почав «викривати» мобілізаційну політику Директорії й розгорнув наступ на Синельниково, Лозову й Павлоград⁵³. Розгорілись бої петлюрівців з махновцями. Критичної межі вони досягли в передноворічні дні 1919 р. Уклавши союз із більшовиками, які передали під команду «батька» свої сили, повстанці оволоділи 27–29 грудня 1918 р. Катеринославом, вибивши з міста загони Директорії. Розбої, грабунки, насильства, що почалися у місті, зупинити не вдалося, хоча відчайдушні зусилля до того докладав і сам Н. Махно. Здійснивши контрнаступ, петлюрівці 31 грудня 1918 р. – в перші дні січня 1919 р. завдали махновцям такого удару, якого ті до того ще не зазнавали⁵⁴. Події тих днів добре відомі пересічному читачеві з трилогії О. Толстого «Ходіння по муках».

Однак поразка не зламала Н. Махна, який ще з більшим ентузіазмом і наполегливістю почав гуртувати селян, які однаково неприхильно, навіть вороже ставилися до всіх влад, небезпідставно вважаючи їх чужими й грабівницькими. Так на півдні України виникла сила, не рахуватися з якою вже не могла жодна з ворогуючих сторін, у тому числі й Добровольча армія А. Денікіна, що на початку січня об'єдналася з донськими козаками генерала П. Краснова, завершивши формування збройних сил Півдня Росії. Вона контролювала все узбережжя Приазов'я й від Маріуполя, Бердянська та Генічеська зайняла лінію вздовж залізниці Оріхове–Пологи–Воскресенка–Волноваха, оточивши «махновські степи» півколом від Дніпра до Кальміусу. Це означало повну втрату Директорією контролю над усім степовим Лівобережжям. Виникла загроза захоплення більшовиками Катеринослава, до якого з півдня почали просуватися й білі.

На початок третьої декади січня 1919 р. радянські війська оволоділи майже всіма промисловими центрами Лівобережжя, нестримно просуваючись до Дніпра. Дедалі зрозумілішим ставало, що українським силам, як і рік тому, Києва не втримати.

При цьому Голова Директорії продовжував обстоювати думку, що не стільки російські війська вирішували долю України, як її власний народ: «І от, вдруге, рівно

через рік українські селяне й робітники під керівництвом російських совітських полків виганяли з столиці української держави українську владу, – з сумом констатує політик. – Знову бідна, недоладня хуторянка (йдеться про українську соціалістичну демократію. – В. С.), яка тепер побралася з власним генералом-отаманом, мала йти й тинятись по закутках своєї землі, вигнана своїм власним народом. Не помогли знову ні червоні шлики, ні паради, ні «тверда влада»⁵⁵.

З Винниченковими оцінками внутрішніх і зовнішніх чинників поразок Української революції, їх співвідношенням у долі української державності кореспондуються переконливі міркування І. Лисяка-Рудницького⁵⁶. Вони ґрунтуються на суворій оцінці фактів. Тому об'єктивний дослідник не потрапив у полон ідеологічних пут, створених емігрантською історіографією, стереотипи якої активно використовуються і в новітніх публікаціях, виступах.

У цілому виявляє солідарність з іншими авторами-соціалістами у визначенні головних причин слабкості військових сил Української Народної Республіки І. Мазепа. «Те саме, що надавало повстанню масового характеру, врешті робило його слабим і безсилим: це – селянський характер української нації, – зауважує він. – Тільки селянські повстання починаються і кінчаються так, як починалося й потім закінчилося повстання протигетьманське. Бистро, як гірський потік, виросла армія Директорії, але так само швидко почала потім розпливатися. Це була армія головно з повстанської армії селян, маси неорганізованої, яка боролася проти влади поміщиків і не мала ще потрібної свідомості для того, щоб боротися за Україну. Тому відібравши землю назад і вигнавши поміщиків, селяни почали розходитися додому. Армія, що виросла з могутнього зриву селянських мас у боротьбі за землю й волю, як тільки цю безпосередню мету досягнуто, фактично перестала існувати як цілість»⁵⁷.

У з'ясуванні причин поразок Директорії не варто обмежуватися зовнішнім чинником, як це робить більшість дослідників, а слід намагатися віднайти пояснення, що впливали з внутрішньої природи тогочасного українського суспільства, поведінки окремих політичних сил.

«...Як і при Центральній Раді, – зізнається В. Винниченко, – всю вину ми склали на руських большевиків. Вони, мовляв, ішли на Україну з своїми військами й били нас. І знов треба щиро й одверто сказати, що коли б проти нас не було повстання нашого власного селянства й робітництва, то російський совітський Уряд не зміг би нічого зробити проти нас. І знов, як і тоді, не большевицькі агітатори розклали наші республіканські війська, що так геройсько бились з гетьманцями й німцями, а ми самі, наша Балбочанівщина, петлюрівщина, коновальщина.

І не російський совітський Уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території»⁵⁸.

Звичайно, лідер держави не заперечував, що російський уряд мав намір воювати з УНР і послав свої війська проти неї. Винниченко неодноразово наголошував, що російський уряд хотів воювати, він воював, він послав для того свої війська. Але тих військ було замало, й вони не стільки билися з українськими військами, скільки організовували повстанські загони й керували ними. Це давало РНК якщо не фор-

мальне, то моральне право стверджувати, що Радянська Росія з УНР не воює, що з нею бореться український народ, і в тому винна не вона, а Директорія.

Основні політичні колізії тим часом розвивалися в Києві, де Директорія й Рада народних міністрів відчайдушно силкувалися опанувати ситуацію. Досягти цього за умови неухильного «полівіння» низів і одночасного «поправління» верхів було не просто. Адекватної становищу лінії поведінки ніхто не міг запропонувати. Наочною ілюстрацією до цього стала державна нарада 16 січня 1919 р. Крім членів Директорії й уряду в нараді брали участь представники УПСР, УСДРП, соціалістів-самостійників, Селянської спілки й Січових стрільців.

Відкриваючи нараду, В. Винниченко заявив, що з огляду на небезпечний стан республіки, Директорія, не чекаючи поки розпочнеться Трудовий Конгрес, визнала за необхідне вислухати думку представників ширшого українського громадянства щодо подальшого ведення революційної боротьби. Він зазначив, що серед українського суспільства побутує три напрями, а саме: за продовження попередньої політики Директорії, за встановлення диктатури пролетаріату й за диктатуру військову. Отже, бажано обміняти думками й виробити якусь спільну лінію⁵⁹.

Представники Стрілецької ради О. Назарук і Ю. Чайковський зажадали передати всю владу в республіці «тріумвіратові»: січовим старшинам Є. Коновальцю й А. Мельнику та С. Петлюрі. Це мала бути військова диктатура, насправді ж то була б диктатура корпусу Січових стрільців на чолі з Є. Коновальцем. Однак пропозицію січовиків було відхилено.

Обурений домаганнями січовиків, представник Селянської спілки О. Янко заявив, що, коли взагалі заходить мова про диктатуру, то серйозно можна було б говорити лише про диктатуру трудового селянства, конкретно – Центрального Комітету Селянської спілки й Всеукраїнської ради селянських депутатів. Осадний корпус Січових стрільців на чолі з Є. Коновальцем за такої ситуації міг би перебрати на себе функції, які виконують у московських більшовиків латиські та китайські військові частини.

Представник УПСР М. Шаповал обстоював радянський устрій і вимагав передати державну владу майбутньому Трудовому Конгресові. Ліве («незалежницьке») крило УСДРП виявило солідарність з УПСР. Натомість, праве крило УСДРП більше схилилося до диктатури (але не січовиків); речники цього крила висловилися за обмеження прав майбутнього конгресу дорадчими функціями і за «мілітаризацію державного устрою на час війни». Соціалісти-самостійники виступили за диктатуру Директорії. Розлад був повний. Справу вирішила Стрілецька рада: її промовці наприкінці наради заявили, що все має залишитись по-старому⁶⁰.

Не спромоглися внести переламу в загальну ситуацію, в песимістичні настрої ні така подія як ухвалення Акту злуки, ні хід і рішення Трудового Конгресу України. Зокрема, на конгресі чимало йшлося не стільки про стратегію державного будівництва, скільки про заходи щодо порятунку. Виступи й державних, і партійних, і військових функціонерів були здебільшого тривожними. На їх тлі оптимізмом виділялася лише позиція С. Петлюри, який вважав наявні сили достатніми для оборони від радянських військ⁶¹.

Завершення роботи Трудового Конгресу України не стало стимулом для нового піднесення Української революції. Навпаки, були наявні всі ознаки її кризового стану. Про тривожність ситуації свідчило, зокрема, те, що розгубилися навіть Січові стрільці – «пропала їхня хвалькувата самовпевненість і хлопчача зарозумілість».

Виявом цього стала пропозиція січовиків запровадити особисту диктатуру В. Винниченка. Останній, за його словами, відмовився на користь С. Петлюри, але ініціаторам такого кроку Головний Отаман не підходив «ні з політичного боку, ні, навіть з військового»⁶².

Численні факти переконливо доводять, що ані Директорія, ані Рада народних міністрів (не говорячи вже про партії) не мали ніякої реальної влади.

Директорія розривалася внутрішніми суперечностями. В. Винниченку і А. Макаренку практично з усіх питань протистояли С. Петлюра та П. Андрієвський. Ф. Швець брав бік то перших, то других. Під час обговорення принципових питань, ухвалення законів, декларацій, заяв «терези», як правило, схилилися на користь В. Винниченка. «Але фактична, реальна політика поза Директорією проводилася тими силами, виразником яких у Директорії були С. Петлюра й П. Андрієвський»⁶³.

З почуттям невимовної гіркоти, не в силах змінити стан справ, Голова Директорії, практично у відчаї, занотовує: «А Петлюра все стає в пози, пумпує на всяких зібраннях, щиро вірячи в себе, як у «національного героя». Цілий місяць пумпує, а війська не має. І нічого, як і торік, для організації його не зроблено. Як і торік, ця людина непомітно для ширшого загалу заграє для всіх фатальну ролю невільного саботажника і предателя. По 4–5 днів не приймає докладів військового міністра, місяць не проводив закону про військові школи, про мобілізацію, про реорганізацію набору. Замість того, приймає прохачок-старушок, роздає їм гроші й велить ходити по Києву і вихвалити Петлюру за щедрість. Реакційність у діяльності наших органів – його справа. Всі помилки військових під його обороною. Розклад армії і прихильність до большевизму – результат одсунення козаків од виборів на Трудовий Конгрес і потурання контрреволюційній старшині. Господи, які ми убогі, коли маємо таких національних героїв, таких випадкових і фатальних людей»⁶⁴.

Перебування Директорії в Києві завершувалося під знаком глибокого роз'єднання українських національних сил. Революція вступала в смугу найтяжчих випробувань, в яких вирішувалася її доля.

Звісно, суперники не полишали надій і на те, що саме їх сторона здобуде в силу дії об'єктивних чинників і дотримання принципової лінії (нерідко то була просто вперта непоступливість) перевагу, і подальший хід подій розвиватиметься за її бажаннями і сценарієм.

Втрачаючи підтримку українських мас, політичний провід УНР змушений був дедалі поклататися на зовнішні чинники, намагався будь-якою ціною залучити їх для втримання своєї влади. Різновекторність же зусиль, досягаючи антагоністичних меж, не могла не вплинути фатально на долю цієї влади, зрештою – всієї державної організації.

В. Винниченко і В. Чеховський, еволюціонуючи вліво, прагнучи зреалізувати «трудовий принцип» (і для них це було виявом щирої вірності інтересам трудового

народу, відроджуваної нації, Української революції), тривалий час сподівалися на порозуміння з більшовиками, радянською владою. Хоча воєнні дії набрали достатньо виразних обрисів уже на зламі 1918 і 1919 рр., Директорія намагалася розв'язати кризу влади передусім дипломатичними засобами.

Найпоказовішою акцією тут стала місія С. Мазуренка до Москви. В складних для радянської Росії обставинах (1919 рік був найтяжчим з точки зору відпору як зовнішнім агресіям, так і намаганням внутрішніх антирадянських сил повалити уряд В. Леніна), надзвичайна місія Директорії одержала сприятливі можливості для укладення вигідного для УНР мирного договору з РСФРР. Проте однією з причин, що завадили досягненню позитивного результату, стала позиція й дії Головного Отамана С. Петлюри, який абсолютно не довіряв більшовикам, вважав замирення з ними не лише принципово неможливим, а й вкрай шкідливим. Володіючи реальною владою, в тому числі над залізничними комунікаціями, засобами зв'язку, він без особливих зусиль зашкодив контактам делегації до Москви з державним центром, урядом УНР, які їх туди відрядили. А відтак українські посланці дедалі більше потерпали від практичної ізоляції, в яку потрапили. Їм не вдавалося звестися з Директорією по прямому дроту чи радіотелеграфом. Вони не могли повідомити про досягнуті домовленості, одержати інструкції щодо дальших кроків, допустимих компромісів і т. ін. Не допомогло навіть втручання на високому наркомівському рівні. Київ упродовж тижнів абсолютно не реагував ні на які звернення⁶⁵.

Тоді голова місії С. Мазуренко погодився на відрядження до Києва кур'єра, хоч і вважав, що в такий спосіб дуже важко предметно вирішувати проблеми, що виникали на переговорах. Хто виконував роль кур'єра місії, з'ясувати не вдалося. Він виїхав з Гомеля і дістався до Дарниці, зайнятої на той час радянськими військами. Однак переїхати на правий берег Дніпра йому не судилося. Потяг, на якому посланець намагався добратися до Києва, незважаючи на великий білий прапор парламентаря, посилено – «ураганно» обстрілювався гарматним вогнем⁶⁶. Природно, і засоби зв'язку, і зброя знаходилися під контролем військових, якими керував С. Петлюра. «Не будучи навіть отаманом, можна зрозуміти, що окремих паровоз та ще під білим прапором не може загрожувати фронтові й його можна підпустити до себе без усякого ризику й страху за військову справу, – роз'ясняв ситуацію В. Винниченко. – Отже значить його не підпускали не через це? А через що?

То знала тільки отаманська влада»⁶⁷.

Співставляючи всю історію з домаганнями С. Петлюри оголошення війни РСФРР, з отаманськими перешкодами у здійсненні дипломатичної місії до Москви, Голова Директорії приходив до важливих, однак дуже невтішних висновків. Пригадавши, що офіційне оголошення війни північному сусіду було зроблено 16 січня 1919 р., В. Винниченко продовжує: «А 1 лютого, се-б-то як раз через обіцяних отаманами два тижні, повстанські українські війська, підпоможені регулярними російськими військами були вже під Києвом. Оголошення війни не підняло духу. Отаманам важно було видерти те оповіщення війни не з військових мотивів, а з політичних. Оповіщаючи війну, вони були більш певні, що до миру не прийде, а, значить, не буде радянської, дійсно народньої влади, яка не потерпить сваволі й усіх гидот отаманів.

Таким чином ці дві сили, – п'ятаковщина й отаманщина, – досягли свого: одна потягла Раду Народних Комісарів у руський націоналізм та імперіалізм, а друга потягла Директорію в контрреволюцію й у жорстокі лапи антантського імперіалізму»⁶⁸.

Висновок багатоаспектний, достатньо категоричний, можливо, не у всіх складових безспірний. Однак достатньо зрозумілий в сенсі того, що за відтворених обставин досягти загального позитивного результату в Москві було елементарно неможливо.

То ж, виходячи з об'єктивного стану справ, передусім, усвідомлення, що захоплення Києва червоними було справою ближчих днів, С. Мазуренко і М. Полоз 1 лютого 1919 р. запропонували оголосити перемир'я на фронті як передумову продовження переговорів про мир⁶⁹.

А на наступному засіданні, 4 лютого, було погоджено текст документа, який телеграмою вирішили відправити в Україну – урядам УНР і радянської України. Його зміст зводився до наступного:

Уряд РСФРР погоджувався виступити в ролі посередника між двома урядами, що вели боротьбу в Україні, на наступних умовах:

- Визнання Директорією принципа влади рад на Україні;
- Визнання нейтралітета України з активним його захистом супроти будь-якого іноземного втручання, яке порушує цей нейтралітет;
- Спільна боротьба проти контрреволюції;
- Перемир'я на час мирних переговорів⁷⁰.

Навколо даного документа в історіографії «ламалося немало списів». Причиною послужили дотичні до проблеми сюжети у їх відтворенні через чотири десятиліття В. Винниченком. Колишній Голова Директорії у «Заповіті борцям за визволення» твердив, що «після довгих і гарячих дебатів у Центральному Комітеті й Політбюро РКП Ленінові вдалося перемогти противників миру з Україною і схилити більшість керівних органів компартії прийняти наші умови. Самостійність і незалежність України була офіційно визнана в відповідній резолюції й мирний договір підписано з боку Росії головою советського уряду В. Леніним та Наркомом закордонних справ Чичеріним, а з боку Української Держави – головою української делегації – Семеном Мазуренком»⁷¹.

Можливо з роками В. Винниченко просто призабув деталі і прифантазував деякі моменти, що видаються неправдоподібними. Вищенаведена домовленість, що телеграфно була відправлена в Україну, він видає за підписаний договір. І хоча В. Винниченко переконує, що в 1920 р. під час звіту йому в Москві С. Мазуренко доповідав «про підписаний договір»⁷², що цей факт офіційно підтверджували й Г. Чичерін, і члени Політбюро⁷³, тексту договору (чи якогось його варіанту, окрім вищенаведеного тексту телеграми), до цього часу ніхто не бачив. Це тим більше дивно, що В. Винниченко стверджує, нібито документ підписали В. Ленін, Г. Чичерін і С. Мазуренко. В біохроніці В. Леніна такого факту не зафіксовано. Та й навряд чи він взагалі міг бути. Хоча в революційний час не надто дотримувалися правових, дипломатичних канонів, видається надто малоймовірним, щоб радянська сторона погодилася на таку вражаючу «протокольну» асиметрію: поставити під надважливим державним документом підписи глави уряду держави і глави надзвичайної місії, просто не наділеного

відповідними повноваженнями. Останнє підтверджується як документом, виданим С. Мазуренкові, так і його неодноразовими покликаннями на те, що він не має змоги продовжувати переговори, не знаючи, що йому в конкретних обставинах може дозволити офіційний Київ. Зокрема, погоджуючись на відправку в Україну телеграми з досягнутими умовами, С. Мазуренко попросив В. Менжинського «передати офіційну заяву Російському Радянському Уряду про те, що він, Мазуренко, не має повноважень Директорії вести переговори з урядом Раковського–Пятакова і що після падіння Кисва він, Мазуренко, складає з себе відповідальність за можливість виконання вищевказаного повноваження. Т. Мазуренко заявляє що Місія УНР просить призупинити подальші переговори аж до отримання директив від свого Уряду»⁷⁴.

Що ж до В. Леніна, то не лише невідомо про його пряму причетність до переговорів, підготовки підсумкового документу, а й до боротьби, яка неначебто мала місце в Політбюро ЦК РКП(б) з українських проблем. Знову таки відомо лише про те, що лідери КП(б)У й радянського уряду України виявляли певну незгоду з лінією поведінки офіційної Москви, допускали, навіть, часом непослух, який детермінувався логікою розвитку подій в Україні. Так що й тут В. Винниченко, вочевидь, дещо змішав акценти.

Не все точно і з передачею того, як і чому договір не потрапив до рук Директорії. За версією В. Винниченка, С. Мазуренко передав текст документа телеграфом до Києва і «попрохав ратифікації Директорією цього великого акту. Його повідомлення прийняв С. Петлюра, який завідував військовим телеграфом, але Директорію про це не повідомив і ратифікації договору, розуміється, не сталося. С. Мазуренко кілька разів домагався відповіді, але не міг дістати її. Він хотів вернутися на Україну, щоб особисто привести заключний договір, але з наказу Головного Отамана С. Петлюри його на кордоні не було пущено в Україну. І таким чином цей величезної ваги для нашої державності акт було сховано від українства і вся дальша боротьба за неї пішла таким нещасливим для нас напрямом. Москва, не діждавшись ратифікації мирного пакту, зважаючи мовчання Директорії за небажання миру, відновила військові дії, зайняла Київ, натиснула на розбиту українську армію і витиснула її за межі України та Польщі»⁷⁵.

До цього колишній Голова Директорії додає, що він довідався пізніше, чому залишений петлюрівськими військами Київ «більше тижня» не займався червоними, що це було зроблено за наказом Москви «не порушувати перемир'я, ждати кінця мирових переговорів»⁷⁶.

Знову багато-які моменти не відповідають дійсності (особиста подорож С. Мазуренка до Києва, хоча він не відлучався з Москви), або не можуть бути підтвержені (вчинки С. Петлюри, накази Москви). Є й хронологічні неспівпадіння: готовий договір не міг ні передаватися телеграмою для ратифікації до Києва, ні бути відправленим з нарочним, оскільки його фізично просто не існувало до 4 лютого 1919 р.

Не хочеться підозрювати В. Винниченка у політичній наївності, чи ж то звинувачувати у свідомій, прагматичній фальсифікації подій, однак деякі його твердження зрозуміти, пояснити важко. Так, скажімо, він продовжував рішуче наполягати на тому, що підписаний між посланцем УНР і керівництвом РСФРР у лютому 1919 р.

договір, стрижнем якого було визнання незалежності України, не просто існував, але й розцінювався В. Леніним, його прибічниками влітку 1920 р. як реально діючий документ. А відтак і його, В. Винниченка, візит, переговори з партійно-радянським керівництвом Росії в 1920 р. були прямим результатом визнання ЦК РКП(б), РНК РСФРР договору з Директорією (це тоді, коли практично на всій території України була радянська влада).

Власну ж незговірливість, чи то пак принциповість, прагнення вибороти реальні важелі для українізації республіки В. Винниченко розцінює як привід, з якого скористалися Л. Троцький, його прибічники і домоглися перемоги над поміркованою щодо України позицією В. Леніна, змогли дезавувувати досягнуті в лютому 1919 р. українсько-російські домовленості⁷⁷.

Однак, повертаючись до подій, пов'язаних із діяльністю місії С. Мазуренка, варто звернути увагу на наступні моменти.

На вже згаданому засіданні переговорників 4 лютого 1919 р. В. Менжинський від імені російської делегації заявив про згоду перенести подальшу роботу до Харкова й пообіцяв негайно передати зміст домовленостей «до відома Директорії й уряду Раковського–Пятакова»⁷⁸.

Невідомо, чи дійшов документ у московському варіанті до Вінниці, а якщо й дійшов, то чи потрапив до рук Голови Директорії. Достеменно відомо, що зі змістом угоди, доповненої харківським РНК і підписаної Х. Раковським, зміг першим ознайомитися член Директорії Ф. Швець аж 10 лютого 1919 р.

У переданому з Харкова документі відразу повідомлялося про згоду на порозуміння з Директорією за посередництва РНК РСФРР і на вироблених у Москві засадах: «Українське Робітничо-Селянське Правительство прийняло братське посередництво Російського Советського Правительства щодо порозуміння з Директорією (про це офіційно було повідомлено наркомат закордонних справ РСФРР⁷⁹) при умові признання таких принципів:

- 1) Директорія визнає советську владу в Україні;
- 2) сувора нейтральність України з активною обороною проти військ антант, Денікіна, Краснова і Поляків;
- 3) спільна боротьба проти контрреволюції.

Ця підстава була прийнята Вашою надзвичайною місією під проводом т. Мазуренка і її Російське Советське Правительство передало шляхом радіо як нам, так і Директорії. Ми вже заявили згоду на прийняття тієї п'ятфори, а також на перенесення переговорів до Харкова з проханням передати Вашій надзвичайній комісії в Москві, що вона на території Української Советської Республіки буде користуватися всіми гарантіями дипломатичної незайманості і можливістю тримати зв'язок із Директорією»⁸⁰.

Далі в документі додавалася оцінка тих процесів, найостанніших подій, які, з погляду радянського уряду України, мали бути врахованими при підході до надісланої угоди:

«Здобуття Києва українськими регулярними советськими військами, перехід на бік советської влади відділів (отамана) Григорієва і інших військових республікан-

ських сил, загальне повстання по всій ще не визволеній Україні під гаслом советської влади очевидно доказують, що робітники і селяни України рішуче стоять на боці советської влади. Ми переконані, що перед цим переконливим фактом Ви будете уважати дальший пролив крові безцільним і безкорисним. Дальший спротив наших (має бути: Ваших) військ тільки затягає громадянську війну та улегшує завдання імперіалістів, які захопили частину української території не тільки на побережжі Чорного моря, але і в Басарабії та на Буковині, збільшуючи економічну руїну, розвалюючи транспорт і затримуючи справу відбудови економічних сил соціалістичного будівництва в Україні»⁸¹.

Закінчувалася телеграма пропозиціями-запевненнями, що походили безпосередньо від РНК України: «Тому ми перекладаєм з нашого боку продовжувати переговори, що почалися в Москві, тепер у Харкові на підставі признання советської влади, конкретна організація якої повинна бути завданням Третього Українського З'їзду Советів. З нашого боку потверджуємо гарантію повної незайманости Вашої делегації, якщо Директорія признає Тимчасове Робітниче-Селянське Правительство в Україні; одночасно зобов'язуємося забезпечити повну особисту безпеку членів Уряду Директорії, а також вільну діяльність партій, що входять до нього. Предсідник Тимчасового Робітниче-Селянського Правительства України, комісар для зовнішніх справ Раковський»⁸².

Ознайомлений з посланням Х. Раковського В. Винниченко, що вже залишав свою посаду в Директорії на вимогу представників Антанти, відреагував вкрай бурхливо. Особливо його обурили слова Голови РНК про гарантії, які будуть надані членам уряду УНР на власній, українській землі. Можливо, через емоції, що переповнювали В. Винниченка, який потрапив справді у відчайдушну ситуацію, він і не помітив, що, крім положень, які приписали в Харкові, в основі то був той самий документ, на який місія С. Мазуренка погодилась у Москві.

Якщо телеграму Х. Раковського з гнівом відкинув В. Винниченко, то, звісно, ще неприйнятнішою вона була для С. Петлюри, його прихильників-отаманів, які від самого початку були проти будь-яких контактів і домовленостей із Москвою. Паралельно з активізацією дипломатичних зусиль, спрямованих на замирення з радянською Росією в оточенні С. Петлюри посилились тягіння до досягнення порозуміння з Антантою, з її репрезентантами, що перебували на Півдні України.

Звісно, перспектива налагодження стосунків з країнами Антанти залежала не тільки і не стільки від прагнень і планів С. Петлюри та його однодумців, скільки від тих, хто, як переможці світової війни, продовжували поставати незаперечною силою планетарного масштабу і впливу.

Навряд чи можна стверджувати, що лідери Антанти поспішали визначитися з підтримкою Директорії. Навпаки, їх дратував і насторожував соціалістичний характер останньої, а понад усе – підняте нею антигетьманське повстання, яке прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж на засіданні «великої п'ятірки» 16 січня 1919 р. прямо назвав більшовицьким, С. Петлюру – авантюристом, а Україну державою, на котру марно покладати надії, бо вона зовсім не була оплотом антибільшовизму⁸³.

Лідери держав Антанти, аналізуючи доступну інформацію, приходили до висновків, що Директорія є не просто «пробільшовицьким» органом, вона латентно опозиційна стабільній владі в країні, владі гетьмана, який зрештою виявив свою лояльність до союзників, а значить, опосередковано вона опозиційна й щодо союзників. Зрештою, вона сепаратистська, адже руйнує російсько-український антибільшовицький блок, що означився. Відтак лідери Антанти дійшли думки, що лише інтервенція військ союзників може запобігти підйому «антисупільних і обмежених націоналістичних елементів, що штовхнуть країну в хаос анархії»⁸⁴.

Отже висадка союзників у південних портах розпочалася як ворожа до Директорії та очолюваного нею руху. Виразником такої лінії був французький консул в Одесі Е. Енно. В нарисі взаємостосунків Добровольчої армії і французького командування, складеному представниками російських антибільшовицьких сил, відзначалося: «Енно займав щодо українського питання позицію визначену і тверду: українці в усіх напрямках визнавалися ним елементом, шкідливим для створення єдиної Росії, а Добровольча армія вважалася єдиним здоровим державним началом на півдні Росії»⁸⁵.

Варто зазначити, що консульські повноваження Е. Енно були досить непевними. Рішенням Ясської конференції, яка відбулася 16–23 листопада 1918 р. за участю представників держав Антанти в Румунії та російських антибільшовицьких сил, він був призначений консулом Франції в Україні та «повноважним представником держав Антанти в південній Росії», тобто йому були делеговані повноваження виступати від імені усіх союзних держав. Сам Енно сприймав свою роль з усією серйозністю. Однак це призначення не було офіційно визнане французьким урядом та урядами інших держав Антанти. На засіданні французького парламенту в кінці березня 1919 р. міністр закордонних справ Франції С. Пішон заявив, що Е. Енно ніколи не був призначений урядом, ніколи не був консулом Франції і ніколи не мав ніяких дипломатичних доручень. Однак тривалий час саме він був уособленням Антанти в Україні.

І Енно, і командування інтервенційного корпусу від самих початків своєї місії були на боці Добровольчої армії, з неприхованим упередженням, недобррозичливістю ставилися до української влади.

Враховуючи це, по суті вороже ставлення до Директорії з боку французького командування і прагнучи бодай скоригувати його, ще 27 грудня 1918 р. Голова Ради міністрів України В. Чеховський направив представнику УНР в Швейцарії Лукасевичу листа, в якому зазначалося, що в Одесі проводиться провокаційна робота з метою викликати загострення відносин між Директорією і Антантою і тим самим скомпрометувати всю українську справу.

Лукасевичу доручалося «дипломатичним порядком, безумовно минаючи пресу», повідомити уряди Антанти, передусім Франції, що УНР готова ліквідувати або взяти на себе ту матеріальну відповідальність або борги, що припадають на неї з цілої суми колишньої Росії, перед Францією і взагалі Антантою шляхом мирного дипломатичного обговорення всіх фінансово-економічних справ; Антанта не має ніякої рації вступати з Україною в конфлікт через свої капітали, оскільки це доцільно врегулювати шляхом згоди, бо кожний конфлікт «може кинути Україну в обійми російського більшовизму»⁸⁶.

Поступово розбираючись в ситуації в Україні, одержуючи докази того, що Директорія – то не більшовицька сила, антантські політики поволі змінювали своє ставлення до неї, хоч їх і бентежили самостійницькі позиції українського проводу. В інтересах західноєвропейців було не розмежування, тим більше – протистояння антимосковських сил, а їх єднання, що на практиці означало б підпорядкування української державності білому рухові. Е. Енно, який не міг збагнути такої «складної діалектики», був позбавлений будь-яких дипломатичних повноважень і відкликаний до Парижа⁸⁷.

Після приїзду до Одеси 14 січня 1919 р. командуючого союзними силами на півдні Росії генерала д'Ансельма та начальника штабу полковника Фрейденберга активізувалися їх стосунки з українцями. Перше ж питання, поставлене генералом д'Ансельмом Е. Енно торкалось того, чи бачив Е. Енно генерала М. Грекова, направленого до Одеси з Києва⁸⁸. Новоприбулі дотримувалися точки зору, що не слід відкидати прагнення Директорії до співробітництва, а намагатися налагодити союз двох місцевих антирадянських сил – українців та Добровольчої армії. Тому з середини січня 1919 р. французьке командування підтримувало відносини водночас з обома сторонами.

При цьому, попри, здавалось би, очевидні стратегічні переваги від союзу з Добровольчою армією, паралельно набирали сили й чинники, що відкривали перспективи для зближення інтервентів з українською владою.

По-перше, це – суперечності між французьким командуванням і Добровольчою армією. Загони добровольців на півдні України виявилися нечисленними та малобоездатними, спроби провести мобілізацію виявилися практично безрезультатними.

Певною проблемою стало призначення військовим губернатором Одеси Гришина-Алмазова, який уважав себе офіцером, підлеглим А. Денікіну, і тому саме з ним узгоджував свої рішення та дії. Але А. Денікін оперував в англійській зоні (Дон, Кубань) і, з французької точки зору, не повинен був мати повноважень для впливу в Одесі. Тобто тут виявлялася й давня елементарна ревність до англійців.

Означене вище говорить на користь того, що передумови налагодження українсько-антантських контактів також мали певною мірою об'єктивну природу, не були лише вимушеною реакцією на наступ більшовицьких військ на Київ, як те постає з багатьох, мабуть, із більшості мемуарних тверджень активних учасників тогочасних подій. До цього слід додати й загальні світоглядні орієнтації та політичні уподобання С. Петлюри – основного поборника зближення з Антантою, діяча, в політичних розрахунках якого зовнішнім чинникам завжди надавалось особливого значення. На цей момент звернув увагу близький соратник Головного Отамана О. Лотоцький, коли писав: «С. Петлюра рішуче заперечував так популярну в деяких політичних колах «орієнтацію на власні сили», що звичайно розуміється як нехтування і відкидання будь-яких закордонних чинників. Він визнає необхідність «допомоги політичної, технічної, економічної» – у визвольній боротьбі, у відбудованні зруйнованого революцією і війнами краю. Ця необхідна допомога здобувається мотивами не ідеалістичними, а надто реальними, матеріальними розрахунками заінтересованих сторін»⁸⁹.

Французьке командування, йдучи на контакти з Директорією, не відмовлялося від мети інтервенції, а лише змінювало тактику. Її сутність сформулював полковник

Фрейденберг: «Франція є непорушно вірною принципу єдиної Росії. Але зараз справа полягає не у вирішенні тих чи інших політичних питань, а виключно в тому, щоб використати для боротьби з більшовиками всі антибільшовицькі сили, в тому числі і сили українців»⁹⁰.

За таких загальних обставин і швидкомінливої атмосфери врешті й дійшло до прямих контактів представника Директорії генерала М. Грекова з командуванням інтервенційних сил. Військовий міністр УНР прибув до Одеси ще 5 січня 1919 р., та перша його офіційна зустріч з французьким генералом д'Ансельмом сталася лише через 10 днів.

Посланець Директорії попросив у Антанти підтримки для протидії більшовикам, зокрема – технічної допомоги. Можна припустити, що саме тоді народився проект документа, який уже в той момент видавався за погоджений і підписаний обома сторонами.

Скоріше за все, один з підготовчих варіантів був добутий радянською розвідкою – це зробив колишній есер і політичний каторжанин Ройтман, що пізніше був покараний на смерть своїми ж за підозрою у зраді⁹¹.

Більшовики, вочевидь, не вивчали питання про те, чи був підписаний документ, чи набув чинності, а поспішили використати його в ідейно-політичній і дипломатичній боротьбі. Вони поширили його серед учасників Трудового конгресу України⁹², а Раднарком України 26 лютого 1919 р. заявив уряду Франції ноту протесту з приводу досягнутих домовленостей, які були спрямовані проти радянської влади в Україні й Росії⁹³.

Як повноцінний документ угода потрапила до серйозних наукових видань⁹⁴, а фактивці «ламали голови» над деякими важкозрозумілими моментами⁹⁵.

Згаданим варіантом документа передбачалося входження Української Народної Республіки на федеративних началах до єдиної і неподільної Росії, яка відроджується; Директорія створює коаліційний уряд, якому передає всі свої права.

Основна увага документа зосереджувалася на використанні українських військ для боротьби з більшовиками: вони мали бути підпорядковані спеціально створеному штабу для наступальних дій проти більшовиків. Штаб формувався б у складі: голова союзницького командування – генерал д'Ансельм, по одному представнику від Добровольчої армії та польських легіонерів.

Начальником штабу передбачалося призначити представника українських республіканських військ генерала Матвіїва. У місцях, зайнятих республіканськими військами, допускалося необмежене формування загонів Добровольчої армії, передбачалося звільнення заручників і ув'язнених добровольців. Знімалася блокада Одеси. УНР зобов'язувалася вжити негайних заходів, щоб не допустити скликання Трудового конгресу, а також створення на своїй території рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Союзницьке командування, в свою чергу, зобов'язувалося сприяти допуску української делегації на мирну конференцію у Парижі, всіма засобами підтримувати УНР в її боротьбі з більшовиками, зокрема постачанням бойової амуніції. З української сторони під документом позначені підписи генералів Грекова і Матвіїва⁹⁶.

З наведеного можна зробити кілька висновків.

По-перше, хронологічно документ народився близько середини, можливо, у другій половині січня 1919 р., десь – до 22 січня – часу скликання Трудового конгресу України.

По-друге, в документі повністю зrealізовано тогочасну (на середину січня 1919 р.) позицію французької сторони.

По-третє, не можна не звернути уваги на те, що до обговорення певних положень, зокрема про відродження єдиної і неподільної Росії, про самоліквідацію Директорії і передачу її повноважень коаліційному уряду, українська сторона була тоді явно не готова. Тим більше – підписати подібні згубні умови вона не могла. В. Винниченко з цього приводу зауважував: «Розуміється, цей «договір», для всякого хоч трошки політично-грамотного чоловіка був просто смішним абсурдом. Яка б «контрреволюційна» не була би Директорія, вона не могла би заключити такого самовбивчого договору»⁹⁷.

Звісно, достеменно знаючи, що Директорією підписано подібного документа не було, В. Винниченко тим не менше обережно писав, що то могло бути «або агітаційним наклепом, або результатом того, що самі большевики мали не зовсім точні інформації»⁹⁸. Однак ще цікавіше те, що Голова Директорії не виключав підписання такого документа за спинами державного проводу генералами М. Грековим і Матвієвим, признаючи, «що руська реакція досить ловко вміє добиватись своєї мети: всадити своїх агентів у ворожий табор, вивідувати все до найменших подробиць і руками цих агентів зсередини пхати собі в пашу – це доказує велику майстерність у провокаційно-шпигунських справах»⁹⁹.

Останній момент-припущення був явно абсолютизований І. Борщакком, іншими зарубіжними, емігрантськими дослідниками, які твердили, що згаданий документ був спеціально сфабрикований більшовиками для того, щоб сенсаційно вплинути на настрої делегатів Трудового конгресу України, посягти в масах недовіру до Директорії¹⁰⁰. Тут знову логічнішою, переконливішою виглядає точка зору В. Винниченка, який з хорошим знанням сутності справи зауважував: «...Коли прослідити з самого початку до кінця на протязі майже одинадцяти місяців усе відношення Антанти до українського питання, то хіба цей договір в основах своїх не є тою програмою, якою керувалась Антанта й особливо Франція в своєму відношенні до української державности? (розрядка В. Винниченка – В. С.).

Нема особливої потреби докопуватись, де саме «вироблялося ця програма: чи спочатку в Парижі, а потім прислано до Одеси «на предмет исполнення», чи одесько-бухарестські майстри й «знавці орієнтальних відносин» змадикували її й послали на «предмет утвердження и одобрения» до Парижу. Важно те, що вона, іменно ця програма, в формі цього договору систематично, настійно й послідовно переводилася в життя як в Одесі й Бухаресті, так і в Парижі»¹⁰¹.

Як завжди, В. Винниченко глибше бачив сутність проблеми, не збочував на другорядні елементи. І, спираючись на його переконливі докази й авторитет, по-четверте, слід відзначити, що означені положення документа були не сфабриковані, а слугували тією реальною платформою, з якої виходила і в наступному французька сторона.

По-п'яте, виходячи з того, що до відзначених питань на переговорах в Одесі й Бірзулі сторони поверталися іще не один раз, інтенсивно дискутували навколо них, згаданий документ підписаний таки не був, зумовивши дальші контакти й пошук прийнятніших рішень.

Невдовзі до Одеси була направлена нова українська місія – міністр преси О. Назарук і міністр народного господарства С. Остапенко. З огляду на несприятливу воєнну ситуацію, перед від'їздом міністри одержали тверді інструкції: погоджуватися на будь-які компроміси для отримання допомоги, крім двох моментів, які повинні були залишатися недоторканими – незалежність УНР і аграрна реформа¹⁰².

Хід переговорів докладно висвітлений у споминах їх учасників, а також у численних дослідженнях. Основні вимоги, які висунув полковник Фрейденберг, що представляв французьку сторону, зводилися до наступного:

- виведення В. Винниченка зі складу Директорії і В. Чеховського зі складу уряду за їх «збільшовичення»;
- тимчасовий вихід з Директорії С. Петлюри як «командира бандитів»;
- УНР зобов'язується виставити проти більшовиків в трьохмісячний термін армію в 300 тис. чоловік, яка підпорядковується верховному командуванню Антанти;
- залучення до української армії в разі нестачі власних кадрів російських офіцерів з Добровольчої армії;
- на час боротьби з більшовиками фінанси і залізниця України мають бути під контролем Франції;
- припиняється війна з Польщею;
- справа державної незалежності України та її західних кордонів вирішується Паризькою мирною конференцією;
- Директорія мала звернутися до Франції з проханням прийняти Україну під протекторат¹⁰³.

На питання О. Назарука про необхідність попереднього визнання української держави Фрейденберг заспокоював його і твердив, що кращого «визнання як підписання цієї угоди, яка тут запропонована, і бути не може.., з добровольцями ви, певне, і самі прийдете до угоди, з питання вашої автономії – ви надто маленька держава, щоб існувати самостійно»¹⁰⁴.

Після завершення місії О. Назарука і С. Остапенка переговори в Одесі продовжував віце-міністр зовнішніх справ А. Галіп, а наприкінці січня туди виїхав А. Марголін – делегат УНР на Паризьку мирну конференцію.

Хід переговорів французького командування з українськими представниками демонстрував загалом неприхильну позицію Франції щодо державності України.

Певну зацікавленість французи виявили хіба щодо пропозицій А. Марголіна про здійснення «федералізації знизу», «побудованої на добровільній угоді, як рівних з рівними, державних ланок, які утворились на руїнах старої Росії». Прагматизм плану полягав у тому, що «питання державного влаштування цих... одиниць може мати швидке і відповідне розв'язання лише шляхом здійснення засад державності і порядку в кожній з них»¹⁰⁵. Як відзначав міністр закордонних справ Франції С. Пішон, створення незалежної Української держави буде можливим за умов, коли цей

національний рух матиме істотну підтримку населення. «Безумовно, ніхто не буде пропонувати Україні відновити союз з Росією до того часу, поки не закінчиться більшовицька криза»¹⁰⁶, – наголошував він. Перекладаючи цю формулу з дипломатичної мови на загальнополітичну, можна говорити, що затягування «більшовицької кризи» збільшувало шанси УНР на її тимчасове визнання, однак у перспективі неминучим мав бути федеративний союз з Росією.

У розмові з представниками російських політичних кіл 1 лютого 1919 р. Фрейденберг заявив: «Формулу петлюрівців – через самостійність до федерації я розумію так: самостійність розвиває національні почуття, зміцнює самосвідомість, так необхідну для підтримки рівноваги в федерації»¹⁰⁷. Торкаючись проблеми співробітництва з Директорією, Фрейденберг відзначив, що головним завданням на той час було врятувати Київ від захоплення більшовиками. «Якщо війська Петлюри можуть це зробити – я їм допоможу, – говорив він. – Якби я мав дві дивізії, я б обійшовся без петлюрівців, але в мене їх немає... Я не боюсь претензій Петлюри; я йому поставлю такий ультиматум: я допоможу українцям, але за це вони зобов'язуються коритися мені безумовно»¹⁰⁸.

Варто наголосити при цьому на прикметних моментах тогочасних українсько-антантських стосунків. Французи, які представляли інтервенційні сили, принципово так і не погодилися на перспективу існування незалежної української державності. Для них визнання УНР було лише вимушеним епізодом, тимчасовим тактичним компромісом. Незважаючи на загалом підозріле ставлення до Директорії, нарікання на її соціалістичний характер, контакти вибудовувалися з прибічниками (посланцями) С. Петлюри, а сам він, отримуючи також чималу дозу критичних закидів, фігурував як реальна сила, на яку робили ставку європейські дипломати і військові у боротьбі з радянською владою.

Однак евакуація Директорії з Києва істотно похитнула сподівання французів на військовий фарт С. Петлюри, зумовила їх прохолодніше ставлення до Директорії. Остання ж, навпаки, зазнавши невдачі в порозумінні з більшовиками, активізувала зусилля щодо пошуків допомоги у Антанти.

Перебравшись до Вінниці, Директорія скликала 4 лютого 1919 р. Державну нараду українських політичних партій та членів комісії Трудового конгресу. На ній були вироблені умови подальших переговорів з французьким командуванням:

- визнання Антантою самостійності України і допущення української делегації на мирну конференцію в Парижі;
- суверенність Директорії;
- забезпечення народного ладу і соціальних реформ в Україні;
- визнання автономності української армії з правом представництва у вищому командуванні;
- недопущення до складу української армії російських офіцерів;
- боротьба з більшовиками лише в етнографічних кордонах¹⁰⁹.

З цими умовами до Бірзули, де продовжилися переговори, 6 лютого 1919 р. було направлено нову делегацію у складі М. Грекова, І. Мазепи, С. Остапенка та С. Бачинського. Посланці УНР мали письмові повноваження підписати договір.

У радянській історіографії було поширене твердження, нібито представники Директорії навіть дали Фрейденбергу хабаря в розмірі 5 млн. карбованців, щоб завоювати його прихильність¹¹⁰. Оскільки посилання на документи ніде не наводили, залишаються сумніви щодо вірогідності подібних тверджень. Та й апетити у французької сторони були незрівнянно масштабнішими. Посол Директорії у Франції і голова української делегації на Паризькій мирній конференції Г. Сидоренко повідомив про умови, на яких уряд демократичної європейської держави погоджувався надати допомогу українцям:

«1. Франція одержує концесію на 50 років на всі українські залізниці.

2. Україна зобов'язується виплатити Франції борги, які залишились їй від царського і Тимчасового урядів.

3. Виплата відсотків гарантується тією частиною доходів від залізниць, яка належить українському уряду.

4. Директорія повинна протягом року сформувати трьохсоттисячну армію.

5. Вся фінансова, торгова, промислова і військова політика України протягом п'яти років від дня підписання договору проводиться під безпосереднім контролем представників французького уряду»¹¹¹.

Українська сторона висунула контрвимоги:

1. Визнання Антантою самостійності України і допущення української делегації на мирну конференцію в Парижі.

2. Суверенність Директорії.

3. Забезпечення народного ладу і соціальних реформ в Україні.

4. Забезпечення українських колоній в Сибіру.

5. Повернення Україні Чорноморського флоту, контроль над яким здійснювало антантівське командування, перевівши частину кораблів за кордон.

6. Визнання автономності Української Армії з правом свого представника в командуванні.

7. Недопущення до складу Української Армії російських офіцерів.

Реакція французької сторони була досить бурхливою, і відповідний епізод увійшов мало не до всіх праць з історії української дипломатії у переказі І. Мазепи: «Фрейденберг спочатку слухав Остапенка спокійно, потім спаленів і відразу ж накинувся на ті домагання в його заяві, що торкалися суверенності Директорії. Ми не тільки вимагаємо, сказав він, усунення Винниченка, Петлюри та Чеховського, але й надалі вважаємо необхідним, щоб зміни в складі Директорії відбувалися за нашою згодою. Для нас ця вимога принципова, і коли на це не погодитись, тоді зайві всякі розмови. Винниченка і Чеховського, додав він, треба вигнати як собак (*chasser comme les chiens*) за большевизм, а Петлюра мусить зникнути сам, бо мовляв, тепер кожний бандит називає себе петлюрівцем»¹¹².

На природні заперечення членів делегації, що Директорії в цілому тільки-но висловив довіру Трудовий Конгрес, тобто український народ, «Фрейденберг продовжував зарозумілим тоном, що, мовляв, Франція і Антанта не мають довіри до Директорії в її теперішньому складі, тому якщо Директорія є виразником волі українського народу, то французьке командування не може обіцяти нам ніякої допомоги: в такому

випадку воно піде і проти большевиків, і проти українського народу»¹¹³. І хоча після відповідних демаршів Фрейденберг змушений був дещо пом'якшити тон розмови, його контрпропозиції, що по суті позбавляли українську владу навіть обмеженого суверенітету на власній території, виявилися знову абсолютно неприйнятними, і делегація без будь-якого результату повернулася до Вінниці.

7 лютого 1919 р. французьке командування видало «Загальний наказ № 28», яким роз'яснювалася мета інтервенції – надання всім благонадійним елементам і патріотам можливості відновлення в Росії «порядку». Про Україну, Директорію в документі навіть не згадувалося¹¹⁴.

Подібний поворот подій викликав у С. Петлюри та його прибічників настрої негайно відреагувати новими поступками Антанті, аби будь-що домогтися допомоги у війні з більшовиками. Хоча проти подальших контактів і переговорів з інтервенційними силами була більшість міністрів кабінету В. Чеховського, вони (переважно соціалісти за партійністю) були вкрай пригнічені (звичайно немало роль тут відіграв факт провалу планів замирення з Москвою), здеморалізовані. Єдине, на що вони були ще здатні, так на те, щоб рефлекторно боронити (бодай про людське око) свою політичну й національну честь.

«Єдиним консеквентним висновком з тої імпотенціальної позиції, яку зайняли українські соціалістичні партії (головним чином у с.-д., а почасти і група с.-р.), було відкликання своїх представників зі складу Директорії і правительства і розв'язання рук українській дрібній буржуазії, яка мала перебрати від соціалістів державну керму й справу переговорів з Антантою: інакшими словами – признання своєї повної поразки, безсилля і нездатности оборонити інтереси революційного селянства і робітництва, – підсумовує П. Христюк. – Соціалістичні партії так і зробили. 9 лютого Центр. Комітет УСДРП постановив відкликати своїх представників з уряду. В резолюції з цього приводу Комітет констатував, що зовнішні сили – «німецький імперіалізм, зрадницький удар з боку Савітської Росії і, нарешті, Антантський імперіалізм, вкупі з Польщею, Румунією і Доном, розбили сили української революції і поставили українську демократію на роздоріжжю». Ще раніш відкликали своїх представників з уряду і українські соціалісти-революціонери. Після цього Кабінет Чеховського остаточно подався в одставку. Члени Директорії й уряду, що не схотіли скоритись постановам своїх партій (С. Петлюра, Ф. Швець, С. Остапенко), заявили про свій вихід з партій. В. Винниченко, голова Директорії, не бажаючи виходити зі складу партії, скористувався нагодою, щоб вискочити з тієї каші, яку заварив своєю безладною політикою й розхльобувати яку не мав найменшої охоти: 11 лютого він вийшов зі складу Директорії, передавши свої повноважності на руки отамана С. Петлюри»¹¹⁵.

Таким чином, для П. Христюка персональні зміни в Директорії і Раді Народних Міністрів постають не як випадковий збіг обставин, не як результат безпардонного тиску, до якого вдалася французька сторона під час переговорів з представниками УНР в Одесі (хоч останнє і не заперечується, його значення не применшується), а як цілком логічне завершення того шляху, на який став провід Української революції,, зрадивши своїм ідеалам¹¹⁶. Це підтверджує і «виправдувальна» стаття у провінницькій «Робітничій газеті» (надрукована вже у Кам'янці-Подільському):

«Мусимо пристосувати свою тактику до надзвичайно важкого часу (який переживаємо), щоб не вийти з нього остаточно роздавленими, знищеними, – писав орган УСДРП. – Присутність на півдні України французького війська, війська буржуазної республіки, робить з неї форпост антантського імперіялізму на сході. Це надзвичайно збільшує сили наших буржуазних кіл і тим самим (релятивно) зменшує наші сили, сили революційної демократії, і без того розбиті, понівечені большевицьким наступом, большевицькою політикою на Україні. Серед таких умов соціалістична влада на Україні вдержатись не може. Це починають вже розуміти большевики. Тепер з безсумнівною вияснюється, що цілий їх похід на Україну мав на меті не визволення українських «робочих і крестян», а завоювання України для того, щоби можна було нею відкупитися від французьких імперіялістів. Через наші голови хочать большевики порозумітись з Антантою за наш кошт. Отже не тільки ми, українські соціалісти, є безсилі проводити у себе свою соціалістичну політику, але й большевики, що мають піддержку в Московщині, бачуть себе змушеними пожертвувати Україною для збереження своєї влади в Московщині. Отже так само, як здатися на ласку та неласку Франції, так само і капітуляція перед большевиками, згода з ними є зрадою українського народу, українського робітництва передовсім.

Перед нами стоїть дилема: або зуміти відкупитися від Антанти (передовсім Франції) і тим зберегти саме своє існування, зберегти нашу самостійність як базу нашого національного і соціального відродження, або дати змогу большевикам продавати нас гуртом і вроздріб, торгувати нами по своїй уподобі»¹¹⁷.

Далі «Робітничка газета» намагалася переконати читачів: якщо не нинішнє керівництво досягне угоди з французами (тобто визнає свою капітуляцію), то це зроблять інші сили: чи то буржуазні, чи то більшовицькі. Це, на думку українських соціал-демократів, цілком виправдовувало їхнє рішення: «Отже, утворення у нас влади з елементів соціально-споріднених з нинішніми правлячими колами держав Антанти, це є, при даних умовах торжества імперіялізму і обезсилення революційної демократії у нас на Україні, одиноким шляхом спонукати держави Антанти до признання нашої самостійності, оскільки набере вона форми буржуазної республіки. Те, що не можемо, безсилі, зробити ми – соціально-ворожі Антанті, – може зробити лише українська буржуазна демократія...»¹¹⁸.

Формування нового кабінету Директорія доручила С. Остапенку, який був палким прихильником порозуміння з Антантою. Незадовго перед тим С. Остапенко вийшов з УПСР, отже виступав тепер як безпартійний діяч. Але сформувати новий уряд на засадах широкої коаліції, на яких було організовано попередній, йому не вдалося. На нараді з Директорією 8 лютого 1919 р. С. Остапенко навіть заявив, що відмовляється від узятого на себе зобов'язання сформувати нову Раду міністрів. Свою заяву він мотивував тим, що УПСР не дозволила М. Шаповалові стати міністром оборони, хоча сам М. Шаповал свою згоду дав і навіть офіційно був призначений на цю посаду Директорією¹¹⁹.

Як це нерідко трапляється в суспільному житті, розрядила ситуацію випадковість (але така випадковість, яка ще рельєфніше висвітлила закономірність всього, що відбувалося).

8 лютого 1919 р. С. Петлюра передав І. Мазепі листа, що його отримав від П. Дідушка, який ще з Києва виїхав у складі української делегації до Парижа і тепер разом з іншими членами делегації чекав у Женеві дозволу на в'їзд до Франції. В цьому листі П. Дідушко писав, що в антантівських урядових колах панують праві анти-соціалістичні настрої, і тому радив подумати над тим, чи не слід в інтересах справи створити бодай тимчасово український уряд з представників несоціалістичних угруповань. І. Мазепа дав прочитати листа іншим відповідальним членам УСДРП.

Наслідки були несподівані: вже другого дня – 9 лютого 1919 р. – Центральний Комітет УСДРП за участі В. Винниченка, В. Чеховського та інших одностайно ухвалив: «з огляду на нові міжнародні моменти в українській державній справі» відкликати своїх представників як з уряду, так і з Директорії. Есери, які після київської конференції перебували на роздоріжжі і не знали, як їм ставитися до формування нового уряду, прийняли аналогічну постанову.

В. Винниченко відразу ж вийшов з Директорії і почав готуватися до від'їзду за кордон. Він мотивував це тим, що в умовах хаотичного життя в Україні не зможе знайти для себе потрібного спокою для літературної праці. С. Петлюра не вийшов з Директорії і надіслав 11 лютого 1919 р. до ЦК УСДРП листа, в якому заявив, що тимчасово виходить з партії. «Сучасна ситуація для України, – писав він у цьому листі, – незвичайно складна і тяжка... я не вважаю для себе можливим ухилитись од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу, перед батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працювати при державній праці»¹²⁰.

Заміна уряду В. Чеховського на уряд С. Остапенка, відхід від справ В. Винниченка кваліфікується М. Шаповалом як поворотний момент в історії Української революції: «Так в середині лютого розбився український політичний фронт, і це стало початком кінця українського визвольного руху. Друга українська революція вступила в добу затяжної і трагічної кризи. Українська молода революційна армія була ще слаба організаційно і ідеологічно. Козаки – селяне і робітники – були настроєні революційно, але старшинство не все думало про соціальну революцію. Петлюра набрав багато «спеціалістів» у штаби. Ці «спеціалісти» думали по-старому і хоч боролись за Україну, але за буржуазну. Молодше і соціалістичне старшинство було за революцію, але впливу на провід не мало. У війську багато мітінговано, але реакційна політика деяких штабів (напр. січового корпусу в Києві, штабу Балбочана на Харківщині, деяких штабів на Полтавщині і Поділлі) з розгонами селянських з'їздів, розпусканням робітничих професійних спілок, з насильствами під закидом большевизму над жидами і т. п., дала великий агітаційний матеріал в руки як большевиків, так і українських їх пів-прихильників (напр. лівих с-рів – боротьбистів і с-д. незалежників). Владу Рад хотіла завести не лиш в своїх цілях Москва, але й українські збольшевичені групи, які агітували українською мовою за українську владу Рад. Ось це й допомогло Москві, бо українське військо почало розпадатися. Ще й присутність в Одесі військ Антанти і поїздки до Одеси представників української влади давали агітаційну зброю проти Директорії. З усуненням революційного уряду і відходом Винниченка з Директорії процес розпаду війська, започаткований трохи раніш, збільшився нечувано, так

що за короткий час під прапором УНР з 400-тисячної армії залишалось все менше і менше»¹²¹.

Звертає на себе увагу цікава деталь: під час кризи влади у Вінниці М. Шаповал намагався відродити Український Національний Союз і відновити його керівні функції. Однак ЦК УПСР (центральної течії) заборонив роботу в цьому напрямі й ініціатива «заглохла»¹²².

Звісно, що відтворюваний В. Винниченком, М. Шаповалом, П. Христюком процес персональних змін у складі Директорії, Ради Народних Міністрів, пояснення, які таким змінам даються, не влаштовують, навіть дратують прихильників С. Петлюри, а то й просто прибічників антисоціалістичних поглядів.

Наприклад, М. Стахів таким чином передає епізод з трансформацією вищих державних інституцій в Україні: «Володимир Винниченко в середині лютого уступив з відповідального становища Голови Директорії УНР. Тоді ж зголосив свою демісію прем'єр Чеховський разом з цілим своїм кабінетом. Сталося це тому, що міг прийти до Уряду УНР більш реалістичний елемент, а не мрійницький типу Чеховського. Така, а не інша була причина відклику членів УСДРП і УПСР з Уряду і Директорії. Це мало уможливити угоду з Антантою і її допомогу для України в її оборонній війні з Сов. Росією, коли одночасно було тоді ясно, що абсолютно ніякого вигляду на дійсний мир з Сов. Росією нема.

... Петлюра знав, очевидно, що в тодішній ситуації нема іншої особи, що могла б заступити його ліпше в державній і військовій роботі, й тому листом з 11 лютого повідомив свою партію, що він тимчасово (тобто доки існує постанова ЦК про відклик членів партії з Уряду і Директорії) виступає з членів партії. Проф. Швець залишився також у Директорії, виступивши з УПСР»¹²³.

Відмовившись оголосити закон про трудові ради, уряд С. Остапенка одночасно приступив до ліквідації вже утворених у процесі революції трудових рад і Рад робітничих та селянських депутатів на місцях як самочинних і незаконних інституцій. Був обраний «твердий» курс на консервативну соціальну й економічну політику, розвинутий якому повною мірою не давали змоги тільки військові поразки – швидка втрата території, підконтрольної Директорії. Міністр земельних справ Є. Архипенко, задоволений з того, що його попередник М. Шаповал нічого не встиг зробити для практичного здійснення земельного закону, накреслив власну програму земельної реформи, що рішуче поривала з «есерівськими експериментами».

Міністр внутрішніх справ Г. Чижевський разом із «особливим комендантом» м. Вінниці М. Ковенком нещадно тероризували пресу, яка виходила в той час у місті. Не тільки російська, але навіть українська соціалістична преса не мала змоги виходити через цензурні утиски. «Робітнича газета» кілька разів була розгромлена спеціальними «цензорами» – ватагами «ковенківських кривошабельників». «Трудова Республіка» – орган ЦК УПСР (центральної течії) – частково через технічні умови, а, головне через цензурні утиски змушена була після виходу одного числа закритися.

Дослідники виявляють чимало документів, у тому числі офіційних, навіть таких, як ухвали Трудового Конгресу України, з яких під час публікацій вилучалися «шкідливі» абзаци. «Так українська дрібна буржуазія складала іспит на свою «спорідне-

ність» з «правлячими колами держав Антанти», намагалась заговорити до імперіялістичних антантських держав «їхньою мовою» і таким чином прихилити їх до ідеї незалежної української держави»¹²⁴.

Великі претензії до уряду С. Остапенка висував І. Мазепа. А найголовніша з них полягала в тому, що Рада Народних Міністрів не спромоглася «за весь час свого існування (до квітня 1919 р. – В. С.) ні на одну декларацію або відозву від свого імени до населення, з яких би було видно програму діяльності цього уряду. В умовах великого революційного руху це була непростима пасивність з боку нового українського провуду, бо до кличів дуже прислухаються маси, і пропаганда потрібна навіть у мирний час. А на Україні була війна і революція.

Цим пояснюється, що саме в ту добу загальна анархія та хаос на українському фронті дійшли до найвищого щабля. За уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавалися на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого в Галичину, і цим вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в запіллі»¹²⁵.

Усе нові й нові зусилля, спрямовані на досягнення угоди з Антантою (С. Остапенко і М. Греков без кінця «подорожували» до Одеси), також не давали жодних результатів, кожного разу зменшуючи надію на те, що порозуміння взагалі можливе.

12 лютого представники Антанти навіть повідомили про припинення українсько-французьких переговорів. Однак катастрофічне становище на фронті змушувало обидві сторони потамовувати амбіції й шукати нового порозуміння. Вже 14 лютого генерал Бертело, який прибув до Одеси 12 лютого, прийняв у себе А. Марголіна і заступника міністра закордонних справ УНР К. Мацієвича¹²⁶.

14 лютого представник французького військового командування при Директорії капітан Ланжерон надіслав прем'єру С. Остапенку листа, в якому вказувалося на необхідність прийняття Директорією маніфесту. У відповідності з ним Україна фактично підпадала під опіку Франції. В листі наводився текст маніфесту, що був продиктований особисто генералом Бертело. Пропонувалося негайно прибути до Одеси комісії з підписаним Директорією маніфестом для детального врегулювання умов угоди¹²⁷.

Зрештою, 17 лютого 1919 р. Директорія, зі згоди уряду і таємно від керівництва соціалістичних партій, надіслала командуючому французькими військами генералу д'Ансельму декларацію, в якій говорилося: «Українське правительство задоволене тим, що благородна Франція, вкупі з другими державами Антанти та Злученими Державами Північної Америки, готова підтримати нас і спільно вступити в рішучу боротьбу з большевиками... Користаючись з нагоди, звертаємось до французького народу та інших народів держав Антанти з закликом допомогти нам в справі остаточного визволення нашої української нації й відбудування української державності».

Директорія просила представників військового командування Франції «безпосередньо взяти на себе керування управлінням України в галузях військовій, дипломатичній, політичній, фінансово-економічній і військовій впродовж всього часу, доки буде проводитися війна з большевиками»¹²⁸.

Однак і за таких обставин, які, здається, могли дещо прискорити українсько-французькі переговори, інтервенти не поспішали вийти на «фінальну пряму». У відповідь на декларацію Директорії від 17 лютого генерал д'Ансельм лише 1 березня 1919 р. надіслав на ім'я С. Остапенка листа, в якому повідомляв, що документ Директорії він відправив до Бухареста на розгляд головнокомандуючого військами в Румунії та Південній Росії генерала Бертело. Далі д'Ансельм писав, що, «взявши на увагу виявлення доброї волі, яку має правительство української зони», він готовий, не чекаючи на відповідь із Бухареста, надати певну реальну допомогу відразу, як тільки С. Петлюра і П. Андрієвський перестануть бути членами Директорії.

Разом із цим листом д'Ансельм надіслав Директорії проект, який у загальних рисах повторював думки, висловлені полковником Фрейденбергом під час переговорів у Бірзулі. В проекті говорилося, що договір укладається між головнокомандувачем союзними силами в Південній Росії та Директорією «для боротьби проти большевизму». Вступ нових членів у Директорію на час боротьби з більшовиками здійснюється за згодою головнокомандуючого союзними силами в Південній Росії. Українська армія щодо своєї внутрішньої організації створює окрему незалежну одиницю, але всі війська «української зони» підлягають єдиному загальному командуванню союзних військ. Союзне командування, говорилося далі, має «контролювати і направляти залізниці» і докладе зусиль «для впорядкування фінансів». Союзне командування допоможе Директорії надіслати українську місію на мирну конференцію і не чинитиме опору економічним і соціальним реформам, «які не будуть порушувати порядку». Союзне командування докладе всіх зусиль, щоб припинити стан війни між Польщею та військами Директорії, і вимагатиме, щоб відповідна міжнародна компетентна комісія встановила умови перемир'я, окупаційні межі, вирішила питання про Львів і т. д. Так само воно подбає про встановлення добросусідських відносин між УНР і Румунією. Місце перебування Директорії буде визначено за згодою із союзним командуванням¹²⁹.

Як видно, французи планували активно втручатися у внутрішні справи України, навіть керувати її політичним життям.

Уряд С. Остапенка вочевидь вже був морально готовий підписати договір із французькими вимогами. Однак бурхливий розвиток воєнних подій завадив цьому. Відсутність у розпорядженні дослідників підписаного, ратифікованого документа призводить до того, що в різних публікаціях аналізуються варіанти, запозичені із мемуарних джерел¹³⁰.

Щоправда перелік і зміст положень договору в принципових моментах тотожні. Однак ще раз варто наголосити, що до офіційного оформлення документа не дійшло. Крім вищезазначеного, згадуються й інші мотиви.

За словами А. Марголіна, «проект угоди був вже виконаний в письмовій формі. Залишалось його тільки підписати. Раптом, зовсім несподівано в останніх числах березня, французькі представники заявили, що переговори про угоду, по телеграфному розпорядженню з Парижа, призупиняються»¹³¹. А через декілька днів після цього відбулася евакуація французів з Одеси. Аналогічну інформацію подає також М. Галаган¹³².

Причини зриву угоди наводяться різні. Значна частина авторів вважають головною з них залишення С. Петлюри у складі Директорії¹³³.

Французьке командування справді надавало великої ваги змінам у персональному складі Директорії. Розглядалися різні варіанти – повна заміна усіх її членів, тимчасовий вихід С. Петлюри, введення до складу Директорії генерала М. Грекова, «хліборобів» (Григоренка), «великоросів» тощо¹³⁴. За будь-якої комбінації Директорія мала бути максимально «слухняним» для Антанти органом. І якби інтервенти мали в Україні реальну силу, могли надати УНР справжню допомогу (а не блефували, що ставало дедалі очевидним), український провід швидше за все виявив би потрібну лояльність і оперативність.

Проте до Вінниці, де перебували Директорія й Рада Народних Міністрів УНР, надходили об'єктивні повідомлення про погіршення становища інтервентів в Одесі, що не викликало в українського проводу великого ентузіазму для поспішного виконання французьких вимог.

Лідери УНР переконалися в найголовнішому – Франція не зможе подати Україні негайну допомогу, навіть якщо угода буде підписана. До цього висновку прийшов після двох місяців переговорів з французами навіть генерал М. Греков. Незалежно від дипломатичних успіхів на переговорах Антанта, на його думку, навіть при бажанні, не могла надати ніякої реальної допомоги Директорії; десант в Одесі був настільки незначний, що не міг утримати бодай Одесу; зброї і одягу, привезених в Україну, французи також не мали; військові частини в Румунії – «більше балачки»¹³⁵.

З іншого боку, українська армія переставала бути для французького командування принагідним союзником. Адже наприкінці зими – на початку весни вона з великою натугою лише оборонялася і, врешті, все одно відступала під ударами більшовицьких військ. У результаті втрачався взаємний інтерес, що раніше зумовлював тяжіння обох сторін до підписання угоди.

Крім того, небезпідставні сумніви щодо щирості французького командування взагалі в справі досягнення угоди з українцями. Створюється враження, що Франція планувала обмежитися стосунками, які дозволили б їй використовувати українські збройні сили і, одночасно, ні до чого їй не зобов'язувала. Як відзначив Бертело в розмові з російськими представниками 13 лютого, торкаючись переговорів з українцями, д'Ансельму «було наказано нічим себе не зв'язувати; твердих обіцянок петлюрівці від французів не отримали...»¹³⁶.

Не дуже визначеною, послідовною була позиція уряду Франції щодо інтервенції на Півдні Росії. Виникає враження, що уряд загалом мало цікавився розвитком подій і надав французькому командуванню в Одесі право діяти на власний розсуд. Не дивно, що поведінка французького уряду в Україні стала предметом гострої критики з боку парламенту Франції вже в кінці березня 1919 р. 24 березня в палаті депутатів відбулися дебати з приводу ситуації в Одесі. Депутат Лафон, критикуючи уряд, заявив: «Ви зараз чіпляєтеся за українців... Ви чіпляєтеся за генерала Петлюру, який, здається, був мало відомий уряду, коли я говорив про нього в грудні. Ви досягли прогресу, але ви чіпляєтесь за Петлюру в момент, коли він розбитий, коли він більше не існує, коли його армія не отримує ніякої підтримки від французьких військ, що

знаходяться в Росії... Далі Лафон звинуватив міністра закордонних справ С. Пішона в підтасовці інформації про українців, яку той надавав. Врешті-решт, депутат рішуче підкреслив: «Українські селяни стали більшовиками завдяки вашій політиці; найбільший більшовицький агент в Європі – це французький уряд»¹³⁷.

Звинувачення С. Пішона підтримав депутат Ф. Буйон: «В той час, як ми хотіли в грудні вести переговори з представниками України, Енно було дозволено публічно поширювати висловлювання, які були справжньою декларацією війни... Українська проблема є найделікатнішою з усіх... Як ви можете хотіти, щоб перед лицем поширення більшовизму вони не вимагали своєї незалежності?.. Більше року Україна пропонує союзникам свою допомогу проти навали більшовиків, її представники зробили всі спроби зацікавити союзників в цій справі. Вже рік, як Україна веде війну; їй достатньо дати зброю, і вона буде врятована. Вся російська проблема таким чином зміниться...»¹³⁸.

З іншого боку, з критикою політики уряду виступили і прихильники А. Денікіна, назвавши її надто «українофільською», а генерала д'Ансельма і полковника Фрейденберга звинуватили в діяльності на користь українців¹³⁹.

Слід відзначити, що на той час, коли розгорталися згадані дискусії, про українців говорили вже більше в минулому часі. Адже українська армія була майже розбита, а спільний російсько-український антибільшовицький фронт не вдалося створити. Тут далася взнаки орієнтація Франції передусім на білий рух. У відповідь на запит генерала д'Ансельма Париж телеграфував командуванню в Одесу наказ «робити спільну справу з російськими патріотами». Тобто вибір було зроблено на користь Добровольчої армії.

Роз'яснюючи політику Франції, міністр закордонних справ С. Пішон у листі французькому послу в Англії Комбону 23 березня писав: «Розчленування нашого союзника не може бути кінцевою метою нашої політики. Тому ми не можемо заохочувати це розчленування, доки жодна з частин Росії не може гарантувати власного існування і розвитку, наша політика (в південній Росії) повинна ґрунтуватися на одній силі, яка тут існує – Добровольчій армії, хоча вона і є посередньою»¹⁴⁰.

Брак союзницької підтримки, їх відмова надіслати в Україну військово-поповнення змусили прем'єр-міністра Франції Клемансо, парламент ухвалити рішення про припинення інтервенції¹⁴¹.

Згідно французьких політиків та військових, стало очевидним, що план інтервенції, зорієнтований переважно на внутрішні сили Півдня Росії, не виправдався. Рішення про евакуацію союзних сил з України значною мірою пов'язувалося з поразками армії УНР та втратою українським урядом Директорії своєї території.

А відтак стає зрозумілим, що всі зусилля С. Петлюри, сил, які він уособлював і очолював, домогтися допомоги від Антанти, зазнали повного краху. Власне, вони з самого початку були приречені на невдачу. Та й увесь хід переговорів не давав підстав для найменшого оптимізму.

Вперте, абсолютно позбавлене гнучкості наполягання на суб'єктивно обраному варіанті, при обмеженому врахуванні різноманіття дії різноспрямованих чинників, без пошуку альтернативних шляхів (нерідко в дипломатії це один з елементів тиску

на партнера) обернулися не лише особистим фіаско фактичного лідера держави, а й величезними випробуваннями для всього її народу.

- ¹ Цит. за: *Литвин С.* Суд історії. – С. 209.
- ² *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. III. – С. 125.
- ³ Там само. – С. 126–127.
- ⁴ *Скоропадський Павло.* Спогади. – С. 134.
- ⁵ Там само. – С. 127.
- ⁶ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – С. 123–124.
- ⁷ Там само. – С. 124.
- ⁸ Там само. – С. 124–125.
- ⁹ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 130.
- ¹⁰ Там само. – С. 151.
- ¹¹ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. IV. – С. 135.
- ¹² Див.: *Савченко В.А.* Симон Петлюра. – С. 205–206.
- ¹³ Там же. – С. 137–138.
- ¹⁴ Див.: *Христюк П.* Назв. праця. – Т. III. – С. 140.
- ¹⁵ Див., напр.: *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 163–165.
- ¹⁶ Крах германской оккупации на Украине. – С. 145.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 143.
- ¹⁹ Там само. – С. 181.
- ²⁰ Там само. – С. 181–182.
- ²¹ Там само. – С. 184.
- ²² *Стахів М.* Україна проти більшовиків: Нариси з історії агресії Советської Росії. – Кн. 2. – С. 19–24.
- ²³ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 185.
- ²⁴ Там само. – С. 186.
- ²⁵ Там само. – С. 186–187.
- ²⁶ Див.: Там само. – С. 187.
- ²⁷ Там само. – С. 188.
- ²⁸ *Кучабський В.* Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969. – С. 212; ЦДАВО України. – Ф. 1078, – Оп. 1, – Спр. 17, – Арк. 1.
- ²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 5.
- ³⁰ Там само. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 117, 131.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. – С. 117–118 131–132.
- ³³ Там само. – С. 118, 132.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. – Арк. 118, 133.
- ³⁷ Там само. – Арк. 117–118, 131–133.
- ³⁸ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 132.
- ³⁹ *Кучабський В.* Назв. праця. – С. 147.
- ⁴⁰ *Коновалець Є.* Причинки до історії української революції. – Б.М., 1948. – С. 13–14.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 134; Спр. 6. – Арк. 57.
- ⁴² Там само. – Спр. 6. – Арк. 60, 83, 88.

- ⁴³ Прохода В. Записки до історії сірих // За державність. Збірник. – Ч. 1. – Каліш, 1929. – С. 88.
- ⁴⁴ Коновалець Є. Назв. праця. – С. 23.
- ⁴⁵ Деникин А. Гетьманство и Директория на Украине // Революція на Україні по мемуарам белых. Репринтное издание. – К., 1990. – С. 168.
- ⁴⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – Ч. 3. – С. 118.
- ⁴⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 1. – С. 118.
- ⁴⁸ Там само. – С. 124.
- ⁴⁹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 244–245.
- ⁵⁰ Там само. – С. 245.
- ⁵¹ Збірник пам'яті Симона Петлюри. – С. 132.
- ⁵² Махно Н. Воспоминания: В 3-х кн. – К., 1991. – Кн. 3. – С. 157–159.
- ⁵³ Телицын В. Нестор Махно: Историческая хроника. М., Смоленск, 1998. – С. 110–111.
- ⁵⁴ Волковинський В. Нестор Махно: Легенди і реальність. – К., 1994. – С. 79–81.
- ⁵⁵ Винниченко В. Назв. праця. – С. 246–247.
- ⁵⁶ Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – С. 215 та ін.
- ⁵⁷ Мазепа І. Назв. праця. – С. 59.
- ⁵⁸ Винниченко В. Назв. праця. – С. 204.
- ⁵⁹ Там само. – С. 83.
- ⁶⁰ Там само. – С. 83–84.
- ⁶¹ Див.: Мазепа І. Назв. праця. – С. 91–92.
- ⁶² Винниченко В. Назв. праця. – С. 233–234.
- ⁶³ Там само. – С. 237–238.
- ⁶⁴ Винниченко В. Щоденник. – Т. 1. – С. 313–314.
- ⁶⁵ Див.: Рєєнт В.П., Симоненко Р.Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень–лютий 1919 р.). – 85 с. – С. 51, 52, 56, 59, 66.
- ⁶⁶ Там само. – С. 59.
- ⁶⁷ Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – С. 229–230.
- ⁶⁸ Там само. – С. 229–230.
- ⁶⁹ Симоненко Р.Г., Рєєнт О.П. Назв. праця. – С. 59.
- ⁷⁰ Там само. – С. 60–61.
- ⁷¹ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – С. 34.
- ⁷² Там само. – С. 35.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ Симоненко Р.Г., Рєєнт О.П. Назв. праця. – С. 61.
- ⁷⁵ Винниченко В. Назв. праця. – С. 34.
- ⁷⁶ Там само. – С. 35.
- ⁷⁷ Там само. – С. 35, 36, 46–48.
- ⁷⁸ Симоненко Р.Г. Рєєнт О.П. Назв. праця. – С. 61.
- ⁷⁹ Там само. – С. 67.
- ⁸⁰ Цит. за: Стахів М. Назв. праця. – С. 51.
- ⁸¹ Там само. – С. 51–52.
- ⁸² Там само. – С. 52.
- ⁸³ Див.: Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 50.
- ⁸⁴ Reshetar Y. The Ukrainian Revolution. 1917–1920. A Study of Nationalism. – N.-Y. 1972. – P. 238.
- ⁸⁵ Очерк взаимоотношений вооруженных сил Юга России и представителей французского командования // Архив русской революции. – Берлин, 1925. – Т. 16. – С. 236.

- ⁸⁶ Цит. за: *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Назв. праця. – С. 52.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ *Маргуліес М.* Год интервенции. – Кн. 1. – Берлин. – 1923. – С. 165.
- ⁸⁹ *Лотоцький О.* На ріках Вавілонських. – Львів, 1938. – С. 49.
- ⁹⁰ *Деникин А.* Гетьманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.–Л., 1930. – С. 181.
- ⁹¹ Див.: *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Назв. праця // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 47.
- ⁹² *Гуковский А.И.* Французская интервенция на юге России, 1918–1919. – М.–Л., 1928. – С. 142.
- ⁹³ Документи внешней политики СССР. – Т. 1. – М., 1958. – С. 81.
- ⁹⁴ Див., напр.: *Гражданская война на Украине.* – Т. 1. – Кн. 1. – С. 554–555.
- ⁹⁵ Див., напр.: *Симоненко Р.Г.* Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 р. – К., 1962. – 440 с.; *Карпенко О.Ю.* Імперіалістична інтервенція на Україні (1918–1920). – Львів, 1964. – 254 с.
- ⁹⁶ Див.: *Гражданская война на Украине.* – Т. 1. – Кн. 1. – С. 554–555.
- ⁹⁷ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 253–254.
- ⁹⁸ Там само. – С. 251.
- ⁹⁹ Там само. – С. 255.
- ¹⁰⁰ Див.: *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Назв. праця. – С. 47.
- ¹⁰¹ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 255.
- ¹⁰² *Назарук О.* Рік на Великій Україні. – Нью-Йорк, 1978. – С. 120.
- ¹⁰³ *Назарук О.* Назв. праця. – С. 125–131; *Остапенко С.* Директория и оккупация Украины // *Черная книга* – Харьков, 1925. – С. 262; *Мазена І.* Назв. праця. – С. 97–98.
- ¹⁰⁴ *Остапенко С.* Назв. раб. – С. 262–263.
- ¹⁰⁵ *Марголин А.* Украина и политика Антанты. – Берлин, 1923. – С. 116.
- ¹⁰⁶ *Carley M.* The French Government and the Russian Civil War, 1917–1919. – Kingston and Montreal, 1983. – P. 120.
- ¹⁰⁷ *Маргуліес М.* Назв. раб. – С. 190.
- ¹⁰⁸ Там же.
- ¹⁰⁹ *Мазена І.* Назв. праця. – С. 100; *Остапенко С.* Назв. праця. – С. 263.
- ¹¹⁰ *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – С. 119.
- ¹¹¹ Цит. за: *Филиппов Н.* Украинская контрреволюция на службе Англии, Франции, Польши. – Москва, 1927. – С. 65–66.
- ¹¹² *Мазена І.* Назв. праця. – С. 100.
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 267–268.
- ¹¹⁵ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 94–96.
- ¹¹⁶ Там само.
- ¹¹⁷ Робітничая газета. – 1919. – 12 лют.
- ¹¹⁸ Там само.
- ¹¹⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 1. – С. 39.
- ¹²⁰ Цит. за: *Мазена І.* Назв. праця. – С. 105.
- ¹²¹ *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 134–135.
- ¹²² Див.: *Христюк П.* Назв. праця. – С. 100.
- ¹²³ *Стахів М.* Назв. праця. – С. 229–230.
- ¹²⁴ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 104.

- ¹²⁵ Мазена І. Назв. праця. – С. 107.
- ¹²⁶ Маргулієс М. Назв. раб. – С. 225.
- ¹²⁷ Христюк П. Назв. праця. – Т. IV. – С. 101–102.
- ¹²⁸ Христюк П. Назв. праця. – С. 101–102; Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 5. – Париж, 1922. – С. 35.
- ¹²⁹ Мазена І. Назв. праця. – С. 112–113.
- ¹³⁰ Див.: Гончар Б.М., Городня М.Д. Назв. праця. – С. 47.
- ¹³¹ Марголин А. Назв. раб. – С. 124.
- ¹³² Галаган М. З моїх споминів. – Т. 3. – Львів, 1930. – С. 221.
- ¹³³ Деникин А. Гетьманство и Директория. – С. 183; Мазена І. Назв. праця. – С. 113; Нагаєвський І. – Назв. праця. – С. 277.
- ¹³⁴ Маргулієс М.С. Назв. раб. – С. 202, 229, 252, 253, 262, 263, 279, 283; Деникин А. Назв. раб. – С. 179–180.
- ¹³⁵ Христюк П. Назв. праця. – С. 108.
- ¹³⁶ Маргулієс М. Назв. раб. – С. 219.
- ¹³⁷ Borschak E. Op. cit. – P. 67–68.
- ¹³⁸ Там само.
- ¹³⁹ Там само. – С. 68.
- ¹⁴⁰ Brinkley G. Allied Policy and French International // The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. – Cambridge, 1977. – P. 329.
- ¹⁴¹ Маргулієс М.С. Назв. раб. – С. 328.

Висновки

Кінець 1918 – початок 1919 року стали справжніми зоряними годинами на життєвому шляху і Володимира Винниченка, і Симона Петлюри.

Голова Директорії, тонко відчуваючи биття пульсу нації, її настрої й прагнення, напрочуд точно розрахував момент антигетьманського повстання, передбачив його масштаб і потужність, очолив могутній суспільний рух проти авторитарно-монархічного режиму, за торжество республікансько-демократичного (народоправчого) ідеалу державного устрою.

Головний Отаман став центром тяжіння політично активних елементів нації, створення республіканського повстанського війська, повів його на штурм гетьманської влади, здобув у ході воєнних дій авторитет ключової особистості в досягненні перемоги.

Людина творча, відповідальна, щира, В. Винниченко краще за всіх інших лідерів Української революції розумів потребу вироблення ефективної суспільної стратегії, визначення оптимальних шляхів зміцнення національної державності, забезпечення зовнішньополітичних гарантій її розвитку. Уловлюючи потужну тенденцію до полівиння мас, разом із ними – значної частини членів українських політичних партій, саме В. Винниченко запропонував перетворення відродженої в ході повстання Української Народної Республіки в Республіку Трудового Народу.

Реалізація такого непростого суспільного проекту була не лише суголосною прагненням переважаючої маси населення України, а й відкривала перспективи досяг-

нення компромісу з її більшовицькими силами, а також давала реальну надію на замиріння з радянською Росією.

С. Петлюра не міг піднятися до усвідомлення всієї складності процесів, які наповнювали життя УНР. Він абсолютизував такий чинник досягнення мети, реалізації поточної політики як військова сила. Остання поставала в його уяві й діях як найнадійніший гарант збереження у власних руках влади у всіх її можливих проявах. Не знаходячи ідейно-теоретичних аргументів-заперечень проти державотворчої концепції В. Винниченка, С. Петлюра на практиці саботував погоджений українською елітою політичний курс, підмінив його запровадженням режиму отаманщини, що почав виявляти свою згубну для УНР дію з перших же днів відновлення республіканського ладу.

«Перетікання» владного впливу від Голови Директорії до Головного Отамана, що почалося наприкінці 1918 р., стало не результатом об'єктивної суспільної потреби чи ж інтелектуальної переваги С. Петлюри, а наслідком посилення у всіх сферах життя військового начала (загалом природного явища у воєнний час).

Використання останньої обставини зіграло вирішальну роль і в сфері, в якій як найбільше треба було виявляти розсудливості, вивіреності, обачності, гнучкості – у виборі зовнішньополітичних орієнтацій, здійсненні дієвої дипломатії. Активно долучившись до зриву можливості полагодування стосунків з радянською Росією, С. Петлюра вперто й безрезультатно намагався завоювати схильність Антанти. Ці зусилля завершилися повною невдачею, поставивши УНР на грань загибелі.

У ході надскладних переговорів з представниками Антанти В. Винниченко залишив пост глави Директорії, вважаючи, що такий крок зрештою сприятиме розрядці напруги, що виникла, і піде на користь народу України.

С. Петлюра міркував зовсім інакше. Він вважав, що більше прислужиться українській справі, якщо будь-якою ціною залишатиметься на своєму посту. З відставкою В. Винниченка відкривалася можливість для виходу його на першу роль в суспільному житті України. Головний Отаман вирішив не упускати шансу. Не могла стримати С. Петлюру навіть виразно неприязна позиція щодо нього з боку командування інтервентів Антанти...

І на відтвореному хронологічному відтинку політик-В. Винниченко, безперечно, виглядає переконливіше, масштабніше, моральніше, суспільно значиміше й результативніше за С. Петлюру, хоча останній не лише впритул наблизився до нього, а й виявився готовим зайняти його місце національного лідера.

V. ВІД СУПЕРНИЦТВА ДО ПРОТИБОРСТВА

Від'їжджаючи за кордон, Володимир Винниченко не думав, що статус емігранта – то для нього назавжди, до кінця життя. У передреволюційні роки він не раз залишав межі Батьківщини, щоб неодмінно повертатися в Україну знову і знову. Реаліст і прагматик в політиці, він не те щоб не тривожився майбутнім, передбачити яке і в цілому, і в деталях було неможливо. В епоху великих потрясінь, що розпочалася, його впевнювала непохитна віра в нові революційні бурі, в докорінні зміни в Європі, що неодмінно позначатся на його Вітчизні.

Ясного плану, звісно, не було. Здавалося, просто треба на якусь мить призупинитися, добре все обдумати і зважити, зайнятися, зрештою, улюбленою творчістю. А там – видно буде. В глибині ж душі жевріла надія – він ще знадобиться рідній нації, якомога прислужиться їй.

Симон Петлюра вперше вийшов на незаперечну першу роль у політичному житті України. Ця роль його не лякала, не гнітила, не бентежила. Він того свідомо прагнув. Для чого? Що він мав зробити? Який слід залишити в історії?

Раніше він над цим не дуже замислювався. Попри незалежний характер і вдачу, все ж більше змушений був іти в фарватері ідеологічних векторів, пропонованих іншими, здійснювати політику, напрямки якої оформлялись в інших головах.

Як бути тепер, коли визначальні імпульси, плани дій мають виходити від нього? Чи вистачить знань, розуму, хисту?..

Боротися, не здаватися, не падати духом – це було безперечним. З цього треба починати. На цьому треба незламно стояти. Цим треба й закінчувати.

Все просто... Та чи в цьому полягали головні відповіді на виклики епохи? Чи є багато тих, хто готовий поділяти таку філософію? Чи прийдуть вони під його знамена, підкоряться його волі, його закликам? Одним словом, чи стане сил?..

Вистояти будь-що. Не віддати долі нації в чужі руки. А там вже й програми викристалізуються, й дорога в майбутнє проясниться.

1. На чолі отаманщини

За всю добу революційного збурення українська земля безжалюбно, люто краялася фронтами найбільше саме в 1919 році. Перебіг подій можна порівняти хіба що з миготінням картинок у калейдоскопі. Чого тільки не було тоді. Здається, що навіть бодай більш-менш синхронізувати протікання динамічних різновекторних процесів, «вловити» їх логіку, збагнути суть і зміст не під силу досліднику. І все ж, рахуючись із усіма очевидними труднощами, гадається доцільним виділити в українському суспільному досвіді 1919 р. неспростовну домінанту – феномен отаманщини.

Це означення було концентрованою характеристикою становища в регіонах України, підконтрольних Директорії. Чимдалі ставало очевидним, що політичний провід УНР, витративши немало дорогого часу, йдучи на поступки, виправдати які історії

(це багато хто розумів уже тоді) буде проблематично, не лише не одержав підтримки з боку Антанти, а й виявився елементарно ошуканим. Та пригнічений моральний стан, розчарування, можливо, ще якимось і можна було пережити. Однак (що незрівняно гірше) – невідворотно й інтенсивно насувалася катастрофа на фронті.

Керівництву УНР доводилось евакуюватись (і знову поспіхом) уже з Вінниці. А Директорія й Рада Народних Міністрів продовжували втрачати підтримку. Почастішали випадки ворожого ставлення до них навіть з боку тих, хто ще донедавна складав кістяк української армії – Січові стрільці. Їх представники, зокрема, 14 лютого 1919 р. заявили Київському виконкому ради про підтримку робітничо-селянської ради й попросили захищати їх в лави Червоної армії¹.

Бюро української преси повідомляло, що з початку лютого кількість перебіжчиків з петлюрівських військ до червоних сягала 300–500 чоловік щоденно².

Факти переходу в радянський табір, створення партизанських загонів, підготовки і здійснення повстань проти влади Директорії містяться не лише в документах більшовицького походження, а й у численних повідомленнях, донесеннях, звітах військового командування різних рівнів Дієвої армії УНР. В архівних фондах збереглися такі свідчення про події в містечках Коростишів, Радомишль і Малин Київської губернії, Проскуріві й Могилеві Подільської губернії, практично на всьому Правобережжі³.

Загрозову тенденцію не могли перервати навіть жорстокі репресії. Маса переходила на бік більшовиків, а «армія Директорії продовжувала розкладатись не днями, а годинами»⁴. Ситуація чимдалі складалася на користь радянської влади.

Зробивши після захоплення Києва двотижневу паузу, підтягнувши й перегрупвавши сили, радянські війська у другій половині лютого 1919 р. здійснили успішні удари в напрямку Фастів–Біла Церква й Кременчук–Знам'янка–Цвіткове.

На початку березня було проведено операції з захоплення Козятина й Бердичева, а невдовзі – й Житомира. У другій половині березня війська УНР не змогли втримати Вінницю і Жмеринку, внаслідок чого фронт був розбитий на дві частини: правифлангову (південну) – тут оперувала переважно Запорозька дивізія в районі Вапнярки; і лівифлангову (західну), де діяли війська УНР переважно вздовж ліній Могилів–Летичів–Хмільник, Житомир–Коростень–Сарни. Між цими частинами вклинились радянські війська.

Однак, використавши концентрацію головних більшовицьких сил на напрямку Козятин–Вінниця, війська Директорії після відповідної передислокації атакували правий фланг червоних і вибили їх з Сарн, Коростеня й Житомира, створивши безпосередню загрозу як Києву, так і тилам 1-ої Української радянської дивізії, що під командуванням М. Щорса вже розгорнула наступ на Жмеринку. Під ударом корпусу Січових стрільців з заходу, з боку Полонного–Шепетівки, опинився Бердичів, тоді як з південного сходу на Козятин розгорнули наступ частини Запорозького корпусу. Війська М. Щорса, що перебували в районі Вінниці між Жмеринкою та Бердичевом–Козятином, у разі здобуття вірними С. Петлюрі силами цих двох вузлових станцій були б відрізані від Києва і опинилися б в оточенні.

Зайнявши 23 березня станцію Бородянка, що за 50 км від столиці, українські полки змусили серйозно похвилюватись радянське керівництво. Останнє лише ціною

відчайдушних заходів, серйозного збільшення сил змогло відбити загопи С. Петлюри⁵. На моральному стані української армії відчутно позначилась і катастрофа антантівських інтервентів на Півдні, які саме в той момент не витримали першого ж військового натиску. Тут здійснило блискавичний наступ угруповання колишнього петлюрівського отамана М. Григор'єва, що перейшов на бік Червоної Армії. Його загін налічував 5–6 тис. чоловік⁶ (в історіографії трапляються й дані про 15–20 тис. «напівпартизанського війська»⁷, однак, гадається, це завищені цифри).

Їм протистояв антантівський десант у 60 тис. забезпечених всім необхідним військових⁸. Проте це не заварило загонам М. Григор'єва раптовим ударом 2 березня 1919 р. ввійти до Херсона (бої тут тривали до 10 березня), 12 березня захопити Миколаїв, а невдовзі й залізницю Березівка–Веселинівка–Воскресенськ, загрожуючи таким чином з півночі Одесі, а з півдня – незахищеному правому флангу південної групи військ Директорії – Запорозькому корпусу. 14 березня (за іншими даними – 15) французьке командування проголосило Одесу в стані облоги. За кілька днів було створено Комітет оборони, однак протягом наступних двох тижнів ніяких активних дій проти сил М. Григор'єва війська Антанти й добровольці (їх було близько 5 тис.) не здійснювали. Це дало змогу радянським військам розпочати наступ на південне угруповання сил Директорії, примушуючи його відходити до Дністра. Внаслідок цього все лівобережжя Дністра, від Могилева-Подільського майже до самої Одеси, в кінці березня опинилося в руках більшовиків.

3 квітня інтервенти Антанти почали панічну евакуацію з Одеси, а за 3 дні до міста ввійшли війська М. Григор'єва.

Тимчасом під натиском радянської армії і у зв'язку з несприятливою стратегічною обстановкою війська УНР 7 квітня залишили Коростень, 12 квітня – Житомир, 17 – Кам'янець-Подільський, 20 квітня – Гусятин і Новоград-Волинський.

Практично паралельно з цими подіями остаточної поразки зазнало й південне угруповання армії УНР. Його головну частину – Запорозький корпус (близько 8 тис. чоловік) було відтиснуто в районі Тирасполя до Дністра. 16–17 квітня війська УНР змушені були відступити через Бендерський міст на румунську територію, де були інтерновані, а їхнє військове майно стало здобиччю Румунії. Друга частина (близько 10 тис. чоловік) обрала інший шлях. Істотне полівіння, практичне «збільшовичення» Південно-Західного республіканського фронту привело до створення 21 березня 1919 р. Революційного Комітету на чолі з отаманом Волохом. Комітет того ж дня оголосив на станції Вапнярка універсал, в якому заявляв, що українське військо стає на ґрунт радянської влади і прагне до миру з радянським урядом. Проте з різних причин Революційний комітет не перетворився на серйозний політичний осередок. З його спроб домовитись з радянським військом нічого не вийшло. У відповідь на пропозицію миру більшовики повели ще енергійніший наступ; окремі українські військові відділи, що перейшли на бік більшовиків, було роззброєно, багато козаків перебито⁹.

Військові поразки змусили українську армію відступити на захід, притиснутись до колишнього австрійського кордону на вузькій смужці північного Поділля й Волині. Наддніпрянська армія розташувалася у районах Луцька (Холмська група), Сарн (Північна група), Рівного (група Січових стрільців) і Крем'яця (Запорозька група)¹⁰.

Миць війська Директорії була підірвана. За 5 місяців війни армія УНР скоротилася з 300 тис. до 30 тис. вояків, з яких не більше 15 тис. були боєздатними¹¹.

Безнадійність ситуації, беспорядність дій керівництва УНР навесні 1919 р. були майже абсолютними: «Опинившись без війська, втративши зв'язок з Одесою, оставлена революційним селянством та робітництвом, остапенківщина розбіглась з Проскурова хто куди: Голова Директорії і Головний Отаман С. Петлюра на Волинь, де ще було трохи республіканського війська під командою «отамана» Оскілка; члени Директорії – П. Андрієвський до Галичини, Швець і Макаренко – застрягли на лінії Ярмолинці – Гусятин; два міністри попали до Кам'янця, кілька опинилось в Галичині, решта зникла була десь без вісти. Так сама себе зліквідувала остапенківщина, а разом ледве не зовсім зліквідувала й українську державність, возглавляему Директорією»¹².

І це зовсім не поодинокі свідчення активного учасника подій, добре обізнаного зі станом справ. Подібну картину змальовував через дев'ять років і І. Мазепа. Він говорив, зокрема, що «бувши в кінці березня 1919 року членом «комітету охорони республіки», який утворився в Кам'янці внаслідок повної анархії для тимчасового виконання функцій вищої державної влади, я бачив на власні очі ту дезорганізацію центральних державних установ, яка в той час панувала, як в тилу армії, так і на фронті. Ще раніш, в середині лютого 1919 року, я був учасником делегації із представників укр. с.-д. і укр. с.-р., що їздила до Козятина для переговорів з командою корпусу Українських Січових Стрільців. Під час цих переговорів вияснилося, що командування цієї найдисциплінованішої частини старалося власними силами, минувши вище командування армії, знайти шляхи для продовження боротьби за Українську Республіку»¹³.

Проте навіть за таких обставин лідери Директорії знехтували ультимативними вимогами ЦК УПСР (центральної течії) і соціал-демократів негайно припинити переговори з представниками Антанти і відновити взаємини з РСФФР на основі визнання радянського устрою Української Республіки Директорією і незалежності та суверенності цієї республіки Радянською Росією¹⁴.

«Те, що почалося після втрати Жмеринки, було майже цілковитою ліквідацією українського фронту, – пише І. Мазепа. – І коли дальша організована українська боротьба ще довгий час не припинялася, то найбільша заслуга в цьому належить Петлюрі. Він в цей критичний момент не втратив голови і не впав в одчай. Навпаки, з великим ентузіазмом і вірою в справу, що були найціннішою рисою його як національного провідника, він непохитно продовжував працювати для організації наступу проти большевиків на північному фронті. Це, на мою думку, спасло український фронт від остаточного розпаду. Без Петлюри, з його популярністю в решті українського війська, український фронт в цей час або зовсім занепав би, або попав би в руки окремих, не об'єднаних між собою різних безвідповідальних отаманів, що заявлялися тоді сотками»¹⁵.

Той стан, яким характеризувалось становище території під офіційною назвою «Українська Народна Республіка», де верховодили отамани «знизу-доверху», аж до Головного Отамана включно, і одержав у історіографії назву «отаманщини».

Сам термін увійшов у політичний лексикон уже тоді, в 1919 р. Ним широко оперували перші історики Української революції – В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та інші. Узагальнюючи їх спостереження і висновки, як і міркування пізніших дослідників, автор даної праці наступним чином окреслив параметри непростого суспільного феномена. Отаманщина – це домінування в реальному житті Української Народної Республіки, в управлінні всіма її процесами, включаючи політичні, державотворчі, економічні, військового начала, аж до його практичної абсолютизації, підміни військовою владою будь-яких і, зрештою – всіх інших регуляторів суспільних відносин і процесів. Чи не найрельєфніше цей український феномен виявився в непокорі армійських командирів різних рангів державному проводові, перманентних виступах проти нього, практиці регіонального сепаратизму, супроводжуваної військовим терором, єврейськими погромами й т. ін.¹⁶

Отаманщина в історичному сенсі стала злим фатумом всієї національної державної організації (й навіть ширше – самої національно-визвольної революції), оскільки зірвала плани будівництва республіки трудового народу, підтримані провідними українськими партіями (переважною частиною тогочасного політикуму), Трудовим Конгресом України (у певному наближенні – «видання» Установчих зборів – ідеалу українства всієї революційної доби).

Висловлене дисонує з позицією деяких авторів, які інакше дивляться й витлумачують непросте явище (звісно, мова не йде про тих, хто не визнає і самого терміна отаманщина і тих життєвих проявів, які ним позначаються – не нав'язувати ж свого розуміння тим, хто апріорі не готовий до наукової полеміки).

Певне поширення має точка зору, яку тривалий час з ентузіазмом відстоює С. Литвин. Палкий апологет С. Петлюри, історик намагається знайти будь-які підстави для того, щоб зняти відповідальність за отаманщину, її історичні наслідки з Головного Отамана. Для цього він, по-перше, намагається явища усього суспільно-політичного життя штучно завузити до одного аспекту – внутрішньовійськового, по-друге, звинувачує у тенденційності В. Винниченка, який начебто з ревнощів, першим розкрив роль С. Петлюри у формуванні отаманщини, по-третє, перекласти провину за бунти проти Петлюри і Директорії на більшовиків (останній чинник настільки гіпертрофується автором, що ставитись до подібних сентенцій всерйоз зовсім не варто).

Однак кілька сторінок, витрачених С. Литвином на описання добре відомих фактів¹⁷, не стільки доводять непричетність Головного Отамана до започаткованої і виплеканої таки ним тенденції, скільки переконують у зворотному. Ті ж дві–три цитати з архівних документів, які наводяться в книзі, свідчать про прагнення С. Петлюри хоча б частково, якщо не приборкати отаманщину, то продемонструвати, що вища політична влада готова на рішучі дії проти тих, хто, користуючись військовою силою, перевищує межі своєї компетенції¹⁸.

Наведеними документами, які зовсім не суперечать змістом і характером давно відомим фактам, С. Литвин ще раз підкреслив, що отаманщина виходила далеко за рамки вузьковійськового чинника. Автор змушений згодитися врешті і з тим, що С. Петлюрі не вдалося впоратися з отаманщиною¹⁹, яка не лише зашкодила військовому будівництву, а й постійно дестабілізувала ситуацію в УНР, зривала її зсередини.

Інший підхід уособлює Р. Коваль – автор, співавтор численних книг-нарисів, укладач документальних збірників про отаманів, так би мовити, місцевого рівня. З досягненнями, думками, висновками енергійного, пристрасного шукача історичних знань широкий загал був ознайомлений завдяки циклам передач на українському радіо.

Вивчаючи події 1917–1921 рр. в Україні, Р. Коваль доходить висновку, що українська, або точніше «малоросійська», інтелігенція в особах М. Грушевського та В. Винниченка не виконала покладеної на них долею ролі перед нацією: «Українська інтелігенція перебувала в наркотичному полоні «передової російської культури». І раз у раз «заганяла у спину національної революції ніж облудної соціалістичної проросійської демагогії». «Кімнатний теоретик» М. Грушевський «не мав наміру одривати Україну од Росії, а Винниченко виступав проти творення українського війська»²⁰. Діячі Центральної Ради гальмували революцію від самого її початку. «Народ хотів проголошення Самостійної України, а Центральна Рада вважала це гасло контрреволюційним і декларувала як найсміливіше своє прагнення автономію у складі Росії.

Народ прагнув війська, а міністри-соціалісти погоджувалися на міліцію. Українці на мітингах і вічах кидали виклик Москві, а Генеральний Секретаріат посилав до Петрограду делегації, щоб узгодити те, що узгодити неможливо... Центральна Рада потонула у безплідних і непотрібних дискусіях із проханням освятити їх державотворчі ініціативи»²¹.

Отже, інтелігенція не розуміла настроїв народу, його інтересів, тому не могла бути його провідником та лідером. «Саме тоді, – продовжує Р. Коваль, – відповідальність на себе взяли українські отамани за справи в селі, волості, повіті, столиці...». Автор переконаний, що «український феномен 1917 р. полягав в тому, що не провід, а так звані темні, насправді покозачені маси – виявили пасіонарність, прагли революційної творчості, були творцями революційної дійсності, саме вони будували на руїнах Російської імперії величну українську державність»²². «Перелякані писаки» (термін Р. Ковалю) були нездатні на це.

Саме тому «українська державність творилась «знизу», народом, а не владою навіть всупереч їй»²³ – підводить підсумок своїм логічним вибудовам Р. Коваль.

Найяскравішим проявом величчя та патріотизму українців він вважає отаманію як доказ самоорганізації українців, «а це означає здатність до життя». Зародилася отаманщина, на думку історика-аматора, не в 1919 році, до чого схилиються більшість фахівців початку і кінця ХХ століття, а в 1917 р., під час формування загонів українського вільного козацтва.

Він дає власне визначення суспільно-політичному феномену як бурхливої української стихії – бунтівної, вогненної, нещадної, здатної змести на своєму шляху ворожу стихію іншого народу. Отаманія – невід’ємна риса національного характеру, завдяки якій українці збереглися як нація. А відтак отаманію потрібно було не критикувати, а очолити.

У цілому схвально оцінюючи український повстанський рух та щиро захоплюючись його керівниками, автор згадує, що були серед отаманів різні люди, в тому числі самозакохані авантюристи. Але інших – вольових, рішучих, сміливих, справжніх патріотів – було набагато більше. До таких імен і привертає увагу читачів та

слухачів Р. Коваль. Серед них М. Григор'єв, Зелений, Кость Блакитний, Гулий-Гуленко, М. Омелянович-Павленко та Ю. Тютюнник. Піддаючи нищівній критиці погляди та особисті якості лідерів Центральної Ради, зокрема М. Грушевського та В. Винниченка, іноді С. Петлюри, публіцист протиставляє їм постаті отаманів, наділених виключно позитивними рисами. Їх образи яскраві, майже ідеальні. Хоча деякі все-таки мали один недолік: своєчасно не зрозуміли небезпеки більшовизму і тому певний час воювали на боці радянської влади як, наприклад, М. Григор'єв чи Зелений.

Підтримуючи Р. Ковалю в актуальності зачепленої теми, далеко не у всьому можна погодитись з методами творення галереї історичних портретів отаманів та отаманщини як явища в цілому.

Головний недолік його публікацій полягає в абсолютизації мемуарних джерел, які лежать в основі розвідок. Некритично поставившись до праць, у яких учасники, очевидці різного роду повстанських акцій «заднім числом» підкориговували факти, Р. Коваль відбирає до своїх творів все, що тільки можна витлумачити позитивно, і емоційно-захоплено подає це у нарисах. Нерідко при цьому допускається відхід від об'єктивної передачі навіть тієї інформації, яка міститься у спогадах. Так факти, які, на погляд публіциста, можуть зіпсувати портрет отамана-патріота, – обходяться, замовчуються. Окрім того, що це веде до деформацій відтворюваних реалій, це ще й вияв ретроспективної несправедливості щодо тих, хто не зміг реалізувати проєктів державотворення через розгул отаманської стихії, а також тих, хто безпосередньо постраждав від погромів, якими, як правило, супроводжувалися бойові шляхи й здобутки більшості отаманів.

Ще один момент, на який варто звернути увагу, це ототожнення Р. Ковалем понять «отаманщина» і «повстанство». Вочевидь, друге поняття сутнісно відмінне, і лише на тій підставі, що керівники повстанців іменувались отаманами, які переслідували часто не тільки суспільні, скільки вузькокорисні, а то й індивідуальні цілі, їх не можна урівнювати. Це все ж різновеликі, навіть різнопорядкові явища.

Гадається, повстанством є сенс іменувати прояви непокори наявній політико-державній системі, більш-менш масового (масштабного) збройного спротиву існуючій владі, прагнення поводитись, діяти за особливими (власними), нерідко специфічними, регіональними правилами («законами»). Це явище загалом характерне для громадянської війни, набрало різноманітних форм, розмаху й гостроти. Основним соціальним елементом повстанців були селяни, а підставою поведінки – невдоволення своїм становищем, несприйняття офіційної політики (або ж її важливих, принципових елементів), протидія їй, пошук і всіляке відстоювання власних інтересів, уподобань, орієнтацій, позицій. Такі повстання мали місце і проти режиму Директорії і проти радянської влади і проти обох влад водночас.

У контексті проблеми, яка розглядається, є сенс вважати повстанство за безпосереднє, логічне породження воєнно-політичного владарювання, що запанувало в Україні з кінця зими – початку весни 1919 р., а відтак і сприймати його слід за невіддільну складову тогочасних суспільних процесів.

Отаманщина як сутність режиму Директорії, як визначальна й найприкметніша її риса, сформувалася поволі. Її витоки легко відшуковуються ще в часи антигетьман-

ського повстання, коли центральними політичними фігурами стали ті, хто спрямував військові дії. Це був, як відомо, Головний Отаман і когорта військових керівників різних рангів, які йому підпорядковувались. Останні дивилися на С. Петлюру як на ключову постать у поваленні гетьманської влади й її заміни на республіканську. А Головний Отаман, дедалі проймаючись вірою у свою месіанську роль, намагався забезпечити побільше переваг у реальній владі підлеглим йому отаманам.

Фактичне формування режиму отаманщини почалося ще в ході антигетьманського повстання. Уже в зверненні Головної команди Українських республіканських військ, очолюваної С. Петлюрою, від 16 листопада було накреслено хоч і не дуже чітку, однак стратегічно ясну програму дій повалення гетьманату, відновлення УНР, повернення до законодавства Центральної Ради²⁴.

Яким же чином забезпечити бажаний результат, в документі нічого, крім природних репресивних заходів щодо керівництва попереднього ладу та тих, хто його підтримував не говорилося. А ось в наказі Штабу революційних військ УНР щодо перебирання влади від гетьманського режиму від 24 листопада 1918 р. після повторення положень попереднього документа йшлося і про механізми реалізації переходу влади і закріплення її в нових руках.

Закликаючи до повсюдної організації військових частин, наказ визначав: «Команду над народнім військом беруть в свої руки в кожному повіті (тут і далі підкреслено мною – В. С.) найстарші чином військові старшини української народности»²⁵. А ось ці командири й одержали звання отаманів. До слова, наказ офіційно підписали відразу два отамани: Головний Отаман С. Петлюра і Начальник штабу отаман Осецький.

Два начальні отамани наказували: «Всім отаманам брати владу в свої руки, при чому, по-перше: владу взяти військовою, адміністративну, судову; і останні дві до того часу, поки Директорія не призначить відповідних особ; друге: всіх зрадників Українському Народові арештувати та поступати з ними по закону військового; третє: не допускати заколоту та запобігати тому негайними воєнними розправами на місці; четверте: Директорія надає повну владу під час боєвих подій командірам окремих частин; за боєвими подіями влада отамана земель така: за головну зраду Українській державі, за військову зраду, за невиконання бойових наказів, за мародерство та грабунки виключно до розстрілу після постанови військового Польового Суду»²⁶.

До цього додавалось досить істотне уточнення: «Мати на увазі, що до влади адміністраційної належать також залізниця, пошта, телеграф та інші інституції в межах земель, зазначених отаманам по згоді меж собою. Шосте: супроти зрадників і ворогів державної самостійности поступати рішучо і безпощадно»²⁷.

При всій само очевидності наведеного як своєрідної концентрованої моделі отаманщини, не можна не звернути уваги хоча б на три найважливіші моменти.

По-перше, Директорія ніколи не ухвалювала рішень про передачу «повної влади... командірам окремих частин». А відтак самовільно сформульована теза може бути кваліфікована як оформлення узурпації влади військовими, ще точніше – отаманами, що спиралися на силу зброї.

Забігаючи дещо наперед, слід сказати, що на спроби Директорії (за часу голокування в ній В. Винниченка) поставити отаманів під політичне державне начало

С. Петлюра реагував дуже нервово, різко, ревно захищав своїх підлеглих отаманів від будь-якої відповідальності, навіть тоді, коли їх провини були безсумнівними.

По-друге, концентрація всієї повноти влади в одних руках явно дисонувала, більше того – прямо суперечила декларованим демократичним засадам відновлюваної УНР. Територіально ж отамани мали ділити владу «по згоді меж собою». Природно, на роль найвагомішої постаті в державі за такої моделі висувався головний отаман.

По-третє, можна припустити, що статус Головного Отамана для С. Петлюри завжди важив більше, ніж статус члена і, навіть, Голови Директорії. З цього погляду, дуже цікавий ухвалений Кабінетом Міністрів Закон про новий склад Директорії від 7 травня 1919 р. Полишимо за дужками весь алогізм (а якщо прямо – всю абсурдність) рішення виконавчого органа влади – з юридичного боку він ні за яких обставин не міг приймати закону формування вищого органу державної влади в УНР. Варто згадати, що Директорію обрав вищий представницький орган – Трудовий конгрес України.

На травень 1919 р. у складі Директорії сталися зміни. Ще в лютому пішов у відставку В. Винниченко. За причетність до заколоту С. Оскілка у кінці квітня проти С. Петлюри останній видалив зі складу Директорії П. Андрійвського. Ось тоді й було ухвалено згаданий закон, який заслуговує на повне відтворення.

«Іменем Української Народньої Республіки

ЗАТВЕРДЖУЄМО: 7 травня 1919 року.

Голова Директорії Петлюра

Члени: А. Макаренко

Член-Секретарь Ф. Швець

Посвідчую: Т. в. о. Державного Секретаря Іван Лизанівський

Ухвалений Кабінетом Народних Міністрів

ЗАКОН

про склад Директорії Української Народньої Республіки

1) Всі постанови Директорії Української Народної Республіки дійсні і законні лише в тому разі, коли в засіданні приймав участь Головний Отаман Петлюра.

2) Для законности постанов і наказів Директорії необхідні підписи двох членів Директорії в тому числі обов'язково підпис Головного Отамана.

3) Директорія має право винести постанову про вихід зі складу Директорії одного з її членів, коли це буде визнано необхідним в державних інтересах.

4) Для дійсности постанови про персональні зміни в складі Директорії необхідні підписи 3-х членів Директорії, в тому числі Головного Отамана.

5) Закон цей ввести в життя по телеграфу.

Голова Кабінету Народніх Міністрів В. Мартос.

Народній Міністр Юстиції Андрій Лівіцький»²⁸.

Як видно, вага Головного Отамана у будь-яких комбінаціях тут виняткова, ключова. Без згоди Головного Отамана будь-які рішення було унеможливлено. Водночас, цим як би прокладався шлях до одноосібної влади знов-таки не стільки очільника Директорії, а Головного Отамана.

Дуже точно модель отаманщини лапідарно охарактеризував В. Винниченко (хоча писав він про це з відвертою огидою й, здавалося, міг без кінця нанизувати епітети негативного спрямування, однак не в спроможності був вичерпно охарактеризувати повторне явище. «Безконтрольність, безвідповідальність, самовладність, нездатність до організації, безпринципність, малоросіяньський патріотизм і безглуздий шовінізм, словом, усі ті риси, якими означалась отаманщина з самого початку, але які в кращих умовах стримувались сторонніми факторами, тепер випнулися, оголились, як смердючі рани, й отруювали круг себе все оточення»²⁹, – щиро обурювався політичний діяч і художник, коли звертався до періоду весни–літа 1919 р.

Велику долю відповідальності за розгул отаманщини несли, за В. Винниченком, керівні центри УНР, в першу чергу Голова Директорії, Головний Отаман С. Петлюра. «Отаманом міг стати всякий, хто хотів, – зазначав автор тритомника про Українську революцію. – Головним отаманом видавалось посвідчення, що такий-то має формувати «загін», йому давалось кілька мільйонів карбованців і новий отаман починав свою діяльність. Ніякого, розуміється, ні відчуту, ні контролю, ні відповідальності за гроші й за свою «діяльність» ці «національні герої» за прикладом «головного національного героя» не визнавали. Формально вони немов підлягали «Головному Отаманові», але, по суті, ця славолюбна «балерина» боялась цих отаманців, запобігала їхньої ласки й не сміла ні за які злочинства покарати цих «героїв», щоб не загубити серед них своєї популярності.

І через це отамани й отаманці вільно розкрадали гроші, пиячили, бешкетували й робили єврейські погроми»³⁰.

Важливо мати на увазі, що в якості політико-правової конструкції отаманщина не мала жодного ідейно-теоретичного обґрунтування. Не було зроблено навіть спроби зробити щось подібне. Як відомо, політики з моменту створення Директорії витратили чимало зусиль, щоб довести переваги одного з двох альтернативних шляхів розбудови УНР – на основі трудового принципу (трудої ради), чи парламентської моделі західного зразка. І на Трудовому конгресі, і на численних державних і партійних нарадах, і на партійних з'їздах, і у пресі весь час точилися гострі дискусії, в ході яких перевагу здобував то один, то інший підхід. Навіть при численних урядових перестановках вважалося, що по чергово перемогу здобувають прибічники саме згаданих несумісних орієнтацій.

Насправді ж до ідейно-теоретичних аргументів ніхто не прислухався, а прийняті на їх основі рішення незмінно ігнорувались. І якщо ця тенденція могутньо виявлялася ще тоді, коли на чолі Директорії був В. Винниченко, то з його відставкою намірам отаманів безоглядно чинити так, як тільки бажалось, уже ніщо не заважало.

Не заперечуючи певної об'єктивної зумовленості феномена, отаманщина як своєрідна, специфічна, переважно кон'юнктурна модель управління суспільними процесами, принаймні, для окремих моментів (скажімо, критичного воєнного стану) могла б розраховувати на виправдання, або хоча б сприйматися з тією чи іншою долею розуміння.

Однак винятковим, надзвичайним прийомом у політиці й державотворенні було надано самодостатньої ваги і характеру, а ще більше – ними було підмінено всі інші

не менш важливі складові функціонування суспільного організму. Інакше говорячи, отаманщина перетворилася на державну політику.

Природно, не просто прихильником, а головним натхненником і організатором у проведенні відповідного курсу був С. Петлюра. І чи не найважливіші суперечності в науковому визначенні ролі С. Петлюри в долі української нації, історії Української революції полягають у правильному співвіднесенні його особистості з політикою отаманщини.

Весна 1919 р. – листопад 1920 р. – це апогей політичної кар'єри С. Петлюри, час, коли він був спочатку неформальним, однак безперечним лідером УНР, потім став законно обраним керівником вищого державного органу республіки і, зрештою, на завершальному етапі Української революції, залишився єдиним функціональним членом Директорії.

Водночас означений період у розвитку УНР якнайбільше асоціюється з «розквітом» отаманщини, її «торжеством». Ось тут і виникають головні проблеми у авторів, які понад усе прагнуть звеличити роль Головного Отамана і, звичайно, витлумачити сутність подій, в центрі яких він опинився, на перебіг яких впливав.

Гадається, є сенс прислухатися до міркувань і висновків біографа С. Петлюри В. Савченка, який на багатьох сторінках своєї книги доводить, що брак військового фаху і здібностей змушував Головного Отамана більше прислухатися до точки зору оточення. З його зміною змінювались і позиції С. Петлюри. Втім була тут і своя «константа». У суперечках між цивільними і військовими політиками Головний Отаман незмінно покладався на останніх, незмінно брав саме їх бік³¹.

В чому ж С. Петлюра виявився неперевершеним і непереможним, так це у нестихаючій боротьбі всередині українського проводу. «Узагалі, – небезпідставно вважає автор, – «внутрішню» історію Директорії можна розглядати як детектив – суцільну шереду змов, заколотів і їх придушень»³². І ось саме тут його герой і виявлявся «на висоті» – «переграв» усіх суперників, ворогів. «Слід віддати належне витримці, волі Петлюри, – читаємо в книзі, – за владу він боротися вмів і хотів. Він блискуче розбиває інтриги недругів, виходить із критичних ситуацій, заколотів, однак вище себе він стрибнути просто не може. Він був вправним політиком, але не «блискучим полководцем», не Александром Македонським... До того ж у жертву успіхам політичним частенько приносились успіхи воєнні»³³.

Важко збагнути, як сприймати написане – як хвалу чи, навпаки, хулу політикові такого рангу як С. Петлюра. Не зупиняючись на сумнівності й суперечливості наведеного твердження, варто звернути увагу на те, що в підтримку більш-менш цілісного образу С. Петлюри – державного діяча, національного провідника – з книги В. Савченка винести непросто, навряд чи взагалі можливо. Він безперестанно (з весни 1917 р.) виключно у військових справах, уперто прагне довести всім, а понад усе М. Грушевському, В. Винниченку, В. Голубовичу, Є. Петрушевичу, колишнім царським генералам російської армії та австрійським генералам УГА, що розуміється на військовому керівництві. Однак, по-суті, він виявився найпричетнішим до провалу процесу українізації армії в 1917 р., нездатним перетворити повстанське військо на регулярні збройні сили УНР наприкінці 1918 – початку 1919 р. Керована Головним

Отаманом Дієва армія не мала гучних перемог, не здійснила якихось солідних воєнних операцій.

Коли читаєш книгу В. Савченка, повсюди натрапляєш на слова «Петлюра розраховував», «Петлюра вірив», «Петлюра вважав», «Петлюра думав» тощо. Однак усе це в основі ніколи, або майже ніколи, не мало істинного раціонального знання, ретельного аналізу розстановки сил, застосування військового мистецтва, науки. А тому втрати й переважали здобутки.

Аналізуючи факти, можна дійти й до ще невтішніших висновків: під керівництвом С. Петлюри армія УНР могла зазнати повного краху значно раніше, ніж це стало насправді, але на заваді цьому ставали аж ніяк не військове керівництво, навіть не героїзм вояків Дієвої армії, а, в одному випадку, непередбачувані, незрозумілі, ба, навіть дивні паузи, які допускали на фронтах то червоні, то білі, або несподівана підмога УГА, яку вибили з теренів ЗУНР, чи стихійні повстання в тилу ворога. Але частіше за все «подарунком долі» ставали суперечки й протиборство в середовищі тих же ворогів, коли їм було просто не до петлюрівців (чинника «другорядного», не визначального). Отож стратегії взагалі не існувало, а порятунок зумовлювався обставинами, непідвладними С. Петлюрі, про які він часто навіть не здогадувався. Звісно, говорити при цьому про військову науку, військове мистецтво не доводиться.

Тим більше, не може бути мови про авторитет влади С. Петлюри в цілому, хоча на його політичну вагу, здавалось би «автоматично» мало спрацювати зайняття ним лідерства в тогочасному українському політичному проводі. Тут, як мовиться, виникають свої нюанси.

Так, вважаючи Директорію нелегітимним органом, яка «здобула на Трудовому конгресі лише подобу народної легітимізації», М. Попович доводить, що «підстави влади Петлюри були блідою подобою цієї блідої подоби демократичної легітимності»³⁴.

На тлі досить непростих рефлексій, що виникають під враженням сентенцій М. Поповича, доводиться лише подивуватися черговому «винаходу» С. Литвина. Звинувачуючи В. Винниченка за зраду засад УНР доби Центральної Ради, коли він пропонував «систему трудових рад як основу створення республіки трудового народу, що вело до більшовицької платформи», історик твердить, що саме «Петлюра волів дотримуватися засад Трудового конгресу, зберегти наступність ідей Конгресу і легітимності влади, ним започаткованої»³⁵.

Кожен, хто хоч трошки знайомий з сутністю роботи, документами Трудового Конгресу України, знає, що основними ідеями Конгресу, які дебатовалися й були загалом схвалені, саме й були ідеї трудових Рад, республіки трудового народу, а логічно вінчав конструкцію той-таки Трудовий Конгрес. І хто перший відмовився від накресленої лінії, саботував процес виборів трудових рад, які б могли в перспективі бути загрозою безконтрольній владі отаманів, був саме С. Петлюра. С. Литвин просто спритно (хтось може сказати й по-шахрайськи) «пересмикує» сутність проблеми. Те, що конгрес в екстремальних умовах визнав Директорію вищим органом влади а С. Петлюра прийшов на керівні позиції в ній після відставки В. Винниченка, С. Литвин вважає достатньою підставою не лише для висновку про легітимність переходу, передачі влади з одних рук в інші, а й для того, щоб вважати легітимним держав-

ницький курс, який С. Петлюра здійснював, неначебто одержавши мандат на це від Трудового Конгресу. Факти ж свідчать про те, що все було «з точністю до навпаки».

На відміну від професійного історика науковець-філософ значно точніше й відповідальніше ставиться до фактологічної канви подій. «Опинившись після Винниченка на чолі Директорії, Петлюра не мав міцного опертя ні серед політиків, ні серед військових. В ході війни Головний отаман то ішов на компроміси з різними самостійними ватажками – Волохом, Стрюком, Оскілком, Балбачаном, Семусенком, Мордалевичем та іншими, – то боровся з їх заколотами і окремих найбільш непокірних, якщо йому вдавалось, навіть розстрілював. Найрадикальніші елементи критикували Петлюру за нерішучість і вимагали диктатури. Петлюра не наважувався на відкриті переслідування неслухняних старшин і радше діяв приховано, покладаючись на спецслужби, організатором і керівником яких був начальник його особистої охорони і контррозвідки Микола Чеботарів.

Через своїх людей Петлюра намагався тримати під контролем і оперативне керівництво армією. Отаман Юрій Тютюнник пізніше писав: «...Петлюра таємно від мене розпочав вести повстанську політику на Україні... Його посланці, ідучи на Україну, все чинили всупереч директивам Штабу, хоча їх підписував він же. Переважно Петлюра використовував з цією метою людей, чия карно-злочинна діяльність була вже доведена Штабом... Ці люди, потрапивши на Україну, воювали один з одним. Вони влаштовували провокації, і взагалі своєю поведінкою виправдовували дану їм назву «бандити». Навіть з урахуванням того, що писалося це вже під контролем чекістів, слова Тютюнника відображають атмосферу в військовому керівництві»³⁶.

Зроблені М. Поповичем висновки-спостереження сутнісно прямо кореспондуються з відзначеними вище заключеннями В. Савченка про те, що найбільше здобутки С. Петлюра мав у боротьбі з суперниками, у відстоюванні особистої влади, із замахами на неї, чи спробами обмежити прерогативи Голови Директорії, який домігся перетворення вищого колективного державного органа на єдиновладдя.

Однак вдумливий аналітик іде глибше в осягнення проблеми, намагаючись не лише констатувати факти, а й зрозуміти їх природу. Результат виходить дуже цікавий: «В психічному складі Симона Петлюри спостерігається певне зміщення в бік егоцентризму, особливо в бік потреби у владі над людьми і подіями. Чи, може, він був травмований несподіваною владою та історичною місією. Егоцентризм не тотожний егоїзму; може, такий егоцентрик поділився б останнім шматком хліба, але не крихтою влади. Звідси і слабке відчуття реальності, що при упертості Петлюри знаходило прояв зокрема у невиправданому оптимізмі; звідси ж, можливо, і потяг до частого в його риторичі жорстокого образу крові і жертви»³⁷.

Незважаючи на те, що С. Петлюрі зі всіх перших осіб революційної доби (М. Грушевський, П. Скоропадський, В. Винниченко) випало найдовше очолювати вищу тогочасну державницьку інституцію – Директорію, в свідомості переважної більшості співгромадян, та значною мірою й у науковому середовищі, його ім'я асоціюється, передусім, зі званням Головного Отамана. Якоюсь мірою це може видатись дивним.

Однак у такому феномені є й своя логіка пояснення. У час головування в Директорії С. Петлюри воєнні питання не просто висунулися на перший план, а стали настільки нагальними, визначальними, що саме від них залежали всі інші, вся доля національної революції і державності. А відтак і звання Головного Отамана, що досить міцно закріпилося за С. Петлюрою, «зрослося» з його ім'ям, здавалося, значило не менше. Адже саме він найбільшою мірою впливав на керівництво збройною боротьбою, що «затіняла» інші аспекти життєдіяльності Української Народної Республіки, функціонування інших державних органів.

Слід констатувати також, що інформація про діяльність Директорії поширювалася надто скупо. Й не буде великим перебільшенням припущення, що в багатьох місцях, на які формально поширювалася її юрисдикція, навіть не знали офіційної назви вищої державної інституції, плутали прізвище її Голови³⁸ тощо.

Звісно, за таких обставин й мови не могло бути про свідоме підкорення владі Директорії, визнання її.

Та й функціонував вищий орган державної влади не дуже стабільно, а роботу його важко кваліфікувати напруженою, результативною. Є згадка лише про єдине засідання Директорії у повному – п'ятичленному – її складі (після відставки В. Винниченка і включення з 12 березня 1919 р. до органу Є. Петрушевича³⁹) в Проскуріві. Здебільшого на засіданнях були присутні три члени Директорії. Так, з документів, що збереглися, видно, що з 11 лютого по серпень 1919 р. С. Петлюра брав участь, і здебільшого головував, на 12 таких засіданнях, а на 8 – був відсутнім. За винятком Є. Петрушевича, подібна пропорція характерна і для інших членів Директорії. Втім, з кінця квітня 1919 р. на засіданнях постійно відсутній П. Андрієвський. До того ж часу він, як і інші члени Директорії, почергово головував на засіданнях⁴⁰.

Тобто, навіть зважаючи на всю складність ситуації, яка вимагала оперативного виконання поточних завдань поза межами Директорії, сказати, що й С. Петлюра, й інші його колеги ставилися до свого функціонування в Директорії, як до найпріоритетнішої справи, можна лише із застереженнями.

Вперше підпис С. Петлюри, як Голови Директорії, в документах зустрічається під 12 березня 1919 р.⁴¹, хоча офіційно він був обраний на цю посаду 9 травня 1919 р.

До цього статусу С. Петлюра, ставши з від'їздом В. Винниченка безперечним лідером Директорії, йшов поступово. Незважаючи на те, що в протоколах іноді йдеться про доповіді «п. голови Директорії»⁴² (чомусь не називається ім'я), в інших випадках він іменується або членом Директорії⁴³, або Головним Отаманом⁴⁴.

Питома вага питань першорядної державної ваги, принципового, стратегічного значення, які розглядалися Директорією, дуже незначна. Крім визначення позиції щодо Антанти, це ще призначення Ради народних міністрів та й, мабуть, усе. Адже інші пункти порядку денного (їх загалом виносило на кожне засідання небагато, часто 2–3) здебільшого торкалися затвердження постанов уряду, кадрових змін, фінансових аспектів. Чимало доповідей і повідомлень брались до відома, або передавались на вирішення до кабінету міністрів.

Спосіб розв'язання навіть тих небагатьох нагальних проблем, від яких залежав державний устрій, політичний курс, воєнне становище УНР, не міг не насторожува-

ти скільки-небудь досвідчених функціонерів-професіоналів. Так уряд В. Чеховського був відправлений у відставку ще 31 січня 1919 р., а новий склад Ради народних міністрів було призначено лише 13 лютого⁴⁵ – розкіш явно не для революційного, воєнного часу.

Юридичні колізії виникли при призначенні уряду Б. Мартоса: наказ і постанова спочатку були підписані (без розгляду на засіданні Директорії) лише двома членами Директорії – С. Петлюрою та А. Макаренком, що були фактично неправочинними. Лише з приїздом через кілька днів Ф. Швеця, який додав і свій підпис до документа, можна було приступати до його реалізації на законних підставах.

Відтак, при всьому бажанні непросто говорити про адекватну статусу роль Директорії у державотворенні, в законотворчій роботі, в авторитетному керівництві суспільними процесами.

Відповідно, подібно функціонував і уряд. Товариш міністра продовольства М. Тимофіїв так характеризував його діяльність: «... Дуже різко посувався параліч влади. Рада Міністрів жила і засідала в вагоні; всі були знервовані і зневірені. Реальної роботи не проводилось майже ніякої. Всі жили чутками й сплітками, котрі невпинно й невтомно переносились з вагона в вагон і утворювали нестерпиму атмосферу взаємного недовіря і дрібного інтриганства...»⁴⁶.

М. Чеботарів доповнює цю картину неодмінними згадками про пияцтво чиновників і військових старшин усіх рангів – а він це спостерігав і занотовував не з допитливості, а, так би мовити, в службовому порядку⁴⁷.

Практична відсутність владної вертикалі в державі (принаймні, її майже ніхто не відчував, не помічав) викликала в учасників революційних дій, що втягнулися в політику, різну реакцію, часом приводила до ініціатив, розрахованих на зміну ситуації.

Так, 21 березня 1919 р. у Вапнярці командування Південно-Західного фронту, виявившись відрізнаним в результаті захоплення червоними військами Жмеринки від основних сил армії УНР, вирішило діяти на власний ризик, створило революційний комітет (отамани О. Волох, О. Загородський, Ф. Колодій). Ревком оголосив, що бере на себе владу в регіоні й переходить на радянську платформу⁴⁸.

На серйозну увагу заслуговує такий епізод в історії Української революції, як Кам'янецький Трудовий конгрес (І. Мазепа називає його повітовим селянським з'їздом), що відбувся 21–22 березня 1919 р. В ньому брали участь близько 100 делегатів від селян, 9 – від Кам'янецької залози й кілька – від робітників. Крім того, до складу зібрання ввійшли члени Трудового конгресу України від Поділля й інших губерній, які в той час перебували у Кам'янці. Почесним головою конгресу обрали М. Грушевського – фактичного редактора газети «Життя Поділля». Керували роботою Конгресу українські есери й українські соціал-демократи.

21 березня 1919 р. за поданням обох соціалістичних фракцій було ухвалено резолюцію «Про внутрішнє та міжнародне становище Української Народної Республіки»:

«1. Директорія повинна негайно зірвати переговори з французьким військовим командуванням в Одесі.

2. Директорія повинна негайно приступити до переговорів з большевицьким правительством Росії й України на таких умовах:

- а) Україна єсть самостійною й незалежною Республікою, в якій вся влада належить об'єднаним Радам Робітничих і Селянських Депутатів;
- б) Українська Республіка може федерувати з соціалістичними державами;
- в) Українська державність має український характер;
- г) Легальне існування українських соціалістичних партій;
- д) Виведення російських військ з України;
- є) Директорія повинна скласти новий Український Радянський Уряд, який тимчасово утворюється по згоді з українськими соціалістичними партіями. Постійний Уряд сформується другим Всеукраїнським З'їздом Робітничих, Селянських і Військових Депутатів.

3. Директорія повинна негайно скласти уряд з двох соціалістичних партій – УПСР і УСДРП – для ведення загальних переговорів.

4. Рішуче домагатися, аби негайно було припинено вивід війська Кам'янецької залози на злочинну бойню і негайно припинено боєві дії на всім фронті»⁴⁹.

Ці постанови мав реалізувати блок українських соціалістичних партій – УПСР (центральної течії), УСДРП й УСДРП («незалежних»). Та саме в день їх схвалення, 21 березня, Директорія і уряд, налякані втратою Жмеринки і наступом більшовиків на Проскурів, а також чутками про «бунтівничо-більшовицькі» настрої та заміри Конгресу, залишили всі урядові інституції, евакуйовані до Кам'янця, і зникли. Опинившись перед фактом розпаду «верховної» влади й уряду, названі три соціалістичні партії разом із Трудовим Конгресом і Козацькою радою місцевої залози утворили «Комітет Охорони Республіки».

До його складу ввійшли: В. Чеховський (УСДРП-«незалежні» організаційно належав до офіційних соціал-демократів) – голова; А. Степаненко (УПСР) – заступник; члени – Волошин (від трудової ради – її було обрано Кам'янецьким конгресом і доручено взяти владу в повіті в свої руки), Грищенко (УПСР, від залози), Казимирів (від залози), І. Лизанівський (УПСР), Свистун, І. Мазепа (УСДРП), І. Романченко (УСДРП), М. Ткаченко (УСДРП-«незалежні»), Є. Малик (безпартійний соціаліст – секретар). М. Грушевський відмовився взяти участь у комітеті, мотивуючи це тим, що поспішає за кордон.

22 березня 1919 р. комітет видав повідомлення, в якому говорилося: «З огляду на дезорганізацію державного апарату і можливі через це заворушення і порушення спокою – представники Української Соціально-Демократичної Робітничої Партії і Української Партії Соціалістів-Революціонерів, купно з представниками Селянського Повітового З'їзду Кам'янецького Повіту на Поділля, а також представниками Кам'янецької Залози, утворили для тимчасового представництва центральної влади Республіки Комітет Охорони Республіки в складі – по два представники:

1. Від Центрального Комітету УПСР,
2. Від Центрального Комітету УСДРП,
3. Від Кам'янецької Трудової Ради, обраної на Кам'янецькому Селянському З'їзді,
4. Від Козацької Ради місцевої залози.

Завдання Комітету: 1. охорона порядку і спокою; 2. розпорядження ріжним установам; переговори з Директорією про негайне припинення переговорів з французь-

ким командуванням в Одесі і розпочаття переговорів з Радянським Правительством України на основі:

а) визнання Радянським Правительством України, а також Російським (Правительством) самостійності й не залежності Української Соціалістичної Радянської Республіки;

б) українського характеру державности України;

в) легального існування українських соціалістичних партій;

г) виведення російських військ з України;

д) складення нового Правительства України до остаточного сформування його на Другому Всеукраїнському З'їзді Рад Робітничих і Селянських Депутатів»⁵⁰.

Передбачалось припинення військових дій і безперерйне функціонування адміністративних установ. Щоб зберегти від остаточного розвалу міністерські апарати, які перебували без міністрів у Кам'янці, і щоб бути готовими, на випадок потреби, цілком взяти державний провід у свої руки, комітет призначив до міністерств своїх комісарів. Встановлювались тісніші зв'язки з військовими частинами, що перебували в Кам'янці, з робітництвом і селянством. Симпатії останніх були на боці комітету: в день його створення можна було бачити на вулицях Кам'янця робітників із червоними стрічками на грудях. Місцева організація більшовиків виявила бажання ввійти в контакт з комітетом. Прагнення комітету примиритися з радянським урядом України і недвозначне визнання Української Соціалістичної Радянської Республіки викликали його підтримку революційним козацтвом, селянством і робітництвом. Розрахунок полягав у тому, що або Директорія виконає те, що накреслив Комітет охорони республіки, або, якщо вона остаточно розвалилась чи намагатиметься чинити опір, комітет самостійно втілить у життя програму миру й створення у порозумінні з більшовиками, спільного тимчасового уряду єдиної Української Радянської Республіки (зліквідувавши Директорію).

Та все одно ситуація була не цілком зрозумілою і сприятливою для неухильного і рішучого втілення накресленої лінії в життя. Передусім залага, яка підтримала комітет, була нечисленна. В Кам'янці було чимало військових, що виявляли «отаманські» настрої; з природних причин вороже поставились до комітету (їм не обіцяла нічого втішеного перспектива Радянської України) урядовці міністерств. Невідомо було, які сили могли використати для протиборства з комітетом члени Директорії, уряду С. Остапенка.

Для встановлення контакту з членами Директорії Комітет охорони республіки спорядив спеціальну делегацію, яка дізнавшись від П. Андрієвського про плани збройної ліквідації «незаконного узурпаторського гуртка», запропонувала мирно залагодити конфлікт на основі сформування нового, лівішого за складом уряду.

Не бажаючи зайвого пролиття крові, Комітет охорони республіки 26 березня 1919 р. вирішив саморозпуститися. Наступного дня про це спеціально було повідомлено відповідним документом. В ньому, зокрема, говорилося: «Стоючи твердо на своїй основній позиції щодо зміни дотеперішньої політики в напрямку розриву з французьким командуванням і початку в найбільш вигідний для Української Республіки момент переговорів з большевицьким правительством, Комітет вважає, що при даних умовах

унормованого державного життя переведення відповідного впливу на правительство мусить перейти знову безпосередньо до рук політичних партій, що стоять на платформі Комітету.

Дальше існування Комітету в його нинішній формі в дану хвилю не тільки не сприятиме осягненню зазначеної мети, але лише може цьому перешкодити, оскільки встановлятиме двоєвластя, що, дезорганізуючи громадянство та армію, може тільки до решти підірвати сили армії Української Народньої Республіки і цим пошкодити визволенню українського народу з-під чужоземного панування.

З огляду на все зазначене Комітет Охорони Республіки оповіщає населення, що з дня 28 місяця березня 1919 р. діяльність Комітету припиняється.

Комітет Охорони Республіки закликає всіх громадян Української Народньої Республіки заховувати спокій та порядок, здійснюючи свої політичні стремління організованим шляхом через політичні партії»⁵¹.

Однак частину членів комітету було заарештовано і звільнено лише після особистого втручання С. Петлюри, котрий, очевидно, вже планував зміну складу уряду. Останній було просто неможливо утворити без лідерів українських есерів і українських соціал-демократів, причетних до діяльності Комітету охорони революції.

Щоправда, І. Мазепа (він також був заарештований) подає історію з репресіями в дещо детективному ключі – як наслідок низки прикрих непорозумінь, за якими не проглядало серйозних намірів таборів, що суперничали.

Проте з цим нелегко погодитись. А в чомусь погоджуючись, можна тільки зайвий раз уявити, якими були масштаби безладу, коли одні члени Директорії наказували арештовувати «заколотників», інші цього не дозволяли зробити або після арешту звільняли і т. ін.⁵²

У ті дні стався і такий феномен, як «збільшовичення» Січових стрільців. Відчуваючи неприхильне ставлення з боку селянства, не бажаючи протиставляти себе трудовому народові, стрільці видали спеціальну декларацію. В ній, зокрема, наголошувалось, що Січові стрільці будуть «слухняним військом кожного українського народоправного правительства, яке стоятиме на платформі самостійности Української Народньої Республіки й признання Українському Народові всієї землі в його розпорядимство. Щодо форми влади, то Січові Стрільці були тими, які охороняли Трудовий Конгрес Українського Народу в часи, коли він не виявив був свого обличчя, а тепер, коли представники українського трудового народу знов підтвердили, що стоять на платформі самостійности Української Народньої Республіки, Січові Стрільці з тим більшим запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок.

Стомлені тяжкими боями, змучені недовір'ям народу, який несправедливо думав, що Січові Стрільці схочуть піддержати ті сили, які стремлять до поневолення українського трудового люду, Січові Стрільці відійшли, щоб переорганізуватись і з новими силами рішуче і твердо, як все, ударити на всіх, хто б посмів посягнути на здобутки революції Українського Народу.

З народом йшло, іде й буде йти Січове Стрілецтво»⁵³.

Цей документ підписали отамани Є. Коновалець, А. Мельник та О. Назарук.

М. Тимофіїв в довірчому листі до Є. Чикаленка розцінив цей епізод як підготовку військового перевороту з метою встановлення диктатури С. Петлюри, який був втаємничений у задуми січовиків. Однак на такий розвиток подій не зважались, хоча прозорою перспективою політики були дуже налякані⁵⁴.

«Так в різних місцевостях одночасно з'явилися симптоми, які вказували в суті річи на одне й те ж – на повне банкрутство реакційної політики Директорії, на необхідність рішучих змін в тій політиці, на бажання широких верств української демократії звільнитись з-під впливу Остапенківщини, – робить категоричний висновок П. Христюк. – На жаль, та частина соціалістичної української революційної демократії, яка була на терені Директорії, не виявила (і не могла виявити через свою дезорганізацію) стільки революційної сміливості, сили і духовної міці, щоб, прийнявши на увагу ті симптоми, одним рішучим ударом зліквідувати гнилий, скомпрометований, бездарний директоріянський центр і утворити на місце його новий – повний сил, енергійний, справді революційний, нерозривно зв'язаний з робітничо-селянськими масами центр української революції»⁵⁵.

Близькими за тональністю є й міркування М. Шаповала з приводу тогочасного моменту: «Ціла Україна йде наліво, а урядова політика направо! Дрібнобуржуазна українська інтелігенція рішуче не розуміла тоді духу часу, лізла до Антанти, думала старими думками, а народні маси, сколихнуті другою українською революцією, насичені жахливими спогадами про недавню гетьманщину, поривались на соціальну революцію, на ту проблему, яку оповістила Директорія у Києві, – до трудової влади. Чим жив народ – ясно: він дихав соціальною революцією. А політика влади? Уряд Остапенка дрібнобуржуазний вів до Антанти, яка, проте, не хотіла чути про самостійну Україну, лише вимагала реакційного курсу під проводом російських монархістів.

Хіба це не була небезпека для самої революції? Так, на чолі української революції став контрреволюційний уряд. Ось через що виник і Комітет Охорони Республіки в Кам'янці, і Революційний Комітет (на ст. Вапнярка), і постанова січових стрільців»⁵⁶.

Як і в інших випадках, відмінно оцінює значення виникнення і діяльності Комітету охорони республіки І. Мазепа. Він пише: «На жаль, відповідальні представники партії есерів, як і незалежних соц.-демократів, не задумувалися над тим, чи можна було справді утворити в той час на Україні свою власну скільки-будь міцну «радянську владу», маючи до розпорядимості здебільшого таких ідеологів та організаторів українського «радянства», як Голубович, Ткаченко, Жуківський і багато інших.

Поза всім цим Комітет Охорони Республіки не залишився без наслідків. Не вважаючи на своє коротке існування, він розмежував дві доби боротьби 1919 року. Можна сміливо твердити, що в великій мірі під впливом Комітету Охорони Республіки Петлюра нарешті відійшов від правого українського табору і енергійно взявся за творення нового уряду, який би «не мав нічого спільного» з попереднім збанкрутованим урядом Остапенка»⁵⁷.

Симон Петлюра не міг не враховувати, що праві українські сили намагалися весь час усунути його з чільного місця в керівництві УНР⁵⁸. Тому після відставки В. Винниченка й було ухвалене рішення, що члени Директорії на засіданнях головуєть по черзі. Одночасно для обмеження повноважень С. Петлюри як Головного Отамана

(його весь час звинувачували у некомпетентності) було утворено інститут Наказного Отамана. Цю посаду обійняв генерал М. Греків, а двовладдя в командуванні військами мало лише негативні наслідки. С. Петлюру було обрано Головою Директорії 9 травня 1919 р., коли П. Андрієвський і Є. Петрушевич уже виразно відмежувалися від трьох інших членів вищого державного органу (С. Петлюри, А. Макаренка і Ф. Швеця)⁵⁹.

«Але розходження між Петлюрою і правими українськими групами особливо загострилися після того, як сталися згадувані події в Кам'янці, – пише І. Мазепа. – Петлюра з його революційним темпераментом не вкладався в рамки того бюрократично-консервативного способу думання, яким визначалися тодішні провідники правих українських груп. Тому коли Андрієвський разом з урядом Остапенка став на шлях репресій супроти учасників Комітету Охорони Республіки та їх однодумців, Петлюра поступив інакше: він покликав соціялістів до праці в уряді»⁶⁰.

Переправлені з Кам'янця до Рівного члени Комітету охорони республіки (есе-ри і соціал-демократи) із заарештованих перетворилися на учасників переговорів з С. Петлюрою та А. Макаренком (П. Андрієвський і Є. Петрушевич перебували в Галичині, а Ф.Швець постійно курсував між Рівним і Галичиною), навіть більше – на сторону, яка почала диктувати умови співпраці. Перед тим, як дати згоду на вступ до кабінету, українські соціалісти-революціонери (емісари ЦК партії) й українські соціал-демократи (ЦК партії) склали 5 квітня 1919 р. спеціальні умови щодо прав майбутнього кабінету, його взаємовідносин з Директорією та реорганізації складу самої Директорії. Їхній зміст, поданий як ультимативна вимога С. Петлюрі, був таким:

«І. Директорія. 1. Директорія складається з слідуючих членів: Голови, Отамана С. Петлюри, і по одному представнику – від Галичини, УПСР і УСДРП; 2. Директорія затверджує закони тільки після ухвали їх Радою Міністрів; 3. Директорія репрезентує суверенність УНР на вні, при чому всі відповідні акти контра-сигнуються Міністерством Закордонних Справ; 4. Для Директорії встановлюється цивільний лист, який проходить по згоді з Радою Міністрів; 5. В сфері управління члени Директорії видають свої розпорядження тільки через відповідні міністерства; 6. Всі члени Директорії рівноправні; 7. Повноправний кворум Директорії складається з трьох членів.

II. Рада Міністрів. 1. Прем'єр-міністр призначається по згоді з партіями українських соц.-рев. і укр. соц.-демократів і формує кабінет в порозумінні і за згодою цих партій; 2. Політична Рада Міністрів складається з таких міністрів: міністр внутрішніх справ, закордонних, військових, земельних, народного господарства, фінансів, юстиції, праці й освіти; 3. Рада Міністрів сама визначає місце своєї резиденції; 4. Права і обов'язки військового міністра определяються положенням про польове управління війська у військовий час; 5. Всі кредити на військову справу проводяться тільки через Раду Народніх Міністрів»⁶¹.

Соціалістичні партії висунули умови і щодо конкретних політиків, зокрема запропонували виключити зі складу Директорії П. Андрієвського і Ф. Швеця – осіб, які скомпрометували себе прихильністю до правих поглядів. Але ті не підкорилися відповідним партійним рішенням. Щоправда, під час подій, пов'язаних із форму-

ванням нового кабінету, П. Андрієвський зробив заяву про відставку. Цим, начебто, скористались і не стали надалі вважати його членом вищої державної інстанції, хоча він невдовзі від заяви відмовився і продовжував іменувати себе членом Директорії⁶². Останнє, мабуть, мало кого непокоїло, оскільки ніхто більше не був зацікавлений, щоб Директорія збиралася й функціонувала у повному складі. Понад усіх це влаштувало С. Петлюру, який дедалі більше зосереджував владу в своїх руках.

Щоправда, І. Мазепа згадує, що під час першої зустрічі соціал-демократів з С. Петлюрою той дуже гаряче доводив, що П. Андрієвського і Ф. Швеця варто вивести зі складу Директорії, а замість них включити Б. Мартоса і М. Ковалевського⁵¹. Але, судячи з усього, то був лише емоційний епізод.

Порівняно з позиціями Комітету охорони республіки висунуті на переговорах у Рівному вимоги були свідченням готовності лідерів УПСР (центральної течії) і УСДРП до чергового компромісу. Справді, згідно з планом реорганізації влади, Директорія залишалась (хоч і в зміненому складі) під головуванням того самого С. Петлюри; про радянську владу вже не було й згадки (замість неї знов виринули трудові ради з контрольними функціями); про мир з радянським урядом України так само не було вже мови, натомість говорилося тільки про бажання миру з радянською Росією; нарешті, про припинення переговорів з Антантою нічого не було сказано, навпаки – переговори ті легалізувались⁶³.

Схоже, що С. Петлюра погоджувався практично на всі пропозиції та вимоги. І головне тут, очевидно, полягало не стільки в бажанні змінити політику, скільки в прагненні показати (може, й імітувати) активну державну діяльність за найтяжчої катастрофи. Саме тоді стало зрозумілим (С. Петлюра замовчував відомі йому факти навіть у найближчому оточенні), що Південно-Західний фронт повністю розвалено, що у Вапнярці створено Револьюційний комітет.

«Відомості про катастрофу на Південно-Західному фронті були для нас громом з ясного неба, – зазначає І. Мазепа. – Адже ж цей фронт – це майже половина цілої нашої армії. Крім інших частин, там знаходився Запорозький корпус з його численними людськими кадрами і величезним військовим майном.

Було ясно, що Петлюра спізнився з реорганізацією уряду. Взявся за це вже тоді, коли фронт почав розпадатися, шукаючи «самотужки» виходу з тої сліпої вулиці, в яку завела цілу нашу справу наївна віра уряду й Директорії в допомогу французького командування в Одесі. Два тижні тому ще можна було врятувати праве крило нашого фронту, коли б уряд і командування перестали вірити в антантську допомогу та відтягнули свої війська в напрямі на Галичину. Тепер залишалося рятувати те, що збереглося на північному фронті»⁶⁴. Однак праві елементи українства не здавалися «без бою». На численних нарадах (у першій декаді квітня вони тривали по кілька годин кожного дня⁶⁵) доводилось, що зміна уряду «не на часі», що це лише зашкодить відносинам з Антантою і т. ін.

У процесі конфронтації з'являлися різноманітні комбінації нового складу уряду. Зокрема, на голову кабінету українські соціал-демократи пропонували М. Порша. С. Петлюра погоджувався, але говорив, що його «з Берліна не так легко дістати». І то, мабуть, була гірка правда. В той час лідери українства намагалися скоріше виїхати

за межі Батьківщини, аніж повертатись у скрутну хвилину додому. Коли С. Петлюра запропонував кандидатуру Б. Мартоса, той почав відмовлятись на користь А. Степаненка. С. Петлюра рішуче заявив, що «Аркадій Степаненко добра людина, але він – наївний чоловік». Нарешті умовили очолити уряд Б. Мартоса, хоча в останній момент у С. Петлюри знайшлися сумніви і щодо нього⁶⁶.

В умовах браку випробуваних авторитетних кадрів (в котрий раз усі автори, перелічуючи поіменно найвидатніших провідників українства, з сумом констатують, що всі вони перебували в той час за кордоном) ледве вдалося дійти згоди щодо заміщення посад на ключові міністерства – практично всі кандидатури викликали серйозні заперечення⁶⁷.

Що ж до Директорії, то через відсутність відповідних сил її склад взагалі вирішили не чіпати.

С. Петлюра обіцяв погодити кандидатури до складу Ради міністрів з галицькими лідерами, проте на їхню згоду так і не дочекався.

Тоді 9 квітня 1919 р. Директорія (власне – С. Петлюра і А. Макаренко; Ф. Швець, як вище відзначалося, поставив свій підпис згодом) затвердила неповний склад нового кабінету. Всі провідні посади в ньому обійняли представники УСДРП: Головою Ради народних міністрів і міністром фінансів став Б. Мартос, заступником Голови, міністром юстиції – А. Ливицький, міністром внутрішніх справ – І. Мазепа, міністром земельних справ – М. Ковалевський, виконуючим обов'язки міністра військових справ – Г. Сиротенко. Пізніше від українських есерів до складу уряду ввійшли ще три міністри, але головним чином на технічні посади (І. Лизанівський – керуючий міністерством преси, І. Паливода – керуючий міністерством пошт та телеграфів і Л. Шрамченко – міністр народного господарства)⁶⁸.

«Отже вийшло, що Рада Міністрів була петлюрівсько-есдеківською, – констатував М. Шаповал, – бо с-р Ковалевський не був кандидатом від партії, а інші ес-ери заняли ролі технічних міністрів, не входячи в «політичний кабінет». Це було перше порушення умови 5 квітня⁶⁹.

Один з лідерів УПСР вважав такий склад уряду далеким від оптимального. Позначилось тут те, що есери не дуже охоче йшли на співпрацю в урядових установах. При Директорії було тільки два члени ЦК УПСР – І. Лизанівський та А. Степаненко, які представляли праве крило партії. Боротьбисти вели роботу в радянському підпіллі. Радикальні сили – М. Грушевський, М. Шаповал, М. Чечель, І. Шраг та інші – виїхали за кордон.

«Часто персональна участь с-рів правого крила в політиці Директорії і с-деків надавала назовні ніби характер коаліції двох партій, а в дійсності була політика Петлюри і с-деків, – зауважує М. Шаповал. – Після демісії кабінету Чеховського особисто я виїхав за кордон, цілком не поділяючи політики Директорії. Після виходу з неї Винниченка, з яким ми підняли другу революцію, я не вважав для себе можливим відмовлятись від програми соціальної революції і тому не міг ставати до співпраці з Петлюрою, до якого довір'я ніколи не мав. Одначе і робити опозицію в тому хаосі не хотів, бо й так українська справа стояла зле. Перевтома так само вплинула тяжко на стан здоров'я, і тому я 22 лютого виїхав через Галичину за кордон»⁷⁰.

Дійсно, ті можливості, що їх міг отримати уряд Б. Мартоса, підривались розкошеннями у поглядах на перспективи революції, які мали українські есери і українські соціал-демократи.

Українські есери (центральної течії) були ближчими до «незалежних» в УСДРП, орієнтувались на радянську робітничо-селянську владу в Україні (погоджуючись на трудові ради як на компроміс) і справді докладали зусиль до організації трудових рад на Волині там, де поширювалась влада Директорії.

Проте великого впливу на роботу уряду члени УПСР не мали. Перед тут вели українські соціал-демократи з їхніми ідеалами «справжнього народоправства» (тобто парламентаризму), відновлення на місцях влади міських і земських самоврядувань (а не трудових рад, яким вони ладні були надати лише контрольні функції), здійснення «демократичної земельної реформи» (щоб не образити великих землевласників), «допомоги фабрикам і заводам» (тобто їхнім власникам). Спираючись на С. Петлюру, представники УСДРП в уряді досить швидко визначили його тяжіння вправо.

«Однак, – застерігає П. Христюк, – не вважаючи на такий архіпомірований, явно буржуазно-демократичний напрям політики нового правительства, українська дрібна буржуазія повела з ним рішучу боротьбу. Член Директорії П. Андрієвський просто не визнавав цього правительства, гуртуючи коло себе в Галичині бувших остапенківських міністрів і взагалі всіх незадоволених отаманів, бувших вищих урядовців і безробітних тепер буржуазних політичних діячів. Командуючий Волинською групою республіканського війська «отаман» Оскілко (бувший народній вчитель, соц.-самостійник, хлопчина літ 25), оточений старими царськими генералами, так само не визнавав правительства, заявляючи, що в Рівному, як на фронті, він сам собі господар і ніякого правительства не потребує. «Соціалісти»-самостійники (Мацюк, Макаренко й інші) та народні республіканці (Ол. Ковалевський, Архипенко), спираючись на Оскілца і віддавши під його опіку, повели між військом, усним словом і через свій орган, шалену агітацію як проти правительства, так і проти С. Петлюри. Коли правительство захотіло взяти дрібнобуржуазну пресу під цензуру, Оскілко заявив, що то його штабні фронтові органи і він не допустить ніякої цензури їх з боку правительства. Дрібна буржуазія (і ті генерали, що оточували Оскілца) заплескала в долоні, вихваляючи «геройство» отамана»⁷¹.

Так визрівав конфлікт. Основною його причиною було небажання правих українських політичних сил погодитись із закріпленням проводу соціалістичних (хоч би й поміркованих) партій, з перспективою переходу влади на місцях до трудових рад, на які вони не мали впливу. Такою самою була й позиція уряду ЗУНР, особисто Є. Петрушевича. Оптимізму правим додавало й те, що під їхнім контролем перебувала найбільша військова група – Волинська (це, власне, була єдина опора УНР), якою командував соціаліст-самостійник Оскілко.

«Серед представників правих українських груп, що з'їхалися до Рівного, панувало незадоволення Петлюрою, – роз'яснює суть свого бачення ситуації І. Мазепа. – В протигагу його заходам щодо реорганізації уряду самостійники-соціалісти провадили агітацію за передачу Петрушевичеві головування в Директорії, а отам. Оскілкові, своєму однодумцеві, що командував Північною групою, обов'язків головноко-

мандуючого українською армією. Як на мотиви цього указувалось на те, що, мовляв, Петлюра, як людина некомпетентна в військових справах, головним чином завинив невдачі на українському фронті. Рівненський фронт, казали вони, зберігся тільки тому, що Північною групою командував от. Оскілко, який, мовляв, не дуже прислухався до наказів головного командування, а робив так, як сам вважав за потрібне. Той факт, що з цілого українського фронту фактично залишився лише північний з групою от. Оскілка і що до Рівного переїхав цілий державний центр, надзвичайно запаморочив голову як самому Оскілкові, так і його однодумцям. Самостійники-соціалісти відверто займалися звеличуванням Оскілка, називаючи його «молодим українським орлом», на якого, мовляв, з подякою і надією дивиться ціла Україна і т. д.»⁷².

Коли Оскілко демонстративно почав ігнорувати накази С. Петлюри і робити публічні провокаційні заяви, Головний Отаман деякий час зволікав із рішучими діями, відмовлявся погодитись на рекомендації ближчого оточення про арешт бунтівника. Напруження кожного дня зростало⁷³. Безпосереднім приводом для повстання став дещо запізнений наказ С. Петлюри про звільнення Оскілка з військової посади. Це врешті-решт призвело б до суттєвого послаблення правих, виривало з їхніх рук серйозну військову силу, що й прискорило виступ.

Оскілко, стягнувши перед цим до Рівного рештки війська з фронту, вчинив 29 квітня 1919 р. в спілці з самостійниками (на чолі з представниками Центрального Комітету партії О. Макаренком та Мацюком) генералом Агапієвим, полковником Гемпелем й іншими «отаманами» та «полковниками», за «моральної» співучасті інших українських правих партій (передусім народних республіканців, а потім і соціалістів-федералістів) державний переворот. Всіх міністрів і деяких політичних діячів (що належали до українських соціалістичних партій) було заарештовано. «Отаман» Оскілко оголосив себе «Головним Отаманом» війська Української Республіки і призначив при собі комісаром для справ цивільних (щось подібне до прем'єр-міністра) народного республіканця Є. Архипенка. Окремою грамотою він оголосив членів арештованого уряду зрадниками, що «продавали Україну большевикам і полякам», а також виключив зі складу Директорії С. Петлюру і А. Макаренка як співників заарештованого уряду (С. Петлюра, А. Макаренко і Ф. Швець перебували в той момент у Здолбуніві – на сусідній з Рівним залізничній станції). Про вчинений переворот В. Оскілко відразу надіслав кілька телеграм до Галичини – Є. Петрушевичу та П. Андрієвському, сповіщаючи, що все, «хвала Богові, йде успішно». В одній з цих телеграм Оскілко висловлював бажання, щоб Є. Петрушевич скоріше зайняв посаду президента єдиної України.

У грамотах, що їх оприлюднили в день перевороту Оскілко та Є. Архипенко (ці документи багато чим навіть за формою нагадували грамоти П. Скоропадського, і виникає питання, чи випадковим було здійснення перевороту саме в річницю проголошення гетьманату), вони обіцяли утворити тверду владу, лад і порядок, відновити порушені класові відносини і право приватної власності тощо.

Однак «оскілківщина» досить швидко провалилась. Війську було наказано новим «Головним Отаманом» взяти Здолбунів і «визволити з большевицького полону Петлюру з Директорією» (так говорив Оскілко козакам, побоюючись відкрити їм

справжні причини перевороту, свої наміри заарештувати Петлюру з Макаренком). Довідавшись, що його обдурюють, військо повернулося до Рівного і вчинило там заворушення. Більшість вояків рівненської залоги оголосили нейтралітет (на чолі цієї частини війська стояла старшинська організація – так званий Український військово-вій клуб), меншість активно виступила проти оскілковців. Розкидані з аеропланів прокламації С. Петлюри, в яких він обвинувачував Оскілка в державній зраді й бажанні повернути гетьманські порядки, остаточно здеморалізували оскілковське за-пілля. Грунт з-під його ніг зник. Побачивши, що справу програно, Оскілок з купкою своїх прихильників утік до Польщі, «проотаманувавши» неповний день⁷⁴.

Певні штрихи до неприємного, хоча й природного для отаманщини, епізоду додав М. Тимофіїв. Він вважає, що головним винуватцем виступу Оскілка став штаб Дієвої армії, який розпочав вести інтриги проти командуючого найчисельнішої, найбоєздатнішої частини (30 тис. багнетів із загальної кількості 35 тис., підвладних Головному Отаману), підбурюючи проти С. Оскілка С. Петлюру, втручаючись у командну роботу. Була, зокрема, нав'язана дискусія, чи варто тримати польський фронт. Директив при цьому ніяких ні Головний Отаман, ні штаб не давали, а коли Агап'єв наказав припинити боротьбу з поляками й став перекидати вояків на антибільшовицький фронт, що було розцінено як «самовольство», С. Петлюра видав наказ про звільнення з посад Оскілка з Агап'євим, а ті вже у відповідь заарештували членів уряду й направили військовиків до Здолбунова. В результаті й та й інша сторона для внутрішніх потреб зняла частини з фронту, наближаючи катастрофу⁷⁵.

Отримуючи інформацію про виступ Оскілка, Є. Чикаленко песимістично заключає: «Очевидно, на «нашій» Україні формена анархія чи «руїна», яка була після смерті Хмельницького і яка й тепер скінчиться, напевне, як і тоді – поділом України між Польщею та Москвою»⁷⁶.

«Оскілковщина» остаточно зліквідувала український фронт і призвела до цілковитої втрати українським урядом території – таким був головний наслідок квітневих подій. Уряд Б. Мартоса 17 травня 1919 р. переїхав до Галичини (по дорозі зі складу Директорії було виведено П. Андрієвського, який відмовився давати пояснення з приводу своєї участі в оскілковському заколоті).

Надзвичайно критично оцінював тодішній стан справ у керівному ядрі УНР В. Винниченко. У спеціальному параграфі «Вагонний циганський табір» він пише: «...І знов пішло «вагонне» животіння, блукання по станціях, містечках, без притулку, без ладу, без війська, без території й з ворогами з усіх боків. Бували моменти, коли під владою українського отамансько-«соціалістичного» Уряду було кілька верст залізниці, зайнятої урядовими вагонами, в яких жило правительство, партії, урядовці й «військо». Щось подібне до циганського табору.

У цей час я на підставі оповідань «самовидців» так записав у своїх записках цей період отаманщини: «Безладдя, дезорганізація, розгубленість, деморалізація. Директорія живе в вагонах, круг яких купи нечистот, сміття, бруду. Міністри сваряться, гризуться, скаржаться, арештовують одне одного. Війська нема, тільки самі штаби та отамани на чолі з «Головним Отаманом» – «балериною». Цей смішний і шкодливий для всього нашого руху чоловік не зважа ні на що й поки є хоч ступінь території та

два–три чоловіки, перед якими він може граціозно позувати, він почуває себе в акції. Прочитав я в завезеній газетці одну його телеграму-«рескрипт», – і взяв мене й сміх, і огида. Тон телеграми самодержавний, набундючений, зовсім гетьманський: «моє й усіх вірних синів України серце сповнилось радостью...».

Крім хаосу, безпорадності та безсудності й безконтрольності великих і малих сатрапів нема ніякого ні політичного, ні економічного, ні взагалі ніякого організованого життя.

Та й нема де йому бути, бо вся ж Україна під совітською владою, під Директорією тільки два–три повіти вбогої Волині, по якій соваються оті нещасні купки козаків»⁷⁷.

Колишній Голова Директорії, котрий для політичних характеристик нерідко вдавався до літературних епітетів і гіпербол, у даному разі був недалеко від істини.

Оскільки ж залишається чимало тих, хто вважає оцінки В. Винниченка виявом суб'єктивізму, примітивним «зведенням рахунків» заднім числом і т. ін., можна звернутися до згаданих вище мемуарів людини, яку важко запідозрити у ворожості до С. Петлюри – М. Чеботаріва.

Можливо, найбільш вражають читача епізоди, які умовно можна кваліфікувати як розв'язання кадрових питань і в найвищому, урядовому ешелоні, і на всіх рівнях військового відомства, і в інших сферах.

Наприклад, коли М. Чеботаріва – тоді помічника експедитора Українського інформбюро – в лютому 1919 р. було призначено командуючим Коша охорони державного майна при Міністерстві продовольства УНР (уже над цим фактом можна замислитись), він безпосередньо був підпорядкований заступнику міністра М. Тимофєєву⁷⁸ (в новітніх виданнях транскрипція вже «М. Тимофіїв»⁷⁹). Помилково іменуючи останнього міністром (спомини готувалися через багато років після подій), М. Чеботарів так характеризує свого керівника та найближчого співробітника – директора хлібного департаменту міністерства: М. Тимофєєв – «бувший земський гусар з ресорту постачання збіжжя до Південно-Західного фронту російських армій (як і С. Петлюра на Західному фронті – В. С.). Директором Хлібного департаменту був Павло Євстигнійович Дорман, підполковник Генштабу російської армії, 100% єдинонеділимець, зрусифікований німець. За часів гетьмана перефарбувався як сезонний українець, що не перешкоджало йому, між іншим, видавати в Києві «добровольческу газету «Армія» (на українські, гетьманські гроші), в якій все українське закидувалося болотом. Дорман – людина надзвичайної сили волі, цілком опанувала Тимофєєва, котрий робив усе, що йому диктував цей єдинонеділимець. Я довідався, що Дорман–Тимофєєв (а може лише сам Дорман?) вивезли з Одеського порту з призначенням Константинополь кілька пароплавів збіжжя (причому один фрахт вислано на приватну особу П.Є. Дормана, як одержувача)»⁸⁰.

Наведені відомості не виняток. Подібною «хворобою» були заражені чиновники всіх рангів. «...Ніби все мали, – пише В.Чеботарів, – всі атрибути державного адміністраційного апарату, але діла ніякого, бо великі начальники цих установ були на зразок Нормана чи Тимофєєва, а коли попадав в начальники і наш чоловік, то був або абсолютно пасивний, або добравшись до значного положення, не вилазив з шинків, бо як ніхто його не контролював, так і він не контролював своїх підлеглих»⁸¹.

Такі твердження були зовсім не безпідставними. М. Чеботарів наводить приклади комплектації уряду, коли на посаду міністра військових справ призначили за партійною квотою полковника В. Петріва, хоча українські есери, яким випало заповнити вакансію, знали про невідповідність своєї кандидатури ролі, яку треба було їй грати у справді доленосних подіях. Однак іншого варіанта вони не мали⁸².

На посаді начальника розвідувального відділу штабу Української Дієвої армії опинився пройдисвіт В. Коваленко, випадкова, «нездібна, підозріла людина», якої ніхто зі скільки-небудь поважних військових, в тому числі й Начальник Штабу Дієвої Армії, що підписав відповідний наказ, полковник А. Мельник, не знав⁸³. Зовсім неадекватно знанням і здібностям О. Волоха сприяв його просуванню шаблями отаманської кар'єри С. Петлюра⁸⁴.

Та й щодо останнього у М. Чеботаріва міститься достатньо прикметне зауваження: «С. Петлюра не ховався від мене, що він профан і анальфает у військових справах, бо ж і звідки він міг знати? В процесі своєї участі у війську він старався пізнати цю «мудрість»...»⁸⁵. Вжиті автором «лапки» і «три крапки», гадається, досить знаменні. Судячи зі спогадів, військовик, що не мав літературних нахилів, а тому писав аж занадто «розхристано», хоча б засобами пунктуації намагався делікатно висловити свій непогамовний біль з приводу чеснот керівника держави й війська, від яких багато в чому залежала доля нації.

М. Чеботарів немало дивувався й своїми службовими переміщеннями, переконливих підстав для яких, на його самокритичний погляд, практично завжди бракувало⁸⁶. Просто вражало його те, що такі відповідальні призначення (та й зміщення), які він одержував, здійснювались на основі лише усних наказів. Втім, і накази про арешти достатньо поважних осіб (отаманів) віддавались у тій же формі⁸⁷.

Часом, здається, – М. Чеботарів аж надто категоричний, коли стверджує, що у військовому будівництві УНР малися просто неприпустимі речі. Скажімо, тривалий час не існувало контррозвідки, та й розвідки у повному розумінні слова не було, «а те, що було, можна лише назвати великим злочином, а людей, причетних до того злочину, віддати під військовий суд»⁸⁸.

Іноді не хотілось би вірити в ті оцінки й узагальнення, які наводить М. Чеботарів, однак він не допускає голослів'я, будь-які міркування ґрунтує лише на основі реальних фактів, які детально описує, а їх істинність підтверджується не лише загальною логікою, а й іншими свідченнями та документами.

Серед останніх – щоденникові записи дуже шанованої й добре поінформованої особистості українського руху – Є. Чикаленка⁸⁹. Перебуваючи в першій половині 1919 р. в Карпатах, на Станіславщині, він з жадобою поглинав і аналізував всі відомості, передусім, із Наддніпрянської України (українські й польські гоазети, численні листи, часто дуже великі обсягом, від політичних діячів, високих урядовців, усні свідчення знайомих і випадкових подорожніх людей) й свої враження занотовував до щоденника. Так що, це свого роду синтетичне, «спресоване» зібрання певних відомостей і, водночас, їх авторитетна оцінка. Настрої автора надзвичайно цікавого твору коливались від обережного оптимізму до крайнього відчаю – одним із перших вдумливий аналітик і, навіть, можна з певністю сказати – мислитель – зрозумів, що

справа національно-визвольної революції безнадійна. Вже 9 лютого 1919 р. Є. Чикаленко песимістично пророкував: «...Україні доводиться ждати аж на другу світову війну, коли вже прийде черга і на її державність...»⁹⁰. Талановита особистість, він час від часу повертається до болісних констатацій про несприятливі обставини, в яких довелося розвиватися Українській революції, надає особливої уваги з'ясуванню неготовності українського суспільства для досягнення віковичної мети. Часто з-під пера Є. Чикаленка з'являються доволі неприємні, гострі оцінки щодо безпорадності українського політичного проводу, того неймовірного безладдя, суцільного хаосу, в який кинули УНР отамани. І на основі відтворення більш-менш повної картини того, що відбувалося, з'ясування суспільних тенденцій, співставлення фактів поведінки державних мужів, тривалого особистого знайомства з С. Петлюрою він доходив до достатньо обґрунтованих і таких же невтішних висновків. 15 травня 1919 р. після ознайомлення з дуже розлогим листом М. Тимофіїва, який наочно засвідчив, «який хаос, яка руїна панує серед правлячого класу на Наддніпрянській Україні», Є. Чикаленко записав: «Петлюра, яко людина середніх здібностей, ніколи не подавав ніяких надій...»⁹¹.

Зустрічаються у щоденнику й значно категоричніші характеристики. Так, дізнавшись у середині вересня 1919 р. із газет про розстріл В. Науменка, М. Міхновського, П. Стебницького, С. Єфремова (правдою була лише вістка про смерть В. Науменка – В. С.) і не вірячи в істинність неперевіраних чуток, сподіваючись, що це помилка, яких в ті часи траплялося чимало, відомий національний діяч і меценат дає волю почуттям, шукаючи винних за непоправні втрати українства. «...Ці найкращі сини українського народу, – впевнений він, – впали жертвою через тщеславність, славолюбство, бажання влади Винниченка, Шаповала та Петлюри, що бажаючи показати світові «зразок соціалістичного устрою держави», підняли повстання проти Гетьмана... Винниченка ще можна вибачити, бо це талановита людина, поет, подібний дуже до Габрієля Д'Анунціо, що раз у раз витає десь в емпіреях і зовсім не знає практичного життя, а ініціатор Шаповал та «отаман» Петлюра, це ж звичайні, як кажуть галичани «батяри», тільки у Шаповала не стало духу і він сховався, а Петлюра, ненаситний славолюбець і одважний чоловік, кинувся в вир на чолі синьо-жовтих батирів большевиків (мабуть тут пропуск – напрошується «проти большевиків» – В. С.) і обезсмертив своє ім'я, як Герострат, зруйнувавши дощенту українську державність і кинувши її на розтерзання любих братів наших – москалів та поляків»⁹².

Читаючи подібні оціночні міркування, невільно приходиш до висновку, що не довіряти їм (ясним, доказовим, чесним) не можна. І тоді самі-собой постають питання: а що ж такого вдіяв С. Петлюра, що знаходяться науковці, готові твердити, що й до сьогодні ми не зрозуміли його і ще треба шукати й шукати документи, винаходити якісь розгадки, щоб адекватно охарактеризувати роль Головного Отамана в подіях 1919–1920 рр.? А, може, все значно простіше? – Не в спроможності спростувати наявні аргументи, не маючи в арсеналі інших, які б переконливо вимальовували бажаний, однозначно-привабливий образ українського провідника, з награним (фальшивим) серйозним виглядом вдаються до крутіїства й елементарної демагогії, буцімто людей масштабу й чеснот С. Петлюри збагнути відразу не можна – потрібні десятиліття

пошуків, роздумів. Та й тоді не всім під силу докопатись до правди. Натяки ж на те, що тайна відкривається в своїй істинності лише винятково обраним, тим, хто володіє особливою інтуїцією – знаходяться поза межами процесу наукового пізнання й на-вряд чи варті уваги.

Особливо дражливою впродовж багатьох десятиліть залишається проблема єврейських погромів у 1919 р., точніше їх зв'язок з отаманщиною.

Ніхто не в змозозі заперечити, що саме той рік увійшов у вітчизняну історію як час наймасштабніших найкривавіших ексцесів за національною ознакою. Суспільна думка виявляє повну згоду з тим, що погроми спричиняли денікінці, маючи на озброєнні великодержавну ідеологію, проявом якої був відвертий антисемітизм. Визнаються і факти погромів, породжених надто радикальним революціонізмом тих червоних частин, які тимчасово опинялись у полоні настроїв партизанщини (природно і в першому і в другому випадках мова йде про територію, на яку відповідно поширювалась біла чи червона влада). Разом із тим, на сьогодні доводиться констатувати наявність вельми потужної тенденції: чимало публіцистів, частково – істориків, витрачають великі зусилля на те, щоб довести, начебто таким ганебним явищам, як погроми, не могло бути і не було місця в Українській революції. Вину за страждання й жертви єврейського населення такі автори ладні покласти на будь-кого, аби тільки не заплямувати УНР, її національну політику й відносини з єврейським населенням. Головна увага зосереджується при цьому на показі найрішучішої, найбезкомпромісної боротьби з антисемітизмом, антиєврейськими акціями з боку Директорії, уряду України, зокрема – з боку особисто С. Петлюри. А смерть останнього від руки С. Шварцбарда, що пояснив свій вчинок жадобою помсти за єврейські погроми в УНР і був виправданий Паризьким судом, взагалі викликає надзвичайно гостру реакцію і в емоційному запалі доводить сьогоднішніх захисників С. Петлюри до тверджень, що Голова Директорії й Головний Отаман став безневинною жертвою за чужі «гріхи», якщо погроми відбувалися навіть на територіях, коли там офіційною владою вважалась Директорія.

Політичні діячі 1917–1920 рр., що невдовзі стали першими істориками Української революції, очевидно, не встигли ще повною мірою відчути особливого звучання проблеми, якою вона набула пізніше в контексті ідейно-політичної боротьби двох суспільних систем. Їхні підходи були простішими, відвертішими, об'єктивнішими. Для них не існувало питання про те, чи мали місце єврейські погроми на території, контрольованій українською владою, й про загрозливі масштаби цього явища. Тоді це уявлялось абсолютно незаперечним. І тому, мабуть, В. Винниченко свідомо не став удаватись до переказу відомих йому численних даних про антиєврейські ексцеси, обмежившись загальним зауваженням: «Я не буду приводити тут опису всіх тих страхіть, які жахним кошмаром стояли над Україною впродовж кількох довгих місяців. Досить сказати, що рідко було якесь містечко або місто на території отаманщини, де жили євреї, щоб там не погуляла отаманська рука, де б не було грабіжу, мордування, катування й убивства беззбройних людей, починаючи з старих дідів і кінчаючи малими дітьми.

Про це колись буде написано цілі томи з цього чорного, ганебного періоду нашої історії»⁹³.

Що то є не абстрактні вигадки, свідчить відозва Центрального Комітету допомоги потерпілим від погромів, надрукована «Робітничою газетою». «...Розлилась нова хвиля кривавих погромів і катування над низкою міст та містечок. В Овручі, Бердичеві, Житомирі, Летичеві, Черняхіві, Коростишеві, Горностайполі, Івановці, Рівному, Чуднові, Олександрії (що на Волинщині), Дожбровицях, на станціях – Бобринській, Бахмачі, Фастові, Сарнах, Коростені тощо забито багато євреїв; їх мордовано, над ними знущалися; єврейське добро стає подарковим; ллється єврейська безневинна кров. Нещастя набирає величезних розмірів, і не змалювати цього лиха. Сироти та вдови, старі та діти кричать про допомогу. Десятки тисяч євреїв, які залишились голими та босими, без хліба і притулку, вимагають нашого співчуття та допомоги. Важко підрахувати збитки, які піднеслися вже до сотні мільйонів... Не гайте часу, бо лихо не жде і розміри його великі... З глибоким жалем і великим гнівом стоїмо перед своїми незасохлими могилами, а кривавим болем у серці бачимо нове нищення, яке поширюється все далі та далі»⁹⁴.

Антиєврейські акції відбувалися тривалий час. П. Христюк називає погроми, здійснені «почасти військовими частинами, почасти ріжними бандитами» влітку 1919 р. в Кам'яні, Городку, Смотричі, інших містечках, під час яких було пограбоване єврейське населення, вбито десятки євреїв. Лише за вчинені у Городку і Смотричі ганебні вчинки такого роду було розстріляно українським військом 24 злочинці, спіймані «на гарячому»⁹⁵. І все то діялось на територіях, де поширювалась влада Директорії.

Погромні акції набули таких масштабів, що питання про боротьбу з ними було порушене на засіданні Ради Народних Міністрів УНР 16 червня 1919 р. На доповідь міністра єврейських справ про ексцеси в містах Поділля було ухвалене рішення, що дає досить наочну картину розгулу антисемітизму і уявлення про спроби зашкодити цьому лихові. В рішенні говорилося:

«1. Прохати Міністра внутрішніх справ прискорити доручену йому організацію жандармерії, обов'язково включивши в її склад кінну частину.

2. Звернути увагу комендатури тилу на більш інтенсивну боротьбу з мародерством, грабінництвом і т.п.

3. Повідомити Державного Інспектора Дієвої Армії про необхідність з боку Державного Інспекторату вжити рішучих заходів щодо припинення погромних настроїв в дієвій армії.

4. Доручити Міністрові юстиції переглянути закони, які карають за погромну агітацію та утворення погромів, і проект необхідних змін в цих законах внести якнайскоріше на розгляд Кабінету Народних Міністрів.

5. Доручити Міністрові Преси та Інформації по згоді з Міністрами: Внутрішніх справ, Юстиції та Військових Справ розробити план боротьби з погромною агітацією, як словесною, так і в пресі, і негайно перевести цей план в життя.

6. Прохати Міністра юстиції притягти до відповідальності редактора газети «Козак», в якій не перестають появлятися статті, співчуваючі погромним настроям і відповідній агітації.

7. Вищеназвані постанови Кабінету, які ухвалені з метою припинення погромної агітації і погромів, негайно опублікувати в часописах»⁹⁶.

Вжитих заходів виявилось замало, і рівно через два місяці кабінет міністрів змушений був повернутися до проблеми, гострота якої не спадала, шукаючи на спеціальному засіданні радикальніших рішень.

Відомі факти з діяльності Особливої слідчої комісії у справах погромів про матеріальну допомогу єврейському населенню, що потерпіло від ексцесів. Так, 30 липня 1919 р. було асигновано з коштів державної скарбниці на допомогу єврейському населенню міст і містечок 11 460 000 гривень: 24 жовтня на ту саму потребу – 20 мільйонів гривень⁹⁷.

Звісно, історики Української революції не змогли навести в своїх працях підсумкових, систематизованих даних про загальну кількість єврейських погромів в Україні у 1919 р., число жертв.

Орієнтовною (із застереженнями) можна прийняти цифру у 120 тисяч загублених життів, що здебільшого і роблять учені⁹⁸. Якщо зважити на те, що на 1919 р. припадає лівова частка антиєврейських ексцесів, то наведені дані, здається, кореспондуються з підрахунками голови Всеукраїнського комітету допомоги жертвам погромів Е. Хейфеца: 150–200 тис. жертв за 1917–1920 рр.⁹⁹ Ще раз доводиться відзначати, що мова про наближені цифри. Так, за даними тієї ж комісії, за згадані чотири роки в Україні сталося до 140 великих єврейських погромів, хоча не зрозуміло, що вкладено у поняття «великі». За іншими обрахунками, в 1919 р. лише українські війська, або «елементи, які дуже близько стояли до українського національного руху», вчинили понад 300 погромів¹⁰⁰.

Згідно «Краткой Еврейской Энциклопедии» «з грудня 1918 по серпень 1919 р. петлюрівці влаштували десятки погромів, у ході яких за даними комісії Міжнародного Червоного Хреста було вбито близько 50 тис. чол.»¹⁰¹ Цими даними оперує і відомий російський письменник, публіцист О. Солженіцин¹⁰², який на підтвердження наводить своєрідну хронологію найкривавіших ексцесів¹⁰³.

З наведеними підрахунками дещо дисонують цифри, які подали в одному з останніх енциклопедичних видань Л. і В. Гриневичі: протягом 1917 – початку 1921 рр. в 524 населених пунктах України різними військовими угрупованнями було вчинено 1 236 погромів, від чого загинуло від 30 до 60 тисяч осіб¹⁰⁴.

Зрештою, не можна ігнорувати й даних, до яких приходять сучасні дослідники, яких навряд чи можна запідозрити в упередженості. Так, згідно підрахунків О. Будницького в 1919 р., в Україні військами Директорії було здійснено 40% від загального кількості єврейських погромів, різними бандами (загонами під командуванням отаманів, які не корилися С. Петлюрі – В. С.) – 25%, 17% антиєврейських акцій здійснили білі частини, 9% – червоні, 4% – григор'євці (спочатку були в таборі С. Петлюри, а в травні 1919 р. перейшли на бік радянської влади – В. С.), 3% – поляки¹⁰⁵. З цим погоджуються інші історики¹⁰⁶. Якщо навіть допустити, що в наведені підрахунки вкрався похибки, навряд чи вони такі, щоб істотно змінити порядок цифр. При цьому слід зупинити увагу ще на одній немаловажній обставині – реальні межі УНР були дуже незначними і мали тенденцію до неухильного звууження.

Чиї дані точніші – сказати важко. Однак будь-яка зі згаданих тут цифр всеодно масштабна і жахлива, дає підставу для того, щоб характеризувати 1919 рік, весь період революцій і громадянської війни як трагічний для єврейства.

Для правильного розуміння проблеми варто відразу застеретись від її примітивізації, спрощення, спроб перекласти провину на будь-які сили (більшовиків, денікінців, їхніх провокаторів серед українців тощо).

Надзвичайно трагічні події стали наслідком поєднання цілої низки чинників. Не скидаючи з рахунку суб'єктивних моментів, все ж варто починати з'ясування проблеми з непростих об'єктивних обставин. Очевидно, тут можна погодитись з В. Винниченком, який вважав, що «основні причини цього жахного, ганебного явища полягають насамперед у віковій темноті, забитості й намученості народніх (з них же особливо селянських) мас. Цею темнотою завсігди користувались соціальні злочинці ще за царських часів. Це був (та є ще й досі, на жаль!) постійний, страшний резервуар темної муки, гніву й обурення мас на ті соціальні кривди, які віками збиралися в душі народу. І не раз царські «політики» одкручували грант того страшного резервуару й випускали чорну, люту течію на невинних людей, яка топила їх у крові, яка нищила, громила, палила й калічила все навкруги себе»¹⁰⁷.

Справді, на єврейське населення легше було спрямувати темні емоції через низку історичних обставин. Позбавлене вільного вибору місця проживання (межа осілости), єврейство в результаті змушене було концентруватися в Україні. Через заборону вільного вибору професій, обмеження прав російського громадянства євреям у боротьбі за існування нічого не залишалось, як опанувувати у масовому масштабі навички дрібного ремісництва, лихварства, працювати у сфері обслуговування. «З торговельними посередниками – крамарями, торговцями, які на селі являлися майже єдиними репрезентантами єврейства, – найчастіш доводилось зустрічатись селянству. Будучи по соціально-економічній природі своїй роллю паразитарною, але необхідною в клясово-буржуазному громадянстві, ця професія викликала раз у раз у працюючих елементів гнів і огиду. Коли ж до цього додати расову відмінність, яка в темних людей завсігди викликає примітивні спадкові емоції ворожнечи, то легко зрозуміти, що все єврейство як таке серед українського темного селянства мало неприхильну й покалічену оцінку»¹⁰⁸.

Нашаровувалась також релігійна відмінність, нерідко свідомо підтримувана і стимульована православною церквою. Давалась взнаки і природна соціально-економічна конкуренція, підсилювана етнічною специфікою. В сумі це й був резервуар сліпої, дикої ворожнечі, який використала отаманщина.

В. Винниченко вважав отаманщину саме тією силою, яка породила масове свавілля антисемітського забарвлення: «...Треба твердо, одверто й виразно сказати, що головним винуватцем цієї ганьби й злочинства була отаманщина. (Коли я говорю про отаманщину, то маю на увазі систему, характер, природу режиму, а також головних виразників і представників цього режиму – отаманію, велику й меньчу, безконтрольну, безвідповідальну, дрібно-міщанську й егоїстичну. І не маю на увазі тих трудівників, українських офіцерів (старшин), які, як уміли й розуміли, виконували на фронтах свої військові обов'язки)»¹⁰⁹.

За оцінками письменника-гуманіста, було два різновиди («сорти») отаманії, що повністю виявили себе в подіях 1919 р., раз у раз відкручуючи «погромний грант».

Перший різновид – «це чорносотенна, явно контрреволюційна й провокаторська руська офіцерня, яка складала значний відсоток старшин українського війська. Ця отаманія являлась у певній мірі ініціатором і організатором погромів. Їй було корисно й необхідно дискредитувати українську владу. (Це той самий метод, що прикладався цією самою офіцернею під час гетьманщини). Крім того в погромах вони тішили свою темну, недалеко від селянської одбіглу психіку, а також набивали кишені грабованим погромленим добром»¹¹⁰.

На цей аспект підходу до проблеми варто звернути особливу увагу: треба не шукати якихось специфічних прийомів пояснення непростого явища, виділяючи його з загального історичного контексту, а, навпаки, намагатися побачити природний, глибинний зв'язок з тією епохою, в яку розгортались могутні революційні процеси, що з неминучістю породжували суперечливі тенденції. В даному разі – це антагоністична суперечність між великодержавницькою, шовіністичною російською традицією владарювання (зі всіма притаманними їй природі методами) і потягом до національного визволення, національного відродження.

Другий різновид отаманії, за В. Винниченком, – «широ український. Тут головним чином виступав національний момент. Синки крамарів, куркулів, попів і простого селянства, вони з дитинства були вже затруєні духом антисемітизму. Загострення національних конфліктів, прихильність єврейського робітництва до большевизму розв'язали руки цим темним душам і дали немов право дати волю своїм гнівним емоціям. І, розуміється, такі людці також при сій зручній оказії грабували, крали й шантажували на цих погромах як хотіли»¹¹¹.

І. Мазепа, який дещо обережніше підходив до з'ясування проблеми українсько-єврейських відносин, особливий наголос робив на абсолютно «безпрограшному» моменті, про який йшлося вище. В настроях українства ворожість до євреїв стала наростати через масові симпатії і причетність останніх до більшовицької, радянської практики.

Не випадково найвища хвиля антиєврейських виступів українців припадає на лютий–березень 1919 р. – час найбільшого загострення боротьби проти більшовиків. І це не випадково, адже «з приходом большевиків на Україну жидівська інтелігенція в великому числі опинилася на службі у совітської влади. Про цю пануючу роллю жидівського елементу в большевицьких установах на Україні комуніст Рафес у своїх спогадах («Два года революции на Украине». Москва, 1920, – С. 164) пише, що представники жидівського «Комуністичного Бунду» в розмовах з представниками російських большевиків указували на особливості національного складу населення України, де жидівські робітники грали й гратимуть величезну роллю в революційному русі. «Ми посилались, – пише він, – на те, що без помочі жидівських комуністичних організацій в західній частині України совітська влада не зможе налагодити свого апарату. Дальший хід подій цілком оправдав нашу точку погляду. І в Білорусії, й на Україні (в західній частині) скоро виявилось, що жидівські робітники, раз вступивши на шлях соціальної революції, становлять міцну опору совітської влади і що завдан-

ня втягнення жидівських робітників в червону армію притягнуло увагу воєнно-політичних чинників». І далі: «Жидівські комуністи одні тільки й могли виділити до-свідчених робітників в численних і при тому близьких до села містечках і повітових містах Волині й Поділля.

Нічого дивного, що це переповнення большевицьких установ та організацій жидівським елементом відразу загострило відносини між українським і жидівським населенням на Україні. Бо совітський режим, з його реквізиціями, «націоналізаціями» та «соціалізаціями», цілою своєю вагою ліг насамперед на селянство, яке мусіло було постачати совітській державі продукти своєї праці майже даром. Ось чому в масі українського селянства склалося переконання, що «комуну видумали жиди» і що «совітська власть – жидівська». Тому коли на Україні розгорілася жорстока міжнаціональна і міжгромадянська війна, в якій большевики не брали полонених, масами розстрілювали людей української національності й руйнували артилерійним огнем українські села, то у відповідь на цей погром над українцями почалися погроми жидівського населення»¹¹².

Наведений сюжет – цілком очевидна спроба не тільки пояснити причину виникнення напруги між українцями і євреями під час серйозних соціальних катаклізмів, а й певним чином виправдати антиєврейські акції, а головне – відволікти громадську думку від пошуків винних серед державного проводу УНР. Можливо, це була й своєрідна реакція на позицію В. Винниченка, який не обмежувався тим, що покладав відповідальність за антисемітські ексцеси на дрібних отаманів.

«... Головна вина падала, розуміється, на весь режим і на тих людей, які той режим утворили, які його боронили й представляли»¹¹³, – безкомпромісно заявляє колишній Голова Директорії.

Він погоджується з тими, хто вважав погромником С. Петлюру – лідера, провідника тодішньої Української Народної Республіки. «Цим я не хочу сказати, що С. Петлюра мав якусь особливу ненависть до єврейства»¹¹⁴, – відразу застерігається В. Винниченко.

Без цієї фрази не обходиться жодна публікація про С. Петлюру, особливо ж коли мова заходить про причетність чи непричетність Головного Отамана до єврейських погромів. Однак рідко хто цитує наступні за наведеним реченням міркування В. Винниченка. А якщо згадують про них, то вважають здебільшого необ'єктивними, такими, що спричинені особистими образами, бажанням звести на літературному ґрунті рахунки з учорашнім політичним суперником.

Звісно, не враховувати останнього чинника не можна – якісь елементи, мабуть, справді породжені суб'єктивністю, нездатністю приглушити природні емоції. Однак варто, гадається, до низки оцінок, до загальної логіки доказів і міркувань В. Винниченка поставитись якщо не з довірою, то, в усякому разі, з розумінням, спробувати осягнути їхню суть, а не з полегкістю відкидати, апріорно вважаючи меншовагартісними, кон'юнктурними.

В. Винниченко намагався створити в цілому об'єктивну картину Української революції, в чому переконують передусім численні самокритичні зауваження і сюжети, його інтимні щоденникові зізнання. Такий самий критичний підхід він поширював

і на інших діячів, водночас не ставлячи собі за мету спеціально облили їх багном, звинуватити у вигаданих ним самим «гріхах» тощо.

Безперечно, він краще за інших знав С. Петлюру – багато що їх об'єднувало, в певні часи вони були одностайними, спільниками, товаришами. А це означає, що В. Винниченко не відсторонено аналізував діяльність якогось історичного персонажу, навіть не просто знав, розумів, але й гостро відчував у С. Петлюрі ті світоглядні, духовні орієнтації, прагнення, що елементарно недоступні іншим авторам. Тому так важливо враховувати у пошуку істини свідчення такого авторитетного діяча і тонкого психолога, спостережливого аналітика.

«Це був, – пише він про С. Петлюру, – звичайний собі дрібний міщанин з легкою плівкою «ліберального» обивательського антисемітизму, «демократичний» обиватель, який готов був «принципально» признати євреїв такими ж людьми, як і всі, готов був навіть дати їм «майже всі» права, але в якому з дитинства сиділа антипатія до сеї раси. Загострення національної боротьби й прихильність єврейського пролетаріата до большевизму в душі цього «героя» також викликали певну свободу тої антипатії. Його обивательська психіка й дрібноміщанський світогляд також, як і в його отаманців, не могли дати йому ні стримуючих стимулів, ні розумного аналізу національних явищ, ні бажання боротись з дикими ексцесами. Навпаки, він сам уважав усе єврейство винним за те, що серед його були большевики»¹¹⁵.

Аналізуючи поведінку Головного Отамана, намагаючись зрозуміти її мотиви, В. Винниченко доходить висновку: «Цей політично-малоосвічений міщанин гадав, що коли гарненько прижучити єврейство, то в йому зразу зникне клясова диференціація, що єврейська буржуазія й єврейський пролетаріат забудуть свої клясові протиривності, й буржуазія зможе вплинути на пролетаріат, щоб він покинув свої змагання до соціального визволення й перестав бути «большевиком», себто ворогом цієї самої буржуазії. І коли 17 липня (1919 р. – В. С) до цього міщанина, Головного Отамана, явилась делегація від вимученого, катованого єврейства й просила його «вплинути» на погромщиків, то він з свого боку, обіцяючи їм це, запропонував, – як каже офіціоз, «Вістник У. Н. Республіки», – також «вплинути на єврейські кола по той бік фронту, щоб вони допомагали нашій армії, що бореться проти большевиків».

Це ж саме, тільки в отвертій і цинічній формі, він сказав ще в початках погромів, ще в Києві, Голові Директорії: «А чого ж вони (євреї) не помагали нам битись з гетьманщиною?»¹¹⁶.

До згаданого епізоду В. Винниченко неодноразово повертається у своїй аргументації – очевидно, настільки міцно це закарбувалося в його пам'яті. Не ставлячи під сумнів твердження тодішнього Голови Директорії, водночас хочеться звернути увагу на момент, який пояснити, співвіднести із вищезазначеним досить важко. У відозві С. Петлюри до населення України від 16 листопада 1918 р., тобто в перший день антигетьманського повстання, містився і такий заклик: «... не допускати чорносотенців, злодіїв та погромщиків до погромів та вибухів проти євреїв, бо євреї допомагають українцям в Галичині, і у нас на Україні повинні йти разом з нами»¹¹⁷.

Документ, що перебуває в особистому фонді С. Петлюри, до цього часу чомусь не публікувався у повному обсязі (зокрема, процитований фрагмент) і не дістав тлу-

мачень фахівців. Автор даного дослідження уже зазначав, що без додаткового вивчення питання залишається незрозумілим, чому з'явилося подібне застереження, що його спричинило. Можливо С. Петлюра від самого початку повстання не бажав повторення прикрих епізодів (єврейських погромів), які мали місце у лютому– березні 1918 р., під час повернення петлюрівських частин разом із німецькими військами до Києва? А можливо, то була форма «дипломатичного» тиску на єврейське населення – у березні 1918 р. українські газети, зокрема «Нова Рада», виправдовували погроми тим, що євреї у своїй переважній більшості опинилися не на боці українців у боротьбі з радянськими військами¹¹⁸. Тоді стає зрозумілим і прихований смисл слів: «євреї допомагають українцям в Галичині, і у нас на Україні повинні йти (підкреслено мною. – В. С.) разом з нами».

Нарешті, це прямо кореспондується зі словами С. Петлюри, який, за твердженням В. Винниченка, у січні 1919 р. виправдовував перші (за правління Директорії) антисемейські акції словами: «А чого ж вони (євреї) не помагали нам битись з гетьманщиною?»

Мабуть, можливі й інші висновки з цього документа – прихильники С. Петлюри залюбки додадуть його до тих відозв, наказів антипогромного спрямування, що переходять з одного документального видання до іншого й активно пропагуються як незаперечний доказ свідомої й послідовної боротьби Головного Отамана з антисемейством¹¹⁹.

Наполягаючи на своєму, В. Винниченко також залучає до аналізу пропагандистські документи, частково й ті, що входять до новітніх збірників та використовуються в наукових розвідках. Слід, правда, відразу зазначити, що такі документи поодинокі й непрямі.

Тому В. Винниченко вдається до логічно-семантичного аналізу розпоряджень, наказів, декларацій С. Петлюри, уряду, Особливої слідчої комісії щодо припинення єврейських погромів, притягнення винних до відповідальності і відшкодування збитків потерпілим¹²⁰. При цьому деякі міркування, аргументи виглядають цілком слушними, деякі дещо сумнівними, частково спірними. Загальний висновок, якого доходить у результаті В. Винниченко, ще раз підтверджує вищенаведене положення: ставлення С. Петлюри до єврейства було не принципово-гуманістичним, а прагматично-корисливим. Якщо «єврейство не стане на шлях активної допомоги, то його треба громити, тоді «насильства» не принесуть нам шкоди. І, значить, до цього часу, поки не явилась делегація й не заявила, що єврейство «стало на шлях допомоги», всі погроми були цілком виправдані й дозволені: «Так їм і треба, чого не ставали на шлях активної допомоги».

Це – одна причина такої шкідливої й злочинної позиції, яку цей чоловік займав у цих тяжких подіях»¹²¹.

Однак тільки однією нею не вичерпувалися негативні прояви політики, яка призводила до повсюдних антисемейських акцій. Друга причина, за В. Винниченко, «полягала в його хоробливій, маніакальній славолюбності. Здобувши цілком випадковим, незаслуженим, а почасти й шарлатанським способом широку популярність, почувуючи, що така популярність – річ дуже нетривка, цей маленький, нічим не ви-

датний чоловік усіма способами старався вдержати її й не підірвати ні в кого. Головною фізичною й наочною силою було військо. В війську ж керуючою силою було начальство – отамани. Отже ясно, що насамперед треба було підтримувати симпатії й популярність серед отаманів, не викликати їхнього невдоволення проти своєї особи, догоджати їм, заплющувати очі на їхні шкідливі вчинки. (А також «підняти козацький дух», «дати хлопцям погуляти»).

Ця ж хороблива згага популярності в цього маленького обивателя, що випадково попав на «високу» посаду, вічний страх за неї грали велику роллю й у його відношенню до погромщиків-отаманів»¹²².

Через ці причини С. Петлюра не міг скільки-небудь ефективно боротися з погромами навіть тоді, коли цього вимагало його політичне оточення.

Щоправда, доволі критично ставлячись до позиції С. Петлюри, В. Винниченко дає підстави вважати і його власну поведінку небездоганною, у певному відношенні – вузькопрагматичною. «Я йому (С. Петлюрі. – В. С.) доводив, – стверджує В. Винниченко, – що це ж для «нашої державності» є надзвичайна шкода, бо це настроює проти нас Європу, де серед буржуазії єврейство має велику силу, що коли не в ім'я гуманності, справедливості й простої порядності, то хоч в ім'я державних наших інтересів конче треба вжити всіх заходів, щоб спинити ці дикі явища»¹²³. Коментарі, як мовиться у подібних випадках, зайві.

В. Винниченко ставить у провину Головному Отаманові й те, що «це злочинне криваве страхіття» тяглося «на протязі кількох місяців», а нікого так і не було притягнуто до відповідальності. «На настійне домагання партій і єврейської демократії було тільки арештовано знаменитого погромщика Симосенка, саме ім'я якого наводило жах не тільки на євреїв, але й на українців. Розстріляти ж цього отамана отаманщина не посміла»¹²⁴.

Серед інших претензій до С. Петлюри (особливо ж за призначення на відповідальні військові посади осіб із сумнівним, а то й кримінальним минулим) В. Винниченко висуває і таку: «Вся українська й неукраїнська преса весь час жалілась на силу погромної літератури, що ширилась серед населення. А де ж вона, можна спитатися, друкувалася? Де брався папер, коли весь папер урядовою владою реквізувався й розпреділявся видавництвам?

Та для чого шукати далеко, коли неофіціальний орган Головного Отамана «Україна» містила такі погромні статті, що на домагання партій її було потягнуто до суду за погромну агітацію, а конкретно за статтю, вміщену в 34 ч. сеї газети»¹²⁵.

Очевидно, що на порушені В. Винниченком питання відповідати нелегко, якщо тільки не апелювати до обставин громадянської війни, під час якої державний контроль у будь-якій галузі був справою відносною.

В. Винниченко критикує С. Петлюру й за незграбні спроби перекласти провину за єврейські погроми з підлеглих йому отаманів на більшовиків¹²⁶.

Очевидно, сучасний дослідник суперечливих, трагічних подій 1919 р. в Україні не може, не має права обминути працю В. Винниченка «Відродження нації» ще й тому, що в ній містяться зразки мислення й аналізу такого рівня, до якого потім мало хто піднімався. Пояснити, навіть охарактеризувати цей феномен, як і будь-яке

справді складне, неодномірне явище, – непросто. Тому, зовсім не претендуючи на абсолютність, всезагальність, хотілося б зазначити тільки, що це був талант особливого роду: він органічно поєднав у собі глибинне бачення художником людського ества, проникнення у справжню природу суспільних відносин в усіх їхніх проявах і вимірах з холодним, логічним осмисленням перебігу історичних подій, здатністю щиро й самовіддано боротися за ту правду, яку нездатні подолати багаття жодної інквізиції. Він начебто умів передбачати ті колізії, ту ідейну боротьбу, яка згодом набувала шаленої напруги, але велась переважно на значно примітивнішому рівні. А тому вдавався не лише до лапідарних, вивірених оцінок й узагальнень, але й до пояснень ходу своїх розмірковувань, процесу досягнення кінцевого результату. Це свого роду дослідницька методика такого високого гатунку, не зважати на яку не можна. Ті ж, хто чинять навпаки, зверхньо відкидають думки В. Винниченка, не тільки ризикують повторювати сумнівні низькопробні ідеологічні штампи, зашкарублі стереотипи, але й не мають жодних шансів перемогти у чесній науковій полеміці.

Очевидно, В. Винниченко передбачав, що навколо питання про відповідальність першої особи в УНР за єврейські погроми у майбутньому буде зламано чимало списів, і тому спеціально зупинився на роз'ясненні того, як виникли важкозбагненні для пересічної людини ідеологічні ситуації, своєрідні пастки, потрапивши в які, нелегко потім вибратись, дістатись до істини.

В. Винниченко констатує, що «українська партійна демократія» добре знала й про численні факти погромів, і про їхні причини, і про винуватців, зокрема про найголовнішого з них. Але вона опинилась у безвиході. Вона «бідкалась, жахалась, обурювалась, благала, виносила резолюції, постанови, знову благала-молила й усякими способами силкувалась як-небудь доказати єврейству, Європі й усьому світові, що то не *«соціалістичний»* уряд український винен, не українська *«соціалістична»* демократія, а...стихія, темнота й провокатори»¹²⁷.

Хоча В. Винниченко і не наводить конкретних документів на підтвердження своїх слів, вони ґрунтуються на предметному знанні справи. У відповідь на широкомасштабну кампанію західної преси проти України з приводу єврейських погромів Міністерство закордонних справ УНР, інформаційні служби вдавались до контрзаходів, публікацій, в яких здебільшого вуалювались небажані факти, що їх, однак, спростувати було неможливо, і робився наголос на причетності до погромних акцій ворожих Україні сил¹²⁸.

Український уряд, урядова демократія не могли вказати на головного винуватця антисеврейських ексцесів, тому що за тих конкретних обставин це завдало б непоправної шкоди національно-державній справі, як вона, звісно, розумілась. «...Така якраз зла іронія долі, що якраз того чоловіка, який був найбільше винний за ці злочинства, бідна хуторянка, що так жалілась на реакційне отаманодержавіє, мусіла найбільше вихвалити, мусіла виставляти його цілковиту непричетність до цих явищ, його демократичність, його гуманність, його геройство і т. п. Бо силою не залежних ні від хуторянки, ні від цього чоловіка обставин, він опинився на чолі «верховної влади» він ніби символізував українську міщанську державність, він ніби являвся олицетворінням боротьби українства за своє національно-державне існування.

І такий глум нашої історії, що цьому випадковому, незначному й шкодливому чоловікові навіть ті, які добре знали його, які навіть не поважали його, мусіли утворювати популярність як на Україні, так і в Європі. Всі удари всіх ворогів українства насамперед зверталися проти тої особи, що стояла на чолі влади, себто проти особи Петлюри. І чорносотенці, й кадети, й так звані руські «праві соціалісти», й навіть большевики – всі старались представити перед своїми течіями Петлюру таким або таким. А цим самим, розуміється, представлялась у цьому ж світлі й уся українська справа.

Отже, кожний «урядовий» хуторянський українець уважав за свій патріотичний обов'язок одбивати всі удари ворогів українства, а тим самим, у свою чергу (правда чи не правда, вірив сам чи не вірив), представляти Петлюру в протилежному, хорошому світлі. І натуральна річ, фарб для цього не шкодувалось ні з одного, ні з другого боку»¹²⁹.

Справді, чорносотенці, денікінці доклали чимало зусиль, щоб дискредитувати в очах всього світу лідера УНР, довести його нікчемність і злочинність. Це була свого роду провокація, яка вимагала від українців обов'язкової відповідної реакції. І тому «усі закордонні посольства, місії, комісії й т. п. інституції... витрачали величезні гроші на вміщення в європейських газетах статей, телеграм і заміток, в яких Петлюру зиставлялося, як «генералісімуса укр. респ. військ», як «національного героя», як «непохитного борця за волю України». І називали його й «українським Гарібальді», і «українським Леонідом при Фермопілах» і, здається, навіть «українським Наполеоном». Щоб побити «наклепи» руських і польських ворогів, що доводили Антанті, ніби Петлюра – большевик і германофіл, українці з запалом доказували, що Петлюра – найвірніший слуга Антанти й найкращий оборонець Європи від революції, що тільки він здержує своїми грудьми большевизм і не пускає його до антантських країв.

А щоб наочніше представити, який то є «український національний герой», символ нашої нації й державности, українські закордонні видавництва видають портрети С. Петлюри в генеральському мундирі, в рямці з гармат і гетьманських ознак: булави, бунчука і т. п. аксесуарів «отаманодержавія»¹³⁰.

Приблизно те саме робилося в Україні у невщухаючій полеміці з денікінською і більшовицькою пропагандою.

Загін «славословів» С. Петлюри формувався з різних джерел. Серед них були й люди, які щиро помилялись, які не знали С. Петлюру, вірили українським проводирям, зазнавали на собі гіпнотичного ефекту популярності провідника революційної боротьби й держави. Їхня безкритична, вузька психіка потребувала якогось фетиша, перед яким вона могла би преклонятися. То инча річ, що той самий обиватель, як дикун, незадоволений на свого фетиша, виструганого ним самим з дерева, буде потім бити й обплывувати його. Тепер він уклонявся йому, бо така є потреба слабих душ.

А крім того, С. Петлюра був яскравим, виразним втіленням обивательського, міщанського світогляду, отої дрібно-буржуазної безпринципности, закоріненого консерватизму, що легко переходить в активну реакційність, тої міщанської побожности перед великою буржуазією, перед показним, парадним блиском паразитарних кляс.

Вони, ці щирі обивателі-славословці, вихваляли його не за страх, а за совість, як символ власної їхньої міщанської істоти, як виразний, свій власний тип»¹³¹.

Іншу категорію «славословів» складала безпринципні кар'єристи, підлабузники, «які за те славословіє діставали від Головного Отамана й гроші, й посади, й усякі інші «лакомства нещасні»¹³².

Нарешті, існувала й третя група політиків і пропагандистів, які «славословили просто від страху, бо не славословити Петлюру – це значило бути проти «нашої державності», а хто був проти «нашої державності», той підлягав карі спеціального наказу, виданого Головним Отаманом»¹³³.

Результат виявився приголомшуючим: «з усіх цих причин, глибших, поважніших і дрібніших, щиро й нещиро, але без усяких заслуг з боку цього «лубочного героя», як його називали, йому роздували, як пузир, популярність, роздували, не клопочучись про те, що пузири, звичайно, лускаються, і від них потім лишається невеличкий зморщений, поганенький клаптик чогось невиразного»¹³⁴.

Між тим, у «славословів» 1919 р. виявилось чимало послідовників, і їхня кількість останнім часом збільшується дуже швидко. Гадається, що вдумливе ставлення до історіографічної спадщини В. Винниченка було б у даному разі дуже корисним і сприяло б подоланню тієї однобічності, якою характеризується більшість новітніх публікацій про С. Петлюру.

Намагаючись збагнути поведінку С. Петлюри щодо конкретного явища – єврейських погромів, В. Винниченко зачепив і ширший пласт проблем, які проливають додаткове світло на особистість одного з найвідоміших провідників Української революції, Української Народної Республіки.

Письменник й історик вважає, що від української нації в черговий раз відвернулася доля. С. Петлюра, «знаючи любов бідної хуторянки до своєї національності, знаючи, що з цієї любови вона може все витерпіти, шантажував і спекулював на цій любови ще більше, ніж у Києві. До того ж він знав і ту скруту, в якій була хуторянка: куди вона могла подітися? До большевиків не піде, до Денікіна тим паче, отже, хоч не-хоч мусить бути тут, мусить усе зносити. Більше того: вона мусіла, як сказано, навіть вихвалити його, славословити його, підносити його ім'я якомога вище, бо петлюрівщина й «наша державність» були вже неподільні.

Ось така буває злісна, глузлива гра історії. Неначе за кару бідній хуторянці: на, маєш собі Петлюру, коли не хотіла мати дійсно-народної, дійсно-національної своєї державності. На, кривись од огиди, кричи від обурення, плач від сорому, а не смій одкидати від себе цей ганебний хрест свій, цілуй його, шануй, падай на коліна перед ним, бо це тобі вся твоя державність»¹³⁵.

Багато в чому перегукується з підходами В. Винниченка до проблеми, що розглядається, й підхід П. Христюка. Однак у його творі є й низка оригінальних відмінностей, у тому числі й методологічного характеру, обминути які було б несправедливо.

П. Христюк, як і всі інші автори лівої і лівоцентристської орієнтації, висловлює переконання, що єврейська демократія в цілому прихильно ставилась до національно-визвольної боротьби українського народу. Комуністичні радянські єврейські партії підтримували українських комуністів у їхніх прагненнях. Праві й помірковані єв-

рейські партії (соціалістичні, меншовицького зразка) підтримували Директорію в її боротьбі з великодержавниками, а також й з більшовиками, і з радянським урядом України.

Однак і П. Христюк не може не визнати певних проблем у відносинах між українцями і євреями і намагається знайти власне пояснення їхніх причин.

«Коли з боку єврейської демократії і виявлялась часом немовби загальна неприхильність до Уряду УНР, то завше тільки внаслідок погромів, від яких правительство УНР не в силі було гарантувати єврейське населення, – зауважує історик. – Давня ворожість деяких груп українського населення до «жида», – ворожість (що виростала на ґрунті соціально-економічних відносин і підтримувалась політикою старого царського режиму) під впливом злочинної агітації реакційних елементів (від яких не могла увільнитись українська республіканська армія) вибухала в обставинах горожанської війни в формі погромів єврейського населення. Та обставина, що склад Армії УНР постійно мінявся, що армія раз у раз переходила з місця на місце, що вона була дуже часто голодна і завше в своїй більшості обірвана та боса, що в армії служило багацько старих реакційних старшин, – все це не давало правительству УНР можливостей виховати армію чи хоч ввести в ній потрібну карність, яка гарантувала населенню непричастність армії до погромних ексцесів. Зрештою, все це добре розуміла й єврейська демократія, і через це та її частина, яка, по своїм класово-економічним інтересам чи соціально-політичним переконанням, була споріднена з тими українськими групами, які творили УНР, ніколи не одмовляла в прихильності і підмозі українському республіканському правительству, вгамовуючи в собі гірке почуття заподіяної погромами кривди, обурення, гніву»¹³⁶.

Разом із тим П. Христюк не виділяє єврейську проблему, антисемітські ексцеси у щось особне, самодостатнє. Навпаки, вони розглядаються у контексті загальної політики Директорії з усіма зазначеними вище її недосконаlostями і вадами.

Так, єврейські погроми за Директорії аналізуються в одній площині з терором проти робітників-росіян і робітників узагалі (як відомо, переважно неукраїнців). Виявом і продовженням цієї політики було те, що «в Житомирі і Бердичеві, Черкасах, Смілі та і в інших містах військо Директорії під проводом бувших гетьманців чинило організовані єврейські погроми, що на Чернігівщині тероризував населення «отаман» Ангел а на Волині невтомно «різав жидів» отаман Козир-Зірка»¹³⁷.

Тому П. Христюк вміщує досить великий за обсягом витяг із статті «Робітничої газети» про три безглузді й дикі розгроми Бюро професійних спілок м. Києва, а за ним подає цитату з відозви «Центрального Комітету допомоги потерпілим від погромів», оголошеної в другій половині січня 1919 р. (хронологічно повідомлення з «Робітничої газети» майже збігається з останнім документом).

Там само подається й інформація з тієї ж таки «Робітничої газети» від 12 січня 1919 р. щодо протестів українських соціал-демократів м. Кам'янка проти розгромів місцевих робітничих клубів, один з яких працював під керівництвом партії «Поалей-Ціон»¹³⁸.

Як П. Христюк нещадно критикує Директорію за її антиробітничу політику взагалі, так само він не змінює підходів, тональності оцінок і у випадках з єврейськими

погромами: «Ця погромна хвиля, – наголошує він, – лягає тяжким пятном на Директоріансько-Винниченківське правління, і не через те, що немовби правлячі кола хотіли тих погромів; навпаки – Директорія і Уряд протестували проти погромів, асігнювали деякі кошти на допомогу жертвам погромів, уважно вислухували безконечні доклади, скарги та прохання міністра єврейських справ (до якого, до речі, стала в опозицію майже вся єврейська демократія), захожувались організувати спеціальні слідчі комісії з представників соціалістичних партій для викриття і покарання винних. Але всі ці заходи не досягали своєї мети навіть в найменшій мірі. В дійсності ні один отаман-погромник не був покараний; у війську не було поведено відповідної агітації, бо взагалі всяка агітація серед військових була заборонена; в той же час реакційним курсом політики Директорії була унеможливлена організація і робота рад робітничих та селянських депутатів, які єдині, як органи організованої демократії і влади на місцях, могли успішно повести спочатку оборону єврейського населення від погромів, а потім і боротьбу з отаманами-погромщиками. От в цьому загально-реакційному курсові політики Директорії на місцях, в її одірваності від революційного селянства і робітництва, в її преклоненні перед розгнужаною «отаманською силою», в «січовицькому» напрямку її політики (в чому признався і сам В. Винниченко на VI Конгресі УСДРП; заявивши, що в кінцевому результаті воля Осадного Корпусу для нього найвищий і найсвятіший закон), витворився ґрунт для погромів, і полягала причина безсилля Директорії»¹³⁹.

На відміну від В. Винниченка, що покладав головну відповідальність за наростання антисемітських акцій на С. Петлюру, уособлювану ним політику отаманщини, П. Христюк демонструє власне бачення цього аспекту проблеми. Він звинувачує у ганебних вчинках вищій державний орган у цілому та його першого керівника В. Винниченка, зокрема. І не тільки тому, що вони повинні були відповідати за все, що коїлося в очолюваній ними державі, – головну їхню провину П. Христюк вбачає у здійснюваному Директорією курсі, біля витоків якого стояв саме В. Винниченко, у політиці соціалістичних партій, які утворювали Директорію.

П. Христюк доводить: «...Стан облоги, цензура, заборона всякої агітації, заборона робітничих зборів, полювання на «більшевиків», під якими розумілись всі революційно-соціалістичні елементи – українські і неукраїнські – перейшли в систему директоріанського управління, а зріст українського дрібнобуржуазного шовінізму, української національної виключності та єврейських погромів перетворилися в постійне тло тої системи. В містах і навіть селах зростало велике незадоволення і обурення проти влади Директорії, яке захоплювало все ширші і ширші круги робітничо-селянського населення. Влада одривалась від населення, переходячи поволі «в становище гетьманської влади», як зазначала кам'янецька організація українських с.-д. в своїй резолюції з приводу розгрому кам'янецьких робітничих клубів»¹⁴⁰.

Вважаючи керівництво Директорії (і В. Винниченка, і С. Петлюру) винними в тому, що за їхнього правління поширювались єврейські погроми, слід згадати і документи, видані місцевими отаманами, які або ініціювали, або виправдовували ганебні вчинки проти невинного населення. Серед них – «Наказ по Запоріжській Козацькій Бригаді Українського Республіканського Війська імені Головного Отамана Петлю-

ри» від 6 лютого 1919 р., виданий в м. Проскурові отаманом Симосенком. В ньому є й такий прикметний параграф: «Пропоную населенню припинити свої анархичні вибухи, бо з вами у мене досить сил боротися; це більше всього зауважаю жидам. Знайте, що ви народ всіма націями не любий, а ви робите такий бешкет між хрещеним людом. Хіба ви не бажаєте жить? Хіба вам не жалко своєї нації? Вас коли не чіпають, то й сидіть мовчки, а то така нещасна нація каламутить бідний люд»¹⁴¹.

До погромної агітації були причетні й контррозвідка Дієвої Армії, й отамани Палієнко, Симосенко, Біденко, Козир-Зірка.

Провід Української революції докладав чимало зусиль, спрямованих проти погромної практики, яка набула величезних масштабів. Газети були переповнені статтями проти погромників. 18 серпня Рада Народних Міністрів ухвалила по доповіді Міністра єврейських справ А. Красного: «1. Видати до населення відозву від правительства в справі погромів; 2. Запропонувати Головному Отаманові Війська видати наказ Дієвій Армії, щоби командирів окремих військових частин, починаючи з молодших і до вищих, винуватих в бездіяльності або допущенні погромних ексцесів, негайно заарештовувати, як зрадників Батьківщини, і віддавати під надзвичайний військовий суд з самою суворою відповідальністю, включно до кари на смерть, і щоби розправлялись з погромними агітаторами і ріжними погромними бандами залізною рукою; 3. Скласти негайно особливу урядову комісію з найширшими уповноваженнями для розслідування і боротьби з погромами, яка повинна виїхати на фронт для розслідування погромних ексцесів на місці; 4. Запропонувати управлінню преси й інформації найширше розвинути діяльність проти погромної агітації»¹⁴².

Визначені Радою міністрів заходи було впроваджено в життя. Б. Мартос звернувся зі спеціальною відозвою до населення, де повідомляв про свої зусилля, спрямовані на боротьбу з погромами, і закликав українське населення остаточно перебороти погромні тенденції, які руйнують країну і ставлять саме існування республіки під загрозу (теза говорить сама за себе, а нині з відстані десятиліть намагаються мінімізувати масштаби погромів і «ефект» від них – В. С.), а єврейське – до мирного співжиття з українським і спільної оборони держави.

«Соціалістичне правительство, котре стоїть на чолі Республіки, веде разом з Головним Отаманом Петлюрою рішучу боротьбу з погромами, – повідомляла відозва. – Для розслідування всіх погромних подій, погромної агітації та передачі винних до надзвичайного військового суду утворена Особлива Слідча Комісія з широкими правами. У комісію входять також представники єврейської демократії. В армії заведено важливий Інститут Державних Інспекторів, котрий енергійно бореться з погромами і погромними елементами в армії. Останній з'їзд інспекторів приєднався до пропозиції єврейського міністерства, щоби міністерство це мало своїх представників при Інспектурі. Головний Отаман видав низку наказів, у котрих він вимагає знищення в пні всякої спроби до погромів... Надзвичайний військовий суд виніс ряд смертних вироків – багато погромщиків вже розстріляно... Правительство готове активно допомогти Всеукр. Центр. Комітетові при євр. міністерстві в справі допомоги постраждалим від погромів... Як тимчасову допомогу, асігновано з державних коштів

більш двадцяти мільйонів гривень. Уряд твердо стоїть на ґрунті закону про національно-персональну автономію і готовий допомогти повному здійсненню її в житті»¹⁴³.

Гадається, що чесний висновок при вдумливому аналізі наведеного витягу з документа один – погроми перетворилися, незалежно від проводирів українства і, навіть усупереч їм, на справжнє національне лихо і ніякі спроби зарадити його поширенню не приводили до бажаних наслідків. Як при цьому можна заперечувати факти єврейських ексцесів в УНР і шукати винних за них поза межами українського керівництва – залишається незбагненим. Якщо того не було в межах юрисдикції національної влади – навіщо ж такі велетенські організаційно-політичні й ідеологічні зусилля на загальнодержавному рівні? Відповідь достатньо прозора. Було не лише чому протидіяти, було чого боятися, як реальної загрози дестабілізації самого державного організму. Було, зрештою, чого соромитися.

Однак при бажанні на все те, виявляється, можна просто заплющити очі, або вдати, що то суцільні вигадки ідейних ворогів. І подібна позиція буде цілком у дусі самого С. Петлюри. В листі до колишнього міністра єврейських справ Піхнаса Красного 29 грудня 1920 р. Головний Отаман ремствував на «пресову кампанію проти української справи, взагалі і Уряду УНР, зокрема за єврейські погроми». Як не дивно, але він стверджував:

«Звичайно, підстава цієї кампанії криється не в погромах, яких в дійсності не було, а десь глибше, в тайниках європейської дипломатії, і провадиться особами, яким в даний час потрібно здискредитувати українське питання... Якщо де може і траплялись випадки, коли офірою якогось нападу був єврей, то в цьому були винні банди розбійників, яких після більшовицького панування залишилось чимало і яких одразу не можна було знищити. Про погроми, про масові грабїжництва та вбивства я нічого не знаю і навіть не припускаю, щоб це могло бути»¹⁴⁴.

Ось так! Не було, бо не могло бути взагалі!

М. Попович назвав це «курйозними рядками»¹⁴⁵, хоча самі-собою напрошуються значно жорсткіші характеристики. А епігони С. Петлюри можуть використовувати (і роблять те з надзвичайною настирністю) наведені рядки як абсолютні аргументи в суперечках і, водночас, як зручний громовідвід – якщо сам С. Петлюра таке заявляв, то які можуть бути претензії до них – «грішних»?

А що процитоване зовсім не курйоз, а свідомо політична поведінка, свідчить звернення С. Петлюри до українського населення від 18 березня 1921 р., в якому міститься такий пасаж: «Кати наші – більшовики скрізь поширюють чутки, що буцімто українські повстанці нищать єврейське населення. Я, Головний Отаман Українського Війська, не вірю цьому, не вірю, бо знаю нарід український, який, утиснений грабїжниками-завойовниками, сам не може утиснути народу іншого, що так само страждає від більшовицького панування, як і він». Повторивши слова про «сльози, якими єврейське населення проводжало відступаюче наше військо», Петлюра вдається надалі до пафосу: «Як Головний Отаман Війська Українського, я наказую вам: більшовиків-комуністів і інших бандитів, що роблять єврейські погроми та нищать населення, карати безпошадно і, як один, стати в оборону бідного змученого населення і через наші військові суди розправлятися з бандитами негайно.

В скорому часі я повернуся з Українським військом і Урядом на Україну, і ті, що шкодили нашій справі, приставали до повстанців для грабунків і погромів (то виходить що такі були, хоч вище С. Петлюра заявляв, що «не вірить цьому – В. С.) будуть суворо покарані по законах військового часу як зрадники нашого народу та прислужники ворога»¹⁴⁶.

Навівши частину цього витягу в своїй монографії, М. Попович дипломатично зауважує-запитує: «Чи не була це хитрість двосдушного отамана?»¹⁴⁷ А, можливо, то просто форма риторичного запитання, яку дуже еластично застосував досвідчений вчений-публіцист?

Повертаючись до серпневого (1919 р.) звернення Ради народних міністрів, слід зафіксувати увагу ще на одному важливому моменті. В документі наголошується на поширенні погромних настроїв у більшовицькому війську і на зменшенні їх в Українській армії (навіть чи за цією тезою стояла достовірна, або хоч якась статистика. – В. С.), а також на тому, що в лавах УГА б'ється чимало жовнів-євреїв. Затим уряд апелював до єврейських громадян: «Пам'ятайте, що єдина для вас путь – це путь мирного співжиття з українським народом, котрий мусить бути і буде самостійним і ні від кого не залежним. Пам'ятайте, що путі українського і єврейського народів тісно зв'язані і мають за собою триста років знуцання і гніту над ними російського царизму. Як рівні громадяне республіки, захищайте разом з українським народом вашу спільну батьківщину. Хай живе Самостійна УНР! Хай живе братерське і рівне співжиття українського і єврейського народів на Україні! Хай живе нац.-перс. Автономія! Хай живе з'єднання робітництва всіх націй на Україні! Хай живе соціалізм!»¹⁴⁸.

У наведених словах можна вичитати щирий заклик до братерського єднання двох знедолених століттями народів. А можна вгледіти і нотки, суголосьні шантажу (чого варті лише повтори слова «Пам'ятайте» – це лише нагадування, чи, по-петлюрівськи, водночас і погроза, яка визначає «єдину для вас путь?»).

Для пошуку істини важливо не лише принципово відмовитися від тенденційності у висхідних світоглядних позиціях, а й відборі фактів, документів, не допускати абсолютизації одних при відкиданні інших. Не менш важливо зважено аналізувати й кожен документ в його цілості.

Аналізуючи відозву Головного Отамана військ України С. Петлюри від 27 серпня 1919 р., не можна не звернути уваги на те, що відповідальність за погроми покладалася на ворогів УНР, зокрема на більшовиків (які немовби навмисне, підкупили злочинні елементи, організовували єврейські погроми в тилу української армії). Повідомлялося й про те, що єврейські політичні партії стоять на ґрунті української державності, що єврейське населення допомагає українській армії, піклуючись про ранених козаків, і закликалося до рішучої боротьби з погромщиками і до братерського співжиття двох народів. «Кара на смерть мусить упасти на голову погромщиків і провокаторів, – писав С. Петлюра. – Більше карности й дисциплінарности я вимагаю від вас (старшин і козаків) в цьому відношенні, щоб ні один волос не впав з голови невинного. З Богом на велике і святе діло визволення народів з ярма большевицького!»¹⁴⁹.

Мабуть, ще рішучішим, суворішим був наказ про боротьбу з погромами Головної Команди війська УНР від 26 серпня 1919 р., головні положення якого можна звести

до таких: «Українське хоробре військо..., освячене кращими заповідями своїх праді-дів, непереможно й швидкою ходою посунуло вперед, до кращої долі, здобуваючи її своєю і вражою кров'ю. Самою історією судилося нашому славетному козацтву принести на своїх багнетах волю й щастя своїй рідній землі і всім тим, хто на ній з давніх давен мирно оселився. А бандити всього світу, спіймані на гарячому вчинку, – большевики, наче б ті полохливі злодії, нестримно тікають на північ, в свій темний закуток. Проте на вільній, але занапаченій нашій землі ще залишився сморід конаючого звіря-ворога. Йому було мало чесної крові вояцтва, – йому захотілося ще крові невинної, ні в чому не повинного населення. Темні люде – чорносотенці і червоносотенці (одна зграя), різні провокатори, кинувши зброю, повилазили зі своїх закутків і розпочали ганебну працю на іншому ґрунті. Вони завзято снують своє ганебне павутиння провокації, викликаючи погроми єврейської нації і часом підбурюючи на це страшне діло і деякі несталі елементи нашого війська. В такий спосіб вони хочуть оплямити перед усім чесним миром нашу боротьбу за волю і загубити нашу національну справу... Лицарське військо, що несе всім націям України братерство, рівність і волю, не повинно спокійно слухати всяких пройдисвітів і провокаторів, жадаючих людського м'яса. Так само воно не може спричинитися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадником і ворогом нашого краю і мусить бути усунений від людського співжиття. Старшина й козацтво! Весь світ дивиться і не надивується на ваші визвольні подвиги. Не плямуйте ж їх, хоча б і випадково, ганебним ділом і не завдавайте нашій Державі пекучого сорому на весь світ. Виступайте зі зброєю проти справжнього ворога і пам'ятайте, що наше чисте діло вимагає і чистих рук. Будьте певні, що всіх ворогів краю застане сувора законна кара народнього суду, а помста, часто-густо не обміркована, це не козацьке діло. Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з вашого війська і віддавати під суд, яко зрадників Вітчизни. Суд же нехай судить їх по їхніх вчинках, не жаліючи для злочинців найсуворіших кар закону. Уряд УНР, розуміючи всю шкоду для Держави від погромів, видав до всього населення краю відозву, в якій закликає виступити проти всіх заходів ворогів, що підіймають погроми єврейського населення. Наказую всьому вояцтву пильно прислухатися до цієї відозви і найширше розповсюдити її серед населення та серед товариства. Наказ цей прочитати у всіх дивізіях, бригадах, полках, куренях та сотнях, як наддніпрянської й наддністрянської армії, так і серед повстанських частин»¹⁵⁰.

Коли читаєш такі документи, невільно знову й знову виникають питання: яку ж армію провокаторів треба було заслати у петлюрівські війська, щоб вони майже всуціль заразилися бацилами антисемітизму і спричинили до таких масштабних, повсюдних ексцесів, що боротьба з ганебним лихом перетворилася на цілий напрямок урядової політики? І чи не тому ефект від усіх зусиль державного проводу виявився мінімальним, що причини явища шукалися зовсім не там (або ж більше не там), де вони насправді зароджувалися? Боротися з хворобою, не встановивши діагнозу, як відомо, справа безнадійна.

Та гостра ідеологічна боротьба, яка спалахнула після вбивства С. Петлюри, не привела ні до обнародування нових фактів про непричетність отаманського режи-

му до єврейських погромів, ні до появи нових логічних аргументів. І тим не менше, гадається, якнайдоцільніше звернутися саме до документів тієї пори, оскільки вони, окрім певної систематизації й узагальнень, містять погляди, так би мовити, з різних боків. Є можливість ознайомитися й з тезами, й зі ставленням до них (антитезами).

Безперечний інтерес у цьому плані становить брошура «Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри». Видання було здійснене закордонною організацією УСДРП в 1928 р. у Празі (на брошурі позначено: Прага – Київ).

До брошури ввійшли документи, що супроводжували дискусію, яка відбулася у Виконкомі Соціалістичного Інтернаціоналу в лютому 1928 р. Історія цієї події така. Після суда над С. Шварцбардом, на якому чимало йшлося про вину С. Петлюри за єврейські погроми і природного широкого розголосу в світі про деталі резонансної справи, ЦК УСДРП 22 червня 1926 р. ухвалив спеціальну резолюцію та відозву до українських робітників і селян, розповсюдив статтю О. Безпалка на смерть С. Петлюри¹⁵¹. У лютому 1927 р. на ці документи відреагував колишній бундівець, представник Російської соціал-демократичної партії в Соціалістичному Інтернаціоналі Р. Абрамович. У доповіді, направленій до Комісії національних меншостей Інтернаціоналу, Р. Абрамович піддав критиці позицію ЦК УСДРП. На його думку, українські соціал-демократи намагалися взагалі заперечувати причетність української влади, персонально С. Петлюри до єврейських погромів 1919 р., зняти вину з них за бездіяльність щодо протидії ганебним антисемітським акціям тощо.

У відповідь, ЦК УСДРП обнародував два меморіали (10 лютого 1927 р.) і 15 лютого 1928 р.) зі спростуванням претензій Р. Абрамовича. Питання обговорювалося на засіданнях комісії національних меншостей (23 лютого 1928 р.) і Виконкому Соціалістичного Інтернаціоналу (28 лютого 1928 р.).

До видання включено підготовчі матеріали, протоколи й резолюції засідань і дано деякі документи революційної доби.

Зважаючи, що інших офіційних документів бракує (здебільшого доводиться мати справу з мемуарами), гадається, є сенс звернутися як до свідчень з одного боку, так і їх спростувань. Адже нічого нового в протиборстві сторін аж до сьогодні, враховуючи й статтю (брошуру) Т. Гунчака, яку практично ніхто не обходить, й документальні видання В. Сергійчука, не з'явилося.

У доповіді Р. Абрамовича наводяться наступні факти:

Єврейські погроми розпочалися уже в грудні 1918 р.: 13 грудня це зробив «Республіканський полк ім. Петлюри» на станції Бобринській, а 26 грудня – в м.Сарни. При цьому «козаки заявили, що вони одержали від свого полковника дозвіл «поводитись три дні з жидами, як їм захочеться». Коли цього полковника відвідала депутація міського самоуправління з християнином на чолі, то полковник заявив християнинові: «Ви підкуплені жидами»¹⁵².

З 25 по 30 грудня 1918 р. «інша українська регулярна частина» на залізничній лінії від Коростеня до Сарн грабувала і вбивала «усіх жидів, яких тільки козаки могли піймати». «Зараз же після цього почалися ексцеси в Бахмачі й Борзні (Чернігівська губернія), де особливо відзначився уславлений отаман Ангел, що також команду-

вав українською військовою революційною частиною». Всю першу половину січня український загін на чолі з отаманом Козир-Зіркою тероризував єврейське населення м. Овруча. «Десятки жидівських дівчат були насилувані й захоплені козаками. На одному лише базарі залишилося 32 жидівських трупи. Все, що можна було грабувати, було пограбоване»¹⁵³.

Значно страшнішими й жорстокішими були ті «організовані масові вбійства євреїв, – веде далі Р. Абрамович, – які були переведені в різних містах і містечках не партизанами, але офіційними начальниками українських правительствених військ в перших місяцях 1919 р. Під приводом «карної експедиції проти большевизму» учинив отаман Палієнко, старшина Петлюри, масові грабунки, знущання й розстріли жидів в Бердичеві та в Житомирі. Кожного разу місто розподілювалося по докладно виробленому плану на окремі участки, осаджувалося малими групами українських козаків і підпалювалося. Всюди поступали однаково: домашній трус, знущання, грабунки і тут, то там насилування жінок і розстріли. В Бердичеві, де різня тривала від 5 до 10 січня, нараховано 17 вбитих, 40 ранених і кілька сот побитих і пограбованих жидів. В Житомирі від 8–13 січня вбито 53 жидів, 10 поранено і багато соток бито і пограбовано. Між вбитими були переважно старики, жінки й діти... Палієнко заявив делегації міської управи (в Бердичеві та Житомирі), що він уповноважений Директорією (Петлюри) «навести порядок» в Бердичеві й Житомирі. Він заявив теж, що «весь большевизм є діло жидів» і що «Україна має таких ворогів: Антанту, поляків, румунів, москалів, жидів і большевиків. Але всі большевики – жиди...».

Бердичівська комендантура заявила, що вона одержала від начальника південно-західного фронту отамана Оскілка наказа не втручатися в розпорядження Палієнка. В Житомирі комендант заявив, що він має наказ: «повбивати всіх жидів...»¹⁵⁴.

Звернувши увагу на те, що всі тодішні погроми в Україні здійснювалися під прапором «боротьби проти жидівського большевизму», доповідь наголошує на тому, що «найстрашніше й найбільше пролиття крові було зроблено в містечках Проскурові, Фельштині й Балті. Організатором цих перших двох погромів був відомий український отаман Семесенко, що був у великій пошані за свою відвагу, і який командував «Запорізькою козакою бригадою ім. Петлюри» і «Третім Гайдамацьким полком». Коли було здавлено зроблений там українською залогою большевицький бунт, зібрав Семесенко своїх козаків і старшин на закуску і після закуски взяв присягу від всіх присутніх, що вони виріжуть всіх жидів у м. Проскурові, не займаючи однак жидівського майна. Козаки на це склали присягу і її додержали. 15 лютого о год. 2-ій по полудні появилися гайдамаки у строгому військовому порядку з червоними стрічками на грудях і розділилися швидко і безшумно по докладно виробленому плану по всьому місті. У кожний жидівський дім вдерлася мала група козаків 5 до 15 чоловіка і зачала цілком спокійно і діловито вбивати шаблями присутніх жидів. Не минали ні старих, ні жінок, ні немовлят. Майже зовсім не стріляли. Такий був наказ Семесенка. Все це тривало в Проскурові тільки 3½ години. Тоді затрубила труба і козаки залишили будинки, стали на вулиці у військові лави і відійшли до своїх квартир. Але за ці 3½ години вбито 1500 жидів і ранено понад 600. Санітари, які хотіли пізніше подати поміч раненим, оповідали, що кров текла буквально потоками, так що можна було

бродити в крові. Трупі наскладано у великі купи. По плану Семесенка різня мала ще теж продовжуватися на слідуєчий день, але цивільний комісар Таранович викликав по телефону допомогу від головнокомандуючого фронтом Шаповала... і йому вдалося при підтримці впливового соціалдемократа учителя Верхоли зупинити Семесенка і примусити його припинити різню»¹⁵⁵.

Представник російських соціал-демократів не згоджувався з тим, що С. Петлюра довгий час не мав сил для боротьби з погромами, хоча й був проти них. Коли це торкалося його особистої влади, замахів на неї (скажімо, С. Оскілка чи П. Болбачана), Головний Отаман діяв рішуче й оперативно.

«Це факт, – підкреслюється в доповіді, – що до літа 1919 року не був як небудь покараний, не кажучи вже про кару на смерть, ні один із організаторів погромів, імена яких були всім відомі. Хоч було заявлено, що отаман Ангел мав бути розстріляний, але пізніше виявилось, що ця вістка була неправдива... Так само нічого не зроблено з Палієнком, героєм погромів у Бердичеві й Житомирі. Розпочате було слідство проти нього і знайдено у нього під час трусу багато награваного золота і дорогоцінних річей, але всемогучий керівник української «контррозвідки», яка відповідає большевицькій «Че-ка», полковник Ковенко (соціалдемократ і близький приятель Петлюри) взяв Палієнка під свою охорону і заявив в присутності представників жидівської соціалістичної партії на нараді у Винниці (лютий 1919 року), що на Палієнка не падає вина, бо він, робив по вказівкам його, Ковенка, і провадив тільки протибольшевицьку розправу в Бердичеві й Житомирі. І Ковенко додав: «ми вбивали, вбиваємо і вбиватимемо». Палієнкові не сталося нічого. Тим більше не було нічого іншим погромницьким отаманам. Що більше, ці панове, яких руки були поплямлені невинною жидівською кровю, всі ці Волинці, Соболевські, Ковенки, Петрови, Шепелі, Мордалевичі й інші називали себе гордо «соціалістами» і деякі українські соціалістичні партії вважали їх і шанували, як соціалістів. Навіть жорстокому Семесенкові нічого не сталося...

Пан Пшановський, керівник Данського Червоного Хреста, сказав, як свідок (перед слідчою комісією), що він як раз був при тому, коли Семесенко рапортував Петлюрі про свою «екзекуцію» в Проскуріві і що Петлюра не тільки не робив ніяких закидів Семесенкові, але прийняв його дуже приязно. Відомий український професор Грушевський й український соціалдемократ Жуковський оповідали українському жидівському міністрові Ревуцькому (Поалей-Ціон), що Петлюра ніби заявив у їх присутності: «Шкода жидів, але жидівські погроми підтримують дисципліну в армії...»¹⁵⁶.

ЦК УСДРП визнав усі перераховані в документі представництва РСДРП в Соцінтерні факти єврейських погромів. Розбивши період, коли на Україні відбулися погроми за участю певних елементів українського населення й українського війська на дві доби: «одна приблизно від 15 грудня 1918 року до 12 квітня 1919 року і друга – від 12 квітня 1919 року до 15.XI.1919 р., – українські соціал-демократи констатували: В першу добу відбулися всі погроми, на які посилається у своїм меморіалі т. Абрамович (Сарни, Бердичів, Житомир, Проскурів і інші), бо на протязі цієї доби на території, зайнятій українським військом, панувала найбільша анархія за весь час української революції»¹⁵⁷.

Заперечувати, вочевидь, було просто неможливо те, що знали всі (правда, як зазначалося вище, «не знав» або «забув» С. Петлюра, хоча, маючи немало вільного часу на еміграції, міг би ознайомитися з документальними публікаціями з проблеми, що незаживаючою раною ятрила пам'ять єврейства¹⁵⁸). Як було скрити, скажімо, причину залишення урядової посади (заступника міністра закордонних справ) євреєм А. Марголіним, що сталася на знак протесту проти невщухаючих погромів і найбрутальнішого з них – у Проскуріві.

У листі від 11 березня 1919 р. до міністра закордонних справ К. Мацієвича А. Марголін писав: «Тяжке відповідальне завдання, що лежить на всіх членах уряду, значно ускладнюється завдяки тому трагічному факту, що єврейські погроми не вщухають, і адміністрація виявила свою неспроможність припинити жахливе насильство і вбивства, що відбуваються у Проскуріві, Ананьїві та інших містах. Я добре знаю, що уряд робить все можливе для боротьби з погромами (гадається остання фраза для чиновника-дипломата атрибутивна, а не сутнісна. Сутнісним був його вчинок, а не слова – В. С.). Я також добре знаю, наскільки безпорадними є всі його члени... Але я, як єврей, ще більше страждаю від того, що усвідомлюю: якщо всі інші елементи населення страждають від анархії головним чином економічно, то такий стан речей є вкрай небезпечним і навіть фатальним для самого існування єврейського народу»¹⁵⁹.

Як було забути О. Безпалку, що написав некролог про С. Петлюру і поставив перший підпис під першим меморіалом УСДРП до комісії національних меншостей при Соцінтерні, що 4 березня 1919 р. він опублікував у «Робітничій газеті» (органі ЦК УСДРП) дуже емоційну, надривну, гнівну статтю із засудження проскурівського погрому. Поряд зі справедливими вимогами покарання винних (тому статтю було передруковано у брошурі «Трагедія двох народів») публікація містила і визнання того, що злочини вчинили українські гайдамаки і що влада не поспішає з притягненням до відповідальності зачинщиків ганебного дійства.

У статті О. Безпалка є рядки, від яких стає справді моторошно й які просто соромно повторювати. Це відтворення подробиць того, хто й кого нищив. «Страшно, страшно, нема слів обурення, щоби висловити це почуття образи для людської гідності, – в розпачі пише автор. – Ні в якому народі і в жадній віці, і нігде на сторінках історії нема описаних подібних картин.

Хто ж це гуляв на проскурівських базарі: люде? Ці єства не заслуговують на назву жадної звірини, бо це ж було би образою тої звірини. Герої? Де ж є на світі герої такі, які мірялися би з шестимісячними дітьми, німичними бабами, коли ж ще в середніх віках тому шістьсот літ уважалося задачею чести найкращих героїв-лицарів брати в оборону німичних женщин і дітей.

Оцих проскурівських погромників не можна навіть назвати відважними людьми, бо в Проскуріві мали щастя всі ті жиди, що жили в міцних камяних хатах з кріпкими дубовими дверима. Туди не зайшов жодний гайдамака, бо виважувати дубові двері це праця і може за ними знайшовся б сильніший опір. Алеж бідні хатки обчасом розбить, на це стало відваги й сили. Тому ж то наші приятелі жидівські банкири і багаті міста Проскурова, осталися живими, за те наших клятих ворогів пекарів, кушнірів, робітників на заводах, фурманів, маленьких лавочників – тих вирізали до ноги. Біля

1 500 душ загинуло від гайдамацьких шаблок. Гайдамаки в своїм нерозумі хвастаються, що 6 000 вирізали. Докладної статистики ще не зроблено, але більш 2 000 душ в ніякім разі не упало після провізоричного обчислення жидівської громади»¹⁶⁰.

Гнівно засудивши погромників, заявивши, що їх нізащо не можна вибачити, О. Безпалко щиро запитує, «чи покарано злочинників, чи дано інформації всім частинам війська, як воно має заховуватися супроти мирного населення без різниці віри, чи поширюється література для освідомлення народу в цім напрямі?

Незважаючи на те, що на момент обнародування статті пройшло майже три тижні, відповідь настільки не задовольняла одного з чільних діячів УСДРП, обурювала свідомість кожної порядної людини, що стаття завершується із застосуванням жахливих оцінок-епітетів: «Наразі ще досі урядує той комендант, за якого урядування вирізано дітей й жінок у Проскуріві, ще досі ті частини війська, що це робили, живуть в тім городі, ще досі ходять люди, які себе звать інтелігентами й провідниками військових частин і хвастаються оцим нелюдським ділом в Проскуріві і по інших містах.

Ми мусимо голосно сказати собі і народові, що ворог нашої справи і ворог нашого народу сидить в нас самих, в нашій незорганізованости, в нашій байдужости до загальних справ, в нашій відсутности енергії братися витревало до суспільно- і військово-організаційної роботи, в нашім лінивстві, бездарности, в нашій невірі до власних сил. В нас є цей ворог, але ми не розправляємося з ним так жорстоко, як з тими невинними жидівськими бідолахами, яким дійсно байдужа мусить бути доля нашого народу і нашої України. Коли ці жидки заслужили на заріз, то кільки з нас заслужили на шибеницю за зраду своїй отчизні і своєму народові.

Наш нарід мусить змити проскурівську пляму з себе, як найскорше одногосним осудженням того діла і гострим покаранням його. Инакше не маємо права домагатися прийняття до сем'ї народів і засідати разом з американцями, англійцями, французами, які неминуче мусять нас уважити не рівними з собою, а людоділами»¹⁶¹.

Кількома днями раніше в тій же «Робітничій газеті» було вміщено резолюцію ЦК УСДРП, формулювання якої були більш стриманими, однак смисл був той же¹⁶².

Проте, в 1927–1928 рр., намагаючись зняти відповідальність з українського політичного керівництва, передусім з С. Петлюри («на допомогу») багатослівно притягається вся історія боротьби проти П. Скоропадського, проти червоних, білих, Антанти, Польщі, численних повстань в тилу УНР, злочинців, що повтікали з тюрем під час антигетьманського повстання, провокаторів-терористів, що попролазили в армію Директорії, або на цивільні посади й т. ін.), автори українського меморандуму заключають аргументацію своєї позиції дуже прикметними сентенціями: «Різні «отамани» формували «партизанські» полки під такими голосними назвами, як «республіканський полк імени Петлюри», «ім.Винниченка» і др., які піячили, чинили заколоти, реквизиції й ніякої влади не слухали. Утворився жахливий стан, як на фронті, так і в тилу армії. Так, напр., подільський губернiальний комісар, прохаючи порятунку від «отаманів», писав у своєму офіційному донесенні з 5.ІІІ.1919: «Отамани й штаби військових частин, які формуються, зовсім не рахуються з жадними законами й кожний отаман та вербовщик вважають себе за великого начальника. Робляться незаконні, грабiжні реквизиції і т. д. Цивільна влада без допомоги вищої військової влади не

може дати хоч би маленький відпочинок населенню, яке живе під страхом погрому або якого небудь вибуху» (Христюк. Замітки й матеріяли до історії української революції. 1922, Т. IV. стор. 107).

Такий стан безсилля місцевої влади цілковито відповідав стану вищої як цивільної так і військової влади. В цей час замість впорядкування фронту і тилу Директорія і правительство на домагання представників держав Антанти реорганізуються. Соціалісти виходять (10.ІІ.) із складу Директорії і правительства, утворюється буржуазне правительство на чолі з проф. Остапенком.

Усе це утворило на фронті стан повної анархії. Навіть найбільше дисципліноване ядро армії – Корпус Січових Стрільців, – який почав повстання проти гетьмана, настільки в цей час дезорганізувався, що, не слухаючи наказів ні вищої команди, ні самого Петлюри, залишив фронт під Києвом і почав відступати до Галичини. Необхідно підкреслити, що такий стан дезорганізації фронту припадає як раз на середину лютого, тобто на момент найбільшого погрому – Проскурівського...

Така загальна ситуація панувала в першу добу зазначеного періоду. Жидівський соціаліст Гольдельман, на якого посилається й т.Абрамович, цілком правильно про цю добу пише: «Панувала безмежна отаманія в різноманітних її формаціях. Кожна окрема частина мала свою політику, свої плани, свої методи війни» (Гольдельман. Листи про Україну, стор. 34).

Є безсумнівний факт, що в ту добу українська влада була безсила успішно боротися як з погромами, так і з іншими проявами страшної міжгромадянської війни¹⁶³.

Одним словом, громадянська війна, абсолютна анархія – хто міг подолати такі об'єктивні обставини?

Мабуть можна визнати, що до певної міри з наведеними міркуваннями можна погодитись. Однак до них обов'язково треба додати й відповіді на питання: а хто, як не С. Петлюра був ініціатором і «творцем» системи порядкування в УНР, наіменованої «отаманщиною»? Причому зробив це всупереч тим теоретичним моделям, які виробляли найавторитетніші діячі з УСДРП й УПСР і до яких схилялася більшість українського політикуму (ну, скажімо, на Трудовому Конгресі).

Можна, звісно, погодитися з тим, що безчинствували невідкладні С. Петлюри отамани (більшовицькі й гетьманські провокатори, білогвардійські агенти, здеморалізовані елементи тощо) – на цьому особливо наполягають сьогоднішні адепти Головного Отамана. Однак, тоді дуже швидко з'ясовується, що кордони Української Народної Республіки з неминучістю доведеться звзити до площі під директоріальним потягом. Тобто держави з багатомільйонним народом із беззавітною відданістю його «рідній національній владі» у Директорії, С. Петлюри просто не було. За кого ж і за що він тоді змагався?

На це питання також відповісти нелегко. Гасла самостійної, соборної України лунали в 1919 р. постійно. Однак ніякої соціальної програми «отаманодержавіє» не мало й мати не могло. То ж не дивно, що від українського проводу відсахнулися маси практично всієї Наддніпрянської України й сякі-такі надії залишалися хіба що на галичан, яких, своєю чергою, з рідних теренів за Збруч витісняли поляки. Діватись було нікуди й доводилось вести боротьбу за виживання «соборним фронтом».

Правда й щодо останнього не все було гаразд, а тому І. Мазепа та П. Феденко (автори меморандуму) повертають справу так, щоб і у внутрішніх незгодах та чварах у Директорії знайти аргументи для виправдання С. Петлюри. «В середині самої Директорії, – пишуть вони, – її член Андрієвський виразно виступав в оброні українських контрреволюційних елементів, які взагалі були головним чином причетні до погромів. Палієнко, Семесенко, Ковенко, Оскілко, Балбачан – все це політичні однодумці п.Андрієвського, які не тільки не слухали правительства і Петлюри, але за всяку ціну хотіли збутися й республіканського уряду і самого Петлюри. В цім вони находять собі підтримку з одного боку у буржуазного уряду Петрушевича в Галичині, а з другого – у всіх неукраїнських реакційних елементів»¹⁶⁴.

Можна подумати, що перелічених (та й інших, не перелічених) отаманів призначав П. Андрієвський, а не Головний Отаман!

Однак, не помічаючи (чи, принаймні, роблячи вигляд, що не помічають) очевидної суперечності, українські соціал-демократи роблять висновок-зізнання: «В цих умовах зрозуміло, що й ті заходи, яких уживала українська влада для боротьби з погромами, не досягли своєї цілі. Загальна дезорганізація була така велика, що успішна боротьба з погромами була неможлива: ця доба належить безперечно до найсумніших в історії української революції»¹⁶⁵.

Якось пом'якшити цю сумну констатацію не спроможні «жалібні» розповіді про те, що спроби С. Петлюри покарати Палієнка, Ковенка, Семесенка наштовхнулися на протидію правих елементів (П. Андрієвський) і тих же галичан (Є. Петрушевич), а комісії, створені для розслідування і покарання винних за погроми в Житомирі, Проскурові, інших містах «не встигли» виконати своєї ролі, оскільки блискавичне посування фронту унеможливило їх роботу.

Отже, якщо речі називати своїми іменами, не криводушити, доведеться визнати: перевага в суперечці виявилася не на боці українських соціал-демократів, а меншовика. Останнє теж має своє певне значення – не більшовика і не білогвардійця, на яких представники УСДРП намагалися покласти головну відповідальність за єврейські погроми. Хоча тут можна висловлювати свої застереження, все ж неналежність Р. Абрамовича до котрогось із таборів, що фігурували в дискусії, дозволяє сподіватись, що ймовірність об'єктивності в його твердженнях і оцінках порівняно вища, ніж у осіб, які мали пряму зацікавленість у результатах суперечки.

Наведене міркування, звісно, можна сприйняти за більш або менш абстрактне. Однак його можна й дещо конкретизувати. Достатньо звернутись до тверджень М. Чеботаріва, який особисто здійснював арешт більшості отаманів в 1919 р., возив їх потім за урядовим потягом у арештантських вагонах, доки на два тижні не замкнув до Кам'янецької в'язниці.

Керівник петлюрівської контррозвідки наводить немало деталей, як він проводив операції проти отаманів, однак жодного разу чомусь не згадує такого мотиву в усних наказах, що йому віддавались, як кара за антиєврейські акції. Йдеться лише про усунення (ізоляцію) тих, хто конкурував з Головним Отаманом, зазіхав на його владу, влаштував заколоти-«авантюри». Контррозвідник наіменував свої дії ліквідацією «Отаманії»¹⁶⁶.

Спогади М. Чеботаріва дають можливість перевести конкретизацію у персоніфікацію процесу.

«На мою долю випав обов'язок ліквідувати «Отаманію», – згадує автор. – На преевеликий жаль, наша влада не видавала загального наказу про ліквідацію загальної «отаманії», звичайно, військової, а в кожному окремому випадкові я діставав наказ, у більшості словесно, про ліквідацію того чи іншого «отамана»... На Правобережжі всі отамани, врешті опинилися у мене під арештом: Біденко, Палієнко, Яценко, Афнер, Святненко, Божко, Заболотний, Ворошилов, Палій і багато інших. Через неправильну постановку боротьби з отаманією моє прізвище стало ненависне для «повстанчих» отаманів і ця фама залишилася і по сьогодні, навіть серед еміграції.

А одночасно я мав особистий контакт з повстанцями Лівобережжя і трохи Правобережжя на теренах, зайнятих большевицьким або денікінським військом. Такі визначні повстанчі отамани, як Зелений з Київщини (Трипілля), або Ангел з Чернігівщини, особисто приходили до мене в Кам'янець-Подільський у 1919 році, замешкували у мене пару днів. Я їм улаштовував побачення, навіть з Голов[ним] Отаманом і деякими політичними нашими провідниками. Ці отамани «опам'яталися», але запізно!»¹⁶⁷.

З наведеного видно, що більшість згаданих отаманів орудувала на теренах підконтрольних Директорії – інакше позбавити їх волі (що робилося часто лише після роззброєння підвладної їм частини), було б неможливо, а ті, хто діяв на радянських теренах, мали організаційні контакти з керівництвом УНР.

М. Чеботарів проливає деяке світло і на те, як влада поводитись із затриманими отаманами і хто винен за те, що більшість із них зрештою змогли уникнути покарання. З цього погляду особливий інтерес становить сюжет, пов'язаний із «любарською катастрофою». Мемуарист пише, що тодішні фронтові обставини склались так, що уряд звернувся до поляків з проханням негайно зайняти трикутник (Кам'янець-Подільський–Проскурів–Волочиськ), щоб зупинити наступ білогвардійців. Армія УНР потягнулася до Старокостянтинова–Любара. Ставка Головного Отамана перебувала у Волочиську, а уряд залишав Кам'янець-Подільський без плану. М. Чеботарів на той час займав уже цивільну посаду директора Політичного департаменту [міністерства внутрішніх справ] в кабінеті І. Мазепи, який був тоді прем'єром і міністром внутрішніх справ.

«Приблизно за два тижні перед евакуацією з Кам'янця-Поділ[ьського], – зауважує головний «кривдник» отаманів, – я перевів з вагонів арештованих отаманів до Кам'янецької в'язниці. З цього моменту отамани перейшли з військової компетенції до Мін[істерства] внутр[ішніх] справ... За декілька днів перед самою евакуацією Мазепа, як Міністр внутр[ішніх] справ, своїм розпорядженням звільнив усіх арештованих отаманів. Мені про такий акт виявлення своєї влади Мазепа абсолютно нічого не сказав. Я довідався лише від своїх урядовців, що прибігли до мене і з хвилюванням передали, що отамани ходять гуртом по Кам'янцю і збирають банду для «розправи» з Чеботарівим. По їх звільненні вони були певні, що то я їх арештовував, то я їх тримав під арештом самовільно, а ось, мовляв, як тільки вони переведені були до диспозиції Уряду – Мін[істерства] внутр[ішніх] справ, – їх негайно звільнено. Влада мені нака-

зувала і я їх арештовував, але влада винна в тому була, що не притягала їх до судової відповідальності, хоч я неодноразово домагався від влади цього. Або судить їх, або я мушу їх звільнити. Влада нічогосінько не робила, а тепер звільнила їх. Можна собі уявити, що ті отамани думали і чому вони, повні ненависти до мене, кинулися організувати банди для «порахунку» з полк[овником] Чеботарівим»¹⁶⁸.

Порівняння вищенаведених фактів зі спогадів М. Чеботаріва, як видно, істотно різниться з тим, що стверджував один із авторів меморандуму в 1928 р. – І. Мазепа, якого, за твердженнями того ж М. Чеботаріва, – «отамани готові були на руках носити за звільнення»¹⁶⁹. І якщо не з наукової точки зору, а чисто по-людськи поведінку І. Мазепа ще якось зрозуміти можна (виправдати ж – ні), то зовсім алогічною видається позиція тих сьогоднішніх авторів, які воліють «не помічати» «невигідних» аргументів, фактів, порушуючи одну з основоположних вимог об'єктивності – комплексний підхід до предмету дослідження.

А полковник М. Чеботарів таких «невигідних» аргументів нагромадив чимало. Причому вони кидають тінь не лише на поокремих отаманів, а й на першого серед них – С. Петлюру.

Перед від'їздом з України до Варшави Головний Отаман зустрівся у Волочиську з М. Чеботарівим, наказав йому відправитись у денікінське підпілля. При цьому ніякого конкретного завдання полковник не отримав. С. Петлюра напутствував його словами на кшталт: «Ви самі добре знаєте, що маєте там робити на користь визвольної нашої справи»¹⁷⁰.

А вже наступного дня сталася досить прикметна подія, яку М. Чеботарів відтворив з деякими цікавими, почасти загадковими подробицями: «Були у мене досить значні гроші, що склалися з депозитів арештованих, були так само в депозиті і різні срібні, золоті речі – годинники, персні і т. д. Були і речі з жидівських грабунків, або й погромів (підкреслено мною – В. С.). Про ці «скарби» знали всі мої люди. Отже, рано я наказав вишикуватися по військовому і перед ними заявив, що Політичний департамент [Міністерства] внутрішніх справ ліквідується обставинами нашої тяжкої дійсності, що я не бачу іншого способу тримання грошей і речей у себе, як усе роздати їм. Тут же я покликав цивільного службовця залізниці, що мешкав... з його дружиною і щось [з] п'ятьма дітьми. при них я роздав усі «скарби», що мав [при собі], даючи і працівникові залізниці, жінці і дітям. Тут же при всіх я сказав до [глави] цієї родини, що ми його так щедро обділяємо, бо має велику родину і нехай пам'ятає та дітям своїм розповість, що то були українські козаки, що боролися за Самостійну Україну і т. д.»¹⁷¹.

Можливо, випадково, а, можливо, й ні, однак М. Чеботарів згадує, що подібна зустріч відбулася й наприкінці січня 1918 р. Тоді С. Петлюра передав полковникові «куфер, повний грошей для продовження формування Коша Слобідської України... С. Петлюра мені не сказав, скільки грошей в тім куфрі, не взяв від мене жодного покітування...»¹⁷².

Звідки взяли гроші, коштовності у М. Чеботаріва на початку зими 1919 р. – невідомо. Було б некоректно припустити, що вони знову були отримані з рук С. Петлюри, – підстав немає. Однак, якщо це частина «експропрійованих» речей, у тому

числі – й у ході єврейських погромів, а потім прихованих М. Чеботарівим – однією з особливо довірених особистостей Голови Директорії, то все одно претензії до С. Петлюри не безгрунтовні. Якщо в оточенні найвищого керівництва УНР допускались подібні речі, то це лише зайвий раз доводить, до якого жахливого стану дійшла вся державна організація в добу отаманщини, що не дозволяло скільки-небудь ефективно контролювати суспільні процеси, стихійні дії, боротися з єврейськими погромами.

Вищенаведене дисонує із твердженням професора В. Сергійчука про те, що уряд УНР «уже після перших погромів, що сталися на початку січня 1919 року в Бердичеві та Житомирі, різко засудив їх, вдавшись до розстрілу організаторів і розформування військової частини, що взяла участь у ньому. І в подальшому бачимо неодноразові спроби Уряду УНР, зокрема Симона Петлюри, поставити на місце стихійну отаманію – про це засвідчують оригінальні документи за його підписом»¹⁷³.

Не заперечуючи антисемітських ексцесів за часів уряду С. Остапенка, автори меморіалів 1927 і 1928 р. І. Мазепа і П. Феденко намагаються довести, що ситуація докорінно змінилася після сформування нового кабінету міністрів: «Інша доба наступає, починаючи з 12 квітня, коли після буржуазного кабінету Остапенка було утворено соціалістичне правительство з членом нашої партії т. Мартосом на чолі. З самого початку існування цього правительства було рішуче поставлене питання про боротьбу з погромами. Мусимо ствердити, що нашій партії вдалося це зробити спільно з партією українських соціалістів-революціонерів, які також брали участь в цьому уряді. Петлюра твердо піддержував цю акцію. Позитивних результатів цих зусиль було досягнуто насамперед на ґрунті іншої загальної ситуації, яка утворилася, починаючи з середини квітня»¹⁷⁴.

Останній момент надзвичайно цікавий. Що ж то за «загальна ситуація», яка посприяла боротьбі з антиєврейськими акціями? Творці українських документів демонструють просто дива зворотливості: «В квітні українська армія в результаті трьохмісячного відступу займала порівнююче невелику територію, а трохи згодом майже вся опинилася на території Галичини»¹⁷⁵ (підкреслено мною. – В. С.).

Ця обставина, буцімто, й дала можливість здійснити «планову реорганізацію армії» (в ході якої було зліквідовано заколоти отаманів Оскілка й П. Болбачана), запровадити державну військову інспектуру, провести антипогромницьку кампанію у військах. А 27 травня 1919 р. було навіть створено й спеціальну слідчу комісію «для боротьби з погромами з широкими правами й з участю представників жидівського населення»¹⁷⁶.

Ось все це, буцімто, й дало бажаний ефект – погроми припинилися. Фактів не наводиться. Втім, зробити це непросто – ну, що скажімо могла зробити комісія, коли в неї не було доступу до місць погромів, до населення, яке постраждало, до свідків. А вже владні структури УНР, Дієва армія С. Петлюри просто-напросто були витіснені з територій, де до того чинили погроми, а в Галичині на правах «бідних родичів» було вже не до «геройствувань» – доводилось проводити «планову реорганізацію» армії під загрозою витіснення і з цієї території, але вже поляками.

То ж Р. Абрамович, не вдаючись у довгі суперечки, відмітає докази української сторони простим, однак переконливим зауваженням. На папері («зливою відозв», на-

казів тощо) розпочалася справді масштабна боротьба з антисемітськими настроями і погромами. «Але все це робилося аж тоді, як правительтво Петлюри мусіло лишити всю Україну і його влада обмежувалася невеличким шматком території навкруг Кам'янця на Поділлю. Це був такий момент, коли навіть найтупіші військові із штабу Петлюри мусіли зрозуміти, що травля жидів і жидівські погроми не принесли користі українській справі, але навпаки, скомпрометували її перед цілим світом»¹⁷⁷.

Якщо взяти до уваги вищевикладене, то крім всього іншого, лише на основі аргументів суперечки в Соцінтерні можна прийти ще до одного цікавого спостереження-висновку. Єврейські погроми на Правобережжі України в 1919 р. припиняються по мірі відступу з її території Дієвої армії й підрозділів, що самоідентифікували себе як частина збройних сил УНР, й приходом туди Червоної Армії. Дуже симптоматично, що згадку Р. Абрамовича про причетність більшовиків до антиєврейських силових акцій укладачі збірника «Трагедія двох народів», українські соціал-демократи супроводжують наступною приміткою: «Треба констатувати, що в багатьох випадках дійсно большевицькі військові частини робили жидівські погроми (козаки Буденного). Але треба теж признати, що большевицьке військове командування вжило негайно найрізноманітніших заходів супроти винуватців, так що більш не було таких погромів. (В одному випадкові, напр., розстріляно по воєнному закону 138 учасників погромів)»¹⁷⁸.

По-перше, характерне визнання того, що большевицьке військове командування оперативно вживало різноманітних заходів щодо припинення погромів. До цього треба додати, що жодного факту про антиєврейські акції червоних частин, які за масштабами хоча б наближено нагадували ті, що сталися на територіях офіційної УНР не наводять, хоча витрачають немало зусиль, щоб довести, що єврейські погроми були спровоковані саме більшовиками, які принесли на землі України громадянську війну, а такі погроми, як проскурівський теж, зрештою, були зворотною (мало не вимушеною) реакцією на поведінку «жидівської молоді, яка в ідеалістичнім захопленні горнулася під прапор большевизму»¹⁷⁹. Стверджується, зокрема, про причетність цієї молоді до повстань «проти української влади по містечках, її участь в роботах зненавидженої населенням «чека»¹⁸⁰.

По-друге. На підтвердження факту про большевицькі єврейські погроми згадуються козаки С. Будьонного, що, як відомо, вперше з'явилися в Україні аж у червні 1920 р. в ході радянсько-польської війни, а покарання винних за єврейські погроми виявились не такими вже й однозначними, відбивали, зокрема, й внутрішню боротьбу в радянському керівництві, зокрема в командному складі армії, на чолі якої стояв Л. Троцький, де діячі єврейського походження займали дуже показні позиції й виявляли неабияку активність¹⁸¹.

То ж, відкидаючи кон'юнктуру, в якій б шата її не вбирали, комплексно оцінюючи інформацію з питання, що розглядається, достатньо прозоро вимальовуються два основних висновки.

Проблему єврейських погромів в роки громадянської війни заідеологізували й заполітизували настільки, що навіть оприлюднення якихось невідомих раніше свідчень сприймається спочатку як вияв певної позиції (хто, чому вводить якісь нові дані в

обіг), а вже потім починають шукатись аргументи, покликані витлумачити зміст документів, сутність фактів у потрібному ключі.

Гадається, є сенс замислитись і над таким феноменом. Українська преса доби революції робила все можливе, щоб довести, ніби погроми в Україні пов'язані з діяльністю більшовиків, денікінців і лише приписуються безпричинно отаманам УНР. А світова громадська думка була переконана у тому, що більшість антиєврейських акцій здійснена на територіях з офіційною владою Директорії й частинами, які вважали себе підрозділами петлюрівської армії. Хоча про сьогоднішній день судити важче (ніхто тут підрахунків, соціологічних досліджень не веде), можна думати, у достатньо широкого загалу згадана позиція якщо й змінилася, то неістотно. Така ситуація, можна припустити, є наслідком недовіри до публікацій, у яких відчуються неправдиві, антинаукові підходи.

По-друге, попри велетенські зусилля, спрямовані на переконання громадськості в тому, що не існувало прямого зв'язку між режимом отаманщини та єврейськими погромами, зробити це доказово не вдається. Основна причина тут – та ж тенденційність, заангажованість частини дослідників, які не можуть об'єктивно спростувати очевидне, а тому й приречені на те, щоб вдаватись до спотворень, фальсифікацій, замовчувань, однобокостей – одним словом такого арсеналу, який чужий об'єктивній науці. Зрештою інтуїтивно вловлюють це й пересічні громадяни.

Неодноразово звертався до проблеми українсько-єврейських стосунків, історії погромів, ставлення С. Петлюри до єврейства В. Сергійчук. Зробивши багато для пошуку й оприлюднення максимально можливого кола документів¹⁸², плідний дослідник і публікатор поступово додавав все нові елементи в тлумачення проблеми. Вони закумуляовані в останньому виданні.

В. Сергійчук предметно розглядає, зокрема, позиції, аргументи різних авторів, що так чи інакше доторкалися питання, уважно аналізує обставини появи деяких праць, які вплинули на їх зміст. Серед останніх – не лише публікації радянських публіцистів, а й єврейських, зокрема В. Жаботинського. Аналізуючи статтю останнього «Петлюра і погроми», вважаючи її кроком назад у розумінні проблеми, кроком, зробленим під тиском «єврейської вулиці», В. Сергійчук пише: «Жаботинський не звинуватив Петлюру та український національний рух ані в семітизмі, ані в організації погромів, а лише в невмінні або в нездатності їх припинити. При тому він зазначав, що керівник держави та армії, який не здатний припинити погроми, мусить піти у відставку»¹⁸³. На це сучасний дослідник відповідає буквально наступне: «Можна думати, що Жаботинський, найскорше, сам чудово розумів, якою зрадою своєї справи була б з боку Петлюри відставка в той час, коли не лише євреї, а вся Україна зазнавала страшного погрому з боку численних і могутніх ворожих сил і коли вирішувалася доля українського народу»¹⁸⁴.

Гадається, не так часто можна зустрітись з подібним філігранним поворотом дискусії. Вона дуже тонко переводиться у площину того, чи варто було С. Петлюрі відрікатися від влади – адже він був палким захисником не тільки євреїв, а й всього українського народу. А в підтексті досить промовисто відчувається, що іншого рівно-

го С. Петлюрі діяча просто не існувало, а його зрада справі обернулася б очевидними бідами значно більшого масштабу.

Мабуть, дискусія в подібному руслі абсолютно безперспективна, оскільки прямих аргументів мати не може. Однак, у міркуваннях В. Жаботинського у даному випадку важливішим є не те, чого в реальному досвіді не було (відставка С. Петлюри, чи збереження влади в його руках), а те, що керівник держави, котрий не може навести порядку, має нести значну міру відповідальності перед народом, країною. І тут доцільно вести мову лише про ступінь цієї відповідальності.

Якби вдалося довести (а це настирливо намагаються зробити і В. Сергійчук і деякі інші автори), що погроми були не породженням отаманщини, не іманентними режиму, а «аномальними» явищами, мабуть, з подібною точкою зору можна було б погодитися (хіба що шукаючи пояснень причин загальної слабкості, неефективності влади). Однак і доводи В. Сергійчука, й документи, котрі він наводить в останній праці, як, втім, і в попередніх виданнях, не видаються достатньо переконливими, залишають чимало причин для сумнівів і заперечень. А відтак однозначність навряд чи тут буде досягнута в ближчому майбутньому.

Принагідно хотілось би зауважити і з приводу одного прийому, до якого постійно вдається чимало авторів, надихаючись бажанням захистити «честь українства». Ідейно воюючи ще з років Української революції проти тих, хто начебто зі спеціального розрахунку прагнув до знеславлення національно-визвольного руху, вони розцінюють будь-які закиди щодо режиму отаманщини і С. Петлюри як образу всієї української нації, її справедливої боротьби за визволення.

У цьому випадку ми маємо справу з явною підміною понять, на яку звертав увагу свого часу ще В. Винниченко. Звісно, отаманщина до певної міри і на певному етапі уособлювала український визвольний рух, стала його домінантою. Однак було б помилкою повністю ототожнювати отаманщину з глибинною природою, сутністю, генеральним спрямуванням національно-визвольної боротьби, Української революції. Отаманщина швидше була бідою останньої, шкодила досягненню визвольної мети, дестабілізувала зсередини Українську Народну Республіку. Нерозуміння цього й не дає можливості звести кінці з кінцями в логіці тих концептуальних вибудов, якими за будь-яку ціну прагнуть зняти навіть «тінь» з режиму, натхненником і головним творцем якого був ніхто інший, як С. Петлюра.

Гадається, що на тлі відзначеного не меншою образою українства слугують спроби не лише відокремити від рядових учасників боротьби керівну верству, а й перекласти неспростовну вину на «темну, стихійну масу». «З точки зору історичної справедливості ми, українці, мусимо визнати, що представники нашого народу вдавалися до цих ганебних актів (антиєврейських ексцесів – В. С.) у період Української Народної Республіки, – резюмує В. Сергійчук. – Але в погромах, – продовжує він, – брала участь ота темна, стихійна маса, що витворилася під впливом більшовицьких гасел про експропріацію буржуазії, на чолі якої стали такі ж неосвічені отамани, а Уряд Української Народної Республіки до цього не мав ніякого відношення...»¹⁸⁵.

Сумним фактом залишається те, що кожен автор прагне віднайти в документах те, що хотілося би віднайти для підтвердження власної позиції, побачити й вичитати

те, що хочеться побачити й вичитати. На жаль, не стали тут винятком і визначні авторитети з проблеми – Т. Гунчак і В. Сергійчук.

Так, перший стверджує, що уже з літа 1919 р. можна вести мову про «порозуміння між євреями та українцями». Починаючи з цього часу, «чимало делегацій, що представляли різні єврейські громади та політичні партії, зустрічалися з Петлюрою і висловлювали свою підтримку українських національних змагань»¹⁸⁶.

Вочевидь вжитий термін «чимало делегацій» видає бажане за дійсне, оскільки відомо лише про одну таку делегацію, яка 17 лютого 1919 р. відвідала С. Петлюру в Кам'янці-Подільському. Тому тільки їй згадує Т. Гунчак, виділяючи з широкої інформації про зустріч всього одну фразу: «Вони (євреї – В. С.) заявили Петлюрі, що *«всі кола єврейського населення готові разом з українським народом захищати незалежну українську державу, бо вірять, що тільки демократичний український уряд здатний гарантувати єврейському народові рівність та забезпечення його національних прав»*¹⁸⁷.

Не раз солідаризуючись з позицією Т. Гунчака у попередніх творах, в останній книзі В. Сергійчук справедливо дорікає своїм опонентам, що вони охоплюють у своїх висновках не всю суму доступних документів, особливо виявлених нещодавно, або ж, припускаючись тенденційності, «відфільтровують» із них тільки «потрібні» свідчення, заплющуючи очі на інші. Причому, це торкається не лише радянської історіографії, а й видань зарубіжних, емігрантських, зокрема, єврейських авторів.

Однак, треба сказати, сам В. Сергійчук часом робить те ж саме, що й автори, які потрапляють під вогонь його критики. Тільки «у відповідь» з документів відбирається інформація, яка «спрацьовує» вже на його (В. Сергійчука) концептуальні вибудови. Так, «поправляючи» Ю. Фінкельштейна, який пройшов повз оригінальний переклад зі звіту єврейської делегації про згадану зустріч з Головою Директорії в Кам'янці-Подільському 17 липня 1919 р., київський історик виділяє всього один елемент: «Так от, самі євреї засвідчили, що їм Петлюра тоді заявив: «Треба боротись з більшовиками, але боротьби з євреями він не допустить»¹⁸⁸.

Кидається у вічі, що наведений повністю у книзі документ, загалом найбільший за обсягом¹⁸⁹, так скупко цитується, обмежено використовується в публікаціях і всіх інших авторів, котрі згадують про нього в цілому як про елемент і свідчення гармонізації українсько-єврейських стосунків, важливе досягнення директоріанських політиків, персонально – С. Петлюри.

Головний інтерес до згаданого матеріалу полягає далеко не в тому, що він умістив у собі велику за обсягом інформацію (хоча й це, природно, також має свою вагу). Це один з небагатьох документів, до якого хоч якоюсь мірою можна застосувати характеристику «комплексний», в усякому разі – не однобічний. У більшості випадків дослідникам доводиться поокремо звертатися до документів, народжених українською стороною, і тих, що походили з єврейського табору.

Згаданий звіт про зустріч С. Петлюри з представниками єврейських діячів втілює в собі одночасний погляд на проблему з обох боків. І треба відзначити, що в багатьох позиціях сторони залишилися при власній думці, як би не прагнули згладити суперечності дипломатичними прийомами.

Прагнучи по-можливості уникнути політизації акції, Головний Отаман просив її організаторів, щоб єврейство представляли не партійні функціонери, а посланці «населення». Однак зовсім зняти політичне забарвлення з проведеного заходу не вдалося.

З єврейського боку в бесіді взяли участь: від «Кам'янецької ортодоксії» равин Гутман, від Кам'янецької єврейської громади – Кнейдерман, від сіоністів і громади – Альтман, від трудових кіл – Крайз, від Поалей-Ціона – Драхлер, від Бунда і об'єднаних єврейських соціалістів – Богарад.

Промови, репліки, відповіді С. Петлюри на зустрічі окреслили таке коло проблем і одержали наступне їх роз'яснення.

1) Протиеврейські ексцеси (вони не заперечувались) кваліфікувались як «результат роздратування, викликаного провокацією».

2) Прозвучали запевнення, що з провокацією буде вестись нещадна боротьба «як з погляду державного, так і з погляду військового». «Головний Отаман дав своє слово, що він всю силу свого авторитету використає для того, щоб усунути всі ексцеси проти євреїв, котрі перешкоджають державній праці».

3) Відповідальність за пограбування євреїв в Солонківцях було покладено на більшовиків. С. Петлюра розпорядився про видачу тим, хто постраждав, першої допомоги і порадив передати міністру єврейських справ опис заподіяної шкоди для асигнування урядом коштів для відповідної компенсації. «Що торкається Оринінських і Кам'янецьких подій, то агітацію за погром вели між козаками ліві С.Р. і незалежники з першого Кам'янецького Ревкому».

4) Голова Директорії заявив, що «він хоче почути від делегації слово, котре переконало би його (підкреслено мною – В. С.), що єврейське населення допоможе йому в боротьбі з більшовиками» – головним ворогом.

5) «Він (С. Петлюра – В. С.) хоче слово від делегації, що вона буде впливати на той бік фронту».

6) «Війську необхідні набої і він (С. Петлюра – В. С.) прохає допомогти дістати їх через Румунських євреїв».

7) «Тепер определюється судьба всіх народів і вона знаходиться в руках 4 осіб, котрі собою являють Антанту. У єврейських колах є можливість увійти в відношення з Західною Європою, ви можете сказати, що ви йдете разом з Україною і добиваєтеся признання самостійності України»¹⁹⁰.

Гадається, не обов'язково володіти спеціальними навичками, щоб розгадати, зрозуміти й оцінити як головну мету зустрічі, так і сенс конкретних домагань.

По суті знімаючи з себе, українського проводу провину за єврейські погроми, С. Петлюра прагнув порозуміння з єврейськими колами обіцянками оприлюднення наказів про боротьбу з антиєврейськими акціями, активізацією роботи військової інспектури тощо. Водночас Головний Отаман мало не ультимативно вимагав від єврейських діячів переконливих запевнень не просто в лояльності, а й в реальній, зокрема матеріальній, військовій допомозі в боротьбі з більшовиками, за самостійну Україну, просив використати «єврейські канали» для впливу на Антанту і формування у міжнародній громадськості прихильності до української справи.

Дотримуючись дипломатичного такту, виявивши природну для відповідного рівня акцій чемність, єврейські представники також заявили про своє прагнення до порозуміння з українською владою, про принципову підтримку боротьби за самостійність УНР. Разом із тим, вони не обійшли мовчанкою й очевидні проблеми в українсько-єврейських стосунках, висловили критичні зауваження на адресу державного проводу, сформулювали прохання, спрямовані на усунення непорозумінь в перспективі.

У заявлених з єврейського боку позиціях привертають увагу наступні моменти.

1) Навіть равин Гутман у молитву на честь Головного Отамана знайшов за необхідне внести слова про те, що «від імені святого Бога він прохає світлого отамана не допустити в місцях, куди увійде українське військо, сумних днів для євреїв». Навряд чи таке застереження з'явилося б апіорі, як абстрактне передбачення, що не ґрунтувалося на попередньому досвіді «сумних днів».

2) Сіоніст Альтман багатозначно заявив, що буде «говорити вільно, хоч би і не солодкі були» його слова. Відхрещуючись від більшовизму, він констатував, що до більшовиків «їх штовхають погроми з цього (тобто українського – В. С.) боку і примусова мобілізація з другого».

Пославшись на приклади Оринінського й Проскурівського погромів, Альтман наголосив: «Неможливо тільки обвинувачувати євреїв, котрі йдуть до червоної армії, треба також осудити ті причини, котрі штовхають їх туди».

З погляду останнього твердження, в іншому світлі постає теза С. Петлюри, згідно якої «треба боротися з большевиками, але боротьби з євреями він не допустить». Тут вбачається не лише вододіл між євреями, які схиляються в бік більшовиків, і тими, які співдіють з українською владою. Тут проглядає і скрите виправдання масових антиєврейських акцій (кара за більшовизм євреїв), і тверда обіцянка й надалі непримирно ставитись до більшовиків будь-якої національності. Іншими словами, євреїв не просто закликали до лояльності щодо української влади, підтримки українського руху, а й суворо попереджали про неминучість «розплати» за належність до більшовиків, співпрацю з радянською владою.

3) Додатковим підтвердженням вищенаведеного міркування є констатація у виступі бундівця Богарада: «Ви, Пане Головний Отамане, вкажете і ми підтверджуємо, що великий відсоток єврейських робітників знаходиться в комуністичній армії, котра бореться проти самостійності України. Но, Пане Головний Отамане, українських комуністів є не менша кількість, як єврейських, коли не більша, котра бореться проти самостійності своєї нації, а вони такі ж злочинці, як єврейські комуністи, як не більш з національного погляду, але вже беручи в полон єврейських червоноармійців, їх розстрілюють, а українських звільняють, а часто довіряють їм відповідну працю. Такий засіб боротьби з нашого погляду є антисемітським, з котрим Республіканський Уряд і армія повинні боротися».

4) Єврейські представники висловили відверті сумніви щодо покладення відповідальності за антиєврейські акції лише на зовнішні чинники, а знаходили за можливе вказувати на негаразди, що виходили від української сторони. При цьому їм іноді не вдавалося втриматися в рамках делікатності, про що вони, звісно, особливо турбувалися. Так, Крайз закинув: «На жаль деякотрі Міністерства неприязно відносяться до

євреїв і навіть звільняють служачих євреїв. ...Погроми, від котрих особливо страждає єврейська біднота, є наслідком діяльності чорносотенних елементів, вкорінившись у військо, урядові органи і міліцію (підкреслено мною – В. С.). Необхідно зняти з фронту наші частини, реорганізувати їх і вигнати з них чорносотенців, а вперед треба пустити Галичан, добре дисциплінованих, котрим погромна хвиля чужа. ...Ремісники готові виконати обов'язок громадян і вступити до війська, але вимагають утворення в армії такої атмосфери, при котрій українець не дивився би на єврея-козака, як на ворога» (підкреслено мною – В. С.).

5) Представники єврейської громадськості особливо дорікали владі за спроби приховати інформацію про погроми, а ще більше – за бездіяльність, небажання вжити енергійних заходів для припинення ганебних явищ. На переконання представника партії Поалей-Ціон, це відштовхувало частину єврейства від української влади. «Ваше політичне вагання, – наполягав він, – утворило дві України – паперову і дійсну. Трудовий Конгрес і житомирський погром найкраща ілюстрація цих двох світів... Уряд, котрий став на соціалістичний шлях, повинен вдуматися в погромне питання. Він повинен був зрозуміти, що погроми є наслідком високої реакційної температури, від котрої будуть таяти найкращі соціальні обіцянки.

Но цей струмінь лави, я переконаний, відштовхнув директоріяльний Уряд від Києва по той бік Збруча. Повстання і обстріл селянами відступаючих Директоріяльних частин, це не є випадком, а наслідком вагаючої політики».

Як видно, Драхнер вбачав причини негараздів проводу УНР не лише в його небездоганній національній політиці, а й у соціальному курсі. Його слова звучали як звинувачення персонально С. Петлюрі й українському уряду: «Ви, носителі національного звільнення, залишилися без народу, за котрий ви хотіли боротися... І зробилося це завдяки тому, то ваші дії розійшлися з обіцянками і це відштовхнуло неукраїнське населення з правдивого шляху спільної праці за вільну Самостійну Україну».

6) Представники єврейства навряд чи занадто «згущували фарби», чи вдавались до необгрунтованих узагальнень. Вони висловлювали справедливі побоювання, що попередня погромна практика не повториться в майбутньому. «...Коли ми переходимо до вашого просування по містах і містечках, – зверталися учасники зустрічі до С. Петлюри, – ми констатуємо, що боротьба Уряду з погромами не дала ще належних наслідків. Жахлива картина Проскурівської та Фельдштинської різні утворила в єврейському населенню переконання, що ваш новий наступ може їм принести ці самі муки. Перший раз заняття міста Оринина вашою військовою частиною в травні місяці тільки підтвердило жах єврейського населення. Оринінський погром страшний не кількістю жертв, а своєю дикістю і садизмом. Коли якийсь отаман оголює бороду єврея і примушує його проковтнути її, коли иньший отаман примушує старуху семидесяти років танцювати круг трупа її забитого сина і при цьому співати: «Ще не вмерла Україна» – це погром не фізичний, но моральний, це погром, споганюючий почуття людини, а такі отамани далеко козаків не поведуть»¹⁹¹.

То ж, якщо комплексно оцінювати переговори представників єврейського громадянства з С. Петлюрою 17 липня 1919 р., доведеться визнати, що вони стали не стільки демонстрацією підтримки єврейством політики Глави Директорії, скільки

обернулися претензіями й звинуваченнями отаманщині. А всі меркантильні розрахунки С. Петлюри (вплинути через євреїв на Антанту, на суспільні настрої по інший бік фронту, розжитися зброєю й т. ін.) виявилися марними.

Діячі єврейства чемно відмовили в допомозі й заявили, що бездіяльність уряду щодо припинення погромної практики впливає «відштовхуюче на демократію». А відтак головний їх висновок дуже скидався на ультиматум: «...Коли Пане Головний Отамане, бажаєте від нас бесіди з демократією по той бік фронту, то це залежить цілком від Вас, Пане Головний Отамане. Утворіть такі умови, котрі нас не дискритували в очах демократії по той бік фронту за наш український державний погляд. Утворіть правдиву, чисто витриману соціалістично демократичну атмосферу і я (бундівець Богарад – В. С.) запевняю Вас, що демократія по той бік фронту не буде чекати нашого заклику, а сама до нас прийде...

Ми, Пане Головний Отамане, свою початкову демократичну працю зробили й йдемо навіть далі, тепер ваша черга».

Отже євреї вимагали не слів, а реальних справ. Однак і надалі С. Петлюра «воював» з погромами наказами, розпорядженнями і відозвами, на які мало хто зважав. Тому справедливий висновок В. Сергійчука про те, що «С.В. Петлюрі в 1919 році не вдалося запобігти погромам, але його щире слово в оборону жидівства залишилося»¹⁹², викликає неоднозначне сприйняття.

Що ж до широко цитованого вище джерела, яке, мабуть, умисне обходить, або однобічно тлумачить чимало істориків і публіцистів, є сенс звернути увагу ще на один немаловажний момент. Це не пізніші фальсифікації, підтасовки, вигадки ідейних ворогів української справи, С. Петлюри, не інсинуації компартійно-чекістських функціонерів і радянських авторів, чи підкуплених журналістів по всьому світу, зрештою – не штучні схеми аморальних юристів чи шовіністичних елементів, засліплених жадобою помсти за біди цілого народу (такими розлогими сюжетами наповнено чимало праць, написаних «захисниками» С. Петлюри).

Йдеться про реальний документ, який, окрім усього іншого, засвідчує: С. Петлюра здебільшого не зміг дати скільки-небудь переконливих пояснень чи спростувань з поставлених питань. Не тому, що не хотів. Зробити це за тих обставин було практично неможливо. Як, втім, вочевидь, і сьогодні.

Підстав для серйозного песимізму щодо перспективи розв'язання порушеної проблеми й на сьогодні залишається чимало. Серед іншого, це й перманентні, хоча, здебільшого, й не вельми зграбні спроби заповзятих апологетів С. Петлюри вивести за межі критичного поля отаманів меншого рангу, «закрити» проблему, примітивізувати її посиленнями на поодинокі, спеціально відібрані факти, достовірність яких в справді науковому дослідженні мала б обов'язково перевірятись і перепідтверджуватись. Однією з ілюстрацій неприкритого, вкрай упередженого підходу, до якого просто важко застосувати наукові критерії, є книга Б. Дорошенка-Товмацького¹⁹³, що має великий за обсягом, проте надто неконкретний розділ «Єврейське питання в період боротьби за незалежність України»¹⁹⁴.

Оскільки тих, хто бажає за всяку ціну відстоювати «безгрішність», «моральну високість» С. Петлюри, залишається ще чимало, сподіватись на припинення полеміки,

що здебільшого кон'юнктурно вплітається в сучасні ідейно-політичні процеси, на жаль, не доводиться.

¹ Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 20 февраля. – № 49.

² Гражданская война на Украине. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 601.

³ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 7а. – Арк. 5; Спр. 33. – Арк. 3, 54, 255–258 та ін.

⁴ Мазена І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 1. – С. 121.

⁵ Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – Т. 2. – С. 100–101; Сурпуненко Н.И. Очерки истории гражданской войны... – С. 129; Мазена І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 1. – С. 187–188.

⁶ Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації й бойових дій Українських Збройних Сил. 1917–1921. – К., 1995. – С. 60.

⁷ Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. К., 1992. – Т. 2. – С. 522; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – С. 231; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 143–144.

⁸ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – С. 316.

⁹ Історія українського війська. – С. 460; Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – Т. 2. – С. 102; Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. – С. 60.

¹⁰ Історія українського війська. – С. 459–460.

¹¹ Там само. – С. 505.

¹² Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. III. – С. 108.

¹³ Цит. за: Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. – Прага–Київ, 1928. – С. 72.

¹⁴ Христюк П. Назв. праця. – С. 108–109; Шаповал М. Велика революція і українська вивольна програма. – С. 138; Мазена І. Назв. праця. – С. 117, 118, 122, 123.

¹⁵ Мазена І. Назв. праця. – С. 139.

¹⁶ Див.: Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – С. 693–767; Його ж. Новітні видання і дослідження в історії Української революції (1917–1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. – Т. 1. – К., 2004. – С. 272.

¹⁷ Литвин С. Суд історії. – С. 288–295.

¹⁸ Там само. – С. 289–296.

¹⁹ Там само. – С. 295–296.

²⁰ Коваль Р. Перша світова війна в долі українського народу // Повернення отаманів гайдамацького краю. – К., 2001. – С. 26.

²¹ Там само. – С. 27.

²² Коваль Р. Вони воювали за Україну як за щось особисте // Там само. – С. 30.

²³ Там само. – С. 31.

²⁴ Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – Т. IV. – С. 200–204.

²⁵ Там само. – с. 210.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – С. 253.

²⁹ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. – С. 352.

- ³⁰ Там само. – С. 353.
- ³¹ Див.: *Савченко В.А.* Симон Петлюра. – С. 295.
- ³² Там само. – С. 275.
- ³³ Там само. – С. 253.
- ³⁴ *Попович М.* Червоне століття. – С. 208.
- ³⁵ День. – 2005. – 28 травня.
- ³⁶ *Попович М.* Назв. праця. – С. 210–215, 216.
- ³⁷ Там само. – С. 211.
- ³⁸ Там само. – С. 35.
- ³⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. – Т. 1. – С. 77.
- ⁴⁰ Там само. – С. 46–86.
- ⁴¹ Там само. – С. 78.
- ⁴² Там само. – С. 49.
- ⁴³ Там само. – С. 52.
- ⁴⁴ Там само. – С. 59–60.
- ⁴⁵ Там само. – С. 12–13, 49–50.
- ⁴⁶ Цит. за: *Євген Чикаленко.* Щоденник. 1919–1920. – К.–Нью-Йорк, 2005. – С. 68.
- ⁴⁷ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 32, 47, 51 та ін.
- ⁴⁸ Там само. – С. 16.
- ⁴⁹ Цит. за: *Христюк П.* Назв. праця. – С. 111.
- ⁵⁰ Там само. – С. 112.
- ⁵¹ Там само. – С. 115.
- ⁵² Див.: *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 143–144.
- ⁵³ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 117.
- ⁵⁴ *Євген Чикаленко.* Назв. праця. – С. 68.
- ⁵⁵ Там само. – С. 118.
- ⁵⁶ *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 137.
- ⁵⁷ *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 149.
- ⁵⁸ Див.: Там само. – С. 146–150 та ін.
- ⁵⁹ Див.: Там само. – С. 150.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Цит. за: *Христюк П.* Назв. праця. – С. 118–119; Див. також: *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 137–138.
- ⁶² *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 290–291.
- ⁶³ Див.: Там само. – С. 153.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Там само. – С. 151–154.
- ⁶⁶ Там само. – С. 153, 167.
- ⁶⁷ Там само. – С. 167–168.
- ⁶⁸ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 119–120; *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 138–139.
- ⁶⁹ *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 139.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 124–125.
- ⁷² *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 156.
- ⁷³ Див.: Там само. – С. 179–182.
- ⁷⁴ Див.: *Христюк П.* Назв. праця. – С. 126; *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 182; Історія українського війська. – С. 460.

- ⁷⁵ Див.: *Євген Чикаленко*. Щоденник. 1919–1920. – С. 72.
- ⁷⁶ Там само. – С. 66.
- ⁷⁷ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 293–294.
- ⁷⁸ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 45.
- ⁷⁹ Див.: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. – Т. 1. – С. 16, 35, 84, 613 та ін.
- ⁸⁰ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 47–48.
- ⁸¹ Там само. – С. 49.
- ⁸² Там само. – С. 58.
- ⁸³ Там само. – С. 37, 41–43, 50 та ін.
- ⁸⁴ Там само. – С. 106–108.
- ⁸⁵ Там само. – С. 108.
- ⁸⁶ Там само. – С. 37, 41, 51 та ін.
- ⁸⁷ Там само. – С. 40, 41, 50 та ін.
- ⁸⁸ Там само. – С. 50.
- ⁸⁹ *Євген Чикаленко*. Щоденник 1919–1920. – 640 с.
- ⁹⁰ Там само. – С. 37.
- ⁹¹ Там само. – С. 74, 75.
- ⁹² Там само. – С. 118.
- ⁹³ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 363.
- ⁹⁴ Робітничая газета. – 1919.– 20 січ.
- ⁹⁵ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 164.
- ⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 130. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 178.
- ⁹⁷ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 168.
- ⁹⁸ Див., напр.: *Попович М.* Назв. праця. – С. 216.
- ⁹⁹ *Гай Ю.* З ким і проти кого. – К., 1980. – С. 32; *Будков Д., Веденєв Д.* Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави. 1917–1923 рр. – К., 2004. – С. 65.
- ¹⁰⁰ Там само; Трагедія двох народів. – С. 31.
- ¹⁰¹ Еврейская Энциклопедия. – Иерусалим. – 1976. – Т. 6. – С. 570.
- ¹⁰² *Солженицын А.И.* Двести лет вместе. В 2-х т. – Ч. 2. – М., 2002. – С. 143.
- ¹⁰³ Там само. – С. 145–146.
- ¹⁰⁴ *Гриневич Л.В., Гриневич В.А.* Євреї в Україні // Енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 2005. – С. 80.
- ¹⁰⁵ *Будницький О.В.* Российские евреи между красными и белыми (1917–1920). – М., 2005. – 552 с.
- ¹⁰⁶ *Булдаков В.П.* Еврейство и русская революция: виновник или жертва // Отечественная история (Москва) – 2006. – № 5. – С. 169.
- ¹⁰⁷ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 363.
- ¹⁰⁸ Там само. – С. 364.
- ¹⁰⁹ Там само. – С. 365.
- ¹¹⁰ Там само. – С. 365–366.
- ¹¹¹ Там само. – С. 366.
- ¹¹² *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 107–108.
- ¹¹³ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 366.
- ¹¹⁴ Там само. – С. 367.
- ¹¹⁵ Там само.

- ¹¹⁶ Там само. – С. 368–369.
- ¹¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3809. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 8.
- ¹¹⁸ Див.: Нова Рада. – 1918. – 5 берез.
- ¹¹⁹ Див.: *Петлюра С.* Статті. – С. 183–186; *Петлюра С.* Вибрані твори та документи. – С. 159–160 та ін.
- ¹²⁰ Див.: *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 368–371.
- ¹²¹ Там само. – С. 370–371.
- ¹²² Там само. – С. 371.
- ¹²³ Там само. – С. 372.
- ¹²⁴ Там само. – С. 373.
- ¹²⁵ Там само. – С. 374.
- ¹²⁶ Там само. – С. 375.
- ¹²⁷ Там само. – С. 376.
- ¹²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1–3.
- ¹²⁹ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 377–378.
- ¹³⁰ Там само. – С. 378–379.
- ¹³¹ Там само. – С. 379–380.
- ¹³² Там само. – С. 380.
- ¹³³ Там само.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ Там само. – С. 381–382.
- ¹³⁶ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 164.
- ¹³⁷ Там само. – С. 25–26.
- ¹³⁸ Там само. – С. 26.
- ¹³⁹ Там само.
- ¹⁴⁰ Там само. – С. 27.
- ¹⁴¹ Там само. – С. 106.
- ¹⁴² Там само. – С. 166.
- ¹⁴³ Там само.
- ¹⁴⁴ *Симон Петлюра.* Статті, листи, документи. – Т. III. – С. 345.
- ¹⁴⁵ *Попович М.* Назв. праця. – С. 216.
- ¹⁴⁶ *Симон Петлюра.* Статті, листи, документи. – Т. III. – С. 406–407.
- ¹⁴⁷ *Попович М.* Назв. праця. – С. 216.
- ¹⁴⁸ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 166–167.
- ¹⁴⁹ Там само. – С. 167.
- ¹⁵⁰ Там само. – С. 167–168.
- ¹⁵¹ *Безпалко О.* Симон Васильович Петлюра // Соціал-демократ (Прага). – 1926. – 28 травня.
- ¹⁵² Трагедія двох народів. – С. 28.
- ¹⁵³ Там само. – С. 28–29.
- ¹⁵⁴ Там само. – С. 29–30.
- ¹⁵⁵ Там само. – С. 30.
- ¹⁵⁶ Там само. – С. 33, 34–35.
- ¹⁵⁷ Там само. – С. 51.
- ¹⁵⁸ Згадати хоча б: *Алексеев (Небудов) Ив.* Из воспоминаний левого эсера: Подпольная работа на Украине 1912–1920. М., 1922. – С. 21–27; *Гусев-Оренбургский С.* Багровая книга: Погромы 1919–1920 гг. на Украине. – Харьков, 1922.
- ¹⁵⁹ Цит. за: *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї. – К., 1993. – С. 37.

- ¹⁶⁰ Робітнича газета (Вінниця). – 1919. – 4 березня.
- ¹⁶¹ Там само.
- ¹⁶² Робітнича газета (Вінниця). – 1919. – 28 лютого.
- ¹⁶³ Трагедія двох народів. – С. 53–54.
- ¹⁶⁴ Там само. – С. 54–55.
- ¹⁶⁵ Там само. – С. 55, 56.
- ¹⁶⁶ Див.: Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 27–28, 31. 53, 54 та ін.
- ¹⁶⁷ Там само. – С. 31.
- ¹⁶⁸ Там само. – С. 32.
- ¹⁶⁹ Там само. – С. 33.
- ¹⁷⁰ Там само.
- ¹⁷¹ Там само.
- ¹⁷² Там само. – С. 123.
- ¹⁷³ *Сергійчук В.* Погроми в Україні в 1914–1920 рр. – С. 21.
- ¹⁷⁴ Трагедія двох народів. – С. 56–57.
- ¹⁷⁵ Там само. – С. 57.
- ¹⁷⁶ Там само. – С. 57–58.
- ¹⁷⁷ Там само. – С. 35–36.
- ¹⁷⁸ Там само. – С. 31.
- ¹⁷⁹ Там само. – С. 19.
- ¹⁸⁰ Там само.
- ¹⁸¹ Див., напр.: *Кузьмин Н.* Возмездие. – К., 2005. – С. 133–135.
- ¹⁸² Див., напр.: *Сергійчук В.* Погроми в Україні, 1914–1920: від штучних стереотипів до гіркої правди в радянських архівах. – К., 1998. – 543 с.; *Його ж.* Уся правда про єврейські погроми: мовою невідомих документів і матеріалів. – К., 1998. – 122 с.; *Його ж.* Симон Петлюра і єврейство // *Дніпро*. – К., 1999. – № 5–6. – С. 105–140.
- ¹⁸³ Там само. – С. 20.
- ¹⁸⁴ Там само.
- ¹⁸⁵ Там само. – С. 23.
- ¹⁸⁶ *Гунчак Т.* Назв. праця. – С. 20.
- ¹⁸⁷ Там само.
- ¹⁸⁸ Там само. – С. 63.
- ¹⁸⁹ Там само. – С. 105–115.
- ¹⁹⁰ Там само.
- ¹⁹¹ Там само.
- ¹⁹² *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство. – С. 86.
- ¹⁹³ *Дорошенко-Товмацький Б.* Симон Петлюра: Життя і діяльність. – К., 2005. – 608 с.
- ¹⁹⁴ Там само. – С. 237–258.

2. За погодження соціальних і національних прагнень

Опинившись поза межами Батьківщини і зітхнувши у перші хвилини з полегшенням, В. Винниченко щиро бажав розпочати все «з чистого аркуша» і сам себе перекопував, що нарешті настав благословенний час, коли можна безперешкодно займатись улюбленою справою.

І в перші дні перебування у Земмерінгу (Швейцарія) відчуття насолоди від переміни обстановки, хай навіть не таких уже й великих, та все ж очевидних можливостей для неквапливої, розміреної, вдумливої роботи (це ж головне!) було повним і всеосяжним. Плани весело роїлися у голові, будили оптимістичні настрої.

Однак знати, вирахувати наперед у житті, що таке щастя – справжнє, повне, як його можна створити на власний розсуд, мабуть, неможливо. Окрім холодного, прагматичного розуму, логічних бажань і строгих планів існують поривання душі, непідвладні ніякій людській волі, найвиправданішим рішенням. Уже через місяць після втечі від політичного життя Володимир Кирилович зовсім у іншому настрої зізнається: «А думки все ж таки там, у тій нещасній, бідній, роздертій країні, що зветься Україною. Десять там стріляють одні в одних сірі, убогі люди, не знають за що, для чого, через роздратування нервів, через страх втратити те, що мають, через розбурхані темні сили темних своїх душ. Хтось кудись їх кличе, вони йдуть, підставляють себе під смерть, тисячами помирають, і ніхто не знає їх імен... Втома. Писати трудно. Думки стрибають, як коники в траві з-під ніг – одна туди, друга в інший бік»¹.

...Володимир Винниченко-художник споглядає гору, оповиту хмарами, записує з цього приводу кілька яскравих рядків-спостережень рідкісного художнього звучання і тут же рука, немов би проти волі, виводить слова й про Україну, яку на той час «заягло білими тьмяними клубами»², а дальші міркування вже всі про політику, про своє ставлення до неї.

«...Знов стає переді мною питання, що мені робити? – запитує сам себе письменник 27 березня 1919 року і продовжує: я ж ніби вже зарікався втручатись у політику. Я одрізав себе від цієї сторони життя і так має вже бути остаточно. І не можу втерпіти. Мені здається, що я мушу втрутитись. Мені чогось соромно з боку слідкувати. Соромно й не слідкувати. Соромно й хвилюватись. Я мрію забитись кудись далеко, обкластись книжками й папером і щось робити ґрунтовніше, спокійніше й тривкіше. Але досить от такої звістки (про успіхи більшовиків у Галичині – В. С.) і я вже не сплю, я там, у тому пошарпаному, брудному, очманілому Києві, я серед пошарпаних, очманілих людей і їхня очманілість, їхня убогість і дитячість в тисячу разів миліші мені, ніж оця монденна пристойність, поміркованість, закисла мудрість аристократів Kurhaus'a.

Але невже ж таки я справді поїду на Україну? Я рішуче не вмю передбачати власних вчинків. Може, поїду, – може ні ...»³.

Володимира Винниченка не просто, та все ж можна зрозуміти. Він був особистістю, зітканою із суперечливих начал, як і взагалі будь-яка людина. І як будь-якій людині, йому були притаманні свої особливості, свої недоліки тощо. Сумніватися ж щодо одного разу прийнятого рішення – не найгірша характеристика моральних якостей діяча. Точно такою ж мірою політик не може бути стовідсотково впевнений у правоті перспективних рішень. До того ж, життя постійно вносить стільки корективів у ті чи інші плани, сподівання, що без їх врахування, розумної і своєчасної реакції на них, обійтись просто неможливо.

Ось і навесні 1919 року сталися значні зміни на європейській політичній арені. В Угорщині було проголошено радянську республіку. Її керівники, передусім Бела

Кун, розуміли, що без підтримки радянської Росії вони приречені на поразку. Однак між РСФРР і УСРР, на частині Правобережжя України і в Західній Україні влада належала Директорії УНР і Українській національній раді ЗУНР. Для досягнення безперервного ланцюга радянських республік слід було б «радянізувати» всю Україну, в тому числі її західні терени. Саме такі плани визріли в головах угорських комуністів і для їх реалізації вони звернулися до В. Винниченка, як авторитетного українського діяча, відомого схильністю до лівих політичних платформ. Його участь у переговорах з Москвою була дуже бажаною. Іншої подібної кандидатури на політичному горизонті просто не було.

Однак перспектива повернення в політику Володимира Кириловича не дуже приваблювала, хоча для того були і формальні підстави: адже офіційно він залишив посаду голови Директорії тимчасово, і юридично цей момент можна було використати. В. Винниченко запитував самого себе, чи зважуватися на новий, у цілому апіорно сумнівний крок і продовжувати: «Хіба не краще мені віддатись хорошій улюбленій творчій роботі, мати спокій, мир з собою, затишок душі, дивитись у дзеркало своєї моральності і милуватися своєю чистотою і лагідністю. Чого я шукаю і кому корюся, пускаючись знову на те, що мені ж уже надокучило, що дає мені тільки біль, сором, каяття, лють, безсилий одчай, – усе, що є найтяжче з людських переживань? Невже славолюбність? Невже ради цього дурного чуття, ради цієї сумнівної, не відчуваної мною цінності я згоджуюсь кинути цінності безсумнівні, відчувані мною з любовію, з жагою, від яких уся істота моя сповняється тихої, схвильованої ніжності. Ні, я не чую в собі, – от перед самим собою – роздивляюся на себе, не чую примусу, потягу славолюбності. А що ж у такому разі? «Те, що більше за нас»? Не знаю, – тільки, що коли знатиму, що треба, то поїду»⁴.

Розшифрувати словосполучення «те, що більше за нас» не так уже й складно. Це – рідна Україна, і заради її кращої долі можна в черговий раз підкорити себе національній справі, спробувати якнайбільше прислужитися багатостраждальній нації, народові. А як це зробити? Тут виникали нові сумніви. «Тільки нащо саме їхати? Що рішити? – розмірковує політик. – Що боронити? Як віддати себе на те, в успіх чого не віриш? Провадити справу большевизму? Одягти його в українську одягу? Згармонізувати, нарешті, ці дві великі сили в одну? О, коли б це вдалося і коли б я хоч вірив у те, що вдасться, що нас не роздушуть, не знищать і за цю гармонізацію не віддадуть націю на розтерзання, на глум, на визиск милих сусідів – поляків, кацапів, румунів. І чи не ляже іменно на мене значна доля відповідальності за це?

А з другого боку, коли справа большевизму виграє, коли рух народів досягне мріяної соціалістами мети, коли той лад, народження якого я з захватом вітаю в душі, переможе, а ми, а я стоятиму осторонь, вижидатиму, а потім прийду на готове, – чи не програємо ми, чи не перегородимо шлях своїй нації до права на вільне, заслужене право користуватися здобутим? І чи не буде так само в мене чуття сорому й відповідальності?»⁵

І чим довше, інтенсивніше розвивався процес внутрішнього боріння, тим більше В. Винниченко концентрувався на національному чиннику, абсолютній цінності, в залежність від якої він ставив усі інші моменти, навіть політичну форму державності.

Він зазначав: «І ще: не випускати ініціативи влади з українських рук. Хай большевизм, хай реакція, хай поміркованість, хай усяка форма влади, аби наша, національна. Тоді є гармонія, вища форма громадського й індивідуального існування»⁶.

Тому, прибувши 30 березня до Будапешта, В. Винниченко висунув як попередні умови замирення з більшовизмом наступні вимоги:

- самостійність і суверенність Української радянської республіки;
- український національний уряд з лівих українських соціал-демократів (незалежників) і лівих українських есерів (боротьбистів);
- оборонно-наступальний союз проти ворожих держав⁷.

За таких умов В. Винниченко вважав можливим перехід війська Директорії на бік українського радянського уряду та відповідну зміну влади («переворот») у Галичині.

Переговори розпочалися 31 березня 1919 року і тяглися близько двох тижнів. З українського боку, окрім В. Винниченка, в них брав участь Юрій Тищенко, що прибув до Будапешта із Земмерінга разом зі старшим товаришем, а також посол УНР в Угорщині Микола Галаган. Останній, правда, застерігав, що він бере участь у розмовах не «офіційно», не за дорученням уряду УНР, а з ініціативи і на пропозицію Бела Куна⁸. Політичний керівник Угорської революції втягнув у переговори офіційні Москву і Київ. Здавалося, відкривались досить обнадійливі перспективи. Були підстави вважати, що до пропозицій В. Винниченка схиляється пристати В. Ленін⁹. Однак на них категорично не згоджувався уряд Х. Раковського. Звісно, без офіційного Києва Москва не могла тоді самостійно розв'язати такого масштабного, складного питання (а може то був лише зручний привід чи свідомо інсценізація суперечностей) і переговори захлинулися.

Володимир Кириловичу було жаль, що не вдалося реалізувати задуманого. Тим більше, що на той момент він оцінював перспективи пролетарської революції в Європі як обнадійливі і вболівав за те, щоб у разі глобальних радикальних політичних змін його Батьківщина не залишилася на узбіччі світового прогресу. А кроки до здійснення соціалістичної революції, хоч власним, хоч іншими народами В. Винниченко вважав безсумнівно історично виправданими «з погляду соціального, з погляду вселюдської невмирущої правди й справедливості»¹⁰.

Визначний політик і великий художник, попри всі відомі йому вади радянської влади, диктатури пролетаріату, продовжував свято вірити у правоту Марксового вчення. «Найкращий вихід – соціальна революція, категорично стверджує колишній Голова Генерального секретаріату і Директорії. – І найкращий спосіб для нас заглядати свої вільні й невільні помилки та злочинства проти соціалізму – це віддати решту своїх сил на боротьбу з усіма ворожими йому силами. Не посилати, як то робить Петлюрівська Директорія, послів до польської шляхти з проханням помиритися. А послати послів до большевиків, до єдиних вірних, запеклих ворогів усякої шляхти, помиритися з ними, стати на коліна перед соціалізмом, а не перед большевиками, і віддати для нього все, що ще лишилося не запаскудженого, активного, здатного до творення життя»¹¹.

Володимир Кирилович навіть направив українським соціал-демократам кілька листів, у яких радив активно підтримувати у соціальному протиборстві революційні

сили, засуджував плани замирення з єдиномеділімцями. Лише на цьому шляху, на його думку, можна було домогтися реалізації національних ідеалів. «Я пропоную в листі тій групі нашої партії, яка тепер творить урядову політику, рішуче стати на бік революції, на бік тих, хто бореться за соціальне визволення всього світу, чесно взяти цей прапор боротьби і рятувати за цю ціну свою національність, – писав колишній лідер УСДРП. – Коли ж Москва і Київ не приймуть умови самостійності Української Советської Республіки й передачі советської влади в національно-українські руки, то битися з ними до останку, але битись власними силами, битись для того, щоб заманіфестувати шовінізм і імперіалізм руських комуністів. Раджу їм краще загинути, але чисто і чесно загинути, ніж єднатися з ворогами нашого народу, щоб вони потім безчесно і брудно загубили нас все одно»¹².

Титулованого політика, зазвичай, поважали, однак, слухати, схоже, вже не бажали. Неначе б то у відповідь Володимир Кирилович одержав від уряду такого офіційного листа, що більше нагадував грамоту: «Відень. Послу Української Народної Республіки, Липинському, для Винниченка.

В світлі роковини дня відродження отчизни силами кращих її синів, коли віковичний ворог прав і вольностей наших конає під могутнім натиском вільного народу українського, соціалістичний Уряд Української Народної Республіки, схиляючись перед славетними заслугами високоповажного Володимира Кириловича, шле найкращому з синів України, незабутньому творцю першого Універсала, своє братерське привітання і віру, що справу визволення народу Українського буде доведено до славного кінця.

Голова Ради Народніх Міністрів Б. Маргос,
В. О. Міністра Закордонних Справ Андрій Лівіцький»¹³

У В. Винниченка таке послання викликало не стільки задоволення, вдячність, скільки в'їдливу іронію. Та значно більше непокоїло інше – те, що Українська революція волею необачних політиків в черговий раз опинилася по інший бік барикад із соціальною революцією, і по один бік з Денікініми–Колчаками як найгіршими ворогами української національної справи. І він волів би, попри всю попередню боротьбу з більшовиками, дуже істотні суперечності з ними, опинитися краще в одному таборі з ними, аніж з тими, загибель від яких однозначно неминуча. «І мимоволі напрохується така думка, – пояснював В. Винниченко, – ну, добре, хай ми вже забруднились у цій боротьбі з більшовиками, як революціонери й соціалісти; хай ми принесли цю жертву; зате ж, може, хоч не революційну, не соціалістичну, навіть не демократичну державу врешті матимемо. Хай навіть не цілу державу, не самостійну, хай клаптик, якусь собі поганеньку автономію. Все ж таки це великий засіб для відродження нації. Спочатку не демократична, а потім і демократична. Нація наша селянська. Коли майбутній уряд зіпреться хоч на половину цього селянства, давши йому землі, то може спокійно якийсь час урядувати. А, може, навіть і зразу матимемо демократичну.

Але звідки? Коли гору візьмуть над більшовиками Колчак–Денікін, то вони українців будуть просто нищити. Українство для них ще страшніше за більшовиків. Більшовики побудуть і зникнуть, а Росія залишиться собі Росією. Коли ж українці

візьмуть владу, то України в Росії вже не буде ніякої, ні большевицької, ні чорносотенної»¹⁴.

Взагалі, Володимир Кирилович дуже болісно, глибоко переживав поразки революційної справи, справи визволення власного народу. Повідомлення про успіхи польських агресорів у боротьбі проти українців, що після Акту злуки воювали в «чотирикутнику смерті» і знемагали від втоми, знаходилися на межі загибелі, кидали його у відчай, викликали бурхливу емоційну реакцію. Володимир Кирилович нещадно картав і себе за те, що два останні роки життя не просто пропали марно, а що це був період найжорстокішої наруги над його людським і художницьким єством.

«Я мушу, нарешті, констатувати, що я занадто дорого заплатив за «творимую легенду» нашої державності, – у розпачі пише талановитий письменник. – Занадто дорого: я віддав за неї не тільки свої книжки, це ще біда не велика, – я віддав свої переконання, свою політичну, моральну честь, свою гордість і гідність, свою незалежність і свободу в жертву цього жорстокого бога. Два роки революції нашої я топтав себе, плював собі в лице, зраджував себе, нівечив те, що вважав до того часу справедливим і вартим усякої боротьби. З дитинства ненавидячи попівство, релігійний дурман, ледачих жерців його, носіїв і охоронців всякого насильства, все життя борячись з ними, все життя мріючи про той час, коли, нарешті, можна буде схопити за горло цих душителей неспокойного шукання, – я, коли цей час настав, разом з Петлюрами й попами їду на площі, дзвоню у дзвони, співаю молебні, кроплю «священною» водою схилені голови вічно-дурманених, вічно обманених, вічно задушених «малих братів» своїх»¹⁵.

Гадається, що на такі безжально-викривальні зізнання здатна далеко не кожна людина. І в них не лише невтриманий крик болю, гіркого плачу. В них – настирливе поривання до Правди, пошук її в самому собі. А тому далі з такою ж немилосердною відвертістю: «З дитинства, з того часу, як поміщик Бодісок бив мого батька у себе в економії, як обдував його, як визискував, як вигнав у землянку в полі, де я пас череду, з того моменту вже прийнявши в душу собі зерно ненависти до соціального визиску, до Бодісок усякого гатунку; потім усе життя організуючи те зерно в свідому, безоглядну, жагучу ворожість до соціального, політичного і всякого панства; віддавши молоді роки тюрмам і вигнанням за це; мріючи про той час, коли можна буде схопити Бодісок за горло і, нарешті, визволити з-під них усіх батьків працюючих, усіх обдурених, – я, коли настав цей час, коли інші почали хапати Бодісок за горла, я визволяв Бодісок, я одривав руки тих, що душили їх, я ставав поруч з Бодісками і бив разом з ними бодісчиних ворогів»¹⁶.

Ці слова каяття вилилися з полум'яного серця на папір зовсім не з бажання зняти з себе провини, відповідальність за програну справу, якою керував, а в драматичному порухові розіпнути себе самого, свою душу – як найвищу кару, яку може заподіяти собі людина.

Ні! Він не був Богом, не був навіть великим героєм. Він був людиною, особливо вразливою до чужого болю, лиха, несправедливості. А як їх побороти, як покращити життя – він не знав. І тут слід знову віддати належне його порядності, чесності, щирості. Навіть жорстоко обпечений життєвим досвідом, він не чинив «від зворотньо-

го», він розмірковував над невдачами і знову зізнавався, що не знає рецептів, згідно з якими слід переможно боротися і обирати особисту лінію поведінки.

«Чого ж ми досягли? – запитує себе Володимир Винниченко. – Де та держава наша, в ім'я якої стільки гидоти ковтнув я. Роздушені, розтрошені, розпорошені ворожими силами, ми стоїмо перед тим самим, що було до революції, до тих двох християнських років.

І тепер я можу запитати себе: чим же я одшкодую себе самого? Чим я виправлю всі ті переломи, які зроблено в мені за ці два роки? Чим вичищу себе від тої брудноти і гиди, яка налипла, назбиралася в душі за цей час?

І чи був я досить твердий у своїх змаганнях? Чи не слід мені було уперше стояти за те, що я вважав справедливим?

Не знаю, чи був я досить твердий. Але знаю, коли б знову довелося робити усе з початку, то, мабуть, у мене не вистачило б твердості сперечатися з тою силою, яка вела мене на всі розп'яття, яка однімала в мене силу опорності. Мабуть. А проте, може, після досвіду, вже якимось інакше гармонізував би себе з нею»¹⁷.

Спробу осягнути розумом, «пропустити через серце» події політичної історії революційної доби Винниченко-художник зробив у повісті «На той бік», яку розпочав під час перебування в третій еміграції в містечку Зіммерінг біля Відня і закінчив у червні 1919 року.

Сюжетна лінія розвивається на тлі військових подій 1918–1919 років на Київщині та Полтавщині. Героїня твору – молода дівчина Ольга Іванівна Чорнівська, національно свідомо, патріотично налаштована, прагне пробратися у розташування червоноармійців («на той бік» фронту), щоб убити там командуючого південної діючої армії Машкова. Цим актом було б продемонстровано, як народ карає тих, хто під облудним гаслом визволення («Ленін, Машкови») розпочав боротьбу за знищення державної і національної свободи українства. Примхою долі поряд з Ольгою опинився доктор медицини Михайло Петрович Верходуб – безідейний скептик, фаталіст. Однак, високі людські якості молодої дівчини – непохитна, аж до фанатизму, віра у визвольну ідею, безумовна відданість справі, здатність на самопожертву, нездоланий потяг до справедливості – збуджують благородні сили і в, здавалось би, безнадійному песимістові, змушують його щиро допомагати у здійсненні аж надто ризикованого, по-суті неможливого плану, рятують патріотку від смерті і забезпечують у цілому щасливий фінал – обидва герої неушкодженими перебираються «на той бік» – уже до своїх.

Мистецькі набутки повісті «На той бік» ретельно проаналізував найавторитетніший знавець творчої спадщини художника Григорій Костюк¹⁸. «Філософ, психолог і маляр владно керували рукою письменника, коли він писав цю повість»¹⁹, – дуже точно відзначив дослідник. Урешті він прийшов до наступного висновку: «За три роки революції В. Винниченко написав усього три речі: п'єсу «Панна Мара» (липень 1917), трагедійну драму «Між двох сил» (травень–червень 1918) і повість «На той бік» (травень–червень 1919). Для письменника такого рівня як Винниченко це замало. Його природно мучили, душили ідеї й нові образи, які вихрили в його свідомості. Він мусів їх висловити, але не мав фізичної змоги для цього. Тому зрозуміла його туга за творчістю, його почуття голоду за писанням. «На той бік» – це перший акт

вгамування кількарічного творчого «голоду». Більше того – це перше вагоме слово на новому, вищому етапі творчого тріумфу письменника»²⁰.

Повністю погоджуючись з ґрунтовно аргументованими оцінками літературознавця, гадається, є сенс іще раз наголосити на виборі історичної епохи, погляди на яку пропонує Володимир Винниченко художніми засобами. Ідейне осереддя твору – непримиренний конфлікт більшовизму з національними визвольними прагненнями, кривава сутичка між могутнім порухом українства до свободи і агресивно-російськими завойовницькими силами. Отже, попри всю свою суб'єктивну рішимість, письменник не може відірватися від політики, зануритися в абстрактний естетизм, у вічні моральні проблеми. Його думки невідступно крутяться навколо оцінок пережитого нацією і особисто ним – В. Винниченком – політичного досвіду двох останніх років. Для цих думок стають затісними вузькі аркушки щоденника і Володимир Кирилович вирішує «писати щось подібне до історії української революції»²¹.

¹ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I. – С. 323–324.

² Там само. – С. 325.

³ Там само. – С. 326.

⁴ Там само. – С. 327–328.

⁵ Там само. – С. 328.

⁶ Там само. – С. 107.

⁷ Там само. – С. 107; Київ. – № 11. – С. 86.

⁸ *Костюк Г.* Повість про людей буремних років // *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба. – Нью-Йорк, 1980. – С. 47.

⁹ Ленинский сборник. XXXVII. – М., 1970. – С. 133; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 7. Март–ноябрь 1919. – М., 1976. – С. 58.

¹⁰ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 324.

¹¹ Там само. – С. 356–357.

¹² Там само. – С. 363.

¹³ Там само. – С. 366.

¹⁴ Там само. – С. 371.

¹⁵ Там само. – С. 352–353.

¹⁶ Там само. – С. 353.

¹⁷ Там само. – С. 354.

¹⁸ *Костюк Г.* Назв. праця. – С. 117–131.

¹⁹ Там само. – С. 127.

²⁰ Там само. – С. 130.

²¹ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 390.

Висновки

Робити сутнісні висновки-порівняння щодо ефективності дій двох політиків, один з яких був на чолі держави, а інший – далеко від Батьківщини, звісно, зовсім непросто.

Симон Петлюра, вийшовши на першу роль у державному будівництві, очоливши збройний захист УНР, далеко не у всіх відношеннях виявився на висоті становища.

Він не міг виробити й запропонувати нації предметної програми революційних дій, планів державотворення, які б могли згуртувати націю, мобілізувати її на відсіч усім ворогам. До об'єктивно надскладного міжнародного становища Української Народної Республіки додавались негативні процеси внутрішнього розвитку держави, породжені отаманщиною. Виплеканий Головним Отаманом режим, всупереч задумам і розрахункам свого ідеолога, натхненника, організатора, зривав внутрішню єдність українського суспільства, дестабілізував діяльність влади, паралізував її конструктивні зусилля.

Отаманщина сіяла анархію, свавілля, безконтрольність, приводила до масштабних ексцесів, що серйозно відбивалися на авторитеті Директорії, державності, яка нею уособлювалася, викликала в суспільстві негативні настрої й порухи. Все це не могло бути підставами для оптимістичної перспективи, робило УНР надзвичайно вразливою й, практично, беззахисною.

Осмислюючи досвід Української революції, Володимир Винниченко в цей час дедалі більше замилювався над тенденціями суспільного розвитку України, приходив до висновків, що серед основних причин невдач і поразок боротьби за українську справу – недостатня увага політичних лідерів до проблеми органічного поєднання соціальних і національних начал, небажання й невміння політичних партій, державницьких центрів знайти способи злиття в єдине русло прагнень, різноспрямованих зусиль народу, нації. Той напрямок, у якому розвивалися думки В. Винниченка, був відбиттям і талановитим втіленням достатньо потужної тенденції, що зародилася й розвивалася в середовищі національних партій, привівши зрештою до появи такого феномену як український комунізм. Суголосність ідейно-теоретичних шукань колишнього голови Директорії і достатньо репрезентативної частини українського політикума, що чуйно реагував на нагальні потреби тогочасного суспільного розвитку України, переконливо говорить на користь об'єктивної природи міркувань і висновків В. Винниченка.

Таким чином, розходження між двома лідерами Української революції, що на кінець 1918 р. – початок 1919 р. переросли в гостре суперництво, надалі привели їх на різні ідейні платформи й, зрештою, поставили по різні боки «барикад», зумовили той стан відносин, який ніяк інакше, як протиборством, не назвеш.

VI. НА РІЗНИХ ФРОНТАХ

К^оли доводиться з'ясовувати, як доходить до того що дві особистості, близькі впродовж тривалого часу, керовані, здавалось би, якщо не однаковими, то схожими ідеалами, прагнучи єдиної мети, опиняються «по різні боки барикад», чи ж то – по різні боки лінії фронту, важкозбагненними залишаються психологічні моменти, побуджувальні мотиви поведінки. Невже у тих, кого донедавна вважали однодумцями, товаришами, борцями за священну справу, не ворухнуться якісь душевні фібри, здатні подолати розходження і привести до примирення, до нового єднання в ім'я великої мети?

Версій можна висувати безліч, та кожного разу не полишає сумнів, наскільки вони близькі до істини. А герої (тобто учасники історичного дійства) сходяться в непримиренному двобої і стають дедалі непримиреннішими ворогами. При цьому не обов'язково їх повинен розділяти, як дуелянтів, бар'єр, чи як солдатів воюючих армій, дротяна огорожа, окопи на передовій, з яких вони поцілюють один одного.

Можна знаходитись, умовно говорячи, на «різних фронтах» і, тим не менше, перебувати в полярному протистоянні.

Щось подібне, вочевидь, трапилося з С. Петлюрою й В. Винниченком впродовж 1919 року. Перший весь час був на справжніх фронтах, у кільці фронтів, у «чотирикутнику смерті», відчайдушно намагався продовжити дні існування Української Народної Республіки, зберегти владу Директорії. Йому було важко, іноді – нестерпно, не раз хотілося кинути все і віддалитись від осоружного буття. Та з різних причин він не полишав місця, на яке, як сам вважав, його у скрутний час покликала нація. Можливо вдалося просто переконати себе в месіанській ролі й грати її до найгіршого, найтрагічнішого фіналу?..

Фронтом боротьби В. Винниченка в цей час стає історичне поле. Він береться за перо, щоб з'ясувати, що відбувається з його Батьківщиною, народом, нацією. Він хоче зрозуміти це, передовсім, для себе і озброїти знаннями, висновками-уроками з новітнього досвіду тих, хто продовжує боротьбу, тих, кому й надалі будувати відроджену Україну.

1. У «чотирикутнику смерті»

Ще до початку літа 1919 р. під тиском червоних армія УНР, слідом за своїм урядом, змушена була перейти через Збруч і опинилась у Галичині. Даний етап війни за збереження УНР був програний. М. Шаповал так пояснює причини поразки та її наслідки: «Розпад українських сил, що виступили під прапором УНСоюзу, довершився, і він був показником внутрішньої кризи нашого визвольного руху.

Призначення нового соціалістичного уряду в тих обставинах було логічним кроком, але запізненным, бо вже великі маси селянства одсахнулися від політики Дирек-

торії, яка, оповістивши соціальну революцію, не зробила зразу відповідних кроків, щоб селянство і робітництво прийшло до влади, а з протягом часу військові провідники держали протиреволуційний курс «недовір'я до мас». Це відштовхнуло значні маси від влади. Влада опинилась без підпори, а тому вилізла з щілини дрібна буржуазія і скерувала все в бік орієнтації на Антанту. Відхід від влади або пасивність революційних провідників (Грушевський, Винниченко і ин.) сприяли тому, що представництво укр. революції перейшло до опортуністів або хоч і чесних людей, все ж середніх, малоталановитих, безініціативних. Найвизначнішою фігурою весною 1919 р. став уже Петлюра, який по своїх здібностях і темпераменту на провідника революції не надавався. Значна частина соціалістів залишилась під большевицькою окупацією і там вела свою працю самостійно, цебто на свою відвічальність і без зв'язку з тими групами, що були при центрі УНР. Ті, що були під большевицьким режимом, вважали себе радянськими партіями, цебто партіями української соціальної революції, а ті, що були при новому осередку УНР, або хитались (як соц-демократи і праві с-ри), або просто тримали курс на буржуазну революцію і порозуміння з Антантою. З переходом в Галичину вирости якраз ці праві кола, підсилені галицькою політикою, що перебувала в руках націонал-демократів і радикалів.

Ідеологічно УНР стала в цей час виразно на ґрунт «європейської демократії», цебто буржуазної. Це був процес переродження УНР з революційної в дрібно-буржуазну формацію»¹.

Варто зауважити, що в українській емігрантській літературі поступово склався своєрідний напрям у трактуванні військової історії України. Частина істориків доводить, що українська нація дуже здібна до військової справи, має гідні подиву звичайні традиції (від походів на Царгород і козацьких битв до історичних перемог армії УНР), але ніколи не прагнула до завоювання чужих територій і поневолення інших народів.

Зважаючи на те, що це окрема тема для розмови, яка значно виходить за об'єкт даного дослідження, слід тільки зауважити, що для 1918–1920 рр. такі підходи далеко не завжди узгоджуються з історичними фактами. І мова зовсім не про те, що у військовій історії українства не було героїчних сторінок.

Просто у гонитві за славою сторінки ці настільки абсолютизують, що й вони починають викликати зрозумілу недовіру, а додані до цього перебільшення-фантазії породжують змішане почуття прикrostі й іронії. Чого варта назва підрозділу книги М. Стахіві «Армія соборної України спасла Європу перед большевизмом у 1919 році»². Автора зовсім не бентежить, що в час, про який він розповідає (березень–квітень 1919 р.), армія УНР зазнавала однієї поразки за іншою і змушена була в дуже пошарпаному стані відступити в район Тернополя. Він бачить те, що бажає бачити, і тому затято твердить: «На полях боїв Дієвої Армії УНР і Української Галицької Армії у ті місяці рішалася буквально доля Європи. Своєю кров'ю і кістками боронили тоді українські вояки не тільки волю України, але й цілу Європу». Плани й зусилля Радянської Росії щодо встановлення комуністичного режиму в цілій Європі (це в найтяжчому для Росії 1919 році! – В. С.) «були тоді ударемлені... тому, що ні Дієва Армія УНР ні Українська Галицька Армія тоді не дали себе зламати»³.

Навіть романтик В. Винниченко, який вважав момент сприятливим для спроби побудови ланцюга соціалістичних революцій від Москви до Берліна, пов'язував успіх свого плану з тим, що, не маючи жодних надій на військовий успіх, УНР повинна була змінити природу своєї влади на радянську і тільки так урятувати національну державність⁴.

А І. Мазепа хоч і не критикує цього плану, принципово оцінює ситуацію зовсім іншим чином. Він вважає, що радянська Росія, радянська Україна тоді потрапили в чергову кризову ситуацію через виступи проти них численних ворогів (початок наступу А. Денікіна, заколот М. Григор'єва тощо), і саме ця обставина змушувала насамперед вирішувати проблему самозбереження, відсуваючи всі інші на другий план⁵.

І якщо більшовики самі змушені були більше непокоїтись про те, щоб урятуватись від загибелі, як можна серйозно обстоювати тезу про особливу роль збройних сил УНР у зриві планів радянського поневолення Європи?

Реалістичніші, зваженіші підходи до з'ясування воєнно-історичних подій 1919 р. автору даної праці доводилося виробляти і певною мірою втілювати в дослідження, присвячене дуже непростому шляху найпотужнішої тогочасної формації УНР – Галицької армії⁶.

Слід також зазначити, що на територіях, підконтрольних КП(б)У, уряду радянської України, розгорталася боротьба національних сил проти радянської влади. Національно-визвольні процеси тут були пов'язані з діяльністю опозиційних і ворожих більшовикам партій, що, опинившись в УСРР у підпіллі, не полишали сподівань на крах радянської влади, на торжество ідеалів Української революції і намагалися своїми діями наблизити таку перспективу.

Наприкінці березня (чи на початку квітня 1919 р.) три українські партії – УСДРП («незалежних») (офіційна назва партії з березня), УСДРП і УПСР (після того, як УПСР «лівих» офіційно змінила назву у квітні на УПСР (комуністів), УПСР (центральної течії) відкинула уточнюючий додаток зі своєї назви і надалі іменувалась просто УПСР) – уклали в Києві проект договору «в справі спільної боротьби з окупаційним урядом Раковського».

На початку квітня укр. соціалісти-революціонери і соціал-демократи «незалежні», не чекаючи остаточного розв'язання справи про угоду з правими соціал-демократами, ропочали повстання з твердою вірою в те, що їм вдасться взяти провід над робітничо-селянськими масами в свої руки і повести їх по шляху не тільки повалення «окупаційної російської совітської влади», але й будови незалежної, суверенної Української радянської республіки. Спочатку було утворено Всеукраїнський революційний комітет і Головну військову раду при ньому, а трохи пізніше – Головний повстанський штаб. У своїх відозвах і наказах названі повстанські організації закликали селян і робітників до повалення уряду Х. Раковського і творення незалежної Української соціалістичної республіки. В Наказі № 48, оголошеному Всеукраїнським революційним комітетом в першій половині квітня 1919 р., містився заклик до боротьби не тільки «з окупаційним урядом Раковського», але й з реакціонерами, йшлося й про боротьбу з агентами «зрадницької Директорії, яка веде переговори з французькими й іншими імперіалістами»⁷.

Повстання швидко набрало великих масштабів, і за три–чотири тижні Революційний Комітет оволодів більш-менш стало кількома повітами на Київщині, а потім – і на Поділлі⁸.

На півдні України в травні успішно почалось антибільшовицьке повстання під проводом М. Григор'єва, відволікаючи на себе значні радянські збройні сили.

25 червня 1919 р. Головний штаб повстанського війська на чолі з незалежним соціал-демократом Ю. Мазуренком надіслав Х. Раковському в Київ ультиматум, в якому звинувачував «так званий Український Робітничо-Селянський Уряд» Х. Раковського в «несоціалістичній і некомуністичній окупаційній політиці» і пропонував протягом 24 годин зректися влади, передати її повстанським революційним комітетам і вивести московське військо з України⁹.

Після ультиматуму, на який, звісно, позитивної відповіді одержано не було, Головний повстанський штаб розпочав наступ у двох напрямках: одні відділи рушили на Київ, інші – через Жмеринку – назустріч військам УНР. Прорвавши біля Жмеринки більшовицький фронт, повстанці прямували до Кам'янця-Подільського, щоб зустрітися з урядом УНР (куди останній переїхав 12–15 червня) й остаточно домовитися з ним про спільні дії.

Тимчасом ситуація надзвичайно стрімко змінювалася. З півдня нестримно сунула через Україну на Москву денікінська Добровольча армія, з Кам'янця розпочався похід вглиб України республіканського війська. З огляду на це, УСДРП («незалежних») ухвалила припинити повстання, а згодом навіть засудила повстанську тактику¹⁰.

Давалася взнаки й позиція Української соціал-демократичної робітничої партії (офіційної) – головної урядової сили УНР. Одержавши з Києва проект договору трьох партій, ЦК УСДРП багато з чим не погодився. А «згоджуючись» з певними положеннями (вимогою скасування Директорії, наприклад), запропонував такі пункти (встановлення диктатури-«резидентури» С. Петлюри), які істотно змінювали сутність і дух документа, надавали йому принципово іншого – угодовсько-правого спрямування.

Складні перипетії переговорів між УСДРП і УПСР врешті-решт призвели до здачі есерами позицій і перемоги поглядів українських соціал-демократів, внаслідок чого «справа згоди з «повстанцями», що, здавалось, повинна була утворити нову еру в роботі українських соціалістичних партій, була зведена на манівці»¹¹.

Прикрим було те, що з числа союзників «випадали» «незалежні» українські соціал-демократи, а есери дали себе добровільно ошукати «паперовою угодою», яку представники УСДРП не збирались виконувати¹². З боку УПСР було нерозважливо покладатись на голі обіцянки проводити в уряді, до якого ЦК відрядив додаткових представників народних інтересів (Д. Одрину і Т. Черкаського), погоджену лінію. «Сил партії виявилось замало для того, щоб виконати заміри й обіцянки робітництву та селянству України, – з сумом констатує П. Христюк. – Соціально-демократи, з одного боку, українська чорна сотня, що їздила слідом за Директорією і купчилася коло неї, з другого, не давали можливості зробити навіть ступня в напрямку здійснення постанов січневої партійної конференції й інших намічених пізніше заходів.

Політика уряду пішла фактично в напрямі використання повстань, а не згоди з повстанцями, оскільки останні мали свій організований центр в особі Всеукраїн-

ського Революційного Комітету (головна роля в якому належала укр. с.-д. незалежним). Натомість почали шукати згоди з ближчим «сусідою» – з українською буржуазією¹³.

В. Винниченко, його оточення значно критичніше ставилися до планів використання повстанського руху в радянській Україні з метою відновлення національної влади.

Вони не бачили широкої бази для розгортання антирадянської боротьби, на ефективності якої дуже негативно позначилась відсутність єдності дій командирів різних загонів – регіональних отаманів. «...З певністю можна сказати, – пише автор «Відродження нації», – що, як самостійна сила, повстанці, розкидані, не пов'язані одною волею й керовництвом, погано озброєні, не можуть мати рішучого значіння для організованої, урядової сили. Вони, дійсно, можуть роз'їсти ту владу, як шашіль їсть дерево, але повалити її не можуть, її валить друга сила, що ворогує з нею»¹⁴.

Сумнівними, а то й не в усьому порядними, були розрахунки урядових партій УНР на використання повстанського руху в радянському заплілі лише з тактичною метою. П. Христюк оцінює контакти й угоди Директорії та уряду з повстанцями в УСРР (природно, не безпосередньо, а через Центральний повстанський комітет і Головний штаб повстанського війська) як спроби перших підпорядкувати собі революційні елементи, дезорієнтувати, розкласти їх: «Петлюрівщина» почала зсередити дезорганізувати повстанський рух, збивати його з шляху боротьби за незалежну Українську Радянську Республіку на шлях боротьби за «петлюрівську» Україну»¹⁵.

А наочним прикладом внутрішніх суперечностей в українському таборі, що досягли критичної межі, став арешт членів Головного штабу повстанського війська Ю. Мазуренка, М. Ткаченка, А. Пісоцького (всі – українські соціал-демократи-незалежники), Сердюка (українського есера) та інших і розстріл командира повстанської дивізії – український есер Я. Діяченка після прориву фронту й прибуття їх 18 липня 1919 р. до Кам'янця¹⁶.

Головна дієва особа цієї «операції» М. Чеботарів – детально переповів, чому стався інцидент, як він протікав. Його персональну увагу привернули зовнішній вигляд, спорядження 200 прибулих козаків.

«Цей військовий відділ з Юрком Мазуренком на чолі, – відзначив мемуарист, – мав добре організований обоз на гарних військового зразку возах, добре упакований харчовий багаж, амуніцію та на возах кулемети. Розташувався він, власне, в центрі м. Кам'янця-Подільського, на площі коло православного собору.

...Від Ю. Мазуренка я довідався, що він прибув для розмови з Голов[ним] Отаманом С. Петлюрою, і я йому пообіцяв цю розмову влаштувати. Від нього я довідався, що з ним прибули А. Пісоцький (с.-д.), Сердюк (с.-р.), Я. Д'яченко (с.-р.) і С. Щадилів (с.-р.).

Я зараз же, як Комендант Заплілля Діючої Армії, доповів Головному Отаманові і висловив свої думки щодо прибуття такого дивного, під кожним поглядом, «Головного штабу повстанських військ». Я звернув увагу Гол[овного] Отам[ана] на те, що:

1. Вояки всі були добре вдягнені і мали одяг військовий. Так убране військо могло бути лише в регулярній армії і ні в якому разі [не] повстанське військо.

2. Такий обоз, так організований і так виглядав, як виглядали обози лише на маневрах регулярних армій, а навіть не під час військових дій на війні.

3. Такий відділ і так заосмотрений міг бути відряджений лише урядом, що має всі можливості в спокійних умовах його формування, а не в умовах повстань, непевності і браку одягу, амуніції і військових возів, упряжі для коней і т. д. ...

Я своє зробив. Я попередив Гол[овного] Отам[ана], що це акція большевиків замаскована повстанчим військом. Я висловив припущення, що вони можуть ризикнути зробити замах на нашу владу»¹⁷.

Підозрювати «всіх і вся», звісно, в душі М. Чеботаріва. Однак, чи то достатня підстава для негайних рішучих дій?

С. Петлюра прийняв Ю. Мазуренка, після чого начебто говорив М. Чеботаріву про домагання прибулого стати військовим міністром, а деяких його колег пропонував призначити міністрами в інших галузях.

На вечір в місцевому театрі було призначено прийняття Головному штабу повстанських військ. Гостям було відведено найкращу ложу, «зібралася «сметанка» УНРеспубліки і розпочалося прийняття-зустріч «Штабу».

Зі сцени вітали і від Уряду, і від окремих політичних наших партій, і окремі політичні діячі від себе. Аж ось по театру пробігла чутка, що прибув Головний Отаман, а слідом за чуткою і з'явився на сцені сам С. Петлюра. Всі, як один, піднялися і зустріли оплесками його, лише демонстративно сиділи «повстанці». З їхньої ложи ніхто ані піднявся, ані плеснув руками. Я зауважив, що С. Петлюра бачив це і в своїй промові привітальній гостро і піднесено зауважив всім тим, що «плетуть павутину навколо репрезентантів ідеї Української Народньої Республіки». Я бачив, як очі С. Петлюри блискали гнівом, а навіть погрозою. І коли С. Петлюра скінчив промову, а всі встали і оваційно йому дякували за його слово, я метнувся із зали до виходу з театру біля закулисового входу. В цей момент виходив С. Петлюра до авто, що тут його чекало, і наказав мені арештувати «Штаб».

Через годину весь штаб і М. Ткаченко (він тоді мешкав у Кам'янці й мав удень зустріч із керівниками штабу – В. С.) були за моїм наказом і під моїм керівництвом заарештовані і посажені у вагон валки Коменданта Запілля Діючої Армії. А через годину-дві без стрілу був обеззброшений весь відділ, виведений з м. Кам'янця-Подільського і разом з обозом розташований коло стійки Комендатури, кілометрів 3–5 від Кам'янця. По закінченні всієї операції я ранком поїхав до Г[оловного] О[тамана] С. Петлюри і зробив вичерпну доповідь перебігу нічної події. Зазначив, що большевики виправили до нас цей відділ, щоб за його допомогою зліквідувати в Кам'янці нашу владу і оголосити радянську»¹⁸.

Ось так, лише за підозрою, що то була «авантюра Москви» і господарям не сподобалась поведінка гостей, було здійснено акцію, логіку якої зрозуміти зовсім не просто, якщо знову не відзначити – це була типова боротьба за особисту владу доби отаманщини.

З величезним обуренням відреагував на подію М. Шаповал. «Повстання було проти большевиків во ім'я української радянської влади, – пише він. – Повстанський штаб хотів досягти згоди з центром УНР, в якому були с-ри, про утворення спільної

політичної програми і спільними силами скріпити українську соціальну революцію і її форму – Українську Народню Республіку.

Але Петлюра і с-деки відповіли зрадницьким ударом в спину повстанцям! Нечувана гидота сталася: представників повстанців заарештовано, стерорізовано, Діаченка зрадницьки підло розстріляно, а при тім ще лицемірно команда УНР умивала руки і дурила с-рів, щоб тримати їх, як димову завісу для прикриття своєї контр-революційности»¹⁹.

У тій ситуації багато-хто зрозумів, що для С. Петлюри, його отаманського оточення збереження влади в своїх руках важило значно більше за інтереси революції і державності. З іншого боку, ліві течії українського соціалістичного руху, розійшовшись з правими силами партій, до яких раніше належали (УПСР, УСДРП), не знаходили порозуміння й з більшовиками, що закінчувалось для щирих, романтичних людей страшними трагедіями.

Невтішно розвивалися події і в Галичині – навколо неї у січні–квітні 1919 р. вивувала дипломатична активність, яка після нагромадження польських збройних сил змінилася з середини травня фатальним для українців наступом. Країни Антанти всіляко підтримували Польщу, повністю ігноруючи інтереси українців.

Можна висловити лише здивування з приводу безпідставних сподівань лідерів ЗУНР на прихильність до них з боку Антанти. Адже місії останньої (Бартелемі, Нунанса, а всього їх було більше десяти) не лише недвозначно демонстрували свої симпатії до Польщі й відверто антиукраїнські позиції, а й неприхованим тиском, цинічним шантажем домагалися від керівництва ЗУНР поступитися власною територією на користь поляків. Разом з дипломатами на Паризькій мирній конференції вони допомагали врятувати польську армію від розгрому у Східній Галичині й робили все для того, щоб саме Польща вийшла переможцем у війні з українцями.

Зірвавши успішний наступ на Львів, змусивши Галицьку Армію протягом двох місяців нічого не робити, Рада десяти Паризької конференції ухвалила в середині квітня 1919 р. рішення про передислокацію спорядженої й озброєної Антантою і США армії генерала Галлера до Польщі, чим забезпечувала останній безперечну стратегічну перевагу над українцями. Повідомлення про це рішення приголомшило лідерів ЗУНР, змусило їх фактично припинити збройні дії проти польських військ і укласти військову угоду з С. Петлюрою про спільну боротьбу з Червоною Армією.

Факти свідчать, що серйозної, надійної підтримки УНРада і Державний Секретаріат не одержали, а без цього швидко програли військову кампанію полякам і 16–19 липня змушені були з Українською галицькою армією перейти Збруч. Не було більше власної території, власного народу, а лідери ЗУНР (тепер ЗОУНР) намагалися й надалі будувати «державу в державі», всіляко відстоюючи власні привілеї, проводячи власну політику, яка часто не тільки не співпадала з політичним курсом УНР, але й суперечила та шкодила йому. Саме тут корінилися основні причини катастрофи, що невідворотно насувалася. «Галицькі націонал-демократи і їх провідники (Петрушевич і ин.) не могли не бачити, що на Україні йде соціальна революція під впливом селянства і робітництва, однак їх це не навчило – вони все-таки не пішли з українськими селянами і робітниками, а пішли з контрреволюцією Денікіна, зрадивши уряд

УНР, – писав М. Шаповал. – Галицький провід воював більш над усе проти існування в складі УНР галицького міністерства, щоб не було жадного організаційного зв'язку з УНР. Хоч при Петлюрі було утворено за спільним порозумінням «Штаб головного Отамана», котрий обов'язаний був координувати боеві операції на фронті, однак практично галицька військова команда мала директиви від воєнної канцелярії «диктатора».

Двоєвласіє утворило нечувано-тяжку атмосферу взаємної боротьби, посіяло деморалізацію, зневіру, відтягло увагу від фронтів, від забезпечення військ, знищило внутрішній дух – і цим катастрофа була передумовлена²⁰.

Дедалі ставало очевидним, що на об'єднання з Наддніпрянською Україною галицькі політичні діячі, котрих В. Винниченко через їх крутіства називав «кулуарними патріотами», пішли під тиском народної боротьби, одним із гасел якої була соборність українських земель. І то для них був скоріше формальний акт. Ані історичні умови попереднього життя, ані різниця в самій природі керівних елементів обох національно-державних утворень не сприяли тіснішому єднанню двох гілок одного народу.

На «кулуарних патріотів» В. Винниченко покладає відповідальність і за втрату Західно-Української Народної Республіки, і за хитання між С. Петлюрою і Антантою, і за порятунок отаманщини, і за зраду УНР, і за відмову скористатись з перспективних пропозицій радянської Росії.

Гадається, вищевикладене проливає додаткове світло на весь процес пошуку оптимальної оцінки об'єднаної процесу двох гілок українського народу. Зокрема, стає зрозумілішою та стримана, частково навіть критична, реакція на проголошення Акта злуки 22 січня 1919 р., яка відчувається в працях В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала – особистостей, які у відповідальний момент перебували біля керма Української революції.

Так, аналізуючи конкретний досвід, П. Христюк узагалі порушує питання про помилковість і навіть шкідливість союзу наддніпрянців з галичанами. Буржуазні нахили останніх у нього не викликають жодних сумнівів. «Українська наддніпрянська дрібна буржуазія придбала собі доброго «побратима» в особі галицької буржуазії, – глузливо зауважує дослідник. – Єднання цих двох «галузів» одного народу набрало таких зворушливих форм, що коли кабінетові Мартоса і членам Директорії – С. Петлюрі та А. Макаренкові – довелося відступати на терен Галичини, то цих «більшевиків» Державний Секретаріят З. О. УНР спочатку просто не хотів пускати в «свою хату», а коли потім і пустив, то давав на кожному місці відчути свою неприхильність до соціалістичного уряду, ледве терплячи його перебування на галицькій території (що, до речі сказати, з кожним днем все дужче зменшувалась під натиском польського війська»²¹.

Суперечності між керівництвом УНР і ЗУНР (формально єдиної держави, а відтак – суперечності всередині української державної організації) привертала увагу всіх фахівців, які доторкалися до даної проблеми. Однак, порівняно з першими істориками Української революції, в наступні часи йшов пошук якомога «м'якших» кри-

теріїв для оцінки розбіжностей і фактичного розламу нації, замість регіоналістських прагнень як визначальних у поведінці лідерів обох державних формацій причини трагедії віднаходились переважно у зовнішніх чинниках. Такі підходи не наближають до з'ясування сутності проблеми, можна сказати, істотно поступаються значно принциповішим, правдивішим висновкам праць 20–30-х рр. Власне це віддзеркалюють і спеціальні розвідки²², які втім збиваються більше, а то й виключно на бібліографування видань, що з'являються, а не на їх фахово-критичний розбір, виважені оцінки.

Між тим, суперечності насправді носили такий характер, що могли у будь-який момент зірвати зсередини всю державну будову. Зокрема, у прямому зв'язку з позицією Державного Секретаріату ЗУНР був «заколот» отамана П. Балбочана. Звісно, не можна скидати з рахунку і обстановку безвідповідальності за будь-які дії, безкарності за вчинені злочини, яку підтримував у війську С. Петлюра. Це призвело до появи цілого ланцюга отаманських змов і виступів.

Обставини акції, що кваліфікується як спроба П. Балбочана підняти повстання проти С. Петлюри, уряду УНР, дуже непрості й, попри спеціальну розвідку, не можуть вважатися до кінця з'ясованими²³. Схоже, що П. Балбочан виявився втягнутим у події більше проти власної волі, так добре і не зрозумівши, що йому інкримінували й за що він зрештою постраждав.

Заарештований ще в січні 1919 р. в Кременчуці за провал оборони під Полтавою і зв'язки з білокозачим Доном, П. Балбочан був спочатку переправлений до Києва, але з наближенням червоних переведений до Галичини. Тривалий час він жив у Станіславові, домагався пояснень свого арешту, слідства і суду, просив про виїзд за кордон, заявляв про категоричну відмову служити в армії УНР. Однак його справа не рухалась. А до завершення слідства С. Петлюра чинив перешкоди використанню досвідченого військового у війні з Польщею, до чого схилились галицькі діячі²⁴.

З наближенням фронту П. Балбочан переїхав до Тернополя, а потім, готуючись до закордонного відрядження, вирішив відвідати Проскурів, де перебували вояки Запорізького корпусу, яким він командував до свого насильного зміщення в січні 1919 р. Колишній командир вирішив просто попрощатися з побратимами.

Однак при зустрічі зі старшинами й козаками П. Балбочану була зроблена пропозиція очолити корпус. Він завагався. Тоді отаман Запорізької Республіканської дивізії Осмолівський, його заступник полковник Зельницький і командири полків Запорізького корпусу полковники Дяченко, Мальцев, Дубовий, Пирогів, Троїцький, Циморик направили письмові звернення до державного інспектора М. Гавришка.

В ньому вони висловили до офіційного представника уряду й військового командування вимогу щодо «негайного призначення на посаду командуючого військами Запорізької групи людини, яку вони доброе знають з гарного боку» – полковника П. Балбочана.

Зважаючи на категоричність тону документа і передбачаючи можливі наслідки відмови, М. Гавришко знайшов за необхідне 7 червня 1919 р. усунути від командування Запорізькою групою військ Дієвої армії отамана В. Сальського і призначив на цю посаду П. Балбочана²⁵.

Державний інспектор повідомив листом про це рішення С. Петлюру, додавши, що отаман П. Балбочан приступив до виконання обов'язків командуючого Запорізькою групою військ і що оперативні завдання виконуються з'єднанням нормально²⁶.

Промовисті деталі про подальший розвиток подій пригадає С. Шемет, який тоді зустрівся з П. Балбочаном. За його слоами, останній «ще хитався і не дав остаточної відповіді на пропозицію державного інспектора прийняти команду над корпусом... при чім він поінформував мене про становище і додав, що посилає до Петлюри, аби той не думав, що він затіває авантюру проти нього»²⁷.

Події в Запорізькій групі військ були розцінені в Ставці Головного Отамана як замах на верховну владу (поповзли звичні в таких обставинах чутки, що П. Балбочан нібито хоче заарештувати С. Петлюру й уряд).

Головне командування армії УНР віддало розпорядження про «ліквідацію цієї авантюри». В ніч на 9 червня 1919 р. П. Балбочан разом із М. Гавришком були заарештовані козаками Дорошенківського полку (який знаходився під впливом давнього суперника – О. Волоха), приведені до Чорного Острова. С. Петлюра відмовився зустрітись з П. Балбочаном, а військово-польовий суд уже наступного дня – 10 червня, поспіхом розглянувши справу, виніс смертний вирок П. Балбочану²⁸.

Навіть через десятиліття фахівці змушені визнати, що не можуть зрозуміти, як і хто точно заарештував отамана, хто брав участь у судовому засіданні, хто відхилив прохання про помилування, з якими до уряду й Головного Отамана апелював не лише сам засуджений, а й старшини Запорізького корпусу, хто, зрештою, підписав смертний вирок і хто його виконав. Відомо лише, що на момент розстрілу (28 червня 1919 р.) на станції Балик, неподалік Кам'янця-Подільського, П. Балбочан справляв враження божевільної людини.

«В зв'язку з повстанням Балбочана, – подає інформацію П. Христюк, було переведено деякі арешти і труси в Кам'янці, між іншим і в Університеті, що з «храму науки» став на деякий час штабом Балбочанівців (при цьому було знайдено документи, що свідчили про зв'язки «Балбочанівців» і «самостійників», зокрема члена Директорії П. Андрієвського з Державним Секретаріатом ЗУНР у підготовці спільної акції – В. С.). Пізніше слідство над співучасниками Балбочана (яких, до речі, без суду було помилувано С. Петлюрою і заява самого Балбочана на слідстві свідчили, що Балбочан був тільки технічним (нешасливим) виконавцем не ним розробленого плану державного перевороту»²⁹.

Є підстави прислухатись і до сумнівів П. Брицького й Є. Юрійчук щодо «зради» й «заколоту» П. Балбочана, як було подано справу громадськості й як вона в наступному висвітлювалася в історіографії.

Епізод, в центрі якого опинився П. Балбочан, віддзеркалив ті непрості колізії, які наповнювали діяльність українського проводу, зокрема його військової складової. Він дозволяє краще уявити атмосферу тих жахливих днів. На факт і момент покарання опального отамана звернув увагу В. Винниченко. Розстріляний він був тоді, – сумно іронізує колишній керівник держави, – «коли цей просто «національний герой» зробив замах на владу головного «національного героя». Коли ж він робив замаху й злочинства супроти революції, коли зробив державну зраду, коли поров різкими

українських селян, тоді головний «національний герой» не тільки не розстрілював його, а дав йому в Києві, а потім і в Галичині повну волю ходити й робити все, що тому злочинцеві хотілось»³⁰.

В принципі даний сплеск непокори військовому командуванню і державній владі, відкритий виступ проти них був лише черговим (і в цьому розумінні – дещо звичним уже) проявом сутності режиму отаманщини. Як би науковці не підходили до його характеристики, чи через визначення стрижневої природи, чи найвразливішої вади, все одно, за будь-яких обставин, отаманщина – це той елемент, який виявився системоутворюючим чинником тогочасного державного життя.

Вище вже багато говорилося про отаманщину як суспільний феномен і відмітну рису Української революції на її певному етапі. Однак з розвитком подій цей феномен виявляв себе дедалі масштабніше і по-новому. Одним з таких проявів була закономірна реакція на анархізм і безвладдя – наростання авторитарних тенденцій.

Очоливши Директорію, С. Петлюра поєднав у своїх руках військову й політичну владу. За словами В. Винниченка, так вона (влада) стала назагал «отаманською». «Одкинувши ще під час повстання диктатуру пролетаріату й неможливого селянства, хуторянка (українська соціалістична демократія. – В. С.) мусіла прийняти *диктатуру отаманщини*»³¹, – дуже жорстко оцінював логіку тогочасних подій один з ініціаторів та ідеологів Української революції, що дуже боляче переживав її пізніші метаморфози.

Слова В. Винниченка містять у собі дуже глибокий зміст. Вони дають досить точне уявлення про механізм становлення та розвитку отаманщини й водночас є ключовими для розуміння складних трансформацій боротьби за збереження національної державності і відстоювання будь-якої влади в певних руках на різних рівнях – від вузькорегіональної (в повіті, навіть селі) – до верховної в УНР.

Щоб довести всю безпринципність петлюрівського керівництва, його небажання відступитися від влади задля загальнонаціональних інтересів, В. Винниченко посилається на неофіційну інформацію з урядових кіл, згідно з якою був намір порозумітися з А. Денікіним так, щоб установити демаркаційну лінію між територіями, захопленими Добровольчою армією і кам'янецьким урядом: Денікіну віддавалася майже вся Україна, а Директорії залишалася тільки територія, зайнята отаманщиною. Саме для цього так поспішали взяти Київ: щоб демаркаційна лінія пройшла поза ним. «Кам'янецько-«демократична» влада готова була ради врятування свого існування віддати три чверті України найлютішому національному й соціально-політичному ворогові українського народу й не хотіла навіть спробувати порозумітися з комуністами, щоб уся Україна лишилась у руках української соціалістичної радянської влади. Для отаманщини й тих нещасних кам'янецьких «демократів» реакціонер, соціальний і національний кат українського народу був ближчий, ніж соціалістична українська влада»³².

Такі плани керівництва УНР викликали у В. Винниченка величезне обурення: «І як сміють після цього ці нещасні себелюбці говорити, що вони бились за українську державність, що вони «тримали прапор українства до останнього кінця, як герої»? Прапор української контрреволюції, прапор соціальної дружби з Денікіним,

прапор хамства вони тримали собі на сором і ганьбу, а українському народові й його відродженню та визволенню на велику шкоду!»³³

Неодноразово історики розглядали проблему персональної ролі (й відповідальності) С. Петлюри в тогочасних процесах. На відміну від багатьох сучасних авторів, учасники подій 1917–1920 рр., їх перші дослідники здебільшого приходили до негативних кінцевих висновків і оцінок. Свідомо полишаючи осторонь крайнощі (а можливо, просто дуже емоційну реакцію), гадається, варто прислухатись до оцінок С. Петлюри, його якостей, що їх дає давній друг і соратник, діяч, який в цілому симпатизував тодішньому українському провідникові, однак не заплюшував очей і на непривабливі риси його характеру, – І. Мазепа. Через багато років, начебто багато разів зваживши всі «за» і «проти», він писав: «Взагалі в питаннях політичної тактики Петлюра, як я не раз потім в цьому переконався, надзвичайно піддавався впливу свого оточення. Як правило, він йшов за тою групою, на яку в даний момент спирався. Він не належав до тих провідників, що уміють накидати іншим свої погляди. Людина занадто лагідної вдачі і доброго серця, він вірив у природжену добрість людини. Добрий промовець на загальнопатріотичні теми, Петлюра, як і колись за часів моїх передреволюційних зустрічей з ним в Петербурзі, був зовсім не меткий в політичних дискусіях. Навіть маючи свій погляд на справу, він майже ніколи не брався його належно угрунтувати та скритикувати погляди своїх противників, неначе навмисно уникаючи накинути свою думку іншим. Може, цим пояснюється його маломовність на різних нарадах та на засіданнях Директорії й уряду. Пригадую, як він дуже коротко, майже схематично промовляв на згаданій державній нараді в Києві. Також від Остапенка в Проскуріві я чув, що, мовляв, Петлюра на засіданнях переважно мовчить і приєднується до готових рішень»³⁴.

І. Мазепа знайшов за потрібне порівняти двох лідерів Української революції – В. Винниченка і С. Петлюру, суперництво між якими майже ніколи не припинялося й, зрештою, дорого коштувало національній справі. І. Мазепа скоріше недолюбливав В. Винниченка, хоч і поважав. Тим цікавіше (й цінніше) його спостереження: «... Нехіть Петлюри до дискусій була значним козирем в руках Винниченка та інших його політичних конкурентів. В протилежність до Петлюри, Винниченко любив подискутувати. Крім того він мав ще ту перевагу над Петлюрою, що користався симпатіями партії есерів. Петлюру есери, навпаки, не любили. Коли б Винниченко залишився і далі при владі, то хто знає, чи спромігся б Петлюра в році 1919-му і пізніше піднятися на ролі першої особи в державі. Але після того, як майже всі українські діячі, що набули популярності за часів Центральної Ради, повід'їздили за кордон, Петлюра став єдиним широко відомим в масах українського народу національним провідником, що твердо йшов шляхом боротьби за незалежну українську державу»³⁵.

Отже, зовсім не вважаючи С. Петлюру випадковою людиною на політичному Олімпі України, не можна твердити, що доля в даному разі виявилась прихильною до українства. Головний Отаман начебто сфокусував у собі всі недоліки отаманщини як переважно небезпечного і шкідливого, хоч, можливо, і невідворотного явища. Не відмовляючи отаманщині у певній об'єктивній зумовленості, логічно допустити, що вінчати її мала відповідна політична фігура, поведінка якої, в свою чергу, природно

стимулювала поширення згубної практики, принаймні – не перешкоджала їй, звісно, до тих критичних моментів, коли поставало питання про саму верховну особисту владу. Пізніші дослідження феномена отаманщини мало що додали до розуміння причин його появи і сутності. Хіба що ширше з'ясовується психологічний бік явища. Прикладом тут можуть бути праці М. Стахів. В ході військового протистояння, – стверджує він, – «затрачувався в деяких ділянках суспільного життя *звичай порядку*. Особиста і суспільна *мораль* була сильно підкопана. Бурхливі хвили революції вивели на поверхню життя не тільки прояви великого *героїзму* (як це було в рядах Української Армії), але й *намул* із глибин суспільного життя, що каламутив довкола себе все там, де він появився. Виросли вгору такі героїчні і державницькі постаті, як Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Ісаак Мазепа, Никифор Григорій, Дмитро Вітовський, Іван Макух і ціла низка військових командирів. Але появилися також постаті *духа бунту* проти всякого суспільного авторитету, окрім власного. Виросли неоправдані амбіції різних дрібних військових начальників, що відразу хотіли бути диктаторськими генералами, тобто «отаманами». У вирі такої довгої революційної хвилі в деяких громадах затрачувалося розуміння потреби будь-якої державности взагалі. Їм здавалося, що сама тільки їхня *громада* або в крайнім разі волость (тобто кілька громад разом) може бути вистарчальною вповні одиницею суспільно-національного життя без потреби тіснішого зв'язку з усіма іншими громадами на всій національній території»³⁶.

Очевидно, варто звернути увагу на те, що досвідчений дослідник воєнної історії України, ґрунтовний знавець аналізованого періоду вважає, що «джерелом постачання» отаманів був далеко не найкращий людський матеріал. «Затяжна атмосфера *постійних* революційних хвилювань вимагала незвичайного *морального гарту* в провідників державної адміністрації УНР та в старшинському корпусі Української Армії, – розмірковує М. Стахів. – Таких постатей було справді досить. Вони в невимовно важких обставинах робили все, що тільки можна було зробити в тих умовах. Але одночасно ці обставини викривлювали характер *слабших* адміністративних урядників чи старшин у війську. Ці одиниці у мирних обставинах були б добрими старшинами чи адміністративними урядниками. Вони виконували б також добру службу своїй державі в упорядкованих відносинах війни. Але інше було діло в цих умовах, коли була захитана загальна громадська мораль. Тоді слабші одиниці, поставлені на провідні місця цивільного життя чи війська, набиралися пересадного особистого *самолюбства*, підпадали *хворобі великості*. Вони, далеко від контролю центральної влади, яка в тих обставинах не могла бути надто сильна, робилися малими диктаторами і тиранами. Щоб одначе добитися «високого» становища, вони потурали низьким інстинктам свого оточення. Так робилися то тут то там *самородні «отамани»*, що не визнавали нікого і нічого поза своїм самолюбством і жадобою самовлади»³⁷.

Знайомлячись із цілком слухними міркуваннями, заперечити можна хіба що одне: за рамки отаманщини М. Стахів не виправдано виводить Головного Отамана – звичайно, не лише за посадою, а й за суспільною роллю у своєрідній системі, що сформувалася в 1919 р. Адже багато що з вищезазначеного начебто безпосередньо «списано» з постаті С. Петлюри, є його політичним портретом.

Звісно, виявлялись і принципи поведінки, риси характеру, що входили у певну суперечність зі створеним узагальнюючим образом. Однак йдеться не про суто формальне, «фотографічне» співвідношення обрисів явища з його конкретним проявом, яке може дати стовідсотковий ефект. Ідеться про сутність, природу загального і конкретного, а тут жодних серйозних розбіжностей немає.

Так, наприклад, до «грівів» дрібних отаманів М. Стахів зараховує, серед іншого, і чужий національним ідеалам, патріотичним почуттям голий прагматизм, споглядацько-вичікувальну позицію, навіть примиренське ставлення до запеклих ворогів українства. «...Атмосфера віри в комуністичну світову революцію викликала таке прикре явище, як загравання з комуністами і роблення собі приятелів серед них на «всякий випадок», – ділиться спостереженням історик. – Інші знову відходили на бік, ставали «нейтральними» в цій смертельній боротьбі між інвазією Советської Росії і самостійною Українською Державою, бо не мали віри ні в слушність її справи, ні в її перемогу. Вони приглядалися збоку, чия візьме. «Лузали насіння», як тоді популярно говорилося»³⁸.

На протипагу таким особистостям, за переконанням М. Стахіва і ще багатьох авторів, С. Петлюра був гранично послідовним і думки ніколи не мав про можливість примирення з радянською владою, росіянами. Та це переконання дисонує з відомими фактами.

Один І. Мазепа описує три епізоди (у вересні й наприкінці листопада 1919 р.), коли зі згоди С. Петлюри налагоджувалися контакти з більшовиками заради досягнення домовленості про союз у боротьбі з Денікіним³⁹.

До позитивного ж результату не доходило не через «гранітну принциповість» Головного Отамана, а в критичних для нього обставинах – розрахунках на обман «партнера», а через те, що останній, своєю чергою, об'єктивно оцінював вигоди свого становища і відмовлявся від не вигідних угод. То ж у цьому сенсі великої різниці, особливо з психологічного боку, між Головним Отаманом та місцевими ватажками військових угруповань насправді не було.

На даних аспектах сутності отаманщини доводиться загострювати увагу, оскільки останнім часом почастишали спроби романтизувати дуже складне й суперечливе явище, вирізнити в ньому переважно позитивні елементи: відвагу, героїзм, нездоланність духу, замовчуючи тіньові сторони⁴⁰.

Між тим, сам С. Петлюра змушений був визнати, як свою пряму причетність до формування нібито ситуативно необхідного режиму отаманщини, що, виявивши свої негативні, навіть шкідливі сторони, зумовив репресивні акції проти найпоказніших її провідників. «Коли я бачив, що отаманщина свою службу відслужила, свою роль виконала, – резонував Головний Отаман, – я з легким серцем її нищив, як «пережиток», одрізав її, як відрізують сліпу кишку»⁴¹.

У цьому сенсі слід нагадати, що навіть у середовищі національно-патріотичних військових сил вияви отаманщини одержували принципову негативну оцінку. Так, журнал «Літопис червоної калини» в 1929–1930 рр. надрукував цикл статей («монографій») полковника армії УНР М. Середи під назвою «Отаманщина». Відкривало публікацію редакційне звернення до читачів, в якому зазначалося, що окрім «ясних

світлих сторінок» боротьби за українську справу, слід говорити й про «тіні», «темні сторінки», «яких на обох боках Збруча було у нас чимало»⁴².

Автор нарисів відзначав, що ці «дивні люди», «забувши про ті ідейні гасла, що були кинуті Головним Отаманом», найбільше «вели жорстоку боротьбу між собою»⁴³. В поле зору М. Середи потрапили ті, хто найбільше «відзначився» не стільки у боротьбі за збереження й зміцнення УНР, скільки дестабілізував її своїми виступами проти С. Петлюри, погромами: отамани Палієнко, Божко, Я. Шепель, П. Балбочан, Семесенко, О. Волох, Біденко, А. Волинець, Є. Ангел, Ю. Тютюнник, О. Козир-Зірка, Є. Ляхович⁴⁴.

Разом із тим, видається принципово важливим не плутати отаманщину зі значно ширшим і якісно своєрідним явищем, наіменованим повстанством, про що мова йшла вище.

Зокрема, мабуть, зовсім не випадково військовий фахівець і історик М. Середя не включив до своєї монографії нариси проповстанські формування, на чолі яких стояли отамани Зелений (Д. Терпило), М. Григорієв, Н. Махно.

Сучасні ж автори, часто без розбору все «валють в одну кучу», відшукують у діях згаданих, як і інших отаманів, пробільшовицькі орієнтації, безумовно ворожі щодо позиції С. Петлюри, що й дозволяє виокремлювати останнього, зображати мало не головним борцем з отаманщиною⁴⁵.

Літо й осінь 1919 р. стали найвідповідальнішим і водночас найкритичнішим періодом Української революції. Саме в цей час остаточно визначилась її доля: тенденція до консолідації народних зусиль у боротьбі за незалежність, власну державність обернулася на свою пряму протилежність.

Внутрішні суперечності, що жили відцентрові сили, багато в чому звели нанівець попередні завоювання, підірвали смисл, зруйнували перспективи руху. Проникаючи в глибинну природу процесів того періоду, сучасні історики доходять цілком певного висновку: «...питання української державності в політиці УНР було підпорядковане проблемі власної влади в тій державі»⁴⁶.

Звісно, йдеться про владу С. Петлюри.

В основу такого міркування-узагальнення покладено численні факти та документи у поєднанні з оцінками та інтерпретацією подій найвидатнішими істориками Української революції.

І. Мазепа виділяє червень–листопад 1919 р. (час, коли Кам'янець-Подільський був центром українського політичного життя) в окрему «Кам'янецьку добу» і дає їй таку коротку характеристику: «Кам'янецька доба – одна з найтрагічніших в історії наших визвольних змагань за революцію рр. 1917–1920.

Це була доба, коли українські збройні сили вперше за кілька століть зійшлися з усіх українських земель для спільної боротьби за незалежну Україну. Але тут же, в цю добу, прийшло до фатального заломлення об'єднаного українського фронту внаслідок внутрішньої розбіжності українських сил, що виростили на різних частинах української землі і в різних історичних умовах, а тому врешті пішли різними шляхами. Українська боротьба соборним фронтом, досягнувши своєї найвищої точки вліт-

ку 1919 року, коли наша армія взяла столицю України – Київ, вже через два місяці закінчилася катастрофою»⁴⁷.

Усередині українського проводу, очолюваного С. Петлюрою, права опозиція не відмовлялася від боротьби з соціалістичними партіями. Вона й надалі намагалася зробити Є. Петрушевича диктатором всієї України й скасувати ухвалене в Чорному Острові рішення про трудові ради. Але після провалу заколоту П. Балбочана праві змінили тактику. Вони почали використовувати легальні методи боротьби – наради, меморандуми, щоб довести необхідність зміни складу уряду, створення «ділового кабінету» для скасування попередніх рішень про землю, трудові ради тощо.

Кардинальна (й наскрізна) проблема періоду – відносини в соборному українському таборі, вірніше – перманентне наростання суперечностей, подолання яких лише й дозволяло хоч якимось чином сподіватись на сприятливу для подальшої боротьби перспективу. Започаткований 22 січня 1919 р. процес злиття двох гілок українського народу розвивався мляво, на урядовому рівні позначався безперервними ускладненнями, свідомим небажанням політичних сил іти одна одній назустріч, у взаємо-порозумінні розв'язувати назрілі проблеми. Можливо, безпосереднього зближення й створення єдиного фронту в 1919 р. (та й пізніше) взагалі так і не сталося б, якби не скрутні обставини. Внаслідок поразок збройні сили УНР і ЗОУНР, а також їхнє політичне керівництво опинилися в одному регіоні і, притиснуті одні до одних, волею-неволею змушені були шукати спільної відповіді на нагальні питання, намагались координувати зусилля, спрямовані на продовження боротьби за збереження національної державності.

У пошуках справедливих, об'єктивних оцінок зусиль лідерів Української революції на чолі з С. Петлюрою щодо збереження хоча б рештки її завоювань улітку 1919 р. слід урахувувати масу факторів, намагались не тільки обґрунтувати загальні негативні характеристики (це зробити легше за все), але й спробувати з'ясувати всю складність, практично безвихідність ситуації, що виникла, зрозуміти мотиви розрахунків і сутність дій різних таборів, учасників боротьби.

Катастрофічною була передусім воєнна ситуація.

Залишаючи під натиском червоних Велику Україну, військове керівництво УНР усвідомлювало, що не менш нищівною для Наддніпрянської армії є перспектива втягнутися у бойові дії ще й проти поляків. З метою ліквідації західного фронту (сил не було, щоб воювати навіть на один фронт) С. Петлюра вже з травня 1919 р. зондує ґрунт у Польщі, відряджаючи туди одного за одним кількох своїх емісарів⁴⁸. Не маючи міцних позицій і жодного союзника, представники УНР вбачали єдиний порятунок в обіцянках територіальних поступок полякам у Західній Україні, тобто в ЗОУНР. Нічого іншого за компроміс Польщі щодо УНР петлюрівська влада сплатити не могла, та й поляки ні на що інше ніколи б і не погодились. Тому, не відкидаючи критичних закидів на адресу С. Петлюри та його прибічників (до речі, судити про досить делікатні речі доводиться лише за фрагментами документів, окремими суб'єктивними свідченнями), слід, водночас, зважити на те, що з польською армією вдалося знайти певне порозуміння. Поляки не провадили активних дій проти петлюрівських сил, поволі просуваючись за відступаючими українськими частинами на Волинсько-

му фронті. Є абсолютно очевидним, що за бажання польського командування армія УНР у той момент могла бути без великих зусиль і швидко знищена. Так, дійсно дуже дорогою ціною, і хоча б на деякий час, український тил убезпечувався.

У свою чергу, лише повна безвихідь змусила Українську Галицьку Армію продовжити боротьбу за виживання за межами власної території, на території УНР. Не вірячи в здатність Української Народної Республіки протистояти денікінцям, яких підтримувала Антанта, лідери ЗУНР нізащо не могли примиритися з Польщею (непоступлива позиція останньої також всім добре відома), а досягти порозуміння з Антантою і білим рухом могли тільки за умови зради інтересів наддніпрянців.

Усе це, звісно, не знімає відповідальності з діячів обох регіональних політичних таборів, передусім С. Петлюри і Є. Петрушевича, за їхні суб'єктивні вчинки. Однак воно дає змогу краще уявити «систему координат» – об'єктивні обставини, які багато в чому детермінували конкретну поведінку, порухи, кроки наділених владою, однак зовсім не всесильних осіб.

Ліквідація фронту з поляками дозволила Наддніпрянській армії, перегрупувавши сили, зробити спробу перехопити ініціативу й, скориставшись не зовсім вдалим розташуванням радянських військ, здійснити контрнаступ. Командування армії вирішило атакувати ворога й вийти на лінію Старокостянтинів–Деражня–Нова Ушиця, після чого залізнична колія Старокостянтинів–Проскурів–Кам'янець–Подільський була б використана для перекидання військ уздовж фронту. Лінія Волочиськ–Проскурів–Деражня дала б змогу вивезти з Тернополя й Волочиська решту військового майна, що, на випадок відступу УГА, могло потрапити до рук поляків. Для забезпечення наступу з півночі, з боку Заславль–Шепетівка планувалося висунути активну заслону. Для прикриття запілля наступаючих військ від поляків необхідно було відтягнути західний фронт на річку Горинь. Щоб полегшити форсування Збруча, Запорозький і Січовий корпуси мали завдати удару на Старокостянтинів і Проскурів. Опорою тилу ставав кордон з Румунією, бо всі відомості свідчили про бажання румунського уряду підтримувати добросусідські відносини з урядом УНР, адже загроза з боку більшовиків щодо Бессарабії дуже непокоїла румунське командування⁴⁹.

1 червня 1919 р., згідно з наказом Головного Отамана С. Петлюри, Українська Армія перейшла в загальний наступ проти Червоної Армії на фронті в 140 км. Спочатку наступ розвивався за планом й успішно: прорвавши фронт червоних, українські війська захопили Кам'янець–Подільський, Дунаївці, на короткий час увійшли до Проскурова.

Тим часом польська армія, зайнявши Рівне–Здолбунів–Броди, призупинила свій рух на схід, що надало армії УНР нових можливостей для передислокації своїх частин і посилення протирадянського фронту.

Протягом червня бої тривали зі змінним успіхом, з великими втратами. Стратегічною ініціативою не вдалося заволодіти жодній зі сторін⁵⁰. Однак для більшовиків ситуація набувала дедалі несприятливіших обрисів.

На той час почались масштабні операції білогвардійців з метою захоплення Лівобережжя, Харківщини. В запіллі червоних прокотилася хвиля повстань та змов: М. Григор'єв вчинив заколот у Причорномор'ї та на Катеринославщині, у районі Гу-

ляй-Поля міцно отаборився Н. Махно, який тепер уже виступав проти червоних, отаман Ангел тероризував чернігівчан у районі Прилук–Бахмача, на Волині діяли партизани під командуванням Соколовського, в районі Таращі орудував отаман Зелений.

Однак, виснаживши в тяжких боях денікінців, змусивши їх на деякий час призупинити наступ, червоні в кінці червня – на початку липня 1919 р. завдали серйозного удару по Українській армії, звівши нанівець її місячні зусилля, приневоливши до відступу⁵¹, до виснажливих оборонних боїв за Кам'янецький плацдарм⁵².

Невдачі переслідували й Галицьку армію. З'єднання генерала Галлера без особливих зусиль тиснули галичан, виграючи битву за битвою. Командування УГА намагалось укласти перемир'я з командуванням польської армії, але з того нічого не вийшло. Генерал Галлер вимагав від Галицької армії повної капітуляції, що, звичайно, не влаштовувало її командування і провід ЗУНР. Тому її становище набувало дедалі трагічніших рис.

Для УГА залишалось два виходи – або відійти за річку Збруч, на терени Великої України, або використати всі можливості для боротьби на теренах самої Галичини. Остання думка взяла гору – командування Галицької армії вирішило стягнути корпуси у трикутник між річками Збруч–Дністер приблизно на лінію Гусятин–Чортків–Бучач–Нишнів. Корпуси почали відступати, однак несподівано, 23 травня 1919 р., Румунія поставила Галицькій Армії ультиматум, щоб остання вивела свої війська з району Снятин–Коломия–Хриплин, Делятин–Хриплин. Не маючи сил втягуватися у війну ще і з Румунією, галицький уряд мусив погодитись на вимоги румунів. Без опору з боку УГА румунські війська протягом 24 і 25 травня захопили смугу, позначену вищезгаданими пунктами. Свій ультиматум румуни пояснили необхідністю зайняти залізничні шляхи в цьому районі для операцій проти угорських комуністів.

Потрапивши у «лещата» між румунами й поляками, УГА, яка налічувала 30 тис. чоловік, зважилась на відчайдушний крок – наступ на польську армію по всьому фронті. І хоча на деяких ділянках це принесло короткочасний успіх, протягом 20 днів боїв (8–28 червня) Галицька Армія настільки знесилена була, що змушена була відійти назад, у той самий трикутник, з якого починала наскільки сміливий, настільки ж і малоперспективний наступ⁵³.

Тоді ж надійшло і повідомлення про рішення Вищої ради Антанти від 25 червня 1919 р.: «Щоб охоронити особисту безпечність і маєток мирного населення Сх. Галичини перед звірствами большевицьких банд, Найвища Рада Антанти і її союзників вирішила уповноважити провідників Польської республіки продовжити свої операції аж по Збруч»⁵⁴.

Це був дошкульний удар по розрахунках Є. Петрушевича та його оточення. Порозуміння з Польщею відпадало остаточно. Залишалось дві можливості: перейти з армією на румунську територію або відійти за Збруч на Велику Україну.

Є. Петрушевич насамперед ужив заходів для з'ясування першої можливості – переходу на територію Румунії. «Нехить до співпраці з Наддніпрянським урядом була у провідників Галицького уряду така велика, що вони навіть у цей критичний момент не думали про з'єднання українських сил, а шукали порозуміння з румунами для спільного наступу проти большевиків, – зауважує І. Мазепа. – Галицькі праві провід-

ники все ще не втратили надії на Антанту. Вони казали: «Якщо підемо з румунами, то покажемо Антанті, що ми – не большевики. А якщо зєднаємося з Наддніпрянською армією то хто знає, чи не пошкодить це нам в очах Антанти?»⁵⁵. Лише після того, як румуни відмовилися пропустити УГА на свою територію, в Є. Петрушевича не залишалося іншого виходу, як шукати порятунку за Збручем.

Відразу галицькому керівництву слід було розв'язати й нове питання: кому віддати перевагу – Наддніпрянській армії чи більшовикам. Варіант згоди з останніми не просто не виключався, він певний час навіть серйозно обговорювався. Проте висунуті більшовиками умови виявились неприйнятними: розрив з Наддніпрянською армією і вилучення з її рядів усіх галичан, проголошення УГА частиною радянських армій Росії, України, Угорщини й Словаччини (тобто її фактична ліквідація. – В. С). Тому командування Галицької армії надіслало 4 липня 1919 р. С. Петлюрі телеграму: «Під сильним напором польських сил, за браком амуніції й інших матеріалів, Галицька Армія буде примушена перейти річку Збруч та шукати опори й охорони на широких ланах Великої України. З цих причин Начальна Команда Галицької Армії звертається з проханням до Головного Отамана призначити район виключно для Галицької Армії..., де вона відпочила б та упорядкувалася б». Командування Наддніпрянської армії на це відповіло, що «приймає Галицьку Українську Армію, як братню, і всім їй допоможе, що в її силах. Головний Отаман дає розпорядження в цій справі належним установам і має тверду надію, що тимчасове лихо зміниться й обидві армії, з'єднавшись в одне нерозривне ціле, в скорому часі побачать кращі дні»⁵⁶.

Цей, безперечно, непрогнозований поворот подій врятував ситуацію під Кам'янцем. Уже 8 липня 1919 р. перша галицька бригада перейшла Збруч і почала рух на Проскурів. Більшовики, що були вже під Кам'янцем, могли потрапити в оточення між галицькими та петлюрівськими військами, і змушені були зупинитись. Тимчасом почалось перекидання військ УГА в район Гусятини.

Щоправда, Є. Петрушевич ще тиждень вагався, не поспішаючи переводити через Збруч основні сили УГА. Тільки після численних переговорів, що відбувались буквально кожного дня, він 14 липня нарешті схилився до остаточного рішення, яке наступного дня було через Начальну команду Галицької армії передане в штаб Наддніпрянської Армії: «З огляду на несприятливі обставини, що склалися на фронті Галицької армії (перевага сил на боці поляків, а головне брак мушкетних і гарматних набоїв), вся Галицька армія і Галицький уряд, починаючи з 15 липня, переходять на східній беріг Збруча, тобто на Наддніпрянщину, щоб усі сили використати для спільної боротьби з большевиками й звільнити від них Наддніпрянську Україну. Питання про долю Галичини має бути переданим на вирішення мирової конференції»⁵⁷.

Так почалася боротьба проти більшовиків соборним фронтом.

Перехід УГА через Збруч відразу посилив позиції армії УНР. Маючи в своєму складі 60–85 тис. багнетів⁵⁸ (дані тут різняться, М. Лозинський вважає, що у Велику Україну перейшла 100-тисячна армія галичан, з них 40 тис. – боєздатного війська⁵⁹), галичани отримали чисельну перевагу над червоноармійцями. Всього на 1 червня 1919 р. налічувалось 90 тис. червоноармійців та близько 5 тис. командирів і політпрацівників⁶⁰. На українському фронті, природно, перебувала лише частина. Зокрема на

головному на той час Кам'янецькому напрямі – близько 12 тис. багнетів, 800 кіннотників, при 40–50 гарматах⁶¹.

Незважаючи на те, що 1 червня 1919 р. було утворено воєнно-політичний союз радянських республік – Росії, України, Білорусії, Латвії і Литви⁶², єдине військове командування кидало основні сили на денікінський фронт і на той час ще не могло ефективно допомогти УСРР у боротьбі з армією УНР.

Об'єктивним завданням Наддніпрянської і Галицької армій стало звільнення території Великої України від більшовиків та зміцнення УНР з наступним розв'язанням польсько-українських суперечностей, проблеми Галичини.

Загальна військово-політична ситуація і перспективи її розвитку уявлялися дуже складними. Можливо, найлапідарніше змалював тогочасні стратегічні й тактичні розрахунки внутрішньо різнорідного і різноорієнтованого українського табору М. Лозинський: «Примушене уступити перед Польщею й антантою з Галичини, галицьке правительство пішло з армією на Велику Україну під кличем: «Через Київ до Львова». Побити большевиків і укріпити українську державність на Великій Україні, а тоді звернути всі сили української держави проти Польщі за визволення Галичини. А може перемога над большевиками й укріплення української державности заставить антанту визнати українську державу й віддати їй Галичину при управлінні відносин між Польщею й Україною.

Коли галицьке правительство хотіло воювати з большевиками й укріпляти українську державність *для визволення Галичини*, то правительство Директорії... думало так само воювати з большевиками й укріпляти українську державність *коштом Галичини*. А саме думало воно коштом Галичини замиритися з Польщею, через Польщу добути визнання антанти і так удержатися проти большевиків. Для війни з большевиками воно конче потребувало галицької армії, однак для замирення з Польщею коштом Галичини йому заваджало галицьке правительство. Тому правительство Директорії при помочі лівих галицьких груп повело завзяту боротьбу проти існування окремого галицького правительства, за переведення повного з'єдинення під одною владою. Коли б закиди проти галицького правительства, як перешкоди для повного здійснення ідеї з'єдинення, були досягнули успіх, коли б галицьке правительство втратило довіру своїй армії й мусіло уступити, віддаючи всю владу Директорії, тоді Директорія з одного боку одержала би галицьку армію в свою повну розпорядимість, з другого ж боку мала би вільні руки що до Галичини в переговорах з Польщею»⁶³.

Звичайно, конкретного плану військово-політичної діяльності не існувало. Це були лише його найголовніші положення, які мали уточнюватись відповідно до тієї чи іншої ситуації. Досягти однорідності двох частин армії УНР, а відтак – їхнього органічного з'єднання – від самого початку було непросто, якщо взагалі можливо.

УГА сформувалася під впливом традицій австрійської армії, і її вирізняли такі риси: «організованість, нахил до муштри і карність навіть у дрібницях, акуратність, упертість і витривалість в боях суцільним фронтом з забезпеченими крилами, порив в атаці, однак без належного завзяття та настирливості довести її до кінця за всяку ціну... Негативні: страх за свої фланги та тил, велика обережність в маневрах на одшибі, відсутність взаємної виручки (різномовність армії та ворожнеча між ріжних

націй, до того, при відвороті австрійці швидко губили всяку упертість, досить легко підпадали паниці й боялися кінних атак...

Оточені, вони досить легко й охоче йшли у полон, що з'ясовується чинниками політичними й національними.

Ще помічалася у них відсутність широкої ініціативи і чекання на детальні розпорядження й накази зверху...»

Галицька Армія витворила деякі нові позитивні якості, а головне: «одноманітний, національно вихований, з палкою любов'ю до свого краю елемент... Взагалі це була селянська армія, ще не захоплена заразливим і розкладовим духом революції «соціалістичних свобод». Козаки (мужва) багато не вибагали й радо слухалися своїх старшин та були м'яким воском в руках своїх начальників...»

Значний відсоток вищого командного складу та офіцери генштабу складали «німці-австрійки, елемент знаючий, працьовитий, енергійний; вони чесно виконували свої обов'язки до Галицької Армії й бажали добра своїй новій батьківщині.

Решта старшин була різноманітна. Значний відсоток з них мав бойовий досвід, чималий відсоток був з вищою загальною освітою... На жаль, більшість не мала належного стажу й досвіду для керування великими відділами, на чолі яких їм випало стояти...»

Таким чином, Галицька Армія «уявляла з себе боездатну регулярну армію з не зовсім відповідним командним складом; у ній панував лад, карність і надзвичайно добре був організований тил... З національного боку це була одноманітна маса з піднесеним національним почуттям»⁶⁴.

Що ж до армії УНР, то вона мала чимало відмінного. Генерал М. Капустянський (в 1919 р. – полковник. – В. С.) вважав, що її вояки всотували в себе традиції російської армії. «... За мирних часів «хахли», як їх називали в армії, були найбільш бажаним елементом у кожній частині. Це здебільшого селяни, слухняні, нерозбештані, розумні. Великий % із них ішов в фельдфебелі, вахмистри й лишався на понадтерміновій службі. Також значна кількість «малоросів» (малорослих) на ділі являлася «великорослими» й комплектувала гвардію, флоту й кінноту. Взагалі українці складали чудовий бойовий елемент. Таким чином, Українська Армія мусила бути щодо козачого складу зразковою. На жаль, часть з бувших «салдат» зіпсувалася через революцію і славетні свободи без обов'язків; деякий, правда, незначний відсоток, особливо в кінноті й тилових установах, набув нахилу до грабунків. Однак із цим легко можна було управитися, зміцнивши карність, бо значна більшість надавалася до ладу зі своєї істоти. А до того, ще козаки перейнялися традиціями Запоріжжя з його суворою карністю на поході й в бою...

Зрештою, в армії лишився, так би мовити, войовничий, переконаний і національно освічений елемент.

Старшинство уявляло різноманітний елемент. Поруч з видатними, бойовими, національно вихованими старшинами з великою ініціативою і відвагою ще залишався гурточок або авантюристів або розбештаних людей, яким бракувало відповідної школи, муштри й виховання... Старшин Генштабу, за невеликим винятком, було пристосовано до обставин сучасної війни...

Наддніпрянська Армія уже в період Проскурівської операції уявляла з себе майже регулярну армію з деякими особливостями, викликаними революцією й національним рухом. Вона мала різноманітний старшинський склад зі здоровим бойовим осередком, прекрасний козачий елемент, слабеньку карність й неналагоджений тил зі слабими й невістарчаючими мобілізаційними апаратами. Бойова здібність при умовах партизано-більшовицького фронту й завзятість – назагал високі»⁶⁵.

Гадається, спостереження одного із будівничих збройних сил України досить цікаві, а висновки дозволяють краще зрозуміти, які риси були притаманні армії УНР, як вони згодом позначились на розвиткові боротьби та її результатах.

Якщо порівняти обидві армії, завершує М. Капустянський, то армія УНР «була менше організованою й упорядкованою, ніж Галицька, карність мала теж значно слабшу, тил і постачання кепсько налагоджені. Почасти це можна пояснити надто рухливою війною...

З боку чисто бойового, як здібність маневрувати на широких фронтах, битися на всі чотири сторони світу білого, персональна ініціатива, то наддніпрянці були сильніші за галичан, особливо в умовах партизансько-більшовицького фронту... Самі методи боротьби, напівпартизанські, краще відомі наддніпрянцям аніж наддністрянцям.

На мій погляд, прекрасною є комбінація зєдинення акуратности, обмеженості в бажаннях, навику та послуху й ладу галичанина з ініціативою, войовничістю й широким розмахом наддніпрянця»⁶⁶.

Безперечно, С. Петлюра мав предметну уяву про військові сили, які йому довелося очолювати. Деякі автори взагалі вважають, що він, один з найвищих провідників українства 1917–1920 рр., розумів значення національної армії для державного будівництва, захисту завоювань революції. Проте ситуація зі створенням соборного фронту, координацією дій військових формацій двох частин України в 1919 р. говорить зовсім не на користь наведеного висновку. Будь-який військовий діяч був просто зобов'язаний домогтися підпорядкування єдиному началу наявних збройних сил. Без реалізації цього завдання, запровадження єдиноначалля, дисципліни, послуху дієспроможної армії немає. С. Петлюра, схоже, мало що робив саме для справи конструктивного військового будівництва. Дивно, але по суті його задовольняла роль «генерала без армії».

Тому й надалі стосунки між двома українськими арміями склалися доволі важко. На початках особливо виразно давалася взнаки обопільна необізнаність маси галицького і наддніпрянського вояцтва щодо цілей, характеру, бойової вартості збройних сил ЗУНР і УНР.

Галичани з повагою ставилися до Січових Стрільців Євгена Коновальця та окремих козацьких формувань, але на масу наддніпрянського вояцтва дивилися доволі зверхньо. Не знаючи бойових якостей Дієвої армії УНР, вони вважали її «анархічним військом». Наддніпрянці, своєю чергою, бачили в галичанах «зукраїнізованих австрійяк», що волею долі опинилися у вирі Української революції, та з недовірою поглядали на їхні, скроєні за австрійським зразком, мундири. Якщо подібні погляди та переконання не проявлялися назовні під час переможних походів, то при невдачах і поразках вони посилювали напруженість та розбрат у війську.

Відтак нагальною потребою ставало реформування армій, яке б, наскільки це було можливим, уніфікувало засади їх діяльності та забезпечило координатію військових дій. Першим кроком на цьому шляху мало стати створення спільного керівного органу. Але вирішення цієї справи, незважаючи на постійні домагання і пропозиції Начальної команди⁶⁷, не виправдано затягувалося.

Найвірогіднішою причиною такого зволікання було прагнення штабу армії УНР та С. Петлюри залишити у своїх руках стратегічне керівництво українськими військами. Оскільки внутрішньої реорганізації Галицької та Наддніпрянської армій не було проведено, то і їхнє об'єднання в єдину мілітарну силу також фактично не відбувалося. У наступних бойових діях галицькі та наддніпрянські підрозділи виступали спільно, під загальним командуванням, але при цьому продовжували зберігати попередню структурну окремішність і старих командирів.

Не менш складною проблемою, з якою зіткнулася Галицька армія у Наддніпрянщині, стали її стосунки з місцевим населенням. Спочатку воно зустріло її «недовіркою, а навіть ворожо, як небажаних австріяків». Це передусім зумовлювалося побоюванням, що слідом за галичанами посунуть поляки й стануть винищувати українські села⁶⁸. Значною мірою під впливом більшовицької пропаганди українські селяни погрожували, що почнуть роззброєння галицьких частин⁶⁹.

Це ще добре, що позиції більшовиків в Україні дещо послабились і влітку 1919 р. ситуація складалася в цілому сприятливо для розвитку української справи. Відчувалось наростання в масах настроїв невдоволення і протесту проти більшовицької політики, зокрема їхнього прагнення якомога вилучати матеріальні ресурси й широко практикувати терор. Останній на той час набрав більших розмірів, ніж у кінці 1917 – на початку 1918 рр.

У збройну боротьбу проти РКП(б)-КП(б)У втягнулись усі українські партії, крім боротьбистів і незалежників. Однак ефективно скористатися з об'єктивно сприятливих обставин не судилося. Однією з нездоланих перешкод стали суперечності всередині соборного українського табору. І дрібниць тут, як виявилось, не було. Негативно позначався кожен незважений, непогоджений крок, будь-яке амбіційне рішення, непродумане, необережне висловлювання тощо.

У цьому плані варто звернути увагу на момент, пов'язаний із проголошенням Є. Петрушевича диктатором ЗОУНР, на спосіб, в який це було зроблено. Крім принципового неприйняття наддніпрянськими демократами й соціалістами самої ідеї диктатури, провід УНР був вражений тим, що в даному разі навіть формально було знехтувано колективною думкою галицького центру, а «проголошення» вилилось у вкрай цинічні дії чотирьох осіб. Власне, ці дії також були дивним чином оформлені в Акті Президії Української Національної Ради і Державного Секретаріату від 9 червня 1919 р. в Заліщиках: «З огляду на вагу хвилі і на небезпеку, яка грозить вітчизні, для скріплення і одностайности державної влади Президія Виділу Української Національної Ради З.О.УН.Р. і Державний Секретаріат постановляють отсим надати право виконувати всю військову і цивільну державну владу, яку досі на основі конституції виконував Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріат, Др. Євгенові Петрушевичеві. Ся повновласть важна до відкликання.

За Президію Виділу Української Національної Ради: Др. Є. Петрушевич. За Раду Державних Секретарів: Др. Із. Голубович, Др. І. Макух, Інж Іван Мирон»⁷⁰.

Дії Є. Петрушевича спричинили бурхливу реакцію наддніпрянців. «Цей факт, що з членів Виділу Національної Ради ніхто не брав участі в проголошенні диктатури Петрушевича, крім його самого, пригадую, викликав серед членів нашого уряду й Директорії велике здивування й навіть обурення, – емоційно згадував І. Мазепа. – Ми ніяк не могли оправдати такого кроку з боку відповідальних представників галицького громадянства, що провадило свою національно-визвольну боротьбу під гаслами народоправства. Тому ми вважали, що акт 9 червня був незаконний. Іншими словами: Директорія й уряд побачили в акті проголошення диктатури державний переворот і тому не признавали диктатури Петрушевича правною установою. Вважалось, що через утворення диктатури Українська Національна Рада перестала виконувати владу, тому функції Національної Ради мусіли перейти на Директорію, яка, як суверенна влада обох з'єднаних республік, мала виконувати ті функції через окреме, створене для цього міністерство галицьких справ»⁷¹.

4 липня 1919 р. Директорія затвердила закон про утворення Міністерства в справах Західної Області Української Народної Республіки. В цьому законі говорилося: «Відповідно до актів з 3-го та 22-го січня 1919 року про злуку Української Народної Республіки з Галичиною, в складі міністерств Української Народної Республіки утворити міністерство Західної Області Республіки (Галичини), через яке відбуваються всі урядові зносини з Галичиною»⁷². Кандидатом на посаду міністра галицьких справ був намічений С. Вітик – заступник президента Української Національної Ради.

Отже, на проголошення диктатури Є. Петрушевича Директорія відповіла утворенням окремого міністерства для Галичини, а самого Є. Петрушевича вважала за такого, що вибув зі складу Директорії. Коли пізніше в Кам'янці відбувались спільні засідання обох урядів, то Є. Петрушевич у них брав участь уже не як член Директорії, а лише як голова галицького проводу.

Для розуміння подальшого розвитку подій важливо звернути увагу і на примітні риси характеру Є. Петрушевича. «Це був поміркований демократ, без ширшого горизонту й без революційного темпераменту, – стверджує І. Мазепа, якому довелося близько знати галицького керівника. – Чоловік без твердої волі й без ясної думки, він зовсім не надавався на ролю провідника й диктатора та ще в часи великого революційного руху. В критичні моменти він вагався, уникав радикальних рішень, шукав виходу в компромісах. Вже з перших розмов з Петрушевичем я побачив, що він не мав свого власного погляду на справу, а тому легко піддавався впливам інших людей. Просто жах брав при думці, як це галицьке громадянство в найкритичніший момент своєї боротьби поклато всю відповідальність на плечі цієї одної людини, вже не молоді (Петрушевичеві було тоді коло 56 років, отже він був старший за Петлюру майже на 15 літ), а головно психологічно далекої від революційної стихії»⁷³.

Очевидно, до такої оцінки варто поставитись з довірою, оскільки вона зроблена не тільки на підставі безпосереднього спілкування двох видатних фігур тогочасного українського руху, спостережень за поведінкою диктатора ЗОУНР, а й на основі ґрун-

товного осмислення численних документів, аналізу багатьох вчинків Є. Петрушевича у різних ситуаціях.

Утім, порівнюючи двох лідерів тогочасного українського проводу, розставлялися й інші акценти. Так, «галицький літописець» Осип Назарук розмірковував наступним чином: «Ми мали в Україні двох диктаорів: Диктатора галицького війська д-ра Петрушевича і Головного Отамана Петлюру. Перший одержав владу від народного представництва, другий... – шляхом узурпації. Перший мав в своїм розпорядженню сто тисяч відданого війська, другий мав в десять разів меншу силу з захитаною дисципліною... Один був людиною високої європейської освіти, старий досвідчений парламентарій і політик, загальновідомий і шанований не тільки в Україні, але й закордоном. Другий – особа з малою освітою, невідома українським народним масам до революції, без найменшого досвіду в справі державного будівництва..., що виринула на поверхню випадково в часи революційної бурі»⁷⁴.

Слова О. Назарука у цьому випадку прикметні тим, що повною мірою відповідали загальним морально-психологічним настроям галицьких українців щодо «наддніпрянських братів», С. Петлюри, зокрема. Не дивно, що останні те добре відчували і при нагоді «платили» якщо не «тією ж монетою» (тобто неприязню), то в усякому разі ставились до галичан, передусім до Є. Петрушевича з недовірою і підозрою.

Мабуть, до перелічених рис і особливостей характеру галицького провідника з повною впевненістю можна додати ще одну – послідовність (навіть упертість) у відстоюванні регіональних інтересів.

Спроби вплинути на диктатора ЗОУНР, які пізніше змінилися на умовляння лояльніше ставитись до державних центрів УНР, навіть після залишення Є. Петрушевичем і УГА Східної Галичини, до позитивних зрушень не привели. Є. Петрушевич відверто заявляв, що мусить за будь-яку ціну відстоювати свою незалежність від наддніпрянського уряду. Він твердив, що не вірить у справу відновлення державності Великої України і тому хоче мати «вільну руку» перед «великими державами» Антанти для відстоювання державності Галичини. Через це переговори закінчились компромісним рішенням. На домагання Є. Петрушевича уряд УНР дав згоду на такі умови співробітництва з ним:

1. Демократична політика без ухилів у бік радянства.
2. Зміна уряду Б. Мартоса.
3. Скасування міністерства для Галичини⁷⁵. Прийняттям цих умов наддніпрянський уряд фактично визнав диктатуру Є. Петрушевича. Але антагонізм між двома урядами залишився.

Неврегульованість відносин між владними структурами УНР і ЗОУНР, між С. Петлюрою та Є. Петрушевичем дуже негативно позначилась на інтересах і розвитку Української національно-демократичної революції. Тим більш прикрими були кроки певних сил, спрямовані на консервацію ненормальної ситуації. «...Які могли бути добрі відносини, коли уряд УНР вважався в колах галицької дрібної буржуазії і її уряду за большевицький і навіть с-деків і Петлюру націонал-демократи вважали за «большевиків», – обурюється М. Шаповал. – Що хоч трохи лівіше од буржуазної

реакції, то вже отим «революціонерам» з Галичини здавалось большевизмом. На Великій Україні Петрушевич і його прихильники зайняли становище «держави в державі», залишаючи собі у всіх «вільну руку».

З наддніпрянських партій «соціялісти-федералісти» винесли навіть постанову, щоб галицький уряд залишився цілком самостійним у всіх справах політики. Буржуазна партійка хотіла зберігати «цілість» галицької буржуазної організації – це для неї було краще, ніж «большевизм» уряду УНР. Зверніть увагу на поведінку людей в цій справі: «федералісти», що хочуть федерації цілого світу, орудують проти об'єднання двох українських урядів виключно з-за того, щоб це не було допомогою соціалістичному урядові УНР. Через те на Україні було дві українських армії, два уряди, два головних штаби, дві тактики, дві дипломатії, лише була одна земля і один народ як єдине джерело здобування харчів, коней, податків і т. п. Двоєвлясті ніде на світі не толерується ніким, лише на Україні було допущено таку розкіш, як дві державні влади на одній території. Між урядами була глуха, але вперта боротьба. Галицька буржуазно-реакційна інтелігенція страшенно ненавиділа все наддніпрянське, особливо соціалістичний уряд і всю ідеологію революції. Лише жовніри обох армій ставились взаємно добре. Треба було знищити галицьку диктатуру і створити один соціалістичний уряд, одну армію – це урятувало б українську революцію, але слабодухість політиків була на перешкоді»⁷⁶.

З огляду на вищезазначене, не можна обминути увагою спроби правих сил, уособлених Є. Петрушевичем, захопити владу в УНР після переходу УГА на терени Великої України. Йдеться, зокрема, про організацію в Кам'янці 17 липня 1919 р. Українського національно-державного союзу²⁸, який поставив перед собою завдання витиснути з керівництва УНР соціалістів і персонально С. Петлюру.

Глибинну природу непорозумінь, що не дозволяли українцям досягти жаданої цілісності, П. Христюк убачав у перманентному зростанні напруженості й навіть проявах ворожості у відносинах «між двома урядами, які «виростали на ґрунті неоднакової їх соціальної структури. Галицький уряд був типовим міщанським, дрібно-буржуазним і через те навіть політику соц.-демократів і Петлюри вважав большевицькою. У себе дома, в Галичині він вороже ставився до руху робітництва та селянства і поборював галицьких соц.-демократів. До чого доходила буржуазна заскоруженість галицького уряду, видно, між іншим, з заборони Державним Секретаріатом галицькому робітництву сформувати залізничний робітничий полк, зробленої в той час (24 травня 1919 р. в Станиславові), коли польська армія вже оточувала Станиславів і загрожувала зайняти рештки галицької території, що ще залишалась під владою Секретаріату. ...»⁷⁷

Відстоюючи державну самостійність «галицького князівства» (улюблений термін галицьких соціал-демократів), Є. Петрушевич та його оточення чинили всілякий опір переходові УГА під зверхність Головного Отамана, не погоджувались поширити на галицькі військові підрозділи єдину державну інспектуру, провадили власну оперативну політику.

Разом із тим В. Винниченко пропонував не переоцінювати й ступеня революційності наддніпрянської влади, її постійне тяжіння вправо створювало сприятливий

грунт для співпраці з галичанами. Однак взаємного бажання налагодити єдині дії було замало. Кожна сторона в скрутних для неї обставинах прохала партнера про допомогу і потім «забувала» про дані зустрічні обіцянки.

Найхарактерніша щодо цього ситуація – зобов'язання кам'янецької влади фінансувати галицький уряд, особливо ж УГА. Але на Раду народних міністрів «напав несподіваний гедзь ощадности: роздаючи без усякого відчиту й контролю торбами мільйони ріжним отаманам, пройдисвітам і шарлатанам, ні разу не пославши за кордон ні одної ревізії над десятками своїх місій і комісій, які сотні мільйонів гривень розкидали й розкрадали, – кам'янецькі чудодії раптом пронялись надзвичайною строгістю щодо галицької армії, вимагаючи від неї відчитів, справоздань у грошах, затримуючи видачу тих грошей і т.д.»⁷⁸

Особливі перешкоди у фінансуванні галицької сторони виявляв Голова Ради міністрів і міністр фінансів Б. Мартос. Крім усього іншого, він неодноразово демонстрував свою відверту антипатію до Є. Петрушевича, інших галицьких діячів.

При всьому тому найсерйознішим пунктом розбіжностей було ставлення до найнебезпечнішої для української державності сили – білогвардійського руху. Галицькі лідери вважали недоцільним і, навіть, небезпечним боротися з денікінцями, які значно переважали український військовий потенціал і могли просто знищити його в разі конфлікту. Тому перевага віддавалась пошукові шляхів порозуміння з Денікіним, за яким, до того ж, стояли країни Антанти, сваритись з якими також вважалось безперспективним.

Домагання Є. Петрушевича і правої опозиції утворити уряд, «з яким Денікін міг би говорити», означало виключення з Ради народних міністрів соціалістів. Ті ж, зважаючи на свіжий ще у пам'яті досвід лютого 1919 р., коли вони залишили свої власні посади в розрахунку на те, що українським «буржуа» вдасться домовитись про допомогу Антанти, не бажали повторювати прикрих помилок. Порозуміння з Денікіним, проти якого розгорталось повстання українських мас, вони вважали гіршим за військову поразку.

С. Петлюра, як завжди, вагався. Він був не проти того, щоб змінити уряд на чолі з Б. Мартосом і сформувати кабінет за участі соціал-демократів і правих українських груп (без есерів). З такими пропозиціями до нього звертався А. Лівіцький. З іншого боку, Голова Директорії ввійшов у порозуміння з тодішнім лідером УПСР Д. Одріною, який, згідно з позицією своєї партії, твердо стояв на тому, що відходити від ідеї формування влади на місцях на основі трудових рад не просто неможливо, але й шкідливо. Принцип загального виборчого права (принцип парламентаризму), на думку есерів, був за тогочасних обставин недоцільним, таким, що відверне від керівництва Української революції широкі народні маси.

Така позиція ґрунтувалася на цілком реальних політичних тенденціях. Головний повстанський штаб, до якого входили незалежні українські соціал-демократи і есери, як вище зазначалося, взагалі виступав за організацію уряду на радянських засадах.

Не можна було не рахуватись і з настроями, втіленими у листі «військово-революційної ради повстанців Григор'єва й Махна» від 16 липня 1919 р.: «... Ми, повстанці Херсонщини, Катеринославщини та Таврії з революційним совітом во главе

стоїмо на ґрунті самостійности України, бо фактично за неї боремося. 2. Принцип народоправства визнаємо. 3. Трудового Конгресу не визнаємо, а визнаємо Всеукраїнський з'їзд рад. 4. Вся влада належить радам робітничих, селянських та козацьких депутатів, вільно обраних. Директорії не визнаємо і стоїмо за негайну ліквідацію її, а замість неї мусить бути утворена тимчасова головна Рада Республіки із соціалістичних елементів, які стоять на ґрунті радянської влади в незалежній Українській Республіці»⁷⁹.

У пошуках українськими есерами та українськими соціал-демократами платформи для порозуміння і відновлення спільних акцій на користь Української революції помітне місце належало об'єднаному засіданню Центральних Комітетів УПСР і УСДРП, представників галицьких соціал-демократів (С. Вітик, Сіяк) і міністрів, яке відбулось у Кам'янці 2 липня 1919 р. Досягнуті угоди, зокрема, вимагали:

«а) необхідність негайного вироблення, затвердження і переведення в життя закону (конституції) про унормування компетенції й взаємовідносин між Директорією і Радою Міністрів (згідно рівенській умові), б) необхідність реорганізації складу Директорії (замість виключених з Директорії Петрушевича (вважалося, що Є. Петрушевич вибув зі складу Директорії фактом проголошення себе диктатором ЗОУНР. – В. С.) і Андрієвського мали ввійти: від галичан соц.-дем. Вітик, один представник від укр. соц.-рев.; рішення про вихід зі складу Директорії Швеця і Макаренка залишалось в силі, але «практичне переведення» одкладалось, «вважаючи на внутрішні і зовнішні обставини»), в) необхідність утворення Військової Ради, що мала припинити безконтрольну «стратегію» і хозяйнування більших і менших отаманів на фронті і, нарешті, г) «доручалось товаришам вжити всіх заходів до скорішого внесення в кабінет закону про Ради – місцеві органи побудовані на трудовому принципі»⁸⁰.

Навколо останнього (тобто закону про трудові ради) розгорнулася тривала полеміка, зовсім недопустима в умовах швидкоплинного революційного часу. В результаті до рішення так і не дійшло. Паралельно палахкотіла публічна дискусія (крім офіційного листування, численні публікації з'явилися у періодиці) навколо умов співробітництва українських есерів і українських соціал-демократів у Раді народних міністрів УНР.

Нарешті, 11 серпня 1919 р., ЦК УСДРП надіслав ЦК УПСР ультимативного листа: «З огляду на відповідальний момент, коли сучасне загальне положення – як внутрішнє так і зовнішнє рішуче вимагає, щоби Правительство стало на шлях виразної демократичної політики, Центр. Комітет Укр. Соц.-Дем. Роб. Партії вимагає від Центрального Комітету УПСР обов'язати соц.-революціонерів, членів Кабінету, взяти позитивну участь в ухвалі кабінетом не пізніше 12 серпня відозви про загальне виборче право, проект якої сьогодні посилається до ЦК УПСР додатково.

Центральний Комітет УСДРП цим зазначає, що коли б міністри, члени партії соц.-рев., відмовилися прийняти комунікат про загальне виборче право, то Центр. Комітет УСДРП в такому разі доручає міністрам членам партії соц.-демократів самим прийняти ту відозву, беручи таким чином на себе відповідальність за наслідки цього акту»⁸¹.

Розрахунок українських соціал-демократів виявився правильним: есерам важко було відповісти відмовою, яка б за своїм значенням дорівнювала бунту всередині уря-

дового табору. Тому УПСР відступила від принципу трудових рад і 12 серпня 1919 р. підписала «Погодження», приставши «на деклярування принципу парламентаризму (демократичні вибори до парламенту і органів самоврядування) і на коаліційний кабінет (в кабінет мало бути введено одного або двох правих, решта портфелів ділилась пополам між с.-р. і с.-д.)»⁸².

Щоправда, есери відразу заявили, що залишають за собою право й надалі агітувати за трудовий принцип.

Цього самого дня Радою народних міністрів було оголошено декларацію, головна ідея якої містилась у таких положеннях: «Для відбудування Української Республіки, для забезпечення ладу й спокою, якого так жадають всі громадяни нашої землі, Правительство повинно опертися на весь народ, притягнути до державної праці всі верстви суспільства, яким дорогі здобуття української революції і незалежність нашої Республіки. Тому... в згоді з Директорією Української Народньої Республіки сим оповіщає про свій твердий і неухильний намір довести діло закріплення народного ладу на Україні до успішного кінця.

Правительство виробляє проекти законів про вибори в Парлямент з правом Установчих Зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування) на місцях на основі всенародного, безпосереднього, таємного, рівного й пропорційного виборчого права»⁸³.

Щодо оцінки декларації виникли суперечливі думки.

М. Шаповал (звісно, з ортодоксальних есерівських позицій) вважав, що поворот у політиці уряду означав зраду засад трудової влади і законів Трудового Конгресу, свідчив, що український провід «зрікся від засад, оповіщених революцією», «розірвав з українськими повстанцями» і «відштовхнув від себе українську радянську демократію»⁸⁴.

І. Мазепа (звичайно, як соціал-демократ) намагався спростувати наведені твердження, доводячи, що в згаданому документі було реалізовано саме постанови Трудового Конгресу про підготовку законів для виборів всенародного парламенту. Він захищав курс українських соціал-демократів на консолідацію всіх українських сил, що підпорядковували цьому завданню кроки на відхід від трудового принципу. «Соціал-демократи були того погляду, – пише він, – що успішність нашої визвольної боротьби залежатиме не від тої чи іншої форми влади, ... а головню від фактичного стану організованих українських сил. ... Завдання українського уряду полягало в тім, щоб бойові сили революційної України фактично об'єднати, не вважаючи на... політичні різниці, які в дійсності були в термінах і назвах»⁸⁵.

Досить своєрідно при цьому тлумачив І. Мазепа сам принцип трудових рад. Перебуваючи у вирі подій, змушений реагувати на всілякі нюанси у поведінці різних політичних сил, лідер УСДРП, мабуть, мав певні підстави для тверджень, подібних до такого: «... Тодішнє українське «радянство» було виразом малої політичної підготованости українських мас та деяких провідників. Це була віра в магічне значіння слів («радянська влада»), хоч зміст в ради «трудового принципу» есери вкладали зовсім інший, ніж большевики, уявляючи собі трудову радянську владу, як панування селянської більшости»⁸⁶.

Не заперечуючи відносної слушності міркувань І. Мазепи, вірніше беручи їх до уваги для розуміння, виправдання поведінки соціал-демократів у обставинах, які склалися, звісно, не можна визнати достатньо переконливою кваліфікацію лінії УПСР. Спроба підмінити принциповий аспект термінологічними уподобаннями – не найкращий прийом у політичній полеміці й пошуку наукової істини.

На кінець серпня 1919 р. визріла проблема зміни уряду. 28 серпня Голова Ради Народних Міністрів Б. Мартос подав у відставку.

Новий уряд сформував соціал-демократ І. Мазепа.

Політична боротьба в УНР відбувалась на тлі сприятливого розвитку подій на фронті.

Після переходу УГА за Збруч командування об'єднаними збройними силами УНР вважало перспективною організацію наступу проти Червоної армії з метою захоплення Проскурова, Жмеринки, Вапнярки. Адже радянська сторона в умовах наростання масштабності операцій з боку денікінців (а в їхньому розпорядженні була 100-тисячна армія) могла виділити для оборони Проскурівського району не більше 6,5 тис. багнетів і шабель⁸⁷.

Наступ, що розпочався 26 липня, розвивався за планом. Червоні, здавши Проскурів, відійшли за річку Бужок. Однак зі сходу нестримно просувалася Добровольча армія (3 липня 1919 р. А. Денікін видав наказ про наступ на Москву⁸⁸), і це потрібно було враховувати в розробці лінії подальшої поведінки.

С. Петлюра і його оточення розуміли, що власними силами з більшовиками їм не впоратись і були не проти того, щоб А. Денікін не переходив за Дніпро, а продовжував наступати з Лівобережної України на Москву, залишивши військам УНР можливість оволодіти Правобережжям. Вкрай необхідним уявлялось створення спільного фронту з білогвардійцями проти радянських сил⁸⁹.

Англія, Франція, США також здійснювали неодноразові спроби об'єднати денікінські сили з військовим потенціалом УНР, а також ЗУНР і Польщі для спільної боротьби проти Радянської влади, більшовиків. Особливо ж бажаним вважалося примирення між А. Денікіним і С. Петлюрою⁹⁰. Однак через несприйняття можливими партнерами один одного домовленості досягти не вдалося⁹¹.

Змушені розробляти самостійні плани ведення-військових дій, керівники УНР не без впертої боротьби⁹² з двох можливих напрямків руху – Київ чи Одеса, обрали перший, оскільки він обіцяв важливі стратегічні переваги. Штаб Дієвої армії видав директиву, основні положення якої зводились до таких:

1. Загальний наступ розпочати 2 серпня 1919 р.

2. Операції в напрямку Жмеринки провадити двома групами: отамана Ю. Тютюнника з дивізією повстанців і 2-ої дивізії. Запорожці від Проскурова фланговим маршем через Літин виходять до Вінниці, щоб захопити її і цим допомагають отаману Ю. Тютюннику та заступають шлях до відступу червоним.

3. Група Січових стрільців і 2-й Галицький корпус наступають на Старокостянтинів–Тульчин і виходять на річку Хомору. Два корпуси Галицької Армії (1-й і 3-й) наступають через Летичів–Літин приблизно на лінії Янів–Уланів–Любар. 3-я дивізія прикриває Вапнярку.

4. На Старокостянтинівському напрямі панцерні потяги й кіннота переслідують ворога на північ.

У подальшому передбачалося розгорнути УГА на лінії Козятин–Бердичів–Житомир. Група Січових стрільців через Шепетівку мала прямувати на Звягіль (Новоград-Волинський) і далі на Коростень; 2-й Галицький корпус зосереджувався у резерві в районі Шепетівки й підтримував наступ на Коростень. Запорожці, захопивши Вінницю, дальшим рухом повинні були забезпечити праве крило головних сил. Для забезпечення лівого крила 3-ї дивізії отаман Ю. Тютюнник через Жмеринку спрямовувався на Брацлав і далі на Христинівку.

Волинська група і бригада Українських Січових стрільців залишались у резерві Головного Отамана в районі Жмеринки⁹³.

Поряд із «генеральним», київським напрямком наступальної операції планувався і паралельний удар – на Одесу. Таке компромісне рішення у період, коли вирішувалася доля Української революції, призвело до розпорошення сил і незабаром стало однією з причин поразки українських військ. Намагаючись будь-якою ціною зберегти цілісність Галицької армії, Диктатор і Начальна команда погодилися спрямувати всі її частини на Київ, проти більшовиків. Таким чином, відновлення боротьби проти Польщі переносилося на «більш зручний час». Це знайшло вияв у пропаганді серед галицького вояцтва нового програмного гасла: «Через Київ – на Львів!».

Доцільність виступу соборницьким фронтом пояснювалася і необхідністю піднесення престижу української національно-визвольної боротьби перед світовою громадськістю. При цьому, на офіційному рівні політичне та військове керівництво ЗУНР чітко і послідовно проводило соборницьку лінію, принаймні документально її оформляло. Ще в наказі-зверненні до Галицької армії від 13 червня 1919 р. М. Греков наголошував на необхідності забезпечення «єдності й поваги» в єдиній українській армії, яка у своїй діяльності повинна спиратися на спільні історичні традиції і мету. «Ми не маємо забувати, – підкреслювалося у цьому документі, – що на нас звернені очі цілої Європи, перед якою наші вороги представляють нашу українську армію, як більшовицьку банду»⁹⁴.

При вступі на посаду командувача військами ЗУНР 7 липня 1919 р. М. Тарнавський закликав до боротьби «рука в руку з наддніпрянськими братами, аж до досягнення самостійної і Соборної України»⁹⁵. А в наказі Начальної команди від 29 липня вже виразно окреслювалася зміна пріоритетів: «Час для визволення землі ще не прийшов», проте «не сміємо безчинно спочивати..., світ мусить знати про існування Галицької армії та широко чути її діла».

Отже перемога над Польщею залишалася головною метою, змінювався лише шлях її досягнення: «Вирвати матір українських городів – Київ, а звідти рушити переможно на галицьку столицю – Львів»⁹⁶.

Принципова згода про спільний наступ на Київ була досягнута на нараді керівних діячів УНР і ЗУНР 30 липня 1919 р. у Кам'янці-Подільському. Це рішення значною мірою стало демонстрацією обопільної волі й перед присутніми на зібранні представниками французької, англійської та американської місії. С. Петлюра з властивою йому експресивністю змалював грандіозні плани боротьби українських армії з біль-

шовизмом, хоча залишив поза увагою питання вироблення реального механізму та здійснення конкретних заходів щодо реалізації далекосяжних задумів⁹⁷.

Хоча наміченого повністю виконати не вдалося, 9 серпня українські війська захопили Жмеринку, 10 серпня – Вінницю. Завдаючи ворогу великих втрат, армія УНР вела наступальні бої на інших напрямках.

Після майже місячного зволікання, 11 серпня 1919 р., за наполяганням керівництва ЗУНР був створений вищий орган спільного керівництва обома українськими арміями – Штаб Головного Отамана, що складався з рівного числа їх представників. Його шефом (начальником) став 48-річний генерал-поручник Микола Юнаків, колишній професор військової академії, що здобув визнання завдяки запропонованій ним системі викладання військових наук. Заступником начальника Штабу було призначено генерала Віктора Курмановича. Проте цей крок не міг задовольнити домагань галицького командування.

По-перше, компетенція Штабу обмежувалася веденням оперативних справ, тому генералітет постійно нарікав на відсутність спільного органу, який би займався внутрішньо-організаційними проблемами. По-друге, вся повнота військово-політичної влади, як і раніше, залишалася в руках С. Петлюри, а Начальна команда, що несла на собі весь тягар тактичного управління військовими діями, фактично не могла впливати на вирішення стратегічно важливих питань. Відтак Начальна Команда, по суті, була змушена виконувати роль посередника між Штабом Головного Отамана (С. Петлюрою) та галицькими військовими частинами.

Не бажаючи втрачати темпу, й для того, щоб випередити перекидання підмоги червоноармійцям, С. Петлюра наказав 12 серпня 1919 р. розпочати наступ основними силами Української Армії на Київ.

Для цього:

1. Східна група (вся Наддніпрянська Армія, крім групи Січових стрільців і Запорозької групи) під командуванням отамана В. Гетьмана мала зайняти район Бірзула – Умань – Володарка.

2. Середня група (1-й і 3-й Галицькі корпуси й Запорозька група) під командуванням генерала А. Кравса мала зайняти район Сквиря–Козятин–Бердичів із заслоном на Житомир.

3. Західна група (2-й Галицький корпус і група Січових стрільців) під командуванням полковника Вольфа мали зайняти Шепетівку із заслонами на північ і північний захід.

Українські сили на той момент склалися з двох армій – Галицької і Наддніпрянської. Галицька армія мала три корпуси й команду етапу – всього 80 тис. вояків за наявності до 40 тис. багнетів і шабель, до 80 гармат і 546 кулеметів. Наддніпрянська Армія складалася з трьох регулярних груп – Січових стрільців, Запорозької, Волинської, – і четвертої повстанської під назвою Київська. Крім того, до армії входили дві окремі дивізії – 3-я й 9-а; 2-а дивізія була в стані переформування. Наддніпрянська армія налічувала до 29–30 тис. бійців та 5 тис. мобілізованих, які, за браком зброї, перебували в запіллі. Всього було до 35 тис. бійців, 90 гармат, 533 кулемети, 9 панцерних потягів, 6 панцерників⁹⁸.

Загальна кількість вояків з'єднаних армій сягнула 85 тисяч. До них слід додати 15 тис. повстанців, які діяли згідно з вказівками штабу Дієвої армії. Однак організація військ, їх постачання перебували на низькому рівні. Армія мусила докладати власних зусиль, щоб забезпечити себе харчами й одягом. Не було запасу амуніції, крім того, що війська мали при собі. Медична допомога перебувала в жахливому стані – вже розпочалася епідемія тифу, для перев'язки поранених не вистачало елементарних медикаментів. Через блокаду України закуплені за кордоном медичні засоби не було змоги доставити.

До всього додавалося й те, що військовим силам УНР явно бракувало обґрунтованої стратегії і тактики. Не на висоті був передусім Головний Отаман, який не до кінця усвідомлював «регулярний» характер війни з фронтами і диспозиціями, а скоріше підходив до проблеми як до політичної боротьби за владу із використанням збройного чинника.

Щодо сил Червоної Армії, то на півдні Правобережної України оперувала 14-а армія у складі 45-ї, 47-ї та 58-ї дивізій, окремої інтернаціональної бригади, матроських відділів і залог різних міст. Усього радянські війська мали до 35 тис. багнетів.

На Київському і Коростенському напрямках діяли дві дивізії, які були досить ослаблені, загальною кількістю до 12 тис. багнетів та з резервом у 3–4 тис. бійців. Бойову силу Червоної Армії значно ослаблювали повстанці у її запіллі⁹⁹.

У серпні 1919 р. події на фронті розвивалися для армії УНР успішно.

Західна група полковника Вольфа 13 серпня перейшла у наступ та своїм правим ударним крилом зайняла Остропіль, а 14 серпня – Старокостянтинів. 17 серпня Січові стрільці захопили Шепетівку, 3-й Галицький корпус 19 серпня ввійшов до Козятина. Того ж дня повстанські дивізії під командуванням Ю. Тютюнника зайняли Умань і Христинівку, після чого рушили на Шполу, а 1-й Галицький корпус 21 серпня взяв Бердичів¹⁰⁰.

Водночас Добровольча армія істотно потіснила червоних на сході. 16 серпня денікінці вийшли на лінію Черкаси–Золотоноша, а їхня кіннота форсувала Дніпро в районі Катеринослава–Олександрівська й рушила на Знамянку. 21 серпня Терсько-Кубанська дивізія захопила станцію Цвітково й висунула передові відділи на Білу Церкву та Христинівку. Всього на Правобережжя Денікін відправив понад 40 тис. бійців¹⁰¹. Корпус генерала Бредова наступав на Київ уздовж Дніпра.

Великі проблеми виникли для червоноармійців і на півдні. 45-а, 47-а та 58-а дивізії 14-ї армії виявились відрізаними і не мали змоги відступити на північ, а мобільні дії махновців завдали червоним великого клопоту¹⁰².

Під ударами Української армії та армії Денікіна 16 серпня радянські війська розпочали евакуацію Києва, але залізничний шлях Київ–Ніжин перетнули повстанці отамана Ангела. Для евакуації залишався єдиний вільний шлях Київ – Коростень – Мозир, по якому й рухались усі ешелони. Ситуація для Червоної армії стала загрозовою.

За цих умов командування військ УНР намагалося продовжувати наступальні операції на всіх фронтах, передусім – перетнути шлях Київ–Мозир і захопити столицю України. 24 серпня було зайнято Фастів, Васильків і Білу Церкву¹⁰³.

Тоді ж Східна група отамана Ю. Тютюнника в районі Шполи зблизилась з денікінською Терсько-Кубанською козачою дивізією.

До цього часу від командування Української армії не було жодного наказу про ставлення до Добровольчої армії. Тому отаман Ю. Тютюнник попросив у командуючого вказівок, чи армію Денікіна вважати за ворожу, чи за нейтральну. На це він одержав від С. Петлюри відповідь: «До мого наказу поки що утриматися від бойових акцій проти Добрармії, але вишліть до них парламентарів, яким дайте завдання з'ясувати погляд добровольців щодо України і ставлення їх до наших військ»¹⁰⁴.

Хоча війська УНР розбили червоноармійське угруповання під Вапняркою, ситуація на цій ділянці залишалась невизначеною, зважаючи на сусідство з денікінцями й спроби Південної групи радянських військ прорватися на північ¹⁰⁵.

Українське командування вважало за потрібне на той час уникнути збройного конфлікту з армією А. Денікіна та з цією метою доручило командирові групи отаману Ю. Тютюннику вести перетрактації мирного характеру.

23 серпня Штаб Головного Отамана С. Петлюри розіслав по військах розпорядження за підписом генерала М. Юнакова: «На випадок зустрічі з частинами Добрармії належить дотримуватися до дальшого розпорядження таких норм:

1. Утримуватися од жодних ворожих акцій.

2. Пропонувати військам генерала Денікіна, щоб вони не займали тих місцевостей, які вже є в наших руках або маємо зайняти.

3. Пропонувати їм звільнити район нашого походу, щоб не спиняти нашого руху.

4. Докласти всіх зусиль, щоб докладно розвідати організацію і стан війська, кількість і завдання, моральний настрій, озброєння та одяг і амуніцію армії Денікіна. Далі належить розвідати ставлення денікінських військ до Української Держави і до наших військ. негайно повідомити про те, які вже дані одержано щодо цих питань. Остаточні вказівки незабаром буде дано»¹⁰⁶.

23 серпня Ю. Тютюнник повідомив керівництво УНР, що командування Добровольчої армії на цвітківській ділянці фронту не виявляє ворожості до українців і навіть втяглося в дискусію щодо можливої демаркаційної лінії.

Отже, ані Головний Отаман С. Петлюра, ані його штаб не бажали розпочинати військові дії проти армії Денікіна.

Між тим майже оточені 45-а, 47-а і 58-а радянські дивізії, зосередившись у районі Голта–Бірзула–Вапнярка, почали наступ на Голованівськ з метою прорватися на північ для з'єднання з частинами 12-ї і 14-ї армій, які діяли на київському напрямі. На зустріч цим дивізіям у напрямі на Голованівськ була вислана група Ю. Тютюнника. Однак, майже втриє поступаючись чисельністю радянським військам, які до того ж трималися справді героїчно, частини Української армії змушені були відступити до станції Христинівка.

Керівництво червоних дивізій вмільми, сміливими маневрами провело свої сили через нейтральну смугу між петлюрівцями й денікінцями до станції Попельня й під Коростенем з'єднало їх з 12-ю армією¹⁰⁷.

Однак ці невдачі значною мірою компенсувались планомірним наступом на Київ. За наказом Штабу Головного Отамана 26 серпня провели чергову реорганізацію

українських військ. У зв'язку з тим, що наступальна операція вступала у заключну стадію, Північна та Середня групи, основу якої склали ІІ галицький корпус і Січові стрільці, перетворювалася на одну мобільну армійську групу. Під незмінним командуванням полк. А. Вольфа вона спрямовувалася на Коростень, де стояла дев'ятитисячна дивізія М. Щорса.

Частини Галицького корпусу та Запорізького корпусу були з'єднані в другу армійську групу під командуванням генерала А. Кравса, якого призначили керівником всієї київської операції. Згідно з прийнятим тоді ж наказом мав розпочатися набір добровольців до Галицької армії¹⁰⁸. Проте поповнення бойових частин новобранцями постійно обмежувалося через брак зброї. Таким чином, вони могли вливатися у фронтові підрозділи лише тоді, коли діставали кріси вбитих чи поранених вояків, або ж коли отримували трофейну зброю.

У вирішальний момент завершальної стадії київської операції черговий раз проявилися вади С. Петлюри як військового стратега. Замість того, щоб армійську групу А. Кравса відразу спрямувати на штурм столиці, він наказав очікувати приєднання до неї І галицького корпусу, який після захоплення Бердичева був втягнутий у важкі бої та знаходився на відстані 100 км. від столиці. Таке невинуватене зволікання доволі ефективно використало командування Червоної армії, яке стягнуло до Києва 20-тисячний військовий загін під командою колишнього царського генерала Солодуба. Приборкавши страйк залізничників, більшовики встигли вивезти зі столиці основну частину матеріальних ресурсів.

Навколо Києва було створено два оборонних кільця – перший мав довжину 90 км і тягнувся від Козина на захід до гирла р. Ірпінь і повертав назад до Дніпра; другий, вужчий, мав довжину 40 км. Для зведення укріплень було залучено десятки тисяч місцевих жителів. Розташування цих кілець відповідало характерові залізничних шляхів довкола Києва; переміщення ними десятків панцерників перетворювало столицю у міцний бастион¹⁰⁹. Отже, справа здобуття Києва ставала значно важчою, ніж раніше, коли навіть без І галицького корпусу українські війська мали вдвічі більші сили, ніж більшовицька залага.

У той же час, незважаючи на дошкульні удари повстанських загонів з тилу, до Києва швидко наближалася Добровольча армія. Перший конфлікт між нею і українськими частинами виник 28 серпня на станції Рокитно. Білогвардійський офіцер відмовлявся вести переговори із керівництвом Запорізької групи, заявляючи, що С. Петлюра є «тільки бандит». Він ультимативно вимагав вивести війська з Білої Церкви і Фастова. Тоді зі штабу ІІІ галицького корпусу було направлено сотника Купчака для ведення переговорів з генералом Білозерцевим, який стверджував, що не знав про розташування тут галицьких частин, а лише виконував наказ щодо ліквідації повстанських загонів Ангела та Зеленого, які діяли у цьому районі. В результаті між українськими та білогвардійськими військами була встановлена демаркаційна лінія, що проходила через Білу Церкву і Трипілля. Таку угоду спішно затвердив Штаб Головного Отамана¹¹⁰. Проте цей локальний епізод мав далекосяжніші наслідки, бо посилював серед українського командування переконання про можливість угоди з

А. Денікіним. Відтак добровольчі війська зайняли Пирятин і почали реально загрожувати Києву.

Суть розробленого А. Кравсом плану штурму столиці полягала в одночасному виступі трьох ударних груп, які, за підтримки повстанських загонів, наносили комбіновані удари з центру, флангів і тилу. З прибуттям 28 серпня I галицького корпусу загальна чисельність українських частин зросла до 40 тис. крісів, 2 тис. шабель, 41 гармати. Загін отамана Зеленого (3 тис. крісів) мав прикривати їх правий фланг біля Трипілля, а група отамана Ангела у разі потреби повинна була стримувати денікінців під Білою Церквою¹¹¹.

Через згадувані вище зволікання української сторони співвідношення сил на підступах до Києва змінювалося на користь Червоної армії, тому її командування вдалося до превентивного удару. Пополудні 28 серпня війська XII армії несподіваним ударом вибили Запорізьку групу зі щойно зайнятого району біля Василькова. Таким чином, вона не змогла підтримати запланований на ранок 29 серпня наступ 2-ї галицької бригади, яка, зазнавши втрат, також була змушена відійти. Але ввечері того ж дня, завдяки надісланій допомозі, українським військам вдалося виправити ситуацію і зайняти визначені їм позиції на підступах до Києва¹¹².

Удосвіта 30 серпня 1919 р. розпочався вирішальний штурм української столиці. Учасники подій досить яскраво передають величезне прагнення до перемоги та небачене морально-психологічне піднесення, які опанували українським вояцтвом: «Перли наосліп, п'яні побідою, злегковаживши чи забувши про найконечніші засоби охорони»¹¹³; «небезпека війни і всі можливі перепони перестали для них (вояків. – В. С.) існувати»¹¹⁴. Загальну атмосферу цієї події також образно змальовують ліричні рядки Романа Купчинського: «Немов би хтось всесильний зробив з небесної дзвін, розколював його і вдарив... Галицька армія, що в подертих черевиках перейшла Збруч, дійшла до Києва боса, але побідна, обдерта, здисциплінована, скривавлена, але бадьора... Наддніпрянська армія... дійшла до Києва здорова і обновлена... Через Київ до Львова! – лунало по галицтких полках. Через Київ до самостійності – гомоніло по наддніпрянських»¹¹⁵.

Українські війська просувалися вперед щільною лавою у формі півмісяця. В полудень розгорілися жорстокі бої на передмістях Крюківщина, Жуляни, Віта, Гатне, Хутір Монастирський, Пост-Волинський. Головним засобом впертої оборони противника стали обладнані за останнім словом військової техніки панцерники «Комуніст», «Троцький–Ленін», «III-ій Інтернаціонал», «Новгород-Волинський» та ін¹¹⁶. Але більшовицькі загони не могли стримати напору українського війська, тому, запобігаючи можливому оточенню, були змушені залишити Київ. Надвечір 30 серпня до столиці ввійшли передові частини групи генерала А. Кравса.

Здобуття Києва об'єднаною українською армією багато дослідників і мемуаристів оцінюють як один із апогеїв Української революції, найбільший успіх соборницьких зусиль, а відтак швидко втрату столиці – як найприкрішу, найчорнішу їх трагедію.

Ця хрестоматійно відома історична подія широко відображена в літературі, проте їй даються різні, часто суперечливі інтерпретації. Виходячи з цього, крім загального військово-політичного становища важливо з'ясувати суто технічний бік справи: як

могло статися, що перемогою, щедро скропленою українською кров'ю, скористалися ворожі до української державності чинники?

Передусім слід відзначити, що поширена версія, начебто галицькі корпуси та війська денікінського генерала Бредова «одночасно» вступили до Києва, не відповідають дійсності. Аналіз доступних матеріалів, зокрема й мемуарів А. Денікіна, які стали основою для подібних домислів¹¹⁷, дозволяє стверджувати, що українські частини, принаймні на півдоби раніше, ввійшли до Києва, отже, саме вони фактично заволоділи містом.

У висвітленні подальших подій в історико-мемуарній літературі одну з версій – «наддніпрянську» – іноді називають «офіційною», бо вона випливає з висновків розслідування урядом УНР справи про здачу Києва¹¹⁸. Друга, «галицька», – сформувався на основі свідчень учасників тих подій і, вочевидь, не позбавлена внутрішніх суперечностей¹¹⁹.

Гадається, при виробленні принципового, виваженого підходу до оцінки справді непростого історичного епізоду варто враховувати всю суму відомих фактів і неупереджено їх зіставити, поєднати, щоб одержати якомога об'єктивнішу картину.

Передусім варто звернути увагу на зауваження мемуариста О. Станіміра, що «стан наступального психозу» відразу після вступу українських військ до Києва змінився на «стан приголомшення успіхами», військовиків охопила нічим не виправдана «безпечність», бо до міста навіть не стягнули штабних й інтендантських структур¹²⁰. Основною турботою командування стало виконання отриманого близько дев'ятої години вечора 30 серпня наказу про підготовку парадного в'їзду до столиці Головного Отамана С. Петлюри, який мав відбутися наступного дня. Таким чином, його головна увага була прикута до формування з кращих підрозділів парадної бригади, яку на ранок відправили до центрального вокзалу. За таких умов наступні накази про зайняття пошти, телеграфу, заводу «Арсенал», Міської думи та інших важливих об'єктів виконувалися недбало, для забезпечення їхньої охорони відрядили незначні сили.

Проте й парад довелося відмінити у зв'язку з тим, що зранку 31 серпня денікінці почали переправлятися човнами через Дніпро, а головні їх сили зосереджувалися біля мостів. У цій ситуації, що вимагала чіткої координації дій, зі Штабу Головного Отамана надійшов черговий суперечливий за своїм змістом наказ: українські війська повинні були «обсадити» головні об'єкти міста, але при виникненні непорозумінь та конфліктів з денікінцями їм заборонялося вдаватися до зброї (у документі це звучало так: «обсадити, але не стріляти»). На наступні запити польових командирів послідували додаткові роз'яснення про те, що частини денікінців слід зупиняти та вступати з ними у переговори «для з'ясування ситуації». Отже, залишилася нез'ясованою головна проблема: як діяти у випадку, якщо новий противник вдасться до силових заходів.

У доволі численній історико-мемуарній літературі українського зарубіжжя, присвяченій київському походу, чимало зусиль витрачено для з'ясування проблеми, яким чином денікінці ввійшли до міста, оволоділи ним, зокрема, через який міст вони переправилися, хто саме їх пропустив тощо. Наводилися дуже суперечливі свідчення, які живили невщухаючі гострі дискусії¹²¹. Однак насправді порушене питання не є

головним, а похідним: безглузда здача столиці стала багато в чому логічним наслідком загальної військово-політичної стратегії. І все ж, відповідь на нього в наддніпрянських урядових колах зародилася й усталилася теза про «зраду галичан», яка згодом посилено тиражувалася.

Спираючись на доступні матеріали, важко дати абсолютно точну інтерпретацію згаданих подій (архівних матеріалів майже не збереглося), але можна, принаймні, спростувати деякі вади у їхньому висвітленні. Питання, через який саме міст потрапили денікінці до Києва для загального перебігу подій не має принципового значення, бо, виконуючи згаданий наказ «обсадати, але не стріляти» українські вояки не могли чинити білогвардійцям збройного опору. Ймовірно, ситуація могла скластися зовсім інакше, якби цього наказу не було. Це, зокрема, може підтвердити хоч і поодинокий, проте достатньо красномовний факт готовності галицької залоги на чолі із сотником І. Подюком, який не знав про відоме розпорядження, боронити ланцюговий міст збройними засобами. Тому білогвардійці через нього не пройшли¹²².

Гіпотетично неважко припустити, що денікінці взяли б Київ і в будь-якому іншому разі (вибили б з нього хоч червоних, хоч українські армії) – настільки переконливо складалась їх перевага на загальному театрі воєнних дій. Цей момент також слід враховувати, свідомо обмежуючи емоційну розпуку, яка взагалі-то серйозного логічного продовження щодо конструктивної лінії поведінки українських сил хоча б на перші дні вересня 1919 р. не мала.

Значний вплив на розвиток подій в українській столиці мало цивільне населення, серед якого переважали проросійські орієнтації. Перебування в місті української та білогвардійської армії зумовило стихійний вибух двох демонстрацій, які у такий спосіб виказували військовикам свою підтримку. Одна з них, рухаючись під трикольоровими прапорами та співаючи «Боже царя храни», наповнювала вулиці транспарантами на кшталт: «Киев русский город!», «Русь великая и неделимая!» і т. ін. Друга була менш чисельною (цього «незручного», однак об'єктивного факту не хоче визнавати багато істориків), вона, ніби протистоячи першій, викувала «Слава Україні!», «Слава воякам-галичинам!», «Хай живе отаман Петлюра!» тощо.

Мемуаристи докладно передають історичну унікальність військово-політичної ситуації та психологічної атмосфери, що 31 серпня склалася на Хрещатику, де зібралася сотисячна юрба народу. Картина насправді вражаюча: серед натовпу верхи, на підводах, пішим маршем «гордо дифілювали... озброєні різного роду повстанці і денікінці та українські війська». На хвилі загального піднесення непримиренні вороги виступали в очах людської маси як герої, тому «всіх їх однаково кияни вітали як своїх спасителів». У безмежному людському морі привертає до себе увагу «бідна старенька жінка, що мовчки і без сліз, давлячи свої почування, зсунулася на коліна і раз по раз підносила свої руки до неба...» Вона дякувала Богові, що дочекалася таки світлого дня – відновлення української влади. З другого боку, кидаються у вічі пихаті денікінці, які у відповідь на намагання українських вояків зупинити їхнє пересування, нахабно заявляють: «Ми не їдом, нас народ несьот»¹²³ та ін.

Тим часом, ситуація поступово змінюється не на користь українського війська. Незважаючи на його домагання, денікінці почали «розтікатися» по всьому місту, від-

так стали надходити повідомлення про роззброєння ними галицьких загонів. За таких обставин пополуночі 31 серпня відбулися переговори між представником III галицького корпусу сотником Вернішем та командантом денікінської бригади полковником Штесселем. Їх наслідком стала домовленість про припинення пересування українських та денікінських військ по місту та обопільне утримання від усіляких силових дій, доки не зустрінуться представники вищого командування¹²⁴.

Того ж дня, близько 16 години, у приміщенні Думи відбулися переговори між українською та денікінською делегаціями, які очолювали ген. Кравс і полк. Микитка та, відповідно, ген. Штакельберг. Досягнуті між ними домовленості зводилися до наступного: на будинку Думи поруч з українським має бути вивішений російський триколовий прапор; денікінські війська відходять за демаркаційну лінію, якою служить Дніпро; подальші переговори будуть вестися з ген. Бредовим, що є найвищою посадовою особою Добрармії у Києві¹²⁵.

Ситуація нетривкого двовладдя, що склалася в Києві, була схожою на порохівницю, де навіть найменшої випадкової іскри могло вистачити для того, щоб змінити поступ історії. Відразу після того як О. Станімір, виконуючи наказ, вивісив на приміщенні Думи російський прапор поруч з українським, з натовпу залунали вигуки: «Геть галичан-зрадників!» Але промова знаного сотника про те, що Галицька армія кров'ю зросила шлях зі Львова до Києва, за його ж словами, «миттєво змінила настрої», її знову почали вітати¹²⁶.

Проте незабаром на площі перед Думою з'явився кінний загін ген. Сальського. За його наказом російський прапор здерли і кинули у натовп. Із суперечливих свідчень істориків-мемуаристів важко з'ясувати, хто розпочав (чи спровокував) стрілянину: козаки-запорожці чи «переодягнені більшовики».

Реальним фактом стало те, що багатотисячна юрба панічно кинулася у розтіч. В умовах загального хаосу галицькі частини почали витіснятися з центра міста та контрольованих ними стратегічно важливих пунктів. Намагання стрільців відкрити вогонь по денікінцях стримувалися офіцерами. Надвечір 31 серпня був роззброєний штаб II галицького корпусу, а також його підрозділи, що займали опорні пункти столиці¹²⁷. Головним наслідком цих подій стало те, що значно чисельніші українські війська без бою, без будь-якого спротиву, фактично добровільно віддали Київ трьом денікінським полкам.

Хід подій, вірогідно, міг переломити А. Кравс, віддавши наказ чинити збройний опір, але він сам сподівався на порозуміння з А. Денікіним. В ніч з 31 серпня на 1 вересня 1919 р. генерали А. Кравс і Бредов уклали договір про стосунки між Добровольчою та Галицькою арміями. У документі підкреслювалося, що він носить «суто військовий характер і не має ніякого впливу на пізніші політичні умови». Згідно з умовами договору Українська галицька армія (УГА) визначалася як «екстериторіальна», що «воює з більшовиками і визнає Добрармію». Вона мала «залишити місто Київ і відійти на лінію р. Стугна–Висильків–Кожухівка–Данилівка–Забор'є – р. Ірпінь». Галичанам поверталися конфіскована зброя і майно. Для підтримання зв'язку між арміями при білогвардійському штабі залишалися українські офіцери (слід при цьому зауважити, що текст договору дещо по-різному передають окремі джерела)¹²⁸.

Наявна інформація дозволяє стверджувати, що в цьому документі фактично вперше була вжита назва «Українська Галицька Армія» (УГА) для означення її національного характеру, яка й надалі залишилася в ужитку, а відтак стала практично офіційною, переважає в сучасній історичній літературі.

Наявні матеріали не дозволяють дати однозначної відповіді на принципове питання про те, чи А. Кравс уклавав договір з генералом Бредовим самочинно, односторонньо, чи все-таки цей акт було здійснено за порозумінням з вищим українським військово-політичним керівництвом. Про надходження якихось наказів зі Штабу Головного Отамана нічого невідомо. Після подій на Думській площі А. Кравс відразу поїхав до штабу Полтавської групи Добрармії, де, за його власним визнанням, він фактично опинився в ролі заручника. На пропозицію укласти «справедливу угоду» Бредов буцімто відповів, що Київ – «мать городов русских», українським він ніколи не був і не буде. Білогвардійці в ультимативній формі заявили, що галицьких офіцерів не випустять з приміщення доти, доки не будуть прийняті запропоновані умови¹²⁹. Отже, якщо зважати на такий відверто силовий тиск, то, виходячи з міжнародно-правових норм, укладення договору взагалі можна вважати не чинним, принаймні – дуже сумнівним.

Оскільки дана угода була підписана від імені Галицької армії, вона хоча б формально не стосувалася армії УНР. Дійсно, генерал А. Кравс узяв на себе відповідальність як командувач однієї частини збройних сил України, а саме – Галицької армії (про армію УНР, умовно-петлюрівську, про об'єднані армії і т. ін. взагалі не згадується). В цьому можна вбачати як вияв сепаратизму (попри конкретні мотивації), так і певний «дипломатичний» розрахунок – залишити можливість для офіційного з'ясування стосунків між українською владою взагалі (УНР) і Добровольчою армією. Тим більше, що вибору у А. Кравса (скажімо – не підписувати запропонований документ) практично не було. Можна було за непокірність заплатити життям, так нічого і не досягнувши.

Так чи інакше, однак для порозуміння з Добрармією С. Петлюра направив свою делегацію на чолі з командувачем М. Омеляновичем-Павленком. Він віз пропозиції щодо досягнення згоди про спільну боротьбу проти більшовиків, а також про остаточне вирішення долі України Установчими зборами. Але по дорозі, поблизу Києва, делегація УНР зустрілася з М. Тарнавським, який повідомив їй про категоричну відмову генерала Бредова вести будь-які переговори з «армією Петлюри» а також про його погрози відразу розправитися з «петлюрівцями», якщо ті з'являться. Після цього наддніпрянська місія повернула назад¹³⁰.

Позиція генерала Бредова щодо порозуміння з УНР чітко визначалася в надісланій після цього телеграмі. В ній йшлося про можливість вести переговори тільки з галичанами, які є громадянами іншої держави, що були змушені залишити свою територію. Від армії та керівництва УНР, С. Петлюри в ультимативній формі вимагалася скласти зброю та визнати «єдиную и неделимую Россию». Оскільки представникам УНР не було змоги дійти згоди з денікінським командуванням, то підписаний договір став прологом (і досить зручним) для створення наддніпрянським табором легенди про «галицьку зраду».

Отже, далеко небездоганними виглядають звинувачення, зокрема з вуст колишнього прем'єра УНР І. Мазепи, що, незважаючи на «хиби і помики, допущені Наддніпрянським урядом і командуванням», київські події стали «вислідом політичного денікофільства» галицького уряду та командування». Він закидав, буцімто наказ «не вдаватися до ворожої акції з Денікіним», при всіх його хибах не означав, що треба віддати ворогові столицю без бою¹³¹. Незрозумілим, правда, залишається, як можна боротися з озброєним ворогом не застосовуючи зброї.

Під час зіткнень між українськими та білогвардійськими частинами у Києві сотні галичан було взято у полон та відправлено до табору біля Дарниці. На початку вересня більшість полонених звільнив загін отамана Зеленого, після чого, перейшовши за допомогою місцевого населення фронтову лінію, якою служив Дніпро, вони дісталися до розташування українських військ¹³². Ці події свідчать, що добровольці не виконували домовленості з Галицькою армією. В поході українських армій на Київ епохальним став факт з'єднання наддніпрянських і галицьких збройних сил, які вперше за кілька століть виступили соборницьким фронтом за українську незалежність і державність. Хоча командування вдалося до невиправданого «роздвоєння» українських армій, спрямувавши одну їх частину на Київ, а другу – на Одесу,, з військово-стратегічної, політичної, моральної точки зору київська операція мала колосальне значення. Вона відразу стала надихаючим прикладом для всіх національно-патріотичних сил, водночас – повчальним уроком напередодні нових величезних випробувань, перед якими опинилася нація.

Можна стверджувати, що київські події приголомшили С. Петлюру. До речі, сам він у столиці так і не з'явився, хоча 30 серпня був уже в передмісті.

Які невідкладні заходи покликали його до Кам'янця-Подільського (неначебто його присутність там була обумовлена зміною уряду, що перед тим розпочалась), до кінця так і не з'ясовано¹³³.

Безперечно, він дуже добре розумів, які політичні дивіденди йому принесла б слава визволителя Києва. Повертатися назад було надзвичайно прикро. Але нічого не вдієш. Можливо, інтуїція підказувала, що втриматися українському війську в Києві жодних надій немає. При абсолютному ж несприйнятті його особи денікінцями, могли виникнути непередбачувані ексцеси. Тяжіння галичан до добровольців могло привести до неминучої розв'язки в дещо м'якших формах і вивести С. Петлюру за межі причетності до будь-якого варіанту київської напруги, а, можливо, й просто обезпечити.

Тимчасом з галицького табору, зі шпальт кам'янецького часопису «Стрілець» – органу галицького уряду і Начальної команди УГА – в С. Петлюру полетіли критичні стріли. Автором статей «До булави треба голови» і «Про військових фаховців», що саме тоді з'явилися, був О. Назарук – міністр преси і пропаганди в урядах В. Чеховського і С. Остапенка, що пізніше став «правою рукою» Є. Петрушевича, його найавторитетнішим радником. В згаданих статтях головна провина за київський «сором, який... не має собі рівного в нашій історії», як і за провали у військовому будівництві взагалі, покладалась на людей, «що й підпрапорщиками ніколи не були й навіть вій-

ської карти не уміють перерисувати»¹³⁴. Всі легко вгадували «в тих людях» Головного Отамана С. Петлюру, інших отаманів.

В історіографічному сенсі варто хоча б побіжно згадати про памфлет О. Назарука «Рік на Великій Україні», виданий у 1920 р., де переважно в чорних тонах змальовується наддніпрянське керівництво (дещо м'якше – уряди В. Чеховського та С. Остапенка, але, очевидно, через причетність до них самого автора) і всіляко виправдовується політика галицького проводу.

Аналізуючи причини ганебної здачі Києва ненависному ворогові, І. Мазепа зупиняється й на моменті, що набув концептуального характеру в поясненні сутності Української революції і причин її поразки. Історик вдається до статистичних даних, за якими понад три чверті жителів міста були неукраїнцями, що симпатизували переважно великодержавникам і навіть чорносотенцям. Наводяться й свідчення очевидців, які на конкретних фактах доводять домінуючі антиукраїнські настрої в Києві¹³⁵. Завершується сюжет висновком: «Це показує, що, крім фронту зовнішнього, наша армія мала на Україні ще фронт внутрішній, фронт боротьби українського села з неукраїнським містом, де наче в тому троянському коні ховалися найзапекліші вороги нашого народу. Майбутні українські покоління не повинні забувати, що без свого власного українського міста, з його активнішими та рухливішими шарами людності, неможлива ні досконала організація своїх національних сил, ні успішна оборона України від її ворогів»¹³⁶.

Хоча на підтвердження висновків про переважно недружнє, а то й вороже ставлення населення Києва, як і інших міст, до українських військ на національному ґрунті наводяться численні висловлювання інших учасників подій, це не вельми переконує. Точніше, складається враження, що на вістря пояснень невдач українського руху весь час (як і за доби Центральної Ради) висуваються моменти, покликані дещо затушувати прорахунки його лідерів, недосконалості політичних зусиль, помилки військової стратегії і тактики.

Однак автор, очевидно, сам те відчуває і відразу додає інші міркування та факти, зокрема про падіння авторитету С. Петлюри і всього українського проводу серед громадянства України, про наростання недовіри до їхніх гасел і політичної лінії.

За таких обставин звернення С. Петлюри до військ, розпорядження із закликами до повернення Києва до «чистих українських рук», розслідування за зрадницьку здачу столиці з обіцянкою покарання винних¹³⁷ виглядають як вияви паніки, навіть істерії, а, втім, можливо й вимушеної, свідомої імітації діяльності. Бо й справді, що можна було зробити?..

Залишивши Київ, українські частини під командуванням генерала Кравса відійшли спочатку на лінію Ігнатівка – Васильків, а згодом – до Попельні і Козятини, а II Галицький корпус і Січові стрільці безуспішно атакували Коростень і, згодом, відступили у бік Житомира й Новоград-Волинського. На кінець другої декади вересня 2-й Галицький корпус розташувався у районі Бердичева, а Січові стрільці – в районі Полонне – Шепетівка¹³⁸.

Щоб піднести дух війська і народних мас після залишення Києва, державний центр УНР вирішив публічно провести урочисту присягу уряду і війська на вірність

УНР. Це відбулося в Кам'янці 14 вересня 1919 р., але присяги не склали ані Є. Петрушевич, ані галицькі уряд і військо.

Незабаром після цього, а саме 24 вересня 1919 р., було офіційно оголошено війну Денікіну, який окупував дедалі більшу територію України і люто розправлявся з усім національно-самобутнім. «Боротьба з українством стала головною метою Денікіна, Драгомирова, Бредова, Лукомського та інших білих генералів, – пише Н. Полонська-Василенко. – Це з найбільшою яскравістю виявилось в Києві: на другий день по вступі «добровільці» почали здирати українські вивіски, в тому числі з Української Академії Наук. Далі – всі українські школи, Університет, Академію, всі українські установи зліквідовано, а замість них засновано російські. Назву «Україна» заборонено, її замінили «Юг России», «Малороссия». Ненависть до всього українського йшла поруч з антисемітизмом: шлях армії Денікіна позначений був жидівськими погромами. До цього треба додати реквізиції, які перевищували большевицькі»¹³⁹.

Українське населення чекало від нової влади спокою й порядку, але за короткий час воно відчуло, що денікінська влада є йому національно ворожою. Слідом за інтелігенцією з її «сепаратистичними» настроями знищувались українські культурні й економічні установи, такі, як, наприклад, «Просвіти», кооперативи, школи, газети тощо. Навіть українська мова вважалася виявом сепаратизму. Одним словом, розпочалося винищення національного духу українського народу. Денікінська контррозвідка проводила масові розстріли та знущання.

Як військова, так і цивільна, монархічно настроєна адміністрація по всіх єврейських містечках влаштувала погроми. Невдовзі політика переслідування торкнулася й селянства. У тилу Добровольчої армії з'явилися колишні поміщики, що розпочали боротьбу з селянами за повернення маєтностей. Хабарництво, грабежі, злочинство, зневага і знущання над українськими національними почуттями стали звичним явищем.

Українське населення не витримувало жорстокостей режиму і вступало у боротьбу проти нього. Створювались повстанські загони, які знищували запілля денікінців і споряджали делегації до українського уряду з проханнями розпочати бойові дії проти білих.

Думки про необхідність активної боротьби з білогвардійцями кожного дня зміцнювались як у війську, так і серед цивільного населення, проте перед С. Петлюрою, українським урядом і командуванням поставало питання: якими засобами Українська армія могла б чинити опір Добровольчій, що була добре озброєна і мала підтримку Франції і Англії. Армія УНР, окрім глибокої віри в українську національну ідею, майже нічого не мала, їй бракувало зброї, вона була «боса» і «гола».

Вже почалися легкі морози, а за ними серед українського вояцтва стала поширюватись епідемія тифу, що пізніше набула жакхливих форм і цілковито знищила Українську Армію. Санітарний стан петлюрівських військ був украй незадовільний. Після примирення в Європі на складах псувалося санітарне майно, що коштувало величезних грошей, а українські вояки десятками тисяч умирали від тифу та інших хвороб, не маючи елементарних ліків. Навіть ті медикаменти, що їх за українські гроші було закуплено у Франції й Італії, сусідні держави не хотіли пропустити в Україну.

З таким потенціалом розраховувати на перемоги було важко. Однак й іншого виходу, ніж оголошення війни Білій армії, не було.

Дедалі ширше ставали відомими накази різним денікінським частинам про збройні акції проти петлюрівських з'єднань. А останні, опиняючись у безвиході, змушені були вступати у криваві, часто нерівні бої⁸⁵.

Так, знехтувавши потенціалом Української Армії (а це близько 80 тис. вояків) у боротьбі з більшовизмом, білогвардійці одержали другий – Український фронт, хоча на той час для них все сутужніше було стримувати контратаки Червоної армії. Проте, хоч як це не дивно, навіть відступаючи на головному для них фронті – радянському, денікінці зятято продовжували кидати в бій з українцями все нові сили.

Вони вирішили здійснити наступ на правий фланг Української армії з району Балти у напрямку на Жмеринку, а з району Цвітково – на захід.

Так війська УНР (близько 40 тис. бійців при 150 гарматах) на фронті у 400 кілометрів також змушені були оборонятись на два фронти: від Білої (майже 40 тис. чоловік) і Червоної (20 тис. бійців з практично необмеженими можливостями поповнення особового складу і збройного потенціалу) армій.

Сили були явно нерівні. Кожен вояк Української армії, від козака до старшини, розумів обставини, в яких він мусив битися. Кожен розумів, що без зброї і набоїв, без амуніції, з одною непереможною ідеєю Самостійної України в серці – він не зможе подолати ворога. Ані з політичного, ані зі стратегічного боку ця війна не віщувала надій на перемогу, але честь молодой Української армії вимагала: або вмерти, або перемогти.

Численні труднощі у боротьбі за незалежність УНР випали й на долю Ради народних міністрів. Конкурентна ерозія (незгоди, суперечності, ворожнеча між отаманами, між наддніпрянцями й галичанами) дуже шкодили українській державності, породжували аморфність, фатально наближали її до системної кризи. Пропольські елементи в українському провіді неухильно йшли на зближення з Польщею.

Це засвідчили й результати діяльності дипломатичних місій Пилипчука та Павлюка до Варшави, які проявили нехтування інтересами галичан. Навіть більше, за непевну обіцянку незначної допомоги у боротьбі з більшовиками було дано згоду на польську окупацію Східної Галичини.

Загостренню суперечностей в українському керівництві сприяли й західні дипломати, переконуючи С. Петлюру і А. Денікіна відмовитись від взаємної ворожнечі. Якщо вождь білого руху залишався неблаганним, то Головний Отаман, частина українського військового командування погоджувались на переговори, що розглядались наддніпрянцями як чергова недопустима поступка галичанам¹⁴⁰.

Мабуть, є сенс зазначити, що в історії траплялося чимало випадків, коли під тиском (чи з урахуванням) обставин (хоча, нерідко, і всупереч їм) політики вдавались до рішень, що призводили до каркаломних поворотів, з приводу яких і сучасники, і покоління спадкоємців, у тому числі дослідників, не могли й не можуть дійти згоди. І це природно, якщо зрозуміти, що простих, ясних, однозначних рішень у складних, суперечливих, екстремальних ситуаціях не буває. А саме таким було становище в Україні в другій половині 1919 р.

Не порозумівшись з денікінцями, дедалі відчуваючи їхнє непримиренне ставлення до українського руху, Директорія, включаючи С. Петлюру і Є. Петрушевича, в один з моментів була готова піти на контакт з Москвою, Радянською Росією. Допоміг випадок – до Кам'янця-Подільського потрапив швейцарський комуніст, друг В. Леніна Ф. Платтен, який запропонував своє посередництво в укладанні військової конвенції проти Денікіна¹⁴¹.

Він рушив до Москви й, після переговорів з ленінським урядом, 25 жовтня 1919 р. повернувся до Кам'янця. На зустрічі з Головою Ради народних міністрів УНР І. Мазепою емісар повідомив, що РНК готовий до спільної боротьби з Денікіним на таких умовах:

1. Радянська Росія погоджується на військову конвенцію проти Денікіна як перший крок порозуміння з УНР.
2. Радянська республіка готова залишити певні території для зайняття їх українськими військами; на цих територіях більшовики не повинні переслідуватись.
3. В разі згоди сторони мають обопільно вислати уповноважених для переговорів.
4. Після цього мають розпочатись політичні переговори¹⁴².

Більшовицькі пропозиції на якусь мить сконсолідували український табір. До них на словах, хоч і з певними застереженнями, пристав на скликаній в Кам'янці державній нараді навіть Є. Петрушевич. Але на той час це вже не мало значення і практичних наслідків не принесло. Проти диктатора дедалі активніше почало виступати командування УГА, «ображене» розслідуванням справи про здачу Києва 31 серпня 1919 р. Тим часом ситуація на фронті з дня на день ставала дедалі загрозливішою й трагічнішою.

На кінець жовтня 1919 р., за даними С. Шухевича, в Українській Галицькій Армії було близько 11 тис. хворих на тиф (22%). Приблизно такий самий відсоток хворих був і серед наддніпрянців¹⁴³.

Уже в листопаді померло до 10 тис. вояків. Протягом зими 1919–1920 рр. кількість померлих від тифу сягнула 25 тис. Узагалі на Лівобережжі хворими на тиф було до 50 відсотків вояків¹⁴⁴.

За деякими даними, епідемія звалила у листопаді 1919 р. щонайменше 3/4 козаків і старшин Української Армії. О. Удовиченко зазначає, що скільки-небудь ефективно протистояти лихові було практично неможливо: «Повна відсутність медикаментів, брак достатнього лікарського персоналу та впорядкованих шпиталів не давали змоги боротися з цією пошестю. Врешті, яким тоді був український шпиталь? Хворих вояків клали на підлозі, покритій соломною, у напівзнищеній касарні, без вікон і дверей, при 15-ти ступневім морозі.

Там, де шпиталь міг помістити 100 хворих, тепер їх було до 2000; при них – один лікар та два–три санітари без медикаментів. Медичний персонал із великою самопожертвою виконував свої обов'язки, але його також нищила хвороба. Часто-густо хворі мусили обслуговувати самих себе. Трупі померлих кілька днів лежали незабраними. Ті вояки, що вже видужували, викопували у замерзлій землі ями та скидали туди десятками трупи померлих товаришів. Жахливий сморід, бруд, воші – ось що було у шпиталях. Такі жахливі умови «лікування» призвели до того, що більшість

хворого вояцтва воліла залишатись у селянських хатах під опікою самих селян. Тому всі села у фронтовому районі були заповнені хворими вояками. Тихо, без нарікань і скарг, із надзвичайним, нелюдським терпінням вояки переносили свої страждання. Кожний із них, хто міг уже стояти на ногах, спішив розшукати свою частину та приєднатися до неї»¹⁴⁵.

Найбільш вражених було в II галицькому корпусі й групі Січових стрільців, які перебували на тому ж відтинку фронту, де стояли польські дивізії генерала Галлера, яких задалегідь відвели до Познані. На цій основі висувається припущення, що поляки могли якимось чином спричинити посилення епідемії тифу серед галицького вояцтва. Висловлюється думка, що більше світла на цю проблему може пролити експертиза взятих тоді зразків тифозної сироватки, які знаходяться в архіві Бактеріологічного інституту в Парижі¹⁴⁶.

Підстави для появи таких версій дає і той факт, що під час Першої світової війни Україна була тереном, де по обох боках фронту у бойових діях брали участь сотні тисяч вояків австрійської та російської армій. Об'єктивно, – в екстремально несприятливих умовах – вони були носіями збудників різних хвороб, однак серед них епідемії ніколи не досягали таких розмірів. До речі, 1919 року в Україні зібрали відносно непоганий врожай, залишалися запаси й від попереднього, дуже врожайного, 1918 року. А, отже, голоду, який завжди був супутником поширення різних хвороб, у тому числі й тифу, не було. Гадається, проблема, пов'язана з причинами тифозної епідемії в Галицькій армії, ще чекає на своє остаточне вирішення.

Хоча дані про загальну чисельність власне збройних сил УНР узимку 1919 р. у різних авторів істотно відрізняються (найпоширеніша цифра 4–5 тис.¹⁴⁷), всі історики єдині в тому, що спостерігалася тенденція до катастрофічного скорочення особового складу¹⁴⁸.

А головні причини полягали у практично повній блокаді УНР, адміністративній безпорадності керівництва, господарчій руїні і хаосі, фінансовій скруті.

В екстремальних умовах далеко не завжди на належному рівні виявлявся моральний рівень українського проводу, командування армії. М. Лозинський з цього приводу пише: «В оцінці діяльносте осіб сього періоду треба мати на увазі ті страшні обставини, в яких ішов розпад нашої держави. В тім «чотирикутнику смерті», який творили большевики, Денікін, Польша і Румунія, не тільки ті, котрих косив тиф, були недужі. Ще більш недужі були ті відповідальні особи і групи, які бачили неминучий розпад держави, безсильні спинити його. Вони жили і працювали немов у горячці, – в горячці безсильності й розпуки. Вчинків недужих не можна оцінювати мірою, якою оцінюються вчинки здорових...»¹⁴⁹. Звісно, це був, передусім, «камінь до городу» С. Петлюри.

Становище на фронті, в армії стало предметом обговорення на низці державних нарад за участю командування збройними силами в кінці жовтня – на початку листопада 1919 р. Робилися відчайдушні спроби бодай якимось чином вплинути на моральний дух військовиків, особливо ж старшин і генералітету. Однак настрої втоми і відчаю явно переважали¹⁵⁰. Надзвичайно промовисто підкреслює сутність грозової атмосфери такий епізод. Доки на одній із державних нарад С. Петлюра, Є. Петру-

шевич, І. Мазепа переконували один одного у тому, що в обох урядах, в обох арміях «панує гармонія, згода, одна воля, один національний могутий дух»¹⁵¹, за межами приміщення, в якому проходило зібрання, «...відбувалося ще краще «єднання». Площу перед губернаторською палатою, де відбувалося «єднання політиків», обсадили наддніпрянським військом. Коли про це довідалася галицька залога, прийшла також на ту площу, і то з двома кулеметами, щоби в потребі боронити диктатора. Як наддніпрянці побачили, що галичани привезли «техніку» (так називають там машиніві кріси і т. п.), післали по свою «техніку». І так скріплюлися майже цілу ніч»¹⁵².

Про координацію дій за таких обставин не могло бути й мови. Під натиском денікінських військ, що перейшли у наступ на початку жовтня, фронт розвалювався, у буквальному розумінні слова, на очах¹⁵³. Основною причиною цього стала сепаратна політика командування УГА. На той час головний державний інспектор В. Кедровський неодноразово констатував, що галицькі частини відступали перед денікінцями навіть тоді, коли останні явно поступались чисельно і оперативна обстановка зовсім того не вимагала. Зусилля наддніпрянців, величезні жертви зрештою виявлялись просто марними»¹⁵⁴.

До цього додалися й внутрішні суперечності в галицькому таборі. Оформилася опозиція на чолі з С. Вітиком й О. Безпалком, які через започатковану ними газету «Боротьба» стали гостро критикувати Є. Петрушевича, його лінію, точніше відсутність всякої принципової патріотичної загальноукраїнської лінії. «Прибічники Є. Петрушевича вимагали навіть рішучих репресій щодо опозиціонерів, апелюючи до наддніпрянців. Однак, різке загострення військової ситуації заступило аспекти внутрішніх відносин.

Саме в таких умовах у командного складу УГА не витримали нерви і його представники розпочали переговори з денікінцями. Командування білої армії, яке давно намагалось розчленувати, послабити українські сили, погодилось підписати сепаратний договір. Сталося це 5 листопада 1919 р. (в деяких працях подія датується 6 листопада¹⁵⁵).

Зважаючи на важливість документа, варто відтворити його цілком:

«1. Галицька армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне розпорядження головного команданта озброєних сил Півдня Росії через команданта військ Новоросійської області.

2. Галицька армія під час перебування під згаданою командою не буде вжита до боротьби проти перебуваючої на фронті армії Петлюри; до хвилі одержання дальшого завдання одводиться її в запілля.

3. Галицьке правительство застановлює часово, з огляду на недостачу території, свою діяльність і переходить під опіку російської добровольчої команди. До часу визначення місця його осідку переселиться галицьке правительство в Одесу, куди негайно виїде.

4. При вищій штабі галицьких військ будуть приділені представники російської добровольчої команди в цілі вирішення на місці всіх біжучих питань оперативного, адміністративного та господарського характеру.

5. Цей протокол входить в життя з днем його підписання. Від цього дня галицька армія вповнює всі розпорядження добровольчої команди.

6. Галицька армія починає 25 жовтня (ст.ст.) зосереджуватися в районі Погребище – Липовець.

7. Питання, підняті галицькими представниками, про внутрішнє життя Галицької Армії і права зносин Галицького Правительства з закордонними державами, остаються не вирішеними до часу одержання вияснень від ген. Денікіна. В тій цілі галицька делегація, виділивши одного представника для вручення цього протоколу Начальній Команді Галицької Армії, висилає двох других представників в Одесу, в штаб військ Новоросійської області.

8. Для улекшення взаємних зносин обов'язуються обидві сторони вже зараз перевести спільну телеграфну зв'язь по Морзе, причім, лінію до місцевости Липовці установлюють добровольці, а дальше до Винниці Галичане»¹⁵⁶.

Прем'єр уряду УНР І. Мазепа лаконічно констатує з приводу угоди: «Зміст договору був страшний»¹⁵⁷.

Як факт укладення договору, так і його сутність безліч разів ставали предметом аналізу й суперечок істориків. Відтворюються мало не погодинно всі деталі (хто, куди, коли поїхав, кого не дочекались, кому не повідомили, чому і т. ін.), аналізується поведінка політичного і військового керівництва на практично безперервних нарадах, установлюється ступінь їхньої щирості тощо¹⁵⁸. Однак, за цими подробицями на другий план часто відступає сутність того, що сталося.

Від поверхового погляду на проблему намагається відійти М. Шаповал. Він вважає за потрібне з'ясувати, наскільки об'єктивними, обґрунтованими є поширені твердження, що за тих умов «іншого виходу не було».

Вчений аналізує, зокрема, промови на урядовій нараді в Жмеринці 4 листопада 1919 р. за участю С. Петлюри, І. Мазепи, Є. Петрушевича, А. Макаренка та інших політичних і військових діячів. Він окремо зупиняється на заяві генерала В. Сальського: «Армія перебуває в неможливому оперативному становищі. 5 денікінських дивізій вийшли в тил, і галичане не хочуть іти на прорив. Ми тут боліємо душею... на фронті кров проливається, але де-ж населення? Воно до цього часу називає нас «петлюрівцями», а галичан «австріяками»; активно ніхто не допомагає. Причина наших неуспіхів полягає в тому, що ми не маємо сталого контакту і організованого зв'язку з народом, який сам, іноді цілком самостійно і незалежно від нас, партизанкою провадить боротьбу проти своїх ворогів. А як би ми, вийшовши з народу, та в народ і пішли – усі разом – і військо і правительтво – і разом з ним працювали, щоб він нас розпізнав і не вважав чужими для себе, то тоді-б народ був би більше чулим до потреб нашої армії і сам прийшов би активно їй на допомогу»¹⁵⁹.

М. Шаповал наголошує на тому, що ці вірні, але надто запізнілі зізнання належать командуючому Української армії (військовому міністру. – В. С). Взнявши їх за ключові, історик і політик веде далі: «... Але всякий може спитати: як-же це сталось, що ви згубили зв'язок з народом? Чому це вже вас називають «петлюрівцями», а не революційним військом українських трудових мас? Та-ж вся Україна встала в листопаді 1918 р. на ноги під гаслом УНР і трудової влади, а тепер у вас вже нема контакту з народом?

Чому-ж це сам народ повстає проти більшовиків, але разом з тим не підтримує вас, іде шляхом, од вас незалежним? А хіба не ви в липні місяці зрадили повстанців, які йшли під проводом с-рів і незалежних соціал-демократів і під гаслом української селянсько-робітничої радянської влади проти Москви? Повстанці ці, пам'ятаючи на декларацію Директорії 26 грудня, думали, що ви стоїте за трудову владу, а ви зрадницьки і коварно арештували їх, а героя-повстанця Діяченка вбили. Ви прокламували замість трудової влади, гасла якої вживали лицемірно майже 10 місяців, буржуазний парламентаризм, цеб-то від союзу з селянством і робітництвом перейшли вже одверто на бік буржуазії, як поклонники Антанти, як людей, що шукають союзу з польською шляхтою або з російсько-денікінськими монархістами»¹⁶⁰.

Аналізуючи один за одним факти безупинної еволюції керівництва УНР протягом 1919 р. вправо, все далі й далі від народних інтересів, М. Шаповал висновок: «Одклавши від себе революційний народ, ви вже тепер дивуетесь, чому він одвернувся од вас, чому Повстанський Штаб відкликав 18 липня повстання, бо він вибрав між двома лихами на той час менше – большевиків, з якими уже пішла партія с-рів-боротьбистів. Туди пішли революційні незалежні соціал-демократи і частина с-рів. Цей факт рішив вашу долю: народ думкою пішов за ними, за революційними українськими партіями, а не за вами, союзниками буржуазії. Ті члени Директорії, що підписували ще недавно декларацію 26 грудня про владу трудового люду (Петлюра, Швець, А. Макаренко, Андрієвський), вони-ж підписали декларацію про орієнтацію на буржуазію. Петлюра від їх імени посилав місії до Варшави (в серпні), він на нарадах вже тепер висловився за переговори з Денікіним (через місяць після оповіщення йому війни!), але галицька начальна команда перебігла йому дорогу, знаючи, що денікінці з наддніпрянцями говорити не будуть, і заключили таємно 5 листопаду договір.

Ось до чого докотилися ті, що залишилися без народу, ті, що відкинули в липні програму української революції»¹⁶¹.

Звертаючись, нарешті, до логіки діячів, які вважали, що відсутність народної підтримки слід компенсувати союзом з великодержавником, монархістом Денікіним, один із колишніх лідерів УПСР з крайнім осудом заявляє: «Це була своєрідна, кримінальна логіка: коли вже народ нас покинув, то покинемо і ми його та підемо до Денікіна»¹⁶².

Очевидно, що зрада в командуванні Галицької Армії визрівала ще з літа, з пропаганди А. Лівичьким та О. Назаруком курсу на союз з білогвардійцями. До всіх нарад, на яких ще тільки розглядалися питання про можливість договору з Добровольчою армією обох українських армій (і Наддніпрянської, і Галицької), командування останньої вже з 1 листопада 1919 р. не виконувало жодних розпоряджень Головного штабу і тому денікінці оточили частини УГА, позбавивши її можливості пересуватись спільно з наддніпрянською.

«Ця зрада нанесла останній і найдужчий удар урядові УНР і взагалі Українській революції, показавши перед народом жахливе обличчя буржуазної реакції, – зазначає М. Шаповал. – По суті вже все було скінчене. Дух упав. Наддніпрянська армія почала спішно відступати під натиском денікінської армії. Переляк, образа, жаль, гнів термосили груди всім чесним революціонерам і борцям за визволення України, що

були в обох нещасних арміях, але що могли вдіяти ці кращі люде? Вони відходили від боротьби, вони йшли під большевицьку окупацію. Сили українські розпадалися, революційна частина військ і урядових установ почула себе морально знищеною в гнилих дрібно-буржуазних осередках»¹⁶³.

І. Мазепа вважає, що командування Галицької армії пішло на контакт з денікінцями без згоди Є. Петрушевича. Останній на такий крок військових взагалі, скоріше за все, не чекав¹⁶⁴.

Договір УГА з Денікіним був зовсім не випадковим і не був наслідком тільки становища УНР на початку листопада 1919 р. Зокрема, М. Шаповал нагадує такі факти. Ще 25 серпня командування Галицької армії видало в своїх корпусах інформаційно-політичний наказ, в якому говорилося: «...Ген. Денікін не є вашим ворогом, а є приятелем. В складі своєї армії він має 75% таких же українців, як і ви, які йдуть до одної цілі – визволення свого народу від большевиків. Не маєте виступати вороже проти армії ген. Денікіна»¹⁶⁵.

29 серпня 1919 р. на станції Ольшани було укладено таємну угоду між денікінцями й представниками галицького командування «про розподіл впливів у Києві»¹⁶⁶.

Наведені документи – не тільки додаткові аргументи для розуміння суті київських подій у кінці серпня, але й переконливі свідчення реальних кроків до кінцевої зради на початку листопада 1919 р. Не лише почуття здивування, а й гострого осуду викликає у М. Шаповала момент підписання галичанами капітулянтської угоди. «Стратегічний і політичний розум галицької команди і буржуазної інтелігенції виявився, як бачите, в усій наготі... Коли підписали свій зрадницький договір, то вже большевики по всьому фронту гнали денікінців. А Петлюра і Петрушевич в цей час прийшли до переконання, що порятунок – в порозумінні з Денікіним! Галицька команда нишком перебігла дорогу Петлюрі, заключила договір, цим видала Денікінові армію УНР на знищення, і денікінці захопили Правобережну Україну, хоч тим часом відступали на півночі перед наступом большевиків»¹⁶⁷.

Зрозуміло, що прояви емоцій на цей договір (сльози Є. Петрушевича, різні посадові зміщення, розслідування тощо), хоч які вони є цікаві самі по собі, змінити нічого в катастрофічній ситуації не могли.

М. Шаповал вважає, що Начальна команда УГА зрадила й Наддніпрянську, й власну армію, а головне – саму ідею визволення України. «Хіба галицька команда могла вже так зважувати всі інтереси всього українського народу? – запитує автор серйозного історичного твору, і відповідає, – Провід армії складався зі старих австрійських слуг Франца-Йосифа, як українців, так німців, які думали не по-народньому, не революційно: вони були чужі народів. В тім часі між вищими начальниками галицької армії миготять імена генералів і полковників: Ерле, Цімерман, Хідсер, Крауз, Вольф, Ціріц, Долсжалъ, Шаманек і інші. Відкіль набралися ці «українці» в укр. визвольній армії? Як у Петлюри, так і в Петрушевича була манія набирати «фаховців» вищих офіцерів бувш. Російської і австрійської армій, і це клало тавро смерти на визвольний революційний дух козацтва і молодшого старшинства. Революційні армії були під проводом ворогів революції – в тім трагедія отих часів, нещастя героїв – козаків і чесних революційних старшин»¹⁶⁸.

Хоча союз з А. Денікіним зумовлювався дійсно безвихідним становищем, в якому опинилася УГА у Наддніпрянській Україні, його все ж навряд чи можна вважати невідворотним. Тим більше цей факт не слід розглядати як зміну (чи ж то зраду) ідейних переконань вояцтва. Просто у стратегічних поглядах командування він виявився найдоцільнішим виходом із конкретної критичної ситуації. В даному випадку, очевидно, можна погодитися з твердженням І. Мазепи, що якби проти галичан стояли поляки, то ніякі страхіття тифу та інші несприятливі умови боротьби не примусили б до такого кроку. Він зумовлювався «окремою психологією»: «Хоч з чортом, тільки не з поляком!»¹⁶⁹.

Договір військового керівництва УГА з Добровольчою армією призвів до повного краху українського фронту, воєнної катастрофи, непоправного лиха. І яка б кількість аргументів не витрачалась його ініціаторами для пояснення тяжкого, безвихідного стану, в якому опинилась УГА, скільки б вони не твердили про прагнення зберегти військові сили задля високої перспективи – неминучої прийдешньої боротьби за українську державність, про підступні інтриги міжнародної дипломатії, всі ці пояснення не здатні навіть пом'якшити загальний висновок: ситуація ускладнилася до краю, договір про союз з Денікіним спричинив розгубленість, навіть шок серед проводу Української революції. Мабуть, важко віднайти скільки-небудь переконливі однозначні тлумачення таких подій, як здійснені поспіхом спроби спільного військового командування підписати нову угоду з А. Денікіним замість сепаратної, намагання Є. Петрушевича переукласти договір іншою галицькою делегацією, але вже з його санкції, організація «суду» над винуватцями здачі Києва білогвардійцям 31 серпня 1919 р., проведення перманентних нарад про пошуки шляхів виходу з кризи тощо¹⁷⁰.

Абсолютно безпорадним виглядає в той час С. Петлюра, заключні промови якого різко дисонували з реальним станом справ, а його «грізні» вимоги негайно, без слідства і суду розстріляти «зачинщиків зради», або, принаймні, передати їх польовому суду Армії УНР, просто демонстративно ігнорувались, дедалі підриваючи й до того невисокий авторитет Голови Директорії й Головного Отамана військ України. А коли військовий суд таки відбувся (13–14 листопада 1919 р., Вінниця), він перетворився на звичайний фарс, публічно виправдавши генерала М. Тарнавського й інших звинувачених. Крім іншого, це ще раз підтверджувало падіння політичної ваги С. Петлюри¹⁷¹. Становище залишків військ УНР не давало жодних підстав для оптимізму. Відступивши у район Любара, вони мали проти себе на Правобережжі понад 25 тис. денікінців.

Червона армія, зосередившись головними силами в районі Житомира – Коростеня, усю свою увагу звернула на забезпечення свого лівого флангу, з боку Києва. На правому ж крилі, проти поляків, вона тримала заслон у районі Звягеля. Взагалі її фронт проходив по лінії Київ–Бердичів–Шепетівка. Свій рух на південь вона стримувала, чекаючи наслідків подій на Лівобережній Україні¹⁷².

Нарешті, на кордоні з Польщею польські війська після тривалих перетрактацій з українським командуванням й урядом взяли курс на нейтралітет відносно Армії УНР, хоча польські роз'їзди вряди-годи заходили в смугу розташування українських військ, викликаючи чималі непорозуміння. Український уряд вирішив спеціальну де-

легацію до Варшави, щоб остаточно порозумітися з поляками, надавши делегації повну свободу дій у разі, якщо з'явиться можливість домовитись про спільні дії проти червоних. Перший етап переговорів проходив у не вельми сприятливій атмосфері, хоч уже тоді закладався ґрунт для подальших порозумінь з поляками.

Перехід УГА в табір денікінців не тільки не розрядив напруженість у відносинах між наддніпрянським і галицьким керівництвом, а, навпаки, дедалі більше активізував протиборство.

З нагоди «братання» Української Галицької та Російської Добровольчої армій 22 листопада відбулось урочисте богослужіння. Українське населення назовні ніяк не відреагувало на загалом нерядову політичну подію. Воно просто звикло до постійних змін влади і, турбуючись про самовиживання, напевно, й не намагалося розібратися у «тонкощах військової дипломатії». Найтрагічнішим наслідком листопадових 1919 р. подій став відкритий розкол українського соборницького фронту, коли обидві сторони почали відкрито звинувачувати одна одну в зраді. Напруженість у стосунках і суперечності між урядами, а особливо міжпартійна колотнеча, тепер уже повною мірою охопили Галицьку та Наддніпрянську армії. Орган Начальної команди «Козацький голос» проводив лінію, що договір з А. Денікіним продиктований важким становищем в армії, тому він має виключно військовий характер і необхідний для продовження боротьби. Найбільш наполегливо доводилася незмінність ідейної платформи УГА: «Договір дає... можливість заспокоїти потреби армії при рівночаснім невірненні наших ідеалів», а «галицький стрілець до смерті залишиться вірним ідеї, за яку вмерло стільки його товаришів»¹⁷³.

На протилежних, навіть відверто ворожих, позиціях стояв друкований орган штабу Дієвої армії УНР «Україна», який поступово перетворювався на головний рупор антигалицької кампанії. В серії статей із промовистими назвами «Як готувалась зрада», «Зрадницький акт», «Державна зрада» та інших генеза політичної поведінки керівництва ЗУНР і УГА виводилася ще з київських подій та наступних військово-оперативних прорахунків, за які вся провина звалювалася на Начальну Команду. Звучали грікі докори і закиди, що галичани постійно і свідомо вели «подвійну гру». «Сталось те..., від чого на саму думку кров застигає в жилах, – наполягали ідеологи наддніпрянців. – Нас зрадив не тільки генерал Тарнавський і його військові однодумці – цю зраду підготували, виконали і далі підтримують галицькі верховоди, що на нашій хліб-солі приютилися...»¹⁷⁴.

Таким чином, головними винуватцями поразок уряду та армії УНР оголошувалася «Диктатура» (влада Диктатора. – В. С.), яка «погубила наш національний ідеал..., власними руками зруйнувала те, чого не могли доклати ні більшовицькі, ні денікінські армії». «Україна» доводила, що саме галицький політичний провід разом із Начальною Командою «пограбували наше майно, довели до жebraчої торби нашу наддніпрянську армію, опустошили нашу воєнну скарбницю...»¹⁷⁵.

Найжахливішим у цьому протистоянні стало створення нового образу ворога: «В той час, коли дні Денікіна на Україні вже пораховані, – відзначалося в одній з передовиць «України», – на шляху до Києва стоїть тільки одна перешкода – багнети галицької армії, повернені проти нас Диктатурою»¹⁷⁶.

Така сліпа ненависть і відверта ворожість посилено нав'язувалися наддніпрянському вояцтву. Однак, трохи оговтавшись від нападу гніву, військово керівництво УНР дещо пом'якшило тон виступів. У статті «Історичний момент», надрукованій у тій же газеті «Україна» за 14 листопада 1919 р., воно вже «заявляло прилюдно», що сама Галицька армія в своїй цілості і в тім нашім національнім спільнім нещастю нічим не провинилася», бо стала «жертвою обдуманой зради, як і ми Наддніпрянци». Отже, обвинувачення «братерської Галицької армії» було би «страшною кривдою» і «кинуло би між нас страшну пошесть недовір'я».

З іншого боку, у листопаді 1919 р. галицьке стрілецтво приголомшив «витік інформації» (звісно, провокаційний), буцімто до рук денікінців потрапив «скарб Петлюри», який складався з великої кількості золота та цінних паперів європейських і американських фірм. Це дало ґрунт для поширення чуток про те, що лише невеликої частини цього скарбу могло вистачити на задоволення всіх потреб Галицької армії. Так обопільно поглиблювалася неприязнь і ворожість у стосунках між галицьким і наддніпрянським вояцтвом¹⁷⁷.

Керівництво ЗУНР вимагало, щоб негайно був призначений до Директорії один галичанин, щоб С. Петлюрі було залишено лише посаду Головного Отамана, але від оперативних справ його усунули, щоб було змінено уряд і щоб міністром фінансів став галичанин. Коли С. Петлюрі стало відомо про ці домагання, він відповів: «Відійти завше лекше, а відповідальність? Я її беру на себе і в слухний момент сам дам справоздання зі своєї роботи перед народом, представленим в організованому вигляді» і закінчив: «Я сьогодні так зроблю, я сам і відповім, коли цього буде треба, за свою діяльність»¹⁷⁸.

12 листопада 1919 р. Рада міністрів запропонувала Є. Петрушевичу, щоб він підпорядкував УГА Головній команді УНР, тобто С. Петлюрі. «Петрушевич лежав хворий, з двома револьверами біля себе, а будинок його був оточений вірними стрільцями з кулеметами і т. п., бо він боявся арешту, – повідомляє М. Шаповал. – Довгі розмови не довели ні до чого, бо Петрушевич відмовився категорично передати команду Петлюрі, кажучи, що він не може відважитись передати армію людям, які її дорешти зруйнують, бо він їм не вірить і т. п. Скінчилось нічим»¹⁷⁹. На засіданні Ради міністрів 14 листопада 1919 р. було вирішено здати Кам'янець полякам і пробиватись до Дніпра окремими частинами.

До крайньої межі дійшов і розвал Директорії. 15 листопада С. Петлюра і І. Мазепа видали на основі постанови вищого державного органу УНР розпорядження про відрядження за кордон А. Макаренка і Ф. Швеця. Вони наділялися широкими повноваженнями, зокрема:

«...Брати участь в Міровій конференції в Парижі і інших міжнародних конференціях з правом заступництва інтересів Української Народної Республіки.

... Мати вищий контроль над діяльністю всіх урядових інституцій Української Народної Республіки за кордоном і окремих урядових осіб з правом скорочення установлених законами штатів цих інституцій і зміни розмірів утримання персоналу.

Заключати прелімінарні умови і політично мілітарні договори від імени Української Народної Республіки»¹⁸⁰.

На цьому ж засіданні була ухвалена постанова у зв'язку з письмовою доповіддю голови варшавської місії А. Лівіцького у справі надання йому остаточних директив. В цій постанові, яка певний час мала залишатись таємною, говорилося: «Маючи на увазі всі умови й обставини, в яких перебуває У. Н. Р. в сучасний момент, визнати необхідним дати згоду на встановлення кордонної лінії між У. Н. Р. і Республікою Польською по лінії Бартелемі через територію Галичини і по річці Турії через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідності – по річці Стир. Зазначений територіальний кордон є той максимум, на який може піти уряд.

Щодо поставленої вимоги негайного принципового визнання урядом в справі аграрній – принципу власності, то визнати можливим лише заявити, що остаточне вирішення принципових і інших основ, на яких має бути переведена аграрна реформа, належить лише Парламенту У. Н. Р.»¹⁸¹.

15 листопада 1919 р. з'явилася наступна постанова Директорії: «З огляду на виїзд за кордон по державних справах членів Директорії А. Макаренка та Ф. Швеця, Директорія ухвалила:

1) На час відсутности з території Української Народньої Республіки членів Директорії А. Макаренка та Ф. Швеця верховне керування справами Республіки покладається на голову Директорії пана Головного Отамана Симона Васильовича Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою Народніх Міністрів.

2) На випадок його смерті все верховне керування Державними справами Республіки та її озброєними силами покладається на залишившихся в живих членів Директорії, або одного з них з тим, аби вони провадили зовнішню та внутрішню політику Республіки на ґрунті її самостійности до часу скликання представництва від українського народу»¹⁸².

За оцінкою М. Шаповала, постанова стала тим документом, «яким Петлюра під час паніки оформив своє самодержавство... Директорія перестала існувати і формально розпочалася «петлюрівщина», яка фактично почалася раніш»¹⁸³.

Узагалі, 15 листопада 1919 р. стало помітною віхою в історії Української революції. В цей день, за саркастичною оцінкою того ж таки М. Шаповала, «разом з Директорією сконала і галицька диктатура. Петрушевич заявив своїм людям на нараді: «Я особисто за тим, аби наша армія переходила до Денікіна, бо це є конечність. На щось інше надії нема...». Вночі він виїхав до румунського кордону і далі помандрував зі своїми прибічниками до Відня, до старої милої обстанови, де так гарно колись роблено політику»¹⁸⁴. Галицька залага тієї самої ночі вирушила на з'єднання з частинами УГА. 17 листопада 1919 р. і С. Петлюра з урядом та військами залишили Кам'янець, який вже облягло польське військо.

Галицькі частини простували на схід до Денікіна, а наддніпрянські відступали зі сходу на Волинь. С. Петлюра, уряд і військові частини, що виїхали з Кам'янця, прибули до Проскурова, а звідти рушили на Старокостянтинів. Але шлях їм перетнула «Пашківська республіка» – селянство Пашківської волості напало на державні потяги й пограбувало їх, особливо ж вагони з державним скарбом. Після переговорів з селянами рушили в напрямі Чорний Острів – Волочиськ, де вже перебували поляки,

з якими порозуміння не було. Військове міністерство та Генеральний штаб з майном, архівами, грошима поїхали на Гусятин, але там поляки всіх роззброїли, гроші, майно й архіви конфіскували. Біля Проскурова було розбито вагони з майном і державним скарбом. Грабували тоді вже всі, хто не лінувався.

Загинуло безліч документів, які б могли пролити чимало світла на незрозумілі й посьогодні моменти Української революції.

З великим болем змушений констатувати невблаганні реалії один із зачинателів другого етапу національно-демократичної революції М. Шаповал: «Славно почалась і розвинулась Велика Українська Революція 16 листопаду 1918 року, але вже через рік, рівнож 16 листопаду 1919 року українська влада передала добровільно свою останню столицю Кам'янець-Подільський польській шляхті, що зі своїми прапорами вступила на попільще української революції. Безславно скінчили свої дні Директорія і останній млявий, хиткий уряд УНР і уряд ЗУНР. Дрібно-буржуазний, реакційний націоналізм вилазив з кожної шпари, затопляв урядові установи і команду військ, органи революції поступово були знищені, знищена УНР, а натомість розпанашилась петлюрівщина»¹⁸⁵.

Звичайно, невтішний результат був зумовлений дією великої кількості чинників, з яких М. Шаповал визначає такі: «Большевицька Москва, наступаючи на Україну, підживлювала українську дрібно-буржуазну реакцію, яка разом з Антантою зіпхнула перший революційний уряд з позиції, випхала Винниченка з Директорії. Уряд Остапенка був першим виявом дрібної буржуазії на українській сцені, потім прийшла українська Керенщина під проводом соціал-демократів (уряди Мартоса і Мазепа), які зреклись від засад, оповіщених революцією, відштовхнули революційну українську радянську демократію і боролись за буржуазну коаліцію. Буржуазна коаліція привела до перемоги реакції, що вперлась лобом в денікінщину»¹⁸⁶.

С. Петлюра, І. Мазепа, урядовці, українські військовики переїжджали з місця на місце, однак скрізь потрапляли лише в нову та нову скруту. Так було і в Гречанах, і в Проскурові¹⁸⁷.

На настрої, вибір лінії поведінки в той час дуже вплинув польський емісар Чарноцький. Про його діяльність можна судити зі спогадів І. Мазепа: «... В моїй присутності Чарноцький зробив доповідь Петлюрі, зміст якої був приблизно такий. Ми, поляки, вас не ліквідуємо, хоч цього домагається Антанта. Ховаючи від держав Антанти своє прихильне до вас відношення, ми примушені йти на такі умови перемир'я з вами, якими є останні, щоб показати, що ми на вас насаємо. Тому про порозуміння з нами не турбуйтеся – все буде. Умови мира будуть остаточно встановлені через шість тижнів, коли Пілсудський взагалі має вирішити справу цілої Росії. Мусите продержатися цих кілька тижнів. Пілсудський обіцяв допомогти вам всім, чим тільки може.

Продовжуючи свої інформації, Чарноцький сказав, що польське командування згоджується зайняти лінію Кам'янець–Проскурів з тим, що наше військо може розташуватися в районі Проскурів–Шепетівка–Чуднів. Крім того, нам забезпечувався вільний транзит по лінії Шепетівка–Новгород-Волинський (Звягель)–Коростень–Житомир.

З большевиками, казав Чарноцький, заключайте покищо тільки військовий союз. Денікін гине. При зустрічі з польським військом він битися не буде. Тільки заявить протест з приводу того, що поляки зайняли Волинь і Поділля, і на тому кінець. Мусите підтримувати контакт з Румунією.

...Але скоро виявилось, що всі ці солодкі слова Чарноцького були нещирі. В кожному разі вони обійшлися нам дуже дорого»¹⁸⁸.

Хоч І. Мазепа і не акцентує уваги, проте не можна не помітити, що українському керівництву в реалізації накреслюваних планів весь час заважали: саботажем – залізничники, повстаннями – селяни, диверсіями – денікінці. Чергові зауваження, що перешкоди чинили «переважно неукраїнські елементи, в руках яких фактично перебували майже всі організаційно-технічні засоби нашої боротьби»¹⁸⁹, сприймаються скоріше як незграбні спроби не стільки прояснити ситуацію, скільки бодай щось сказати, навіть таке, чому сам автор, очевидно, не вірить.

Довірівшись польському зв'язковому Чарноцькому, український уряд, С. Петлюра заїхали врешті-решт до Чорного Острова й опинилися у безвиході. Польські військові частини відступали за Збруч, а український фронт фактично вже не існував. «Після короткого засідання ради міністрів з участю Петлюри вирішено негайно кинути вагони і, скоротивши урядовий апарат до мінімуму, переїзджати автами та кіньми на Старокостянтинів, – пише І. Мазепа. – Уряд скорочено до п'яти осіб: Мазепа, Черкаський, Шрамченко, Безпалко і Красний. Одночасно Петлюра видав наказ армії, щоб всі частини скупчувались в Старокостянтиніві і відходили в напрямі на Шепетівку. Щодо штабу армії було наказано: всім, хто бажає, вирушити походом з армією, решту розформувати.

Петлюра того ж дня від'їхав автом на Старокостянтинів. Майже всі урядовці і штабові старшини, між ними ст. Сінклер, полк. Капустянський і начальник постачання Бондарівський, під загальним керуванням товариша міністра внутрішніх справ П. Христюка і товариша міністра освіти Н. Григорієва, виїхали до Волочиська і далі в Польщу. Останніми на другий день покинули Війтівці члени уряду і коло 30 чоловік урядовців, які автами і кіньми помандрували на Старокостянтинів. Всі архіви, яких не можна було вивезти, спалено»¹⁹⁰.

Пересвідчившись, що у відносинах з поляками українці потрапили у пастку, С. Петлюра, уряд зрозуміли, що треба шукати шляхи збереження військових частин, які ще намагались віднайти місце, куди можна було б відступити й, перегрупувавшись, відпочивши, відновити боєздатність.

Незважаючи на неймовірну скруту, «уряд вважав, що ще не настав час для ліквідації регулярного фронту. Був проект розташувати військо десь далі на північний схід і там дати йому спочити. Тому по приїзді (26 листопада) в Старокостянтинів, на спільному засіданні уряду і Петлюри, з участю Юнакова, вирішено продовжити відступ в напрямі на Бердичів, щоб відірватися від денікінців і якнайшвидше ввійти в безпосередній зв'язок з большевицьким військом, що з півночі наступало проти армії Денікіна.

Всі ми дивилися на цей план, як на останній крок для продовження боротьби регулярним фронтом»¹⁹¹.

Цікаво, що це вже другий за короткий час випадок (перший – це переговори з Ф. Платтеном), коли С. Петлюра погоджувався ввійти в контакт з більшовиками за для спільної боротьби з білогвардійцями.

Причому, був момент, коли, за свідченням І. Мазепи, С. Петлюра готовий був на особисту жертву – відійти від справ саме для того, щоб зняти перешкоди на шляху якнайшвидшого досягнення угоди з радянською владою¹⁹². Мабуть, у цьому епізоді можна вбачати й інші аспекти, інші мотиви намірів С. Петлюри, його оточення (Січових стрільців, А. Мельника тощо). Зокрема, дедалі наочніше виявлялась неможливість опанувати новим сплеском отаманщини.

Незважаючи на практично безвихідне становище, втрату кожного дня все нових і нових пунктів, керівництво УНР продовжувало нескінченні наради «з інформаційною метою і для підбадьорення»¹⁹³.

Повний безлад, всеохоплюючий розклад М. Шаповал передає через низку скупих фактів, які, красномовніше за будь-які епітети, відтворюють тодішню атмосферу: «Зі сходу тиснули большевики, з півдня денікінці, з заходу поляки, а рештки української армії збилися в мішок, або так званий чотирикутний смерті. В містечку Любарі сталася остання катастрофа. «Героями» її були повстанські отамани, що зі своїми частинами входили в склад армії УНР: Данченко, Волох і Божко. Волох і Данченко приходили в штаб Петлюри і заявили, що роля головного отамана скінчена, що з трьох ворогів (большевиків, денікінців, поляків) треба вибирати для миру одного, бо з усіма битись не можна. Вони вимагали, щоб Петлюра передав їм владу, а вони перейдуть до большевиків. Їх було вигнано. Петлюра дав потім наказ арештувати їх, а їх частини обеззброїти, але, захопивши на пошті державну військову скарбницю, отамани з 1-го на 2-ге грудня перейшли зі своїми частинами на другий беріг річки Случа і звідти знов почали вимагати свого. Не було кому їх вгамувати і Петлюра 2 грудня виїхав автом до м. Чортгорі. Січові Стрільці, відступаючи перед наступом денікінців, 2 грудня були розпущені постановою стрілецької ради «до кращих часів»¹⁹⁴.

С. Петлюра тяжко переживав те, що сталося під Любарем. Він не раз повертався думкою до тих днів і, мабуть, зовсім не випадково у праці підсумкового характеру, присвяченій патріотизму, з гіркотою порушував перед усією нацією риторичне питання: «Хіба не в тому трагедія України, що одні вмирають голодною смертю в холодну зиму під Любарем, а інші обкрадають мертвих і тікають на чолі з чорною совістю нашої історії – Волохом – до ворога, поповнюючи ряди катів України?...»¹⁹⁵

Безпосередній учасник усіх тих подій – з переїздами, нарадами, грою на перехоплення ініціативи – І. Мазепа детально описав бачене, пережите. Але його праця не змінює загальної картини, накиданої М. Шаповалом, а скоріше робить її ще фатальнішою¹⁹⁶. Так звана Любарська катастрофа сталася саме в той день (такий вже фатум історії!), коли місія А. Лівичького у Варшаві задекларувала «союз з Польщею».

Стало зрозумілим, що єдиним подальшим маршрутом Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР залишалась та ж таки Польща¹⁹⁷. При цьому варто зауважити, що О. Назарук, не вдаючись до подробиць (він давав слово не розголошувати їх), твердить: «Петлюра мав зв'язок з Пілсудським уже тоді, коли про се нікому не снилося»¹⁹⁸.

М. Шаповал і І. Мазепа вважають, що С. Петлюра готувався до від'їзду з України задалегідь. Так, ще 1 грудня 1919 р. він надав високі повноваження своєму ад'ютантові сотнику Ф. Крушинському, якого відрядив до Варшави¹⁹⁹. Сам Головний Отаман, про людське око, виявляв вагання та чекав настійніших «вимог».

Пізніше, в одному з дипломатичних листів, С. Петлюра твердив, що питання про його від'їзд за кордон було вирішене на нараді в Любарі 3 грудня 1919 р. І. Мазепа заперечує це і наголошує, що така урядова нарада за участю військових відбувалася в Чорторії 5 грудня 1919 р.²⁰⁰

І. Мазепа, який всі останні дні перебування С. Петлюри в Україні був поруч з Головним Отаманом, і, власне, перейняв від останнього повноту влади в українському проводі, спростовує дані, які містяться у праці О. Доценка. Колишній ад'ютант С. Петлюри писав, нібито Головний Отаман, від'їжджаючи за кордон, «давав останні розпорядження правительству про те, що мають робити на Україні, про зв'язок та про план своєї роботи за кордоном»²⁰¹.

Голова уряду зазначає: «Які він (С. Петлюра. – В. С.) мав плани, покидаючи Україну, мені осталося невідомим. Від'їхав спокійний, мовчазний. Ані слова не сказав ні про те, що маємо робити на Україні, ні про те, яка саме мета його подорожі за кордон»²⁰².

У ганебному фіналі «отаманування» С. Петлюри М. Шаповал нічого дивного не бачить. Навпаки, він вважає його цілком логічним, зважаючи на політичну еволюцію цього діяча: «Так скінчилась боєва кар'єра головного отамана, яку він почав як революційний отаман, соціал-демократ – марксист, а скінчив безпартійним патріотом, націоналістом і диктатором, що «сам» прийняв на себе відповідальність «за все». Згубивши союз з українськими селянами і робітниками, він знайшов союз з Пінсудським і польською шляхтою. Новим своїм союзникам він залишився вірним значно довший час, ніж першим, а власне аж до трагічної смерті...

5 грудня в Чорторії скінчилась легенда Головного Отамана Петлюри знищенням УНР. Коли провід УНР зрікся революційних засад і гасел і зрікся союзу с революційними повстанцями – це було початком переходу його до занепаду. Об'єктивно цей факт був зреченням засад української революції. Нова політика проводу УНР (Петлюри, с-деків і військовиків) дуже ріжнилась від гетьманщини і денікінщини як політика буржуазної демократії, але все-таки була вже контрреволюційною. Не тому, що вона йшла проти московських большевиків, а тому, що йшла проти засад трудової влади, проти закону Трудового Конгресу, проти «Трудової Ради», проти влади українських селян і робітників, під прапором якої йшли повстання селян, що билися «проти большевиків за свою радянську владу». Народ покинув провід УНР...

Але за що? Чому? За перехід проводу УНР направо»²⁰³.

Листопадова катастрофа – поза всяким сумнівом – найтрагічніша сторінка історії Української революції. Чимало істориків узагалі вважають її остаточною межею боротьби за національне відродження, власну державність, незалежність України.

У подібних міркуваннях – беззаперечна логіка, переконливі аргументи. Ті ідеали, які від початку 1917 р. надихали українство на революційний порив, на кардинальні трансформації суспільства майже остаточно вичерпали себе на літо 1919 р.

Діячі, яких висунула на авансцену політичного життя буремна доба, змінили їх на плани й зусилля, спрямовані на утримання здобутої влади. Здавалося б, до певної міри такі метаморфози зрозумілі, навіть виправдані: де вже там до масштабних, багатаспектних задумів і звершень, коли існує реальна загроза втратити контроль бодай на якійсь території, коли першочерговим завданням є – вигнати з рідної землі ворога – і те постає як вкрай проблематичне, здійснення лише за дуже сприятливого збігу обставин.

Начебто не бажаючи бути невиправними романтиками, голими прожектерами, лідери Української революції намагались звести завдання до одного – відновити свою владу на значній частині України, а потім, відповідно до нових обставин, поетапно розв'язувати інші проблеми.

Проте вийти за межі кроку, вданого першим, точніше – зусиль щодо його здійснення, просто не судилося. Тому виникають природні сумніви щодо слушності обраної стратегії.

Адже історична практика не раз доводила: намагання розділити революційний процес на складові, встановити черговість їх реалізації завжди скінчувались невтішно, особливо ж у тих випадках, коли здійснювана політика (хотіли того її ініціатори чи ні) призводила до згасання активності мас, ставала справою вузького кола «професіоналів».

Однак фактом залишається й те, що спроби змінити ситуацію в Україні, в усякому разі протидіяти торжеству радянської влади – як на стихійно-повстанському, так і на свідомо спланованому рівнях – не припинились.

Інша справа, що за своєю метою, конкретними завданнями, методами боротьби вони настільки істотно відрізнялись від початкових ідеалів Української революції, що про беззастережне її продовження не наважується говорити жоден серйозний історик.

Якщо правомірно говорити про еволюцію українського проводу в цілому на праві, ліберальні позиції, то такою ж мірою це можна стверджувати й персонально щодо С. Петлюри, для якого подібна трансформація поглядів була вже другою в житті (вперше це відбулося в період після поразки революції 1905–1907 рр.). Він був виразником цілком певної суспільної тенденції. Не маючи скільки-небудь надійної опори в українському середовищі, вона (ця тенденція) була або приречена на поразку, або ж повинна була апелювати до зовнішньо-політичних чинників. Інших варіантів історія, здається, не залишила...

¹ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 140–141.

² Стахів М. Україна проти більшовиків. – С. 55.

³ Там само. – С. 54.

⁴ Див.: Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – С. 324–326, 438 та ін.

⁵ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т. I. – С. 187–191.

⁶ Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П. Галицька Армія на Великій Україні. – К., 2004. – 213 с.

⁷ Там само. – С. 134.

⁸ Шаповал М. Назв. праця – С. 142.

⁹ Там само. – С. 143–144.

- ¹⁰ Див.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. III. – С. 134.
- ¹¹ Там само. – С. 135–138.
- ¹² Там само. – С. 138.
- ¹³ Там само. – С. 139.
- ¹⁴ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 433.
- ¹⁵ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 143.
- ¹⁶ Там само. – С. 143–146.
- ¹⁷ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 27.
- ¹⁸ Там само. – С. 28.
- ¹⁹ Див.: *Шатовал М.* Назв. праця – С. 144–145, 146–147.
- ²⁰ Там само. – С. 230.
- ²¹ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 139–140.
- ²² Див., напр., *Пилипів В.І.* Джерела з історії взаємовідносин Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. *Автореф. ... канд. іст. наук.* – К., 2003. – С. 3–4; *Стопчак М.* Політичні суперечності УНР і ЗУНР (ЗОУНР) у повосенній та новітній українській історіографії // *Історичний журнал.* – 2006. – № 4. – С. 55–65.
- ²³ Див.: *Брицький П., Юрійчук Є.* Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана. – С. 44–59.
- ²⁴ Там само. – С. 50–52.
- ²⁵ Там само. – С. 98.
- ²⁶ Там само. – С. 99.
- ²⁷ *Шемет С.* Полковник П. Балбочан // *Хліборобська Україна.* Зб. 7–8. Кн. IV. – Відень, 1922–1923. – С. 232.
- ²⁸ Див.: *Брицький П., Юрійчук Є.* Назв. праця. – С. 52–53.
- ²⁹ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. IV. – Прага, 1922. – С. 141.
- ³⁰ Див.: *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 297.
- ³¹ Там само. – С. 356.
- ³² Там само. – С. 450.
- ³³ Там само. – С. 450–451.
- ³⁴ *Мазена І.* Назв. праця. – С. 118–119.
- ³⁵ Там само. – С. 119.
- ³⁶ *Стахів М.* Назв. праця. – С. 82.
- ³⁷ Там само. – С. 83.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції: В 3 т. Мюнхен, 1951. – Т. 2. – С. 83–85, 153–156 та ін.
- ⁴⁰ Див., напр.: Героїзм і трагедія Холодного Яру. Київ, 1996; Кость Блакитний, отаман Степової дивізії: Збірник документів і спогадів. – Київ, 1997 та ін.
- ⁴¹ Петлюра С. Статті, листи, документи... Т. II. – С. 518.
- ⁴² Літопис червоної калини. – 1929. – № 3. – Грудень. – С. 22.
- ⁴³ *Середа М.* Отаманщина. Літопис червоної калини. – 1929. – № 3. – Грудень. – с. 22.
- ⁴⁴ *Середа М.* Отаманщина // Літопис червоної калини. – 1929. – № 3. – Грудень. – С. 22–24; 1930. – № 1 – Січень. – С. 10–12; № 2. – Лютий. – С. 6–8; № 3. – Березень. – С. 15–17; № 4. – Квітень. – С. 12–14; № 5. – Травень. – С. 12–14; № 6. – Червень. – С. 17–20; № 7–8. – Липень–серпень. – С. 21–25; № 9. – Вересень. – С. 14–16; № 10. – Жовтень. – С. 15–17; № 11. – Листопад. – С. 11–13; № 12. – Грудень. – С. 18–20.

- ⁴⁵ Див., напр.: *Литвин С.* Суд історії. – С. 291–293.
- ⁴⁶ *Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996. – С. 250.
- ⁴⁷ *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 5.
- ⁴⁸ Див.: *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. – С. 69–70.
- ⁴⁹ Див.: Там само. – С. 68.
- ⁵⁰ Див.: Там само. – С. 74; *Крезуб А.* Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919. – Львів, 1933. – С. 151–154.
- ⁵¹ Там само. – С. 76–77.
- ⁵² Там само. – С. 96–98.
- ⁵³ Там само. – С. 93–95; *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.).* – Львів, 1992. – С. 507–514.
- ⁵⁴ Цит. за: *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 13.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році (короткий воєно-історичний огляд). – Львів, 1922. – Ч. 3. – С. 13; *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 14.
- ⁵⁷ *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 15.
- ⁵⁸ Див.: *Удовиченко О.* Назв. праця. – С. 95; *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 19–23.
- ⁵⁹ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – Прага, 1922. – С. 168.
- ⁶⁰ Див.: *Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр.* В 3-х т. – К., 1968. – Т. 2. – С. 281.
- ⁶¹ Див: *Удовиченко О.* Назв. праця. – С. 98.
- ⁶² Див.: Декреты Советской власти. – М., 1971. – Т. 5. – С. 259–261.
- ⁶³ *Лозинський М.* Назв. праця. – С. 171–172.
- ⁶⁴ *Капустянський М.* Назв. праця. – С. 16–17.
- ⁶⁵ Там само. – С. 17–18.
- ⁶⁶ Там само. – С. 18–19.
- ⁶⁷ *Кох Г.* Договір з Денікіним (від 1. до 17. листопада 1919 р.). – Львів, Червона Калина, 1930. – С. 17.
- ⁶⁸ *Левицький О.* Галицька Армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). – Відень, 1921. – С. 134.
- ⁶⁹ *Кох Г.* Назв. праця. – С. 134.
- ⁷⁰ Цит. за: *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 16.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Там само. – С. 17.
- ⁷³ Там само. – С. 84.
- ⁷⁴ *Назарук О.* Рік на Великій Україні: спомини з української революції. – Відень, 1920. – С. 204–205.
- ⁷⁵ Див.: Там само. – С. 19.
- ⁷⁶ *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 150.
- ⁷⁷ *Христюк П.* Назв. праця. – С. 161.
- ⁷⁸ *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 462–463.
- ⁷⁹ *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 38–39.
- ⁸⁰ *Христюк П.* Назв. праця. – Т. 4. – С. 147–148.
- ⁸¹ Цит. за: Там само. – С. 154–155.
- ⁸² Там само. – С. 155–156.
- ⁸³ Цит. за: *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 41.

- ⁸⁴ Шаповал М. Назв. праця. – С. 148, 158, 164–165.
- ⁸⁵ Мазепа І. Назв. праця. – С. 41, 42.
- ⁸⁶ Там само. – С. 42.
- ⁸⁷ Удовиченко О. Назв. праця. – С. 103; Капустянський М. Назв. праця. – С. 47.
- ⁸⁸ Какурин Н.Е. Как сражалась революция. – Москва; Ленинград. – 1926. – Т. 2. 1919–1920 гг. – С. 221; Деникин А.И. Поход на Москву (Очерки русской смуты). – К., 1990. – С. 15.
- ⁸⁹ Удовиченко О. Назв. праця. – С. 108–109, 126, 127.
- ⁹⁰ Див.: Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918–1920. – Львів, 1964. – С. 98–100.
- ⁹¹ Там само. – С. 106–107; Удовиченко О. Назв. праця. – С. 108.
- ⁹² Див.: Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П. Назв. праця. – С. 62–64.
- ⁹³ Див.: Удовиченко О. Назв. праця. – С. 109–110; Капустянський М. Назв. праця. – С. 64–65, 68–69.
- ⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.
- ⁹⁵ Там само. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 297.
- ⁹⁶ Там само. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 10.
- ⁹⁷ Солдатенко В. Ф., Савчук Б.П. Назв. праця. – С. 66.
- ⁹⁸ Удовиченко О. Назв. праця. – С. 110.
- ⁹⁹ Там само. – С. 117; Капустянський М. Назв. праця. – С. 90–91.
- ¹⁰⁰ Капустянський М. Назв. праця. – С. 98–99; Удовиченко О. Назв. праця. – С. 117–118.
- ¹⁰¹ Удовиченко О. Назв. праця. – С. 126.
- ¹⁰² Капустянський М. Назв. праця. – С. 104–106; Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – Т. 2. – С. 339–341; Махно Н.И. Воспоминания. – Москва, 1992. – С. 15.
- ¹⁰³ Капустянський М. Назв. праця. – С. 110–111; Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – Т. 2. – С. 337.
- ¹⁰⁴ Цит. за: Капустянський М. Назв. праця. – С. 109.
- ¹⁰⁵ Див.: Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – Т. 2. – С. 341.
- ¹⁰⁶ Цит. за: Удовиченко О. Назв. праця. – С. 123.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 124; Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – Т. 2. – С. 341–342.
- ¹⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 221–222.
- ¹⁰⁹ Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. – Вінніпег, 1974. – С. 165; Лобковіц В. Похід УГА на Київ в 1919 р. // Українська Галицька Армія в 1918–1920 рр. – Матеріали до історії. – Т. 2. – Вінніпег, 1960. – С. 178.
- ¹¹⁰ Дольницький М. Українська Галицька Армія в боях з большевиками // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 462.
- ¹¹¹ Кравс А. За українську справу. Спомини. – Львів, 1937. – С. 28; Лобковіц В. Назв. праця. – С. 176–177.
- ¹¹² Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1974. – С. 39.
- ¹¹³ Станімір О. Українська Галицька Армія в боях з армією ген. А. Денікіна // Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях. – Торонто, 1966. – С. 101.
- ¹¹⁴ Волицький В. На Львів і Київ. Воєнні спогади 1918–1920. – Торонто, 1963. – С. 193.
- ¹¹⁵ Цит. за: Солдатенко В., Савчук Б. Назв. праця. – С. 78.
- ¹¹⁶ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 40–41.
- ¹¹⁷ Деникин А.И. Очерки русской смуты. – Т. 5. – Берлин, б. д. – С. 253–255.
- ¹¹⁸ Удовиченко О. Назв. праця. – С. 127.
- ¹¹⁹ Див., напр.: Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 41–43;

Кравс А. Назв. праця. – С. 30–47; *Левицький К.* Назв. праця. – С. 51–52; *Льобковіц В.* Назв. праця. – С. 159–164; *Станімір О.* Назв. праця. – С. 100–110 та ін.

¹²⁰ *Станімір О.* Назв. праця. – С. 110.

¹²¹ Див.: *Кравс А.* Назв. праця. – С. 100–110 та ін..

¹²² Див.: *Льобковіц В.* Назв. праця. – С. 163.

¹²³ Там само. – С. 183–186; *Станімір О.* Назв. праця. – С. 102–103.

¹²⁴ *Кравс А.* Назв. праця. – С. 37–40.

¹²⁵ Там само; *Льобковіц В.* Назв. праця. – С. 185–186.

¹²⁶ *Станімір О.* Назв. праця. – С. 437.

¹²⁷ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 304.

¹²⁸ Див.: *Удовиченко О.* Назв. праця. – С. 130–131.

¹²⁹ *Кравс А.* Назв. праця. – С. 50–51.

¹³⁰ Див.: *Удовиченко О.* Назв. праця. – С. 128.

¹³¹ *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 71–73.

¹³² Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. – Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 475–476.

¹³³ *Доценко О.* Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. – Т. 2. – Кн. 4. – Київ–Львів, 1923. – С. 16; *Волицький В.* Назв. праця. – С. 189; *Литвин С.* Назв. праця. – С. 307.

¹³⁴ *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 72–74.

¹³⁵ Там само. – С. 71–72.

¹³⁶ Там само. – С. 72.

¹³⁷ Див.: *Литвин С.* Назв. праця. – С. 309–310.

¹³⁸ Див.: Історія українського війська. – С. 561–562.

¹³⁹ *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х т. – К., 1992. – Т. 2. – С. 534.

¹⁴⁰ *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – С. 242.

¹⁴¹ Там само. – С. 84–85; *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 84–85.

¹⁴² *Павленко Ю., Храмов Ю.* Назв. праця. – С. 121.

¹⁴³ *Шухевич С.* Спомини з українсько-галицької армії. – Львів, 1929. – Ч. 3. – С. 57.

¹⁴⁴ *Удовиченко О.* Назв. праця. – С. 138.

¹⁴⁵ Там само. – С. 139–140.

¹⁴⁶ Див.: *Нагаєвський І.* Назв. праця. – С. 313–314.

¹⁴⁷ *Удовиченко О.* Назв. праця. – С. 138.

¹⁴⁸ Див.: *Винниченко В.* Назв. праця. – С. 470–472.

¹⁴⁹ *Лозинський М.* Назв. праця. – С. 169.

¹⁵⁰ *Мазепа І.* Назв. праця. – Т. 2. – С. 124–137.

¹⁵¹ *Лозинський М.* Назв. праця. – С. 180–182.

¹⁵² *Назарук О.* Рік на Великій Україні. – Відень, 1920. – С. 255.

¹⁵³ Детальніше про це див.: *Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П.* Назв. праця. – С. 87–98.

¹⁵⁴ Див.: *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 111, 119.

¹⁵⁵ Див., напр.: *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 137; Історія українського війська. – С. 564.

¹⁵⁶ *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 156–157; *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 137.

¹⁵⁷ *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 137.

¹⁵⁸ Спеціально про це див.: *Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П.* Назв. праця. – С. 107–116.

¹⁵⁹ *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 154–155.

¹⁶⁰ Там само. – С. 155.

¹⁶¹ Там само.

- ¹⁶² Там само. – С. 156.
- ¹⁶³ Там само. – С. 158.
- ¹⁶⁴ *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 123.
- ¹⁶⁵ Цит. за: *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 159.
- ¹⁶⁶ Там само.
- ¹⁶⁷ Там само. – С. 165–166.
- ¹⁶⁸ Там само. – С. 157.
- ¹⁶⁹ *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 131.
- ¹⁷⁰ Див.: Історія українського війська. – С. 564.
- ¹⁷¹ Див.: *Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П.* Назв. праця. – С. 113, 117–118.
- ¹⁷² *Удовиченко О.* Назв. праця. – С. 136.
- ¹⁷³ *Кравс А.* За українську справу. Спомини. – Львів, 1937. – С. 67.
- ¹⁷⁴ Україна. – 1919. – 10, 13 листопада.
- ¹⁷⁵ Там само.
- ¹⁷⁶ Там само.
- ¹⁷⁷ Див.: *Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П.* Назв. праця. – С. 118–120.
- ¹⁷⁸ Цит. за: *Доценко О.* Назв. праця. – С. 313.
- ¹⁷⁹ *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 161.
- ¹⁸⁰ Цит. за: *Мазепа І.* Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали у 2 т., 3 ч.. – Т. 2. – К., 2006. – С. 599.
- ¹⁸¹ *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 144–145.
- ¹⁸² Цит. за: *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 161–162.
- ¹⁸³ Там само. – С. 162.
- ¹⁸⁴ Там само.
- ¹⁸⁵ Там само. – С. 158.
- ¹⁸⁶ Там само.
- ¹⁸⁷ *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 146.
- ¹⁸⁸ Там само. – С. 146–147.
- ¹⁸⁹ Там само. – С. 149.
- ¹⁹⁰ Там само. – С. 152.
- ¹⁹¹ Там само. – С. 153.
- ¹⁹² Там само. – С. 156.
- ¹⁹³ *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 163.
- ¹⁹⁴ Там само. – С. 166.
- ¹⁹⁵ Розбудова держави. – 1997. – № 7–8. – С. 97.
- ¹⁹⁶ *Мазепа І.* Назв. праця. – Т. 2. – С. 141–160.
- ¹⁹⁷ *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 164; *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 163.
- ¹⁹⁸ *Назарук О.* Назв. праця. – С. 228.
- ¹⁹⁹ *Доценко О.* Літопис української революції.– Т. 2. – Кн. 5. – Львів, 1924. – С. 380; *Петлюра С.* Статті. – К., 1993. – С. 208.
- ²⁰⁰ Див.: *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 163.
- ²⁰¹ Див.: *Доценко О.* Назв. праця. – С. 350.
- ²⁰² *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 165.
- ²⁰³ *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 164.

2. Зброєю пера

Знаходячись за кордоном, В. Винниченко дедалі більше відчував свою відірваність від доленосних процесів, що відбувалися на Батьківщині. Він не міг переконати себе в тому, що треба «заспокоїтись», «махнути на все рукою» й самореалізуватися у художній творчості.

Розуміючи, що з далекої відстані ніяк не можна впливати безпосередньо на перебіг подій, відставний політик вирішив перетворити на зброю перо, здатність і вміння аналізувати, глибоко осмислювати суспільні процеси, давати їм виважені, кваліфіковані оцінки, виводити з практики пережитого повчальні висновки-уроки, врахування яких могло ефективно вплинути на досягнення тих ідеалів, до яких прагнули народ, нація.

Так народився задум (вперше про нього згадується 23 червня 1919 р.) підготувати працю про революційну добу. Звісно, бажання виростало і з глибокої внутрішньої потреби принципового розбору революційного досвіду, самоусвідомлення вдіяного самим Володимиром Винниченком, якого доля винесла на гребінь суспільного руху, поставила біля керма доленосних процесів.

А вже через місяць Володимир Кирилович коротко занотує, що пише «історію відродження нашої державності в 1917–1919 роках»¹. При цьому він відзначає, що таку саму історію пише багато українців»². Що конкретно мав на увазі відставний політик, сказати достеменно важко.

Можливо, то була реакція на чергове видання того року у Відні «Ілюстрованої історії України» Михайла Грушевського, де вперше хронологічно розповідь доводилася до весни 1918 року. І, очевидно, далеко не з усім (звісно, в оцінках) В. Винниченко був згодним. Можливо, зі спілкування з колегами по еміграції знав, що багато хто з них, залишивши Батьківщину, не бачили іншого способу подальшого самовираження, аніж писати події ще не застиглого минулого. А хтось хотів навіть перетворити мемуарний матеріал на своєрідну зброю для продовження боротьби, чи на своєрідну сатисфакцію.

У Володимира Винниченка мотивація написання історії революції була своя, досить глибока, детермінована усім його життям, розумом, характером, темпераментом, врешті нестерпним душевним станом.

Іноді, навіть нерідко пов'язують мету написання книги «Відродження нації», а ще більше її зміст і оцінки із задумом повернутися в Україну, цинічно-прагматично (значить допускаючи неправду, неправду із собою) довести більшовикам свою лояльність критичним ставленням до Української революції, викривальними оцінками національних лідерів.

Гадається, це надумана теза, яка цілком суперечить фактам, характерові, сутності, величі автора, що не міг опуститися так низько, передусім у власних очах.

... В. Винниченко уже три місяці працював над книгою (а це майже половина строку, яку він витратив на неї), коли Семен Мазуренко приїхав до Ляйнца, що у передмісті Відня, де саме мешкав письменник, і запропонував йому поїздку до Москви

для переговорів. Причому після того, як місія самого С. Мазуренка в січні 1919 року, за його словами, могла закінчитися повним успіхом (радянський уряд на всі вимоги Директорії згоджувався), Москва мала «ухопитися» за В. Винниченка і восени³.

Однак, Володимир Кирилович, особливо під враженням невдачі Будапештських переговорів, вагався. 25 вересня він записав у щоденнику: «Щодо принципового боку, то в мене вже сумнівів ніяких більше немає: коли я, справді, хочу послужити народові, його пригніченим, поневоленим клясам, коли я, дійсно, соціяліст, і щиро, чесно й послідовно хочу нового життя людей, знищення бруду й нечисти його, то треба йти до тих, які за це борються. І іменно тоді йти, коли їхня перемога є під сумнівом, коли моя участь загрожує моїм особистим інтересам, коли я можу сподіватися тільки на труднощі, на страждання і, можливо, смерть. Але так померти є честь.

Тільки наперед треба все ж таки вяснити, чи справді, моя участь дасть користь справі. Але не тільки з соціального, але й національного боку. Українська нація повинна жити, повинна бути увільнена від усяких утисків, від усякого поневір'яння і знуцання, звідки б воно не походило. С[емен] П[етров]ич повинен дістати всі гарантії забезпечення цієї сторони справи і тоді тільки я віддам себе всього на все до кінця і хоч би до смерти. Самостійність державна; цілком незалежний, чисто національний український уряд; українська мова в усіх інституціях, урядах, школах; не тільки посереднє, але й безпосереднє, активне національне визволення; незалежне військо; військовий і економічний союз та взаємна найтісніша допомога. Без вирішення цих питань їхати не можу⁴.

Цікаво, що бажання переговорів з більшовиками зміцнювалось у В. Винниченка тим сильніше, чим більшими видавались перемоги Денікіна, ворога не лише національної державності, а й української нації в цілому. Те ж, що Директорія за всяку ціну намагалася випросити у Антанти прихильності і тиску на білогвардійців для поліпшення відносин останніх до українців, він вважав абсолютно нереалістичним.

Подібні дії, на його думку, були зумовлені тим, що лідери Української революції втратили суспільні, громадські орієнтири, поставили над ними вузькі, особисті інтереси. А та петля, яку денікінщина затягувала на шії українства, буквально фізично відчувалася всією істотою В. Винниченка, стискала біллю серце. Це, зрештою, й переважувало в розрахунках, чи їхати на переговори до Москви. В середині жовтня туди відправився С. Мазуренко з попередніми умовами, сформульованими Володимиром Кириловичем.

«Остання спроба хоч що-небудь врятувати, – записав 14 жовтня В. Винниченко. – Безнадійна справа, зроблена для власного сумління, щоб ніколи я сам перед собою не міг почервоніти, щоб не сказав собі сам гірких докорів, що сховався в теплий затишок, а не зробив ніякого зусилля врятувати що можна. Отже я віддаю і затишок, і спокій, і всі пляни любої роботи, я свідомо готов іти на всі труднощі, небезпеки, на кров і вигнання. – Хай тільки буде з того якась користь, хай тільки це не буде з одчаю принесена жертва, нікому вже не корисна»⁵.

Першої реакції з Москви на пропозиції українського політика можна було чекати не менше, як через місяць. До того часу письменник планував випустити у світ першу частину книги. На той час народилася її остаточна назва – «Відродження нації».

Розраховував Володимир Кирилович до можливого від'їзду завершити підготовку й другої її частини. «Це помогло б далі в самій справі, – вважав В. Винниченко, – вияснило б усім, через що і для чого я пішов на цю справу. І, може, не одного чесного чоловіка переконало б і перетягло на наш бік. А чесних, просто чесних людей, так страшно мало тепер стало!»⁶

Отже, якщо й був розрахунок на те, щоб книга чомусь, чи комусь прислужилася, то зовсім не розв'язанню українським діячем особистих проблем, а стала в нагоді всій національній справі, допомогла б повернути на її бік неупереджених людей. Тобто «Відродження нації» він вважав тоді своїм головним важелем впливу на суспільне життя в Україні.

Цікаво відзначити: коли Володимир Кирилович був уже недалеко від завершення своєї фундаментальної праці, він одержав запрошення ввійти до уряду І. Мазепи, який «робив надлюдські зусилля врятувати своє існування»⁷.

Однак для колишнього Голови Директорії остаточний принциповий вибір було уже зроблено. Не вагаючись, він відкинув пропозицію і визначено заявив, «що може взяти участь тільки в тім уряді, який стоїть на ґрунті чистої радянської влади й рішучої соціалістичної революції»⁸.

Третього лютого 1920 року письменник записав, що закінчує роботу над книгою. Спочатку планував її обсяг аркушів на 10, а вийшов тритомник більше як на 70 друкованих аркушів⁹. Остаточо рукопис було завершено в тому ж місяці, тобто в лютому, менше як за 8 місяців. Справді, книга була написана «на єдиному подиху».

Неодноразово принижуваний, переслідуваний, гнаний політик уже вкотре намагався роз'яснити читачам (звісно співвітчизникам, передусім), що коїлось в Україні, запропонувати свої варіанти розв'язання найскладніших, найзаплутаніших проблем.

Цінність праць істориків прийнято визначати не їх обсягом, не часом виходу, не загальними заслугами і авторитетом автора. Найважливіше в їх оцінці – наскільки та чи інша публікація наближає суспільну свідомість до істини, правди життя, наскільки об'єктивно відтворює минуле, неупереджено його інтерпретує. До історіографічних набутків відносяться лише справді новаторські дослідження, які містять істотне прирощення наукових знань, несуть у собі незнану раніше інформацію або її оригінальне тлумачення, мають неординарні висновки. А відтак, на роль дійсних історіографічних явищ, подій, віх з величезного моря різноманітних публікацій по праву претендують не так уже й багато.

Саме до таких творінь, які, мабуть, навечно самі-собою органічно влилися до процесу пізнання сутності Української революції 1917–1920 років, є всі підстави віднести тритомник Володимира Винниченка. Опинившись волею долі біля самих витоків історіографії українського відродження, автор зробив перший начерк історичного феномена так вдало, так талановито, так зразково, що на довгу перспективу, якщо не назавжди, заклав ті непорушні камені підмурівка загальної будівлі, без яких та будівля (відтворення історії революції) взагалі немислима. В усякому разі восьмидесятилітній досвід осмислення подій 1917–1920 років в Україні доводить щоразу переконливіше, що торжество прогресивних дослідницьких тенденцій просто неможливе

без розвитку традицій, започаткованих В. Винниченком, більше того – без безпосереднього постійного звертання до його твору. Незважаючи наплин часу, появу досліджень, що знаменують собою більші або менші дослідницькі зрушення, у багатьох своїх компонентах Винниченкове «Відродження нації» й донині залишається неперевершеною працею, значимість якої, принаймні на нинішньому етапі української історії, лише неухильно зростає, виявляється дедалі рельєфніше, благодотворніше.

Безперечно, В. Винниченко усвідомлював усю складність поставленого перед собою завдання. «Я беру на себе трудну річ: – відзначав він у передмові, – дати повну, правдиву картину боротьби українства за визволення своєї нації під час після Великої Російської Революції.

У дні тяжкі, у дні найтяжчі нашого народу я берусь за цю роботу. Майбутність України закутано в диму кривавої ненависти, неситого зазіхання ворогів, безсилля й знесилля нашого. Важко робити цю працю в потрібному спокої.

Але в свідомості ваги істини, в свідомості значіння щирого, нелукавого й чесного виявлення подій, я живу всіх усиль, щоб одсунути від себе всяке національне чи партійне лицеприяття, одійти від усяких особистих симпатій чи антипатій і розглядати весь хід нашого руху в усій об'єктивності, на яку я зможу бути здатним»¹⁰.

Звичайно, у творі з високою питомою вагою мемуарного матеріалу чимало суб'єктивного. Але цей суб'єктивізм – особливого роду. Це не традиційна вузько-прагматична спроба понад усе виправдати себе, свої вчорашні вчинки перед історією, в очах читачів, нащадків, а тим більше – звести з кимось рахунки (як сьогодні нерідко гадають!), комусь сподобатися.

Політичні оцінки подій, особливо кінця 1918–1919 років, які ввійшли до «Відродження нації», прямо кореспондуються з думками у щоденнику – щирою сповіддю перед своєю совістю. А в багатьох випадках сприйняття, оцінка подій прямо запозичена, перейшла у книжку зі сторінок інтимного документа – настільки вони були органічно відповідними, «злитними».

Ще лише приступаючи до роботи, В. Винниченко застерігав майбутнього читача: «Я не хочу писати історії в академічному значінні цього слова. Це мають пізніше зробити фахові дослідувачі. Моя мета перейти через усі етапи недавно-минулого, зв'язати їх, одкинути неважне й дати суцільний образ цих і радісних, і болючих часів нашої нещасної історії»¹¹.

Очевидно, цього застереження не варто забувати при загальній оцінці твору. При всій його безперечній вазі і неминучому історіографічному значенні – це, водночас, і ключ до розуміння того, чому накиданий таким талановитим автором, справжнім мислителем, тонким, чесним аналітиком, який володів до того ж даром образного сприйняття світу, суспільних процесів, вмінням убирати думки в яскраві, художні, виразні форми, «ескіз» виявився дійсно фундаментальним, концептуально визначальним.

Не будучи фахівцем-істориком, Володимир Винниченко, між тим, продемонстрував просто-таки блискучі зразки справжніх наукових підходів до об'єкту, який було обрано для дослідження.

Може йтися, зокрема, про періодизацію такого феномена як Українська революція. Початкова грань тут для автора абсолютно чітка – повалення самодержавства,

створення Центральної Ради. Що ж до кінцевої грані – грудень 1919 року, то тут варто мати на увазі три моменти. По-перше, після відомої Любарської катастрофи у розвитку Української революції настала абсолютно очевидна криза, яка й багатьма сьогоднішніми дослідниками сприймається як природний рубіж, на якому всі визвольні потенції було вже вичерпано, а домінантними в Україні стали зовсім інші за сутністю і характером процеси.

По-друге, написання «Відродження нації» завершувалося на самому початку 1920 року, і віднайти для того часу більш переконливу, переламну хронологічну віху, аніж грудень 1919 року, було просто неможливо.

І, нарешті, по-третє, в грудні 1919 року з'явилася резолюція VIII конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні» й ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». В. Винниченко, як і багато його колег, розцінювали ці та інші більшовицькі документи, політичні кроки як поворотний момент у розвитку суспільних процесів, як початок органічного поєднання соціальних і національних аспектів, примирення соціальної і національної революцій, їх діалектичне злиття, що мало своє прогресивне майбуття.

Тому, врешті, й відзначення у підзаголовку «Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.)» слід визнати не просто прийнятним, а єдино можливим (до речі, вперше з'явилася воно уже в другій частині книги).

Як справжній вчений-історик В. Винниченко запропонував внутрішню сутнісну періодизацію історичного відтинку, який став об'єктом дослідження і був напрощуд влучно найменованій «відродженням нації». Зроблено це не позірно, а на основі висунутого і обґрунтованого критерія.

Ставлячи завдання вичленити в історичному процесі характерні моменти, Володимир Кирилович вважав за найдоцільніший критерій роль тих чи інших «соціальних верств під час цих моментів»¹².

При цьому автор логічно поєднав розвиток революції з процесом відродження української нації і для характеристики якісно відмінних відтинків часу ввів поняття доби. Він, очевидно, добре усвідомлював, що в історичній науці терміном «доба» позначаються досить великі хронологічні періоди, практично тотожні поняттю «епоха». «Поняття доби, – зауважував він із цього приводу, – звучить неначе трохи невідповідно до тих коротких протягів часу, які охоплюють ці доби. Але, будучи малими по кількості часу, вони містять у собі стільки національного, політичного й соціального змісту, історія нашого народу на протязі їх зробила такі велетенські кроки, що цілком оправдано можуть бути названі добами»¹³. З «легкої руки» письменника виразний термін швидко увійшов до тогочасного політичного і наукового лексикону, став широко застосовуватися у діаспорній літературі, а нині до нього дедалі частіше вдаються і вітчизняні вчені, публіцисти.

В. Винниченко виділив чотири доби у розвитку Української революції:

1. Доба Центральної Ради;
2. Доба Гетьманщини;
3. Доба Директорії;
4. Доба Отаманщини.

Добу Центральної Ради він поділив на два періоди: «1) Період революційної організації державності й морально-правової влади; 2) Період юридично-правової державності»¹⁴.

Роз'яснюючи сутність кожного з виділених історичних відтинків, автор зазначає: «Чинником доби Центральної Ради є вся свідома національна демократія без різниці клас».

Доба Гетьманщини означається пануючою роллю клас буржуазних і реакційних.

Під час доби Директорії головна роль переходить до клас революційних – пролетаріату сільського й міського.

Головним чинником доби Отаманщини є елемент військовий, ідеологічно репрезентуючий дрібне національне міщанство, а в акції своїй автократичний»¹⁵.

Хронологічні рамки двох перших історичних відтинків і початковий етап третього цілком умотивовані й не викликають будь-яких заперечень. Що ж до розмежування між третім і четвертим відтинками і кінцевим етапом четвертого, то тут виникають питання.

В. Винниченко вважає вичерпаною добу Директорії уже до кінця грудня 1918 року – середини січня 1919 року. А з початком війни з радянською Росією (16 січня 1919 р.) пов'язує нову добу – добу Отаманщини. Не має чіткого позначення й кінцевий етап даної доби, який, на думку, автора, припадає на кінець 1919 року. У цей час, вважає він, Українська революція перебувала на порозі нової доби.

Погодитися із бездоганністю обраного В. Винниченком критерію періодизації не можна. Власне, це змушений був визнати й сам автор, стикаючись із численними труднощами під час аналізу й кваліфікації конкретно-історичного матеріалу. Адже позначення кожної доби зумовлюється не стільки чинниками, на які посилається автор як на визначальні для періодизації, скільки тим, які сили домінували в тогочасному суспільному житті України. І визначені чинники (це, власне, рушійні сили суспільного процесу) скоріше розкривають зміст тієї чи іншої доби, аніж виступають основою для розчленування історичного процесу на якісно відмінні етапи. Тому у «Відродженні нації» не зовсім переконливою виглядає розбіжність між третьою і четвертою добою Української революції.

Очевидно, насправді В. Винниченком було застосовано більш синтетичний і універсальний критерій періодизації (головна соціальна верства, яка визначала в той чи інший відтинок часу суспільний поступ, плюс керівна сила визвольного руху). Тому, врешті-решт, його періодизація (за винятком хіба що до певної міри спірної четвертої доби) досить сутнісна, переконлива. Її основні елементи увійшли як наріжні до історіографічного доробку української науки.

І хто, і як не критикував В. Винниченка в наступному, врешті мало хто не використовував у своїх працях підходів до періодизації Української революції, які запропоновано і вперше успішно апробовано у «Відродженні нації». Це неспростований і надзвичайно промовистий факт.

З позицій людини, яка добре усвідомлює історичну закономірність, детермінованість суспільних явищ, Володимир Винниченко підходить до з'ясування причин Української революції. Він зовсім її не вважає випадковістю, примхливим збігом об-

ставин, а пояснює глибинною дією чинників, які з неминучістю породжували визвольні тенденції, а накопичена енергія мала з невідворотністю вибухнути у відповідний момент. Тут він не просто розвиває, конкретизує міркування видатного українського історика М. Грушевського, а й збагачує їх оригінальними тлумаченнями, неординарним баченням механізмів суспільної дії.

В. Винниченко доводить, що російський монархічний уряд проводив щодо України таку політику, яка позначалась особливою жорстокістю не лише в національній сфері: «Всі форми утиску, експлуатації й нищення прав політичних, соціальних, національних та взагалі прав людини й громадянина, так притаманні всій системі, всьому характеру урядування царизму, що до українства прикладалися в самих щедрих розмірах і без усякого маскуванн»¹⁶.

У даному випадку, та й узагалі в усій своїй концепції, В. Винниченко намагається органічніше пов'язати, з одного боку, всі чинники, що зумовлювали прояви невдоволення самодержавством, а з іншого – показати нерозривність регіональних інтересів і процесів із загальноросійськими.

Природно, що основна увага при цьому зосереджується на чинниках українського руху дореволюційного періоду, який В. Винниченко досить проникливо охарактеризував як «сепаратизм від загибелі»¹⁷.

На відміну від М. Грушевського, його молодший колега не так високо оцінював потенціал українського руху. Він схильний був виправдовувати поразницьку позицію тих кіл українства, які бажали перемоги над Росією її воєнних суперників – як можливого суттєвого чинника досягнення стратегічної мети українського руху. Письменник, зокрема, писав із цього приводу: «І що дивного, що ми, сидячі в тюрмах, засланнях, у підпіллях, з розбитими очима, з задушеним горлом, задихаючись, гарячково жадно прислухались до гуркоту гармат на фронтах і гадали, чи скоро той гуркіт наблизиться на Україну й розіб'є тюрму, й визволить нас, і дасть нам хоч трохи дихнути? Ми не боялись ні німців, ні австрійців; ми не боялись би французів, англійців, коли б вони бились з царською Росією; ми не боялись би диявола, коли б він пекельним вогнем ішов на цей старий, жахний «застенок» усякої волі й права»¹⁸.

Утім В. Винниченко вважав, що українці не мали єдиних поглядів на шляхи досягнення своїх прагнень. Він називає три головні орієнтації українства.

Представники першої «... вірили, що перемога Росії на фронті дасть волю й життя народам її всередині... Вони орієнтувались на добре, широке серце руської демократії, на грім перемоги, який зм'ягчить круте серце царизму аж до степені народоправства, до парламентаризму й до волі націй, що благоденственно мовчали тоді по всіх її неосяжних просторах»¹⁹. Це були, головним чином, ті з українців, які міцно інтегрувалися у російське життя, і їх було не так багато.

«Друга орієнтація була на німців, на великий струс на фронтах, на знесилля російської державности й на просте захоплення німцями території України». Головна надія тут була на те, що «німецький імперіалізм – експлуататор культурний і розумний». Та й мову українську, на відміну від спорідненої з російською, не вважатиме потрібним забороняти. «... З двох лих ця орієнтація вибирала культурніше, корисніше лихо для українського народу»²⁰.

Третя орієнтація, за логікою В. Винниченка, – «не російська, й не німецька, а українська ...орієнтація на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними зусиллями, зусиллями своїх працюючих мас. Ніякий чужий пан не може бути добродійником того, над ким він панує й кого може визискувати. До цієї орієнтації належали переважно соціалістичні течії»²¹.

Для В. Винниченка не було жодних вагань у кваліфікації процесів, що почалися в Україні з поваленням самодержавства – Українська революція.

Беззастережно визначивши головною причиною революції в Україні національний момент і пов'язавши вирішення наявної суспільної суперечності з нагальною демократизацією всього укладу життя, він був переконаний, що революція має національно-демократичний характер. Широка демократизація суспільного життя розглядалася при цьому як головний чинник докорінних перетворень в інтересах трудових мас, тобто включала в себе соціальний аспект.

Щоправда комбінування складових процесу, що розпочався з поваленням самодержавства, уявлялося по різному і залежно від обставин змінювалося. Не залишалися незмінними й погляди на співвідношення між визвольним рухом в Україні і загальноросійським процесом.

Зокрема, В. Винниченко вважав, що після лютневих подій в українському суспільстві відразу відпали будь-які інші орієнтації (що існували раніше), крім однієї – «Всеросійська Революція, Справедливість». Лідер українських соціал-демократів навіть через кілька років не міг утриматися від революційного пафосу, передаючи тогочасні настрої українства: «За 250 років перебування в спільці з Росією українство вперше в ці дні почуло себе в Росії дома, вперше інтереси цієї колишньої в'язниці стали близькими, своїми.

Ми стали частиною, – органічною, активною, живою, охочою частиною – єдиного цілого. Всякий сепаратизм, всяке відокремлення себе від революційної Росії здавалось смішним, абсурдним, безглуздом. Для чого? Де ми знайдемо більше того, що тепер ми матимемо в Росії? Де по всьому світі є такий широкий, демократичний, всеохоплюючий лад? Де є така необмежена воля слова, зібрань, організацій, як у новій, великій революційній державі? Де є таке забезпечення права всіх пригноблених, понижених і експлуатованих, як у Новій Росії?»²².

Означені положення стали висхідними при підходах В. Винниченка до аналізу всього етапу Української революції, доки в Росії розвивалася демократизація суспільного життя, поштовх якій дала Лютнева революція. Звідси й абсолютна апологія стратегічного прагнення до народоправства, легітимної реалізації гасла широкої національно-територіальної автономії України у федеративній демократичній республіці Росія як найефективніший шлях до відродження українства у всіх сферах суспільного буття – економіці, політиці, культурі.

Величезну увагу приділив В. Винниченко відтворенню сутності, смислу державотворчих зусиль і надбань Української революції, з'ясуванню причин і характеру конфлікту, що виник у ході реалізації альтернативних політико-правових суспільних моделей – національної (Українська Народна Республіка) та інтернаціональної (Українська Соціалістична Радянська Республіка), трансформацій суспільних поглядів на

статус України наприкінці 1917 – на початку 1918 року як самостійної, незалежної, суверенної держави.

З позицій прихильника демократично-республіканського устрою, українського соціал-демократа, який неухильно еволюціонував «вліво», на націонал-комуністичні позиції, В. Винниченко підійшов до розгляду питань про крах Української Народної Республіки, здійснення державного перевороту 29 квітня 1918 року, про природу гетьманського режиму П. Скоропадського, про зовнішньо- і внутрішньо-політичний курс Української Держави. За автором трьохтомника, то був період тимчасового торжества контрреволюційних, здебільшого інонаціональних сил, а відтак цілком закономірним, абсолютно природним був другий етап Української національно-демократичної революції, уособлений Директорією. Діяльність останньої забезпечила швидкий успіх антигетьманського повстання, відродження Української Народної Республіки, перспективи зміцнення якої було пов'язано із запровадженням трудового принципу – реалізацією ідеї трудових рад, розбудовою Республіки трудового народу. Однак цим планам не судилося втілитися в життя через негативний вплив внутрідержавних тенденцій (отаманщина, регіоналізм політики керівництва Західно-Української Народної Республіки), новий конфлікт із силами соціальної революції (пятаковщина), білогвардійські спроби силового повернення України до складу «єдиної і неподільної» Росії, російсько-українську війну. Все це, врешті, привело до встановлення майже на всій території України радянської влади, носіями якої були як РСФРР, так і споріднені з нею сили соціальної революції всередині України, об'єднані і згуртовані партією більшовиків. Потенції ж національно-демократичної революції на кінець 1919 року були практично вичерпані і, незважаючи на те, що національно-визвольні цілі в більшості виявились незреалізованими, перспектив для їх досягнення ближчим часом уже не існувало.

Позначена тут у найзагальніших рисах схема винниченкового твору виконана в неповторному до цього часу (та, мабуть, і важкодосяжному для будь-кого іншого) ключі. Це не стільки сухий, скрупульозний виклад подій, фактів, скучне нанизування цитат, документів (хоча, звісно, й зовсім обійтися без цих «цеглинок» будь-якого історичного дослідження просто неможливо). Це, передусім, блискучий аналіз суспільних процесів, що захопили Україну в буремну добу, це проникнення в їх сутність, у дію їх механізмів від мікрорівня (психологія окремого індивідуума) до макрорівня (національна свідомість, масова стихія, політична культура). Це блискуче поєднання знання, розуміння кожної конкретної ситуації, так би мовити, «зсередини» з філософським баченням, осмисленням місця будь-якого явища, події в широкому, аж до глобалістського, контексті, це вміння піднятися від споглядання окремих проявів життя до їх сприйняття у всіх щонайскладніших взаємозв'язках, взаємовпливах, у всій масштабній сукупності дії різновекторних тенденцій. Одним словом, це той рівень по суті історіософського освоєння минулого, на який здатний далеко не кожен науковець, а лише справжній учений-мислитель.

Тому то кожен сюжет, абзац, речення Винниченкового твору має особливу вагу, варту щонайприскіпливішої уваги. Чи не найнаочніше це відчувається при знайомстві з дуже глибокими і таким ж оригінальними висновками «Відродження нації»

щодо причин поразки, історичних уроків і значення Української революції. В них немає поверховості, випадковості, штучності, надуманості. В них не лише розуміння, а й болісно пережите, «пропущене через серце» відчуття історичного досвіду. Достатньо хоча б кількох прикладів виходу Винниченкової думки на практично незатронуті іншими авторами (в тому числі й дуже поважними, добре підготовленими, ерудованими, такими, що вільно орієнтуються у масштабних політичних проблемах), або ж піднесення рівня аналізу, висновків, узагальнень на недосяжну для багатьох височінь.

Серед Винниченкових оцінок Української революції, уроків, на які він робив посиленний наголос, на першому місці завжди була проблема поєднання соціальних і національних завдань. Вона набувала в нього різних оформлень – і критичних – щодо минулого досвіду, і повчальних – щодо наступних етапів боротьби. І повторювалася безліч разів у багатьох сюжетах тритомника.

«Відродження української нації в національній сфері йшло й ітиме в гармонії з соціальним визволенням. Це є аксіома трьохлітнього досвіду нашої революції, – наполягав В. Винниченко. – Що правіше й реакційніше заводився режим на Україні, то більше й глибше було нищення української національності. І то все одно: чи чужими руками, чи своїми заводилась та реакція, вона необхідно, неминуче приводила до національного гноблення»²³.

І зовсім навпаки, – висловлював переконання В. Винниченко: «чим «лівіший» буде соціально-політичний режим на Україні, тим більше він буде сприятливий для національного відродження нашого народу. Що повніше буде соціальне визволення, то необхідно тягтиме з собою й повне національне визволення»²⁴.

Проаналізувавши увесь досвід боротьби за державність у революційну добу, В. Винниченко сформулював категоричний імператив: «З усіх режимів, які можуть бути на Україні, найповніше може забезпечити національне відродження нашого народу режим національно-української радянської соціалістичної влади».

Цікаво, що лідер національно-демократичної революції, один з небагатьох, допускав можливість і неукраїнської влади. «З тих же режимів, які можуть бути на Україні не нац. – українського характеру, безперечно найбільш сприятливий для українського відродження є все таки режим радянської соціалістичної влади»²⁵, – формулював свою думку В. Винниченко. Він також вдався до її логічної аргументації: «Бо природа сеї влади, її соціальна суть і завдання необхідно й неминуче ведуть її до найбільшого національного розневолення. Як влада кляс експлуаторських, паразитарних мусить національно поневолювати для можливості поневолити соціально, так влада кляс експлуатованих, працюючих мусить національно визволяти, мусить сприяти й допомагати цьому визволенню, коли хоче найповніше визволити соціально».

І ми бачимо, як ця соціальна необхідність штовхала й штовхає далі руських соціалістів по шляху активності і в національному питанню. І що далі буде йти розвиток соціалістичної революції на Україні, що глибше вона пройматиме працюючі маси, що ближче й діяльніше вони візьмуть у ній участь, то ця необхідність активності в національному питанню стане виразнішою для всякого послідовного, активного комуніста всякої національності, навіть бувшої пануючої»²⁶.

В. Винниченко вважав серйозним прорахунком Української революції те, що на свій гребінь вона винесла політиків, які неухильно еволюціонували в бік буржуазної державності. І то – всупереч багатьом об'єктивним обставинам життя (соціальна природа українства, рушійні – «ударні» – сили руху і т. ін.) В заключному розділі «Відродження нації» він писав: «Ті люди, які, йдучи за своїми власними класовими симпатіями й інтересами, хочуть утворити українську державність класово-буржуазну, – шкідливі й злочинні фантасти: вперед треба мати ті буржуазні класи, а тоді з ними творити ту державність. Коли ж вони знають самі, що цих клас немає, що процес витворення їх є справою цілих поколінь, а все ж таки намагаються іменню таку державність утворювати й ради неї боряться проти національної робітничо-селянської державності, коли ради цього валяються в ногах світових насильників і злочинців і продають за поміч у цій боротьбі свій народ, то їм місце тільки на лаві народнього суду»²⁷.

Звісно, наведені міркування і висновки – то лише надзвичайно мала доля щедро розсипаних по всьому капітальному твору плодотворних думок, які не завжди і не всіма однаково сприймаються, нерідко викликали та й зараз викликають полемічні заперечення, спростування.

Однак ніколи й нікого вони не залишали байдужими, завжди будили бажання якомога ґрунтовніше пізнати таку непросту сторінку вітчизняної історії, спонукали до вироблення власної позиції як щодо минулого, традицій, так і щодо її проєкції на сучасний досвід, поточну політику.

Сам В. Винниченко з нетерпінням чекав появи книги з друку, прагнув якомога швидше і, по можливості, ширше ознайомити з нею співвітчизників.

При першій же нагоді з допомогою захопленого літака перші двадцять примірників «Відродження нації» уже на початку квітня 1920 року було відправлено до Києва, (з них 10 примірників порівну – для боротьбистів і незалежників)²⁸. У супровідному листі до В. Затонського В. Винниченко писав: «Дуже хотів би, щоб Ви перечитали деякі розділи з II і III час. моєї праці «Відр. Нації» й написали мені, чи сучасний курс Уряду на Україні дозволить цю книгу до поширення. Я ще більше був би Вам вдячний, коли б Ви допомогли її виданню»²⁹.

У листі до боротьбистів і незалежників автор «Відродження нації» просив написати йому, «чи може бути ця книжка допущена до поширення. Особливо прошу перечитати деякі розділи з II і III ч. сеї праці, що торкається нац. і економ, політики рос. комуністів на Україні. Першу частину мною написано навмисне в такому тоні, з агітаційною метою: настроїти прихильно національно-напружені елементи до слідуєчих частин. Коли книжку може бути допущено, то дуже прошу помогти видати на Україні, а також в перекладі на руську мову, що мені здається було б корисно. Якщо «Дзвін» має якусь змогу видавати книжки, то передайте йому один примірник і допоможіть видати. Коли якась комуністична газета схоче вмістити на своїх сторінках витяги з книжки, нічого не маю проти, навпаки буду радий»³⁰.

З цих слів видно, наскільки важливим вважав Володимир Кирилович донесення до українського читача його погляду на Українську революцію, хоч і сумнівався, що радянський уряд дозволить це зробити. А тому шукав й інші варіанти.

І ще, невеличка, проте дуже промовиста деталь. Місцем видання книги В. Винниченка позначив «Київ–Відень». Мабуть, тим він хотів підкреслити свою органічну злитність з Вітчизною, дати зрозуміти, що «Відродження нації» – то не відсторонено-холодний, менторський погляд емігранта з благополучної європейської столиці, а позиція людини, що всім серцем переживає ситуацію історичного переламу в Україні, спостерігаючи її начебто «зсередини».

Та так воно, власне, й було. Адже на папір лягли рядки, що міцно закарбувалися у свідомість, у душу в ході подій, в гушавині безпосередніх учасників, творців національного поступу.

Однак, сподівання Володимира Винниченка виявилися марними. Майже повний наклад «Відродження нації» у кількості 15 тис. примірників залишився за кордоном, впродовж десятиліть був доступним зарубіжному читачеві, а з українців – лише емігрантам. У бібліотеках України збереглися лише поокремі примірники, та й ті потрапили до спеціальних фондів.

Щоправда, окремі розділи «Відродження нації» були включені до збірника під красномовною назвою «Революция на Украине по мемуарам белых» (М.–Л., 1930, – С. 227–358). І хоч укладачі старанно вилучили з тексту практично всю критику В. Винниченком Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України на чолі з Г. Пятаковим (а до збірки було залучено матеріал доби Директорії під назвою «Из истории украинской революции»), мало хто міг познайомитися і з цими невеличкими шматками Винниченкового твору. Збірник теж невдовзі потрапив до спеціальних сховищ бібліотек.

Ті, хто одержував допуск до спецфондів і міг ознайомитися з тритомником В. Винниченка, як правило, чимало бентежилися. Адже автор здебільшого займав об'єктивні позиції, не лише критикував більшовиків, радянську владу (нерідко – очевидно – справедливо), а ще більшою мірою викривав політику, поведінку керівництва Української революції, доводив, що остання, по суті, закономірно зазнала поразки, а більшовики закріпили свою владу в Україні зовсім не випадково, не тільки завдяки зовнішньому чиннику, а значним чином через підтримку лозунгів і позицій Комуністичної партії, радянської влади, чималою частиною населення України. Однак абсолютне заперечення офіційною історіографією феномена Української національно-демократичної революції, кваліфікація його буржуазно-націоналістичною контрреволюцією відкидала будь-яке історіографічне значення книги В. Винниченка, автоматичне зарахування її до ідейно небезпечних, шкідливих ворожих творів. Щоправда це не перешкоджало використовувати у пропагандистських матеріалах досить широку кількість витягів з «Відродження нації», які, так би мовити, самоспростовували «ідеологію й практику українського буржуазного націоналізму», натомість підтверджували переваги, правоту теорії й політики більшовиків.

В емігрантській і діаспорній літературі, присвяченій подіям 1917–1920 років в Україні, «Відродження нації» використовувалося досить часто, практично неодмінно. Проте ставлення до книги було дуже непростим. Її пізнавально-наукове значення, як правило, зовсім не враховувалося. Увага концертувалася здебільшого на тому, що книга – втілення поглядів колишнього «комунізуючого» українського соціал-демо-

крата, чи не найбільше винного за невикористані історичні шанси революційної доби й за наступний розкол української політичної еміграції. Тобто тритомнику відводила-ся лише роль чинника ідеологічної боротьби, міжфракційних емігрантських чвар.

Чи не єдиною публікацією, в якій було зроблено першу, й слід відразу сказати – дещо своєрідну спробу оцінити історіографічну вартість Винниченкового твору, була стаття талановитого історика Івана Лисяка-Рудницького «Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань», вперше опублікована в журналі «Сучасність» у 1980 році³¹.

Проте І. Лисяк-Рудницький не вважає, що «писання Винниченка мають самостійну науково-теоретичну вартість», особливо у порівнянні зі спадщиною М. Драгоманова і В. Липинського. Їх значення він вбачає лише в тому, що вони віддзеркалюють світогляд В. Винниченка і є важливим джерелом для вивчення його інтелектуальної біографії»³². «Відродження нації» І. Лисяк-Рудницький кваліфікує як «широкий історично-мемуарний трактат, чи пак памфлет», присвячений інтерпретації українських визвольних змагань та ролі в них В. Винниченка.

«Можна лише дивуватися енергії людини, яка на гарячих слідах подій поспішила відразу закріпити для себе самої й інших досвід щойно пережитого та вивести з цього певні програмові висновки, – пише автор статті. – Коли Винниченко працював над «Відродженням нації», українська революція ще тривала, а він не вважав своєї активної політичної ролі в ній за скінчену. Він хотів не тільки дати апологію своєї революційної й державницької діяльності за минулих півтретя року, але рівночасно теж готував ґрунт для чергової політичної акції: свого повороту на Україну під радянською владою та своєї власної майбутньої співпраці з цією владою. Ці розрахунки напевне вплинули на багато формулювань у «Відродженні нації». Проте, було б помилкою Винниченкову концепцію історії української революції зводити до таких опортуністичних мотивів. Хоч він згодом пройшов світоглядову еволюцію, але його розуміння української революції залишилося незмінним. Основні тези «Відродження нації» повторені в публіцистичних писаннях Винниченка з останніх років його життя»³³.

Як видно, І. Лисяк-Рудницький не втримався від спокуси поширеної версії про мотивацію появи Винниченкового твору і прагматичність його, хоча водночас і серйозно застеріг щодо некон'юнктурної принципової позиції В. Винниченка у трактуванні Української революції упродовж всього наступного життя.

Сутнісне бачення Володимиром Кириловичем відтворюваної доби історик убрав в досить лапідарну й чітку формулу: «Винниченко бачив історичну спрямованість української революції у змаганні селянсько-робітничих мас до «всебічного визволення». А головна трагедія Української революції, на його думку, полягала в тому, що «Центральній Раді не вистачило ні розуміння моменту, ні одностайності, ні рішучості стати в авангарді оцих самих мас, виступити виразницею їхніх не тільки національних, але й соціально-економічних інтересів». Через цю однобічність Центральної Ради, занедбання нею соціального моменту, українські маси не дали їй у рішальну хвилину своєї підтримки. Подібні помилки, каже Винниченко, зробила теж і Директорія»³⁴.

І. Лисяк-Рудницький піддає критиці як світоглядні життєві засади видатного українського діяча – концепцію «всебічного визволення» (соціального, національного, політичного, морального), так і націонал-комуністичну платформу, на основі якої написано «Відродження нації».

Історик звинувачує В. Винниченка у соціальному «утопізмі», який не лише мав негативне значення в практичній політиці, а й не дозволяв вірно оцінити смисл, характер, перспективи революційної боротьби в 1917–1920 роках. «Утопійний характер Винниченкової соціально-економічної концепції проявився, між іншим, в спрощеному егалітаризмі, – зауважує І. Лисяк-Рудницький. – Його розум відмовлявся сприйняти просту істину, що «пани й буржуї» не тільки «розкошують», але теж виконують певні потрібні суспільні функції. Раптово усунути їх, не забезпечивши відповідної заміни (наприклад, у формі добре вишколеної управлінської еліти, якої в той час просто не було) означало кинути країну в хаос. У кожному разі, якщо Україна не мала залишитися в стані аморфної етнічної маси, але мала стати новочасною нацією і державою, вона мусіла розвинути диференційовану суспільну структуру, спроможну виконувати всі складні функції, що невід’ємні від існування нації й держави. Біда була не в тому, що Винниченко турбувався за долю робітництва та декласованого, спролетаризованого прошарку селянства. Але орієнтуючися виключно на ці класи, некритично ідентифікуючи себе з їхніми жалями та гнівом, він відштовхував від участі в українському будівництві заможні й освічені верстви населення, включно з т. зв. сільською буржуазією, «контрреволюційною куркульською стихією», – отже, якраз ті елементи, що могли послужити найнадійнішим фундаментом держави. Зрештою, ці помилкові погляди поділяла більшою чи меншою мірою вся наддніпрянська соціалістична «революційна демократія»³⁵.

Подібного роду міркування не належать до оригінальних. Вони перегукуються з точкою зору Д. Дорошенка, втіленою в його «Історії України. 1917–1923 рр», інших концепціях ліберального спрямування.

Автору «Відродження нації» також робиться закид за «двоїсте» ставлення до більшовизму, за віру «в історично прогресивний, соціалістичний характер Жовтневої революції як такої, що відповідала соціальним інтересам трудящих мас»³⁶.

Вірно замітивши, що В. Винниченко не погоджувався з радянською владою лише в національній політиці, І. Лисяк-Рудницький стверджував – видатний український діяч «шукав синтези двох революцій: української національної й комуністичної. В цьому полягала суть його політичної концепції. Пишучи своє «Відродження нації», він намагався переконати інших і передусім, мабуть, самого себе, що така синтеза не тільки бажана, але й історично конечна»³⁷.

Правда історик висловлює здогад, що в глибині душі В. Винниченко й сам сумнівався у здійсненні такої синтези, однак переконливою його аргументацію (посилання на художній твір) навряд чи можна визнати.

Одним з основних недоліків світобачення Володимира Винниченка, його «доктринерських наївностей» – критик вважає брак систематичної освіти автора «Відродження нації» взагалі, серйозної марксистської підготовки, зокрема. «...Його розуміння марксистської теорії не підноситься понад рівень популярних брошур»³⁸ – жорстко

резюмує І. Лисяк-Рудницький. І цьому, звичайно, не можна щось істотне заперечити. Однак, гадається, не варто й поспішати у всьому згоджуватися з І. Лисяком-Рудницьким, тим більше абсолютувати як останній, так і сформульовані вище інші висновки.

Адже підходити як до особистості В. Винниченка, так і до його творчості, в тому числі й науково-публіцистичної, зі звичними мірками не можна. Природні обдарування давали Володимиру Кириловичу багато переваг над колегами-політиками. Вони ж дозволяли йому глибше, масштабніше, об'єктивніше відтворювати суспільні картини, коли він брався за перо як історик.

Проникливий історик І. Лисяк-Рудницький називає В. Винниченка «ренесансовою людиною». А підставою для цього слугує всебічність («всесторонність») великого українця³⁹. Це так. Однак, гадається, є чимало мотивів говорити і про «ренесансний» рівень, про «ренесансну» якість Винниченкової творчості. Як шедеври митців епохи Відродження в чомусь неповторні, в чомусь недосяжні й такі, що викликають незмінний подив і захоплення, так і тритомник «Відродження нації» не втрачає своєї привабливості, притягальності, вражає своєю «свіжістю», актуальним звучанням.

Винниченків твір про досвід Української революції, про національне відродження українства має справді неминуче історіографічне значення, час від часу викликаючи особливий, підвищений інтерес. Так сталося, зокрема, і в часи горбачовської перебудови, коли радянську систему вразила небувала криза і Радянський Союз дійшов до стадії розпаду. У пошуку «вічних» національних цінностей, які за будь-яких умов здатні благотворно вплинути на світогляд нації, її моральні якості абсолютно природно було згадано і про «Відродження нації».

Рівно через сім десятиліть майже суцільних спроб дискредитації тритомника і його автора Видавництво політичної літератури України в 1990 році перевидало книгу у серії «Бібліотека репринтних видань». До відтвореного тексту 1920 року було додано коротесеньку післямову, скорше біографічну довідку про В. Винниченка, підготовлену В. Лозицьким⁴⁰. На жаль, місця для скільки-небудь предметного аналізу самого твору, чи ж хоча б оцінки його зі світоглядних, наукових позицій кінця ХХ століття не знайшлося, тоді як пояснення, можливо, примітки, застереження були б украй необхідні. Справа в тому, що книга побачила світ у час, коли закінчувалася «горбачовська доба». Ім'я В. Винниченка і його творчий спадок нерідко дуже непрофесійно, навіть спекулятивно (хто знав той спадок?!) використовували в політичній полеміці. Коли ж з'явилася можливість судити про В. Винниченка, його погляди не з чисеїсь подачі, а безпосередньо за його твором, знову виявилось майже те, що стало зрозумілим ще в далекому двадцятому році.

Дуже вже цей Винниченко був непростий, не однолінійний, неодномірний, дуже багатогранний, ґрунтовний, глибокий, а відтак і «незручний»!

На очах у громадськості сталася дивна метаморфоза: не встигнувши поставити на постамент добутого із забуття кумира з поблажливим «поплескуванням по плечу», відсунули з поля ідеологічних змагань, активно нав'язуючи масовій свідомості все той же міф: «Відродження нації» – твір не лише далекий від наукових стандартів, а ще й нещирий, спрямованість якого підкорена короточасній, вузькопрагматичній меті.

Що ж, чинити так значно легше, аніж спробувати зрозуміти хід думок одного із дійсних романтиків Української революції, дати собі нелегкий труд проникнути у сутність надзвичайно складних процесів буремної доби, розібратися у їх історичній зумовленості, мотивах поведінки і творчості Володимира Винниченка.

Фортуна, схоже, й надалі не збиралася повертатися у бік авторитетного українського діяча. В умовах державної незалежності України, яка з початку 90-х років почала рішуче рвати зі своїм соціалістичним минулим, прихильник комуністичної ідеології і федералістських орієнтацій знову потрапив у несприятливу для себе, для сприйняття свого творчого спадку полосу. Правилом «хорошого тону» для істориків і політиків стало начебто мимохідь (однак, обов'язково) згадати у будь-якій публікації, чи дисертації, присвяченій революційній добі (а їх у 90-ті роки захищено десятки), що серед хибних концептуальних підходів до аналізу подій 1917–1920 років досить прикметною є праця В. Винниченка «Відродження нації».

Спроба зламати заокостенілий стереотип⁴¹, з одного боку, начебто, позитивно зустрінута фахівцями⁴², а з іншого – продовжує залишатися більше винятком, точкою зору, цілком допустимою в умовах політичного плюралізму – і не більше того.

Гадається, що інтереси розвитку історичного дослідження, внутрішня логіка розвитку науки, живання ідеологічних нашарувань, подолання кон'юнктурних підходів неминуче приведуть до істотного коригування поглядів на Винниченків фундаментальний труд. І добре було б, щоб сталося це якомога швидше, без штучних зволікань і затримок. Благотворний науковий ефект – безсумнівний.

¹ *Винниченко В.* Щоденник. Т. 1. – С. 392.

² Там само.

³ Там само. – С. 396.

⁴ Там само. – С. 397.

⁵ Там само. – С. 403.

⁶ Там само. – С. 403–404.

⁷ *Винниченко В.* Відродження нації. Ч. III. – С. 477.

⁸ Там само. – С. 478.

⁹ *Винниченко В.* Щоденник. Т. 1. – С. 411.

¹⁰ *Винниченко В.* Відродження нації. Ч. I. – С. 9.

¹¹ Там само. – С. 10.

¹² Там само. – С. 11.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 12.

¹⁶ Там само. – С. 32–33.

¹⁷ Там само. – С. 35.

¹⁸ Там само. – С. 38–39.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С. 39–40.

²¹ Там само. – С. 41.

²² Там само. – С. 42–43.

²³ *Винниченко В.* Відродження нації. Ч. III. – С. 497–498.

- ²⁴ Там само. – С. 499.
- ²⁵ Там само. – С. 500.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. – С. 497.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 4, 6 зв., 7 зв., 9 зв., 10, 10 зв.
- ²⁹ Там само. – Арк. 4.
- ³⁰ Там само. – Арк. 6 зв., 9 зв. – 10.
- ³¹ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 95–112, 504–505.
- ³² Там само. – С. 96.
- ³³ Там само. – С. 96–97.
- ³⁴ Там само. – С. 97.
- ³⁵ Там само. – С. 100.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само. – С. 101.
- ³⁸ Там само. – С. 106.
- ³⁹ Там само. – С. 95.
- ⁴⁰ *Винниченко В.* Відродження нації. Ч. III. – С. 536–542.
- ⁴¹ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – 416 с.; *Його ж.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1992. – 508 с.
- ⁴² Див.: рецензії В.Г. Сарбея і Б.І. Андрусишина на названі вище монографії В.Ф. Солдатенка в Українському історичному журналі (1998. – № 3. – С. 145–149; 2000. – № 3. – С. 137–143); *Калінець Ю.* Українська революція як складний феномен // Віче. – 1998. – № 10. – С. 157–159; *Його ж.* Феномен української революції // Там само. – 1999. – № 6. – С. 156–159.

Висновки

Порівнювати діяльність двох політиків, що в другій половині 1919 р. опинилися у зовсім різних ситуаціях, докладали зусиль для розв'язання дуже відмінних завдань, як, втім, і в попередні півроку, надто непросто. Адже єдиний конструктивний і кінцевий критерій, який може бути застосованим – з'ясування того, наскільки кожен з них прислужився справі революції, рідному народу, використати справді складно.

С. Петлюра очолював Українську Народну Республіку. В його руках зосередилися найважливіші важелі впливу на державотворення та збройний захист республіки – він був головою Директорії і Головним Отаманом. Ситуація ж для УНР виявилася надскладною. Її лапідарна характеристика – «в чотирикутнику смерті» – якнайточніше передає її сутність і трагізм. Екстремальні обставини вимагали від будь-якої особистості, яка прибрала до своїх рук ключові державні функції, вияву особливих якостей, великого таланту.

Підняти маси на збройний захист національних здобутків могла, насамперед, мобілізуюча програма перетворень в інтересах народу. Ніякої програми дій С. Петлюра не запропонував.

Система трудових рад, при всіх своїх вадах, принаймні, була політичною платформою, визнаною всіма провідними партіями, затвердженою Трудовим конгресом, співзвучною народним сподіванням. Спродукований режим отаманщини не дав мож-

ливості скільки-небудь масштабно приступити до реалізації трудового принципу, завів суспільство у безвихідь.

Позбавлений підтримки народу, який тільки й міг поповнювати лави борців за національну державність, за соціальний і національний прогрес, С. Петлюра змушений був опиратися у воєнній політиці передусім на потенціал Української галицької армії. А остання опинилася в Наддніпрянській Україні й змушена була деякий час коритися Головному Отаману не з доброго життя, не з власної волі. Вимушена залишити територію ЗОУНР, військова формація просто шукала шляхів до самозбереження, фізичного виживання. Для її керівництва були малозрозумілими, а то й чужими інтереси та поривання «східняків». Регіоналістські настрої незмінно брали гору над стратегічними завданнями нації. До того ж, С. Петлюра не зміг налагодити дійового діалогу з лідером ЗОУНР Є. Петрушевичем, його оточенням, дедалі звертав свої погляди до непримиренного ворога «західняків» – поляків.

Усе це, зрештою, зумовило любарську катастрофу. УНР втратила свою територію, своїх вояків. А два чільні лідери Директорії – С. Петлюра і Є. Петрушевич – змушені були шукати притулку поза межами України, відповідно – у Варшаві та Відні. Було зведено нанівець соборницький процес, якого прагнуло українство впродовж століть.

В. Винниченко не тримав зброї в руках, не захищав УНР від ворогів. Він взагалі був далеко від Батьківщини. Та назвати його позицію байдужою щодо долі України, її народу не можна. Не в змозі відірватися від політики, палкий патріот і відповідальна особистість знаходить чи не єдиний спосіб бути корисним справі національного відродження. Він здійснює принциповий, предметний аналіз досвіду Української революції в надії, що одержані висновки будуть використані в боротьбі за майбутню національної держави.

Проведена глибоким мислителем і безпосереднім учасником подій робота виявилася дуже цікавою й спонукала до пошуків такої платформи національно-визвольної боротьби, яка б якнайбільше відповідала народному інтересу, торжеству української ідеї.

На жаль історія вже не залишала часу на те, щоб плідними висновками і мудрими настановами могли скористатися політичні сили, від позиції яких залежала подальша доля України.

Звичайно, можна поставити питання й так (і його дійсно неодноразово ставили) – як можна порівняти звитяжні зусилля С. Петлюри з «паперовими екзерсисами» В. Винниченка? Перший весь час на фронтах ризикував життям у боротьбі з ворогами, а інший тимчасом шукав ідеологічних шляхів замирення з найпідступнішим і найгрізнішим із них – з більшовиками. Однак у такому підході проглядає очевидна формальна поверховість.

Намагаючись поглибити міркування, неодмінно доведеться шукати відповідь на питання, наскільки історично виправданим було продовжувати проливати кров, безрозсудно прирікати народ на нові численні жертви в ім'я вузькокорпоративних інтересів Головного Отамана та його корисливих спільників? Адже боротьба за революційні ідеали незворотно трансформувалася у ристалища за особисту владу.

То ж чи не слід у справді дещо абстрактному порівнянні надати перевагу особистості, яка могла би без особливих проблем забезпечити собі сите, спокійне існування, експлуатуючи свої непересічні таланти, однак думала не стільки про себе і власний добробут, скільки про народ, про його біди й нагальні потреби, шукала шляхів досягнення величних революційних, національних ідеалів? Відповідь, безперечно, цілком ясна й однозначна.

Досвід довів: на історичну роль провідників національно-визвольної революції українство висунуло двох різномасштабних лідерів. Один з них на перше місце ставив проблему особистої влади, інший більше відмовлявся від неї в ім'я торжества високої національної мети, підкоряв власний інтерес потребі й перспективі відродження, розвою рідного народу.

VII. НА РІЗНИХ ПОЛЮСАХ ПОЛІТИКИ

Новий, 1920 рік Володимир Винниченко і Симон Петлюра зустрічали поза межами України. Перший – в Австрії, другий – у Польщі.

Обидва ще не змирилися з думкою, що кінець життя доведеться провести на еміграції. Обидва рвалися в Україну. Обидва відчували, мали внутрішні переконання, що можуть іще прислужитися рідному народу, справі національного відродження. Обидва виношували, подумки вибудовували плани впливу на ситуацію в Україні.

Та висхідні позиції, базові уяви про суспільну перспективу виявилися діаметрально протилежними. Вони мріяли про дві зовсім різні України, готувалися до надто відмінного персонального внеску в подальший історичний поступ України.

В. Винниченко завершував працю над «Відродженням нації» й думав над тим, як спродуковані ним теоретичні надбання донести до учасників політичного процесу в Україні, як самому вийти на поле практичного застосування виношених ідей, планів, стратегії суспільного поступу, котрі б обернулися позитивними зрушеннями, бажаними для всієї нації результатами.

Болісно переживаючи поразку, С. Петлюра непогамовно прагнув реваншу. І передусім, та й, мабуть, понад усе, його турбувало, де знайти ті сили, які повернули б йому особисту владу бодай над якоюсь частиною України. Ні конструктивної програми державотворення, ні проектів соціальних перетворень не передбачалося. Принаймні, вони не були публічно запропоновані суспільству. Весь смисл розрахунків і комбінацій підпорядковувався одній меті – знищити ненависну радянську владу, котра кваліфікувалася як абсолютно чужа природі української нації й була силоміць насаджена в Україні лише силою російських багнетів. Ті ж, хто в Україні сприяв її зміцненню, оцінювались ніяк не інакше, як підлі зрадники національної справи, як агенти більшовицького імперіалізму, посібники іноземних поневолювачів українства.

Знищити владу супротивника можна було лише збройними зусиллями, лише військово, в якій можливі як перемоги, так і поразки. А що таке воєнні перемоги й поразки? Це ж загибель тисяч, десятків тисяч не лише суперників, ворогів, а й прибічників, соратників, друзів. І багато, дуже багато – цілі ріки і моря крові. Причому нерідко і немало випадкової, безневинної. І, значить – невідворотні прокльони, жадоба помсти тим, хто відігравав керівну роль у громадянській війні. Мабуть нікому з подібних особистостей ніколи ще не вдавалося уникнути такої незаздрісної долі навіть після припинення військових дій. З плином часу, вчорашні герої неодноразово перетворювались у громадській свідомості (можливо і не всього, але, як правило, досить значного відсотка населення) на злочинців і – навпаки.

І якими б переконливими не були заклики до загального замирення, генна пам'ять, емоційна реакція завжди приводять до того чи іншого розумового і чуттєвого збудження кожну людину, що намагається розібратися у перебігові подій громадянських війн, і віднайти (так вже, мабуть, влаштована людина) винуватців. Чи усвідомлював це Голова Директорії, Головний Отаман?

Можна допустити, що не міг не усвідомлювати або, можливо, інстинктивно не вгадувати, розмірковуючи над своїми планами повернення на Батьківщину. Але він відкидав сумніви й нестримно прагнув боротьби.

І В. Винниченко, і С. Петлюра в 1920 р. побували в Україні. Востаннє, і надто по-різному.

1. В польських лещатах

Перебування С. Петлюри у Варшаві, куди він прибув 7 грудня 1919 р. і вже 9 грудня зустрівся з Ю. Пілсудським, комфортним назвати важко. У повітрі буквально носилась ворожнеча поляків до українців, які «посміли» зайти «так далеко», що спробували заснувати державність на землях Східної Галичини й Західної Волині – «на віковичних польських теренах». То ж їх показово провчали.

О. Доценко, колишній ад'ютант С. Петлюри, у праці «Літопис Української Революції» наводить численні факти про польський терор на українських землях у грудні 1919 р. – січні 1920 р. та й пізніше. У коментарях майже в кожній фразі не обходиться без термінів – «лютування поляків», «грабежі», «жорстокість», «знуцання», «здирства і насильства польські», «польська воєнна вакханалія» тощо¹.

І. Мазепа також ділиться численними враженнями, суть яких зводиться до формули: «поляки поводитися на наших землях, як окупанти»². Він, зокрема, наводить зміст інформації, одержаної від Головноуповноваженого уряду УНР І. Огієнка, про становище в Кам'янецькому районі: «Поляки забирали й вивозили в Польщу все: хліб, цукор, різне військове майно, шкіру, рештки мануфактури та інших товарів. Навіть телефони повітового земства зруйновано і всі апарати вивезено. Ціни на все піднялися страшні. Одночасно поляки взяли всю адміністрацію в свої руки. Почалися організовані реквізиції, арешти, труси. В місті знищено всі українські національні ознаки, знято український прапор, українські вивіски наказано перемалювати на польські. Нарешті польський місцевий комендант Оцеткевич дійшов до того, що в своїй відозві оповістив Кам'янець і цілий Кам'янецький повіт прилученими до Польщі.

Оповідуючи мені про все це, Огієнко казав, що він сам і представники нашого уряду в Варшаві уживають всіх заходів для усунення цих польських «порядків», але покищо наслідків не видно. Наших розпоряджень, казав він, ніхто не виконує, кожний польський урядовець робить по своєму»³.

Навіть С. Петлюра, перебуваючи у Польщі «в гостях», змушений був звернутися до Ю. Пілсудського з меморандумом. Лідер УНР мало не в кожному абзаці запевняв «пана Начальника Польського Панства» у пошані й любові до поляків і принизливо прохав припинити їхні свавілля, терор щодо українців⁴.

Та Голова Директорії (втім, останньої не існувало – залишився один «директор») усвідомлював, що ситуація набагато скрутніша. Поляки чинили в Західній Україні так, як хотіли, бо відчували себе там повновладними господарями, не збиралися ні на кого зважати, реагувати на будь-чий протести, заперечення, прохання. І С. Петлюра знав, що він не лише не в силах того змінити, а й має зрештою погодитися з такою

поведінкою Польщі. Причому, не лише через безсилля. Він довго до того йшов, щоб опинитися по суті заручником власної лінії поведінки.

У своєрідну ідеологічно-дипломатичну й політичну пастку С. Петлюра почав потрапляти ще з кінця 1918 р., коли йому російські офіцери-штабники нав'язали стратегію, за якою єдиним можливим союзником відроджуваної УНР може стати лише Антанта. Проте треба було бути абсолютно нетямущим функціонером, щоб з перших же контактів з антантськими колами не зрозуміти, що за порозуміння з ними доведеться платити неймовірною ціною. Зовсім нереальними були б сподівання, що Антанта відступить і від підтримки планів відродження єдиної і неподільної Росії, до реалізації яких могутньо підготувався білий рух і, водночас, відмовиться від ідеї «Великої Польщі», неодмінною складовою якої завжди рахувалася і Західна Україна.

Вибираючи «з двох зол менше», Головний Отаман психологічно з перших місяців 1919 р. був готовий до того, щоб принести у жертву Східну Галичину з її переважно українським населенням. 27 лютого він зустрівся з представниками антантської місії генерала Бертелемі, що прибули з Варшави до Ходорова на переговори щодо лінії розмежування УГА і польської армії. Французький дипломат висунув ультимативну вимогу припинити наступальні дії проти Польщі і запропонував проект перемир'я, за яким від України відривалася більша частина Галичини зі Львовом та усіма нафтоносними районами Волині. С. Петлюра визнавав, що антантські функціонери обрали сторону Польщі, що їх пропозиція «не відповідала в цілому інтересам галичан»⁵. Та це не зупиняло Головного Отамана. «Але я настоював на прийнятті її, – роз'яснював він генерал-хорунжому М. Удовиченку, – бо цим досягли б ми: а) фактичного визнання України з боку Антанти; б) отримали б можливості створити бази для підвозу амуніції з Європи і в) оперлися б фактично на Європу в нашій боротьбі з більшовиками – себто з Москвою. Галичани за допомогою Омеляновича-Павленка, який ніколи не орієнтувався в державних справах, відкинули ці умовини, хоч я їх і попереджав про корпус Галлера, що формувався у Франції. Галицька Армія потерпіла поразку»⁶.

Наведений витяг з листа С. Петлюри прикметний відразу з багатьох точок зору. Наприкінці лютого 1919 р. йшли активні переговори з представниками інтервентів в Одесі та Бірзулі і Головний Отаман недвозначно давав знати партнерам, що він і його прибічники готові на величезні поступки.

Звертає на себе увагу й «попередження» галичан «про корпус Галлера». Тут виразно проглядає «масонський почерк». Саме у цьому зв'язку В. Савченко зауважує: «Важливим моментом у стосунках із Францією Петлюра вважав своє масонство, яке, на його особисту думку, повинно було відчинити йому двері до всіх дипломатичних представництв держав Антанти й США та вивести з політичної кризи невизнану Українську республіку»⁷. Заходу обіцялося, що Україна Петлюри буде проводити активну антибільшовицьку політику й установить союзницькі відносини з Польщею – і це буде фундаментом стабільності в Східній Європі»⁸.

За твердженням публіциста, «Петлюра щиро вважав, що Україна повинна була розвиватися самостійно й навіть подати приклад першої «масонської республіки». Реалізації цієї мети підпорядковувалася Велика ложа України (7 місцевих лож, 83 гуртки, 800 «братів»), великим майстром якої з весни 1919 р. став С. Петлюра»⁹.

Однак керівні кола міжнародного масонства у Франції підтримали не петлюрівську організацію «вільних каменярів», а конкурентів – тих, хто групувався навколо його суперника – С. Моркотуна, уособлюваних ним сил в Україні, що ще восени 1918 р. стали на шлях відродження єдиної і неподільної Росії.

Відмова галичан від наполегливих пропозицій С. Петлюри, незважаючи на «попередження» «про корпус Галлера», звісно, перешкоджала здійсненню планів Головного Отамана, зривала їх. Так, прямою реакцією на ситуацію в українському таборі стала телеграма голови місії Вищої ради Паризької мирної конференції у Варшаві Ж. Нуланса в Париж. У ній, зокрема, говорилося: «Український уряд наполягає на проведенні в Одесі переговорів з представниками союзників з питань військового співробітництва та визнання України Антантою... За будь-яку ціну слід перешкодити методом тиску на угорський уряд постачанню українській стороні зброї та боєприпасів, які обмінюються на нафтові продукти за маршрутом Мокай–Стрий. Нарешті, заборона ввозу товарів в Україну до того часу, поки вона не підкориться волі Антанти, могла б бути також дійовим засобом проти України...»¹⁰.

Абсолютна непоступливість антантських місіонерів не поколивала бажання С. Петлюри досягти угоди з ними. Навпаки, вона привела до готовності йти на нові поступки, як на переговорах в Одесі, так і з польською стороною (контакти тут практично не припинялися упродовж всього 1919 р., а місії змінювали одна одну). І чим безнадійнішою виглядала перспектива допомоги УНР з боку Антанти, тим більше С. Петлюра відчував залежність від загалом єдиного можливого рятівного «польського чинника».

І, зрештою, не можна пройти ще повз один момент. Сплило трішечки більше місяця після проголошення Акта злуки 22 січня 1919 р., однак член Директорії, чий підпис стояв під Універсалом соборності, виявляє готовність не рахуватися з його сутністю. І про УГА Головний Отаман говорить без співчуття і не як про підпорядковану собі (бодай формально) формацію, а як про щось чужорідне – він попереджав про корпус Галлера, та його не послухали, ось Українська галицька армія й зазнала поразки (за сказаним мало не вчувається «Не послухали – то й маєте!»).

З кожною новою місією, які надсилав С. Петлюра до Ю. Пілсудського, а також під час таємних зустрічей з емісарами від останнього¹¹, український діяч дедалі прив'язував себе до «польської колісничі». Офіційна Варшава поводитися неприступно щодо проблеми Східної Галичини й Західної Волині. В. Курдиновський навіть уклав у травні 1919 р. договір з главою Польського уряду І. Падеревським, який обіцяв Польщі широкі територіальні уступки (кордон у Галичині мав проходити по р. Збруч)¹². Домовленості В. Курдиновського, котрий начебто перебільшив свої повноваження, були дезавуйовані урядом України. Проте вони погіршили й без того складні взаємини УНР і ЗУНР, а поляки успішно використовували текст договору на мирній конференції у Парижі, домагаючись визнання приналежності Східної Галичини до Польщі. У вересні для переговорів з польським урядом до Варшави вирушила українська делегація на чолі з міністром закордонних справ України А. Ливицьким. І хоча тодішній голова Ради Народних Міністрів І. Мазепа стверджував у своїх спогадах, що ніхто не збирався заключати договору «коштом Галичини»¹³ й не давав відповід-

них інструкцій, справа саме до цього й посувалася. А Голова Директорії й Головний Отаман лише відтягував невідворотну згоду на польські вимоги, оскільки змушений був рахуватися із потенціалом УГА. Без неї С. Петлюра давно б опинився без будь-якої надійної опори в Україні.

Тому, наприклад, як обережне зондування реакції на ймовірний крок може розглядатися заява чергового місіонера до Варшави П. Пилипчука, оприлюднена 23 серпня 1919 р. польськими газетами, про незацікавленість уряду УНР у справах Східної Галичини. Можливо, то була й провокація польських журналістів, що свідомо перевернули слова дипломата¹⁴.

Однак, не виключений і досить поширений у дипломатичній практиці ефект «випробувальної кулі» (з відпрацьованими наперед наступними атрибутами публічних спростувань, відкликанням посланців тощо).

Саме в серпні 1919 р., напередодні делегування місії П. Пилипчука до Варшави С. Петлюра вперше особисто звернувся з листом до Ю. Пілсудського, в якому наголошував, що «стає очевидною конечність певного порозуміння між польським та українським командуванням для дальшої боротьби...»¹⁵.

Варто звернути увагу на те, що писалося це в момент істотного напруження стосунків у соборному таборі, маневрів керівництва Української галицької армії, спрямованих на пошук шляхів порозуміння з денікінцями. Природно, ці мотиви набули ще більшої гостроти на жовтень 1919 р., коли до Польщі було споряджено надзвичайну дипломатичну місію на чолі з міністром закордонних справ А. Лівичким. Крім нього, до складу місії ввійшло ще 4 наддніпрянці – Л. Михайлів, П. Понятенко, Б. Ржепецький, П. Мшанецький і 3 галичанина – С. Вітвицький, А. Горбачевський, М. Новаківський.

З перших же зустрічей польська сторона зайняла неприступну позицію щодо Східної Галичини, Холмщини й Підляшшя, перетворивши це питання на висхідне і ключове в переговорах¹⁶.

Безперечно, С. Петлюру інформували про ультимативну, що межувала з неприкритим шантажем, поведінку поляків (А. Лівичкий регулярно надсилав Голові Директорії листи). За цих обставин достатньо промовистими виглядають його слова з листа до А. Лівичкого від 11 листопада: «Ми напружуємо всі сили, але чи вистачить їх, я не певен. 5000 пар чобіт і шинелей, 5000 рушниць з набоями нас могли би врятувати! – в цей час полагодження наших стосунків з Польщею могло би нас врятувати – дати нам базу деяку, зносини з світом і перспективи. Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш: може б мали більш сприяючі для нас обставини для заключення договору з Польщею»¹⁷.

У цьому листі, як і в попередньому – від 30 жовтня 1919 р.¹⁸, С. Петлюра вимагає прискорення досягнення домовленостей з Варшавою. Хіба що до старих додалися нові мотивації. Голова Директорії повідомляє А. Лівичкого про заключення угоди командування УГА з А. Денікіним. У цьому світлі значно зрозуміліше й визначеніше виглядають слова жалю з приводу того, що інтенсивних переговорів з поляками не велося раніше. А емоційні фрази про порятунок виглядають як пряма директива на згоду з польськими вимогами. Адже весь попередній досвід спілкування з польськи-

ми партнерами свідчив, що зі своїх позицій вони не зійдуть ні за яких обставин. То ж, якщо мова зайшла про те, що треба рятуватись (зі знаками оклику), ясно – вже не до обстоювання вимог, не до турбот про «збереження обличчя» тощо.

15 листопада 1919 р. (на той час перехід УГА в денікінський табір став незворотним, доконаним фактом) на спільному засіданні Директорії й уряду було зроблено ще один рішучий крок назустріч Польщі. Якщо вірити С. Литвину (в новітньому виданні збірника документів про діяльність Директорії й уряду відповідного документа чомусь немає), було ухвалено: 1) визнати необхідним дати згоду на встановленні лінії кордону між УНР та РПП по лінії Бертелемі через територію Галичини і по річці Стир. Зазначений кордон є той максимум, на який може піти уряд; 2) щодо поставленої вимоги негайного принципового визнання урядом в аграрній справі принципу власності, то визнали можливим лише заявити, що остаточне рішення принципових засад, на яких має бути проведено аграрну реформу, належить лише Парламенту¹⁹.

Отже, С. Петлюра і його оточення остаточно прийшли до необхідності прийняття польських вимог (лінія Бертелемі – «максимум») як основи для розбудови дальших стосунків між двома державами. Єдиною «прикрістю» залишалася суспільна думка українства, яка з тривогою і неприхильністю сприймала повідомлення про запопадливі пошуки порозуміння з поляками, про сутність угод, які з ними підписувались українськими представниками.

Етапною, разом із тим такою, що спричинила безліч запитань, стала декларація від 2 грудня 1919 р., яку подала місія А. Лівницького польському уряду. ЦК УСДРП навіть присвятив з'ясуванню її сутності окреме засідання 29 січня 1920 р., й А. Лівницькому довелося вислухати чимало критичних закидів, на частину яких він не зміг дати задовільних відповідей. Суть декларації полягала, за М. Шаповалом, у цілій низці пунктів:

«а) межі УНР встановлюються по Дністру, Збручу і через Волинь,

б) УНР зобов'язується предоставити у себе права полякам, які поляки для українців установлять у Польщі,

в) остаточне вирішення земельної справи на Україні належатиметься Укр. Установчому Парляментові, а до того часу юридичне положення польських поміщиків на Україні регулюється на підставі осібного погодження між укр. і польським Урядами,

г) УНР бажає нав'язати якнайтісніші економічно-торговельні стосунки з Польщею на підставі взаємності.

Від Польщі ж уряд УНР жадає:

а) Признання УНР незалежною і самостійною, підтримки укр. справи перед іншими державами та заключення передовсім договорів і конвенцій торговельного, військового та консульського характеру,

б) для утворення доброї атмосфери у відносинах – вимагає негайного вирішення долі тих українців, які з політичних причин конфіновані, інтерновані або арештовані Польщею,

в) допомоги УНР в боротьбі з ворогами – зброєю, амуніцією і т. и.,

г) перепускати через Польщу на Україну українських полонених, грошові знаки, військове знаряддя, одіж і т. и.»²⁰.

Те, про що стало відомо українським політичним і військовим діячам, викликало не лише запитання, але й відверте невдоволення.

Між тим, на декларацію української місії було одержано відповідь польської сторони: «Представлені жадання будуть сповнені. Вже тепер завдяки добрій волі Панів зможемо перейти до цілком щирої співпраці. Те, що Пани вчинили, буде міродайним не лише для обох зацікавлених народів, але і для закордону»²¹.

Відомий і зміст (основні тези) листа А. Лівницького до С. Петлюри від 2 грудня 1919 р.: «Посилаємо копію декларації, яку підписали з жалем і болем; перед цим я скликав нараду з 30 осіб, яка одногосно висловила за підписання декларації; на нараді були і представники буржуазних партій; скликав я їх для того, щоб в майбутньому українська буржуазія не обвинувачувала сучасного правительства в «зраді». Бачився з Пілсудським, який згоден на розташування нашого війська в районі Шепетівка–Полонне. Згоден на формування пів-офіційним способом; рекомендує, щоб це було доручено особі не нижче підполковника генштабу. Я назвав Юнакова, Сальського, Петрова. Йому найбільш сподобалась кандидатура Сальського. Поляки дізналися про повноваження Макаренка і це їм не подобається. Вони категорично висловились за те, щоб вся повнота Верховної Влади належала тільки Вам. У Кам'янці все гаразд. Адміністрація вся наша, з поляками установили якнайкращі відносини. Я глибоко певен, що ніколи у нас не було ліпших перспектив, як зараз, і т. и.»²².

Підсумовуючи значення всіх відомих йому документів, М. Шаповал констатує: керівники УНР були надто непоступливі, коли чогось вимагали українські маси, але дуже легко йшли на поступки польській шляхті. Вони «не турбувались, що скаже українське селянство і робітництво, але запобігливо втягали в свою аферу представників укр. буржуазії, щоб вона їх колись не обвинувачувала за «зраду». Дрібна буржуазія легко уступає великій, але безоглядно непримирима до трудових мас»²³.

На адресу С. Петлюри й А. Лівницького, що діяв від імені Голови Директорії, посипалися докори, висловлювалися критичні зауваги навіть у провідних колах українства. Так, на засіданні ЦК УСДРП в Кам'янці-Подільському 29 січня 1920 р. (за участі І. Мазепи, А. Лівницького, М. Шадлуна, І. Романченка) І. Мазепа поставив питання: «Як могло статися, що наша місія подала польському урядові декларацію, яка рішуче суперечить директивам нашого уряду?»²⁴.

А. Лівницький виправдовувався: «Мені довелося пережити багато неприємного в зв'язку з підписанням декларації 2 грудня. Я був примушений подати цю декларацію з огляду на вимогу поляків, але зробив це в порозумінні з представниками українського громадянства, яких я мав змогу бачити в Варшаві та у Галичині.

Наша місія зробила все для захисту інтересів України. Вже на першому польсько-українському засіданні (28 жовтня) наші представники оголосили декларацію, в якій стали на ґрунт етнографічного принципу щодо кордонів України. В аграрній справі остаточне рішення залишилось майбутньому українському парламенту. Рівночасно наші представники ставили питання про конечність признання Польщею самостійності України та про зміну режиму на окупованих поляками українських землях»²⁵. Поляки відкинули цю декларацію як таку, що не відповідала польським домаганням. Їх делегація вимагала, щоб в декларації було зазначено про державні кордони

між Україною і Польщею, про негайне упорядкування земельної справи (для забезпечення інтересів польських землевласників на Правобережжі) і про забезпечення культурно-національних прав польської людности на Україні. Підкреслювалось, що Східна Галичина повинна належати до Польщі.

Після листопадової катастрофи українського фронту поляки почали ультимативно вимагати врахування їх умов, інакше взагалі загрожували припинити всі контакти з місією УНР.

«В цих умовах наша місія вирішила переглянути попередній текст своєї декларації, – пояснював А. Лівичський. – Ми вважали, що не можемо доводити до розриву з поляками, бо наша армія навіть не мала б тоді куди відступати. Після довгих нарад, в яких галицькі представники залишилися при окремій думці і врешті подали заяву про свій вихід із місії, був виготовлений новий проект декларації, в якому взято на увагу домагання польської делегації.

Ясна річ, що цей проект перевищував уповноваження нашого уряду»²⁶. Тому А. Лівичський негайно виїхав до уряду за новими директивами. Але по дорозі в Тернополі довідався, що уряд вже виїхав із Старокостянтинова в невідомому напрямі на схід. Тоді, повертаючись назад до Варшави, він вирішив порадитися з членами Директорії Ф. Швецем і А. Макаренком у Львові. Обидва, разом із В. Старосольським і М. Ковалевським, висловились за те, щоб негайно подати декларацію зазначеного змісту. В Тернополі за те ж висловились представники есерів А. Степаненко, В. Кедровський і П. Христюк.

У Варшаві А. Лівичський провів нараду для обговорення проекту декларації. В ній взяли участь міністр земельних справ М. Ковалевський (с.-р.), товариш міністра внутрішніх справ П. Христюк (с.-р.), товариш міністра закордонних справ В. Старосольський (галицький с.-д.), О. Ковалевський (нар.-республ.), С. Русова (с.-ф.), Л. Старицька-Черняхівська (с.-ф.), С. Шемет (хліб.-дем.), Б. Гомзин (хліб.-дем.), Ю. Коллард (сам.-соц.). Майже всі учасники наради, з огляду на критичну ситуацію, висловились за негайне підписання декларації.

Того ж дня А. Лівичський і подав польському уряду українську декларацію згаданого вище змісту.

«Звичайно, уряд може не апробувати декларації 2 грудня, – заключав український дипломат. – Тоді мусимо рахуватися з неминучістю ліквідації нашої дальшої боротьби. Бо без опертя на сусідню державу ми не зможемо відновити свого державного життя. Коли галичани порозумілися з Денікіним коштом Наддніпрянської України, то нам в цій ситуації, що утворилася після листопадової катастрофи, нічого не залишається, як пробувати знайти шлях для продовження своєї боротьби хоч би в межах Наддніпрянської України»²⁷.

Не треба володіти навичками розшифрування «хитромудрих» дипломатичних формул, щоб зрозуміти: українська сторона погодилась на союз з поляками коштом Західної України, мотивуючи свою моральну позицію, окрім іншого, «зрадою УГА».

Роз'яснення А. Лівичського не вповні задовольнили учасників наради і від їх імені Голова Ради народних міністрів констатував: «Коли я їхав до Кам'янець, мені й на думку не спадало, що ми вже стоїмо перед фактом підписання декларації 2 грудня.

Всі ми жили там, в запіллі ворога, зовсім іншими думками та перспективами. Нам здавалося, що в першу чергу треба об'єднати та реорганізувати наші розпорошені сьогодні військові сили. Тоді ми могли б вже в ближчому часі відновити свою боротьбу організованим фронтом. Тому факт підписання декларації 2 грудня мене дуже занепокоїв. Адже це новий клин в наші взаємовідносини з Галицькою армією. Ми там працюємо весь час в напрямі об'єднання обох армій. Тепер над цією справою, очевидно, треба поставити хреста. Та й по суті я не поділяю оптимізму Лівницького щодо тих користей, які нам може дати союз з Польщею. Мені здається, що поведінка поляків на окупованих ними українських землях не віщує нам нічого доброго.

Я констатую, що декларація подана без згоди уряду. Але зараз не в наших інтересах доводити до формального розриву з Польщею. Треба лише бути на сторожі, щоб поляки, використовуючи наш тяжкий стан, не посунули взагалі на Україну. Ні в якому разі ми не можемо допустити, щоб на Україну прийшли нові чужоземні сили. Це знову відвернуло б від нас народні маси. Найбільш непопулярним на Україні є гасло інтервенції. Тому краще переживемо на Україні якийсь довший час стан анархії, але будемо продовжувати боротьбу власними силами. Треба вимагати від поляків негайного визнання Української Народньої Республіки припинення руху їхнього війська на схід»²⁸.

Сам Голова Ради народних міністрів відправився шукати рештки армії УНР, що під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка в грудні 1919 р. (після від'їзду С. Петлюри до Варшави) відправились у зимовий рейд по тилах денікінських і радянських військ.

Однак договірний механізм було вже заведено. Він рухав справу до логічного завершення, і на його процес українська сторона впливу майже не мала. С. Петлюра, його оточення здавали позицію за позицією й згоджувалися на нові й нові вимоги поляків. Однак іншого виходу вони просто не бачили.

З початку березня 1920 р. переговори, що тривали у Варшаві з грудня 1919 р., значно поживішали, хоча загалом виявилися надзвичайно складними й виснажливими. Українці, зокрема, певний час не хотіли погодитися на вимоги Варшави встановити польський контроль над українською армією і залізницями та призначити поляків на посади заступників міністрів усіх українських міністерств. Проте слабкість, по суті – безнадійність становища С. Петлюри на переговорах зумовили нові поступки української сторони, якій Ю. Пілсудський відвів неприємну роль молодшого партнера.

Здійснені українською дипломатією кроки (численні контакти, переговори) торували шлях до укладення широкомасштабної угоди, підсумкового документу, що ввійшов в історію під назвою Варшавського договору. В концентрованому вигляді заключна фаза підготовки важливого акта віддзеркалюється у виступі А. Лівницького на нараді ЦК УСДРП у Вінниці 18 травня 1920 р.: «Я мусів підписати договір 22 квітня, хоч не мав на це дозволу ні ради міністрів, ні нашої партії. Бо коли я приїхав за остаточними директивами в Камянець, то там не було більшості Ц. К. соц.-дем. партії, ні кабінету міністрів. А тут поляки вимагали – негайно дати їм відповідь на їхній проект договору. Тоді я рішив звернутися до Української Національної Ради в Камянці,

що останній місяць стала набувати все більшого авторитету. Національна Рада майже всіма своїми фракціями висловила за необхідність підписання договору.

Поляки домагалися призначення в нашому уряді трьох міністрів-поляків. Але після протестів з нашого боку вони погодились на одного міністра і одного заступника міністра. Ця справа – давня, вона виникла під час однієї моєї розмови з Пілсудським. Річ в тому, що думку про порозуміння з нами серед поляків піддержували тільки польські соціалісти (Польська Партія Соціалістична) та деякі ліві групи. А більшість союму, як напр. нац.-демократи та деякі інші партії, здебільшого правого напрямку, були проти «української авантюри». Вони бояться Самостійної України більше, ніж Східної Росії.

Раз Пілсудський при розмові зо мною висловився, що, мовляв, у нас недостача інтелігенції і тому чи не могли б ми прийняти в свій уряд двох поляків і одного російського ліберала і такою ціною зацікавити польські ширші кола справою польсько-українського порозуміння. Правда, Пілсудський на цьому не дуже настоював, але все таки довелося числитися з його побажанням.

Щодо порозуміння з поляками в земельній справі, то за поспіхом ця справа залишилась невияснена. Мабуть, тут мала значіння ще й та обставина, що призначенням Стемповського міністром земельних справ заспокоїлись певні польські кола, і Пілсудський вже якось не став вимагати підписання окремого порозуміння в земельній справі.

Щодо військової конвенції, то текст її санкціонували наші військові фахівці – Сальський, Зелінський та інші. Взагалі з огляду на тяжкий стан нашої армії було неможливо одержати від поляків якубудь допомогу без підписання військової конвенції»²⁹.

Крім того, що польське керівництво намагалося забезпечити за український рахунок власні національні інтереси, воно виступало знярядям країн Заходу, які робили все, щоб Польща стала «необхідною перепоною між російським більшовизмом – на весь час його існування – і всією Європою»³⁰. С. Петлюра при зустрічі з І. Мазепою заявив: «Наш договір з поляками підписаний при активній допомозі Франції»³¹.

Відносини між Українською Народною Республікою і Польщею після підписання квітневих угод 1920 р. І. Мазепа називає польсько-українським союзом. Такою, власне, є назва більшої частини третьої книги «Україна в огні й бурі революції». Такою є її головна ідея. Однак ставлення до Варшавського договору і його наслідків у І. Мазепи неоднозначне. Хоча доволі делікатно, він все ж прагне підійти до його оцінки і з об'єктивного боку (глухий кут, в якому опинились українські керівники на чолі з С. Петлюрою), і з суб'єктивного (конкретні кроки лідерів, того ж таки С. Петлюри, які не в усьому були бездоганними).

Уважно зважуючи всі обставини, що дуже несприятливо склалися для УНР, тогочасний голова уряду доходить висновку: «Польсько-український союз 1920 року був наслідком трагічної ситуації, що створилася на українському фронті восени 1919 року. Під впливом надзвичайно несприятливих умов нашої тодішньої боротьби галицькі провідники вважали, що тільки в союзі з тою чи іншою російською владою можна було знайти вихід для української справи. В можливість порозуміння з поляками га-

личани не вірили. Наддніпрянські провідники, навпаки, ставились з недовір'ям як до «червоної», так і до «білої» Росії, а тому після листопадової катастрофи 1919 р. стали шукати порозуміння з сусідніми державами на Заході – Польщею та Румунією. Більше того. При переговорах у Варшаві представники Наддніпрянської України пішли на великі уступки полякам, аби тільки не припиняти боротьби проти московських окупантів. Цю ситуацію поляки використали в своїх інтересах: вони продиктували представникам Наддніпрянської України договір, якого самі хотіли»³².

Психологічно були підготовлені до територіальних поступок («визнання за дорого ціну») й С. Петлюра, й А. Лівичківський³³. Обидва вважали союз з поляками тимчасовим, тактичним, антимосковським³⁴.

Серед положень підписаного договору особливу вагу мали такі:

«1. Визнаючи право України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть означені договорами У. Н. Р. з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ Посполита Польська визнає Директорію Незалежної Української Народньої Республіки на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну владу У. Н. Р.

2. Кордон між У. Н. Р. і Р. П. П. встановлюється слідуєчий: на північ від Дністра вздовж р. Збруч, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишгородка, а від Вишгородка на північ через узгірря Кремянецькі, далі по лінії на схід Здовбунова, потім вздовж східнього адміністраційного кордону Рівенського повіту, далі на північ вздовж кордону адміністраційного бувшої губернії Мінської, до схрещення його р. Припяттю, а потім Припяттю до її устя.

Щодо повітів Рівенського, Лубенського і частин Кремянецького, які тепер відходять до Р. П. П., то пізніше має наступити точніше порозуміння.

Докладне означення кордонної лінії повинно бути переведене спеціальною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фахівців.

3. Уряд польський признає Україні територію на схід від кордону, зазначеного в арт. 2 цієї умови, до кордонів Польщі 1772 року (передрозборових), які Польща вже посідає або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним»³⁵.

Звертають на себе увагу й моменти, пов'язані з формальними аспектами й порядком функціонування договору:

«8. Умова ця зостається тайною. Вона не може бути передана третій стороні чи бути опублікована нею в цілості чи почасті інакше, як тільки за взаємною згодою обох контракуючих сторін, за винятком артикула першого, який буде оголошено по підписанню цієї умови.

9. Умова ця вступає в силу негайно по підписанню її контракуючими сторонами.

Підписано в Варшаві квітня 21-го 1920 року в двох примірниках, уложен один в мові українській і один в мові польській з застереженням, що в разі сумніву текст польський буде вважатися за міродайний»³⁶.

Згідно з військовою конвенцією від 24 квітня 1920 р., «в разі спільної акції польсько-української проти совітських військ на теренах Правобережної України, положених на схід від сучасної лінії польсько-більшевицького фронту, військові операції відбуваються по взаємному порозумінню начальної команди польських військ і го-

ловного командування українських військ під загальним керуванням начальної команди польських військ»³⁷. Усі залізниці України надавались у розпорядження польської влади, всі харчові продукти, коней, підводи тощо мав постачати для польського війська український уряд.

Отже, Українська Армія мала наступати на Україну разом з польським військом під загальним командуванням поляків. Поляки брали участь в операціях до Дніпра, тобто в межах тільки Правобережної України, яку вони юридично вважали своєю в межах 1772 р. і тепер нібито повинні були визнати цю територію частиною України. Далі на схід від Дніпра поляки не зобов'язувались допомагати українцям.

УНР поступилась полякам етнічно-українською територією обсягом 162 тис. квадратних кілометрів.

Чимало політичних діячів були впевнені: подібного роду доленосний акт не міг впроваджуватись у життя волею однієї дипломатичної місії, а мав бути затверджений урядом.

Зокрема, було порушено закон від 28 січня 1919 р., згідно з яким Директорія не мала права йти на домовленості з іншими державами, котрі б зачіпили, змінювали територіальні межі України, накладали на народ обов'язки перед іншими країнами.

Детальний аналіз квітневого договору й військової конвенції з Польщею здійснив С. Шелухин, дійшовши цілком визначених загальних негативних висновків³⁸. Погоджуючись з принциповими оцінками правничого боку документів, М. Шаповал не може стриматись, щоб не додати до них власних зауважень.

Розглядаючи перший пункт договору (про права української сторони), М. Шаповал пише, наскільки він є «крутійський і скандальний: визнається Директорія на чолі з Петлюрою, а коли б Петлюру було звільнено або він умер, то чи визнається Директорія? Ясно, що тут проведено те, про що Левицький писав Петлюрі 28 листопада 1919 р. і що Мазепа провів у формі постанов «14 лютого» – Директорія лише в особі Петлюри. Не сама конкретна Україна, як народ, визнається незалежною, а лише *право на незалежність*»³⁹.

Другим пунктом від України на користь Польщі «відчикрижувалася» більша частина Волині.

Третім пунктом за Україною визнавались її ж ... власні території і т. ін.⁴⁰

М. Шаповал звертає увагу на те, що договори з поляками готувалися в глибокій таємниці – «нишком», а про існування дипломатичних актів «ніхто не знав, окрім кількох змовщиків»⁴¹.

Певний інтерес становить і така деталь. З першої особистої зустрічі з Ю. Пілсудським (16 травня 1920 р.) І. Мазепа виніс думку, що з таким поміркованим політиком, який справляв цілком непогане враження, можна було домовитись і на значно почесніших для українців умовах⁴².

Укладення Варшавського договору мало низку негативних наслідків. Серед них І. Мазепа називає руйнування єдиного українського табору, дедалі більший відхід галичан від наддніпрянців, навіть галицьких соціалістів від УСДРП. «...Коли був підписаний Варшавський договір і Наддніпрянська армія почала похід на Україну спільно з поляками, всі вони, за винятком М. Ганкевича, стали казати, що дальша боротьба з

більшевиками безвиглядна і що, мовляв, режим польський у Галичині далеко гірший, ніж режим на Наддніпрянській Україні під совітською владою. Приблизно такими самими настроями в той час жили майже всі українці в Галичині»⁴³.

Одним з дуже прикрих проявів зазначеної тенденції І. Мазепа вважає залишення Херсонською дивізією (вона складалася переважно з галичан і була чи не найбосездатнішою з українських частин) наприкінці серпня 1920 р. фронту й перехід її в Чехословаччину, де вона була інтернована⁴⁴.

Сукупність наведених аргументів дозволяє врешті-решт дати підсумкову оцінку Варшавському договору, зробити загальний висновок, що такий крок не міг викликати симпатій у народних мас, а лише породив нове невдоволення українським державним центром, особливо С. Петлюрою.

Спільний українсько-польський виступ, вочевидь, із самого початку був приречений на невдачу. Насамперед тому, що цей союз значною мірою був і залишився «персональним союзом» двох глав держави – С. Петлюри і Ю. Пілсудського – і спирався на їхні особисті відносини й домовленості. Обидва національні лідери мали чимало спільного, передусім, що стосувалося їхнього соціалістичного минулого (С. Петлюра був одним з діячів УСДРП, а Ю. Пілсудський – лідером польських соціалістів) та недовіри до Росії (обидва вважали російський імперіалізм головною загрозою відповідно Україні й Польщі). С. Петлюра і Ю. Пілсудський, навіть якщо й з тактичних міркувань, спромоглися відкинути нашарування складного історичного минулого і, всупереч національним менталітетам та уявленням обох народів один про одного, знайшли в собі мужність укласти військово-політичний союз. Головний Отаман у листі до генерала В. Сальського пояснював, що політик-реаліст не повинен піддаватися впливам спогадів про колишні непорозуміння і має прагнути до співпраці з Польщею як до необхідного етапу політичного розвитку⁴⁵. Разом з тим обидва лідери так і не змогли переконати в доцільності союзу своїх співвітчизників, і спільна українсько-польська акція не стала консолідуючим національним чинником ні в Україні, ні в Польщі. Більше того, вимушені до об'єднання фактично силою обставин, союзники (С. Петлюра і Ю. Пілсудський), здається, не надто довіряли навіть один одному. Принаймні Ю. Пілсудський, всупереч військовій конвенції, по суті чинив спротив будівництву скільки-небудь потужної унерівської армії.

І С. Петлюра, і Ю. Пілсудський зустрілися з потужною опозицією своїм планам усередині своїх країн. Століття непорозумінь, конфронтації й конфлікти між двома націями далися взнаки. Польські праві (передусім «народові демократи») й партії центристської орієнтації, яким належала більшість у сеймі, були стурбовані тим, що «проукраїнська» політика Ю. Пілсудського лише антагонізує Росію. Крім того, вони не довіряли українцям, вважаючи їх союзниками Німеччини й суперниками в боротьбі за Східну Галичину, і тому виступали різко проти підтримки української незалежності в будь-якій її формі⁴⁶. Польські соціалісти, хоча й воліли бачити Україну незалежною, не схвалювали розв'язання військових дій проти радянської Росії і виступали за мирні переговори⁴⁷. Така позиція польських політичних сил, а також настрої широкого загалу стримували Ю. Пілсудського, а його східна «федераційна» програма так ніколи й не була розроблена в деталях.

Однак механізм війни з допомогою польсько-української угоди було запущено, і він почав працювати.

Згідно з наказом Ю. Пілсудського, підготовка до операції, призначеної на 25 квітня 1920 р., розпочалася задовго до підписання договору, й на 17 квітня 1920 р. сили для наступу в Україну вже було приведено у бойову готовність, хоча певні перегрупування тривали до 24 квітня. Згідно з планом, передбачались прориви одночасно на трьох напрямках – Бердичівському, Житомирському й Рогачівському⁴⁸.

У кампанію було задіяно понад 50 тис. польських вояків і близько 20 тис. – українських.

Хоча план військової операції територіально обмежувався Правобережною Україною, глибинна політична стратегія була, безперечно, значно масштабнішою. Знищення радянської влади в Україні, відновлення УНР завдало б серйозного удару й по РСФРР, більшовицькій системі в цілому. Це призвело б до втрати більшовиками важливого промислового й сировинного району, джерела поповнення армії людськими ресурсами, до утворення плацдарму для реалізації подальших антикомуністичних планів.

Звичайно, зі скрутних для українців обставин намагалася сповна скористатись польська воячина (безумовно, передусім для власної вигоди). Загальна міжнародна ситуація, здавалося, також давала підстави для оптимістичних висновків про вибір стратегічного удару по Україні. Правий фланг забезпечувався боярською Румунією, яка цілком залежала від Антанти. Остання відкрито демонструвала зацікавленість у провокуванні конфлікту з радянською владою, активно озброюючи армію барона Врангеля, підштовхуючи рештки білогвардійців до рішучого наступу проти більшовизму з Півдня України. Виникали реальні перспективи створення єдиного антирадянського фронту. До того ж і С. Петлюра запевняв союзників у тому, що з першими ударами по Червоній армії в її запллі неодмінно розпочнеться могутній повстанський рух – закономірна народна реакція на більшовицьку політику «воєнного комунізму».

Було б невинуватим скидати з рахунку й ту обставину, що керівні кола Польщі розцінювали ситуацію як сприятливу для здійснення своїх давніх планів щодо розширення меж держави до кордонів 1772 р., закріплення прав на Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Західну Волинь. «...Поляки ґрунтовно готовилися до походу на Україну, – зауважував Ю. Тютюнник. – Їм навіть серед білого дня ввижалися кордони 1772 року, велика Польща «від моря до моря та аж до Дніпра»⁴⁹. Власне, це вони й не дуже приховували, хоч акценти, як заведено в дипломатичних іграх, розставляли по-іншому.

На другий день після початку наступу, 26 квітня 1920 р., глава Польської держави звернувся з відозвою до українського народу.

Природно, Ю. Пілсудський прагнув виправдати вторгнення польських військ в Україну найшляхетнішими причинами: «По моему наказу військо Посполитої Річі йде поперед, вступаючи глибоко на землі України. Довожу до відома населення цих земель, що польське військо усуває з теренів, які населені українським народом, ворожих окупантів, проти яких з зброєю в руках повстав український народ, захищаючи свої хати від насильства, розбою і грабiжництва.

Польське військо зостанеться на Україні на час, потрібний для того, аби правний український уряд міг перейняти владу на тих землях. З хвилиною, коли уряд Української Народньої Республіки покличе до життя державну владу, коли на кордонах стануть озброєні оборонці українського народу, здібні забезпечити цей край від нової навали, а вільний народ буде в силі сам вирішити свою долю, польський жовнір повернеться в межі Річі Посполитої Польської, виконавши почесне завдання боротьби за волю народів.

Разом з польським військом на Україну повертають ряди відважних її синів під командою Головного Отамана Симона Петлюри, які в Річі Посполитій Польській знайшли притулок і допомогу в найтяжчі дні життя українського народу.

Я вірю, що український народ напружить всі свої сили, аби при допомозі Річі Посполитої Польської вибороти собі волю і забезпечити плодородним землям своєї батьківщини щастя і добробут, яким буде користуватися по повероті до мирної праці»⁵⁰.

Тільки 27 квітня аналогічну відозву обнародував С. Петлюра. В ній доводилось, що до боротьби з більшовизмом, яка раніше провадилась самотужки й тому не могла бути успішною, тепер долучається міжнародний фактор – і це віщує поворот у боротьбі за українські інтереси. «Три роки, український народ, боровся Ти сам, забутий всіми народами світу, – писав С. Петлюра. – ... Польський народ в особі начальника Йосифа Пілсудського і в особі свого уряду вшанував Твою державну незалежність... Польська республіка ввійшла на шлях подання реальної помочі Українській Народній Республіці у її боротьбі з московським большевизмом, даючи спрому формуванню у себе відділів української армії. Ця армія іде боротися з ворогами України. Але сьогодні ця армія бореться вже не сама, але разом з польською армією проти червоних імперіалістичних большевиків, котрі загрожують також свободі польського народу. Між урядами України і Польщі прийшло до порозуміння, на підставі якого польські війська увійдуть разом з українцями на територію України як союзні проти спільного ворога, а по успішній боротьбі польські війська вернуться до своєї вітчизни. Спільною боротьбою здружених української і польської армій направимо помилки минулого і кров'ю спільно пролитою проти відвічного історичного ворога, Москви, освітимо новий період дружби українського і польського народів»⁵¹.

У цілому польський наступ розпочався й розвивався успішно. Командування Південно-Західного фронту Червоної армії хоч і знало про підготовку Польщі до війни, не встигло достатньо зміцнити склад своїх 12-ї та 14-ї армій⁵². Поляки, змінивши попередні плани про початок наступу в перших числах травня, розпочали його 25 квітня 1920 р.

Не на користь червоноармійців складалася і вкрай тяжка обстановка на Правобережній Україні, яка зустрічала вже шосту воєнну весну з майже дощенту зруйнованим господарством.

Швидко просуваючись вперед, польські війська вже на 27 квітня оволоділи Житомиром, Бердичевом, Коростенем⁵³. Однак їм не вдалося виконати головне завдання – спираючись на п'ятиразову військову перевагу, розгромити основні сили 12-ї та 14-ї армій, які, обороняючись, уникли масштабних боїв, відводячи війська в проти-

лежних напрямках: 12-у армію – на Київ, а 14-у – на Одесу. Це змушувало поляків розтягувати фронт наступу, розпорошувати сили⁵⁴.

Не виправдалися надії і на вибух антирадянського народного повстання. В тилу Червоної армії завдавали поодиноких, сепаратних ударів загони армії Зимового походу та галицькі бригади, які знайшли момент слушним для того, щоб масово залишити більшовицький табір і допомогти розбити його виступами зсередини⁵⁵.

В останні дні квітня – перші дні травня польський наступ уповільнився. Ю. Пілсудський та його військово оточення вагались з приводу того, який напрямок обрати як головний – київський чи одеський. В обох варіантах існувала небезпека флангового удару. Нарешті було вирішено рухатись на Київ, оскільки 14-а армія відійшла на 200 км на південь і оперативно не могла передислокуватись у зворотному напрямі⁵⁶.

5 травня бої вже йшли на околицях української столиці, а 7 травня поляки оволоділи Києвом. 9 травня вони переправились через Дніпро, але подальше просування на лівому березі відразу було припинено.

24 травня С. Петлюра разом з урядом урочисто в'їхали до Києва. На Софіївському майдані відбувся парад українських і польських військ, який приймали Головний Отаман і польський генерал Риз-Смілга. У промові С. Петлюра піднесено говорив про те, що на лівому березі Дніпра українство чекає визволителів і що всі сили треба віддати державному будівництву. Втім, його слова не викликали великого оптимізму. А комуністи переконували населення в марності, безперспективності зусиль С. Петлюри, його однодумців.

Виступаючи 13 травня 1920 р. в Харкові на ІІ з'їзді комсомолу України, Х. Раковський доводив: «Якщо Петлюра не міг організувати владу, коли з ним разом були Винниченко, Грушевський, коли його підтримували соціалістичні партії, то тепер, коли його підтримують лише одні бандити, він не популярний і безсилий»⁵⁷.

На середину травня фронт стабілізувався і на південному напрямі, де польські війська до того просувалися дуже повільно. Командування 14-ї армії активізувало контрдії, збираючи ударні сили в районі Умані. Сюди в двадцятих числах травня почала підходити 1-а Кінна армія під командуванням С. Будьонного⁵⁸.

Незважаючи на захоплення столиці, стратегічної мети війни не було досягнуто. Це змушений був визнати й головнокомандуючий польської армії маршал Ю. Пілсудський. «Ми вдарили кулаком по повітрю, – заявив він, прибувши до Києва 15 травня, – пройшли велику відстань, а живої сили противника не знищили»⁵⁹.

Було очевидно, що радянські керівники і в Москві, і в Харкові не примиряться з тимчасовою поразкою і не забаряться використати можливості воєнно-політичного союзу радянських республік для концентрації зусиль проти польської армії.

За такої непевної ситуації український провід здійснював кроки до опанування становищем, відновлення життєдіяльності Української Народної Республіки. Однак зробити це було дуже непросто навіть на найвищих щаблях влади. Гострих форм набули суперечності між Головою Директорії і Головою Ради народних міністрів. І. Мазепа з першої ж зустрічі з С. Петлюрою заявив про неможливість подальшої співпраці⁶⁰.

Прем'єр вважав, що в той час політичний провід розколовся на меншість, що йшла за С. Петлюрою, і більшість, що ідейно підтримувала І. Мазепу.

Справа в тому, що, підписуючи договір з Ю. Пілсудським, С. Петлюра зробив спробу покласти основну відповідальність за невдачі останніх місяців Української революції на уряд і його голову. А це, на думку останнього, було не лише несправедливо, але й стало свідомою політичною інтригою, покликаною виправдати відхід від раніше досягнутих угод, спільно виробленої лінії, а також підірвати довір'я до уряду, який «зважився» порушити питання про прерогативи влади керівника, що дедалі нетерпиміше ставився до спроб обмежити його авторитарні нахили.

Йдеться, зокрема, про те, що С. Петлюра відмовився затвердити «Тимчасовий закон про державний устрій та порядок законодавства», ухвалений в середині лютого 1920 р. в Кам'янці.

І. Мазепа не розумів, чому С. Петлюра не бажав цього зробити. «Адже ж цей проєкт по суті лише фіксував у формі закону той порядок, що був установлений постановою Директорії в Кам'янці в листопаді минулого року при від'їзді членів Директорії Ф. Швеця і А. Макаренка за кордон. Згідно з цією постановою Петлюра, як Голова Директорії і Головний Отаман, мав затверджувати «всі закони і постанови, ухвалені радою народніх міністрів»⁶¹.

Ще перед від'їздом до армії Зимового походу І. Мазепа надіслав С. Петлюрі великого листа (10–14 лютого 1920 р.)⁶². Зміни, пропоновані в ньому, аргументувались таким чином:

«Щодо загального управління, то Директорія як Верховна влада втратила свою популярність, ніхто її не знає, популярне лише Ваше ім'я. Всюди висловлюються за негайне скликання хоть-би тимчасового законодавчого діла для тіснішого зв'язку уряду з народом.

Приймаючи на увагу всю вищезазначену ситуацію, Кабінет Народних Міністрів у Кам'янці від 14 лютого ухвалив «Закон про тимчасове управління в Українській Народній Республіці», який передається Вам на затвердження. Цей закон є наслідком об'єктивного й всебічного з'ясування сучасного внутрішнього та міжнародного становища і є прийнятий в порозумінню майже з усіма українськими і єврейськими партіями, більшість яких рішуче домагалася негайного скасування взагалі Директорії як Верховної влади. Лише мотивами міжнародного характеру доводилось аргументувати шкідливість такої позиції. Зазначений закон є мінімум, на якому зійшлися вищенаведені політичні партії і на якому лише можливо співділання в державній роботі цих партій. Я ж особисто, як і мої товариші по партії і кабінету, переконаний, що без негайного і строгого його додержання ми старих помилок своїх не виправимо, а значить і української справи вперед не посунемо»⁶³.

Однак С. Петлюра відмовився пристати на думку уряду. Як вважав Голова Ради народних міністрів, «Петлюра, очевидно, не хотів зв'язувати себе ніякими новими законами щодо своїх прав і компетенції як «верховної влади». З його згадуваного листа до мене було видно, що він навіть образився тим, що кабінет міністрів порушив питання про його компетенцію як Голови Директорії і Головного Отамана. Так, в цьому листі він писав:

«Текст «Тимчасового закону» утворює охлократію з ради міністрів, переплутує мале з великим і, як ухвалений наспіх, обов'язує до перегляду... Я можу в любу хвилину передати раді міністрів свої повноваження, коли вона певна, що се відповідає інтересам справи, і коли певна, що її піддержити населення, ...але гадаю, що в даний мент це було б шкодою для діла. Отже і я ставлю домагання, перше з них це – щирість у відносинах і контактну працю. Я повинен Вам сказати, Ісаак Прохорович, що коли б у мене не було певности, що Ви залишитесь при війську, я ніколи б не одіхав за кордон. Наша умова обов'язувала когось з міністрів бути при війську. Ця умова не додержана з Вашого боку і цим зроблена велика необачність та шкода, яку я вже бачу і яка може кепсько окошитись на справі. Прошу мати на увазі, що військо без уряду, яким би він не був, не може працювати. Отже, всі зусилля повинно направити на організацію центральної влади»⁶⁴.

І. Мазепа досить делікатно, але твердо відхиляє звинувачення С. Петлюри і, ще раз переповівши в своїй праці умови Зимового походу, доводить безпідставність його претензій⁶⁵.

Не обійшлося й без зустрічного дошкульного закиду-натяку: «Відірваний в час Зимового походу від української дійсності, він (С. Петлюра. – В. С.) жив на чужині думками й поглядами, теоретично можливо й правильними, але на практиці нездійсненими»⁶⁶.

З неприхованим глумом описує спроби українського проводу налагодити хоча б видимість функціонування державних інституцій, навіть «реформувати» їх М. Шаповал: І. Мазепа «зробив 14 лютого засідання «ради міністрів» (в складі: Мазепа, Ливицький, Шадлун, Безпалко соціал-демократи і Огієнко рад-демократ), яка винесла постанови: а) про надання колегії у Варшаві (Лєвицькому, Сальському і Христюкові) права ведення закордонної політики і б) проект закону про «форми державного устрою» (УНР), яким касувались повноваження членів директорії Швеця та Макаренка і заводилася *олігархічна диктатура* кабінету міністрів (5–7 душ) на чолі з головою ради міністрів. За Петлюрою залишено титули «голови директорії» і «головного отамана» з функціями президента і головнокомандуючого. Перед трьома днями арештовувані польською владою люде не додумалися ні до чого иншого, як папірового «державного перевороту!»

Сумна честь зформування буржуазної диктатури на перекір постановам Трудового Конгресу припала Андр. Лєвицькому і Мазепі в інтенціях Петлюри та поляків. Але гарну ролю зіграли ті, що ще рік назад підписували з соц-революц. угоди про трудові ради і про революцію в інтересах трудового народу!»⁶⁷.

На думку М. Шаповала, вузька група людей, що оточували С. Петлюру, діяла не просто абсурдно, вона намагалась ввести в оману громадську думку, імітувати свою потрібність і корисність: «Оці люде *таїли* від громадянства, від урядовців, від команди, від війська, свою політику, свої беззаконства, на зовні вживаючи фальшивих слів: директорії вже не було, а вони вживають «голова директорії», ради міністрів уже не було, а вони роблять в п'ятьох засідання, ухвалюють нові основні закони про форми державної влади, УНР вже нема, а вони для своєї ватаги вживають назву «УНР» – ним збиваючи з пантелику всіх непоінформованих людей»⁶⁸.

Не можна не звернути уваги й на якісні зміни, що сталися в лавах тих, хто в квітні–травні 1920 р. зібрався під прапорами захисту української національної державності. В загони Української Армії, що формувалися у польських таборах, влилося чимало білогвардійців (з інтернованої в Польщі армії денікінського генерала М. Бредова), кубанських та навіть донських і терських козаків. «Значить, кваліфіковано-контрреволюційні елементи нагнітились в петлюрівські відділи і, таким чином, під титулом колишньої революційної армії УНР, тепер фактично виступала вже *армія Петлюри*, в якій значна частина була контрреволюціонерів з нашого, українського погляду. Частина людей, як козаків, так молодшого старшинства, ще була настроєна ідеалістично-революційно, ще думала, що воює за українську революційну програму, не вміючи розбиратись в політиці і в словах та ділах петлюрівщини. Соціялісти-революціонери різко відмежовувались від петлюрівщини і перейшли в «підпілля», а дехто просто пішов на другий бік фронту, тим більше, що Центральний Комітет партії с-р був під большевицькою окупацією і силкувався навіть навязати з большевиками «порозуміння»»⁶⁹.

Все це, звісно, накладало свій відбиток на політичний курс, який формували лідери УНР, вірніше С. Петлюра й вузьке його оточення. Всі розуміли, що новий курс вимагає нових виконавців. 19 травня 1920 р., після публічно висловлених критичних закидів на адресу С. Петлюри, І. Мазепа подав заяву про відставку нового уряду.

20–26 травня Голова Директорії проводив у Вінниці непрості консультації щодо складу нового уряду, який згодився очолювати український радикал-демократ В. Прокопович.

Більшість українських політичних сил різко негативно відреагувала на курс уряду В. Прокоповича, а чимало колишніх активних учасників революції взагалі поквапились відмежуватися від нього. «Жахом повіяло на нас від нової політики Петлюри та його «соціалістичних» однодумців, – писав М. Шаповал. – Закордонна делегація нашої партії видала до народу відозву проти польсько-петлюрівського походу. Наша партія перейшла в рішучу боротьбу з петлюрівщиною як контр-революційною змоєю проти нашої революції і України»⁷⁰.

Власне, до скільки-небудь змістовної та масштабної діяльності справа не доходила – у більшості випадків уся урядова активність вичерпувалась на міністерському рівні. Навіть у надважливому для того часу питанні – мобілізації до Української Армії – мало чого вдалося досягти. Її загальна чисельність ледве сягнула 20 тис, а зброї і спорядження вистачало тільки для половини з них⁷¹. Отже, в даному питанні ситуація мало чим відрізнялася від моменту Любарської катастрофи листопада 1919 р.

Тимчасом дедалі виразніше виявлялись і негативні сторони польської присутності в Україні. Польські вояки поводитися з українцями дуже жорстоко. Крім невинних репресій, що виправдовувались мораллю воєнного часу, повсюдно відбувалися свавільні безконтрольні реквізиції збіжжя, цукру, фуражу, коней і худоби. До Польщі вивозилося промислове та залізничне обладнання, засоби зв'язку тощо. Іншими словами – здійснювались повальні грабунки⁷². «... Подібної оргіозності у поведінці і зловживанні силою я ніколи не бачив і про щось подібне не чув, – зізнався 30 червня 1920 р. в листі до командира польської дивізії командир 59 піхотного полку. – Сот-

ні підвід щоденно тягнуться з усіх сіл та околиць безперервно, солдати б'ють селян нагаями й прикладами, до того ж від цього не гарантовані навіть старости... Реквізування худоби і продуктів перевищує будь-яке уявлення»⁷³.

Доходила й уривчаста, проте дуже промовиста інформація про бідування інтернованих і полонених українців, переважно галичан, у польських таборях⁷⁴.

Усе це зміцнювало неприязне ставлення українського населення до поляків. Та й у середовищі польських жовнів стрімко занепадав моральний дух, знижувалась боєздатність військових частин, зростало невдоволення солдат поведінкою офіцерів. Почастішали випадки непокори, навіть бунтів⁷⁵.

Радянське командування ще з кінця квітня 1920 р. розробляло плани протидії і розгрому польської армії⁷⁶. Перша спроба перехопити ініціативу у війні за допомогою наступу на Західному фронті (у Білорусії) в середині травня перелому в ситуацію не внесла, хоча й покращила становище радянських військ в Україні: поляки змушені були перекинути з цього регіону на північний захід велику частину своїх сил.

Тим часом на 25 травня 1920 р. завершила тисячокілометровий перехід з Північного Кавказу в район Умані 1-а Кінна армія (18 тис. бійців), якій належало відіграти особливу роль у подіях. За рахунок мобілізації в РСФРР та УСРР на Південно-Західний фронт прибуло ще близько 40 тис. новобранців⁷⁷, хоча й не всі вони могли негайно взяти участь у бойових діях. У цілому ж у запланованому контрнаступі на Південно-Західному фронті радянське командування мало у своєму розпорядженні близько 22,5 тис. багнетів і 24 тис. шабель проти майже 70 тис. багнетів і 9 тис. шабель у поляків. Приблизно таким самим було й співвідношення щодо кулеметів (1440 проти 1897) і гармат (245 і 412)⁷⁸.

В останній тиждень травня вздовж всього фронту розпочались кровопролитні бої. Спочатку вони точилися з перемінним успіхом, проте у першій декаді червня стала очевидною перевага Червоної армії⁷⁹. Вночі з 11 на 12 червня вона зайняла Київ. А напередодні столицю України разом з поляками, що відступали, залишили керівники УНР, провід Української революції. І, як згодом з'ясується, тепер уже залишили назавжди.

Війна, як відомо, на тому далеко не скінчилася. Були потрібні ще довгі місяці запеклих боїв, залучення з обох боків нових великих сил, загибель тисяч солдатів, енергійне втручання у перебіг подій дипломатів провідних європейських держав і навіть Ватикану, перш ніж Червона Армія, розвинувши червневий успіх, відтіснила поляків на кінець липня практично до кордонів Галичини, а згодом рішучим ударом вийшла під стіни Львова і Варшави⁸⁰.

Проте, відступаючи, польське командування на середину серпня зібрало могутній збройний кулак (ще масштабнішою, ніж раніше, була різнобічна допомога Антанти, активніше залучалися в спільні бойові дії всі російські антирадянські сили) й кинуло війська у контрнаступ.

Протягом другої половини серпня – початку жовтня 1920 р. переважаючим польським силам вдалося відтіснити Червону Армію вглиб України на 120–200 км. Однак радянські війська чинили шалений опір, і знесилені невпинними боями поляки погодились на перемир'я.

Загалом цей час можна визнати як найтрагічніший у житті С. Петлюри. Він проходив через грікі розчарування. З одного боку, здається, Головний Отаман набув предметного розуміння проблем військового будівництва, взявся з ентузіазмом відроджувати й реформувати українську армію, знаходив важелі впливу на боєздатність частин, які втілювались у значимі перемоги⁸¹. Сприятливою вимальовувалась стратегічна перспектива на фронті. Однак, розв'язання нагальних проблем вимагало більше, ніж будь-коли раніше, зовнішньої допомоги. А саме цього й не сталося.

Польське суспільство, втомлене семирічною війною й смертельно перелякане приходом під мури Варшави червоних частин, не бажало більше ризикувати. Політиків більше цікавило утримання влади на «східних кресах» («синиця в руці»), ніж нанесення поразки радянській Росії й радянській Україні («журавель в небі»). Зацікавлення у припиненні війни висловлювали й більшовики.

Та найголовнішим все ж було, мабуть те, що Рада Антанти не підтримувала антибільшовицьких мілітарних намірів Ю. Пілсудського, наполягаючи на польсько-російському порозумінні. Перемоги Червоної армії лякали тоді багатьох, і Захід був всерйоз стурбований тим, щоб не допустити поширення революційної пожежі в Європу. То ж дипломатичними каналами тиск здійснювався на обидві сторони – і на Польщу, і на радянську Росію.

Як людині, Симону Петлюрі можна співчувати. Як політику, на карб слід поставити нездатність надійного передбачення розвитку суспільних процесів, відсутність масової підтримки, а відтак – і нездійсненність планів, закономірність кінцевої поразки.

12 жовтня 1920 р. в Ризі був укладений договір про перемир'я й прелімінарні умови миру між РСФРР і УСРР з одного боку, і Польщею – з іншого. На Південно-Західному фронті з цього моменту почались переговори, які завершилися укладенням перемир'я, що набило чинності з 18 жовтня 1920 р.

Жодного помітного впливу на перебіг подій після евакуації з Києва український уряд, політичний провід уже не справляли. Нічим не могли зарадити національній справі і українські вояки. Окремі героїчні епізоди, як, наприклад, оборона протягом майже 10 днів у кінці серпня – на початку вересня Чорткова і позицій по р. Серет, участь в обороні Замостя⁸², вже не важили достатньо, щоб визначати загальну ситуацію на фронті. Це й зрозуміло, адже у вересні сили Української Армії налічували не більше 8 тис. чоловік (з запасними бригадами). Боєздатними були лише близько 4,5 тис. старшин і козаків⁸³.

Перемир'я на фронті між радянською і польською сторонами український провід зустрів з обуренням, воно призвело до розгублення, розцінювалось як зрада Ю. Пілсудським С. Петлюри, а поляками – українців. Спроби українських частин продовжувати боротьбу самотужки за їхніх обмежених можливостей були безперспективними і швидко припинилися.

Нестійкість ситуації змусила уряд УНР з літа 1920 р. мало не щотижня змінювати місце свого перебування. В червні 1920 р. державні установи переїхали з Вінниці до Жмеринки, згодом – до Проскурова, потім – до Кам'янця. А в липні – і уряд, і армія перейшли Збруч і рушили до Галичини, і далі кінець-кінцем вони опинилися під

Краковом, у Тарнові⁸⁴. Заміна 20 жовтня В. Прокоповича на посаді прем'єра УНР на А. Лівницького вже мало на кого справила враження.

Долю миру Польща й радянська Росія та радянська Україна вирішили без участі державного центру Української Народної Республіки. Росіян, зокрема, дуже обурювали контакти членів українського уряду з В. Савінковим у Польщі й П. Врангелем у Криму, метою яких було створення єдиного антибільшовицького фронту. З великою стурбованістю сприйняли вони й повідомлення про підпорядкування командуванням армії УНР Окремої російської армії під орудою генерала Б. Перемикіна (колишніх білогвардійців та донських козаків)⁸⁵.

Навіть після успішного контрнаступу з-під Варшави і відступу Червоної Армії польське керівництво ігнорувало заклики С. Петлюри, українського уряду домогтися участі також їхніх представників у переговорах.

Не впливали ні прохання, ні протести «союзника» щодо розгляду питання про Східну Галичину як внутрішнього для Польщі. Згаданий прелімінарний мирний договір між Польщею і радянською Росією з участю представників радянської України визначав кордон між УСРР і Польщею по річці Збруч і далі через Західну Волинь, м. Острог до впадіння річки Горинь у річку Прип'ять.

За гірким визнанням І. Мазепи, «все це показувало, що польський уряд зломив свій договір з українськими представниками з 22 квітня 1920 р. і залишив українську армію і цілий державний центр УНР напризволяще»⁸⁶.

Практично без відгуку залишались і звернення українських дипломатичних місій до країн Антанти про надання екстреної допомоги⁸⁷. Захід більше не ставив на «українську карту», гарячково шукаючи інші варіанти протидії більшовизмові.

Єдина надія залишалась на зростання антибільшовицьких настроїв в Україні. Саме з орієнтацією на цей чинник уряд УНР, військове командування відклали рішення про припинення, здавалося б, безперспективної боротьби. Незрівнянно поступаючи Червоній армії, особливо ж у плані озброєння та набоїв, проте не полишаючи відвертої конфронтації з нею, Українська армія 10 і 21 листопада зазнала двох нищівних ударів. Увечері того ж таки 21 листопада 1920 р. рештки українського війська у районі Волочиська переправилися через Збруч, востаннє відсалютувавши рідним теренам. А попереду на них чекало принизливе інтэрнування та майже повна втрата надій на повернення в Україну.

Ще раніше, переважно до Польщі, перебазувались і основні політичні сили на чолі з С. Петлюрою, що уособлювали Українську революцію.

18 листопада 1920 р. у невеликому прикордонному з Польщею волинському містечку Фрідріхівці було скликано термінове засідання уряду Української Народної Республіки – Ради Народних Міністрів. Розпочалось воно опів на четверту питанням про становище на фронті. З промовою виступив Головний Отаман Симон Петлюра. Він почав говорити тихо, здебільшого короткими фразами, не прагнучи сказати одразу головне, а ніби чекаючи, поки присутні приготуються уважно його слухати. Це була вже звичка С. Петлюри, вироблена роками публічних виступів. У даному випадку це, мабуть, було зайвим. Говорив він перед членами уряду, які достеменно знали про катастрофічне становище на фронті. Розгромивши війська барона П. Врангеля,

Червона армія зосередила всі свої сили на ліквідації петлюрівців. Сили були нерівними – радянські частини невпинно просувалися на захід. «Більшовики, – тихо сказав Петлюра, – знищивши війська Врангеля, скупчилися на нашому фронті у великій кількості. – Промовчавши трохи, продовжив. – За браком набоїв може статися мент, коли армія буде позбавлена можливості проводити свою героїчну боротьбу з ворогом. Армію необхідно зберегти, аби при першій можливості знов розпочати боротьбу за визволення Батьківщини».

Подолавши нервові збудження, Головний Отаман уже по-діловому заключив: «З приводу цього Раді Народних Міністрів належить вирішити питання відносно можливого переходу армії й уряду УНР за кордон. Тому належить в'яснити відношення уряду Речі Посполитої Польської до нашого переходу на територію Польщі»⁸⁸.

Уряд УНР ухвалив бодай найкоротше за час своєї діяльності рішення: «Констатувати, що причина невдачі армії УНР у боротьбі з совітськими військами – брак набоїв та амуніцій» і розійшовся⁸⁹. О 9-й годині вечора міністри знову зібралися на засідання.

Цього разу разом із С. Петлюрою прийшов представник польського командування капітан Марушевський. Він виклав умови переходу армії УНР на територію Польщі і вказав райони, де мали розташуватися петлюрівські війська. Місцем перебування уряду УНР мало стати містечко Тарнів. Наприкінці капітан заявив, що за старшинами залишається право носити уніформу й холодну зброю, а рядові бійці роззброюються повністю⁹⁰.

Головний Отаман сидів мовчазний, похмурий, не вірячи в те, що так буденно і безславно скінчається ще один етап боротьби. А, можливо, скінчається й його воєно-політична кар'єра?..

Паралельно роїлися плани, пов'язані з переустроєм діяльності державних інституцій УНР за кордоном.

Проте кроки вищого ешелону української влади щодо реалізації планів скликання передпарламенту, розробки нового проекту конституції, ухвалення документів, якими б регламентувались функції ключових державних установ, навіть в емігрантському середовищі сприймалися здебільшого критично. Переважна більшість вчорашніх політиків не могла подолати внутрішнього усвідомлення, що для долі Української революції, національної державності це вже не мало жодного значення, а на тлі загального розвалу, нескінченних катастроф сприймалося як дрібне політиканство людей, позбавлених здатності адекватно реагувати на суспільні процеси, оцінювати власні дії.

Багато хто з учасників та аналітиків тих подій сприймали останні витвори петлюрівського оточення («листопадову законотворчість») з величезним обуренням і зневагою. Так, М. Шаповал, зовсім не дбаючи про добір термінології, з серцем писав: «Ці «закони» є найбільше беззаконство, яке тільки й робила ота буржуазна гоп-компанія, яку Петлюра поставив за «Раду Міністрів» УНР, а Рада Міністрів виробила «закон», по якому Директорію ще раз скасовано, замінивши її «особою» Голови Директорії, з функціями президента республіки. Потім накручено «заступство»: голову Директорії заступає голова «Державної Ради», а як його нема, то «колегія з трьох», а до скла-

дення цієї колегії – голова ради міністрів, цеб-то п. Андрій Левицький. Для цього змайстровано і цей придуркуватий «закон»⁹¹.

Підбиваючи загальний підсумок останньому періоду історії революційної доби 1917–1920 рр., М. Шаповал ще критичніше оцінював його:

«1. УНР зникла фактично і юридично ще восени 1919 р.

2. Директорію скасовано тоді ж.

3. Петлюра вживав назву «голови Директорії», як і титул УНР, далі цілком проти-законно.

4. Махінація з новим «державним актом» по замислу поляків і п. Левицького була «оформлена» 14 лютого 1920 р. соціал-демократами (Мазепа, Безпалко і ин.)

5. Що весь «союз з поляками» – діло Петлюри і його особистих прихильників з соціал-демократів, радикал-демократів, «безпартійних» кількох генералів і, нарешті, поляків.

6. Що весь похід на Україну був ганебним нападом на народ з боку осіб, що за всяку ціну захотіли мати владу над Україною.

7. Уряд Петлюри з участю соціал-демократів і польських реакціонерів є остаточним розкриттям контрреволюційної суті соціал-демократів, головних винуватців за оті перевороти, доконувані ними на користь Петлюри і своєї партії.

8. Отямилась соціал.-демократи пізніше, але, щоб рятувати репутацію, розділились на дві частини: одна з А. Левицьким веде справу з поляками далі ніби «за своєю відповідальністю», а друга вийшла з уряду і ніби стала в «опозицію», але в дійсності охороняє петлюрівщину.

9. «Закони» 12 листопада 1920 р. є повторенням «законів» 14 лютого 1920 р., а тому повна відповідальність за ці ганебні акти падає на соціал- і радикал-демократів.

10. Що ці люде не то що не тримались справжніх законів, а не додержують навіть своїх власних «законів» з метою «перебрати владу».

Політичне мошенство, шарлатанство, зрадливність – ось до чого докотився отой петлюрівський уряд. Вони зрадили революцію. Українська революція вмерла ще 1919 року. Пізніш виступила вже петлюрівщина, як типова контрреволюція, в змові з польською шляхтою, поміщиками, проти інтересів народу»⁹².

У сучасному правознавстві державотворчі зусилля й законодавча діяльність лідерів УНР, зокрема на стадії її кризи, так само не дістають високих оцінок⁹³, хоч автори й уникають таких гострих епітетів, як у працях перших істориків Української революції.

У світлі вищевикладеного просто поза межами будь-якої конструктивної критики виглядають тези С. Литвина, згідно яких С. Петлюри «належить концепція державної структури України – самостійної, соборної, демократичної, правової республіки. Ця політична концепція, програма та ідеологія відповідала потребам державотворчої парадигми українства (підкреслено мною – В. С.).

Під проводом Петлюри український народ мав у означений період свою державність, і це стало важливим здобутком національно-визвольної боротьби»⁹⁴.

Тут буквально до кожного словосполучення від «концепції державної структури» до «державотворчої парадигми українства» виникають суцільні питання, які сутніс-

но абсолютно не співвідносяться з тим, яку державність «під проводом Петлюри» мав у означений період український народ.

Безперечно, тут нанизано набір слів і фраз, смисл яких, вочевидь, усвідомлюється не повною мірою.

¹ Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. 1917–1923. – Т. 2, кн. 5. – С. 237–283 та ін.

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 2. – С. 170, 173, 175, 185, 189.

³ Там само.

⁴ Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С. 194–205.

⁵ Петлюра Симон. Статті, листи, документи... Т. 2. – С. 520.

⁶ Там само.

⁷ Савченко В.А. Симон Петлюра. – С. 244.

⁸ Там само. – С. 251.

⁹ Там само. – С. 248.

¹⁰ Цит. за: Йосипишин Я. Симон Петлюра: Польща й Антанта // У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К., 1997. – С. 75.

¹¹ Детальніше див.: Литвин С. Суд історії. – С. 346–352.

¹² Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1964. – Т. 1. – С. 234.

¹³ Мазепа І. Назв. праця. – Т. 2. – С. 103.

¹⁴ Див.: Литвин С. Назв. праця. – С. 351.

¹⁵ Петлюра Симон. Статті, листи, документи... Т. 2. – С. 358.

¹⁶ Див.: Литвин С. Назв. праця. – С. 351–352.

¹⁷ Петлюра Симон. Статті, листи, документи... Т. 3. – С. 140.

¹⁸ Там само. – С. 132–135.

¹⁹ Литвин С. Назв. праця. – С. 353.

²⁰ Див.: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 193–197.

²¹ Там само. – С. 168–169.

²² Там само. – С. 169.

²³ Там само. – С. 170.

²⁴ Мазепа І. Назв. праця. – С. 193.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – С. 196.

²⁷ Там само. – С. 197.

²⁸ Там само.

²⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 3. – Прага, 1942. – С. 27–28.

³⁰ Черчилль У. Мировой кризис. Москва; Ленинград, 1932. – С. 176.

³¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 27.

³² Там само. – С. 5.

³³ Там само. – С. 11–14.

³⁴ Там само. – С. 19–20.

³⁵ Там само. – С. 8–9.

³⁶ Там само. – С. 9.

³⁷ Там само. – С. 10.

³⁸ Див.: Шелухін С. Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага, 1920.

- ³⁹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 175.
- ⁴⁰ Там само. – С. 175–176.
- ⁴¹ Там само. – С. 176.
- ⁴² Див: Мазена І. Назв. праця. – С. 24.
- ⁴³ Там само. – С. 48.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – Т. 1. – С. 263–264.
- ⁴⁶ Див.: Pavliuk Oleksandr. Ukrainian-Polish Relations in Galicia in 1918–1919 // Journal of Ukrainian Studies. – Vol. 23, 1998. – N 1.
- ⁴⁷ Wandycz Piotr S. Soviet-Polish Relations, 1917–1921. – P. 190, 196.
- ⁴⁸ Какурин Н., Берендс К. Киевская операция поляков 1920 года. М. – Пг., 1920. – С. 16–21.
- ⁴⁹ Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Харків, 1924 (Київ, 1990). – С. 12.
- ⁵⁰ Цит. за: Мазена І. Назв. праця. – С. 7.
- ⁵¹ Там само. – С. 6–7.
- ⁵² Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – В 3-х т. К., 1970. – Т. 3. – С. 154–156.
- ⁵³ Там само. – С. 157.
- ⁵⁴ Там само. – С. 164.
- ⁵⁵ Див.: Удовиченко О.І. Україна у війні за державність... – С. 160–164; ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 645. – Арк. 5.
- ⁵⁶ Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 167.
- ⁵⁷ Цит. за: Волковинський В.М. Головний Отаман // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1994. – С. 190.
- ⁵⁸ Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 168.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Мазена І. Назв. праця. – С. 15–16.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Мазена І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 2. – С. 107.
- ⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 3809. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 15.
- ⁶⁴ Мазена І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 3. – С. 16.
- ⁶⁵ Див: Там само. – С. 16–19.
- ⁶⁶ Там само. – С. 19.
- ⁶⁷ Шаповал М. Назв. праця. – С. 173.
- ⁶⁸ Там само. – С. 174.
- ⁶⁹ Там само. – С. 178–179.
- ⁷⁰ Там само. – С. 180.
- ⁷¹ Удовиченко О.І. Назв. праця. – С. 164.
- ⁷² Див.: Там само. – С. 159; Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – Т. 3. – С. 171–174.
- ⁷³ Див.: Трагедія Галицької України: Матеріяли про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кроваві роки: 1918, 1919 і 1920. – Вінніпег, 1920. – С. 96–127 та ін.
- ⁷⁴ Цит. за: Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – Т. 3. – С. 172.
- ⁷⁵ Там само. – С. 169.
- ⁷⁶ Див.: Мариевский И.П. Контрудар Юго-Западного фронта. – М., 1941. – С. 26–35.
- ⁷⁷ Там само. – С. 44; Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – Т. 3. – С. 230.

⁷⁸ Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – Т. 3. – С. 240.

⁷⁹ Там само. – С. 241–254; *Мариевский И.П.* Контрудар Юго-Западного фронта. – С. 44-81; *Карпенко О.Ю.* Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918–1920. – С. 217–218.

⁸⁰ Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – Т. 3. – С. 255–326; *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – С. 400–412.

⁸¹ Див.: *Литвин С.* Назв. праця. – С. 382–386.

⁸² *Удовиченко О.І.* Назв. праця. – С. 168–171 та ін.

⁸³ Там само. – С. 171.

⁸⁴ Див: *Мазепа І.* Назв. праця. – С. 35, 39, 40.

⁸⁵ *Удовиченко О.І.* Назв. праця. – С. 182.

⁸⁶ Там само. – С. 56.

⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 379, Арк. 71, 76 та ін.

⁸⁸ Цит. за: *Волковинський В.М.* Назв. праця. – С. 190–191.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ *Шаповал М.* Назв. праця. – С. 188.

⁹² Там само. – С. 189.

⁹³ Див.: *Історія держави і права: У 2-х ч. – К., 1996. – Ч. 2. – С. 79–85; Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.* Держава і право України 1917–1920. – К., 1997. – С. 144–161 та ін.

⁹⁴ *Литвин С.* Симон Петлюра: штрихи політичної біографії (до 125-річчя з дня народження) // *Історичний журнал.* – 2004. – № 5. – С. 62.

2. Спроба повернення

Володимир Винниченко – плоть від плоті української нації ніколи не мислив свого життя поза межами Вітчизни. Коли доля закидала його в далекі краї, він страшенно мучився, рвався на рідну землю. Однак, парадокс його життя заключався в тому, що він повертався й міг діяти на Батьківщині лише як політик. Так склалося ще з юнацьких років, коли нелегально перевозив у рідні краї з-за кордону літературу, налагоджував соціал-демократичну роботу. Так було, коли повернувся до Києва з початком Української революції і відіграв у її розвитку щонайвидатнішу роль. Так виходило, що і з новою еміграції міг повернутися в Україну в 1920 році не як один з провідних митців, а знову ж таки як політик.

Вся поведінка В. Винниченка в тому історичному епізоді висвітлює досить цікаві моменти, які органічно доповнюють розуміння ним еволюції революційних процесів, ставлення до моральних цінностей, підхід до життя. Ситуація з можливістю повернення виникла не зненацька. Якщо говорити про суб'єктивний бік, то В. Винниченко начебто поступово дозрівав до непростого рішення, нагромаджуючи в собі відповідні ідейні аргументи.

Останні дедалі більше давалися взнаки уже в 1919 році, який був найкритичнішим для більшовиків, соціалістичної революції часом. Проте Володимир Кирилович принципово не згоден був схилитися ні до Денікіна, ні до Антанти, ні до Польщі, яких вважав чужими і навіть ворожими ідеям українства, справі української держав-

ності, і – головне – долі народу, трудящих. Його заглиблення у філософію історії, спроба збагнути її найголовніші чинники, найістотніші механізми, найважливіші важелі на прикладі Української революції приводять до ще ґрунтовніших переконань у тому, що з соціалістичними ідеями пов'язують майбутнє, шлях до суспільного прогресу і переважна більшість трударів і об'єктивно мислячих політиків. Гадається, є вагомі підстави стверджувати, що не розрахунок повернення в радянську Україну зумовив відомі акценти у «Відродженні нації» (визнання у різних варіантах правоти генерального курсу більшовиків, інших сил, що боролись за перемогу соціалістичної революції з одночасними критичними оцінками принципів поведінки лідерів українства), а, навпаки – науковий аналіз минулого і поточного досвіду приводив до висновків щодо доцільності наступних політичних кроків.

Володимира Винниченка дедалі більше обурює поведінка його наступників у Директорії, які по мірі втрати влади, впливу на власні маси зраджують ідеям, відступають від принципів, програм, готові торгувати Україною заради своїх особистих, чи ж то – вузькокорпоративних інтересів. Особливий гнів і сарказм у нього викликають дії Симона Петлюри, якого він тепер іменує ніяк не інакше як «балериною», «шамотливим нікчемним чоловічком», «смішним і шкідливим». Частішає вживання й інших, не менш «вбивчих» характеристик керівника Директорії і Головного Отамана військ УНР. Гадається, не варто шукати їх головні причини в особистому суперництві, протистоянні двох політиків, хоча й без того не обійшлося.

Володимир Кирилович очевидно нервує, втративши важелі впливу на українську політику і вважаючи, що ті, хто їх через різні обставини змогли зберегти (в тому числі й, у першу чергу – С. Петлюра) діють абсолютно бездарно, злочинно штовхають Україну до краю страшної прірви.

Тому, залишаючись вірним, передусім, визвольним ідеалам, соціальним орієнтирам, В. Винниченко демонстративно пориває з політикою УНР. Через два дні після закордонної конференції українських соціал-демократів 9–12 вересня 1919 року він із кількома колегами виходить з УСДРП і створює у Відні Закордонну групу українських комуністів, починає готувати випуск її органа – політичного, економічного і наукового тижневика, який пізніше одержить назву «Нова доба». До складу групи входили В. Ливинський, Г. Паламар, М. Галаган, Дятлів, В. Мазуренко, Ю. Тищенко, Г. Піддубний, І. Калинович, Г. Хименко, П. Стах (С. Черкасенко), Товмачів, Ю. Гасенко, П. Чикаленко, М. Шраг, М. Чечель та ін.¹ Ідейно спорідненою була і Закордонна делегація УПСР на чолі з Микитою Шаповалом.

Близьким до винниченківської групи були й комуністичні організації, що паралельно оформилися у Берліні, Празі, Будапешті, інших центрах Європи і Сполучених Штатах Америки. Вони встановили контакти між собою, вели листування, консультації, прагнули виробити єдину платформу, здійснювати солідарні дії².

Велике натхнення викликав у душі В. Винниченка, його колег ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» і резолюція VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» (грудень 1919 року). Вони розцінили їх як щире прагнення Комуністичної партії справедливо, з урахуванням давніх прагнень українського народу вирішити національне питання в Україні. Ці до-

кументи уважно вивчалися Закордонною групою українських комуністів і переважна більшість її членів під впливом Винниченка зорієнтувала свою діяльність на активну співпрацю із КП(б)У і створюваною в Україні в той час Українською Комуністичною партією³. Щоправда, висловлювались і застереження, занепокоєння можливістю відсутення національного питання з принципової позиції в площину тактичних прийомів.

Володимир Винниченко дедалі стверджується на думці, що на відстані, з-за кордону ефективно впливати на перебіг подій важко, якщо взагалі можливо. Треба їхати туди, в рідну Україну і там, на місці, домагатися досягнення мети. Він свідомо готується «йти на всі труднощі, небезпеки, на кров і вигнання», віддає затишок, спокій, полишає плани улюбленої творчої праці – аби лише була з того якась користь для рідного народу⁴. На цей крок він наважується і тому, щоб своїм прикладом захопити інших, переконати в необхідності будівництва нової України – робітничо-селянської, соціалістичної.

25 лютого 1920 року відбулася спільна конференція Закордонної групи УКП і Закордонної організації УПСР, на якій обговорювалась можливість поїздки В. Винниченка в Україну⁵.

Отже ще раз доводиться констатувати, що підготовка до повернення в Україну була тривалою, не була раптовою реакцією на сприятливий збіг тимчасових обставин, а детермінувалась складною, однак цілком визначеною ідейно-політичною еволюцією Володимира Винниченка. Остання ж цілком вписується у контекст трансформацій, які переживали українська суспільна думка, найвпливовіші й наймасовіші українські партії – УПСР і УСДРП. Як відомо, з першої ще у 1918 році виділилася найчисельніша ліва течія – боротьбисти, яка у травні 1919 року конституювалась в Українську комуністичну партію (боротьбистів). Ліві елементи другої партії – незалежники – склали основу, поповнену частиною боротьбистів, і утворили на початку 1920 року Українську Комуністичну партію.

Обидві новоутворені партії заманіфестували у такий спосіб свої комуністичні орієнтації, стали урядовими в Радянській Україні, зміцнюючи тим самим позиції соціалізму, розділивши з більшовиками відповідальність за майбутнє народу, нації. Майже рефлексивний потяг В. Винниченка у цьому ж напрямку, очевидно підсилювався і його різко критичним ставленням до багатьох представників української еміграції, їх поведінки. Письменник з незмінною огидою реагував на зовсім негідні прояви емігрантських склок (щоденникові записи часом, навіть, незручно читати, а тим більше – такі вони різкі й, навіть, лайливі – цитувати). Він дедалі розумів, що від цих людей чекати добра для Батьківщини важко.

Отже, виходу немає, окрім чергової жертви – знову закинути творчість й спробувати замолити хоч частку своїх попередніх гріхів новою спробою прислужитися народній справі, національній ідеї.

Чекаючи дозволу на приїзд в Україну, Володимир Кирилович намагається, як може, зашкодити оформленню всіляко підтримуваного Англією, Францією і США альянсу Ю. Пілсудського і С. Петлюри. Останній, на думку В. Винниченка, вкотре зрадивши українські інтереси, безпринципно, злочинно торгуючи Україною, йшов на

заклучення антиукраїнських угод, готувався до війни проти радянської влади. Тому Володимир Кирилович пропонує свої послуги на випадок агресії.

26 березня 1920 року він листом до уряду УСРР просить надання йому, або ж комусь із його групи повноважень для представництва інтересів радянської України за кордоном, у Німеччині та Австрії.

На думку В. Винниченка, представництво на ці дві держави «можна і навіть треба з'єднати в одне. Це необхідно для того, щоб «1) спаралізувати діяльність петлюрівського уряду і 2) щоб узяти в свої руки державні гроші, які ще лишилися в руках уряду Мазепи... Група має змогу взяти в свої руки державні фонди. І напевно їх візьме. Але, коли б ми мали офіційне уповноваження від Укр. Сов. Уряду, це пройшло б «швидше і легше»: За словами В. Винниченка, більшість посольств уряду Мазепи–Петлюри весь час чекала з острахом, що уряд Радянської України призначить своє представництво, «і цим психологічно підготована вже до самоліквідації». Далі Володимир Кирилович писав, що здобуті фонди група має намір передати урядові УСРР. Разом з цим він просив допомогти членам його групи «проїхати на Україну всіма засобами», які є в розпорядженні радянської сторони⁶.

Планувалось, що представники згаданої групи перейдуть кордон і поінформують представників РКП(б), радянської влади про наміри і плани Польщі, ставлення деяких європейських країн до можливої польсько-української війни⁷.

Однак випадок, чи навіть ціла незвична операція (з компонентами детективу), допомогла українському патріоту іншим шляхом реалізувати задум.

На початку квітня 1920 року, за підтримки осіб, що не належали до групи В. Винниченка, однак симпатизували комуністичним ідеям і, водночас, вороже ставилися до петлюрівщини, вдалося захопити літака, спорядити його і організувати переліт з Відня до Києва.

Акція, звісно, була пов'язана з немалим ризиком. У разі успішного завершення перельоту В. Винниченко письмово просив В. Затонського повідомити умовним знаком: «дати таку радіотелеграму «Українське Совітське Правительство розглядає питання про заснування нової соціалістичної Академії Мистецтва імені Т. Шевченка». Це радіо підхоплять укр. прес-бюро і ми матимемо цим відповідь про прибуття літака»⁸. Природно, містилось і прохання допомогти в організації зворотного перельоту.

Посланці В. Винниченка (їх імена, окрім Ю. Гасенка, встановити не вдалося) змогли доставити в Україну військові карти, літературу, листи Винниченка до Д. Мануїльського, В. Затонського, а також його ж листи «До тт. комуністів-незалежників» і «До тт. Комуністів УКП».

У листах до Д. Мануїльського і В. Затонського В. Винниченко пропонував свої послуги на випадок війни з Польщею: «Закордонна Група Української Комуністичної Партії, до якої я належу, має під своїм впливом значну частину укр. полонених по різних таборах, – писав він у листі від 20 березня 1920 року. – Одна військова частина (бригада, кількістю 6000 чоловік) є в Яблонівім, в Чехо-Словачії. Друга, менша, кількістю в 1500 ч. є в Ужгороді (Прикарпаття). Ми робимо заходи, щоб яблонівську бригаду чеський уряд перевів також до Ужгороду або десь інде, аби тільки ближче до галицького кордону. Заходи ці робимо через людей не належних до комуністичної

течії, які навіть не знають про нашу участь в цій справі, які гадають використовувати бригаду в своїх цілях. Чеський уряд, здається, піде на це і бригаду незабаром підсуне до польського кордону... Значна частина офіцерства, а особливо величезна більшість солдатів стоять в тісному зв'язку з нашою групою і цілком підлягають її директивам. Отже, наша група має такий план: на випадок війни Світських Республік з Польщею в відповідний момент зробити наступ цією бригадою в тил полякам, попутно піднімаючи повстання в Карпатах і формуючи з повстанців армію. Люди, варті довір'я, гарантують в самий короткий строк повстанську армію в 10–20 тисяч. Зброя в гірняків, як кажуть, (особливо в гуцулів) ніби є скрізь. Коли поєднати акцію наступу з сходу і з заходу, то дуже легко буде одрізати Галичину від Румунії»⁹.

В. Винниченко написав також 27 березня 1920 року листи «До тт. Комуністів-Незалежників» і «До тт. Комуністів У.К.П.» (це власне був один за змістом лист, оригінал і копію, якого було направлено двом адресатам). Лідер Закордонної групи українських комуністів детально відтворював історію створення своєї організації, її достатньо широкі зв'язки зі схожими групами в Європі і Америці («На черзі стоїть питання заснування маленького Комуністичного «Інтернаціоналу у Відні для координації роботи»)»¹⁰.

Автор листа скаржився, що для більш ефективної діяльності закордонній групі українських комуністів бракує інформації з України: «На жаль, маємо дуже скупі, непевні й часто протирічиві відомости з України, через те не можемо сказати, до якої саме Укр. Комуніст. Партії ми прилучаємось, бо їх, здається у вас там є декілька. Ми ж не знаємо ні програму, ні складу ні одної з них»¹¹. Тому В. Винниченко просив докладних інформацій про стан комуністичного партійного життя в Україні, про характер державотворчих процесів і стосунки з РСФРР, економічний стан, зміст національної політики, масштаби вживання української мови, наявність українських військових формувань, повстанський рух тощо.

Особливе занепокоєння висловлювалось з приводу перебування на чолі Раднаркому України неукраїнця Х. Раковського, на чому спекулювали антирадянські елементи, зокрема, прихильники С. Петлюри. «Коли б на чолі уряду стала нова особа, – переконано заявляв В. Винниченко, – особливо укр. національності, навіть мало відома серед українства, петлюрівщина остаточно загинула б»¹². Ім'я Х. Раковського гальмувало перехід на бік Радянської влади національно свідомих українських елементів, навіть утруднювало агітаційну роботу серед українців-військовополонених у закордонних таборах.

Група В. Винниченка направляла колегам в Україні зразки своїх періодичних видань, як і угорських, німецьких та польських газет, а також по 5 примірників (боротьбистам і незалежникам) тритомника «Відродження нації».

В. Винниченко інформував українських комуністів про зміст свого листа до Д. Мануїльського і радив, у разі потреби, ознайомитись з ним повністю у адресата¹³ – як видно, ніякої подвійної гри Володимир Кирилович вести не збирався, відверто всім викладав свою позицію.

Керівник Закордонної групи українських комуністів просив сприяння у поверненні «значної частини» своїх прибічників і тих інтелігентів, які знаходились під їх

впливом, в Україну, а також поради, чи варто звернутись із закликом «до всіх «чесних українців» їхати на Україну для праці під радянською владою, не боячись, що їх буде зустрінuto вороже»¹⁴.

Маючи інформацію з преси про невдоволення і виступи селянства проти радянської влади на ґрунті «воєнного комунізму», Володимир Кирилович не проходить повз тривожні тенденції, розмірковує над ними і на сторінках «Нової доби» (почала виходити 24 лютого 1920 року) досить оригінально витлумачує їх емоційно-психологічним станом селянства. У статті «Безнадійні надії» він відзначав: «Правда, не любить дядько також віддавати продукт своєї праці дурно, ні за що; він – послідовний, строгий економіст і визнає правильний товарообмін. Цю свою економічну ортодоксальність він готов обстоювати із зброєю в руках, за неї він дійсно піднімав повстання навіть проти тих, які разом з ним обчищали його від соціальних класових паразитів, проти голодаючого робітничого пролетаріату російського та навіть і українського. Дядько не хотів оддавати дурно свій хліб, не хотів оддавати так безладно, неорганізовано, як то робилося.

І тільки через це були повстання проти радянської влади, тільки на цьому часовому економічному ґрунті, а не на соціальному, чи національному вони були. Не через те український селянин не давав хліба російським комуністам, що вони були комуністами, як це пояснюють убогі духом петлюрівці, се-б-то через те, що комуністи нищили панування паразитарних класів, що виганяли з усіх сфер життя всяке панство, ледарство, експлуатацію, а через те, що руські комуністи не мали товарів, продуктів обміну за той продукт праці, який мусили брати в селянина...».

Недарма газета Київського губкому КП(б)У «Червона правда» 9 квітня 1920 року передрукувала витяги як з цитованої так і з інших винниченківських статей з «Нової доби». Через деякий час це зробив і центральний орган більшовиків України – «Комуніст».

Часом відвідували українського діяча і недобрі відчуття у зв'язку з рішенням повернутись у політику. 30 квітня 1920 року він передбачливо занотує: «Намічається путь на Голгофу. Треба, щоб знову чашу пониження, образ, тривог, боротьби було мною випито. Так вимагає те, що зветься «сумлінням». Цього вимагає те, що зветься «інстинктом соціябельности». Словом, я знову тікаю з тиші, затишку, спокою, самоти, атараксії до непевності, неспокою, страждання, втоми, до туги за спокоєм»¹⁵.

Як справжній пророк, провидець він душею відчував, розумом осягав, що то буде вже третє сходження на Голгофу (скільки ж можна для однієї людини?!) і не мав у собі сил, щоб зупинитись... Тимчасом листування, яке, очевидно велося вже певний період, завершилося найавторитетнішим дозволом. 4 травня 1920 року Голова РНК В. Ленін передав прямим дротом до Києва телеграму члену Оргбюро ЦК КП(б)У і голові Галицького організаційного комітету КП(б)У Феліксу Кону (копія Х. Раковському в Харків): «Щодо Винниченка в принципі згодні. Порозумійтеся з Раковським про деталі»¹⁶.

Слід додати, що у примітках до зібрання ленінських творів зазначено: «В рукопису телеграми слово «деталі» закреслено рукою невідомого і написано «форму залучення Винниченка до урядової діяльності»¹⁷. Останнє уточнення, по-перше, гада-

ється, не могло бути довільно зроблено будь-ким без узгодження з самим В. Леніним і, по-друге, в ньому чітко йдеться про ранг діяльності – «урядова».

Отже відкривалися хоча й не зовсім ясні, однак достатньо привабливі перспективи...

На початку травня 1920 року подружжя Винниченків пустилося в подорож до Москви–Харкова. Шлях видався непротим: через Берлін до Щеціна, а далі – морем до Ревеля. Потім – Петроград і, врешті – Москва. А вже звідти, якщо пощастить – Харків. Міністерство закордонних справ Чехо-Словацької Республіки з дозволу Масарика і Е. Бенеша видало Володимирі Кириловичу і Розалії Яківні дипломатичні паспорти – відповідно, на ім'я Йозефа та Наталії Сімонів. Документи були дійсні з 13 квітня 1920 року до 13 квітня 1921 року. Міністр закордонних справ Чехословаччини Е. Бенеш доручив відповідальному працівнику міністерства Яроміру Нечасу виконувати при В. Винниченкові під час поїздки роль політичного радника і уповноваженої особи для контактів з відповідними міністерствами закордонних справ. Я. Нечас брав участь в чеському політичному русі як соціал-демократ, симпатизував українському рухові. В 1919 році він був секретарем Директорії Підкарпатської Русі¹⁸. Отже, такий супровідник цілком влаштував Володимира Кириловича.

Якийсь час певні сумніви виникали щодо четвертого «компаньйона» – Олександра Бадана – студента-галичанина Карлового університету в Празі. Ходили чутки про його непевність, схильність до провокаційних дій і навіть звинувачення у належності до агентури галицьких націонал-демократів.

Однак відомості йшли від Микити Шаповала, у якого з часів Директорії не склались відносини з галичанами (його навіть заарештовували на території ЗУНР за пропаганду соціалістичних поглядів, і один з лідерів УПСР надалі чекав від західноукраїнських політиків ще гірших дій). Тому В. Винниченко, зваживши на «шпикомацію» давнього колеги, вирішив взяти О. Бадана як особистого секретаря у поїздку до Москви і Харкова¹⁹.

Подорож через кордони розтерзаної війнами й революціями Європи, звісно, була справою нелегкою. Доводилось долати збільшені бюрократичні перепони: добувати дозволи, перепустки, візи, білети. Трішки допомагали листи від Б. Куна до В. Леніна: це справляло враження. І все ж часом доводилось подовгу затримуватись, як, приміром, у Берліні.

Очікування, марнування часу, неприємні асоціації ніколи й нікому не додавали настрою. А тут ще й непевність щодо сенсу самої поїздки. І Володимир Винниченко, маючи додатковий час для роздумів, самоаналізу вирішує підбадьорити себе ще й тим, що прийдешній візит у Росію й Україну розглядає як своєрідне випробування на відповідність справді високим політичним, людським якостям.

«У нашій подорожі є один елемент, – записує він до щоденника 10 травня в Берліні, – який особливо мене цікавить: перевірка себе, протиставлення вищої знайденої цінності (Канопуса) – дрібним, скороминущим, звичайним. Чи стану я, дійсно, вище особистого пониження. Фальшивої амбіції, особистих вигод, комфорту, грошей, культури, здоров'я, тихих радостей спокійного життя? Чи стану я володарем свого внутрішнього світу, без огляду на зовнішні умови, без огляду на колишні розуміння

своєї гідності? Чи маю я вже дійсно нову, вищу гідність, яка з посмішкою дивиться на справу, на особистий гонор, яка оцінки шукає не в тимчасових людських присудах, а в законах старіших ширших і вищих? Чи все ж таки така гідність не дається легко і старе ще довго житиме?»²⁰.

Немає сумніву, що «Канопус» для В. Винниченка – не лише провідна зоря в ризикованому заході, але й образ внутрішньої організації свідомості, яка скеровуватиме думки, волю, характер, вчинки згідно з найвимогливішими, по суті ідеальними критеріями і стандартами.

24 травня 1920 року «мандрівники» перетнули радянський кордон²¹. ...Москва зустріла Володимира Кириловича та його супутників непривітно. Незважаючи на телеграми з Ревеля і Петрограда з проханнями вислати прибулим транспорт і приготувати помешкання, ніхто про це не потурбувався. Довелось чекати прямо у двірці чотири години, доки Я. Нечас, користуючись своїм дипломатичним статусом, сяк-так домігся поселення до готелю.

Насторожили «напруженість, холодність, майже ворожість» під час перших же зустрічей з К. Радеком та Г. Чичеріним. На слова В. Винниченка про те, що його послала Закордонна група КПУ для сприяння революційній справі, ніякої реакції не було. Відразу почалося зворотнє зондування позиції у конкретних питаннях: кому мають належати Донецький басейн, Кубань? І український політик відразу зробив для себе невтішний висновок: «І от з цих перших питань уже стало мені видно, що тут запорошилася віра в комунізм, що тут ідея тільки переустрою світу не має вже того свіжого, гарячого кольору: вона стала тьмяною, сіренькою, занадто далекою. Коли є тільки комунізм і революція, коли ж тільки для цього і вся кров, і голод, і нелюдське напруження, то який сенс має питання, в якій соціалістичній частині всесвітньої федерації буде той чи інший басейн? Коли ні одна частина не матиме права самостійно порядкувати своїми багатствами, коли всякими «басейнами» володітиме весь світ, то яка рація комуністів так гостро й уперто ставити питання про «басейн»? По якому принципу визнається окремішність соціалістичних федеративних організацій? Очевидно, по національно-етнографічному, а не економічному. На якій етнографічно-національній території лежить той чи інший «басейн», а в даному разі Донецький? Донецький лежить на українській. І питання про належність вичерпане. Це не значить, що експлуатація цього басейну тільки для українців. Тут уже має бути інший принцип.

Коли ж руські комуністи постановляють, що Донецький басейн повинен належати не до української соціалістичної держави, а до російської, то що це має значити? Те, що люди думають не про комунізм, що вони в нього не вірять, що вони дбають про Росію, про себе, як націю.

Націоналізм починає покривати комунізм. Іде орієнтація на руський патріотизм»²².

Особливо негативне враження В. Винниченка та його супутники винесли зі спілкування з референтом в українських справах народного комісаріату закордонних справ. Той, не особливо зважаючи на дипломатичний етикет, заявив: «Ніякої України не було і немає: на Україні всі чудесно говорять по-руськи і все це українське питання є вигадка»²³.

Стає зрозумілим, чому вже перші рядки, записані Володимиром Кириловичем до щоденника, вкрай песимістичні: «Стихія дужча за ідею. Давня, стара, закорінена в крові, звичках, способах думання, в матеріальних, щоденних інтересах – вона перемагає молоду, нескріплену, невинуватану радощами ідею.

У соціалістичній, советській Росії якраз тепер стихія забиває ідею. Матеріальний, щоденний інтерес в образі голоду, холоду, злиднів, підпоможений старими, стихійними звичками, способами думання, виливається в форму руського націоналізму. Советська влада губить принципи, ідею комунізму, бабраючися в ковбані щоденних клопотів. Перспективи дальші запорошуються, затуманюються, зникають з очей від постійної уваги до ближчого, місцевого, звиклого необхідного»²⁴.

Під першими ж враженнями український комуніст хапається за перо і пише листа до В. Леніна. Він намагається переконати вождя більшовиків у тому, що Закарпатська група українських комуністів послала його, В. Винниченка «стати до праці на користь комуністичної революції, що, на нашу думку, конче треба використовувати національний момент, перевівши боротьбу з польсько-петлюрівською коаліцією на ґрунт не національної, а соціальної боротьби. Повинна бути не боротьба українців і поляків проти руських за визволення України, як це виставляє петлюрівщина, себто не національна війна, а соціальна; повинні битися буржуазний, контрреволюційний польсько-український союз проти соціалістичного русько-українського союзу. Петлюра повинен битися не проти чужинця Раковського, а проти українця. Тоді тільки українство розіб'ється на два воюючі табори, тоді тільки соціальна війна на Україні буде справжня»²⁵.

Володимир Кирилович доводить, що до того часу, доки в Україні представниками більшовизму виступатимуть майже виключно росіяни, доки українські національні соціалістичні сили не будуть виступати як головна сила проти української національної контрреволюції, доти справжньої соціальної війни на Україні не буде – буде війна проти чужинців, війна національна.

З цього повинні бути зроблені відповідні висновки. Національна політика має бути змінена; Х. Раковський, як символ цієї політики, повинен піти, замість нього має прийти хтось новий. Тоді вступ до уряду, як це вже було запропоновано В. Винниченку, принесе користь, бо розколе українство на два табори, ослабить елементи, ворожі сучасному уряду, ослабить петлюрівщину.

На основі аналізу великого комплексу доступних документів найбільш ґрунтовний та іменитий дослідник життя й творчості В. Винниченка Г. Костюк вважає, що тогочасну програму, яку В. Винниченко пропонував радянському проводу, можна звести до таких головних пунктів:

- 1.) Українська радянська республіка існує як незалежна, соборна держава (включно з Галичиною, Холмщиною, Кубанню, Донбасом), пов'язана з РСФРР та іншими радянськими республіками лише спеціальними двосторонніми дружніми договорами.
- 2.) Офіційною державною мовою в УСРР є українська, що є обов'язковим для всіх без винятку ланок партійного, державного, освітнього і пропагандистського апарату.
- 3.) УСРР проводить повністю незалежну економічну, фінансову політику.
- 4.) Україна проводить власну незалежну зовнішню політику.

5.) УСРР має свою окрему армію, міліцію і політичну розвідку, що підлягають власному уряду.

6.) Перебування військ однієї республіки на території іншої можливе лише з дозволу, згоди останньої.

7.) Транспорт і пошта повністю підпорядковуються уряду УСРР.

8.) Світова федерація є основною метою всіх існуючих і майбутніх радянських республік.

9.) КП(б)У входить до Комінтерну як особний суб'єкт і репрезентує в ньому Україну як окрему республіку²⁶.

Якщо оцінювати цю платформу дуже коротко, то можна сказати, що В. Винниченко відстоював по-суті варіант конфедеративних відносин між УСРР і РСФРР, який підкреслено іменував «справжньою федерацією».

Однак, не встиг український політичний діяч відправити листа з викладом своєї позиції до вождя більшовиків, як зустрівся у наркоматі закордонних справ з відверто неприязним ставленням до себе, яке розцінив як вороже, як крутість чиновників, що хотять пошвидше позбутися обтяжливого спілкування і відправляють його до Харкова, надто невизначено інформуючи про можливий характер роботи в Україні. На той час В. Винниченку «було запропоновано вступити в правительство УСРР на пост заступника голови Ради Народних Комісарів з портфелем Наркома того або іншого комісаріата»²⁷.

Володимир Кирилович віднісся до дещо туманних варіантів співпраці з радянською владою з явною осторогою. «Здавалось би, – відзначав він, – мені дійсно давалася велика відповідальна урядова робота, в якій можна було б зробити багато корисного і для революції й для національного відродження українського трудового народу.

Але, на жаль, це тільки так здавалось. В дійсності як раз того єдиного, для чого я їхав, як раз реальної, конкретної праці, роботи мені не пропонувалося. Мені давалися портфелі, почесні титули, назви, посади, давалися різні матеріальні вигоди, зв'язані звичайно з усякими почесними титулами й посадами, словом, моя персональна амбіція задовольнялася цілковито, (себто, задовольнялося як раз те, проти чого я застерігав других у своєму заклик), але не задовольнялось інше: бажання взяти активну, дійсну участь в боротьбі й роботі (тут і далі у документах скрізь підкреслення зроблені В. Винниченком) без огляду на посади й титули.

...Мені остаточно удалось вияснити, що мене запрошують в Правительство не для роботи, а для одної участі, фігурування в йому, що я носитиму титули без права мати технічні апарати своєї посади (як це було мені вияснено Головою Ради Народних Комісарів У.С.Р.Р. т.Раковським)»²⁸.

Тому, зважуючи всі можливі негативні наслідки свого призначення для роботи в Україні, Володимир Кирилович завершив листа до В. Леніна висновком про незгоду їхати до Харкова і бажанням повернутись за кордон.

Для себе ж самого український діяч уже вкотре гірко констатує: «І знов для мене та сама трагедія, що на протязі майже двох років стільки разів роздирає мене. Іти з руськими большевиками, – душити своїми руками свою націю, самого себе. Іти з

петлюрівщиною, реакцією, – душити революцію, душити самого себе, душити те, що я вважаю добрим для всієї людськості.

І з'являється думка: добре, я дам своє національне ім'я на ганьбу, на прокляття, я відмовлюся від усяких домагань на цей момент. Цим я, може, зроблю користь революції, спричинюся до перемоги. А перемога революції гарантуватиме і національні домагання»²⁹.

Однак твердої віри в те, що подібна поведінка матиме належний ефект, зовсім не було. Навпаки, народжувалась ціла низка нових нелегких питань: «Чи зроблю ж я яку-небудь користь? Я можу зробити користь, приваблюючи симпатії національних елементів до советської влади. А хіба ж я можу привабити симпатії тих елементів, ставши в їхніх очах (і навіть у дійсності) зрадником національних прагнень? І що ж вийде? За що я принесу в жертву себе?

І кожний має право запитати: через що ж він, член пригніченої нації, повинен був у ім'я перемоги революції зректися визволення своєї нації і чому не зреклися в ім'я революції пригноблення української нації пануючі національні елементи? Чи в ім'я революції, чи їй на користь він зрікся боротьби за національне відродження, чи в ім'я торжества руської нації та єдиної неделімої?»³⁰.

Тим часом, схоже, звертання до В. Леніна справило певне враження. Щоправда, вождь більшовиків нічого письмово не відповів на лист С. Мазуренка від 29 травня, в якому йшлося про бажання В. Винниченка вступити в партію більшовиків і на згаданий лист самого Володимира Кириловича від 30 травня³¹. Однак, мабуть усно розпорядився, щоб ставлення до українського політика було чемнішим. В усякому разі на наступних зустрічах з Г. Чичеріним, Л. Каменєвим і Л. Троцьким атмосфера явно пом'якшала. Зокрема, Л. Каменєв запропонував підготувати у письмовому вигляді доповідну записку з викладом поглядів групи, яку представляв В. Винниченко, на чергові завдання політики в Україні»³².

А Г. Чичерін 29 травня 1920 року направив Голові РНК України Г. Раковському телеграму, в якій повідомляв: «Днями до Вас виїздить Винниченко, який перебуває тут. Члени Політбюро знаходять допустимим ввести його до Раднаркому України як Наркомоса і Застголраднаркома»³³.

Гадається, варто звернути увагу на те, що Г. Чичерін посилається не на рішення політбюро ЦК, а лише на думку членів політбюро (яких – невідомо – В. С.), що істотно знижувало вагомість висловленого дипломатичною мовою варіанта («знаходять допустимим») використання В. Винниченка на урядовій роботі. Те, що рекомендації Г. Чичеріна мали більше приватний характер, підтверджується і наступним.

Доки В. Винниченко працював над документом, політбюро ЦК РКП(б) за участю В. Леніна двічі обговорювало питання про вступ українського діяча до більшовицької партії (1 червня) і про можливість використання його на роботі в Україні (8 червня)³⁴.

9 червня Володимир Кирилович завершив написання документа (15 рукописних сторінок) і передав до ЦК. В перших же рядках записки з усією категоричністю було заявлено, що Закордонна група українських комуністів делегувала В. Винниченка в Україну «для активної участі в боротьбі за комуністичну революцію». При цьому група виходила, передусім, з резолюції VIII конференції РКП(б) «Про радянську вла-

ду на Україні», ленінського «Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», заяв Л. Троцького, у яких висловлювались положення, тотожні з зафіксованими у згаданих двох документах, як власне і в іншій офіційній інформації, що доходила за кордон. Відмежувавшись від сепаратистських («самостійницьких») орієнтацій, група доручила В. Винниченку «строго і послідовно захищати позиції, на які стала РКП у своїй програмі з національного питання і вищезгаданої резолюції, як найбільше відповідних духу комуністичного вчення і революції»³⁵.

Разом з тим В. Винниченко тут же заявив, що перебуваючи в Росії і одержавши відомості з джерел, які заслуговують довіри, він серйозно стурбований тим, «що позиція РКП через якісь обставини в життя не проводиться»³⁶.

Знайшовши ситуацію суперечливою, В. Винниченко визнав за необхідне ще раз наголосити на принципових засадах політики, якими керувалася очолювана ним комуністична організація. Закордонна група вважала, що «будь-який економічний і державний сепаратизм суперечить завданням комуністичного переустрою світу, а з іншого боку цьому ж шкодить приборкання або затримка розвитку продуктивних сил у кожній окремій країні»³⁷. Тому група не поділяла «самостійницьких» поглядів, вважаючи їх несумісними з комуністичним вченням. «Найдоцільнішою формою державних і економічних відносин повинна бути федерація Радянських Республік», – наполягалось у документі³⁸. При цьому автор записки вважав, що на той час таких республік було лише дві – Російська й Українська. Й, незважаючи на складність тогочасної воєнної ситуації, В. Винниченко ладен був домагатись неухильного втілення в життя саме федералістського курсу. Лише за такої умови він готовий прийняти пропозиції про його роботу в Україні. «Якщо моя участь на відповідальному посту в Українському Радянському уряді вважається бажаною, – заявив досвідчений політик, – то мені перш ніж приступити до роботи, необхідно знати точку зору керівного Центра Російської революції на цю роботу і напрямок її. Я і моя група керувались лише міркуваннями корисності. Але чи можу я бути корисним революції, якщо я в роботі буду розходитись з центром?»³⁹.

Як видно, Володимир Винниченко поводить себе вищою мірою чесно і шляхетно. «Чому моя участь в уряді вважається бажаною? – запитує він і сам же відповідає: – Головним чином, очевидно, тому, що моє ім'я може привернути симпатії певних національних елементів до цього уряду. – Але ж не одним ім'ям привертаються симпатії. Ім'я необхідне для позначення відомого напрямку політики. Політика ж отримує симпатії не іменами і заявами, а справами, фактами, якщо ж факти будуть суперечити заявам «імен», то від цього вийде не користь справі, а лише шкода.

Тому, якщо чомусь у даний момент ЦК РКП вважає неможливим проведення в діла, у факти ті положення, які висловлені ним у своїх резолюціях і заявах, то краще за все на цей момент не вносити на Україну ще більшої дезорганізації і не залучати мене до урядової і взагалі відповідальної роботи. Я особисто зможу цілком віддатися тільки такій роботі, яка відповідає програмним положенням Р.К. Партії і тільки їх можу проводити з вірою і переконанням в їх корисності в життя»⁴⁰.

Остерігаючись нанести шкоду революційній справі, В. Винниченко готовий був знову поїхати в Європу чи Америку з дорученням, приміром, від III Інтернаціоналу.

Лише тверда впевненість у тому, що офіційно проголошена лінія національної політики РКП(б) в Україні «якщо не відразу, не в повному обсязі, а поступово, але з неухильною і строгою послідовністю проводиться в життя» дозволила б Володимирі Кириловичу, за його словами, пристати на пропозиції про роботу на Батьківщині⁴¹.

Те ж саме український діяч записав у ті дні і в своєму щоденнику. За його оцінкою, він запропонував ЦК РКП(б) чітко визначитись і дати цілком певну відповідь на питання, яка національна політика проводитиметься в Україні: чи та, яка визначена в грудневій резолюції ЦК РКП(б) 1919 року, чи «єдинонеділимівська».

«Коли першу, – заявив В. Винниченко, – то я пропозиції приймаю й охоче їду на всяку працю. Коли другу, то я вважаю свою участь в уряді неможливою. Я прохаю не тільки дати мені якусь відповідь, але їм самим точно вяснити це питання і скінчити з тою плутаниною, неясністю, двозначністю, яка панує в сучасній політиці на Україні. Відмовляючись від самостійництва, відмовляючись цілком широко, як протиріччю до духові комуністичного устрою світу, я в той же час не можу відмовитись від того, що вважаю вірним, відповідаючим духові комунізму, від дійсної, справжньої, соціалістичної федерації рівних і внутрішньо-самостійних робітничо-селянських республік»⁴².

У разі згоди на роботу в Україні В. Винниченко вважав необхідним проведення таких заходів:

опублікувати від імені російського і українського радянських урядів спростування вигадок контрреволюційної української, польської, єврейської преси про обмеженість і навіть фіктивність української робітничо-селянської державності;

видати постанови відповідних органів про діяльність в Україні Раднаркому в такій же кількості комісаріатів, що і в Росії;

усунути таке «ненормальне» становище, коли комісаріати РСФРР зносяться з губернськими та іншими установами в Україні, обминаючи відповідні комісаріати УСРР;

для найдоцільнішого й успішного використання економічних ресурсів України в інтересах революції залучити до активної допомоги та ініціативи місцеві сили, що може бути досягнуте найкраще встановленням певного господарського плану;

якомога скоріше повинна приступити до роботи створена комісія по виробленню федеральної конституції;

оскільки нинішній керівний центр України, за деякими даними, не відповідає завданням моменту, що висуюються, «то необхідно поповнити персональний склад його 3–4 партійними членами, відомими своїм ширим і твердим ставленням до принципу федерації; до числа осіб, які мали доповнити склад Політбюро ЦК КП(б)У, мав обов'язково ввійти В. Винниченко;

керуватися принципом, за яким «революція на Україні, як і в будь-якій іншій країні, повинна опиратись на місцеві комуністичні сили», навіть добре підготовленими, надійними і перевіреними але не місцевими, мало знайомими з місцевими умовами кадрами «неможливо створити міцну Радянську владу»; у зв'язку з цим «необхідно твердо і ясно встановити, що жоден партійний або радянський працівник не може бути відкликаний з України або направлений до неї без відома і згоди керівного Укра-

їнського партійного центру – ЦК...»; потрібне першочергове залучення корисних, перевірених українських партійних і радянських працівників, відкликаних з України, або тих що працювали за її межами⁴³.

Сформульовані положення Володимир Винниченко аргументував у трьох площинах: з точки зору позитивного ефекту, який вони матимуть для зміцнення радянської влади в Росії і Україні, а також справедливого розв'язання національного питання; з точки зору залучення на бік революції нових прихильників; з точки зору спростування ідеологічних концепцій противників влади рад, в тому числі й петлюрівців.

Досвідчений український політик був цілком свідомий того, що в його участі у діяльності українських керівних центрів радянське керівництво зацікавлене. Розрахунок був досить простим і прозорим: перехід одного з лідерів Української революції, Центральної Ради, Генерального секретаріату, Директорії, УСДРП на бік більшовиків – переконливе свідчення об'єктивного краху прибічників антибільшовицьких планів розв'язання питання про владу в Україні. При розумному використанні такого кроку пропагандою можна було обґрунтовано розраховувати на додатковий розкол в антирадянському політичному таборі, в тому числі й емігрантському, на перехід за В. Винниченко на бік УСРР тих досить численних елементів, які були або прямими прихильниками позиції В. Винниченка, або дотримувались загалом соціалістичних орієнтацій. І такий результат його зовсім не бентежив. Навпаки, зміцнення позицій Радянської України він вважав і своїм безпосереднім обов'язком.

Більше того, комуніст В. Винниченко доводив, що вища цінність для нього – це інтереси революції, яким можна і слід підкорити все інше. «Слід, – наголошував він, – особливо в цей момент, усунути все, що гальмує і паралізує розвиток революційної енергії. Необхідні точні, ясні, такі, що не викликають жодних коливань і сумнівів лозунги, цілі і норми. Якщо необхідне злиття України з Росією і усунення всіляких місцевих органів і установ, які цьому заважають, то треба залучити до цього відповідні сили, дати їм точні, які не допускають ніяких кривотлумачень норми і прямо йти наміченим шляхом. Якщо ж вважається, що такий шлях не приведе до перемоги революції, що навпаки треба шляхом розвитку місцевих революційних сил зміцнювати фронт революції, що цим силам необхідно надати можливість самостійного державного, економічного і національного і т. д. розвитку, то слід і в цьому випадку поставити питання якомога ясніше, точніше»⁴⁴.

Останній сюжет документа зрозуміти непросто. Здається, Володимир Винниченко тут зраджує собі, відступає від того, що для нього завжди було найсвітлішим, найголовнішим – української ідеї, справи національного визволення, відродження. Однак, не варто скидати з рахунку й того, що для В. Винниченка торжество революції було також надзвичайно жаданим, залишалось смыслом життя. І він коливався, іноді роздирався між цими двома основоположними початками.

Закінчував доповідну записку до ЦК РКП(б) В. Винниченко на пафосі (як з ним нерідко бувало), доводив, що чіткість перспективи, позиції викличуть у прибічників революції героїчний підйом енергії, ентузіазм, що в такий критичний момент варте більшого за кулемети і гармати. «Особисто для себе, – резюмував автор документа, – я хочу повної ясності і твердого переконання в корисності своїх дій, щоб мати мож-

ливність віддатись роботі і боротьбі цілком і беззавітно. І якщо треба буде загинути в цій боротьбі, то загинути з ентузіазмом, з повною вірою в те, що і робота і смерть були на користь великій справі»⁴⁵.

Із запискою В. Винниченка ознайомився В. Ленін⁴⁶, однак, як і до того, нічого не відповів. Невідомо, чи розглядався документ іншими членами ЦК РКП(б). Що ж до ЦК КП(б)У, то його політбюро розглянуло питання про В. Винниченка ще 31 травня 1920 року відразу після згаданої вище телеграми Г. Чичеріна від 29 травня (в Харкові її отримали 30 травня). Було ухвалено запропонувати ЦК РКП(б) призначити Володимира Кириловича «нашим послом закордоном, тов. Раковському переговорити з Москвою»⁴⁷. Тобто Раковський і його колеги по Політбюро ЦК КП(б)У досить точно зрозуміли приватний характер порад Г. Чичеріна і тонко, без загрози бути звинуваченими у порушенні партійної дисципліни, зіграли «на пониження» одержаних рекомендацій.

Звісно, це було далеко не те, на що розраховував В. Винниченко і офіційна Москва, одержавши інформацію з Харкова, змушена була «тягнути час», не надто кваплячись знайти прийнятний вихід.

В. Винниченку пропонувалось невідомо для чого їхати до Петрограда, на своєрідні оглядини – для того, щоб ознайомитись із роботою державного апарату, представитися революційній столиці...⁴⁸.

Незважаючи на очевидні негаразди, палкий патріот з невгамовною натурою не полишав надії повернення в рідну Україну. І тому з ентузіазмом, як потім виявиться – значно гіпертрофованим, зустрів інформацію від давнього однопартійця й колеги В. Чеховського про наростання української стихії, про зміцнення українізаторських тенденцій в уряді УСРР. Подібною інформацією, спостереженнями поділився і активний діяч національно-визвольного руху, галичанин Паліїв⁴⁹. А, можливо, В. Винниченко тоді готовий був ухопитися за будь-яку рятівну «соломинку», навіть якщо це було фактичною самооманою.

І все ж далеко не все було просто. Боляче, серцем відчуваючи, розумом усвідомлюючи, що його третя Голгофа вже розпочалася, Володимир Кирилович твердо стоїть на тому, що переконання, відданість національній справі – це ті цінності, яким він ніколи не зрадить, не відступить від них ні за які матеріальні вигоди, можливості ситого, безтурботного життя.

Він ще і ще раз всім своїм єством демонструє, як сильно вирізняється із середовища «прагматичних» політиків. «Радянські керівники, пише він, мабуть, думають: от, приїхав за портфелем, за популярністю, за владою. Якби вони знали, що ці «лакомства нещасні» для мене є та ж сама Голгофа! Якби вони знали, що тільки неспокійне, дурне шукання чогось «дійсно справедливого» вигнало мене з мого затишку, з моєї любові роботи, з моєї самоти, що тільки цей проклятий неспокій шукання примусив мене бачити в тому затишку неморальність, примусив соромитись тихої праці, здоров'я, електрики в кімнатах, чистої білизни і погнав на спільний тиф, на спільний голод, на спільну боротьбу, на спільну перемогу чи загибель.

І чи була в цьому помилка? Ні. Помилка виявилася в тому, що ніякої спільности для мене не знайшлося, що я не подумав про можливість цього. І не мої минулі по-

милки винні в тому, що нема мені роботи, а все та сама нещасна доля нашої нації. Коли б відмовився б бути членом цієї нації, коли б одрікся бути українцем, мене б і не так зустрічали, мене б і не так вітали, зо мною не так говорили б і давно я вже був би в їхньому гурті й спільно з ними мав би і радощі, і тягості боротьби.

Але і вони, і я – непохитно знаємо, що я не можу перестати бути тим, ким я є. Моя стихія зустрічає їхню стихію. І їхня стихія б'є, понижує, одпихає мою і розбиває ту спільність, за якою я так простодушно і наївно, з такими труднощами і з такою вірою їхав сюди»⁵⁰.

Подібні думки в той час невідступно переслідують полум'яного сина України. Почавши вже підготовку до від'їзду, Володимир Кирилович знову повертається до розмірковувань навколо невдалої затії: «І знов я думаю, мимоволі думаю: ах, як вони інакше зустрічали б і приймали б мене, коли б я виявив себе «справжнім» комуністом, себто, коли б я заявив їм, що я не українець, що я готов з ними разом робити все, що роблять з українською нацією. Тоді б вони ні на мить не сумнівались в моїй справжності.

Сумно, неймовірно, не хочеться вірити, не хочеться цього всього бачити, а мушу бачити, мушу вірити фактам. А головне ніщо не змінилося, нічого не навчилися, ні на крихту вперед не посунулись, а навпаки. Те саме все, що два роки тому, те самісіньке»⁵¹.

Верховенство загальної, народної, національної справи над особистісним інтересом для В. Винниченка абсолютне, непохитне. І з цих позицій він дуже різко оцінював недалекоглядну, як на нього, політику московських лідерів: «Але сумніше всього те, що гублячи нас, гублячи Україну своєю застарілою стихією, вони гублять себе, а з собою революцію на Заході. І страшно за той час, який настане тоді, за дискредитацію самої революції, самої ідеї комунізму в масах. І на скільки тепер Ленін стоїть в очах всіх високо, навіть у буржуазії, настільки низько він тоді впаде, навіть у комуністів. І яким він буде здаватись усім маленьким, смішним, упертим фанатиком, бузувіром, нежиттєвим маніяком і т.д.»⁵².

У цих словах вражає просто таки провідницьке застереження, з яким він не крився, не зловтішався. Він боляче, гірко переживав життєву трагедію, що розігрувалася на його очах, і тужив, не в змозі змінити хід подій.

Мимоволі зароджується й така думка. Досвідчений революціонер-підпільник, оцінюючи реальну перспективу арешту, інтернування (а І. Лисяк-Рудницький взагалі вважав, що український патріот по-справжньому ризикував головою⁵³) Володимир Винниченко не міг не розуміти, що його записничок у чорній коленкоровій обкладинці з інтимними, такими відвертими думками й сміливими оцінками, вільно може потрапити до чужих рук, слугувати доказом його політичної нелояльності, задиркуватості. Та, схоже, він того не боявся. А, можливо, навіть і думав, що якщо трапиться найгірше, то хоча б у такий спосіб можна буде заявити про свою чесну позицію.

Нові розмови з Л. Каменєвим, Г. Зінов'євим, Л. Троцьким, їх запевнення у принциповій згоді з положенням доповідної записки, поданої до ЦК РКП(б) В. Винниченком, не дуже переконали останнього у доцільності поїздки до Харкова. І все ж, більше сподіваючись на диво, Володимир Кирилович вирішив у черговий раз випробувати

вдачу. За записами дружини, Розалії Яківни, подружжя 25 червня виїхало з Москви в Україну і перебувало в Харкові до 6 липня 1920 року⁵⁴.

Візит виявився вкрай невдалим. Партійно-радянське керівництво України явно не бажало розв'язувати питання про співпрацю з В. Винниченком, наділення його солідними повноваженнями. Поставивши 30 червня до порядку денного питання «Про Винниченка», Політбюро ЦК КП(б)У вирішило відкласти обговорення до наступного засідання⁵⁵. 3 липня з цього питання на повідомлення Х. Раковського було ухвалено «влаштувати спільну нараду з Винниченком»⁵⁶. Така нарада, а може просто зустріч з Х. Раковським, його колегами очевидно відбулася між 3 і 6 липня 1920 року.

Судячи з усього, питання розглядались не у вузько-прагматичному ключі, а в широкій постановці, з обговоренням принципів засад політики КП(б)У.

Відтворюючи невдовзі зміст переговорів, Володимир Кирилович відзначав: «На засіданню Ц.К. К.П.(б)У відповідальними членами цієї організації мені було дано таку відповідь, після якої в мене вже не лишилось ніякого сумніву, що мене було одіслано до Ц.К. К.П.(б)У, тільки для того, щоб уникнути в Москві прямої відповіді на мої питання. Одні члени Ц.К. К.П.(б)У говорили, що у них взагалі нема ніякої тенденції, ніякого напрямку чи то до федерації, чи то «єдиної-неділимої», другі казали, що є тенденція на федерацію, але тут же зараз самі собі заперечували, й говорили, що ніяких центрів на Україні не може й не повинно бути. З цих невиразних плутаних і противорічевих висказувань я мав підставу зробити такий висновок: або Ц.К. КП(б)У сам не знає напрямку тої політичної роботи, яку провадить, або ж він його знає та чомусь не хоче прямо сказати; але коли не хоче сказати, то це очевидно не є тенденція на утвердження власних українських центрів революції, себ-то, не є тенденція на федерацію.

В Москві, коли мене відсилалось в Харків із членів Ц.К. Р.К.П., мені було сказано, що Ц.К. К.П.(б)У є тільки «еманація» (випромінювання, відблеск чи що) Ц.К. Р.К.П. Отже значить відповідь Ц.К. К.П.(б)У була тільки еманациєю – відблиском відповіді Ц.К. Р.К.П.»⁵⁷.

Звісно, спілкування з діячами КП(б)У лише посилювали й без того скептичні настрої В. Винниченка. Єдиний коротесенький щоденниковий запис за весь десятиденний період переговорів у столиці України від 5 липня зводиться до того, що «вільного вибору, маневру В. Винниченко не має»⁵⁸. І тому він повертається до Москви. Слабкою розрадою було те, що у вагоні «компанію» створив Й. Сталін. І хоч пізніше В. Винниченко не раз згадував про довгу нічну розмову з ним, всім відомо, яким співбесідником був його сусід по купе – мовчазним, малослівним, неконтактним. Можливо, й те додало негативних емоцій. Тому вже на самоті Володимир Кирилович дає волю почуттям, у явному панічному настрої шматує своє серце: «Тяжко невимовно. Важка, гнітюча безвихідна туга. Нема місця мені на Україні...

Починаю розгублюватись. Не знаю вже, що робити. Виходу не бачу, бо є тільки два виходи: або відмовитись бути українцем і тоді бути революціонером; або вийти з революції й тоді можна бути українцем. Ні того, ні другого я не можу зробити, і те й друге боляче мені смертельно. А з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє. Коли б не було в мене ще літератури, мистецтва, я серйозно почав би думати ще про

один вихід: смерть. Вона розв'язала б найкраще цей вузол. І тільки те, що я ж можу служити і революції, і комунізму, добру і розвиткові життя своїм пером, що я можу бути цінним і корисним людям не тільки як політик, а як і літератор, це відхиляє останній вихід. Але туги не відхиляє. Тоскно мені, тяжко, задушно. Криком кричав би, дряпав би землю кігтями. А чи роздряпав би історію, одним із наслідків якої є й оцей маленький інцидент?»⁵⁹.

Тоді ж, 13 липня 1920 року В. Винниченко починає клопотатися про від'їзд за кордон. Просить у К. Радека і Г. Чичеріна доручень від III Інтернаціоналу до Америки, куди волів би направитись. Хворобливо реагує на обивательські глузування декого з українських політиків, зокрема Юрія Мазуренка, які гадають, що В. Винниченко кинувся до радянської влади в надії на «портфелі».

«Почуваю страшенну втому, – зазначає Володимир Кирилович 15 липня. – Вишився від цих безплідних напружень, чекання, безперервного думання. Хочу роботи й дії, і спокою, певности, вирішеності. Нехай український обиватель говорить і думає, що йому хочеться, я їду за кордон, обтрусю з себе всякий порох політики, обгороджуюсь книжками й поринаю в своє справжнє, єдине діло – літературу. Ці два місяці Голгофи навіть вилічують мене від роздвоювання. Тут у соціалістичній совєтській Росії я ховаю свою 18-літню соціалістичну політичну діяльність. Я їду як письменник, а як політик я всією душею хочу померти. Хай ідуть на цю роботу ті, яким не треба відривати себе від любішої роботи, які всією істотою можуть оддатися їй, нехай ідуть ті, які ще не переходили Голгофу.

Настільки змучений, розбитий і розчавлений, що аж диво бере: ніколи так себе не почував, неначе тяжко хворий»⁶⁰.

Незважаючи на смертельну втому, мозок В. Винниченка продовжує постійну аналітичну роботу. Володимир Кирилович у ті, без сумніву переламні дні, робить значно детальніші записи до щоденника, начебто шукаючи додаткові аргументи для рішення, яке поволі визріває. І аргументи ці не дріб'язкові, силоміць притягнуті «за вуха» для самовиправдання, а глибоке, справді філософське осмислення історичного моменту, що переживався, теоретичні узагальнення тенденцій світового революційного процесу, наукові прогнозування перспектив соціалізму. На тлі гучних оптимістичних торжеств, які супроводжували другий конгрес Комінтерну, що саме в ті дні проходив у Москві, В. Винниченко дедалі більшу увагу концентрує на тих негараздах, які має радянський лад, той життєвий уклад, який формувався більшовиками. Його, соціаліста з багаторічним революційним стажем вражала розбіжність, розрив, виростаюча на очах прірва між декларованими комуністичними ідеалами і гнітючою реальністю. Він не міг з морально-етичних міркувань змиритись з багатьма неподобствами, що виявились за перші три роки радянської влади, з обуренням спостерігав за народженням соціалістичних бюрократів, процвітанням хамства, намагався з'ясувати для себе – чи варті такої крові, таких жертв ті зміни, які зовсім не покращили становища трудящих, а, здається, лише ускладнили, погіршили його.

«Радянської влади, влади совєтів по суті немає, – наголошує Володимир Кирилович, – є влада бюрократів, окремих одиниць, які спираються переважно на фізичну силу військових і адміністративних апаратів. З'їзди, зібрання, засідання рад – мають

характер декорацій і не мають ніякого значення у вирішенні тих питань, які на них немов розглядаються. Резолюції заготовані зарані і приймаються без дебатів. Всім керує і завідує партія (Р.К.П.). Вона має 600.000 членів. Це величезний апарат урядовців і бюрократів. Дисципліна – казенна, урядова, заснована на карі, а не на моральному впливі»⁶¹.

І знову, як і в попередні роки, Володимир Винниченко стає на бік простих трударів, намагається збагнути їх нове становище, думки, почуття. Він з великим занепокоєнням пише: «Маси не можуть абстрагувати, не можуть робити аналіз законів революції, не можуть жити майбутніми перспективами. Вони будують свій світогляд, свою віру, свої симпатії на конкретних, теперішніх явищах, вони їх бачать, з них виходять, у них вірять. Вони не можуть мислити як теоретики; революція, мовляв, принесе соціалізм, рівність, братерство, справедливість і т. д. Вони бачать, що комуністи-комісари беруть хабарі, крадуть, п'ють, розкошують, живуть як «буржуї», а робітники працюють, бідують, голодують. Де ж та рівність і справедливість? Яка ж різниця між комуністом-комісаром і царським приставом, околодочним і т.п.? Навіщо ж битися, голодувати, коли за царських приставів робітникам і бідним жилося принаймні краще, легше, тепліше, ситніше? Де та рівність, коли і в соціалістичній Росії так само панує нерівність, коли один має «кремльовський» пайок, а другий «голодний», коли один має все, а другий нічого, і той, хто має все, їздить на автомобілях, бере хабарі, нічого не робить, а той, що нічого не має, працює й виснажується в даремних зусиллях проіснувати. Що ж таке, в такому разі, комунізм? В хороших словах? В парадах?»⁶².

Володимир Кирилович завжди залишався сам собою. Він не міг вибачити собі, колегам по українським урядам зради соціальним інтересам. Не міг він вибачити відступів від комуністичних ідеалів і більшовикам.

Все те зміцнювало в правильності рішення негайного від'їзду за кордон.

Саме тоді трапилася нагода і для того, щоб публічно пояснити свою лінію поведінки. У Москві знаходились лідери Української Комуністичної партії (УКП) А. Річицький (Пісоцький) і Ю. Мазуренко. Укапісти критично ставились до спроб В. Винниченка порозумітись у Харкові з керівництвом КП(б)У. Тепер, коли переговори були вже позаду, і змінити їх негативний результат уже було неможливо, Володимир Кирилович, як лідер Закордонної групи українських комуністів, вирішив через друкований орган УКП «Червоний прапор» висловити причини своїх незгод з політичною лінією РКП(б) і КП(б)У і, водночас, заманіфестувати близькість позицій з УКП. А. Річицькому і Ю. Мазуренку В. Винниченко передав «Листа до українських робітників і селян».

У документі, датованому 30 липня, доводилось, що політика РКП(б) носить централістичний, антиукраїнський характер, а КП(б)У є знаряддям її великодержавного курсу.

«Революція на Україні, – писав В. Винниченко, – проводиться головним чином військом і тими партійними силами, які присилаються з Росії. Величезна більшість революційних внутрішніх укр. сил через це зостається не використаною. Від них вимагається не активність і участь в роботі, а прихильна пасивність і покірність. Вся

У.С.Р.Р., як окрема федеративна держава є фікція. Це треба сказати одверто і чесно. Її «самостійність», «федеративність», «самостійна конституція» і т. п. існує тільки в офіціальних заявах, нотах і деклараціях, дійсний же стан річей не тільки не нагадує ніякої ні самостійности, ні федерації, а навіть тої автономії Генер. Секретаріата, яку колись було вирвано працюючими укр. масами з рук російського буржуазного правительства 1917 р. Як це ні прикро й тяжко констатувати, але відношення соціалістичної Росії до соціалістичної України дуже нагадує відношення імперіалістичних держав до своїх колоній. Через це, натурально, Правительство фіктивної української робітничо-селянської держави є також – фіктивним; по обсягу компетенції, по відсутності належного авторитету серед мас, по характеру діяльності, а головне по його тенденціям його з більшим правом можна назвати «колегіальним намісництвом в колонії», або «Тимчасовою комісією Р.С.Ф.С.Р. для повільної безшумної ліквідації української державності, аніж Урядом»⁶³.

Така ситуація, на думку В. Винниченка, значною мірою зумовлювалась політикою Комуністичної партії, її організацій в Україні, об'єднаних КП(б)У. «Сама назва її, як «партії», – говорить Володимир Кирилович, – є така сама фікція, як і українське правительство. Це є обласна організація єдиної Р.К.П. в єдиній Російській Державі. Центральний Комітет цієї партії по суті є такою самою «ліквідаційною Комісією» партійного українського центру, як «Укр. Правительство», є «ліквідаційною комісією» української державності. Ще більше такого характеру надає цим інституціям той факт, що вони не є виборні, призначені з Москви, як урядовці Ц.К.Р.К.П.

Таке фактичне становище виходить з відношення центра рос. революції до права укр. нації на самовизначення. За робітничо-селянською Україною не визнається права на державне існування. Через це, наприклад, ні У.К.П., ні К.П.(б)У не дістали представництва в III Інтернаціоналі, де представництво дається державам, а не націям, народам»⁶⁴.

На Комуністичну партію (більшовиків) України В. Винниченко покладав відповідальність за «фактичне пригнічення української національності і національної культури, а, значить, пригнічення духовного зросту працюючих мас України, ...позбавлення українських робітників і селян можливостей національного відродження»⁶⁵, за втрату сподівань на українізацію суспільного життя.

Натомість у листі підкреслювалось, що позиція укапістів, попри наявні й у них помилки, більше відповідає завданням розвитку революції і національного визволення України. В. Винниченко закликав українських робітників і селян вступати до лав УКП і підтримати її політику. Містилась і надія на об'єднання Закордонної групи українських комуністів з УКП, за умови коригування останньою деяких програмних положень, зокрема постановки питання про світову федерацію.

Володимир Винниченко висловлював впевненість, що, врешті, на такі позиції перейдуть і всі чесні, демократичні елементи в КП(б)У. Цікаво, що з'ясувавши всі відмінності між УКП і КП(б)У, неможливості їх об'єднання у даний час, автор листа був категорично проти культивування ворожнечі проти більшовиків. «Треба твердо пам'ятати кожному укр. комуністові, а також кожному члену УКП, що ніякої ворожости не повинно бути до КП(б)У. Це є рідна партія, це є наш дужчий брат, який

силою ріжних об'єктивних і суб'єктивних причин робить помилки. Ми не можемо і не хочемо брати участі в тих помилках. Визнаючи величезну роллю, яку зограла в комуністичній революції Російська Комуністична Партія, визнаючи всю її силу, значіння, ідейне керівництво, ми одначе не повинні заплющувати очей на помилки, ким би вони не робилися, чи самою Р.К.П. чи її уповноваженими; твердо, чесно і непохитно, в інтересах революції ми повинні ці помилки викривати і перед самою Р.К.П. і перед К.П(б)У, і перед європейським пролетаріатом, і перед українськими працюючими мамами, так само ми повинні всіма силами виправлять ці помилки, але виправляти не ворожостю, не саботажем, не ухилянням від праці, а навпаки, якомога активнішою організацією революційних українських сил, втягуванням їх в процес будування соціалістичної робітниче-селянської держави. Через це всякий укр. комуніст і всякий українець прихильний справі революції повинні як найактивніше підтримувати совітську владу, повинні входити в усі її установи й інституції, повинні щиро й енергійно помагати організації Червоної Армії, допомагати продовольчій кампанії, відновленню промисловості словом, чесно, совісно брати органічну участь в обороні, в охороні, в зміцненню й будуванню У.С.Р.Р.»⁶⁶.

Залишаючись послідовним виразником радикальних орієнтацій, Володимир Кирилович закликав і своїх співвітчизників керуватися вірою в переустрій суспільства революційним шляхом. Він наполегливо роз'яснював, що реальну можливість не лише до соціальної справедливості, а й для справжнього національного визволення і відродження відкриває тільки «комуністична революція». «І вже хоча би тільки з національних мотивів кожний українець, що не експлуатує чужої праці, повинен як найгарячіше бажати перемоги революції, захоплення нею всього світу й перебудови всього ладу на комуністичний. Мало того: Кожному такому українцеві треба бути найбільш вірним прихильником совітської влади і найпослідовнішим комуністом, бо чим чистіше фактичніше буде переводитися влада рад (совітів), чим точніше буде виконуватися комуністична програма, тим швидчим темпом піде й національне відродження, тим необхідніше буде втягнуено маси в робітниче-селянське державне будівництво, а тим самим неминучише буде надано всій будівничій роботі ті національні форми, які найблищі найприродніші масам. Найбільша помилка К.П(б)У є та, що ця партія не виконує постанов і програми Р.К.П, себ то, своєї ж власної програми, що члени її не відчувають і не розуміють, що вони не послідовні, не цільні в своїх заявах і ділах, – «нечесні з собою». І завдання кожного укр. комуніста – кликати й їх, і маси до неухильного, точного, чесного виконання комуністичної програми»⁶⁷.

Закінчував свого листа до українських робітників і селян В. Винниченко полум'яними гаслами:

«Хай же живе і перемагає всесвітня комуністична революція!

Хай живе дійсна, не фіктивна федерація совітських республік Росії й України.

Хай живе справжня Українська Соціалістична Радянська Республіка.

З комуністичним привітом В. Винниченко»⁶⁸.

Оскільки в середині – наприкінці липня 1920 року польсько-радянські стосунки після успішного наступу Червоної Армії вступали у фазу замирення, момент для публікації листа і з погляду міжнародного становища УСРР виглядав доцільним. А В. Вин-

ниченко, хай у такий спосіб, міг довести свою позицію, оцінку ситуації до політично свідомого українства.

3 серпня 1920 року Володимир Кирилович разом з дружиною і двома найближчими співробітниками – помічниками з усіма необхідними документами уже був у вагоні поїзда, але перед самим його відходом за розпорядженням наркомату закордонних справ РСФРР поїздки було відмінено. Непевні пояснення торкалися ускладнення відносин з Польщею. Проте В. Винниченко, схоже, не дуже й розстроювався. Йому в чомусь навіть подобалося, що непередбачений випадок раптом дарує можливість ще однієї спроби поїхати в рідну Україну.

Систематично відвідуючи урядові відомства з проханнями про дозвіл на еміграцію, Володимир Кирилович переконується в тому, що власті не можуть визначитись з тим, як себе поведи. В усякому разі, Політбюро ЦК РКП(б), двічі (5 і 13 серпня 1920 року) розглядаючи його звертання, так і не прийняло остаточного рішення⁶⁹. Паралельно В. Винниченко починає зондувати ґрунт про нову поїздки в Україну, знаходить, що тут можна досягти певних перспектив. Серце починає прискорено битись, бо з'являється надія повернення, чи хоча б побачення з Батьківщиною. Чого без неї варта людина?...

Гадається, далеко не всі свої вчинки людина може логічно пояснити. Іноді її веде невторованими життєвими шляхами зверхсила, противитись якій просто неможливо. І з часом, озираючись назад, людина так і не може збагнути, чому з нею сталось та чи інша пригода, як могла вона себе так вести, що потрапила в зовсім немислиму ситуацію. Що вже й говорити, про тих, хто хоче начебто з боку поглянути на карколомний шлях таких непересічних особистостей, як В. Винниченко, намагається зрозуміти, пояснити, витлумачити кожен їх крок. Загроза помилитись тут завжди досить значна. Принаймні, вона багато де в чому співмірна «дистанції» між справді історичною подією і безліччю тих, хто спокутується інтерпретувати, оцінювати життя «велетів».

І все ж, намагаючись зрозуміти мотивацію поведінки Володимира Винниченка влітку 1920 року, не можна утриматись від бажання висловити істотне міркування-спостереження.

Коли знайомишся з тогочасними щоденниковими записами Володимира Кириловича, не можеш не звернути увагу на його психологічний стан. Він, скоріше за все, був просто не готовий, морально не готовий повернутися в Україну. У нього просто вичерпався запас політичної волі. Адже, задовго до повернення на Батьківщину він інтуїтивно охрестив свою спробу новим шляхом на Голгофу. Потім він ще не раз вживав цей термін, хворобливо реагуючи не лише на серйозні моменти, а іноді й на дріб'язкові, випадкові, став занадто нервовим, підозрілим.

Цікаво, якщо раніше В. Винниченко дуже часто виміряв свої вчинки відповідністю вимозі «чесність з собою», то в 1920 році з'являється не характерна для попередніх етапів теза «нечесність з собою», тривалі «копання» у своїй совісті з приводу можливої зради життєвому імперативу.

Розуміючи всю умовність оцінки настроїв за механічним підрахунком кількості слів, присвячених тому чи іншому об'єкту, не можна не зауважити, що про бажан-

ня виїхати за радянський кордон В. Винниченко згадує не рідше, ніж про переїзд в Україну.

Врешті, буквально обпалюють жаром свідомість записи, зроблені після безсонної ночі 13 серпня. У самий розпал кампанії за від'їзд на Батьківщину український патріот, досвідчений політик, талановитий митець вирішує, що найкращий вихід для нього – покінчити життя самогубством. При цьому вражає та холодна логіка, те спокійне аргументування кроку, на який, можливо, він зважиться уже найближчого часу.

«... Все тепер ясно і остаточно вирішено, – сухо й твердо пише Володимир Кирилович. Дійсна чесність з собою не може зупинитися навіть перед жертвою життям. Закон великого інстинкту громади вимагає від мене такої жертви. Моя смерть повинна бути жертвою для історії визволення нації. Вона повинна стати прапором, під яким має далі проводитись велика боротьба за визволення.

Дивно, я зовсім спокійний. Мені легко, просто і ясно, немов я вирішив подорож на курорт. Це не через те, що я, може, сам у глибині душі не вірю, що рішусь на цю жертву. Я вірю і знаю, що рішусь і що відступити від цього рішення не відступлюсь, коли його треба буде вирішити й здійснити. Я прожив своє життя так, що можу вмерти без жалю і сорому. Я взяв від нього все, що може взяти людина. Я всією душею, кожним волоском на своєму тілі люблю його, прекрасне, єдино-цінне, дивне, благословенне життя. Я хочу пити його навіть з найбрудніших калюж. І через те я з гордістю, з ентузіазмом віддам його за життя многих, за їхню радість, за змогу бути вільними, гідними, сильними»⁷⁰.

Хотілось ба на хвилику не повірити Володимирі Винниченку (чи то не чергова замальовка психологічного стану героя майбутнього художнього твору?), принаймні, «ухопитись» за ті «рятівні» слова, що він десь у глибині душі ще не готовий на таку жертву. Можливо це чергове випробування самого себе – а він, як відомо полюбляв «експериментувати» (і часто дуже жорстко) зі своєю психікою. Ба, ні! Бо того ж дня Володимир Кирилович поділився своїми настроями і планами з вірним, «прекрасним, дужим товаришем» – дружиною Кохою – Розалією Яківною. І, як не дивно, – її приголомшуюча звістка не шокувала, не викликала великого здивування, спроби відмовити чоловіка від непоправного вчинку. Лише природне хвилювання, запевнення у розумінні і підтримці виправданого кроку. А ще – бажання піти із життя разом.

Така позиція ще більше зміцнила рішимість В. Винниченка, і на довершення всього він написав: «Я їхав віддати свої сили й життя за комунізм, за соціальне й національне визволення наших обдурених, занедбаних, осміяних, скривджених і мовчазних творців цінностей життя. Я казав, що готов на смерть за революцію. Чесність з собою вимагає переведення в життя своїх слів. Думка родить вогонь-чуття, зливається і стає єдиною неподільною з дією. Я казав: «Коли треба, то я...». І це «треба» настає. Готов я здійснити свій закон? Так, я готов»⁷¹.

Здавалось би, ось-ось наступить фатальна розв'язка... І раптом, того ж дня, начебто нічого й не було, політик зовсім спокійно записує, що одержано документи для проїзду до Харкова, а потім – до Києва.

А запис до щоденника наступного дня і зовсім може збити будь-кого з пантелику: «Уважаю ці три місяці поневіряння по московських митарствах не загубленими

для себе. Це школа самовиховання. Зберегти ясність і веселість духу після всіх цих прикростей, розчарувань, обманів, лицемірства, що довелося зазнати, – це великий успіх. Мало того: це є підготовчий ступінь до дальшого, до більшого і тяжчого. Ці три місяці були вступним гартуванням волі, очищенням од фальшивого розуміння гідності, від дрібниць і самоотрути славолюбности. Шляхом болючих ударів досвіду з мене збито останні порошинки старої сентиментальної віри в самоцінність справедливості»⁷².

Якби він міг знати наперед, що історія просто зрадливо зробить нове безрезультатне коло! Коли ж історія повторюється то, як відомо, першого разу вона здебільшого набирає вигляду трагедії, а вже другого разу перетворюється на фарс.

...17 серпня поїзд мчав В. Винниченка до Харкова. Стверджувати, що цього разу український політик мав скільки-небудь чіткий план дій, неможливо. Швидше, він покладався на долю, на вдачу, на випадок. Здавалось він рівною мірою готовий залишитись для роботи в Україні чи то політичної, чи літературної – невідомо; і, водночас, прагне виїхати (тепер уже через Україну) за кордон. У Харкові, столиці, політичному центрі він не збирався затримуватись, планував на запрошення голови Дніпросоюзу перебраться до Києва, де обіцяли створити необхідний мінімум умов для прожиття. Однак, на рядову політичну роботу він би нізащо не згодився. Розумів, що існували нездоланні проблеми щодо можливості діяльності і на літературному терені.

Схоже, що й ЦК КП(б)У ладен був згодитись на побажання В. Винниченка. 19 серпня Політбюро ухвалило дозволити від'їзд письменника до Києва, «доручивши Губкому матеріально його забезпечити»⁷³. Через три дні той же орган дав згоду на залучення В. Винниченка як свідка у «справі Шашкевича»⁷⁴. Що то за справа, з'ясувати не вдалося, однак від постанови віє якоюсь примирливістю, довірою.

Проте багатоманітність, непередбачуваність життя цього разу далася взнаки в дещо іншій площині. Публікація «Листа до українських робітників і селян» в українській пресі могла бути витлумачена, м'яко кажучи, як вияв нелояльності Володимира Винниченка до КП(б)У. Щоправда, видання «Червоного прапора» було припинено радянськими властями, однак оприлюднити документ, за бажання, можна було й багатьма іншими способами.

Безперечно, ознайомлення з «Листом до українських робітників і селян» ускладнило б стосунки В. Винниченка з партійно-радянським керівництвом як Москви, так і Харкова. Не було ілюзій, що з «особливими почуттями» були б прочитані рядки про фіктивність державної самостійності УСРР, обмежені прерогативи КП(б)У, про централізаторський курс більшовиків, який виливався у відверте русифікаторство, відмову від врахування національних інтересів, критичні закиди на адресу керівництва обох республік.

Досвідчений політик все те розумів і вже через два дні після невдалого від'їзду з Москви, 3 серпня, написав листа А. Річицькому і Ю. Мазуренку, що, мабуть, ще не встигли від'їхати в Україну. «...Що до мого листа, то в цій ситуації, яка тепер є, – наголошував В. Винниченко, – я вважаю оголошення його рішуче недопустимим. Я дуже прошу вас негайно сховати його в архів і абсолютно нікому (навіть своїм не показувати)»⁷⁵.

Своє прохання Володимир Кирилович мотивував загостренням міжнародної ситуації (відновленням війни з Польщею, новими антирадянськими випадками Антанти), за якої його «критика і навіть деяка опозиція» щодо урядових центрів лише б зашкодили інтересам України.

Питання набуло особливої делікатності, коли В. Винниченко знову прибув в Україну й розпочав новий тур зустрічей з партійно-радянськими діячами республіки. 23 серпня він звернувся до ЦК УКП і оголосив недійсним «Лист до українських робітників і селян», рішуче заперечуючи можливість будь-якого використання документа, його затримки (неповернення). Володимир Кирилович наполягав: «Коли зміст мого листа є відомий Вашим партійним товаришам, прошу сповістити їх всіх про анулювання мого листа. Причиною до цього стала мені хисткість і невиразність позицій ЦК УКП в національному питанню. Висловлювані членами ЦК УКП (його Політбюро) погляди остільки суперечили з ПРОГРАМОВИМИ позиціями УКП, остільки вони порушують ту уяву, яка склалась у мене про УКП, що я не можу вірити в сталість, виробленість і певність яких будь позицій у керуючого органу цієї організації. Не маючи ніяких підстав не вірити висказуванням цих товаришів, не чувши заперечення сих поглядів від усього Політбюро, я на підставі сих висказувань можу зробити тільки один логічний висновок, існування організації УКП як окремого від КП(б)У партійного організму є цілком зайвим, бо ті самі позиції займає і КП(б)У, при чому тенденції в цій останній партії показують якраз на її прагнення прийняти те, що відкидає УКП, себто признати необхідність ліквідування тої «української хвороби», від якої Політбюро УКП вважає себе увільненим. Отже одна з головних підстав окремого існування УКП цим самим Політбюро УКП підривається...»⁷⁶.

Політбюро ЦК УКП надзвичайно оперативно розглянуло звернення В. Винниченка. Уже 24 серпня секретар ЦК Кулініченко відповів від імені Політбюро, що, як і до цього, організація відмовляється повернути автору його «Лист до робітників і селян України».

Документ виконано в досить різкому тоні. Мотиви «ануляції» листа визнано «непорозумінням», «хисткість і невиразність» позиції Політбюро УКП в національному питанні і розходження з офіційною програмою – такими, що «не відповідають дійсності». «Коли ви не розумієте різниці між У.К.П. і К.П.б.У., – роздратовано резонерствував Кулініченко, – то на жаль в цьому нічим допомогти вам не можемо крім поради перечитати всі наші партійні документи, які, здається досить ясні для всіх, крім Вас»⁷⁷.

Винниченкового листа політбюро ЦК КПУ знайшло необхідним зберігати в своєму архіві як «політичний документ» і обіцяло не використовувати до того часу, доки його автор не стоїть «у ворожому відношенні до УКП». Кінцівка ж була аж надто дошкульною: «Гадаємо, що з цього «інциденту» (так у документі. – В. С.) Ви не зробите психологічно неприємних висновків, а поглянете на його, як на певну політичну доцільність з нашого боку, тим більше, що сталість Ваших поглядів не може бути Вами гарантована»⁷⁸.

І хоч В. Винниченко був загартованим політичним бійцем, чути таке від тих, кого вважав стратегічними ідейними спільниками, однодумцями, було морально тяжко.

Тимчасом з'ясувалося, що виїхати негайно до Києва неможливо через те, що постанці розібрали залізничні колії. Володимир Кирилович, сумніваючись у можливості вести літературну працю, почав шукати шляхів залишення України, в черговий раз звернувся за допомогою до Х. Раковського і Д. Мануїльського. Контакти переросли у переговори, які стали продовженням попереднього туру, що мав місце наприкінці червня – на початку липня 1920 року.

І знову зрозуміти, пояснити поведінку Володимира Винниченка, мотивацію його кроків дуже непросто, часом неможливо.

Отримавши непередбачену паузу, український політик намагався ще й ще раз передумати, переоцінити все побачене, почуте, вистраждане в Москві і Харкові. Сутність його висновків зводилася до кількох принципових моментів.

По-перше, як прониклива людина, здатна достатньо глибоко і реалістично оцінювати суспільні процеси, Володимир Кирилович дедалі переконувався в тому, наскільки невідповідним первісним комуністичним, соціалістичним ідеалам видавався варіант їх реалізації більшовиками. Здобутки радянської влади він оцінював все песимістичніше, вважав, що вона неухильно втрачає підтримку мас, їх рішучість відстоювати завоювання революції. «...Чи може бути потрібний ентузіазм, що єдиний може врятувати революцію, – запитував В. Винниченко, – коли всю систему партійної політики так збудовано й направлено, що вона вбиває всякий дух ентузіазму, ініціативи, самодіяльності? Хіба коли-небудь бюрократи могли рятувати революцію? Хіба загориться робітник відданістю і саможертвенним настроєм, коли він голодує і голодними очима бачить розкошування комісарів? Та й доки рахувати все на ентузіазм, на виснажений, виголоднілий пролетаріат? Коли економічно, матеріально не підтримати, то цей ентузіазм хутко видихається. А селянство? Його ж 80% усього населення, воно ж постачає військо, чим же в нього будиться ентузіазм?»⁷⁹.

Сам він більше не довіряв більшовикам, вважав, що «вони до того обнещирились, що звикли до нещирости, як до нормального»⁸⁰.

Український комуніст здійснює проєкцію реалій 20-го року на плани створення української республіки, які вироблялися українськими демократами тепер уже в такому далекому 1917 році. Вони мріяли, вони сподівалися, вони були переконані, що непереможною буде лише справді народоправна держава, зведена свідомими діями самих мас. Всяка інша конструкція – не життєспроможна. Тому В. Винниченко не вельми оптимістично оцінював майбутнє радянських республік, які, з його погляду, були засновані на інших принципах. «Віра в силу й необхідність єдинолічного кулака, віра у всеспасенність бюрократизму, в цілковиту слухняність мас, віра в те, що російський народ можна батогом примусити прийняти і монархізм, і комунізм, – зауважує Володимир Кирилович, – усе це утворює те, що дійсних комуністів, дійсних борців, відданих, ідейних, чесних, безкорисних – стає все менше й менше, а зате настає все більше чиновників, сухих, черствих, слухняних, егоїстичних, погаслих, не здатних до нового, упавших по суті в старе і тільки службово в новому. А коли є панування бюрократизму, коли дисципліна тільки пайком, карою і розстрілом підтримується, коли є тільки одна готовість виконувати і нема дисципліни зсередини, з доброї волі, коли нема ініціативи й активного вишукування найкращих методів виконання пра-

ці, коли, словом, у творчій, будуючій, організуючій, направляючій праці бере участь тільки невелика група людей, що зветься Політбюро Ц.К. Р.К.П., людей хоч би і цінних, і навіть геніальних, а вся маса в цій праці участі брати не сміє, не може, то само собою, що в цієї маси наполовину або й більше відбирається сила її опорности, стійкості, виносливості і натиску. Сила революції такою системою зменшується, а не збільшується. І це напевне виявиться при першому ж нещасті у першому випадку, де повинна виявитись ініціатива і активна, свідома, вибираюча й рішаюча воля мас. І боюсь, що вона виявиться в напрямі стихійного тікання перед небезпекою, розгубленості, безпорадності. Боюсь, що тут виявиться внутрішня чужість, не спаяність, незрілість мас з тим усім, за що вони бились з голої дисципліни, під батогом. І це буде однією з причин великої поразки комунізму»⁸¹.

Володимир Винниченко дедалі переконується в тому, що «абсолютний централізм» більшовиків – то величезна загроза демократизму, то основа для відмови врахування в реальній політиці національного, українського інтересу. Ці мотиви постійно в полі зору політика. Вони врешті відрафінуються у досить різкі, категорично негативні оцінки у справоздавчих документах про результати ознайомлення зі станом справ у УСРР і РСФРР⁸².

По-друге, на основі оцінки геополітичних процесів український політичний діяч приходив до заключення про неможливість ближчим часом здійснення світової соціалістичної революції. Більше того, він розцінював дуже низько шанси на виживання радянської влади в РСФРР і УСРР. «Я не вірю в перемогу революції в цій її хвилині, – скептично стверджував Володимир Кирилович. – Я сумніваюсь, не бачу тих реальних сил, якими в цей момент можна перемогти силу Капіталу. Росія й Україна зруйновані, знесилені, знищені. Тільки ентузіазм міг би ще держати їх у стані опору натискові Антанти. А ентузіазм падає, найенергійніші перетомилися»⁸³.

За таких обставин прислужитися революційній справі, «яка стоїть на кінчику загибелі», Володимир Винниченку все-одно не вдалось би. «Але я все ж таки пішов би на свідому загибель, – продовжує він. – Не зважаючи на свій сумнів, я з тим більшим завзяттям і упертістю пішов би на останню боротьбу, аби ж тільки я, дійсно міг, мав усю змогу взяти участь у тій боротьбі усіма сторонами. Аби ж за цю участь в останній боротьбі я не мусів платити зрадою національного визволення»⁸⁴.

Останній елемент займав у ваганнях В. Винниченка явно домінуюче місце, і навколо нього його думки крутились особливо довго і настирливо. Однак, чіткої позиції тут так і не викристалізувалось. Загальний результат по думки видавався більше негативним.

По-третє, В. Винниченко розумів, що переломити тенденції, що набули значної усталеності, зламати порядки, які запанували в Україні, перебудувати роботу все-сильного державного радянського апарату йому одному не під силу. І він буде або ж просто знищений при спробі запровадити, відстоювати власний курс, або змушений скоритись – і тоді стане прикриттям політики, яку не поділяє, невільно вводитиме в оману народ, націю.

Отже будь-яка участь у радянському, соціалістичному будівництві апріорно видавалась неможливою, протиприродною, можливо навіть шкідливою щодо національ-

них інтересів України. І все ж, при всьому тому, Володимир Винниченко продовжує переговори з першими особами Радянської України. Думку про те, що то була просто гра з боку українського патріота, масштабного політичного діяча, очевидно, варто відкинути. На що ж він всерйоз розраховував, збагнути важко.

Намагаючись пояснити поведінку Володимира Винниченка під час його спілкування з партійно-радянським керівництвом, більшість істориків зосереджуються на тому, що він вів затяжний «торг» за «посади», за «портфелі». З «видимого» боку це, передусім, так і виглядає. Однак, гадається, для наближення до істини слід заглибитись у проблему, не обмежуючись відповідями на питання, чи став Володимир Кирилович формально членом КП(б)У і чому радянська сторона відмовила йому у вимозі кооптування до Політбюро ЦК КП(б)У, що й стало вирішальною причиною розриву відносин.

Питання про те, чи вступав Володимир Кирилович до лав КП(б)У, для нього самого не мало великої, тим більше надзвичайної ваги. Він якийсь час принципово не хотів ставати членом РКП(б), а волів демонстративно вступати саме в КП(б)У, прагнучи підкреслити тим національний характер комуністичної організації в Україні. Водночас, назвавши свою групу за кордоном українською комуністичною, В. Винниченко готовий був до її об'єднання з укапістами.

Тобто у будь-якому разі він сам себе ідентифікував комуністом і до інших організацій такого ж спрямування, такого ж найменування, за великим рахунком, ставився як до дружніх, союзних, з якими можливо і, навіть, бажаною була співпраця, об'єднання. Варто зауважити, що вступ до КП(б)У за тих обставин був рівнозначний повному підкоренню волі ЦК РКП(б), так що можливі національні «демонстрації» Володимира Кириловича мали б надто умовне, відносне значення. І сам він те добре усвідомлював⁸⁵.

Отже в душі, за життєвою позицією він вважав себе комуністом, готовим до співпраці з комуністичними ж організаціями заради досягнення революційної мети, заради реалізації української ідеї.

Тому під час наступних контактів з керівництвом УСРР і КП(б)У він згоджується вступити до більшовицької партії і вийти до уряду. Тим більше, що в ході нового туру переговорів Володимиру Кириловичу пообіцяли значно збільшити прерогативи. 31 серпня він записав: «Мануїльський, трохи не присягаючись, запевняє мене, що я матиму змогу і проводити українізацію, і розвивати українську культуру, і дбати про відбудовування українського господарства, і втручатись в усе радянське будівництво, слідкуючи, щоб не було кривди національно-державним українським інтересам. Словом, запевняє, що я не тільки не зраджу національне визволення, а матиму всю спромогу якнайбільше допомагати йому. Чи вірити? Завтра я маю балакати з Раковським. Перевірю: коли запропонують самі, або згодяться на мою пропозицію установити військовий комісаріат з певними конкретними функціями, коли запропонують усе те, що конкретно пропонувалось два місяці тому в Москві, значить, тепер, дійсно, мають на меті дати мені змогу робити, а не фігурувати. Коли ж знов почнеться пропонування портфелів без реальних функцій, значить все лишається по-старому і робити я не зможу»⁸⁶.

Можна, втім, думати, що така перспектива не стільки задовольнила відомого політика, скільки насторожила, почасти, навіть, налякала. Він пише: «При всій змозі, при всій готовності ЦК піти назустріч моїм заходам, я боюсь, що знов я попаду в стан людини, яка своєю особою буде розплачуватись за гріхи історії, за історичну недорослість нації, за те, що в неї нема тих кляс, які являються полюсами двох ворожих і активних світів. Знову я буду приймати жалі, скарги, нарікання і мучитись своїм-нашим безсиллям; знову я муситиму брати на себе відповідальність за нашу калікуватість, за глум з нас, за наш кволий, рахітичний пролетаріат, за те, що дужчі будуть тягти його за вуха по трудній, страшній йому дорозі революції. А селянство? А настовбурчені, напечені, нашарпані дядюшки наші? Важкі, просяклі індивідуалізмом, неповороткі серед своїх широченних степів, обгороджені віками самотності і ходінням за своїм плугом, за своєю худібкою, – як вони, бідні, можуть зрозуміти те велике, спільне, не своє, а наше, за що провадиться революція, за що обдирається в них хлібець і худібка, за що їх доводять до повстань? А та наша «демократична», «дядьківська», хуторянська інтелігенція? Адже вона вийшла з тих самих степів, адже й вона не чує в тих тихих обгороджених степах великого гуркоту майбутності. Вона бачить тільки розверстки, комісарів, жидів, кацапів, вона щулиється, зціплює зуби, горнеться до дядька і так само, як він, міцно стискує в руці кілка проти «комунії».

Як оцих зрушити з їхнього степового індивідуалізму? Як розбити оті огорожі круг їхніх плугів, худібок і душ? Як втягти їх у великий процес і зробити тими самими комісарами, володарями свого власного життя й добробуту?

А вони йтимуть до мене з жалями й сподіваннями. Жалітимуться на комунію і сподіватимуться від мене оборони їхніх степових, зачучверених привілеїв.

Ітимуть і «демократи», надіючись, що якимось тепер можна буде все примирити, навіть те, що ніколи й ніде примирене бути не може.

І що я скажу їм усім?»⁸⁷.

Володимир Кирилович ще задовго до остаточного вирішення питання шукає аргументи, щоб відмовитися від можливих пропозицій і готовий знайти їх де завгодно, навіть – у найсвятішому – рідній нації – її дійсній чи удаваній неготовності до історичної творчості. Він явно нервує і майже у розпачі занотовує: «І мимоволі лукава, потайна надія ворухиться в мені, що РКП в особі Раковського ще раз одсуне мене, ще раз одштовхне простягну до них моїм сумлінням революціонера і комуніста руку і цим увільнить в мені від нової Голгофи українця. «А ще можливо хай мене мене чаша сія»⁸⁸.

В. Винниченко бачить вихід у негайному від'їзді за кордон, однак переговорний процес з Д. Мануїльським і Х. Раковським зайшов досить далеко.

1 вересня 1920 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було ухвалено постанову з двох пунктів: а) У зв'язку з новою заявою Винниченка про бажання вийти до партії і уряду, доручити тов. Раковському вести з ним переговори і домогтися письмових декларацій, які пов'язують його з партією;

б) питання про характер роботи залишити відкритим»⁸⁹.

Такий поворот подій, здавалось, в цілому влаштував Володимира Кириловича. Він вирішив у новому документі повторити свої вимоги, які висував раніше, і в разі

прийняття декларацій вважати її гарантом того, що його принципова українська позиція дійово враховуватиметься в партійно-радянському курсі. Справа з підготовкою заяви-декларації посувалася доволі швидко, однак зовсім не додавала впевненості претенденту на високі державні посади. 5 вересня він розмірковував: «Тоскно. Трудно мені. Немає радості в мене від того, що я вступаю на шлях Голгофи... І все таки не смію одмовитись од цього, не хочу одмовитись.

А там, де йду я, – чужі, недовірливі, майже ворожі до мене товариші по роботі. Кожний мій крок, кожний мій рух буде оцінюватись з застереженням і кожний мій захід буде натикатись на ряд зарані приготованих умисно поставлених перепон. Вони свої, а я чужий, потрібний їм, але потрібний не так, як я хотів би для всієї великої справи, в ім'я якої ми єднаємось, а для їхніх специфічних розумінь цієї справи. Чужість, настороженість і застаріла машинність. Тоскно»⁹⁰.

Очевидно, інформація про підготовку українським політиком розгорнутого документа про вступ до КП(б)У послужила підставою для нового розгляду політбюро ЦК КП(б)У питання про В. Винниченка на засіданні 5 вересня. У одному з варіантів чорнетки протоколу запис постанови такий: «Після прийняття Винниченка до партії призначити його застголраднаркому, Наркомзовнсправ і включити в ЦК»⁹¹. В іншому варіанті і в чистовику останнє формулювання набрало наступного вигляду: «Якщо декларація виявиться прийнятною, в партію прийняти, запропонувати ЦК РКП включити його в ЦК КПУ і призначити Застголраднаркому і Наркомзовнсправами»⁹².

Того ж дня Х. Раковський телеграмою сповістив про це рішення ЦК РКП(б), В. Леніна.

Уже наступного дня питання про В. Винниченка розглядалось на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) і було ухвалено: «Політбюро констатує мінливість настрою т. Винниченка, і тому Політбюро, не заперечуючи проти його негайного прийняття в партію, пропонує не давати ніякого поста, випробувавши спочатку на діловій роботі»⁹³.

Таке рішення певно, ускладнювало керівництву КП(б)У реалізацію попередньо наміченого плану, не могло хоча б психологічно не позначитись, врешті-решт, на характері всієї кампанії.

А В. Винниченко саме 6 вересня завершив і передав до ЦК КП(б)У свою розгорнуту заяву. Рукописного варіанту (оригіналу) не виявлено. Однак зберігся машинописний переклад заяви російською мовою, вірність якого підтверджена підписом відповідального працівника апарату ЦК КП(б)У і завірена печаткою, а також підписана самим В. Винниченком⁹⁴. Очевидно, члени Політбюро ЦК КП(б)У готові були розглядати документ, принаймні, на завершальній стадії лише російською мовою, і це вже саме за себе багато про що говорить.

Володимир Винниченко, передусім роз'яснював мотиви свого приїзду в Україну. Основною причиною він висував прагнення Закордонної групи українських комуністів зашкодити агресії Польщі проти радянських республік – України і Росії, зробити посильний внесок у справу соціального і національного визволення, розпочатого соціалістичною революцією.

Автор заяви застерігав, що він намагався уникнути необдуманого, невиваженого кроку, протягом трьох місяців ретельно вивчав ситуацію в Україні і Росії, сутність,

тенденції суспільних процесів, діяльність партійно-радянського керівництва. Грунтовний аналіз привів до наступних висновків:

«1) Дійсного, завершеного соціалістичного будівництва на Україні ще немає. Але тільки убогі розумом, знаннями і досвідом люди, або безсовісні демагоги, вороги трудящих, можуть звинувачувати за це комуністичну партію, чи радянську владу»⁹⁵. Основні причини повільного розвитку соціалістичного будівництва полягали в наслідках імперіалістичної і громадянської воєн, які, на думку В. Винниченка, будуть невдовзі подолані.

І «не лише послідовний марксист, а кожен, хто не живе з чужої праці, повинен визнати, що лише Комуністична партія гарантує трудящим повне рішуче звільнення від класового гніту, тільки вона безпощадно, без компромісів знищує в самому корені, в самих основах і зародках будь-яку можливість класового панування паразитичних класів і кладе фундамент нового ладу, з яким жодні буржуазні цивілізації з їх «спокійними» організаціями не можуть зрівнятись по силі і розміру майбутнього розвитку продуктивних сил людства, по можливості розквіту його духовних сил, по грандіозності і розмаху комуністичної, колективістичної цивілізації, тобто по величезним можливостям всього того, що простою мовою називається вічним і ще не нездійсненим поняттям щастя людей»⁹⁶.

2) Такі ж чинники, які заважали соціальному переустрою суспільства, за В. Винниченком, загальмували й державне будівництво. Водночас він висловлював тверде переконання в тому, що «з боку правлячих центрів революції немає не тільки жодних тенденцій до знищення української Робітничо-селянської державності, а, навпаки, є ясна тенденція до створення і розвитку її (як би це не було неприємно русифікаторським реакційним елементам, які все ще мріють про «Єдину Неподільну») в сенсі внутрішньої самостійності і зовнішньої тісної федерації, перш за все [з] Р.С.Ф.Р.Р., а потім з тими робітничо-селянськими республіками, які в ході революції будуть вступати до соціалістичного світового федеративного союзу»⁹⁷.

Недоліки в державному будівництві Володимир Кирилович також не ладен був пов'язувати з політикою центральних органів партії, а пояснював інерцію успадкованою від української демократії, що не змогла своєчасно зрозуміти органічного зв'язку між соціальними і національними чинниками розв'язання українського питання. Не виключаючи труднощів у цій сфері і в наступному, В. Винниченко висловлював впевненість, що з переходом до мирного будівництва «Робітничо-селянська українська державність набуде точних, ясних форм, які, не порушуючи тісного зв'язку з Робітничо-Селянською Росією, дадуть можливість найраціональніше використати і розвинути всі революційні творчі сили трудящого українського народу»⁹⁸.

Торжество позначеної тенденції неодмінно мало повернути на бік політики Комуністичної партії всі живі сили суспільства.

3) «Щодо політики К.П.б.У в сфері національно-культурній, то тут навіть вороги комунізму і його передової партії повинні визнати, що ні за одної влади на Україні, не виключаючи і Урядів Української Народної Республіки, для українських трудящих класів не розкривались такі широкі можливості, як останнім часом за радянської влади на Україні»⁹⁹.

4) Автор заяви визнавав закономірним ідейне й організаційне керівництво з боку РКП(б) «всіма комуністичними молодими організаціями», відзначав, що «чим швидше українські національні елементи візьмуть активну участь в організації і роботі керівної партії, чим помітніше виявлять себе цінними, надійними і відданими справі визволення трудящих членами її, тим швидше і точніше визначаться і взаємовідносини між Р.К.П. і К.П.б.У., з тим більшою самостійністю буде вона проводити революційну будівничу роботу на Україні»¹⁰⁰.

Після таких висновків В. Винниченко знайшов можливим завершити документ наступними словами: «... Повністю поділяючи таку програму, тактику і політику К.П.б.У., я заявляю ЦК КП(б)У про своє бажання вступити в К.П.У. Разом із тим упевнений, що і всі члени моєї організації «Зак.група укр. комуністів» (як центр її у Відні, так і всі її секції у Берліні, Празі, Будапешті, Римі, Яблонівім та інших містах Європи), ідейні позиції якої не розходяться з моїми висновками, отримавши мою доповідь, негайно вступлять до лав КП(б)У.

З комуністичним привітом В. Винниченко»¹⁰¹.

Мабуть, таких ґрунтовно мотивованих заяв від бажаючих пов'язати свою долю з РКП(б), можна виявити за всю її історію зовсім небагато. Важко уявити, які моменти документа могли не влаштувати партійно-радянське керівництво УСРР, настільки застосовані формулювання є втіленням лояльності. Хіба що кваліфікація незначних масштабів досягнень була в більшості об'єктивною. Однак і вона була «вбрана» у такі шата, за якими прямої вини більшовицької партії, радянської влади розгледіти було просто неможливо.

Однак, мабуть в даному разі В. Винниченко був не зовсім чесним з партнерами по переговорному процесу, та й з самим собою. Він внутрішньо не був переконаний у написаному, знову й знову «копирсався» у морально-психологічному аспекті свого вчинка.

8 вересня він зазначав: «Я вчора запитав себе і Коху: чи чистий я перед собою і перед своїм народом, ідучи на працю в сучасний уряд? І відповідь наша була: чистий. Не ради слави чи розкошів я йду на це, в ради великої справи визволення з-під усякого гніту. І ця мета повинна все стояти передо мною, ради неї я можу прийняти всі труднощі, всі темні й тяжкі сторони цієї роботи»¹⁰².

Отже самозаспокоєння не наступало. Тим більше, що почали надходити відомості про перші реакції на заяву до ЦК. Згідно щоденникових записів Володимира Кириловича про рішення Політбюро ЦК КП(б)У йому стало відомо 8 вересня¹⁰³. Очевидно, мова йшла про постанову Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів УСРР від 7 вересня 1920 року. Звісно, вона не могла бути ухваленою без згоди Політбюро ЦК КП(б)У.

У матеріалах листування загального відділу ЦК збереглася копія згаданої постанови: «Товариш Володимир Кирилович Винниченко призначається і затверджується заступ[ником] гол[ови] Ради Нар[одних] Комісарів і Нар[одним] Комісаром закор[донних] справ Укр[аїнської] Соц[іалістичної] Рад[янської] Респ[убліки]»¹⁰⁴. Документ підписали – за голову ВУЦВК Д. Мануїльський, голова РНК УСРР Х. Раковський, секретар ВУЦВК М. Чабаненко.

У протоколах засідань політбюро за 8 вересня 1920 року інформації про проведення засідання немає. Однак за 9 вересня оформлено два протоколи (№ 46 і № 47) відразу про два засідання (рідкісний випадок).

У першому разі прийняте рішення сформульоване таким чином:

1) В основі декларацію прийняти. Доручити тов. Раковському вказати Винниченку на необхідність докладно роз'яснити в декларації моменти про куркульство і національну державу.

2) Вважати його (тобто В. Винниченка – В. С.) остаточно прийнятим в партію. Запрошувати як всіх членів партії ЦК на засідання Політбюро»¹⁰⁵.

У чернетці протоколу пункти мали інший порядок. Що ж до змісту документа, то треба сказати, що додаткові вимоги до заяви В. Винниченка не зовсім зрозумілі.

Щодо куркульства, то в його заяві йшлося (як, втім, і в офіційних документах РКП(б)) про «злісний соціально-ворожий спротив куркулів та їх ідеологів, які є в даний час останньою опорою і надією роздавленої крупної буржуазії і світового імперіалізму»¹⁰⁶. А щодо національної держави, то тут, звичайно, членів політбюро ЦК відлякувало відверте декларування рівноправності УСРР і РСФРР.

Слід сказати, що прізвище В. Винниченка у згаданому протоколі (№ 46) присутнє не тільки у спеціальному, шостому пункті, а ще й у вісімнадцятому, присвяченому Д. Мануїльському. Останній був призначений керівником делегації УСРР на мирних переговорах з Польщею у Мінську. І саме з цього приводу Політбюро ухвалює рішення: «Поїздки т. Мануїльського на мирні переговори просити ЦК РКП відмінити і делегувати замість нього т. Винниченка, а у разі відмови просити у ЦК РКП дати члена колегії Наркомзема»¹⁰⁷.

Як видно, Політбюро ЦК КП(б)У вже розраховувало на В. Винниченка як на високого урядовця. Разом з тим, очевидно, вища більшовицька інстанція в Україні не була впевнена в тому, що з її пропозиціями погодиться офіційна Москва.

Володимир Винниченко не вдовольнявся ухваленими рішеннями. Він і надалі наполягав на нереалізованій вимозі, яка врешті була для нього найголовнішою, розглядалась як єдиний гарант набуття реальної влади – введення його до складу політбюро ЦК КП(б)У. І вищий партійний орган більшовиків України змушений був 9 вересня ще раз розглядати заяву В. Винниченка. Було ухвалено: «Вважати неможливим формальне включення тов. Винниченка в Політбюро до чергового пленуму ЦК, вважаючи в той же час, що запрошення і право бути присутнім на всіх засіданнях Політ. і Орг. Бюро дає повну можливість брати активну участь у керівництві Парт. і Рад. Роботою»¹⁰⁸.

На тому ж засіданні було розглянуто і питання «Офіційна публікація повідомлення про Винниченка» і з цього приводу було взято до відома інформація А. Яковлева (Епштейна) про те, що питання буде попередньо вирішене ЦК РКП(б)¹⁰⁹.

Однак рішення про призначення В. Винниченка заступником голови Раднаркому УСРР і наркомом закордонних справ через Українське телеграфне агентство потрапили до газет¹¹⁰. Відразу ж поповзли чутки про зміну курсу уряду, про зміцнення українізаторських, самостійницьких тенденцій. Заговорили, навіть, про можливу

заміну Х. Раковського на посаді голови РНК на В. Винниченка. Останній же почав всерйоз думати над першочерговими завданнями, зокрема над розв'язанням кадрової проблеми.

Інформація з України виявилась до певної міри несподіваною для ЦК РКП(б). У зв'язку з цим, за дорученням В. Леніна, до російського телеграфного агентства (РОСТА) було направлено запит, на підставі яких документів надруковано повідомлення з Харкова про урядові призначення В. Винниченка¹¹¹. Уже 11 вересня В. Ленін ознайомився з пояснювальною запискою заступника відповідального секретаря РОСТА щодо публікації «неперевіреного повідомлення Українського телеграфного агентства з Харкова» про призначення В. Винниченка заступником голови Раднаркома України і запропонував секретарю ЦК РКП(б) М. Крестінському оголосити від імені ЦК сувору догану Українському агентству за публікацію неперевіреної інформації, з попередженням про більш суворе стягнення, якщо подібне повториться¹¹². Характерна й примітка укладачів збірника, що оголошення було опубліковане, а «призначення не відбулося».

На той час питання уже втратило свою гостроту. Ще 9 вересня В. Винниченко «приватно (невідомо від кого – В. С.) довідався, що вчора (? – можливо то була свідомо провокація – В. С.) Політбюро ЦК КП(б)У розглядало мою «Декларацію» про вступ у КП(б)У, одхилило її, не згодившись на деяких принципіальних пунктах (підкреслено нами – В. С.) Раковському доручено говорити зо мною з цього приводу и домагатись од мене поправок»¹¹³.

У світлі всього викладеного реакцію В. Винниченка в цілому (хоча й не у всьому) можна зрозуміти. «Я не смію радіти, – записав він того ж таки дня, – в мені тріпоче радість, що, може, я вискочу ще з цієї справи, увільнюсь од «влади», од цих «наркомів», од тої чаші, яку героїчно взявся випити. Не смію радіти, що «вони» дійсно на принципових пунктах не згодились. Тоді ж виявляється їхня справжня фізіономія, тоді виявляється вже остаточно, що іменно центр провадить певну політику і тоді ж я з найчистішим сумлінням можу остаточно розірвати з ними. Ані на ніготь я не уступлюся, голубчики ви мої, з моїх принципових позицій! Ви мусите уступитися!

«Вони» самі поставили мені вимогу написати цю «Декларацію». Спасибі їм, я написав. Але вони зміркували, що не вони поставили на своєму, а я, що, прийнявши цю мою декларацію, вони приймають якраз те, що за першого мого приїзду відхилили, через що вийшла вся незгода. Значить, тепер усе ж таки вони приймають мої позиції, не зважаючи на те, що немов би перемогли, і я, скорившись, прийшов до них? Розуміється, вони це розчухали і їхня амбіція та дійсні позиції не дозволяють на це згодитись. І через те, мабуть, «Декларацію» одхилено.

Коли б же то так! Якби ж, нарешті, вже все чисто в'яснилось і іменно на цьому принциповому ґрунті стався розрив. Тоді б не було вже ніяких сумнівів ні в мене, ні в кого»¹¹⁴.

Судячи з усього, Володимир Кирилович напружено шукав самовиправдання, оскільки кооптацію до політбюро почав уже іменувати «дурницею», «формальністю», за яку, начебто, більшовики вхопились, щоб розірвати з ним, – В. Винниченком, – стосунки.

Не можна не звернути уваги на певний алогізм міркувань і дій українського політика. Ще зовсім недавно він рішуче таврував централістичні порядки, за якими без згоди Москви в Україні не вирішувались ніякі питання. А сьогодні він хотів, щоб на порушення елементарних (хай навіть показних) демократичних засад, статутних норм без обрання на з'їзді, чи на конференції до складу ЦК, без проведення Пленуму ЦК він був «призначений» членом Політбюро. А чи не провокував він радянську сторону саме на зарані прийнятний (значить прорахований) для нього негативний результат?

Звинувачення у бажанні партійно-радянського керівництва використати гучне ім'я В. Винниченка для прикриття антиреволюційної, антиукраїнської лінії, гадається, є значними гіпертрофуваннями. Адже, зовсім не КП(б)У, її керівництво шукали В. Винниченка за кордоном, запрошували його на роботу до урядових установ (хто знає взагалі, чого більше можна було радянському проводу чекати від такої співпраці – позитивів чи негативів?). Ясно, що в ситуації, яка склалася, більшовицькі політики прагнули вибороти якомога більше користі для себе. Можна й зрозуміти те, що «випробування» «заїжджим політиком» колективних і індивідуальних якостей партійно-радянських «верхів», виявлення їх «дійсної фізіономії» без зустрічної готовності взяти на себе чіткі зобов'язання, лише налаштували останніх проти В. Винниченка. А зухвала поведінка його викликала подив і роздратування.

Можна гадати, що небажання В. Винниченка знайти компроміс, його блискавична реакція на рішення політбюро ЦК КП(б)У (як було відзначено вище, можливо й недостовірне, спотворене) були з полегшенням зустрінуті партійно-радянським керівництвом України. Вони увільняли його (керівництво) від відповідальності, автоматично знімали питання про погодження непростой ситуації з В. Леніним, офіційною Москвою.

Врешті доводиться говорити й про те, що у даному разі почуття міри явно зраджували відомому українському діячеві. І ще, в політиці не можна обійтись без компромісів, ультиматуми ж – не найкращий шлях до порозуміння, особливо якщо «тили» ненадійні. Тоді це взагалі дуже схоже на авантюризм. Чи давав собі повний звіт у тому В. Винниченко – сказати важко. В усякому разі, здається, в його уяві картина поставала зовсім інша. Тому-то, картаючи більшовицьке керівництво, він говорив: «Питання про вступ у Політбюро явилось останнім пробним каменем їхньої широти. І ця проба остаточно виявила їхню дійсну фізіономію. На ньому й кінчаються мої відносини з ними. А цим закінчується й моя політична діяльність. Перейдено і це. Шукав гармонії, – знайшов найбільшу дисгармонію, нечесність з собою. Не приймаю її, не можу прийняти. Шукатиму далі, вона мусить бути як не тепер, то пізніше»¹¹⁵.

Немовби відчуваючи непереконливість своєї поведінки, Володимир Кирилович тут же кидався критикувати досить таки ймовірне нерозуміння його поведінки національно-патріотичними силами, які пов'язували зі вступом В. Винниченка до уряду зміни у національній політиці радянського керівництва.

«Ім гадалось і вірилось, – відзначав він у цьому зв'язку, – що «там» пішли на великі уступки, бо мене ж призначено на такий високий пост. Бідні, вони не розуміють, що це декорація, що цей пост не визначає ніякісінької зміни, що персона на цьому

посту не має ніякого значення й сили, що взагалі ні на якому посту одна особа нічого не може зробити, коли весь колектив стоїть на суперечних позиціях, коли ту особу закликається не для переведення її позицій, а для виправдання й санкціонування позицій того колективу. І через те їх дуже вразила звістка, що я не прийняв того посту, не буду в уряді, не зможу вплинути на політику. І як вони залякані, затуркані»¹¹⁶.

У даному випадку виправдовування В. Винниченка вже не справляють того враження, як раніше. Може тому, що надто часто свою безпорадність він намагається перекласти на інші плечі, плечі всієї нації і тому довіра до вже виробленого стереотипу, покликаного за будь-яких обставин виправдати свого автора, просто девальвується.

А він затято продовжує «тиснути» на одні й ті ж аргументи: «Ще довгий і трудний буде шлях революції й відродження нації. Ще будуть різні періоди різних влад, за яких буде викреслюватись і соціальна та національна свідомість, твердість і загартованість наших мас. Не місяцями, а довгими роками треба міряти цей шлях. Хай життя вчить от таких розгублених, непевних, хай виболіють собі свої позиції, а не сподіваються, що одна особа принесе їм вирішення всього. Я зробив усе, що міг. Тепер моя робота лежить в іншому, в тому, де я зможу дати більше користі колективові, в тихій, самотній, напруженій праці без примусу, без витрачання сил на дрібне, незначне, скороминуче й неорганізоване»¹¹⁷.

Невдовзі Володимир Винниченко з азартом виправдовуватиме свій розрив з КП(б)У, вважаючи, що він взагалі не був членом більшовицької партії. Знову колигнувшись у бік укапістів, ставши на шлях об'єднання з ними, він зауважить: «Я особисто тепер ще більш радий, що не вступив у КП(б)У, – великий гріх узяв би на себе цим...»¹¹⁸. Він обережно писатиме лише про «переговори з Центральними Комітетами Рос. Ком. Партії та Ком. Парт. України про мій вступ у партію...»¹¹⁹. Мабуть, на даному аспекті не варто загострювати особливої уваги. Адже сам цей акт був далеко не основною метою такого непростого візиту на Батьківщину.

Гадається, головні причини невдачі всієї кампанії щодо повернення в Україну слід шукати в дещо інших площинах, ніж їх пропонував сам Володимир Винниченко.

Видатний український діяч на той час, швидше за все, вичерпав запас політичної волі, колишнього революційного запалу, готовності на самопожертву. В юності його зовсім не лякало всесилля поліцейської держави, на злам якої він беззастережно кидався.

Він не особливо бентежився й тоді, коли всупереч великодержавним погрозам Тимчасового уряду згоджувався очолити Генеральний Секретаріат, разом з колегами робив перші, найважчі самочинні кроки по відродженню української державності, вступав у нерівний дипломатичний двобій з офіційним Петроградом.

Володимир Кирилович виявляв неабияку мужність, відкидаючи ультиматум, пред'явлений Центральній Раді Раднаркомом Росії, що було рівнозначно оголошенню війни. Він сам пропонував заарештувати себе, щоб допомогти «лівішим» елементам у Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті оволодіти ситуацією і припинити кровопролиття.

Володимир Кирилович очолив Український національний Союз, коли там його настрої практично ніхто не поділяв. Він з поодинокими прихильниками готував ан-

тигетьманське повстання, став на чолі Директорії, у надзвичайно складній обстановці скеровував відродження Української Народної Республіки, був на чолі держави, коли вона потрапила в щільне кільце фронтів...

У 1920 році він був уже інший. І справа не в тому, що він, начебто зверхньо, відкидав не те що буденну працю революціонера-чорнороба, а вимагав щонайвищих посад в УСРР.

Він просто вже не вірив у перемогу як соціальної революції, так і торжества національної справи, української ідеї. Революціонер, комуніст, який через десятиліття самовідданої боротьби втратив віру у перспективу, в ідеали – то вже не революціонер. То величезна трагедія особистості.

Саме її апогей і переживав на рідній землі в 1920 році визначний син українського народу. Він так любив свій народ, свою націю, свою Вітчизну і змушений був якось принижено втікати від них. І в цьому бігстві цього разу було щось схоже на зраду, зраду найціннішому в житті, і зраду самому собі.

13 вересня Володимир Винниченко залишає Харків і наступного дня сходить на пероні в Москві у настрої нещасної, розчавленої, зневіреної людини. «Мене бере туга, – занотовує він до щоденника. – Чогось мені тяжко і тоскно. Чого? Того, що кидаю Україну? Революцію? Що виходжу з рядів діючої армії? Що вчуваю провал всієї справи. Мабуть все разом»¹²⁰.

Тонкий психолог, він прагне сам себе, як може, підбадьорити. Однак, дається це надто непросто. «І не доходить до серця хвилюючою радістю думка, що, нарешті, будемо в Європі, що, нарешті, кинусь до роботи. Ще не доходить, – мляво констатує великий художник. – Але знаю, що дійде. Бо активність і творчість, в чому б то не було, є найбільша, самоцінна сатисфакція. Великий невмирущий закон «бути цінним для колективу» лишається на кожному місці. Бути цінним для інших і чесним з собою – це найвищі закони і найвища насолода для кожної людини. Змогли здійснити ці закони – це змогли мати щастя. Страждання, туга, сум, жаль – це ті вогники душі, на яких гартується всепрощаюча об'єктивність творчості. Ситий спокій, самовдоволена втома і певність в своїй безпомилковості – убивають дух шукання і творіння. Спасибі тuzzi, що стискує мені серце»¹²¹.

І не вчувається більше в цих словах внутрішнього переконання, від них не пашисть колишньою пристрасністю, не випромінюється енергетика, не нуртує воля.

... Цього разу у Москві всі формальності було заладано напрочуд швидко – за кілька днів.

У щоденнику останній московський запис, позначений 21 вересня 1920 року: «Речі знову упаковані, через півгодини виїжджаємо на вокзал, на Петроград, Ревель, Берлін і т. д. Здається, на цей раз уже справді виїдемо. Ні жалю, ні туги. Чуття втоми й порожнечі. Багато ясного, завзятого, прекрасного привезли ми сюди і багато з нього розгубили. Аж не віриться, що так і не вдалось жити і працювати на Україні для революції, для...»¹²².

Запис обривається. Чи то хтось із близьких потурбував якимось питанням, пов'язаним з не дуже великими приготуваннями до від'їзду, чи прийшов хтось із проводжаючих.

А може сил не стало для слів, що розривали душу. Може й непрохані скупі чоловічі сльози заслали очі, закрили увесь білий світ...

- ¹ *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба. – С.48.
- ² ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 63 – 67, 75 – 82 та ін.
- ³ Там само. – Арк. 3, 4, 8.
- ⁴ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С.403.
- ⁵ *Костюк Г.* Назв. праця. – С.48, 214.
- ⁶ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 3.
- ⁷ Там само. – Арк. 3, 7–8, 10–11.
- ⁸ Там само. – Арк. 4.
- ⁹ Там само. – Арк. 2.
- ¹⁰ Там само. – Арк. 4, 8.
- ¹¹ Там само. – Арк. 4зв., 5, 8. зв.
- ¹² Там само. – С. 6, 7, 7 зв.; 9, 10, 10 зв.
- ¹³ Там само. – С. 6, 9 зв.
- ¹⁴ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I. – С. 415.
- ¹⁵ *Ленін В.І.* Телеграма Ф.Я. Кону // *Ленін В.І.* Повне збір. тв. – Т. 51. – С.190; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 8. Ноябрь 1919 – июнь 1920. – М. 1977. – С. 517.
- ¹⁶ Там само. – С. 421.
- ¹⁷ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I. – С. 423.
- ¹⁸ Там само. – С. 414, 423–424.
- ¹⁹ Там само. – С. 427.
- ²⁰ Там само. – С. 483.
- ²¹ Там само. – С. 431– 432.
- ²² Там само. – С. 430.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. – С. 432– 433.
- ²⁵ Див.: *Костюк Г.* Назв. праця. – С.49–50, 215.
- ²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 12, 24 зв. Див. також: *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I. – С. 434.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 12–13, 24 зв.
- ²⁸ Там само. – С. 433 – 434.
- ²⁹ Там само. – С. 434.
- ³⁰ Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 8. – С. 605–606.
- ³¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 34, 49.
- ³² Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 156. – Арк. 96.
- ³³ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 8. – С. 611, 633.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. Спр. 45. – Арк. 34, 35, 49.
- ³⁵ Там само. – Арк.35, 49.
- ³⁶ Там само. – Арк.37, 50.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само. – Арк. 38, 50–51.
- ³⁹ Там само. – Арк. 38 – 39, 51.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 39–40, 51.
- ⁴¹ *Винниченко В.* Щоденник. Т. I. С. 435.
- ⁴² Там само. – Арк. 40–46, 51–54.

- ⁴³ Там само. – Арк. 47–48, 54–55.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 48, 55.
- ⁴⁵ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 8. – С. 639.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Арк. 22.
- ⁴⁷ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 434, 435 та ін.
- ⁴⁸ Костюк Г. Назв. праця. – С. 220.
- ⁴⁹ Винниченко В. Щоденник. Т. I. – С. 436 – 437.
- ⁵⁰ Там само. – С. 438.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // Историчні есе. – Т. 2. – С. 111.
- ⁵³ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 483.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 39; Спр. 11. – Арк. 26.
- ⁵⁵ Там само. – Спр. 7. – Арк. 40; Спр. 11. – Арк. 28 зв.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 15 – 16, 27 – 28.
- ⁵⁷ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 444.
- ⁵⁸ Там само. – С. 444–445.
- ⁵⁹ Там само. – С. 446.
- ⁶⁰ Там само. – С. 449.
- ⁶¹ Там само. – С. 454–455.
- ⁶² ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 13 – 14, 25–26.
- ⁶³ Там само. – Арк. 16 – 17, 28.
- ⁶⁴ Там само. – Арк. 17, 28 – 29.
- ⁶⁵ Там само. – Арк. 20–21, 32.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 21 – 22, 32–33.
- ⁶⁷ Там само. – Арк. 23, 33.
- ⁶⁸ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – Июнь 1920 – январь 1921. – М., 1978. – С 158, 180.
- ⁶⁹ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С 461–462.
- ⁷⁰ Там само. – С. 462.
- ⁷¹ Там само. – С. 462–463.
- ⁷² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 64.
- ⁷³ Там само. – Арк. 65; Спр. 11. – Арк. 58 зв.
- ⁷⁴ Там само. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 56.
- ⁷⁵ Там само. – Арк. 58–58 зв.; Повний текст листа наводиться у статті В. Лозицького «Не сприйнявши нових реалій. Сторінка з політичної біографії В.К. Винниченка // Під прапором ленінізму. –1989. – № 12. – С. 76 – 77, а також у її газетному варіанті: «Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У?» / Літературна Україна». – 1989. – 24 серпня. Однак, до тексту «вкрались» прикрі помилки, які змінюють зміст документа.
- ⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 59.
- ⁷⁷ Там само. – Арк. 59 зв.
- ⁷⁸ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 469.
- ⁷⁹ Там само.
- ⁸⁰ Там само. – С. 467.
- ⁸¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 83 – 90.
- ⁸² Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 473.
- ⁸³ Там само.

- ⁸⁴ Там само. – С. 441.
- ⁸⁵ Там само. – С. 473 – 474.
- ⁸⁶ Там само. – С. 474–475.
- ⁸⁷ Там само. – С. 475.
- ⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 69; Спр. 11. – Арк. 67,70.
- ⁸⁹ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I. – С. 477.
- ⁹⁰ Там само. – Спр. 11. – Арк. 77.
- ⁹¹ Там само. – Арк. 73–74; Спр. 7. – Арк. 72.
- ⁹² Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 5; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – С.248; *Ленін В.І.* Повне зібр. тв. – Т. 51. – С. 424.
- ⁹³ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. Спр. 45. – Арк. 60 – 62 зв.
- ⁹⁴ Там само. – Арк. 60 зв.
- ⁹⁵ Там само. – Арк. 61.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Там само. – Арк. 61 зв.
- ⁹⁸ Там само. – Арк. 62.
- ⁹⁹ Там само. – Арк. 62 зв.
- ¹⁰⁰ Там само. – Арк. 62 зв.
- ¹⁰¹ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I. – С. 477.
- ¹⁰² Там само. – С. 478.
- ¹⁰³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.20. – Спр.138. – Арк.115.
- ¹⁰⁴ *Солдатенко В.Ф.* Епізод політичної біографії В. Винниченка: спроба повернення в Україну // Події і особистості революційної доби. – К., 2003. – С. 242.
- ¹⁰⁵ ЦДАГО України. – Ф. I. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 73; Спр. 11. – Арк. 79, 81–82, 84.
- ¹⁰⁶ Там само. – Арк. 61 зв. –62.
- ¹⁰⁷ Там само. – Арк. 72; Спр. 11. – Арк. 74.
- ¹⁰⁸ Там само. – Спр. 7. – Арк. 75.
- ¹⁰⁹ Там само. – Арк. 79; Спр. 11. – Арк. 91.
- ¹¹⁰ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I. – С. 478.
- ¹¹¹ РДАСПІ. Ф. 5. – Оп. 4. – Спр. I. – Арк.1.
- ¹¹² Ленинский сборник. XXXVII. – М., 1970. – С. 238–239; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – С. 263.
- ¹¹³ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I. – С. 478.
- ¹¹⁴ Там само. – С. 478 – 479.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 480.
- ¹¹⁶ Там само.
- ¹¹⁷ Там само. – С. 481.
- ¹¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 83 зв.
- ¹¹⁹ Там само. – Арк. 85.
- ¹²⁰ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. I. – С.481.
- ¹²¹ Там само. – С. 481–482.
- ¹²² Там само. – С. 482.

Висновки

1920 рік для Симона Петлюри, мабуть, став часом, коли в політичних рішеннях і кроках порівняно якнайбільше реалізовувалися його особисті позиція й настрої. Не виключено також, що коло людей, які його оточували й мали можливість для впливу на вибір орієнтацій, істотно звузилося, стало «одноріднішим» – «одnodумнішим». А відтак лінія поведінки постає послідовнішою, позбавленою різких, іноді не у всьому зрозумілих зигзагів. Можливо й інше – скільки-небудь реальних дієвих варіантів для того, щоб безпосередньо залишатися в активній політиці, здобути важелі для здійснення конкретних задумів в Україні, ніж використати зовнішній, «польський чинник», не виявилось. По-суті не залишалось і можливостей для скільки-небудь істотного маневру при заключенні українсько-польського союзу. Сильніша сторона домогалася очевидних переваг, змушуючи слабшу згоджуватися з диктатом.

За таких обставин, волею-неволею доводилось перетворюватись на заручника передбачуваних, але фактично непідвладних тенденцій і процесів. І С. Петлюрі сповна довелося звідати не лише дискомфорту, а й всієї гіркоти подібної ситуації.

Позбавлений можливості опертися на надійну соціальну базу в продовженні Української революції, не маючи під своєю орудою реальної збройної сили, Голова Директорії й Головний Отаман зрештою став на хисткий, ризиковий шлях досягнення мети – повернення особистої влади в Україні з допомогою Польщі. Ціною цього кроку став крах соборницького процесу, що, у поєднанні з іншими чинниками, спричинило розкраяність українства ще на десятиліття.

Не маючи кровної зацікавленості в результатах війни з радянськими Росією і Україною на схід від Збруча, Польща Ю. Пілсудського не стала надійним знаряддям досягнення мети С. Петлюри – ліквідації в Україні радянської влади і відновлення УНР під проводом Директорії. Військово-стратегічний розрахунок і політичні сподівання виявилися практично безпідставними, а зрадницька поведінка польських керівних кіл, підтримуваних Антантою, в цілому зрозумілою і загалом зарані гіпотетично прогнозованою.

Програш у воєнній кампанії 1920 р. обернувся остаточною поразкою Української революції, УНР, водночас особистою трагедією С. Петлюри.

Володимир Винниченко, мудрий, досвідчений, передбачливий політик, ґрунтовний, тонкий аналітик, раніше за інших лідерів Української революції «влловив» адекватно оцінив об'єктивний хід історичного процесу, зрозумів невідворотність закріплення в 1920 р. і на тривалу перспективу радянської влади в Україні. Причому, це не було дивною згодкою чи прозрінням діяча-одинака, романтика-мрійника, або, зрештою, прагматичного кон'юнктуриста. Це стало талановитим уособленням потужної тенденції в найчисельніших і найвпливовіших українських партіях – УПСР і УСДРП – вицнення лівих течій і виникнення на їх основі комуністичних груп і організацій, прийняття радянської платформи, пошуку компромісів з КП(б)У. Це виявилось прагненням українських патріотів-народоуправців, революціонерів-радикалів до органічного поєднання соціальних і національних завдань, комуністичних начал з

національним відродженням, втіленням турботи про те, щоб радянська Україна максимально зберегла й розвинула свою українську природу, самобутність.

Переговори В. Винниченка з партійно-радянським керівництвом Росії й України в 1920 р. вилились у складну боротьбу за важелі впливу для забезпечення «українськості» України, знаменували собою життєдайні витoki політики українізації 20–30-х років – однієї із найприкметніших рис стратегії національного відродження.

Безперечно, як мислитель і науковий прогнозист, В. Винниченко був на голову, чи на порядок вищий за С. Петлюру, дії якого не лише не узгоджувалися з векторами домінантних суспільних процесів, а й спрямовувалися проти них, що з неминучістю вело до поразок, а відтак самі дії мають кваліфікуватися як сумнівні, а то й авантюрні. Навіть у своїй вищій життєвій точці самореалізації, перетворення в суспільну практику творчих політичних потенцій С. Петлюра не міг стати врівень, «дотягнутись» до «високої планки», масштабу, таланту В. Винниченка-політика.

Істотно різнився і характер поразок, після яких обидва політики з порівняно невеликим часовим інтервалом знову (і тепер уже до кінця життя) опинилися на еміграції. Можливості для впливу С. Петлюри на перебіг подій в Україні через силові методи, військово-політичні зусилля практично абсолютно вичерпалися. Імпульси ж українізації, надані суспільному життю в Україні В. Винниченком, мали не лише шанс, а й істотні об'єктивні підстави для перетворення на усталену тенденцію, на принципово важливий напрям життя і розвою нації.

VIII. ЕМІГРАНТСЬКІ ПОНЕВІРЯННЯ

Багато хто з тих, хто зазнав політичної і воєнної поразки в революційній борні, змушений був залишити Україну, опинився за кордоном. Однак більшість не хотіла вірити, що то надовго, назавжди. Навіть у душах найбільших песимістів, котрі дедалі розуміли, що від них уже практично нічого не залежить, жевріла надія, що колись можна буде знову ступити на рідну землю, вдихнути рідне повітря.

А найдіяльніші, найактивніші, найневгамовніші відразу ж намагалися робити хоч що-небудь (можливо, й самі того не усвідомлюючи, що насправді здійснюють «рух заради руху»), аби наблизити благословенний час повернення.

До яких груп належали С. Петлюра і В. Винниченко?

На це питання відповісти непросто.

Багато чого сталося в їх мінливій емігрантській долі. Щоб оцінити їх політичну діяльність за межами Батьківщини, варто хоча б коротко «пройтись» їх тамтешніми життєвими шляхами.

1. Не полишаючи надій

Практично за рік до останнього бою армії УНР на Волочиському плацдармі вцілілі підрозділи не послідували за своїм Головним Отаманом у Польщу. Під проводом М. Омеляновича-Павленка вони рушили у відомий Зимовий рейд¹. Тоді ще жевріла якась надія, що не все скінчилося. Крім червоних, в Україні залишалися пошарпані, але численні військові сили білих, яких концентрували в ударний кулак в Північному Причорномор'ї та Криму. За ними була Антанта, уяви про всемогутність якої хоч і поколивалися в 1919 р., однак залишалися достатньо сильними та поширеними. Гадалося, що повстанська стихія, як реакція на політику «воєнного комунізму», теж неабиякий чинник, що не дозволить більшовикам швидко й надійно стабілізувати становище радянської влади.

Нічого, або майже нічого цього вже не існувало на кінець листопада 1920 р. А власних сил у петлюрівців, як не рахуй, було настільки мало, що один, навіть не надто масштабний, бій міг знищити останніх захисників УНР. А відтак – рятівна втеча, хоч і з ар'єргардними сутичками (для прикриття відступаючих) за Збруч і з тим – принизлива процедура інтернування – вояків роззброювали.

С. Петлюрі неймовірно боляче було усвідомлювати, що це роблять поляки, за договором – союзники. Адже він пішов так далеко їм назустріч, що лише блискуча перемога, справжній тріумф залишали ще якісь надії на виправдання, м'яко кажучи, неоднозначних політичних комбінацій, особистої приязні до Ю. Пілсудського. Та все завершилося крахом...

І все ж не думати про майбутнє чільний керівник УНР (хай, навіть, більше – віртуальної) не міг. Може ще усе якимось само-собою перемелеться (чого в житті не буває! –

воно таке непередбачуване), ситуація зміниться і українські вояки знову одержать в руки зброю. Не може ж світ змиритися з більшовиками, із революційною загрозою капіталу. Ні! Щось-таки має бути інакше. Й тоді його прибічники стануть (можуть стати) ядром майбутніх визвольних сил.

Звичайно, твердої впевненості бути не могло. Ясних, чітких думок чи планів – і поготів. Просто жевріло не то заглиблене, не надто виразне відчуття, не то приглушена надія на вдачу. А тому – треба жити. Точніше – спочатку пережити скруту. Знайти сили передусім для цього. Заспокоїтися, відпочити, відновити кондиції, а далі – буде видно.

Емігрантські роки С. Петлюри, здається, легше описати, зрозуміти, оцінити, ніж інші періоди життя. Не зайнятий щоденною політичною боротьбою, вирішенням численних організаційних, військових проблем, він (натура діяльна, працелюбна) самореалізувався, так би мовити, на письмі – особливо багато листувався з однодумцями, формулював свої погляди на безліч питань. З'явилося кілька публіцистичних праць. Майже половина матеріалів III тому документів С. Петлюри (близько 300 сторінок) – це переписка кінця 1921 – весни 1923 рр.² І з того, начебто, не складно відтворити його образ, осягнути логіку поведінки.

Насправді це не зовсім так.

Чи то вже така манера письма С. Петлюри. Чи то якісь суб'єктивні застороги, або ж упередження (від цього, зрештою, навряд чи хто вповні застрахований). Але постійно виникає враження, що викладаючи на папір думки, спілкуючись з друзями, С. Петлюра постійно стурбований тим – як він через сказане й написане виглядає, що про нього подумують і скажуть. Він, неначебто, наперед оцінює все, що від нього виходить. Суд історії для нього вже розпочався. І, всупереч його ж словам, що того суду він не боїться, він якраз і боїться його якнайбільше.

Якщо таке враження хоч якоюсь мірою істинне, відразу виникає питання, а що в основі того страху? Знову можливі лише припущення. І одне з них полягає в тому, що сам С. Петлюра краще за будь-кого зрозумів: суспільне місце, яке він довгий час посідав, було зайняте ним випадково, через важкозбагненний збіг обставин, що внутрішньо, своїми потенціями він не відповідав історичній ролі, яку йому вготувала доля. Це була радше акторська, більше – імітаційна робота, а не повноцінна політична діяльність. І тому намагався через публіцистику й епістолярними засобами переконати усіх (а себе, можливо, в першу чергу, й найбільше), що він таки інший – ґрунтовніший, масштабніший, мудріший, талановитіший.

Прагнення виглядати кращими, ніж вони є насправді, притаманне, мабуть, переважній більшості людей. Та коли це перетворюється на хронічну психологічну потребу, неодмінний атрибут поведінки, виникають певні природні підозри, недовіра до запропонованих суспільству тверджень. Та головне, що за таких обставин сутність особистості ховається десь під захисні панцири, покривається флерами, через які добитися до істини дуже непросто.

Мабуть можливі й інші пояснення явищам, які воліють не помічати лише вкрай заангажовані автори. Перетворюючись на «приватну особу», втрачаючи атрибутивний владний авторитет, С. Петлюра змушений був піклуватися про те, щоб як ретро-

спективно, так і в поточному житті виглядати якомога респектабельніше, вагоміше, солідніше. Адже часто й густо доводилося мати відношення до вирішення багатьох питань, які виникали у його співвітчизників, що опинилися в дуже непростому становищі на чужині. Хочеш-не-хочеш, а треба було щоденно дбати про власний імідж. І часом це справді допомагало. Та здебільшого залишалось в межах етикету, не надто поширювалось на ділові аспекти стосунків.

Не виключене й усвідомлення того, що треба було «високо тримати марку», якщо на нього, Головного Отамана, десятки тисяч людей дивилося в очікуванні мудрих рішень і кроків. До чого може привести падіння духу, зізнання у безсиллі? Звісно, що лише до деморалізації, дезорганізації, краху всієї справи.

Вищевідзначене зовсім не має на меті поставити під сумнів щирість поведінки, висловлювань С. Петлюри, тим більше – якимось принизити його підозрами у подвійних стандартах, цинічно прорахованих «ходах», які могли б дезорієнтувати суспільну думку, його друзів і ворогів.

Не виникає, зокрема, сумніву, що насправді він мав тверде переконання (принаймні, перші місяці, а можливо рік–півтора перебування в Польщі), що повернеться в Україну, зіграє ще свою роль у визначенні її долі. І така віра тримала, надихала його, змушувала щоденно працювати на перспективу. Інша справа – наскільки реальними були його сподівання, прогнози, розрахунки.

Іноді, здається, важко без іронії сприймати, чим зайнята була його голова, на які турботи він витрачав час і енергію. Об'єктивно перспективи повернення в Україну перманентно танули, а С. Петлюра з незворушною постійністю готує низку документів про майбутню зміну назв вулиць у відвойованих містах, про перевезення в Україну книжок після повернення туди уряду, про встановлення державних нагород, про подолання в наступному безробіття, про налагодження роботи (там, в Україні) кооперації, створення відділень Червоного Хреста і ще багато про які моменти, що видаються дріб'язковими, другорядними³, а головне – такими, що здатні лише відволікати від головної, стратегічної мети – відродження УНР. Та, мабуть, він вважав інакше – тут усе важливо й вагомо.

І все ж – переважають документи, пов'язані з можливістю відновлення військового потенціалу УНР (їх, навіть, більше, ніж дипломатичного листування, хоча «просування» УНР у міжнародний простір С. Петлюра вважав надважливою справою свого вимушеного перебування поза Батьківщиною).

Те, що інтерес до військових проблем превалював у всій діяльності польського періоду життя Головного Отамана, підтверджується й іншими численними фактами⁴.

У листі до Ради республіки у лютому 1921 р. С. Петлюра наголошував: «...Перша наша думка, перша найпильніша справа наша – це турбота про армію. Перше завдання – зберегти її єдність, захистити її від сторонніх шкідливих впливів, забезпечити її харчуванням, забезпечити культурно-освітні потреби, щоб вона була фізично і морально здорова. Треба обов'язково перевести переорганізацію її, для чого використати чужоземних консультантів-інструкторів, як це було у всіх державах на перших ступінях їх самостійного життя. Треба переглянути всю систему військової нашої справи з боку організаційного, звернути увагу і на переорганізацію центральних вій-

ськових установ, використавши для цього досвід і знання членів Вищої Військової Ради»⁵.

Головний Отаман постійно наполягав: «Зробити з нашого вояка фанатика української державності, але свідомого, освіченого – ось що повинно бути завданням...»⁶. Немає підстав сумніватися у щирості й наступних слів С. Петлюри: «Вважав би найщасливішою хвилиною мого життя передати своєму наступникові армію національну, дисципліновану, опору і підставу держави»⁷.

Наявність боєспроможної збройної сили Голова Директорії вважав природною передумовою відновлення втраченої національної державності, що було стратегічною метою прихильників УНР. В досягнення цієї мети С. Петлюра вірив сам і при будь-якому випадку закликав вірити інших. Зокрема, з великою емоційною піднесеністю, з високим пафосом така думка пронизує його виступ на Шевченківському святі в Тарнові 9 березня 1921 р.

«Ця глибока віра, вона має своє перше джерело, ту віру, яку мав незабутий наш Тарас, – підкреслив промовець. – Ця ідея віри захоплює маси наші. Хіба не вірою живуть наші селяни, які стогнуть під тягарем більшовицьким? Хіба не вірою живе наше козацтво, наше військо, яке лише чекає і вірить в те, що чекання не зрадить його? Ця ідея віри являється надзвичайно характерною для цілої історії української поезії і українського народу. Як родоначальник тої віри в національне діло є той, во ім'я Кого ми тут зібрались і пам'ять якого ми тут шануємо. Так, панове, і нам треба перетерпіти ряд нових мук, нових страждань в ім'я віри нашої. І щоб з нами не сталося в майбутньому, хай духовний образ того, хто у кожного з нас перед очима, ніколи нас не покидає в нашій роботі. Він своїм життям заплатив за ту віру. Ми йшли за ним, як за нашим духовним вождем, як за тим символом нашого відродження, нашого увільнення, якого кожен народ має»⁸.

А у вищезгаданому листі до Ради республіки С. Петлюра писав: «Головне завдання наше – зберегти незламність національно-державної волі. Не розпорошитись, а йти вперед з повною вірою і з непохитним стремлінням зробити все, щоб здобути народові українському свободу і суверенність. Міцно стояти на своєму пості і не здавати позицій за ніяку ціну. Скупчити всі сили національні, сконцентрувати волю свою до певних акцій і розпочати в спільному єднанні планомірну творчу роботу, в якій би не пропало даремно ні одно зусилля, що могло б сприяти виконанню наших завдань».

Виявивши непохитну волю свою до здобуття незалежної держави і, міцно об'єднавшись в почутті національної єдності та державної дисципліни, ми зможемо переконати світ, що східне питання без нас розв'язане бути не може, і що Україна мусить бути визнана як самостійна Держава.

Додержуючись цієї непохитності, не підпадаючи стороннім впливам, – хоч би й хвилевим, – що досі часом ослаблювали нас, проводячи вже випробувану раніш, але зміцнену і поглиблену тепер лінію УНР, ми здобудемо пошану до себе і визнання нас»⁹.

Звісно, виглядають наведені абзаци (як щодо відродження національної державності, так і щодо її збройного оплоту) оптимістично, пафосно. Однак, між словами і

реальними можливостями для їх втілення в життя була величезна дистанція, точніше нездоланна прірва.

З багатьох причин поляки не могли надати скільки-небудь широкої свободи для політичної активізації українських емігрантів. Радянська сторона перманентно бомбардувала Річ Посполиту різними дипломатичними нотами, вимагаючи дотримання духу і літери Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. Будь-яка активізація ворожих елементів на території Польщі оцінювалась в УСРР і РСФРР як порушення досягнутих домовленостей.

Польща була зовсім не зацікавлена в наростанні напруги зі східними сусідами, відверто побоюючись нової війни з ними. Вичікувальну позицію демонструвала й Антанта. За таких обставин будь-які військові приготування лише псували міжнародний клімат, сіяли додаткову напругу. До того ж польське керівництво було стурбоване наростанням руху опору на «східних кресах» – в Галичині, на Волині. Що ж до планів учорашніх друзів-союзників, котрі опинилися в скрутному становищі, до них виказувалась здебільшого відверта байдужість. Якщо й існувала певна зацікавленість, то її мали польські спецслужби, котрі більше піклувалися одержанням розвідувальних відомостей про небезпечних сусідів. А відтак і воліли тримати все, що виходило від С. Петлюри і його оточення, під щільним контролем, використовувати можливості української військової еміграції собі на користь.

Не ігноруючи неприхованого роздратування радянської сторони, поляки водночас не поспішали виконувати взяті по договору зобов'язання, були не проти того, щоб спрямувати ентузіазм українців, які вимушено опинилися на їх території, щонайбільше для провокацій, диверсій, авантур.

Наймасштабнішою такою авантюрою зрештою і стала спроба проникнення в радянську Україну військових підрозділів з території Польщі восени 1921 р.

Історія цієї акції, що ще одержала назву «другого зимового походу», не раз відтворювалась і в загальноісторичних працях і в спеціальних дослідженнях та публікаціях про С. Петлюру. Спектр підходів і висновків знову широкий: від переконань у тому, що Головний Отаман був ініціатором, натхненником, організатором, керівником рейду і, всупереч різним перешкодам, поставив останню крапку в Українській революції, до звинувачень С. Петлюри у дрібному політиканстві, підступному інтриганстві, дезорганізаторських діях, що значною мірою завадили успіху всього заходу, завершилися безславною, трагічною поразкою.

Дистанціюючись від обох крайностей, гадається найдоцільніше подивитися на проблему ширше, через призму реальних можливостей для здійснення задуму.

За великим рахунком, не поступившись нікому і за кордоном в найвищому органі влади, започаткованому ще в листопаді 1918 р., в Україні (попри те, що останній втратив свій початковий колективний характер і сенс), С. Петлюра насправді не був тим незаперечним лідером, на котрого б орієнтувалась і якому була готова морально підкоритись переважна частина українських сил навіть у Польщі, не говорячи вже про емігрантів, що розсіялися по інших країнах. Навпаки, спроби відібрати у нього хай і невеликі (а для когось можливо й примарні) повноваження керівника номінально існуючої державницької інституції на чужій території не припинилися. Однак,

спираючись на особисту підтримку з боку Ю. Пілсудського, а ще більше – на власний досвід політичної боротьби з конкурентами, Головний Отаман долав одного за одним усіх своїх недобррозичливців.

Щоправда, це забирало немало енергії і часу, проте виявилось необхідною складовою проблеми виживання, самозбереження, без чого й мови не могло йти про продовження боротьби проти радянської влади в Україні. З цього погляду цілком зрозумілою виглядає ціла низка ініціатив С. Петлюри – скликання Ради республіки, спроби надання її діяльності стабільного характеру, намагання сконсолідувати навколо неї розрізнені емігрантські сили, формування Державного центру УНР в екзилі, природно – під власним керівництвом. Загалом цей орган і донині має дещо «розмите» визначення і тлумачення, особливо на початкових етапах становлення і функціонування¹⁰, коли ефективність діяльності емігрантського Державного центру багатьма ставилась під сумнів, заперечувалась. А заходам, котрі здійснювалися, чинилася протидія, часом достатньо широка. Так, скажімо, відразу три члени Директорії (відлучені від неї С. Петлюрою – П. Андрієвський, А. Макаренко і Ф. Швець) не раз ставили питання про незаконність петлюрівської влади. А 8 грудня 1921 р. вони ухвалили постанову про відновлення роботи державного апарату Української Народної Республіки у Відні, так званої «Віденської Директорії»¹¹.

В. Винниченко – Голова Директорії, обраний Трудовим Конгресом України, ще з 1919 р. вважав діяльність С. Петлюри шкідливою для української нації. По-суті до таких же висновків приходив і безперечний ідейний лідер Української революції М. Грушевський, уся керована ним есерівська громада за кордоном. Та Симона Василювича це зовсім не бентежило. Він платив їм «тією ж монетою». «Я гадаю, що власне кроки цих двох визначних людей української історії, – писав С. Петлюра К. Мацієвичу про М. Грушевського і В. Винниченка, – внесли більше каламуцтва в українське життя, як що інше, і захитали відпорність громадянства українського в найбільш переломну добу...»¹². Ще один член Директорії – Є. Петрушевич – не тільки домігся денонсації Акта злуки 22 січня 1919 р., що з юридичного погляду автоматично ставило його поза межі колективного державного органа (він і до того мало на нього зважав), а й надалі не допускав думки про співдію з С. Петлюрою. В останньому диктатор ЗУНР вбачав головного національного зрадника, який коштом української землі й мільйонів українців намагався зберегти свою особисту владу. С. Петлюра не надто переконливо оборонявся. На першому засіданні Ради республіки він по-суті «викручувався»: «З молодих років борючись за національну справу, я виробив собі погляд, що не територіальним максималізмом здійснюється національна ідея. Цим поглядом керувався я і тоді, коли мусили ми йти на уступки територіальні, іноді дуже важкі для нас, бо я гадаю, що коли б навіть ми мали один повіт, одну волость, в якій міцно була б закріплена наша національно-державна ідея, то вона б не загинула, а підпорядкувала б собі всі ті обшири, що їх заселяє наш народ. Отже, треба спокійно ставитись до таких уступок і бути готовими, що може ще нам прийдеться зустрінутись з необхідністю їх»¹³.

Звісно, абстрактна перспектива можливості нових територіальних поступок (тепер уже за рахунок наддніпрянців) мало втішала галичан, Є. Петрушевича.

В іншому таборі опинились і Січові стрільці – довгий час основна опора Головного Отамана. Їх більшість була або в Чехословаччині, або залишалася в Галичині й на Волині. Є. Коновалець, А. Мельник, Р. Сушко, М. Матчак, Я. Чиж, Ю. Головінський, О. Навроцький, Р. Ярий та інші старшини колишніх січовиків і підрозділів УГА утворили Українську військову організацію. Її головною метою були військово-терористичні дії проти польського окупаційного режиму на західноукраїнських землях¹⁴. Отже точки дотику, тим більше взаємодії були начисто виключені.

Впливовий у емігрантських колах, колишній Голова Українського національного союзу, що покликав до життя Директорію, і лідер лівого крила українських есерів – М. Шаповал – ніколи не виказував симпатій до С. Петлюри. На еміграції він еволюціонував ще на радикальніші позиції, вважав боротьбу проти радянської системи влади, яка дедалі підтримувалася українськими трудящими масами, не лише невинною, але й злочинною¹⁵.

Природно, вороже ставилися до С. Петлюри, очолюваного ним урядового центру в екзилі гетьманці, що групувалися навколо Українського союзу хліборобів-державників.

Звичайно, міжгрупова конкуренція й ворожнеча набирала часом крайніх форм відкритої ідейної боротьби, загалом іманентної будь-яким емігрантським формаціям. С. Петлюру іменували авантюристом, зрадником, а до слів «уряд Петлюри» часто додавали словосполучення «так званий», «фіктивний» тощо¹⁶.

Іноді нерви С. Петлюри не витримували. Так, у відповідь на опозиційні «моменти в діяльності та програмових поглядах деяких знаних угруповань» він переходив на погрози. Зокрема, нагадував, що «мучеників»-бунтівників на кшталт П. Балбочана, якого публічно зважився взяти в полеміці в оборону соціаліст-федераліст С. Шемет, «гетьман Хмельницький сотнями на горло карав» і застерігав, що в «в новітніх спробах повторити Болбочанівщину знайдуться міцні засоби для приборкання деструкторів і дезорганізаторів нашої справи»¹⁷.

Мабуть тут ми спостерігаємо зойки відчаю – зреалізувати погрози С. Петлюра був просто не в силах.

Все вищезначене не лише ставить під серйозний сумнів логіку й доказовість висновку С. Литвина, ніби С. Петлюра був лідером державницьких сил української еміграції¹⁸, що не підтверджується розлогими предметними спеціальними дослідженнями¹⁹, а й дозволяє зрозуміти, чому за таких непростих обставин Головний Отаман всю увагу екзильного центру переносить на пошук зовнішньої підтримки, на збереження під власним контролем дипломатичних інституцій (посольств, місій), що постали й діяли ще в часи здійснення Директорією влади на території України.

Надія залишалася на те, що будь-якими засобами (на перше місце тут виходили дипломатичні канали, а також зусилля міністерства преси й пропаганди²⁰) вдасться втягнути у боротьбу, навіть у війну, країни Заходу. Найдоступнішим і найдієвішим методом виступало залякування привидом світової соціалістичної революції й вкрай агресивною сутністю Російської держави, ким би вона не очолювалася. Критикуючи неусвідомлення європейськими політиками ідеї відновлення колишньої єдиної і неподільної імперії, С. Петлюра закликав «скомпрометувати ідею реставрації вели-

кої Росії, як ідею нереальну, штучну і не вигідну для Європи, натомість виставляючи план поділу її, як найбільш доцільне розв'язання остогидлої, неспокійної справи, що все таїла в собі ті ж самі тенденції»²¹. А в листі до А. Лівичького він наголошував, що «найбільшою перешкодою для визнання суверенності України є гіпноз самого імені Росія. Цей гіпноз треба розвіяти, особливо в Америці (Північні Штати) та Франції. Справу поділу Росії треба поставити як справу покою цілого світу, як справу європейської рівноваги та реально-матеріальної вигоди держав, у тій конфігурації їх, що укладалась після Версальського трактату»²².

Принагідно варто зауважити, що, оцінюючи подібного роду висловлювання та відповідні, дипломатичні й пропагандистські зусилля, деякі автори пропонують розглядати С. Петлюру «як першого українського політика, що найбільш послідовно відстоював європейський вектор розвитку України», намагаються «вести мову про Петлюру – першопрохідця в цивілізовану Європу»²³.

Гадається, що тут все ясно само-сабою. І не слід вдаватися в довгі докази того, що С. Петлюрі загалом-то нічого й не залишалось робити, як тільки шукати західної допомоги. Іншого варіанту, вибору – просто не існувало. Абсолютно очевидно й те, що розрахунковий вектор руху був спрямований не стільки на захід – в Європу, скільки передбачав (провокував) повернення європейської ворожості (а то й мілітарної сили) в зворотному – східному напрямку, для того, щоб знову реставрувати модель УНР.

Природно, що така, «шита білими нитками», дипломатія, добування «з вогню каштанів чужими руками», прикривалася обіцянками стати захисним бар'єром для Заходу від російської загрози, гарантом остаточної руйнації потенційно агресивної Росії. С. Петлюра намагався всіляко переконати західних політиків у тому, що «всі держави, утворені після 1917 р. на території бувшої Росії, не мають шансів на тривке існування і будуть завжди загроженими, поки на півдні бувшої імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава українського народу. Тільки вона одна, як найсильніша численністю свого населення, матеріальними ресурсами і мілітарною відпорністю, може бути базою, підставою більш-менш незахисного життя державних новотворів, з бувшої Росії організованих. Тільки постання і зміцнення цієї держави може фактично вирішити долю Росії і призвести до остаточного та безповоротного поділу її»²⁴.

Однак, документів зі зворотною позитивною реакцією на агітацію за плани С. Петлюри та його оточення немає.

А відтак міжнародні позиції петлюрівського центру назвати обнадійливими не можна. Тим більше, в конкретно-історичних обставинах 1921 р. було нереально сподіватися на підтримку скільки-небудь масштабної воєнної акції.

Що ж до власних сил, на які могли розраховувати прихильники С. Петлюри, то вони теж були дуже й дуже обмеженими.

З вояками, що перейшли Збруч, поляки не церемонились. У них відібрали зброю, військове майно, коней, розмістили спочатку в селах під Тернополем, а потім поступово етапували в табори вглиб Польщі. Скільки їх було, достеменно ніхто не знає: цифри коливаються від 15–20 тис. до 30–35 тис. Справа в тому, що умови перебування в таборах (поляки обіцяли додатне житло, харчування, медикаменти) залишалися

малозадовільними. Хто знаходив можливість перебитись якимось поза межами таборів, збігав. Інші також пробували щастя, та, нерідко, зазнавши поневірян, змушені були повернутися назад – хоча б не вмерти голодною смертю.

С. Петлюра «стукав у різні двері», надсилав прохання в різні відомства про допомогу землякам. Натякав на те, що під час наступу до Дніпра навесні 1920 р. поляки встигли добряче пожитися українським майном. Значного ефекту досягти не вдалося. Годувати продовжували так, щоб інтерновані ледь-ледь животіли.

Ситуація дещо покращилася у зв'язку з підготовкою військовиків до походу в Україну. Поляки обіцяли організувати й озброїти до кінця весни 1921 р. ударний підрозділ у 2 тис. багнетів. Однак їм доводилося діяти, озираючись на радянську сторону. Загалом вони були й не проти того, щоб нашкодити східним сусідам, допомогти у проведенні воєнних акцій проти них, щоб дестабілізувати ситуацію поблизу власних кордонів. Однак не могли й зовсім ігнорувати вимог радянської сторони дотримуватись умов Ризького миру, за якими мали утримуватися від втручання у внутрішні справи один одного і заборонити існування на своїх територіях збройних, ворожих іншій стороні, формувань. То ж з неохотою, але крок за кроком, поляки змушені були офіційно заявляти про заборону діяльності Директорії, уряду УНР, Ради республіки, інших українських інституцій.

Зрештою, на вимогу радянської Росії, Польща зобов'язалася вислати до 1 травня 1921 р. С. Петлюру і міністрів уряду УНР.

Останньої обіцянки офіційна Варшава так і не виконала, що викликало новий сплеск напруги у радянсько-польських стосунках. С. Петлюра, хоч і вважав небажаним, навіть неможливим, будь-який інший варіант свого закордонного перебування, змушений був перейти на нелегальне становище. Так само вчинило і його оточення, екзильні установи.

Звісно, все це робилося з мовчазної згоди та й за сприяння поляків, які назовні вдавали, що не відають про місце перебування С. Петлюри і його спільників, по-суті маскували приготування останніх до спорядження збройного походу в Україну.

Звісно, за таких обставин підготувати серйозну, масштабну військову силу з необхідними боєспроможними якостями було не лише проблематичною справою, а швидше за все – нереальною.

Не розуміти цього було просто неможливо. Тому, максимально втаємничуючи підготовку української військової сили з числа інтернованих вояків, С. Петлюра успіх майбутньої акції дедалі більше пов'язував з можливим повстанням в Україні. Переконаючи себе й оточення, що селянство просто нізащо не погодиться на подальший грабунок – вивіз з України продуктів, не стане терпіти чужої для себе влади рад і неодмінно підніметься на боротьбу, С. Петлюра відводив озброєним загонам в Польщі роль детонатора масових виступів у самій Україні. Вони мали «просочитися» через кордон і стати опорними осередками для масової боротьби.

Формування загонів вояків у Польщі йшло вкрай повільно. Як завжди, порівняно краще, виглядав бюрократичний бік справи. Один за одним виходять накази Головного Отамана про зміни військових міністрів і командуючих армією²⁵. Створюються Центральний повстанський комітет і регіональні повстанками, повстанський відділ

при Генеральному штабі, Партизансько-повстанський штаб при Головному Отаманові (Головній команді армії УНР).

На чолі останнього став генерал-хорунжий Юрій Тютюнник. Він був переконаний, що С. Петлюра пішов на цей крок лише під тиском військових.

Ю. Тютюнник вважав польсько-українське зближення, а згодом і союз, абсолютно протиприродним, незрозумілим для українського громадянства. Він був схильний характеризувати його як результат зговору двох лідерів – Ю. Пілсудського і С. Петлюри. Причому, – перший всіляко домагався здійснення марень про Польщу у межах 1772 р., а другий, – поступово йшов назустріч реалізації таких задумів, зраджував український народ, безпринципно торгуючи його територією, ламаючи долі мільйонів українців. Те, що поляки відступилися від своїх зобов'язань по Варшавському договору 1920 р., Ю. Тютюнник вважав відповідним їх національним інтересам. Точно так же він оцінював і їх поведінку в 1921 р., а тому покладатися на допомогу в антирадянських акціях, з його погляду, було просто самооманою. Відтак він рішуче засуджував «українське полонофільство» («польсько-українську концепцію») як хибний висхідний момент підготовки до антирадянської боротьби.

Слід зауважити, що багато дослідників, посилаючись на його пізніші документи²⁶ і твори²⁷, схильні вважати, що Ю. Тютюнник, потрапивши до рук радянських спецслужб, змушений був працювати під їх контролем і на їх замовлення, намагався врятувати своє життя і тому спеціально спотворював події, в першу чергу передісторію другого зимового походу, в надто негативному світлі зобразив С. Петлюру, з яким часто не знаходив спільної мови.

Виключити подібного варіанту, звісно, не можна. Тому й категорично заперечувати не варто.

Однак і згоджуватися в усьому із запропонованими загалом умоглядними, документально не підтвердженими висновками, мабуть, також не слід. Зокрема, на зрізі логічних розмірковувань, варто ще раз уважно вчитатися в те, за що саме, сутнісно Ю. Тютюнник критикує С. Петлюру. Виявляється – за безпорадність, непослідовність, некомпетентність у справі, якою той взявся керувати. Свою ж позицію генерал-хорунжий зображує як порівняно реалістичнішу й радикальнішу. Виконання його пропозицій могло значно дорожче «коштувати» радянській стороні, аніж малопрофесійні дії С. Петлюри.

Тобто, треба брати до уваги не лише сам факт критики С. Петлюри (безперечно, радянська пропаганда була зацікавлена в тому, щоб одержати додаткові звинувачення свого ворога як негативної особистості), а зрозуміти зміст претензій Ю. Тютюнника до останнього. І з його тверджень виходить, що дії Головного Отамана об'єктивно понижували (уже на стадії підготовки) рівень реальної загрози, потенційної шкоди, якої вони могли завдати соціалістичній Україні. Вимоги ж радикальніших, рішучіших, оперативніших приготувань до антирадянської акції, за що ратував, чого іноді в ультимативній формі домагався і в чому згодом зізнавався Ю. Тютюнник, навряд чи могли привести до пом'якшення позиції радянських репресивних органів щодо генерала. Адже він не перекладав власну вину на чужі плечі, а знаходив у собі мужність брати належну міру відповідальності.

Така позиція вищого офіцера гідна поваги і здатна викликати певну довіру до інших сюжетів його праць, до оцінок і висновків. Тим більше, що вони часто прямо кореспондуються з наявними документами й фактами. Ю. Тютюнник був невисокої думки про воєнні, та й політичні здібності Головного Отамана. «Характерною рисою Петлюри, – відзначав бойовий генерал, – є небажання брати на себе відповідальність за рішення, і весь час перебування на своїй і не своїй території він радиться, хоч жадні наради його ні до чого не зобов'язують. Ті наради скликає Петлюра виключно з метою, на випадок невдачі, скласти відповідальність на всіх вільних чи невольних дорадників... Що до особи С. Петлюри, то я оцінював його, як людину, нездібну керувати боротьбою, хоч іноді він виявляв просто артистичну здібність утримуватися в ролі хоч би й фіктивної влади. На мою думку, вождь повинен прагнути відповідальності, а не ухилитися від неї, як то робив Петлюра»²⁸.

Такі оцінки-уяви, звісно, не сприяли налагодженню стосунків між двома ключовими особистостями планованої акції. І хоча неприязні відносини до часу обидва намагалися не афішувати, зрештою, це не могло не вийти назовні, не позначитися на загальному результаті боротьби.

12 березня 1921 р. Головний Отаман військ УНР С. Петлюра і начальник штабу Ю. Тютюнник розіслали по повстанських військах наказ «До населення України». В ньому йшлося про повсемісне невдоволення політикою більшовиків не лише в Україні, а й в Росії. У зверненні до мас говорилося: «*Готуймося ж до останнього рішучого бою.*

Мусимо стати, як один, до нього. Мусимо стати до бою організовано, скувавши себе залізною дисципліною.

Мусимо пам'ятати, що тому, хто не стане до боротьби проти гнобителів разом з нами, не повинно бути місця на Українській землі. Проводиться зараз велика підготовка праця по організації майбутнього повстання.

Селяни, робітники, інтелігенція.

Всім Вам місце серед борців за загальну волю. Ідіть до праці. Беріть на замітку всіх тих, хто боронить більшовиків, беріть на замітку і тих, хто не допомагає боротись, але живе на нашій землі, не буде їм місця серед нас після перемоги»²⁹.

У документі не наводиться ніякої аргументації, за яку позитивну програму повинні боротися повстанці. Все вичерпується однією тезою – всі натерпілися від владарювання більшовиків і цьому має бути покладено край. Водночас не може не звернути на себе уваги тактика залякування тих, хто не підтримає зусилля петлюрівців: їм не буде місця на українській землі. Навряд чи в такий спосіб можна було викликати широкі симпатії. Подібні формули здатні були лише насторожити пересічних громадян, які вже навчилися обирати рішення відповідно до власного, чималого досвіду революційної доби. Взагалі заклик «брати на замітку» походив не з арсеналу чесних революціонерів-політиків.

Інших конкретних порад населенню України документ не містив. «Коли вся підготовка праця кінчиться, – говорилося в ньому, – виданий буде наказ про повстання, де буде сказано, що й кому треба робить, а поки що готуйтеся до бою.

*Ні одного неорганізованого вибуху. Чекайте наказу»*³⁰.

Очевидно, відчуваючи брак власних сил, прибічники С. Петлюри вступили у контакт з Б. Савінковим, «чорним монархістом генералом Перемикіним» (Ю. Тютюнник), козачим донським полковником Гнилорибовим з метою використання очолюваних ними антирадянських сил у запланованій збройній акції. Значного ефекту це не принесло, а ось тертя й непорозуміння виникли, не говорячи вже про те, що це породжувало в масовій свідомості сумніви щодо чистоти національних задумів.

Оскільки стан готовності до виступу залишався незадовільним, дата початку акції кілька разів переносилася. Спочатку – з кінця квітня на другу половину травня, потім – на середину червня, згодом – на першу половину вересня 1921 р. Кожного разу С. Петлюра багатозначно посилався на міжнародну ситуацію й дипломатичні контакти, які він мав.

Свої корективи у плани повстанців вносив і польський генштаб. Побоюючись небажаного конфлікту з радянською Росією, поляки погоджувалися на перехід кордону дедалі меншого контингенту і при тому без С. Петлюри, котрий, втративши політичну вагу, міг надати акції лише небажаної одіозності, скандальності у міжнародних колах.

Далися взнаки і чвари в середовищі українського військового проводу. Ю. Тютюнник дедалі зневірювався у здатності Головного Отамана діяти ефективно, рішуче, хоча й одержував дані, що останній таємно засилає «своїх людей» в Україну, намагаючись не випускати ситуацію з-під власного контролю. Згадуючи, що в грудні 1919 р. С. Петлюра відділився від рештків армії УНР, що пішла в свій нелегкий зимовий рейд, генерал-хорунжий вважав, що знову назріла ситуація, коли ініціативу має взяти на себе хтось інший.

До такої ролі він вважав готовим передусім себе. В ультимативній формі Ю. Тютюнник заявив, що якщо до 15 вересня не буде вирішено питання про початок походу в Україну, він виступить самостійно.

Людина військова, він добре розумів, що з початком осені втрачається найсприятливіша для дій повстанців обстановка. Водночас, він явно переоцінював справжній розмах повстанського руху в Україні, гадав, що оперативно надавши йому нового імпульсу з допомогою українських загонів, перекинутих з Польщі, можна розраховувати на загальний успіх заходу.

Однак дату повстання виявилось визначити значно легше, ніж всебічно підготуватися до нього. Тому, коли навіть С. Петлюра згодився призначити виступ не пізніше 10 жовтня, з цього нічого не вийшло. Знову загальмував справу польський генштаб. А це, своєю чергою, також мало причини.

Радянська розвідка, яка мала в Польщі розгалужену агентуру, була добре поінформована навіть про деталі підготовки акції, її ключових виконавців, про конкретні факти допомоги поляків (фінансами, зброєю, спорядженням), передавала отримувані дані до Москви. 7 жовтня 1921 р. під тиском неспростовних доказів радянської сторони поляки змушені були підписати протокол із зобов'язанням вислати зі своєї країни С. Петлюру, Ю. Тютюнника, Б. Савінкова, С. Булак-Булаховича, інших керівників військових формувань, котрі планувалося використати в антирадянському поході, а самі формування роззброїти.

В УСРР С. Петлюра був заочно засуджений до «вищої міри соціального захисту». Уряд Польщі змушений був офіційно оголосити, що 28 жовтня С. Петлюра залишив територію країни. Це була неправда. Головний Отаман залишився в Польщі, щоправда на нелегальному становищі. С. Петлюра оселився на конспіративній квартирі у Варшаві, жив під іменами Торнтон, Ряст, боявся вдень з'явитися на вулиці. Де тут уже було до ефективного керівництва акцією?..

Остаточний план її здійснення склався поспіхом і навіть у людей суто цивільних викликає лише питання і подив. Добре знаючи, що сприятливий момент для повстання безнадійно втрачено, що стихійні заворушення й виступи на осінь 1921 р. практично припинилися, або були придушені, що із задуманої там загальної мобілізації, результатом якої мало стати формування переважаючої антирадянської сили, нічого не вийде, що на Правобережжі України сконцентровано такі контингенти Червоної армії, виступати відкрито проти яких рівноцінно самогубству, ініціатори акції все ж зважилися на нічим невиправданий ризик. «Оригінальність», а насправді – абсолютна нереальність задуму полягала в тому, щоб, «профільтрувавшись» Правобережжям аж через Дніпро, підняти повстання на Лівобережжі. Не тільки фантастичними, а надміру авантюристичними, а то й просто безумними виглядають завдання захоплення Полтави й Катеринослава, рейду на Харків, осади Києва тощо³¹.

У найзагальнішому вигляді поставлені перед «групами прориву» завдання виглядали так: «Ворог спрямував усі свої зусилля закріпитися в Україні, сконцентрувавши на Правобережжі майже $\frac{3}{4}$ складу Червоної армії. Зокрема в чотирикутнику Дніпро–Кам'янець на Поділлі–Сарни зафіксовано 13 піших червоних дивізій, дві окремі піші прикордонні дивізії, один кінний корпус, окрему кінну дивізію Котовського, лишаючи, крім того, поза увагою окремі відділи чону (частин особливого призначення російською мовою – «назначения» – В. С.), чека, міліції та окремі трудбатальони (підрозділи трудової армії – В. С.).

Операції Української Повстанської Армії на Правобережжі визнаються за неможливі. Простір до правого берегу – від кордонів до Дніпра – армія (так іменувались загони під командою Ю. Тютюнника – В. С.) мусить пройти форсованим маршем, по можливості ухиляючись від великих боїв. Українській Повстанській Армії (цю назву використовують в 1942 р. діячі Організації українських націоналістів при формуванні військового руху опору – В. С.) ставиться завдання прорватися на лівий берег і там підняти повстання. Ставши твердо на Дніпрі, відрізати ворогові відворот до Росії. Винищувати ворожі частини, розміщені в Україні, захопити військові склади, перешкодити ворогові забирати та вивозити «продналог». Створити регулярну армію. Ворожа зброя, захоплене військове майно, відібраний «продналог» – ось джерела постачання армії»³².

Якщо в попередніх воєнних кампаніях брак реалізму був неодмінним компонентом операцій, здійснюваних під керівництвом С. Петлюри, а до повного краху не доходило зовсім не через воєнне мистецтво Головного Отамана та його оточення, а, здебільшого, в силу виникнення незалежних від них, часто випадкових, непередбачуваних і необов'язкових (грубі помилки ворога тощо) причин, то в даному разі можна

говорити про перехід усіх мислимих меж. Якщо вже в ініціаторів вторгнення не було віри на підтримку з боку селянства Поділля, Волині, Київщини, як можна було сподіватися на допомогу пролетарських центрів Харківщини, Катеринославщини?

А без підтримки рейд незначних воєнних формацій був зарані приречений на неминучу поразку, на марні, нічим невинуваті жертви.

У цьому зв'язку важко пройти повз міркування біографа С. Петлюри С. Литвина. Він пише: «З документів Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК), що зберігається в Державному архіві (ДА) СБУ, документів фондів ЦДАВО України та інших джерел тепер стало відомо про контрольованість ППШ (Повстансько-партизанський штаб при Головному Отамані на чолі з Ю. Тютюнником – В. С.) агентурою радянських спецслужб, дезінформування штабу для прийняття хибних рішень і підведення сил повстанців під удари противника. Документи переконливо підтверджують: починаючи з підготовки і до свого трагічного завершення, Другий Зимовий похід перебував під тотальним контролем і руйнівним впливом органів ВУНК.

Слід сказати, що більшовики мали змогу не допустити (? – В. С.) рейду або ж сконцентрувати достатню для відсічі кількість військ на ділянках переходу кордону, що об'єктивно означало приреченість спроб прориву на територію УСРР, як це було зроблено з Бессарабською групою генерала А. Гулого-Гуленка. Проте вони обрали тактику заманювання (? – В. С.) похідних груп у пастку та нанесення нищівного удару, чим і досягли своєї мети, хоч бої були жорстокими й з невеликими жертвами з обох сторін»³³.

Наведене, відразу навіть непросто збагнути. Це панегірик фаховій майстерності чекістів? Це звинувачення їх в антигуманності? Але ж радянська сторона не «запрошувала» петлюрівців на свою територію й домагалася роззброєння створених для вторгнення загонів. Що ж до тих, хто, всупереч всьому, прийшли зі зброєю зовсім не на веселу прогулянку, то тут цілком доречно: «якщо війна, так по воєнному»... Взагалі важко припустити, щоб військові чини мислили іншими категоріями. Хіба що є зовнішня, чи внутрішня потреба вдатися для досягнення вигаданої мети до будь-яких аргументів, незважаючи навіть на їх очевидну абсурдність.

Утім, якщо застосувати запропоновану логіку до оцінки конкретних дій С. Петлюри у дні, що передували вторгненню формацій Ю. Тютюнника в Україну, можуть виникнути підозри у тому, що не лише генерал-хорунжий виконував політичне замовлення ГПУ й писав пізніше мемуари «під диктовку чекістів», а й Головний Отаман зробив внесок у реалізацію чужих хитромудрих розрахунків, виявився слухняною іграшкою в руках ворогів.

«Незважаючи на сумніви щодо доцільності походу в осінньо-зимовий період, С. Петлюра вимагав від командування здійснення походу (?? – В. С.) та вживав низку важливих заходів (підкреслено мною – В. С.), – наполягає С. Литвин³⁴. Далі ці заходи перераховуються:

10 жовтня 1921 р. С. Петлюра віддає наказ про початок переорганізації армії. 13 жовтня видається наказ, що змінює попередній принцип переформування дивізій. Наказом 17 жовтня створюються короткострокові курси для підготовки старшин. Того ж дня С. Петлюра віддає наказ розпочати похід в Україну, поклавши на Ю. Тютюнни-

ка обов'язки командуючого «армії вторгнення». А згідно наказу Головного Отамана від 20 жовтня генерал-поручника В. Зеленського направляють до Німеччини, а генерал-поручника М. Омеляновича-Павленка – до Чехословаччини для студіювання літератури і матеріалів минулої світової війни та ознайомлення з чехословацькою військовою літературою³⁵.

Починати реорганізацію армії в дні, коли її треба кидати в бій – на такі кроки зважиться мало який військовий діяч: такі справи за кілька днів не робляться. А відрядження досвідчених бойових генералів для виконання означених завдань – взагалі важко кваліфікувати з погляду воєнно-політичного моменту. Правда, трошки нижче С. Литвин прирозкриває справжнє підгрунтя останніх кроків: М. Омелянович-Павленко «організував інтригу проти С. Петлюри за що той змушений був (підкреслено мною – В. С.) у складний період підготовки до походу в Україну змістити його з поста Військового міністра»³⁶.

То може й за цими «важливими заходами», які радше скидаються на дезорганізаторські дії, також стояли органи ВУНК? Однак, подібного роду фантазування можуть завести так далеко, що звести кінці з кінцями буде просто неможливо. Відтак краще зупинитися і в світлі вищенаведеного поглянути ще на такі свідчення Ю. Тютюнника. До його рук потрапив власноручний лист С. Петлюри, датований одного дня з наказом Головного Отамана про початок антирадянської акції, до свого військового представника у Варшаві полковника Данильчука. Останньому ставилося завдання домогтися в польському генеральному штабі якомога менших обсягів постачання зброєю підрозділів Ю. Тютюнника через те, що «рейди є особистою справою». Результатом стало практично п'ятикратне скорочення запланованого постачання. А, Ю. Отмарштейн, начальник штабу формацій, що відправлялися в Україну, в чиїх руках опинився згаданий лист, за загадкових обставин був убитий. Листа, як і низки інших компрометуючих С. Петлюру і поляків документів, при ньому не знайшли, хоча всі інші речі, в тому числі коштовності, залишилися незайманими, а оточення С. Петлюри і він сам, нібито, зустріли повідомлення про загибель Ю. Отмарштейна з полегкістю. Проведене поляками слідство результатів не дало. Точніше їх втаємничили³⁷.

Вочевидь не зайве спробувати уважно вчитатися в рядки листа С. Петлюри до Ю. Тютюнника: «п. Генерале! Виряжаючи Вас, Повстансько-Партизанський Штаб та старшин і козаків на велику справу звільнення Батьківщини нашої від московського ворога, від щирого серця хочу побажати успіху в тій тяжкій боротьбі, яку прийдеться провадити на Україні. Прошу передати старшинам і козакам мій привіт. А при розпочаттю справи з'ясувати їм всю історичну вагу та патріотичне значіння того великого акту самопосягати, який вони виявляють, вирушаючи в Україну, щоб від ворогів її звільнити та розпочати працю для національно-державної відбудови її. Щастя Боже і Вам і всім старшинам і козакам, що вирушають в далеку та тяжку дорогу, успіху і слави на добро і щастя нашої Батьківщині!»³⁸.

Попри необхідні для подібного документа атрибутивні слова, тут не відчувається піднесеності, натхнення, віри. Немає навіть, зазвичай присутнього в подібних випадках, петлюрівського пафосу. За стилістикою це більше нагадує звернення до приречених на неминучу загибель.

Якщо таке, суб'єктивне враження небезпідставне, то С. Петлюра мав би прийняти на себе немалу частину закидів на адресу чекістів «у запланованій нелюдності, неморальності». А він, без тіні сумніву, пізніше казенно-відсторонено назве Ю. Тютюнника «особою переходно-авантюриницького характеру»³⁹. Мабуть, щоб відмежуватися від сумного епізоду й таки хоч у чомусь виправдатися перед історією.

Другий зимовий похід (3–20 листопада 1921 р.) багаторазово й детально описувався як у мемуарній, так і в публіцистичній та науковій літературі, друкувалися документи⁴⁰. Гадається, не варто звертати додаткову увагу на вкрай незадовільне матеріально-технічне забезпечення підрозділів, безлад у командних рішеннях і діях. Незважаючи на виявлені вольові, а то й героїчні якості та самопожертву, рейд уже на своїй початковій стадії «захлинувся», закінчився нищівною поразкою, обернувся трагедією Базара.

Водночас, це була остання масштабна акція під проводом С. Петлюри, яку частина науковців ладна кваліфікувати останнім, вкрай мінорним акордом Української революції...

Об'єктивні висновки, до яких прийшов Головний Отаман, зводилися до того, що боротьба за українські ідеали буде дуже й дуже тривалою, нелегкою, до неї треба відповідально, ретельно готуватися і що ніякі зовнішні чинники не вирішать долі України – це може бути лише результатом власних зусиль⁴¹.

Ще два роки С. Петлюра проживав у Польщі, змінюючи конспіративні квартири й імена. Є дані про те, що на нього «полювали» радянські агенти⁴², а за однією з версій навіть планувалося викрадення Головного Отамана й переправлення до радянської країни. Пророблявся і варіант з отруєнням⁴³.

Уся ж діяльність керівника екзильного центра була малопродуктивною, не дуже значимою, дедалі більше виливалася в масштабніші й дрібніші чвари з конкурентами і супротивниками в емігрантському середовищі, хоча ініціатива суперечок і конфліктів часто виходили не від нього.

Розклад і тертя торкнулися й найближчого оточення Головного Отамана. Багато його спільників, щоб мати кусок хліба, змушені були найнятися до різних польських структур, передусім розвідувально-диверсійних. Повстансько-партизанський штаб С. Петлюра розформував, з Ю. Тютюнником стосунки розірвав. Частина колишніх вояків переходила кордон і здавалася радянським властям, які в квітні 1922 р. оголосили амністію всім учасникам громадянської війни. Правда, прощення не торкнулося семи найодіозніших воєнно-політичних постатей – Н. Махна, Ю. Тютюнника, П. Скоропадського, Б. Савінкова, П. Врангеля, О. Кутепова і С. Петлюри.

Танула кількість українців в таборах для інтернованих. Вони при першій-ліпшій нагоді перебиралися в інші країни.

А після переходу Ю. Тютюнника (літо 1923 р.) на бік радянської влади, згоди на співробітництво з нею і звернення до колишніх «бойових друзів» із закликом повернення до УРСР піднялася нова хвиля від'їзду «до рідних хат».

Українські табори в Польщі зовсім закриваються.

Свідомість С. Петлюри ніяк не хоче примиритися з тим, що звужуються можливості не лише для активної політичної діяльності, а й на повний зріст постає пробле-

ма: як жити, як, точніше, вижити. Він відганяє від себе настирні думки. Продовжує, наскільки можливо, підтримувати горіння вогнища, що згасає. Він активно листується з урядовцями, дипломатами й військовими, бере участь у засіданнях уряду, вирішує надати чіткіших форм, «узаконити» офіційний Державний центр УНР в екзилі. У листі до прем'єр-міністра А. Лівіцького 18 травня 1923 р. він ділиться задумами: «Організація нашого Державного Центру повинна бути сконструйована на принципах доцільності та працездатності з углядженням спеціальних завдань, що стоять перед ним. Державний Центр повинен: 1) Схоронити традиції і придбання державної боротьби. 2) Бути здатним до підписання відповідних умов державного характеру в разі потреби. 3) Виконувати так само в разі потреби функції репрезентативні. В зв'язку з цим кількість його відповідальних членів повинна бути скорочена до мінімуму, с. т. до 5–6 чоловік з титулами міністрів і з найменшим числом технічно-виконавчого персоналу, так само до 5–6 чоловік.

До Д. Ц. повинні бути покликані люде по персонально-річезовому признаку, працездатні, фізично здорові, люде з ініціативою та енергією, державно сталі і в праці витривалі.

З огляду на вимоги доцільності і сучасні обставини я буду персонально брати безпосередню участь в нарадах Д. ц. як Голова його і керуватиму діяльністю його. Прем'єр повинен бути фактичним заступником і помічником моїм, заступаючи мене в разі відсутності моєї. Така конфігурація відносин і праці дасть економію часу, усуне зайві формальності, що досі утрудняли працю і викликали ряд зайвих комплікацій»⁴⁴.

Прикметним стало рішення про те, що в разі смерті владні повноваження С. Петлюри мав обійняти А. Лівіцький. Очевидно, Симон Васильович не виключав такої можливості.

На невеселі роздуми наводили повідомлення світової преси. Літом–восени 1923 р. визріла революційна ситуація в Німеччині. Червоний нарком Л. Троцький закликав до військового «кидка» на допомогу німецьким пролетарям. Поповзли чутки, що не вдовзі задля реалізації планів світової соціалістичної революції першою жертвою на західному векторі стане Польща.

Офіційна Варшава відверто боялася подібних сценаріїв розвитку подій. Їй і без того було сутужно: різко посилюлися хвилювання в Галичині й на Волині. Якщо до відставки Ю. Пілсудського в грудні 1922 р. у С. Петлюри був високий захисник, особистий друг, то в 1923 р. ситуація помітно погіршилася. Не останньою за значенням у тогочасних розрахунках була й наростаюча турбота про власну безпеку.

Дискомфортно було жити час від часу окремо від родини, дружини Ольги й дочки Лесі. Коли ж вдавалося зібратися до купи, всім доводилося дотримувати правил підпілля і таке животіння мало чим відрізнялося від домашнього арешту.

Значно погіршало матеріальне становище. Банкіри відмовлялися кредитувати «марку Петлюри», що явно потьманіла, зовсім не видавалася перспективною.

Заняття журналістикою (статті для журналів «Табор» і «Трибуна України»), робота над невеликою брошурою «Сучасна українська еміграція і її завдання» потроху відволікали від тяжких дум, але не приносили матеріальної винагороди.

Хоча польська прихильність була придбана свого часу аж надто дорогою ціною, тепер це вже забулося, нагадування ж про недавні послуги були лише приводом для роздражнення. С. Петлюра з дедалі більшою прикрістю й гіркотою констатував, що його перебування «в гостях» у вчорашніх друзів стає обтяжливим, небажаним.

Не виключено, що, втрачаючи надії на Польщу й не полишаючи планів боротьби проти радянської влади в Україні, голова Державного Центру в екзилі сподівався знайти на заході надійніших, ефективніших союзників.

30 грудня 1923 р. С. Петлюра (з паспортом на ім'я Стефана Могили – начальника прес-служби української місії в Будапешті) разом з В. Прокоповичем залишив Варшаву і через Відень (де зустрів Новий рік у родинах П. Чижевського, Є. Чикаленка, інших українських емігрантів) 2 січня 1924 р. дістався столиці Угорщини. Про деталі переїзду й влаштування голови Державного центру УНР подбали посол УНР в Німеччині (в ранзі міністра) барон М. Василько (він, по суті, й фінансував увесь захід) й голова надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині генерал-хорунжий В. Сікевич⁴⁵.

У Будапешті С. Петлюра жив один, без родини. Відповідно до своєї посади-прикриття підготував і передав для поширення в різних засобах масової інформації інтерв'ю й повідомлення про останні події, ситуацію в Україні. Однак дуже швидко з'ясувалося, що приїзд до Угорщини з дуже незначною кількістю українців-емігрантів, по суті на периферію європейського політичного життя, дуже мало влаштував С. Петлюру. Він дедалі частіше говорить про тимчасовість свого перебування тут і бажання виїхати «у більш відповідне місце»⁴⁶. Йшлося, передусім, про Рим або Париж.

На вирішенні питання негативно позначилися тяжка хвороба і смерть М. Василька, а також ухвала уряду Угорщини від 2 травня 1924 р. про припинення діяльності надзвичайної дипломатичної місії УНР в Будапешті.

24 травня 1924 р. С. Петлюра у супроводі все того ж В. Прокоповича від'їхав до Швейцарії, в Цюрих. Він хоче досягти більшої стабільності й відвідує Женеву, де перебувала невизнана місія УНР при Лізі націй (її очолював О. Шульгин), докладає зусиль для надання їй офіційного статусу. Однак всі клопоти завершуються безрезультатно.

Невдачі спіткали С. Петлюру й на іншому напрямку. Женевський центр «масонського інтернаціоналу» відмовився визнати повноваження решток Великої ложі України, на що розраховував давній «каменярь». З радянської України до Швейцарії змогло дістатися всього кілька членів ложі. Та головне, що своїх рук, як і раніше, доклав всюдисущий С. Моркотун, який, схоже, поставив собі за мету «відлучити» С. Петлюру від міжнародного масонства й великої політики⁴⁷.

Тимчасом зі смертю М. Василька вичерпалося останнє джерело фінансового забезпечення емігрантського існування, і С. Петлюра з В. Прокоповичем на останні гроші зважились переїхати у Францію.

Париж, – тодішній визнаний центр політичного життя в Європі, – зустрів С. Петлюру і В. Прокоповича непривітно. Показна розкіш, засліплюючі вітрини, вдоволені

ситі обличчя – все дисонувало з настроями українських емігрантів і все рухалося своєю дорогою, не тільки не зважаючи на їх проблеми, а, взагалі, й не помічаючи їх самих. Ніким не очікувані прибульці легко могли загубитися у величезному місті, де вирували пристрасті, вирішувалися доленосні питання, що міняли вектор руху цілого світу. Вони могли десь тихо прилаштуватися та й покласти на милість долі.

Однак С. Петлюра приїхав до західної столиці не для того, щоб полохливо переходуватися, рятувати власне життя. Він вважав свою боротьбу незавершеною.

На середину 20-х років Франція починає поступово перетворюватися на один з основних центрів, де зосереджуються емігранти з колишньої Російської імперії. Париж «примириє» колишніх ворогів, що сходилися в смертельних двобоях громадянської війни. Тут тепер поряд проживали С. Петлюра, А. Денікін, Н. Махно...

Більшість, природно, становили росіяни – колишні урядовці, чиновництво, офіцери, інтелігенція. Зростала й кількість українців, що не знаходячи заробітку у Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Німеччині, перебиралися шукати щастя все далі від рідних теренів. Таких уже назбиралося до трьох тисяч. Кількість, звісно, невелика. Та кістяк громади становили колишні вояки армії УНР. Втім, і це не головне. Просто – рідне середовище. А це переважає все інше в чужому краю.

Але й тут стосунки були далекими від ідилічних. Що поробиш. Еміграція є еміграцією. І скрізь вона однакова. Олександр Шульгин, що сповна вкусив гіркої хліба на чужині, писав: «Еміграція! Скільки сарказмів і кривих посмішок викликає це слово... Що може зробити еміграція? Це ж люди, що од свого одійшли, а до чужого не пристали, а коли вони до нього й пристосувалися, то тим самим перестали попросту бути політичними емігрантами, а зробилися французами, німцями, болгарами, румунами і т. д. Це ж люди, що варяться в своїй власній юшці, що дбають в тяжкому клопоті за свій шматок хліба... Еміграція? – Чого від неї можна чекати?.. Еміграція ж завжди свариться, живе своїм дрібним, одірваним від світу життям...»⁴⁸. Отже, розрахунки щодо можливого продовження боротьби слід було шукати в іншій площині.

С. Петлюра вірив у те, що Захід обов'язково зрозуміє всю загрозу з боку СРСР і таки стане на шлях знищення вогнища соціалізму. І він, С. Петлюра, якнайбільше прислужиться цій справі. На руїнах же ненависної імперії постануть незалежні національні держави. І серед них – неодмінно Україна.

То ж перше завдання – налагодити контакти з сильними світу цього. Була непевна надія, що й канал для цього є. Правда, останнім часом тут було більше збоїв, прикрих невдач. Та іншого нічого не залишалося. Знову треба було спробувати використати масонські зв'язки.

Однак французькі «вільні каменярі» піклувалися передусім про власні інтереси. А вони на середину 20-х років, урахувавши новітні геополітичні тенденції, вже зазнавали істотного коригування. СРСР дедалі більше розглядався французькими керівними політичними колами і як перспективний економічний, торговий партнер, що міг розраховуватися зі старими боргами Росії, і як противага Німеччині, що поступово ставала на пошук шляхів реваншу. Водночас Франція надавала допомогу для зміцнення Польщі, Румунії та Чехословаччині, що створювали природний бар'єр між Сходом і Заходом. І ніхто не збирався сприяти розв'язанню українського питання в цих держа-

вах. Навпаки, його хотіли всіляко затушувати, що зменшувало й без того невисокий інтерес до України загалом.

Існували і причини суб'єктивного, особистісного плану. С. Петлюра, «спаливши всі мости» у стосунках з Росією, непримиренно ставився навіть до ідеї союзної держави на теренах колишньої імперії. Він розумів, що в разі її реалізації його шанси на повернення в Україну ставали примарними. По-суті, це просто стало б неможливим. Незалежна Україна – зовсім інша справа. Тут, за його розрахунками, він міг претендувати не на просте повернення на Батьківщину, а й на політичне лідерство в ній.

Однак дедалі частіше доводилося ловити себе на думці, що здійснення таких планів – то утопія. Навіть тоді, коли в Польщі до влади знову повернувся друг-масон Ю. Пілсудський і зароїлися проекти нових політичних комбінацій, договорів, відвоювання України.

До того ж, як і в попередні роки, продовжував «обрізати» зв'язки С. Петлюри з європейським масонством негамовний і всюдисущий С. Моркотун. Гадається, що не останню чергу тому, що це була можливість долучитися до отримання фінансової підтримки, яка в умовах еміграційного становища набувала особливої ваги.

Так чи інакше, причин для оптимістичного погляду в перспективу було обмаль. С. Петлюра в листах до К. Мацієвича й В. Садовського, що не так давно видані окремою брошурою⁴⁹, змушений був жалітися на об'єктивну обстановку. Збираючи інформацію про ставлення в різних країнах до українських проблем, жалкуючи, що в столицях світу існує очевидний брак інформації щодо них, керівник Державного центру УНР в екзилі підкреслював: «Але горе наше в тому, що ми самі не в стані сьогодні цей інтерес ні підживляти, ні скореговувати в наше русло. Все – через брак грошей! Н а ш а б е з д і я л ь н і с т ь в н а п р я м к у організації підготовчої політичної праці (тут і далі розрядка документа – В. С.) в таких центрах, як Лондон, Рим, Женева (з огляду на резиденцію тут Ліги Націй) мені не дає покою, хвилює мене і мучить за майбутнє. Воно може бути дуже сумним навіть тоді, коли на Україні будуть сприяючі внутрішні умовини для майбутнього державного будівництва. Я добре знаю вдачу нашого народу, не переоцінюю витривалості його, відчуваю розхристаність і недісциплінованість укр[аїнської] інтелігенції і низку інших «внутрішніх» наших балачок, щоб оптимістично дивитись на це майбутнє. Тому я велику вагу надаю зовнішнім чинникам і гадаю, що без своєчасної допомоги з їхнього боку ми знову провалимось по всіх швах і закінчимо нову спробу укр[аїнського] державного ренесансу катастрофою»⁵⁰.

Як видно, попередній досвід не пройшов марно, і С. Петлюра робив належні уроки з невдач, став реалістичніше оцінювати власні потенції, обачніше підходити до планів. Зокрема, так можна розцінити і його турботу про консолідацію сил на еміграції. Він болісно розмірковував над тим, «як би горю допомогти і невеселої перспективи для нашої нації уникнути. Потрібна перш за все певна згода думок, єдність в оцінці нашої сьогоднішньої дійсності між созвучними кругами. Її немає...»⁵¹.

То ж С. Петлюра пише розлогі листи, в яких викладає свою програму, час від часу зустрічається з однодумцями (до Парижа приїжджають члени уряду, громадські, політичні діячі), одним словом, займається рутинною роботою.

Успіхи не приходили, оскільки кількість прибічників не зростала. Та цього й бути не могло. Частина емігрантів уже шукає шляхи повернення в Україну. Особливо такі настрої посилювалися після від'їзду в Україну М. Грушевського, М. Чечеля, І. Шрага, П. Христюка, інших політичних постатей Української революції. Ті ж, хто не міг повернутися додому (здебільшого праві радикали), дедалі гуртувалися навколо гасла відновлення незалежної, соборної України.

С. Петлюрі доводилося обґрунтовувати по суті відмову від другої складової гасла – соборна Україна. Він намагався доводити, що ідея соборності в тогочасних обставинах означала б приєднання західних гілок українства до радянської України. А це видавалося принципово неприпустимим. «...Як ми повинні ставитись до об'єднання українських земель за часів більшовицького панування і під їхнім верховенством? – запитував С. Петлюра і тут же відповідав: – Є певні аргументи, що ніби промовляють «за» цю комбінацію. Цими аргументами охоче користуються галичане, волиняни і інші, хто думає, що «під одним дахом» всім разом краще жити, хоч би той дах і большевицьким був. На мене ці аргументи впливають мало, бо я думаю, що через цей дах протікає каламутна злива, що деморалізує націю, матеріально нищить її і, що саме головне для мене, не дає можливостей для нормального розвитку національного життя. Очевидна річ, що й під поляками, й під румунами, як під всяким чужинцем, братам нашим нелегко, – та поки що я не бачу поважніших аргументів за необхідність допомогти більшовикам в виконанні ними ролі «Івана Калити» щодо збирання земель українських. Зрештою це «збирання» вони переводять в своїх інтересах, а не в українських. Я не знаю, в я к і й м і р і було б для українських інтересів вигодно більшовикам допомогти?!»⁵²

Одного разу обравши, ще наприкінці 1918 р. – в 1919 р., особистісні орієнтації, С. Петлюра виявився нездатним подолати інерцію й з плином часу, навіть під тиском достатньо серйозних, переконливих аргументів. Так, він продовжував наполягати на правильності союзу з Польщею і жорстко критикував галичан і волинян за прояви протидії польському пануванню над ними, розглядав їх як нічим не виправдані проти польські акції. «...Я уважаю, – підкреслював керівник екзильного центру, – не лише доказом помилковості тактики галицьких українців, а й свідоцтвом невеликого політичного (розрядка документа – В. С.) розвитку української нації взагалі бойкотування галичанами виборів до польського союму (вони проходили 5 грудня 1922 р. – В. С.), бо цим поведженням вони зайвий раз «промазали» справу і відсунули на кілька років здійснення багатьох можливостей, що тепер реалізовуватись будуть із більшою затратою сил і з більш непродуктивним витраченням енергії»⁵³.

Насправді ж така позиція не лише не вела до консолідації національних сил, емігрантських угруповань, а лише сіяла непорозуміння, розкол, розбрат, навіть ворожнечу. Українська військова організація, колишні діячі ЗУНР відверто виступали проти С. Петлюри. А він, своєю чергою, «не залишався в боргу». Галицькі політики іменуються ним «більшовицькими елементами», «большовицькими наймитами з галичан»⁵⁴ тощо.

Чим далі стосунки в еміграційних центрах розвивалися в означеному ключі, тим більше сил, вірних ідеї соборності, дистанціювалися від С. Петлюри.

З іншого боку, він ще різкіше ляяв тих, хто схильний був пом'якшити позицію до радянської України, її участі в Союзі РСР (І. Борщак, М. Шаповал, Н. Григоріїв, практично усі українські есери за кордоном)⁵⁵.

Саме тому С. Петлюра дедалі потрапляв у ізоляцію, зазнав масованого цькування з боку багатьох емігрантських груп, змушений був вести відчайдушну боротьбу, щоб не втратити буквально одиниці колишніх прихильників, втримати їх під своїм впливом⁵⁶. Це далеко не завжди вдавалось. Тоді він щиро обурювався й збуджено говорив найближчим приятелям: «В Українській нації стільки хамсько-сволочного *елементу* (курсив документа – В. С.), несталості і нахилу до зрадництва, що часом аж страшно стає і не знаєш, як боротись з тою гангреною, що з середини в самім лоні її, як той шашіль і точе, і розкладає її»⁵⁷.

Нерідко у листах, розмовах керівника екзильного державного центру проривались і сумніви щодо перспектив боротьби проти радянського ладу. «Бажаючи більшовикам провалитись як найшвидше, я проте не маю великого оптимізму тут», – зізнається С. Петлюра у листі до К. Мацієвича 12 червня 1925 р.⁵⁸ Висловлював він і невдоволення тим, яку роль відігравали його особисті кроки, зокрема, діяльність найвдалішого дітища – «Тризуба»⁵⁹, де друкував більшу частину тогочасних публіцистичних праць.

І все ж, мабуть, перебільшенням було б уважати, що С. Петлюра змирився з безперспективністю боротьби. Превалювали все ж сподівання на зміну несприятливих обставин, на кращі часи для української справи. «В урочистих актах законодавчих, у війні за волю і повстання міцно виявив наш народ свою волю непохитну жити незалежним державним життям, – упевнено стверджував український політичний діяч. – Боротьба за це нашого народу не припиняється і не припиниться. Нехай вона буде довга і уперта, нехай вона бере нові і нові жертви, але Україна незалежна, – хоче чи не хоче того Європа – таки буде»⁶⁰.

С. Петлюра вважав, що для досягнення мети треба подолати партійні розбіжності і чвари, і пропонував домогтися ідейної єдності політиків і нації, забезпечити пріоритет державності над партійністю, загальнонаціональних інтересів над класовими, груповими.

Іноді він буквально «вибухав» пристрасними закликами до активізації діяльності, висловлював палку віру в прийдешню перемогу. Саме таким є лейтмотив його статті «Пам'яті полеглих за державність», опублікованої за чотири місяці до його смерті⁶¹. Упорядники книги «Олександр Шульгин. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині», гадається, цілком правомірно подали її під рубрикою «Заповіт С. Петлюри», чого не можна сказати щодо кваліфікації політичним заповітом вищезгаданих і цитованих листів до В. Садовського і К. Мацієвича.

У день свята української державності один із її творців пропонує пригадати всіх лицарів і мучеників великої ідеї.

Тих, що життям своїм заплатили за свою віру в неї.

Тих, що власною кров'ю і працею, гарячим патріотизмом і виконанням обов'язку, умінням – для одних слухатись, а для других наказувати, разом же – коритись вищим викликам нації, через її вождя переданим, розпочали нову добу в історії України.

Тих, що створили спільним чином свого життя найкращу легенду нації – легенду оружної боротьби її за своє право жити вільною і державнонезалежною.

Тих, хто заслужив право стати незабутнім в історії України, хто зв'язав її величне минуле зі світлим майбутнім і дав сущим і прийдешнім поколінням великий заповіт національної помсти та недовершеного чину.

«Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю, – продовжує С. Петлюра. – Нашої – так само. Кров'ю чужою. І своєю. Ворожою і рідною. Кров закінчує глибокі процеси національних емоцій, усвідомлень, організаційної праці, ідеологічної творчості, всього того, що нація і свідомо і ірраціонально використовує для ствердження свого права на державне життя.

Кров, пролита для цієї величної мети, не засихає. Тепло її все теплим буде в душі нації, все відограватиме ролю непокоючого, тривожного ферменту, що нагадує про нескінчене і кличе на продовження розпочатого.

З цим чуттям завжди переживаю я наше свято державности. Воно все зв'язується у мене з дорогими, незабутніми образами тих, хто дав нам право його святкувати, подібно до того, як величаві мелодії нашого гимну, що в цей день здаються особливо урочистими, а слова зобов'язуючими, – все зливаються з передсмертними стогнаннями тих, чий дух тоді тільки повірить в щирість і поважність нашого святкування, коли не словами-співами, а ділами докажемо нашу моральну вартість бути достойними свята»⁶².

Політик підкреслює важливість розуміння сучасниками заповітів усіх попередніх генерацій борців, продовжувати героїчні традиції. «А найголовніше з тих традицій буде: пам'ятати про неминучість відновлення боротьби тими самими знаряддями і під тими самими гаслами, що ними користувалися і ними одушевлялися жертви військових подій 1917–1920 рр., – підкреслює чільний політичний діяч. – Українські мечі перекуються на рала тільки тоді, коли гасло – Незалежна Держава Українська перетвориться в дійсність і забезпечить отому ралові можливість зужитковувати рідну плодючу землю з її незчисленими багатствами не для потреб третього, або другого з половиною, чи якого іншого інтернаціоналу, а для устаткування і зміцнення власного державного добра і збагачення рідного народу.

Отже, не забуваймо про меч: учімося міцніше тримати його в руках, а одночасно дбаймо про підживлення нацією моральних елементів її буття – творчої любові до Батьківщини, сторожкості до ворога та помсти за кривди, заподіяні ним, – в симбіозі яких знайдемо і вірний шлях до звільнення і програм для будівництва.

Великий чин наших лицарів вчить вірності ідеалам і умінню підпорядковуватись. Тільки вірність і слухняність творять передумови успіху національної боротьби»⁶³.

Подібні проникливі рядки з'являються часто саме в тих випадках, коли людина справді створює свій заповіт нащадкам, тоді, коли відчуває, що самій їй навряд чи доведеться реалізувати накреслену програму, її гасла.

Важко сказати, чи зароджувалось щось подібне у свідомості, чи підсвідомості С. Петлюри.

Більше підстав думати, попри формальне вживання відповідних фраз у листуванні, що все ж – ні. А тим часом залишалося жити вже лічені дні.

С. Петлюра знав, що в нього чимало ворогів. Та якось звик уже до того. Адже громадянська війна давно відгриміла. Публічної полеміки він не боявся.

10 травня 1926 р. глава Українського державного центру з кількома найближчими друзями завітав до російського ресторану, – як не як – День народження. Компанія не помітила, що недалеко за столиком розташований ще один українець – Нестор Махно в оточенні кількох чоловік. Проте земляки навіть не привіталися, хоча й були знайомі. Навіть більше – Н. Махно мав бути вдячним С. Петлюрі. Адже той врятував йому життя, коли петлюрівські офіцери в 1922 р., в Польщі, хотіли розправитися з «батьком анархії» за те, що він перешкоджав боротьбі за самостійну Україну. С. Петлюра не міг знати, що цього разу Н. Махно відмовляв єврея С. Шварцбарда, що також іменував себе анархістом, від задуму вчинити замах на колишнього Головного Отамана, щоб помститися за численні єврейські погроми в Україні, в ході яких загинула і його родина...

Особисте життя С. Петлюри в Парижі, побут були важкими, пригнічували. Довгий час вони з В. Прокоповичем змушені були перебиватися «з хліба на квас» й мешкали «ніби в собачій будці». Десь в середині 1925 р. С. Петлюра одержав кошти з «невідомих джерел»⁶⁴. Це дозволило перевезти в серпні дружину й доньку та оселитись у Латинському кварталі, зняти дешеве помешкання з двох кімнат без кухні, скромно харчуватися у ресторанчиках поблизу. Однак найнеприємнішим було те, що не існувало свободи дій – місцева поліція не раз попереджала, що публічною політикою йому займатись заборонено під загрозою вигнання з країни.

Життя одного з колишніх лідерів Української революції дедалі ставало схожим на життя тисяч вигнанців-емігрантів. І раптом... – убивство. Просте, тривіальне, серед білого дня (в обідню пору). Злочинець не крився. Підійшов впритул до Симона Васильовича, що повертався з дешевого ресторанчика на розі вулиць Расін і Сен-Мішель, в досить людному місці, біля книжкової вітрини, зовсім поруч зі славнозвісною Сорбонною і недалеко від оселі. Голосно звернувся до своєї жертви на прізвище і, коли той повернувся, з криками: «Це тобі за вбивства! Це тобі за погроми!», – зробив аж сім пострілів. П'ять із семи куль потрапили в небіжчика, не залишивши жодного шансу на виживання.

Відразу ж поряд опинився поліцейський, потім ще два. Та й перехожі накинулися на вбивцю. Втім, він спротиву і не чинив. У терориста відібрали пістолет і відправили до дільниці. А С. Петлюру дуже швидко привезли до ближчого шпиталю, але через 20 хвилин він помер.

Зловмисником виявився Жільбар Самуїл Шварцбард. З першої хвилини затримання й до кінця судового процесу він твердо стояв на тому, що з його боку це був акт помсти за масові єврейські погроми 1919 р. на території УНР. Тоді Головою Директорії й Головним Отаманом, як відомо, був С. Петлюра. На нього єврей С. Шварцбард, родичі котрого в районі Балти також постраждали, й покладав головну відповідальність за антиєврейські акції.

Власне, чогось принципово іншого, відмінного про сам факт розправи (практично самосуду, замаху на життя неозброєної людини) нічого не відомо. І, здавалось би,

уже через це С. Шварцбард мав понести покарання. Якщо він вбив і ворога, в його уяві – політичного і військового злочинця, то не у відкритому ж бою, не на фронті громадянської війни. Уже з цього погляду виправдальний вирок С. Шварцбардові (про знущальне «покарання» штрафом у один франк за забруднення бруківки говорити не хочеться), звісно, виглядає невідповідним елементарним нормам права, справедливості, навіть моральності.

Гадається, С. Шварцбард мав би понести покарання навіть тоді, коли б він виконував завдання (наказ) будь-якої держави чи організації, точніше їх юридичних інституцій (скажімо, судових). Так, ще в 1921 р. в радянській Україні на процесі членів ЦК УПСР в обвинувачувальний висновок було введено пункт: «по відношенню до колишнього члена Генерального секретаріату, Голови Директорії і головного отамана, члена франкмасонської ложі України, члена світової франкмасонської ложі, члена Української соціал-демократичної партії Симона Васильовича Петлюри – застосувати вищу міру покарання, але позаяк він не заарештований, оголосити Симона Васильовича Петлюру поза законом»⁶⁵.

За тогочасною практикою С. Петлюра міг бути не лише страчений після арешту, але й вбитий, однак, природно, ніяк не на території іншої держави, де діє своє правочинство.

Невідомо, знав чи ні С. Шварцбард про наведене рішення. Однак він рішуче заперечував, що виконував чийсь доручення, наполягав на тому, що він здійснив особистий акт розплати. На суді так і не було доведено, що він є агентом радянських спецслужб і здійснив відповідну операцію за наказом з Москви.

Процес же, як видається, з самого початку набрав не стільки правового, скільки політичного характеру. Можливо, точніше було б сказати, що його політична складова виявилася достатньо потужною, якщо, зрештою, не домінантною.

А відтак, саме в контексті даної праці, теми, що розкривається, є сенс обмежитися увагою саме на політичних аспектах процесу, полишаючи справу проведення дискусій про сутнісно-правову сторону тим авторам, які тут виявляють чималу активність і мають немало напрацювань різної фахової якості, зокрема, фактологічної, документальної, логічної аргументованості й переконливості⁶⁶. Звісно, зовсім абстрагуватися від суто професійних суперечок навколо перебігу подій на процесі, дискусій на судових засіданнях (18–27 жовтня 1927 р.), які багаторазово відтворювалися в історіографії, зокрема, у вищеназваних новітніх працях, неможливо. Однак і більш-менш чітко усвідомлювати їх невисоку кінцеву ефективність в історичних працях також варто.

Ну, скажімо, якби допустити (для адептів Головного Отамана це, звісно, неможливо ні за яких обставин, і все ж!), що на суді було б неспростовно доведено, що С. Петлюра – антисеміт, ініціатор і організатор погромів, то чи його прихильники змирились би з вирокком, визнали його справедливим? Гадається, що нізащо! Інша справа, яка б аргументація йшла тоді в хід.

Чи, навпаки, якщо було б доведено (скажімо вбивця зізнався), що він виконав завдання радянських спецслужб і був жорстко покараний? І тоді не змирились би! І знову, – інша справа, як би це було використано в ідеологічній боротьбі, для загострення міждержавної напруги тощо.

Складається враження, що від самого початку у процесі над С. Шварцбардом не було іншого варіанту розвитку, преребігу, фіналу, ніж істотна політична ангажованість із паралельним використанням в наступному в ідеологічній, пропагандистській боротьбі.

Про це подбали передусім прибічники С. Петлюри – вони створили спеціальні комісії Празького та Падебрадського комітетів, а також комісію з українських юристів у Парижі «для оборони честі президента Петлюри»⁶⁷. Звертає на себе увагу – комісії не для сприяння торжеству правосуддя, пошукам істини чи чогось подібного. Те, що комісії ці мали виразне політичне, а не правниче забарвлення додатково свідчить і факт відмови участі в них галицьких представників⁶⁸, які не могли вибачити С. Петлюрі його «зрадництва», «запроданства».

З перших же днів емігрантська преса обрушила шквал публікацій, у яких до встановлення фактів затято твердила, що український національний герой С. Петлюра впав жертвою від руки московського агента ОГПУ. Надзвичайний і повноважний посол СРСР у Франції Х. Раковський виступив з офіційною заявою, в якій не лише спростовував безпідставні загальні звинувачення, а й вигадані конкретні факти, якими автори публікацій прагнули надати їм більшої переконливості⁶⁹. Звичайно, не всім твердженням радянської сторони вірили, вважали їх частиною змови. Однак викриття задалегідь неправдивих свідчень викликало й чималі сумніви та підозри у громадян.

Вони посилювались, коли на сторінки газет потрапляла інформація з компрометуючими елементами, що походила з українських емігрантських кіл, ворожих С. Петлюрі⁷⁰.

Відомо, що на слідство і суд, в тому числі присяжних засідателів прагнули вплинути й масони. В польському телевізійному фільмі «Трудне братерство» (1998 р.) режисера Єжи Любаха (сценаристи – Єжи Любах та українські історики Богдан Гудь, Віктор Голубко) є посилання на статтю в паризькому журналі «Культура». У ній, зокрема, йдеться, що під час слідства над С. Шварцбардом масон Ю. Пілсудський направив до Парижа одного з керівників польського масонства Єжи Станіслава Стемповського. Метою візиту стали зустрічі з французькими «братями-каменярами», дуже поважне місце серед яких посідав адвокат і публіцист А. Торез. Під час перемовин посланець начальника намагався переконати партнерів у невинності С. Петлюри, неправдивості висунутих звинувачень. Однак і представників паризької громадськості, і головного равина Парижа, до якого також апелював Є. Стемповський, вочевидь не переконали його докази.

Час від часу на сторінки видань потрапляють й інші версії, що лежать у площині «масонської проблематики». Зокрема, йдеться про те, що напередодні судового процесу до високопоставленого члена масонської ложі Франції, впливового депутата французького парламенту, майбутнього прем'єр-міністра країни Леона Блюма звернулася дружина С. Шварцбарда з проханням про порятунок від смертної кари її чоловіка. І вона, буцім-то, одержала запевнення, що їй нічого непокоїтись⁷¹.

Є й твердження, що знову не обійшлося без конкурента – С. Моркотуна. При цьому йдеться не лише про те, що французька масотерія в черговий раз відмовила-

ся «ставити» на С. Петлюру – поборника незалежної України, тоді як в плани Заходу входило відродження колишньої Росії тільки на федеративних засадах, з усіма її складовими, в тому числі й автономною Україною.

Згадується, зокрема, що, зазнавши чергової невдачі на «масонському полі», С. Петлюра, неначебто, висловив погрозу викрити всіх причетних до масонства політиків, зробити надбанням громадськості масонські таємниці. Подібна поведінка в ордені вільних каменярів кваліфікується зрадою присяги й карається...⁷² І тоді постає непросте питання: чим більше керувався адвокат Анрі Торез – масонською клятвою, чи своєю належністю до компартії, на чому роблять особливий наголос невдоволені рішенням суду?

Свою роль відіграла й світова єврейська, в тому числі – сіоністська та ліва французька преса, впливаючи на суспільну свідомість численними публікаціями, в яких домінували симпатії до СРСР, достатньо поширені тоді в інтелектуальних колах.

Не могли покластись на «самоплив» і в політичних колах радянської країни. Вони точно розрахували, що можуть одержати в ході процесу чималі ідеологічні дивіденди (не виключено, що водночас була розроблена й пропагандистська «операція прикриття», якщо справді до акту вбивства були причетні органи ОДПУ).

Свідченням цього є лист, що його під грифом «Цілком таємно» у січні 1927 р. член колегії народного комісаріату іноземних справ СРСР, уповноважений цього комісаріату в Україні О. Шліхтер надіслав тодішньому Генеральному секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу. Ось його зміст (зі збереженням стилістики й орфографії): «У недалекому майбутньому – наприкінці лютого ц. р. має бути в Парижі процес Шварцбарта, вбивці Петлюри. Петлюрівська еміграція веде широкі приготування до процесу, добирає різні матеріали, свідків для того, щоб надати цьому процесові політичного значення, зобразити Петлюру національним героєм й мучеником за ідею визволення українського народу, причому безсумнівно будуть здійснюватись спроби представити Шварцбарта сліпим зняряддям в руках радянських агентів.

Для того, щоб відвернути такий наслідок процесу, необхідно здійснити всі заходи для того, щоб розбити побудови еміграції. Управління Упов. НКЗС (Наркомат закордонних справ – В. С.) вважає, що шляхом надання у розпорядження захисту відповідних документів і свідків це зробити можливо.

Наші директиви по веденню процесу повинні бути такі:

1. Петлюрівський рух не був національним революційним рухом широких українських мас і нічого спільного з революцією на Україні не має. Навпаки, це був авантюристичний рух, що неминуче перетворився в отаманщину, з усіма проявами, які впливають звідси – погромів, пограбувань, насильства над мирним населенням тощо.

2. Цілком неправильна й неприпустима підміна провини Петлюри і петлюрівщини в організації погромів – провиною всього українського революційного руху, спрямованого до повалення національно-соціального гніту російського царизму.

3. Виправдання або обвинувачення Шварцбарта за здійснення терористичного акту ні в якому разі не може зняти з Петлюри і всього очолюваного ним руху, відомого під іменем петлюрівщини, відповідальності за погроми та інші завдані ним нещастя.

4. Для обґрунтування й доказу вищенаведених положень, Упов. НКЗС та Д. П. У. повинні прийняти всі заходи до постачання українського представника в Парижі усіма необхідними матеріалами й документами, а також зізнаннями свідків.

5. Вважати недоцільним виступ як свідків членів Головної Управи Українського Товариства Червоного Хреста т.т. Златковського та Лінниченка.

6. Особливо важливим вважати виступ на процесі свідком колишнього старшого ад'ютанта Петлюри – Лисенка, котрий добре знає як особисте життя Петлюри, так і всю його політичну і військову діяльність на Україні після революції. У разі потреби, дозволити Упов. НКЗС взяти на себе витрати по поїздки Лисенка в Париж (Лисенко сам висловлює побажання виступити на процесі, причому органи ДПУ впевнені у його повній благонадійності).

7. Не заперечувати проти виклику захистом як свідка Винниченка, котрий неодноразово в своїх друкованих творах характеризував петлюрівський рух як авантюристичний, що не має нічого спільного з революційним рухом українських трудящих мас; він цілком покладає провину за організацію єврейських погромів на Петлюру (Управління Упов. НКЗС не має підстав боятися, що виступ Винниченка може перетворитись у демонстрацію проти УСРР і таким чином побічно допомогти петлюрівським організаторам процесу, оскільки останнім часом Винниченко відійшов від еміграції, і, як видно з його останньої брошури «Поворот на Україну», шукає шляхів зближення з Українською радянською владою).

8. Рішуче заперечувати проти пропозиції захисту викликати свідком Мілюкова, запропонувавши українському представникові в Парижі здійснити всі відповідні заходи.

9. Запропонувати українській радянській пресі не роздмухувати значення процесу і вмщати тільки повідомлення й матеріали про процес, що надходять від ТАРС, або від Упов. НКЗС, але ні в якому разі не від власних кореспондентів.

10. Відповідальність за втілення в життя даних директив покласти на тов. Полоцького, надалі до призначення офіційного українського представника в Парижі»⁷³.

21 січня 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про процес Шварцбарта». Приводом для цього став наведений вище лист за підписом О. Шліхтера. Було вирішено відрядити до Парижа на процес відомого партійного діяча Миколу Попова. 18 лютого 1927 р. Політбюро повертається до цього питання і спеціальним рішенням виділяє М. Попову для відрядження чималу суму – 2500 карбованців⁷⁴.

Зрештою, «масла у вогонь» підлило і затягування з відкриттям процесу, кількаразове дослідження справи.

Кінцевий політичний ефект виявився просто вражаючим: суд виправдав вбивцю.

В історії не раз траплялося, коли трагічна загибель масштабної публічної особистості багатократно збільшувала увагу про її дійсну історичну роль, прижиттєві заслуги. С. Петлюра неухильно котився до статусу «політичного нуля». А немало хто уже вважав, що він безповоротно спустився з політичних вершин, на які й свого часу потрапив не стільки через дію закономірних чинників, а в силу гри випадковостей. Безглузда смерть рішуче все перевернула, переоцінила, гіпертрофувала. Негативи забувалися, а позитиви почали переростати допустимі межі.

Непереконливий судовий процес, сумнівний, для багатьох – обурливий вирок, непогамована жага справедливості послужили новим колосальним поштовхом нестримного руху по площині, на яку вже стала свідомість прихильників політичного діяча з дуже непростюю, суперечливою долею – Симона Васильовича Петлюри.

З погляду вищевикладеного, а головне – через брак відповідних документів, маловдячною й непродуктивною справою видаються спроби знайти логічні пояснення причин вбивства С. Петлюри. Здебільшого це здогадки, що доповнюються політичними міркуваннями кон'юнктурного спрямування. Йдеться, зокрема, про те, ніби радянська влада боялася С. Петлюру, боялася ймовірного відновлення його союзу з Ю. Пілсудським, що, буцім-то, могло рішуче змінити ситуацію в національно-визвольному русі українців у Польщі. Йдеться й про те, немовби ініціатори терористичного акту планували затим здискредитувати український визвольний рух в цілому, посіяти ворожнечу між українцями й євреями. Можливо, певний сенс у тому й є. Немає підтверджень. А без них наукова вага й цінність пропонованих висновків залишаються проблематичними.

¹ Див.: *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – Варшава, 1932. – 240 с.; *Омельянович-Павленко М.* Зимовий похід. – Каліш, 1934. – 191 с.

² Див.: *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Т. III. – К., 1999. – 616 с.

³ Там само. – С. 390, 391, 405–406, 408, 468 та ін.

⁴ Див.: *Литвин С.* Суд історії. – С. 401–444.

⁵ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Т. III. – С. 387.

⁶ Там само. – Т. I. – С. 334.

⁷ Там само. – Т. II. – С. 518.

⁸ Там само. – Т. III. – С. 397–398.

⁹ Там само. – С. 385–386.

¹⁰ Див., напр.: Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філадельфія–Київ–Вашингтон, 1993. – С. 64–74; 129–137; *Шульгин О.Я.* Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – К., 1998. – С. 13–45; Політична історія України ХХ століття. У 6-ти т. – Т. 5. – Українці за межами УРСР (1918–1940). – К., 2003. – С. 51–52; *Плав'юк М.В.* Державний Центр УНР на еміграції (ДЦ УНР) // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 2004. – С. 353–354.

¹¹ Український Прапор (Відень). – 1921. – 17 грудня; *Литвин С.* Історія однієї змови // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 123–130.

¹² Цит. за: *Литвин С.* Назв. праця. – С. 464.

¹³ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Т. III. – С. 376.

¹⁴ Див.: Політична історія України. ХХ століття. – Т. 2. – С. 237–238; *Деревінський В.* Деякі аспекти ідейних засад ОУН 1920–1930-х рр. // Український визвольний рух. Науковий збірник. – Львів. – 2006. – № 6. – С. 83.

¹⁵ Борітеся – поборете. – 1920. – № 1. – С. 59.

¹⁶ Див., напр.: *Литвин С.* Назв. праця. – С. 462–464.

¹⁷ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Т. III. – 534.

¹⁸ *Литвин С.* Назв. праця. – С. 445–490.

¹⁹ Див.: Політична історія України. ХХ століття. – Т. 5. – 2003. – С. 23–92; *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття). – К., 2006. – С. 127–304.

²⁰ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Т. III. – С. 330–336.

- ²¹ Цит. за: *Литвин С.* Назв. праця. – С. 459; *Його ж.* Симон Петлюра: штрихи політичної біографії (до 125-річчя з дня народження). – С. 62.
- ²² Цит. за: *Сергійчук В.* Гіпноз Росії треба розвіяти // Пам'ять століть. – 1996. – Ч.2. – С. 118.
- ²³ Див.: *Литвин С.* Суд історії. – С. 459.
- ²⁴ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Т. I. – С. 319.
- ²⁵ Див.: *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Т. III. – С. 360, 377, 412, 462.
- ²⁶ Тютюнник Ю.Й. [Автобіографія]. (*Публікація Божка О.*) // З архівів ВУЧК–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал. – 1998. – № 1/2. (6/7). – С. 24–56.
- ²⁷ *Тютюнник Ю.* З поляками проти України. – К., 1990. (Репринтне відтворення видання 1924 р.) – 104 с.
- ²⁸ Там само. – С. 26, 39.
- ²⁹ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Т. III. – С. 401.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Див.: *Савченко В.А.* Симон Петлюра. – С. 383–384.
- ³² Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К., 1995. – С. 17.
- ³³ *Литвин С.* Назв. праця. – С. 436.
- ³⁴ Там само. – С. 430.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. – С. 438.
- ³⁷ *Тютюнник Ю.Й.* [Автобіографія]. – С. 49, 52; *Його ж.* З поляками проти України. – С. 98.
- ³⁸ Цит. за: *Литвин С.* Назв. праця. – С. 432.
- ³⁹ Див.: *Литвин С.* Назв. праця. – С. 437.
- ⁴⁰ Див., напр.: До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. (Доклад начальника Полевого Повстанчого Штабу – полк. Ген. штабу Юрія Вас. Отмарштейна // Літопис червоної калини. – 1930. – № 6. – Червень. – С. 12–13; № 7–8. – Липень–серпень. – С. 17–20; *Тютюнник Ю.* З поляками проти України. – С. 78–92; Другий зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К., 1995. – 240 с.; *Верига В.* Листопадовий рейд. – К., 1995. – 190 с. та ін..
- ⁴¹ Див.: *Литвин С.* Непохитна віра в українську державність (Три нововіднайдені листи С. Петлюри до прем'єр-міністра уряду УНР щодо боротьби проти окупаційної влади на Україні) // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 134–142.
- ⁴² Див.: *Сідак В.* Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., 1998. – С. 178.
- ⁴³ Див.: *Матяш І.* Про невідому посаду Симона Петлюри на дипломатичній службі // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Випуск VII. – К., 2006. – С. 292.
- ⁴⁴ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Т. III. – С. 580–581.
- ⁴⁵ Див.: *Матяш І.* Назв. праця. – С. 290–304.
- ⁴⁶ Там само. – С. 294.
- ⁴⁷ Див.: *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 394.
- ⁴⁸ *Шульгин Олександр.* Без території. – С. 11.
- ⁴⁹ *Петлюра Симон.* Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну. – К., 2001. – 92 с.
- ⁵⁰ Там само. – С. 32.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. – С. 51.
- ⁵³ Там само. – С. 50.
- ⁵⁴ Там само. – С. 19, 25, 55.
- ⁵⁵ Там само. – С. 27, 38, 41, 43, 55, 60–61, 65, 68 та ін.

⁵⁶ Див.: *Петлюра Симон*. Статті, листи, документи. – Т. II. – С. 575; *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 396.

⁵⁷ *Петлюра Симон*. Невідомі листи з Парижа. – С. 24.

⁵⁸ Там само. – С. 51.

⁵⁹ Там само. – С. 68–70, 72 та ін.

⁶⁰ Тризуб. – 1925. – № 9. – С. 2.

⁶¹ Там само. – 1926. – № 14. – 22 січня.

⁶² *Шульгин Олександр*. Без території. – С. 115–116.

⁶³ Там само. – С. 116.

⁶⁴ *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 397.

⁶⁵ Цит. за: *Литвин С.* Назв. праця. – С. 503.

⁶⁶ *Табачник Д.* Вбивство Симона Петлюри // Український історичний журнал. – 1992. – № 7–8. – С. 112–123; *Його ж.* Постріли на тихій вулиці Расін (Нотатки історика про вбивство Симона Петлюри) // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 146–155; № 2. – С. 154–168; *Шановал Ю.І.* Вбивство Симона Петлюри: нова інформація // Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні) – К., 1994. – С. 96–107; *Михальчук В.* Вбивство та процес Петлюри з перспективи 70-річчя // У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К., 1997. – С. 11–40; *Литвин С.* Назв. праця. – С. 493–530; *Верстюк В.* Національний герой чи опудало страху // Україна плюс. Політика. – 2004. – № 2(3). – Червень. – С. 16–17; *Савченко В.А.* Назв. раб. – С. 393–404; *Дорошенко-Товмацький Б.* Симон Петлюра: Життя і діяльність. – С. 550–581; *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство. Вид. 2-е, доп. – К., 2006. – С. 3–97 та ін.

⁶⁷ *Дорошенко-Довмацький Б.* Назв. праця. – С. 562.

⁶⁸ Там само. – С. 563.

⁶⁹ Див.: *Табачник Д.* Вбивство Симона Петлюри // Український історичний журнал. – 1992. – № 7–8. – С. 121.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Див.: *Фещенко Р.* Месть вольных каменщиков // Корреспондент. – 2006. – № 33(222). – 26 августа.

⁷² Там само.

⁷³ Цит. за: *Шановал Ю.* Вбивство Симона Петлюри: нова інформація. – С. 105–106.

⁷⁴ Там само. – С. 106–107.

2. Серцем з Україною

У 1920 році Володимир Винниченко відмовився змінити емігрантську невизначеність на неабияке поважне становище в радянській Україні. Відмовився свідомо, принципово, твердо. І напевно чи при тому вірив, що ситуація на Батьківщині зміниться настільки, що всерйоз можна буде планувати переїзд додому. Безумовно, він був людиною, що здебільшого тверезо сприймала дійсність і реально мислила.

Тим більше дивним видається те, що від'їхавши за кордон (спочатку був Карлсбад у Чехословаччині, з лютого 1921 року – до липня 1923 року Целендорф і Берлін, затим – до лютого 1925 року – село Рауен біля Берліна, і, врешті – Париж), Володимир Кирилович немовби за інерцією (не хочеться вірити, що – за модою, «як всі») знову поринає у партійну діяльність, намагається щось робити на політичному по-

прищі. Плани (ба – обіцянки! – самому собі) врешті повністю, беззастережно відатися лише літературі знову непомітно відсуваються. Точніше вони не на першому місці, не забирають весь час, без останку.

Невже Володимир Винниченко не розумів марності своїх зусиль? А, можливо-таки, й не розумів. І діяв, покладаючись на почуття, на поклик серця. Для того, щоб похоронити в собі останню надію, теж, виявляється, треба певного часу.

Мабуть грала роль ще одна немаловажна обставина. Володимир Винниченко був далеко не рядовим партійцем. Він і за кордоном відчував, розумів свою відповідальність за тих українців, з якими пліч-о-пліч випало боротися за відродження нації, а тепер довелося вкусити гіркого хлібу на еміграції. Це не було спокутою вини. Зовсім ні! Це було внутрішньою потребою підтримки людей (близьких, особисто знайомих і зовсім невідомих), які потрапили в біду.

Як мінімум, треба було внести хоч якусь, найелементарнішу організованість у ряди емігрантів, особливо ідейно близьких, що почали розпорозуватися світом, втрачати зв'язки між собою, віддалятися і навіть ворогувати. Просто не у всіх витримували нерви, породжуючи похапливий пошук винних у своїх розбитих долях, втраченій перспективі.

Майже в кожних мемуарах можна знайти відтворення процесів розколів, розбрату в українському закордонному середовищі і спроби пояснити, зрозуміти їх природу, в тому числі й на суто людському, психологічному зрізі. Так, І. Мазепа, який перейняв від В. Винниченка естафету лідера УСДРП, перебував на чолі уряду УНР чи не в найтяжчі для республіки місяці – з серпня 1919 року до травня 1920 року – ознайомившись з політичним життям українців у Польщі, Німеччині, Австрії та Чехії, характеризував ситуацію наступним чином: «Після листопадової катастрофи 1920 р. серед українців, що опинилися на еміграції, запанувала безпорадність і безнадійність. Всі шукали винних в тому, що сталося. Підняла голову стара опозиція проти Петлюри. Мовляв, це він завинив нову катастрофу на фронті...

Організоване політичне життя державного центру Української Народної Республіки на еміграції завмирало. ...Більшість вважали, що центр УНР в своєму тодішньому складі збанкрутував і не міг репрезентувати перед світом ідею української державності. ...Майже всі наші... емігранти жили без будь-якого конкретного діла і здебільшого витрачали час на взаємні сварки та безконечні конференції про «високу політику». ...В цей час за кордоном організована українська пропаганда майже припинилася»¹.

Звісно все те бачив, тяжко переживав В. Винниченко і, як завжди, вважав, що не має права залишатись осторонь, сидіти, склавши руки, спокійно спостерігати, як згасають останні іскорки революції.

Безперечно, він не був «товстошкірою» людиною, якій байдуже до того, що про неї думає оточення, знайомі, друзі. Він чутливо реагував на той вал емоцій, який піднявся в емігрантських колах у зв'язку з його поїздкою до радянської Росії та радянської України.

І, вочевидь, зовсім, не через те, щоб відповісти на особисті звинувачення (нерідко вкрай образливі), а саме, виходячи зі спільних для закордонного українства інтересів,

дуже шанований до того політик невтомно роз'яснює смисл свого візиту в Україну, розрахунки, неможливість змінити ситуацію тощо.

За короткий час (кінець жовтня – середина грудня 1920 року) лише у «Новій добі» з'являються написані ним з цією метою заяви, листи, публіцистичні памфлети, документальні матеріали: «Поворот В. Винниченка з України» (23 жовтня); «Лист до українських робітників і селян» (23 жовтня); «Не у всьому чесні з собою. Вишивки з неспланованого листа до ЦК РКП» (28 листопада); «Заклик ЗГ УКП до американських робітників-українців»; «Порада берлінським українським комуністам» (4 грудня); «Еманация від еманации або берлінські невинятки» (11 грудня); «Справоздання з подорожі на Україну» (4, 11, 18 грудня).

У емігрантському середовищі вибухнула полеміка. Звісно, далеко не всіх переконували логіка і аргументи Володимира Кириловича. В неминучій за таких обставин поляризації підходів, поглядів і сил був і свій позитив: з'ясовувалося, з ким жодні порозуміння, тим більше – компроміси були неможливі (консервативно-гетьманське середовище, пропетлюрівські кола, правесерівські угруповання тощо)².

Однак, викристалізувалися, виокремлювалися й ті елементи, які уособили рух частки українських партій революційної доби (УСДРП, УПСР) до комуністичних, радянських начал (УКП(б), УКП). Цей рух набрав масового характеру не лише на теренах радянської України, айвемігрантському середовищі. Саме на цих людей і розраховані були роз'яснювальні акції В. Винниченка, його прагнення знайти з ними порозуміння, а вже через них вибудувати надійні, широкі, перспективні, а згодом – організаційні зв'язки і з однодумцями в радянській Україні.

Як перший крок у цьому напрямку Володимир Кирилович прийняв самочинне рішення про приєднання керованої ними Закордонної групи комуністів до УКП (в радянській Україні), що тоді у блоці з КП(б)У була урядовою партією, підтримувала зміцнення радянського ладу. Навіть не всі члени групи з розумінням сприйняли рішучий порух свого лідера. Частина з тих, хто опонував В. Винниченку, вважала недоречною різку критику ним політики КП(б)У, вважала, що тим він компрометує комуністичну ідею взагалі.

Першим відгуком-проектком була заява керівника берлінської групи українських комуністів Зиновія Висоцького, на яку В. Винниченко відповів так: «... Скажу Вам, товаришу, що раніше чи пізніше і Ви особисто, і Ваші берлінські товариші, що тепер виступають проти УКП, всі Ви будете в УКП, коли останетесь українцями і хотітимете бути дійсними, послідовними, чесними комуністами. Я знаю, що багато опонентів і прихильників КП(б)У приймають тактику КП(б)У або РКП з утилітарних мотивів. Одні з ідейно-утилітарних, другі з матеріально-утилітарних. Одні гадають, що корисніше для «української справи» іти в КП(б)У і зсередини розвалювати її, або переробляти на свій лад. Другі просто гадають, що КП(б)У є партія урядова, пануюча, вона дасть і посаду, і вплив, і владу, а до того ще й марку «справжнього» комуніста; а УКП, мовляв, ні влади, ні посади, та ще й підозріння в контрреволюційності дасть. Розуміється, вибір ясний: КП(б)У. Але як розчаруються і сконфузяться ці утилітаристи, коли доведеться просити в УКП, коли неминуча консеквенція революції і їх і всю КП(б)У приведе до УКП. А це необхідно буде, коли революція вдержиться на Україні

й буде розвиватися. Коли ж не вдержиться, то ні УКП, ні КП(б)У влади й значіння не матимуть, але за це в великій мірі буде винна політика КП(б)У та тих, хто цю політику піддержував. Шкода мені не зорієнтованих, чесних і чисто ідейних, без утилітаризму товаришів, які йдуть за утилітаристами. Але що зробити? – хай болючим, власним життєвим досвідом здобувають собі тверді переконання»³.

В. Винниченко виступає і з спеціальним публічним листом (передрукованим основними європейськими мовами), під гучною назвою «Революція в небезпеці!», адресованим комуністам і революційним соціалістам Європи та Америки. Він визнавав, що його уявлення про становище в радянських Росії й Україні розійшлося з дійсністю. Емігрант піддав різкій критиці РКП(б) за її «єдинонеділімство», а також за зраду революційних ідеалів, «єдиначаліє» в партії, в органах влади, управління й господарства, «занепад ідейності», появу «нової буржуазії» з числа партійних чиновників.

«Вважається, – говорилося в листі, – що на Україні революцією керує незалежно партія українського пролетаріату й незаможного селянства, що має свою незалежну назву – «Комуністична Партія (большевиків) України». Але це є декларативна, формальна сторона. В дійсності, по суті... КП(б)У є тільки обласна організація РКП. Більшість відповідальних керуючих партійних діячів цієї організації прислано й призначено з центру... Так само вважається, що Укр. Соц. Рад. Республіка є самостійна, незалежна робітничо-селянська держава. Але це тільки в деклараціях. В дійсності ж політика абсолютного централізму керівників революції звела не тільки державну самостійність України, але навіть її самодіяльність нанівець. Тут так само все, що можна, централізовано. Особливо в сфері економіки. Промисловість, транспорт, робітничий ринок, продовольча справа, фінанси – все це залізними дрютами прикуто до московського центру, звідки даються накази й директиви... Декларативно й офіційно існує Правительство УСРР. Але воно не є виборне, не є навіть сформоване КП(б)У, а призначене Політбюро ЦК РКП. Це є бюрократичний апарат московського центра, який мусить провадити дані йому директиви в дусі загального принципу найстрогішого централізму...

Вся економічна політика по методу абсолютного централізму приводить до голого викачування з України її матеріальних ресурсів...

Щодо національного питання, яке на Україні займає поважну роль, то тут помічається те саме, що в інших галузях життя... Коли всі апарати уряду й влади обсаджено присланими з московського центру елементами, коли вони залежать тільки від того центру і зносяться тільки з ним, то яка ж може бути мова про їх українізацію?»⁴

Незважаючи на такі безкомпромісні висловлювання з приводу антидемократичної й антиукраїнської спрямованості політики більшовиків, В. Винниченко все ж зауважив, що тільки комуністична партія є «найбільш здатною до визволення працюючих». Із його міркувань випливало, що «справжня» комуністична партія і більшовицька практика не мають ототожнюватися, що на курс РКП(б) можна і слід вплинути, домогтися його корекції.

А відтак український політик надає великої уваги критичним, роз'яснювальним виступам у пресі. Так, лише на сторінках «Нової доби у грудні 1920 року – на по-

чатку 1921 року в шести номерах було опубліковано п'ятнадцять статей з розглядом, оцінкою політики РКП та КП(б)У – «Під обухом КП(б)У», «Терор на Україні», «Геть імперіалістів», «Століпінщина» та ін.⁵ У такому ж дусі була витримана й резолюція ЗГ УКП щодо становища в Росії та Україні, надрукована в ризькій російськомовній газеті «Сьогодні» від 10 листопада 1920 р.

І знову це не лише викликало бурхливу зворотну реакцію з боку московського і харківського партійно-радянського керівництва, а й з боку ще вчорашніх однодумців. Так, у заяві ЦК УКП від 10 грудня 1920 р., підписаній його головою А. Драгомирецьким та секретарем Ю. Мазуренком і зверненій до виконавчого комітету Комінтерну, говорилося: «Закордонні групи, які існують у Відні, Берліні і в інших містах Європи і виступають під іменем груп УКП, організаційно не є членами існуючої на Україні Української Комуністичної Партії... і тому незаконно користуються назвою УКП. Верхушки цих груп складаються з емігрантів із України, викинутих революцією за її межі, які йдуть за проводом Винниченка і... ведуть безвідповідальну політику, до якої український пролетаріят і УКП не мають ніякого відношення». Відзначивши далі факт існування певних розходжень з більшовицькою партією, які торкаються головним чином «колоніальної проблеми й організаційних форм української революції», ЦК УКП разом з тим кваліфікував виступи проти РКП, «подібні до резолюції закордонної групи Винниченка», як «злочинні»⁶.

На розвиток викладених положень члени ЦК УКП А. Річицький та Г. Лапчинський у своєму листі, надісланому 30 червня 1921 р. до редакції «Борітеся – поборете», попереджали, що дальше зловживання з боку групи В. Винниченка іменем УКП для «ворожих» їй цілей буде розглядатися її керівництвом «як шахрайство». До речі, Г. Лапчинський з метою «ліквідації винниченківщини» збирався навіть виїхати за кордон. Однак обставини не дозволили здійснити цю поїздку⁷.

А. Річицький розцінив усю діяльність В. Винниченка протягом останнього року не лише як безперервний ланцюг помилок, а й як серйозну шкоду для партії. У своєму листі до редакції «Нової Доби» від 30 червня 1921 року А. Річицький виклав всі претензії-звинувачення до В. Винниченка, в ультимативній формі зажадав публікації цього документа з умовою, що число газети, в якому це буде зроблено, стане останнім⁸.

Прикметно, що позиція В. Винниченка не знайшла розуміння та підтримки і в колах Закордонної делегації українських есерів – М. Грушевського та його однодумців. Вони вважали, що своїм демонстративним поверненням до Відня, наступними кроками лідер закордонної організації УКП «підірвав довір'я комуністів до українських соціалістів і розбив вже налагоджене співробітництво»⁹. Звідси стає зрозумілим і те, чому журнал «Борітеся – поборете» «люб'язно» надав свої сторінки для публікації листів керівництва ЦК УКП, спрямованих проти В. Винниченка і «Нової доби».

Критично оцінюючи свої вчинки, а ще більше турбуючись про те, щоб його персона не була причиною розбрату в середовищі, яке для нього було дорогим, яке він цінував і з яким, врешті пов'язував надії на оновлення України, В. Винниченко розпускає Закордонну групу українських комуністів, про що сповіщає спеціальною заявою¹⁰, з якою закривається і «Нова доба».

Гучна кампанія в більшовицькій, радянській пресі проти В. Винниченка своїм апогеєм мала ухвалу V Всеукраїнським з'їздом Рад 3 березня 1921 р. щодо оголошення українського емігранта «поза законом», «ворогом народу». Блискавична відповідь Винниченка була надрукована в «Новій Добі» і передрукована часописом «Нова Україна». «Цим заявляю, – писав він, – що, дійсно, я – ворог цієї банди, яка сміє називати себе представниками народу. Ворогом такого «народу», цебто, реакційної деспотичної олігархії, я є вже 23 роки...

І як тоді я вважав за честь собі бути ворогом царсько-жандармського «народу» й бути поза законом насильників і гнобителів українського народу селян і робітників, так і тепер із гордістю приймаю титул ворога непочекістського, окупаційного, насильницького і грабіжницького «народу» й охоче, всією душею стаю поза його закон. І не тільки поза, але й проти, як і всі 23 роки стояв проти всякої реакції»¹¹.

Крок, звісно, відчайдушний і спонтанний. Однак гранично щирий, без усякої турботи про те, що може бути далі...

Здавалося, навколо В. Винниченка проростають не просто непорозуміння, несприйняття, ворожість, а вимуровується глуха стіна ізоляції. Та будучи людиною кипучої діяльності, він не здається.

Маючи ще досить високий моральний авторитет, один із визначних українських політиків намагався використати його для консолідації бодай якихось емігрантських кіл, особливо ж лівих елементів з колишніх УСДРП і УПСР. Він здійснив нову спробу об'єднати їх у «Револьюційно-Соціалістичний Союз». Володимир Кирилович заходився виробити політичну платформу міжпартійного об'єднання. До її найістотніших положень він відніс:

«I. В соціальній галузі:

а) одстоювання і розвивання соціалістичної революції на Україні всіма засобами, що маютьс'я в розпорядженні організацій, що входять в Український Револьюційно-Соціалістичний Союз;

б) боротьба з капіталістичними буржуазними класами на Україні і світовим імперіалізмом;

в) заведення справжньої диктатури працюючих класів.

2. В економічній галузі:

а) знищення приватно-капіталістичної системи господарства;

б) як перехідний період до соціалістичного господарства від бюрократично-централізованої й мілітаризованої системи державного капіталізму, заведеного Російською Комуністичною Партією; кооператизація всіх галузей народного господарства, як в сфері продукції, так і розподілу (індустрія, торгівля, споживча справа, а де надається, то й сільське господарство);

в) скасування мілітаризації праці;

г) допущення дрібного приватно-товарного господарства тільки в обмежених формах і на певний час, доки працюючий колектив не зможе перейняти на себе всі функції поділу й обміну між продуцентами.

В силу цього – допущення вільної торгівлі продуктами сільського господарства.

Цілковите скасування системи розверсток і реквізицій;

д) натуральний налог на державні потреби в усіх галузях народного господарства.

3. В політичній галузі:

а) радянська система влади;

б) виборність рад по 4-членній формулі (рівне, пряме, тайне голосування з пропорціональним представництвом);

в) коаліційний Уряд революційних соціалістичних партій, що стоять на цій платформі;

г) свобода слова, зборів, союзів для радянської демократії;

д) скасування чрезовичайок;

є) заведення дійсного Народного Суду.

4. В міжнародній галузі:

а) цілковита самостійність і незалежність Української Радянської Соціалістичної Республіки в її етнографічних межах;

б) союз з іншими радянськими республіками;

в) недійсність ризького і варшавського миру.

5. В національній галузі:

а) українська мова – державна;

б) забезпечення інтересів національних меншостей»¹².

З положеннями платформи В. Винниченко прагнув ознайомити тих, кого вважав можливими партнерами – М. Галагана, Д. Антоновича, Г. Паламара, В. Левитського, М. Шаповала, що працювали в емігрантських центрах у Відні, Берліні, Празі, виявляли схильність до спільних дій на ідейних засадах соціалізму, тяжіли до помірковано-соціалістичних гасел (відчувалося їх дистанціювання від тих, хто готовий був на беззастережну співпрацю з більшовиками).

Водночас В. Винниченко – зрілий, досвідчений політик – не поспішав робити передчасні гучні заяви, якими рясніли закордонні видання, волів спочатку забезпечити майбутню організацію необхідною матеріальною базою, домогтися реальної консолідації прибічників. Тому інтенсивно листувався з прихильниками (відповідні документи, що зберігалися в фондах Закордонної групи УСДРП у Музеї визвольної боротьби України в Празі, 1957 року були передані до КДБ УРСР і лише на початку 90-х років потрапили на державне зберігання).

Зокрема, у листі до М. Галагана від 28 травня 1921 року Володимир Кирилович наголошував: «Не робіть теоретичних казусів. А давайте спільно й енергійно братись до реальної роботи, а насамперед можливості хоч пресу нашу поставити. Коли б справа з фінансами стала цілком певно, можна б зробити з'їзд наших організацій для остаточного уконституювання Союзу й обговорення всіх питань його діяльності»¹³.

Роз'яснюючи ті умови, на яких має налагоджуватися співробітництво майбутніх членів Революційно-Соціалістичного Союзу, ініціатор його створення вимагав дотримання цілої низки принципів, серед яких на перше місце висував два: «...Вимога визнання України, хоч би й радянської, зовсім не повинна визначати «Україна Раковського». Це треба виразно зазначити, так само як і те, що порозуміння в сенсі підлеглості Москві й служби окупаційній владі не може бути»¹⁴. Вочевидь, продовжуючи вкрай емоційно переживати свою невдачу з поверненням до України, В. Винничен-

ко не міг стриматися й вдавався до щонайрізкіших випадів на адресу більшовиків: «Очевидно московський псевдокомунізм догниватиме самотужки, хіба що доб'є його Америка. Наробивши величезного лиха справі соціалізму на цілі віки, «світ зі Сходу» погасне, хоча й тепер він уже хоч і має з вигляду червоний колір, але більше подібний на світ червоних ліхтарів при публічних домах, аніж на щось ідейне»¹⁵.

Безперечно, його пером водила образа, негасимий біль, жадоба сатисфакції. ...Що ж, він був живою людиною зі всіма чеснотами і вадами, їх карколомним переплетінням, суперечностями характеру.

Можна припустити, що негативні емоції превалювали й тому, що на кожному кроці відчувалась безсилість у реалізації намічених планів, дедалі виразніше усвідомлення відсутності перспективи. І найдошкульніше було те, що не існувало скільки-небудь реальної надії на розв'язання фінансової проблеми.

Довелося коригувати початкові плани і обмежитись скромнішим завданням – зібрати нечисленних (як з'ясувалося) прибічників уже не в союз, а хоча б у окрему партію. 10 листопада 1922 року відомий політик в досить песимістичному тоні ділиться своїми міркуваннями з тим же М. Галаганом: «У мене є сумнів, чи за даного моменту будемо ми в стані провести нашу ідею так, як вона того вимагає. Багато є перешкод. 1) Загальне становище наше як емігрантів. 2) Інертність та втома старих партійних робітників. На їхніх плечах лежатиме вся організаційна праця початкової стадії, від їхньої віри в справу залежатиме живучість коріння тої партії, яку ми хочемо посадити. Коли вони, старі партійці, люди певного досвіду та переконаності не виявлять відповідної захопленості, завзяття, то молодий елемент, який (треба бути об'єктивним) тепер досить реалістично настроєний, поставиться з скептицизмом до поставленого завдання й провалить його. А це буде удар по майбутній партії, це утруднить майбутній процес її утворення. 3) Відсутність матеріальних засобів на організаційну та пропагандистську роботу. Ми не зможемо не тільки видавати свою газету та посилати її на Україну чи на Волинь, а навіть видати нашу програму, коли ми її складемо. Звідки ми візьмемо коштів на це, будучи самі старцями злиденними? Я не вірю в таку захопленість ідеєю, яка посунула на певні жертви, на одривання від себе частки своїх засобів для ідейної праці»¹⁶.

Володимир Кирилович припускає, що якби можна було опинитись якимось дивом в Україні, зв'язатись з масами, домогтися їх підтримки, справа пішла б. А так...

Гадаючи, що справі, можливо б, зарадило те, що організаційні заходи щодо створення партії здійснювали інші політики, які не набули такого іміджу і стільки недругів як він, В. Винниченко дуже делікатно пропонує Д. Антоновичу й М. Галагану перебрати ініціативу на себе, не відмовляючись від участі в установчому з'їзді, роботі в друкованому органі тощо. Володимир Кирилович готовий на поступки заради компромісу між групами, що не могли дійти згоди, пропонує надати можливості «Нової України» – друкованого органу, співредактором якого він був з М. Шаповалом, для здійснення акцій, розрахованих на досягнення «єдиного фронту» соціалістів з колишніх УСДРП і УПСР.

У першому (здвоєному) числі «Нової України» (1923 р.) вміщено програмну статтю В. Винниченка «Єдиний революційно-демократичний національний фронт».

У ній нищівній критиці піддана централізаторська політика «московського більшовизму». «Революція не тільки загибас, костеніс, а вже загинула, вже перевертається у свою протилежність», – писав В. Винниченко. У щойно створеному СРСР він бачив лише прикриття для нових «собирателей земли русской» та їхніх намірів зафіксувати «відносини метрополії до своїх колоній». На думку політика, більшовизм має за собою ще таку силу, як опінія майже всього руського громадянства, починаючи від соціалістичної демократії й кінчаючи монархізмом. У цьому питанні майже всі руські політичні течії утворили непроголошений, але однодушний, одностайний, «єдиний національний фронт»¹⁷.

Саме В. Винниченку належить афористичний вислів про те, що російська демократія закінчується на українському питанні.

Централізаторській політиці «московського більшовизму» В. Винниченко пропонував протиставити «єдиний фронт української трудової демократії», метою якого було б «визволення українського народу від національного та політичного гніту московської деспотичної окупації в формі української самостійної демократичної держави»¹⁸. Будь-яка соціалістична течія, взята окремо, переконував він, не здатна стати такою силою. Нею може бути тільки «єдиний фронт української трудової демократії»¹⁹.

Жалкуючи з приводу того, що в опозицію до об'єднавчого процесу стала група І. Мазепи – П. Феденка – Б. Матюшенка, Володимир Кирилович рекомендує діяти щодо неї виважено, обережно, коректно, давати зрозуміти тим, хто, на його думку, помилявся, хибність своєї позиції, і усвідомити переваги спільних дій.

Однак доводилося з прикрістю констатувати, що особисті амбіції українських політиків-емігрантів дедалі виростали у нездоланну перешкоду не лише для об'єднання у спільність, а й для нормального, цивілізованого спілкування.

І В. Винниченко, як не гнав від себе песимістичні думки, змушений був відступити: нічого з його задумів у плані об'єднання українських емігрантів на принципово-соціалістичному ґрунті не вийшло. І він здався: вкотре вже відмовлявся займатися політикою. Шукав затишного місця...

Громадські доручення, до яких його долучають, зовсім не носять колишньої масштабності і резонансу. Політик у Володимирі Винниченкові згасає...

Фраза зі щоденникового запису Володимира Винниченка в час проживання в Парижі. Сюди, до «художньої Мекки» традиційно тягнулися митці всіх континентів, знаходячи тут особливі джерела натхнення, вважаючи, що місто якнайпридатніше для творчості, для всебічного вияву талантів. Тут зароджувалися нові художні течії, стверджувалася передова культурна мода, за якою слідували, яку з ентузіазмом підтримували й наслідували.

В. Винниченко також прагнув сюди потрапити, «перш, ніж «закопатися десь у західній Європі», «досягти «паризької мрії»²⁰. А коли досяг, то невтомно й плідно працював. І все ж раз-у-раз думкою повертався в Україну, а іноді настільки гостро переживав розлуку з рідним краєм, що, здається, був схильний до перебільшень, продукування думок, у які відразу нелегко й повірити. Уже через півроку свого перебування в

блискучій європейській столиці, серед іншого, він обмірковує тему «Українець у Парижі, степова людина в центрі міської цивілізації. Поезія степів, простору – і кам'яні вулиці. Щирість, одвертість, як зброя за існування, в Парижі аномалія»²¹.

А, можливо, то й не перебільшення, не показні, чи ж то мазохістські хизування, а справді – поклик зраненої, люблячої душі. А сила справжньої любові – незборима. Тут нічого не вдієш...

Відірваність від рідного краю часом кидала емоційну натуру у стан, близький до відчаю. Володимир Кирилович так і не звик до життя в Німеччині. Тут йому було не те щоб некомфортно, а часом просто незносно. Тоді, начебто споглядаючи себе збоку, він із сумом запитував себе: «...Чому ти тут, в якомусь малесенькому німецькому селі, у німецькій хаті, яку чомусь звеш своєю; чого, як мокрий осінній листок, пригнало тебе [сюди] й приліпило тут, у цьому кутку нерідної землі? – і продовжує: – Дивуюся, а, здається за двадцять три роки життя [у вигляді] осіннього листа повинен би вже привчитись і звикнути до прилипання по нерідних кутках рідної планети»²².

Однак звикнути «до прилипання» ніяк не міг. І на папір лягали слова: «Надзвичайний вибух тоскноти, порожнечі, безнадійности, безбарваности й безцільности світу й життя. До страху незрозумілий вибух. Рауен – як тюрма, світ – нудний. Злякана уява шукає привабливого місця на планеті – все нудно...»²³.

А відтак гору бере нездоланне почуття: «Ясно що треба їхати до себе, додому, незважаючи на те, що ту «дому» захоплено ворожими силами...»²⁴.

Однак, як те здійснити?!..

Г. Костюк і О. Мотиль звернули увагу на те, що В. Винниченко не брав жодної участі в політичному житті Німеччини²⁵. Те ж саме було й у Франції. Однак, щоденник українського політичного емігранта свідчить, що він якнайпильніше стежив за подіями не лише в обох країнах свого вимушеного перебування, але і в Англії, Італії, Чехословаччині, Угорщині, Польщі, Сполучених Штатах Америки, систематично робив аналітичні записи, коротко коментував найважливіші факти. Та понад усе його притягали Союз РСР, Україна. Він уважно, більше – прискіпливо вдивлявся в процеси, які відбувалися в більшовицькій партії, намагався зрозуміти смисл внутріпартійної боротьби, яка досить масштабно виявлялася ще за життя В. Леніна, й набрала просто безпрецедентної сили після смерті загальноновизнаного вождя²⁶. Нерідко іменуючи те, що відбувалося в комуністичній партії «гризною», досвідчений політик завчасно вгадує невідворотність «термідору»²⁷, вважає розвиток демократичних начал істотною противагою бюрократизмові, наростанню адміністрування, диктаторства.

Він би хотів багато що змінити, застерегти Вітчизну, її народ від багатьох загроз. Та все виразніше ставало зрозумілим, що можливості просто катастрофічно звужувались. Відчувається, що відомий політичний діяч задрить тим, кому дозволяють приїзд в радянську Україну, створюють можливості для творчої праці. Тому він повністю виправдовує повернення в Україну М. Грушевського, К. Шрага, П. Христюка, М. Чечеля, які з еміграції поїхали «на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобутки нашої революції»²⁸.

І Володимир Кирилович не може перебороти себе, своїх сердечних поривань і понад усе також хоче таки повернутися в Україну. Хапається за першу-ліпшу нагоду,

починає вибудовувати далекосяжні плани, хоча для тверезого, досвідченого діяча поспіх, відсутність холодного аналізу виглядають неприродними, дивними. З одного боку, він побоюється, що будь-які його контакти з радянським керівництвом можуть обернутися нечесною грою останніх, розрахованою на розкол еміграції, дискредитацію його імені як однієї з найкolorитніших постатей українства²⁹.

Однак, з іншого, в душі весь час нуртують сподівання на те, що якимось все владнається, і він ще буде на батьківській землі. Аргументи суперечливо плутаються, не дають спокою. «Все більш і більш obsідають думки про спробу співробітництва з большевиками, – розмірковує Володимир Кирилович. – Також є багато проти. Треба буде виступити проти самого себе. Правда, багато з тих позицій, що я займав у 1920 році, визнані большевиками. Маю сатисфакцію. Але головніші все ж таки відкидаються. Тут знову доводиться переглядати питання: чи доцільно, чи виправдано примусовим способом заводити певні соціально-економічні форми. Це радикальне питання. Коли вирішити його позитивно, тоді, будучи послідовним, з цього можна в певних обставинах визнати і диктатуру Політбюро. Для мене ж ще одне питання: чи може бути виправдане співробітництво можливістю національних досягнень?»³⁰

Отже, В. Винниченко, вірний своїм соціалістичним поглядам, ладен іти на компроміс із РКП(б), виправдовуючи його тими загальними суспільними змінами, які здійснює партія як історично прогресивні кроки. «Читаю советські газети, – пише український емігрант іншого дня, – здається лінія РКП вирівнюється, стираються ті гострості, які відштовхували. Більше випинається революційність, соціалістичність, хоча і з діалектикою. А об'єктивно мають прекрасну ціль. Мати ціль життя – переверт люду на всій плянеті – ціль гідна існування»³¹.

Водночас на нього справляють враження і перші позитивні результати здійснення політики українізації.

Визнаний політик подумки переноситься туди, в далекий СРСР і вже частково починає жити майбутнім, у всякому разі думки пульсують зі врахуванням такої бажаної перспективи: «...Сама думка про можливість переговорів з большевиками з приводу повороту на Україну й співробітництва з ними діє до певної міри паралізуюче на психіку. Думка вже старається згармонізувати мої майбутні виступи в статтях з можливим порозумінням і подальшими виступами після того, вже стараюсь згладити різниці, зменшити протиріччя. А значить мушу *тепер* виступати м'якшим тоном, слабше в нападі. Боюсь, що це може взагалі послабити силу мого удару. Але бити їх *сильно* тепер, значить бити самого себе авансом і послабити свої майбутні позиції. Трудно. Але цікаво, – побачимо, що з того вийде – пшик, чи щось реальне»³².

Іноді подібні цитати (і з щоденника, і з листування) виривають із контексту всього Винниченкового життя. Приводять у зіткнення між собою і, знаходячи очевидні відмінності – «сьогодні пише одне, а завтра протилежне» – оцінюють як вияви експансивності, неврівноваженості емоційної, мистецької натури, а то й суперечливого світогляду, душевного сум'яття³³ тощо. Гадається, це не у всьому справедливо.

Володимир Кирилович звик всебічно обмірковувати кожен крок і фіксував у щоденнику перебіг думок (звісно – і настроїв), які брати поокремо як закінчені, як викристалізовані рішення не варто. То була особлива манера життя, своєрідний спосіб

інтелектуального існування художника і політика. До речі, закиди на зразок згаданих, В. Винниченкові доводилося чути й спростовувати ще за життя. «Моя відповідь, – говорив він: поезія є творчість і вона виявляється у всіх галузях людської діяльності, не виключаючи політики. Кращий політик здатний до творчості, себто, *він поет*»³⁴.

А відтак Володимир Кирилович справді творчо, можна навіть сказати – науково-критично – ставиться до будь-якої інформації, повідомленого факту, міркування. Так, у нього задовго до згорання українізації зароджуються сумніви щодо доведення радянською владою цього процесу до логічного завершення. «Українізація (справжня) тісно зв'язана з економічними і політичними питаннями, – роз'яснює він свою позицію у листі до О. Бадана. – Централізація і диктатура Політбюро РКП є ті причини, які унеможливають усамостійнення політики і фінансів на Україні»³⁵.

А вже виходячи з цих сутнісних сумнівів, виникають вагання: «...Чи треба провадити справу подорожі на Україну? Чи поможу я хоч би дечим процесові національному? Потрібна моя участь? Чи не краще цілковито й остаточно облишити політику, віддавши мистецтву? Політичних сил українських народилось у революцію досить. Буду я брати участь, чи ні, все йтиме, як має йти»³⁶.

Отже, досвідчений, мудрий політичний діяч не схильний був гіпертрофувати свою персону, виходив, передусім, із інтересів української справи, обирав рішення у залежності від останніх.

А що жити на чужині, у відриві від Вітчизни ставало дедалі нестерпно, то Володимир Кирилович хапався і за не до кінця зрозумілі (з погляду повноважень), напівприватні пропозиції посла УСРР у Празі А. Приходька знайти прийнятний варіант замирення і повернення в Україну. В голові В. Винниченка рояться плани, в яких, здається, бажання беруть гору над тверезою оцінкою ситуації і ретельними обрахунками.

І хіба за те можна докоряти, картати, кепкувати?!..

У години відчаю напливають інші настрої, і тоді починає домінувати якась суха відсторонена мінорність: «Большевізм потроху зсувається з своїх позицій. Як довго йтиме цей процес? І до чого він дійде? Але, очевидно, треба готуватися до довшого перебування в еміграції. Коли до осені (1925 р. – В. С.) питання з поворотом на Україну виясниться в негативному сенсі, треба розпочинати систематичну, розраховану на довго кампанію»³⁷. Іноді тут же прориваються й оптимістичніші нотки. За будь-якого варіанту розвитку подій треба готуватися (фізично і морально) «або до роботи на Україні, або до боротьби за ту роботу в майбутньому»³⁸.

Постійне нервово напруження, природно, приводило часом до різких емоційних сплесків. Безперечно, на настрої поважної людини впливала гнівна образа, коли вона відповідала на звинувачення деяких емігрантських кіл (зокрема, мається на увазі стаття в «Українському сурмачі») у тому, що В. Винниченко «не українець», а лише «підлабузнюється до українства». «Наче бути українцем – сердито, похмуро-злісно іронізує Володимир Кирилович, – це не бути вічно приниженим, вічно невизнаним, вічно відштовхненим. Наче одне слово «українець» не символ чогось не виясненого, сумнівного, суперечного до загальновідомого, наче бути українцем це не значить бути постійно в стані доказування свого права на існування»³⁹.

Та такі, особисті прикромці швидко забувалися. Коли ж вразлива Винниченкова душа буквально вибухала масштабним, затяжним обуренням, так це тоді, коли ображали, зневажали його націю, її культуру. Саме у такий стан прийшла його душа, коли він одержав від Катерини Грушевської – дочки Михайла Грушевського – телеграму, в якій передавався точний зміст відмови Максима Горького видавцеві Олексі Слісаренку перекласти й видрукувати роман «Мать» українською мовою⁴⁰.

«Уважаемый Алексей Алексеевич, – писав пролетарський письменник українському видавцеві, – я категорически против сокращения повести «Мать», мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий – стреляться сделать наречие «языком» – но еще и угнетать тех великоросов, которые очутились меньшинством в области даного наречия.

При старом режиме я усиленно протестовал против таких явлений. Мне кажется, при новом режиме следовало бы стремиться к устранению всего, что мешает людям помогать друг другу.

А то выходит курьезно: одни стремятся создать «всемирный язык», другие же действуют как раз наоборот. А. Пешков»⁴¹.

Переконавшись у тому, що він уже чув раніше, В. Винниченко відклав всі справи і зразу ж засів за підготовку відкритого листа Максиму Горькому. Хоча до того в них склалися непогані стосунки, а в дореволюційний час російський письменник підтримував молодого українського прозаїка, відбираючи до серії популярних видань, якою він керував, і твори Володимира Кириловича, поширюючи їх у російських перекладах, український політичний емігрант не міг подарувати нікому подібної наруги над своєю нацією. Він піддав нищівній критиці представника «руської культури», «виразника руської пролетарської інтелігенції», «друга Леніна» – великого революціонера й основоположника сучасного комунізму, автора «Буревісника», який допустив дико-валуєвську безтактність щодо української мови і культури. «А що ж би, – запитував Винниченко, – Ви зробили з іншими книжками, надрукованими цим наречієм, коли б мали силу та були послідовним? Заборонили б? Звеліли б на латинську мову перекласти? А з 16 тисячами шкіл, нищих і вищих? Позачиняли б?»

Після такого виступу «бунтівника нового світу і нових відносин між людьми» українці мали би рішуче, наполегливо і невідступно запитати: «Коли з того буревісника визволення поневоленних народів, що були колись на Капрі, перевернулись на смішного, анахронічного ворона валуєвщини, коли мали відвагу закрякати оте старе-старе «Не было, нет и быть не может», то майте ж мужність, хоча б ув ім'я того ж таки будівництва нового світу, так само голосно і сміливо навести ті дані та мотиви, що призвели Вас на це»⁴².

В. Винниченка ще довго не міг заспокоїти вчинок М. Горького і в щоденнику він багато раз із нерозумінням повертається до нього, починає навіть переосмислювати творчість визнаного трибуна.

Водночас В. Винниченко намагається обережно розібратися в літературних тенденціях в Радянській Україні, цікавиться публікаціями в «Червоному Шляху», «Житті й Революції», з ентузіазмом сприймає випуск «Авангарду», перечитує твори С. Єф-

ремова, М. Зерова, Г. Косинки, В. Поліщука, В. Підмогильного («Читаю [Валер'яна] Підмогильного «Місто», і дихає на мене любим Кисвом»), смутно надіється на зустріч хоч із кимось з них (письменників потроху почали «випускати» за кордон), відвідує в Парижі демонстрацію уривків з Довженкових «Арсеналу» й «Землі»⁴³.

Звичайно, на першому місці – інтерес до політичної ситуації на рідних теренах. Іноді вловити сутність того, що відбувається, непросто. Через брак надійної інформації Володимир Кирилович не може збагнути сутності «процесу» над діячами «Спілки Визволення України», перманентно занотовує враження від нерозуміння українськими політиками, науковцями (М. Скрипником, А. Річицьким) рукописів його творів, якими хотів би прислужитися будівництву нової України. Врешті доходить до невтішних висновків, що відстоювані ним ідеали – «чесність з собою, послідовність, поєднання слова з ділом, ідеї з практикою» вочевидь не можуть бути прийняті владою, оскільки це означало б для них – «дати самим собі по пиці. Треба мати велику мужність, щоб на це згодитись»⁴⁴.

З аналізом окремих фактів, куцої інформації незмінно наростало занепокоєння тим, що відбувалося в радянській країні. 30 листопада 1930 р. Володимир Кирилович записує: «Читаю всякі розповіді чужинців, що побували в СРСР, і налягає гнітюча вага. Тяжко там, видно. Тяжко матеріально, сила труднощів. Але чи не найбільша трудність у самій партії? Чи можна працювати там тим, хто дійсно хоче боротися з труднощами? Чи не найбільша перешкода партійний бюрократизм? Чи можна викривати зло, не боячись, що це візьмуть за бажання когось зіпхнути з посади? Оце страшно, коли воно там є, тоді рятунку немає і загибель неминуча»⁴⁵.

Не маючи задовільних відповідей на питання, які невідступно переслідували, емігрант то намагається листами переконати українське й радянське керівництво у корисності видання своїх творів на Батьківщині, то у розпачі ладен на рішучий розрив з тими, хто не може і, головне, не хоче його зрозуміти, то схиляється до думки випустити до нього немічного батька, що не перший рік бідує, а то сам сподівається поїхати до нього, будь-що повернутись в Україну. Ніякі труднощі, особливо матеріальні, не лякають, не можуть стати на заваді всеперемагаючому бажанню.

30 листопада 1931 р. В. Винниченко занотовує: «Вже з Кохою плянуємо життя на Україні. Вона має готувати себе для роботи в медицині. Всі страхіття обмеження в їжі, одязі нам здаються смішними. Коли ми тут можемо годуватися тільки городиною і почувати себе чудесно, то чого ж там це годування має нас лякати? От тільки за тишу треба буде поборотися. Маленьку хатинку в 2–3 кімнати з найпростішими меблями і більше нічого не треба. Але... чи не захоплюємось ми. Затоплені з головою повіддю?»⁴⁶ Далі – слова, що відразу перекреслюють усі сподівання: «Що змінилося: я став на коліна, я заплював себе, своє минуле, сучасне й майбутнє, я знищив себе? Загидив? Ні. Ну так як же я можу сподіватися, що мене пустять у такому вигляді на Україну?»⁴⁷

Самоусвідомлення того, що він буде органічно невідповідним тому, що відбувається на Батьківщині, що він буде там чужорідним тілом, якимось ворожим елементом зі своїми уявленнями, поглядами, ідеалами дедалі наростає. Володимир Винниченко розуміє, що в тогочасній Україні він не може реалізуватись не тільки як

політик, громадський діяч, але й як художник. Він же не може змиритись, скажімо, з тим, що виявив з'їзд радянських письменників – галасливе славослів'я Комуністичної партії та її вождів на тлі знівечених доль цілого покоління. В ньому просто не вистачить снаги мовчати. Тому він записує 24 і 25 серпня 1934 року до щоденника: «В СРСР відбувається з'їзд всесоюзних письменників. Самохвальство, самовозвеличчання дійсно рекордні, тут дійсно наздогнали й перегнали всіх хвальків, брехунів, реклямистів на всьому світі...

Дійсно, якась просто «вакханалія» лицемірства, хамства, самохвальства і дурости на з'їзді радянських письменників. Очевидно, там підлабузництво, брехня, самообльовування є норма морального поведіння й нікого вона не вражає, і ніхто нею не гидує, і інакше поводитись і неможливо, і ніхто нікого не соромиться»⁴⁸.

Мало яка розвідка про Володимира Винниченка, про його творчість не починається з сентенції про важкозбагненну, суперечливу, карколомну, трагічну (підбір епітетів – найрізноманітніший) долю феєрично обдарованої особистості. Кожен автор, намагаючись досягнути життя і спадок справжнього національного велета, природно, прагне віднайти таку характеристику, яка б якнайбільше «схоплювала» його найглибинніше, найістотніше єство. Вочевидь, кожен розуміє, що при такій різнобічності натури, концентрації талантів калейдоскопічному розмаїтті життєвих етапів, з яких зіткано шлях письменника, драматурга, маляра, політика, революціонера, сім'янина, добрати якийсь всеохоплюючий, або стрижньовий термін нелегко, якщо взагалі можливо.

Звісно, легше розуміти В. Винниченка, давати оцінки його діяльності щодо окремих епізодів життя, а вже потім спробувати знайти щось спільне, таке, що, принаймні, у багатьох ситуаціях може лежати в основі рішень, кроків, поведінки.

Розраховувати на абсолютно переконливий, для всіх прийнятний, тим паче – оригінальний результат – не варто: подібна інтегральність неминуче веде до спрощеності. Повністю усвідомлюючи останнє, осмислюючи відоме, написане про Володимира Винниченка, гадається, є достатньо підстав вважати природною, висхідною, основоположною, так би мовити, базовою рисою цієї особистості, особливу енергетику, непогамовну жагу діяльності, прагнення за будь-яких обставин бути суспільно корисним.

Це підтверджується практично кожним етапом життя непересічної людини – від юних, гімназичних літ аж до самого схилу земного віку. Відзначена якість – надзвичайна, вражаюча енергія – повною мірою реалізувалася і в роки, коли, здавалось, все зумовлювало згасання активності, паралізацію волі, невідворотну депресію.

Так сталося, що, закинутий на чужину, дедалі втрачаючи надію на повернення в Україну, Володимир Винниченко неухильно потрапляв ще й у дедалі щільніше кільце ізоляції, свідомо створюване його земляками-емігрантами. Причому упередженість до політичних орієнтацій дедалі переносилася і на художню творчість.

Щоправда, Володимира Винниченка, справжнього велета української літератури ХХ століття, не можна було вирвати з цілісного літературно-мистецького процесу без шкоди для останнього. Можливо, це було нікому не під силу – адже Винниченко

органічно вріс в українську свідомість, був невід'ємним чинником культурного, а відтак і політичного життя нації. Тому його твори систематично виходили новими виданнями у багатьох містах радянської республіки. А в 1926–1930 роках видавництво «Рух» видало «Твори» В. Винниченка в 24 томах, а в 1930–1932 роках видавництво «Книгоспілка» – «Зібрання творів» у 23 томах. Державне видавництво України та видавництво «Література й мистецтво» у 1929–1931 роках випустили кілька томів «Вибраних творів». Окремі праці перевидавалися по кілька разів, притому великими накладками у дешевих серіях «Масова художня бібліотека» тощо. «Жоден український письменник першої третини ХХ століття не мав такої читацької популярності, такої кількості видань своїх творів як Володимир Винниченко»⁴⁹, – справедливо відзначав М. Жулинський.

І вигнанець, емігрант, скільки міг, працював, щоб радувати новими й новими художніми творіннями співвітчизників, закордонний читацький загал, говорити з ними мовою героїв своїх творів, доносити до них, утверджувати самі високі ідеали, будити, підтримувати надихаючі сподівання.

За своє життя письменник написав 14 романів (11 – за кордоном), два з яких «Вічний імператив» і «Лепрозорій» до цього часу не надруковані, цілу низку п'єс, сценаріїв, більше сотні оповідань. Незавершеним залишився роман «Хмельниччина». А ще – нездійсненими залишились задуми – «Монографія визволення», «Роман боротьби», «Хроніка великого зрушення» – це назви задуманого ще на початку 20-х років «Роману мого життя», чи ж то мемуарно-історичної «Хроніки українського відродження».

Якось у своєму щоденнику Володимир Винниченко назвав книжки «мовчазними душами найкращих людей». Скільки таких книжок залишив він. Книжок, які видавалися десятиліття тому, перевидаються сьогодні і, без сумніву, будуть перевидаватися в майбутньому. Бо стільки в них Винниченкової щедрої душі, мудрих думок! І стільки ми чуємо, стільки беремо до свого інтелектуального потенціалу з тієї начебто «мовчазної душі» одного з «кращих людей»!!! Скільки наших співвітчизників, читачів у багатьох країнах світу доторкалися до чарівного Винниченкового слова, його світлих міркувань, його колоритних образів!

У 1989 році комісією для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка в Канаді було випущено довідник – анотовану бібліографію праць письменника, драматурга, публіциста, політика, мислителя і публікацій про нього⁵⁰.

У досить великому за обсягом томі зафіксовано 340 позицій про видання прозових творів В. Винниченка (з 1902 року по 1980 рік⁵¹, включаючи збірки, багатотомники; 69 позицій щодо драматичних і 3 позиції щодо поетичних творів (з 1906 року по 1974 рік)⁵².

Там же містяться дані про вихід у світ 172 публіцистичних праць⁵³.

При всій фундаментальності проведеної укладачами довідника роботи, все ж не всі публікації В. Винниченка було включено до унікального видання. Це стосується, зокрема, передових (а відтак – не підписаних) статей в «Робітничій газеті» 1917 року, авторство яких безспірне. Не включено, скажімо, і публікацію Універсалів Центральної Ради (а В. Винниченко, як відомо, підготував три перших з них) і т. ін.

Десятками нараховуються й праці В. Винниченка, видані в Україні з рубежа 80–90-х років минулого століття до сьогоднішнього дня. Твори В. Винниченка, писані українською мовою, ставали надбанням міжнародного читацького загалу. Вони видавалися російською, англійською, французькою, німецькою, польською, чеською, словенською, латвійською, єврейською, португальською мовами.

Прикметно, що перше зібрання творів українського митця з 1911 по 1918 рік вийшло в 9-ти томах (деякі томи в двох книгах) російською мовою (причому кожен том протягом року виходив двічі)⁵⁴. Основними європейськими мовами виходили окремі публіцистичні праці, зокрема в першій час перебування українського політика за кордоном⁵⁵.

Зовсім не випадково, творчості Володимира Винниченка, як, втім і його політичній діяльності присвячена гігантська література. У згаданому довіднику наводиться перелік 2455 праць українською мовою, 516 – неукраїнськими мовами, в яких аналізується спадок і життєвий шлях великого українця. Перераховано й 336 публікацій, до яких ввійшли обмежені сюжети про нього⁵⁶.

За останні півтора десятка років у незалежній Україні з'явилися сотні праць (дисертації, монографії, брошури, статті, спеціальні збірники статей), де тією чи іншою мірою розглядається внесок В. Винниченка в історію української суспільно-політичної думки, національно-визвольного руху, Української революції, національного державотворення, його місце в літературі, драматургії, культурі.

Одна з найпоінформованіших сучасних знавців творчості В. Винниченка й досліджень про нього Галина Сиваченко склала «Українську наукову Винниченкіану: 1987–2000», до якої включила 219 новітніх публікацій⁵⁷.

Про загальні тенденції, які навряд чи істотно зміняться найближчим часом, свідчать хоча б такі дані: якщо в 1987 р. в Україні було опубліковано лише дві статті про життя й творчість митця і політика, то в 2000 році зафіксовано уже 30 публікацій⁵⁸. Проводяться представницькі конференції, спеціально присвячені В. Винниченку, вивченню його спадку, матеріали яких широко обнародуються⁵⁹. Й не перерахувати тих наукових зібрань, де звертаються до визначення оцінки того сліду, який залишив Володимир Кирилович у житті держави, нації, людства.

Не можна не врахувати й популярності, якої зажив Володимир Кирилович іще за життя у театральному світі. Не говорячи вже про провідні українські й російські трупи, які вважали за честь ставити п'єси українського драматурга майже у всіх столичних театрах європейських країн. «Чорна Пантера і білий Медвідь», «Закон», «Брехня», «Гріх» у 20-ті роки ХХ століття практично не зникали з театральних афіш, де виконавцями ролей значились кращі тогочасні актори (в другому томі Винниченкового щоденника вміщено численні фотографії артистів різних країн, що грали в його п'єсах).

Видатна постать своєї епохи, рівновелика іншим «знаковим» особистостям ХХ століття, Володимир Кирилович був серед тих небагатьох, кого бачили перспективним пошукачем Нобелівської премії з літератури⁶⁰. Безперечно, він був вартий подібної відзнаки, однак було й чимало причин, передусім – політичних, які заважали вирішенню цього питання.

Аналіз художніх творів одного з найплідніших і найталановитіших українських майстрів слова, їх моральної ваги і мистецьких якостей, масштабів читацької популярності та т. ін. – предмет окремої, спеціальної розмови, яка безупинно й серйозно ведеться літературознавцями, мистецтвознавцями впродовж останнього століття. У даному разі варто наголосити лише на одному – уся творчість Володимира Винниченка пронизана соціальними ідеями, прагненням довести людям, що світ можна змінити на краще, що всі люди мають право бути щасливими і обов'язково доможуться цього, якщо будуть свідомо і цілеспрямовано боротися за переустрій суспільства на засадах правди і справедливості. Прийшовши до соціалістичних переконань у ранній молодості, художник, мислитель, політик, попри природну для кожної людини еволюцію поглядів, принципово ніколи не зраджував непохитній вірі у прекрасне майбутнє людства і невтомно кликав усіх прямувати до світлої мети.

Можливо у такій вірі було щось містичне. Можливо, питома вага цього містичного, незборимого, нездоланного була переважаючою над строгими науковими розрахунками і доказами. Можливо, була замішана більше на рефлексів і емоціях, базувалася на гіпертрофованих уявленнях про домінування в біологічних індивідуумах доброго, позитивного начала, неминуче звуження в їх естві всього злого і негативно-го. Можливо, за великим рахунком, є достатньо підстав таку позицію кваліфікувати як утопічну, ідеалістичну.

Однак, це, мабуть, саме той утопізм й ідеалізм, без якого руху вперед, суспільного прогресу просто не буває. А ті, хто є носіями подібних «дивацтв», повинні викликати не зневагу чи засудження, а, навпаки, – повагу і захоплення. Принаймні, на подібну життєву позицію і подвижницькі вчинки здатні далеко й далеко не всі. Таких людей (здебільшого це непересічні особистості з неабиякими талантами й могутніми характеристиками), як мінімум, треба пробувати зрозуміти. Зрозуміти джерела їх натхнення й енергії, яка долає будь-які труднощі, дозволяє несхибно триматись обраного, омріяного, вистражданого шляху.

Слід згадати й про захоплення Володимира Винниченка образотворчим мистецтвом. За оцінками фахівців, малюванням він захоплювався з дореволюційних часів, а на еміграції живопис став внутрішньою потребою, ще одним способом самовираження. Критики вважають, що художні твори українського митця – то не просто ремісничі полотна – в них є свій стиль, своя естетика, своє світобачення. І якщо не можна зарахувати Володимира Кириловича до числа корифеїв малярства, не можна, водночас, не бачити в його живописній творчості втілення й самобутнього таланту⁶¹.

Невідомо, скільки картин належало пензлю непересічної особистості. Частину з них було продано в тяжкі 30-ті роки, частину – подаровано. До наших днів дійшло близько сотні. Частина з них у поганому стані (не було відповідних умов зберігання), а тому в художніх виставках бере участь обмежена кількість полотен (20–30).

У 2000 році понад 70 картин і 4 альбоми з малюнками повернулись в Україну⁶².

Аналізуючи спадок Володимира Винниченка, ведучи мову про його кипучу енергію й працездатність, не можна обійти факт його обширного листування. Він практично щодня писав комусь листи і щодня одержував кореспонденцію. Значна частина епістолярій мала діловий характер, була викладом поглядів на надзвичайно важливі

теоретичні, політичні, світоглядні, моральні, художні проблеми, обґрунтуванням позицій, планів, рішень тощо. Нерідко – це своєрідні твори-документи на зразок статей, обсягом на кілька сторінок.

Окрім того, що на їх написання та прочитання треба було витратити немало часу, В. Винниченко неодмінно заносив до щоденника – кому й про що він писав і який головний зміст одержаних ним відправлень, яким давались короткі оцінки. Часто на день припадало по 5–6 і більше листів. І просто вражаєшся тій скрупульозності, дисциплінованості, сумлінню, з якою поважна людина щоденно здійснювала цю «технічну» роботу⁶³.

А ще Володимир Кирилович заносив до записників міркування щодо найважливіших запланованих послань, або тих, які саме готувались. Вони свідчать про ту відповідальність, з якою поважний діяч відносився до епістолярного жанру.

Звісно, серед безмежної Винниченкової переписки й чимало листів про особисті, в тому числі – інтимні стосунки, про побутові речі, фінансові справи й т. ін.

Переписувався В. Винниченко і з батьком, знаходив можливість надсилати йому в радянську Україну невеликі суми грошей⁶⁴.

Помешкання Розалії Яківни й Володимира Кириловича завжди було відкрите для друзів, знайомих, відвідувачів. Рідко за який день відсутній запис про розмови, часто принципового, політичного характеру, рідше – про мистецькі, побутові, фінансові справи. Гостинність іноді призводила до того, що починала заважати працювати, як сталося, приміром, з перебуванням на відпочинку у Рошені Микити Шаповала з дружиною, що затяглося за два місяці⁶⁵.

Однак усім, кому і чим тільки міг, В. Винниченко прагнув допомогти, як, скажімо, молодим художникам М. Глуценку та І. Бабію, початківцям-літераторам О. Олесю, С. Черкасенку, П. Богацькому, Г. Журбі. Більше того, він намагався, щоб не лише емігрантські, а й молоді таланти з України ставали пошвидше на ноги й допомагав друкуватися у закордонних виданнях М. Івченку, В. Підмогильному, Гр. Косинці, Т. Осьмачці та ін.

Отже, дещо зменшуючи активність політика, В. Винниченко на повну широчінь розправляв крила художника, жив повнокровним мистецьким життям, інтенсивності й плідності якого варто лише подивуватися.

І можна уявити, наскільки більшими, значимішими могли бути творчі набутки, якби таланту не доводилося витратити велетенські зусилля, долати неймовірні перешкоди, щоб його слово дійшло до читача, на якого було розраховане, щоб створені ним образи знайшли повноцінне сценічне втілення.

Скільки тільки довелося витерпіти, щоб в Україні побачила світ Винниченкова «Сонячна машина»! Які не висувалися ідеологічні перестороги, не виставлялись бюрократичні рогатки! Та чого тільки вартий був панічний страх можновладців, які апріорі вбачали у книзі «бомбу» проти соціалізму, радянської влади!

Однак якості твору, інтерес до нього пробивав крицю навіть закритого суспільства, на яке воно дедалі перетворювалось у радянській країні. І невідомо, яких емоцій (радості чи смутку) у В. Винниченка виникало більше, коли він отримував коротенькі повідомлення на кшталт того, що надіслав Г. Косинка: одна бібліотека в Донбасі

купила відразу 300 примірників «Сонячної машини», однак це не може задовольнити потреб на книжку, яку всі хотіли б почитати – на неї утворилась велика черга⁶⁶.

Навколо твору виник неабиякий ажіотаж – багато хто прагнув його пошвидше почитати, обміняти думками; влаштовувались обговорення, диспути, а партійні видання, такі як «Комуніст», виступали з критичними рецензіями (що тільки «додавало масла у вогонь»). Дійшло, навіть, до «громадсько-літературних судів» над романом «Сонячна машина», у зв'язку з чим письменник підготував на свій захист «Одвертай лист дрібного буржуа», який у гектографованому вигляді поширювався серед інтелігенції⁶⁷.

14 квітня 1928 року художник з гіркотою записує до щоденника: «Лист з України (Уряд дуже заклопотаний, склав «Комісію по боротьбі з Винниченківським впливом», як з усяким стихійним всенародним лихом. Одним із засобів боротьби визнано за потрібне – написати книгу рівноцінну «СМ», тільки, розуміється, цілком приємну начальству. Спосіб дуже розумний. Другий із засобів боротьби – не дозволяти мені висилати грошей. Теж – радикальний і певний засіб. Найрадикальніший і найпевніший, звичайно, був би наказ: попалити всі мої книги і заборонити під страхом кари на смерть згадувати моє ім'я»⁶⁸.

Не менші непорозуміння й прикrostі супроводжували й філософську працю В. Винниченка «Щастя», присвячену оригінальному роз'ясненню мислителем його ставлення до комуністичної ідеї і якою він хотів якомога прислужитися тим людям, які в Радянському Союзі щиро прагнули досягти соціалістичної мети.

Радянські власті діяли непослідовно. Вони до останньої можливості перешкоджали виданню Винниченкових книжок, а потім змушені були відступати, праці (й старі, й новітні) виходили, і за них навіть надходили гонорари автору. Останній тому немало дивувався. 18 вересня 1932 року, у самий розпал боротьби за оприлюднення «Щастя», Володимир Кирилович розмірковує над черговим листом від «РУХу»: «Незрозуміле явище тягнеться далі. «Контрреволюціонерів», «агентів [європейських] держав», «ворогові народу» висилаються гроші. Книжки його до друку не дозволяються». Курс на «покладення у домовину» політично й літературно тримається твердо. А гроші цьому злочинцеві й шкідливій людині висилаються. І то в той час, коли страшна скрута на валюту, коли в Україні голод. Через що, для чого, яка логіка в цьому?»⁶⁹, – дивується знаний письменник.

Які тільки варіанти він не обмірковує, щоб таки випустити таку необхідну, на його погляд, книгу – аж до звернення до М. Горького – «диктатора в культурних справах» (відчуває, що М. Скрипник не може зарадити справі). Він не може знайти пояснень елементарній суперечності: чому в соціалістичній країні не хочуть друкувати твір з пропагандою соціалістичних ідей? Чи хтось може зробити це переконливіше, дохідливіше, яскравіше?

Часом наступають хвилини розпуки. Тоді з'являються рядки, які не можна читати без болю: «Минають дні, минають ночі, минає літо. Шелестить поживкле листя, гаснуть очі...» й чи «серце спить»? Правда, я в інших умовах (фізичних) заслання. Я – не в салдацькій казармі, не під доглядом унтерів, не на муштрі й мені *тут* ніхто не забороняє писати. Але поклавши руку на серце, я волів би бути в становищі Шев-

ченка. Я волів би писати крадькома, але знати, що моє писання, моя робота буде вхоплена моїми друзями й передана друком до моїх друзів-читачів. Мені *тут* ніхто не забороняє писати, але мені *там* заборонено доходити до моїх друзів-читачів. Мене відрізано, ізолювано гірше, ніж у якійсь казармі, чи тюрмі найсуворішій. Ні одного слова, ні приводу, ні знову ні звідти, ні туди. «РУХ» уже припинив газети й журнали нам висилати. Здається, уже й гонорар припинено посилати. Отже... задушено мене гірше, ніж Шевченка. Але... очі мої не гаснуть й серце не спить! О, ні!»⁷⁰

Подолавши миттєве збентеження, душевне сум'яття, Володимир Винниченко енергійними зусиллями волі відганяв від себе пораженьські, занепадницькі настрої і знову починав усе спочатку.

Така вже у нього була вдача. Він не міг «розхолоджуватися» надовго. Все його ество прагнуло дії. А що недобррозичливі суперники дедалі винахідливіше чинили спротив його зусиллям, то й він змушений був, начебто, у відповідь розширювати діапазон своєї діяльності. Можливо й інше. Сповна володіючи талантом всеперемагаючої любові до людей, особливим хистом оспівувати їх чесноти, Володимир Кирилович не міг займатись лише літературною творчістю, жити у вигаданому, виключно естетичному світі. Голова комісії для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка при Українській вільній академії наук у США, літературознавець Г. Костюк у вступній статті до першого тому «Щоденника» письменника, аналізуючи ідейну еволюцію світоглядних процесів ХХ століття, відзначає: «...Найцікавіше в цих щоденних записках Винниченка те, що в усій цій грандіозній системі світоглядної еволюції, в усіх філософських концепціях «громадянина світу» Україна завжди і постійно стояла в центрі його шукань, мрій, болючих згадок і ностальгійних страждань. Вона завжди ятрила і пекла його душу»⁷¹.

Сьогодні нерідко можна зустрітися з твердженнями, ніби В. Винниченко – людина щиросердна і принципова, з метким аналітичним розумом, не міг усе життя залишатися вірним обраному в юнацькі роки соціалістичному ідеалу. Хіба можна було не відмовитися від утопічної омани під тиском нищівної критики наукових засад марксистського вчення, а ще більше підтвердженням його антигуманного та антинаціонального начала в ході здійснення радянського експерименту? І присутні закиди В. Винниченка на адресу останнього (а він тут не мовчав, висловлювався досить часто, різко, безкомпромісно, добираючи в публічній полеміці дуже дошкульні визначення й оцінки для характеристик і логічних конструкцій) сприймають за еволюцію його поглядів, відхід від первісних орієнтирів.

Іноді В. Винниченка зображають великим плутаником, у світогляді якого неприродно поєднувались палкий патріотизм і елементарне неусвідомлення того, що національне, в тому числі українське питання неможливо було розв'язати на марксистському ґрунті, що національна ідея й пролетарський інтернаціоналізм, розквіт власної нації й розвиток союзної держави несумісні, антагоністичні.

Гадається, в обох випадках виявляється дещо спрощений підхід. Насправді Винниченкова думка пульсувала на значно вищому рівні складності, намагалася знайти

пояснення суперечливим життєвим процесам, збагнути їх перспективну логіку не в межах вузькопрагматичного, кон'юнктурного орієнтиру, а через призму закономірностей історичного прогресу, порівняльного аналізу можливих варіантів суспільного поступу, зі врахуванням найрізноманітніших чинників національної й державної організації та життєдіяльності, їх взаємозв'язків та взаємозумовленостей і т. ін.

То ж, щоб зрозуміти і правильно оцінити Володимира Винниченка, його позицію, вчинки, справжню історичну роль, слід прагнути до усвідомлення його розумової й практичної діяльності на тому якомога високому рівні, який був притаманний справді непересічній, щедро обдарованій особистості. І послуговуватися слід саме його творами, а не тими версіями, які йому приписують, що «часто й густо» істотно відрізняються від «оригінала».

Відданий син України, серцем він завжди залишався з рідною нацією, рідним народом. З емігрантської далечини з невимовним душевним шемом він тривожно вдивлявся, вслухався в те, що діялося на Батьківщині. Його дуже насторожувало, що успіхи політики українізації, особливо коли на неї визначальний вплив справляли О. Шумський та М. Скрипник, приходились явно не до вподоби московському центру. Про це свідчили факти свідомого гальмування життєдайних процесів, протиставлення їм русифікаторських тенденцій.

З болем сприймав Володимир Кирилович повідомлення про наростання голоду в хлібородній Україні (щоправда достовірна інформація приходила з істотним, іноді, навіть, річним запізненням).

В тридцять третьому навечно спочив і його батько – Кирило Васильович, так і не дочекавшись побачення з сином. Плани забрати старенького до Франції⁷² не зреалізувалися. Час від часу малознайомі люди передавали гроші з-за кордону, від сина – і то була істотна підтримка⁷³.

В. Винниченко дуже переживав, серйозно обурювався, дізнаючись про сталінські репресії проти української інтелігенції. По-справжньому «осиротів», коли одержав звістки про самогубство М. Хвильового та М. Скрипника. Особливо вразила його смерть останнього.

...Стосунки двох видатних державних діячів однозначно охарактеризувати неможливо, адже їх спектр виявився досить широким: від взаємоповаги до інтелекту, творчих здібностей і набутків до політичного, навіть воєнного протистояння і боротьби, коли долею судилося, щоб вони в один і той же час очолювали різні уряди однієї і тієї ж України.

Уже 10 липня 1933 року В. Винниченко занотував у своєму «Щоденнику»:

«... Звістка про самогубство Скрипника. Пояснення «Посл. Новостей» (за радпресою, очевидно): Скрипник одібрав собі життя через те, що не мав сили й мужності стати на товариський суд за ті помилки в національній роботі, які він допустив. Гадаю, від себе, очевидно, додає, що ...проти Скрипника провадилася травля весь останній час. – В кожному разі ця смерть викликає і мусить викликати немало думок і висновків, які мусять увійти в склад акту обвинувачень тих, хто так легко вбиває таких цінних людей. Я не кажу вже про почуття великого суму й пригнічення, які теж додаються свого» (факсимільне відтворення сторінки наводиться в книзі І. Кошелівця)⁷⁴.

Наступного дня письменник-емігрант робить новий запис: «Не можу визволитись від пригнічення і думок від смерті Скрипника. Робити неможливо»⁷⁵.

Вочевидь, смерть М. Скрипника так вплинула на Володимира Кириловича, що він саме у ті дні вирішив назвати окремі від щоденника, особливо інтимні нотатки, що вів того трагічного для України 1933 року, «Думками про себе на на тім світі»⁷⁶. «Мої міркування, – зауважує український емігрант, – не призначаються для агітації чи для створення якоїсь у когось opinii»⁷⁷.

В. Винниченко намагається з'ясувати для самого себе, чому, як і після смерті М. Хвильового, що сталася зовсім недавно – 13 травня 1933 року, вчорашні товариші проводжають у останній путь нового небіжчика докорами і лайками: «Чому так? Чому докори в малодушності, чому лайки, а не вирази жалю, туги за померлими товаришами, за загубленими для життя цінностями, за вибулими працівниками для «будівництва соціалізму»? Чому так? Ну, хай люди виявили слабкість духу, не витримали якоїсь ваги життя й відібрали собі життя. Невже ж за це треба лаяти своїх товаришів? Не пожаліти, не вдуматись, через що саме це сталося?

Отут оці недобрі товариші й виказують самі себе. Цими докорами й лайками вони викривають, де саме лежить причина самогубства тих «малодушних». Коли вони сердяться й лаються, то значить, вина в них самих за ці смерті, вина в тих умовах та обстановці життя, в яких довелося бути померлим. Річ, очевидно, не в малодушності, а в неможливості повестися інакше в тих умовах»⁷⁸.

Не маючи доступу до достовірної інформації, В. Винниченко вдається до суто логічних міркувань. Він висловлює абсолютне переконання, що М. Скрипник не міг піти з життя, не пояснивши у передсмертному листі свого останнього вчинку. Однак, жодних офіційних повідомлень про те немає.

«Що ж таке могло бути в листі, що треба ховати від товаришів покійного, від суспільства, від історії? – ставить питання письменник і тут же дає відповідь-припущення. – Очевидно те, на чому розійшлися останнім часом Скрипник і оці його товариші. З офіційних висказів самих оцих товаришів відомо, що розходження в них були на ґрунті національної політики. За цю нацполітику Скрипника товариші його скинули з посади наркома освіти, себто головного реалізатора, просувача цієї політики в масах, його за неї прилюдно лаяли, висміювали, глузували. Ми читали ці прилюдні глузування Постишева, посланця Москви, читали його загрози «погладити спину тов. Скрипникові», за якою, мовляв, ховалися клясові вороги пролетаріату («петлюрівці»). Все це відоме всім, і тут ні догадуватись, ні міркувати нема чого. Розходження цілком видне. У повідомленні і поясненні смерті Скрипника товариші його, центральні комітети ВКП і КП(б)У, кажуть, що причиною самогубства була малодушність Скрипника. Традиційна, трафаретна заяложена малодушність. А до того надзвичайно тупе й дурне повідомлення: у чому малодушність та? Чого не витримав Скрипник? З чим не боровся? Від чого втік «малодушно»? Ніякої відповіді немає на такі й подібні до них питання. І з цього логіка далі робить висновок: Скрипник одібрав собі життя на ґрунті розходження в національній політиці»⁷⁹.

Спростовуючи подумки різні чутки (про «майбутній суд» – хіба М. Скрипника ще не судили на пленумах ЦК, засіданнях Політбюро?; про те, що М. Скрипник не

захотів стати перед партією, передусім перед її «непогрішимим вождем» і публічно покаятися у тому, у чому не винен – якщо не бажав приниження, міг сподіватись на найімовірніше тоді покарання – засланням тощо), письменник-емігрант заключає: «Скрипник одібрав собі життя, по-перше: 1) для того, щоб звернути увагу можливо-владців-товаришів на небезпеку для комунізму від того напряму нацполітики, який вони забирають. 2) Щоб своєю смертю закрити проти бруталности, дурноляпства, нахабства, лицемірства, непослідовности й керівництва «в новому курсі нацполітики». 3) Щоб своєю смертю дати гасло іншим товаришам, які хочуть бути чесними, щирими, послідовними комуністами, щоб довести їм, що його політика не була помилкова, не була в інтересах його амбіції, чи вигод, чи якихось інших особистих або національних намірів. Бо який аргумент може бути перекональніше смерті? Заслання, чи висилка, чи тюрма, чи навіть розстріл – все це не те, все це тхне якоюсь виною, помилкою, неправильністю Скрипника і карою за це (хоч би він ані сном, ні духом, ні на крихту не був винен). Він повинен був би ждати слушного часу (може, десятки років), щоб довести, що тої вини за ним не було, що кару йому було накинено за помилку інших. Розуміється, він цього не міг допустити, коли він, дійсно, гаряче, непохитно, всією істотою вірив у правильність своєї дії, а особливо в потрібність, корисність, спасенність його дії для комуністичної справи, коли він бачив загрозливу шкідливість тої політики, яку провадили можновладці. Він інакше і не міг зробити, коли так вірив. Він мусів вибрати такий спосіб переконування, такий засіб доказу й пропаганди, який би звернув на себе увагу, який відібрав би противникам можливість дискредитування його якимись особистими інтересами Скрипника, якимись іншими, крім інтересів комунізму, інтересами. І такий спосіб був єдиний в його обставинах: самогубство, самогубство як зойку, як пересторга, як демонстрація, як лозунг, як заповіт»⁸⁰.

Мабуть, тонкий аналітик, що не раз у своїх художніх творіннях переживав щонайрізноманітніші душевні стани героїв, не лише збагнув логіку вчинку М. Скрипника, але й прийняв, виправдовував її, висловлював переконання: «... Ця смерть, як демонстрація, як гасло, як заповіт, як ціла програма, не лишиться не відчутую українцями (навіть із ВКП чи КП(б)У), то тут не може бути двох гадок. Українці не пояснять цю смерть малодушністю, за це можна ручитися. Звичайно, кожна суспільна течія буде на своє колесо тягти всю енергію цього подвигу, але, треба думати, Скрипник не залишив цю смерть без надання належного і бажаного йому напрямку цієї енергії. Не для того він вибрав такий тяжкий і трагічний спосіб доведення своєї правоти, щоб його соціальні противники могли її викривити на користь собі. Та про це, мабуть, я все ж таки колись дізнаюся. А покищо... можу сказати Скрипникові: «Честь і слава тобі, друже, за чесність з собою, за твердість, за послідовність?»⁸¹.

На особливу увагу тут заслуговують вжиті письменником-емігрантом слова «чесність з собою», що були життєвим імперативом самого В. Винниченка. Поширивши його застосованість, та ще у формі захоплення, на М. Скрипника, один видатний українець віддав належне іншому видатному українцеві.

Водночас самогубство М. Скрипника стало для В. Винниченка, так би мовити, «знаковою подією», переламним рубежем, після якого починають реалізуватись якіс-

но нові тенденції в суспільному житті України. Талановитий мислитель, політик і митець багато й боляче аналізував усі процеси, що відбувалися в Україні після смерті М. Скрипника. 15 вересня 1933 року він направив до Політбюро ЦК КП(б)У (копія до Політбюро ЦК ВКП(б) – т. Сталіна) досить розлогого листа.

Його лейтмотив – в Україні здійснюється антиукраїнська політика. Основна аргументація зводиться до того, що на його, В. Винниченка, численні прохання дозволити повернутися в Україну й у будь-якій якості, на будь-якому посту брати участь у соціалістичному будівництві, у наближенні до комуністичної мети – незмінно наражався на відмови, в тому числі – через сфабриковані в еміграції фальшиві документи, або на мовчазне нехтування його звертаннями. Єдиною причиною такого ставлення В. Винниченка вважав те, що він українець за походженням, за самоусвідомленням, за світобаченням, що, очевидно, входило у суттєву суперечність з курсом тієї національної політики, що її проводили комуністи (Москви й Харкова) в Україні. Вважаючи й себе комуністом за переконаннями й смыслом життя, В. Винниченко вважав, що російські більшовики з багатьох причин не можуть подолати в собі великодержавних інстинктів та уподобань, що й є єдиним моментом, який викликав його розходження з радянською владою, змушував його зайняти опозиційну платформу. Помилково вважаючи, що останнім часом стався відхід від такої невірної політики, і пов'язуючи це з діяльністю Й. Сталіна, в туманні обіцянки якого він вірив з 1920 р., В. Винниченко вважав, що останній пункт розходження з позиціями ВКП(б) і КП(б)У зжито, а тому його зарахування радянською офіційною пропагандою у розряд ворогів поряд з контрреволюціонерами і інтервенціоністами є глибоко помилковим.

Врешті, писав В. Винниченко, йому забороняється приносити користь справі комунізму публікацією його літературних творів, особливо останньої книги «Щастя», в якій з філософських позицій розкривається комуністична ідеологія і політика. Письменник нагадував, що вислав рукопис на ім'я тодішнього наркома освіти УРСР М. Скрипника з готовністю внести до неї правки після компетентної апробації. Однак М. Скрипник «у відповідь на мої численні листи через багато місяців після відсилки йому книги і мовчання відповів мені, що він особисто вважає цю книгу дуже цікавою, корисною і що сподівається повідомити мене про її друкування, однак з того часу пройшло уже два роки і я більше жодної відповіді ні від Скрипника, ні від кого іншого на цілий ряд своїх листів не отримав. Очевидно, це та ж сама зневажлива форма відповіді – мовчання, як і на прохання про повернення»⁸².

В. Винниченко вважав ситуацію не те що алогічною, а просто абсурдною, парадоксальною, оскільки його зарубіжні друзі – комуністи були переконані, що подібна «книга нового життя і нової людини» «настільки революційна», що окрім СРСР в Європі для неї ніде не знайдеться видавця. Важко було пояснити, що до видання її не допустить новий «революційний уряд, який буде нове життя і виховує нову людину»⁸³.

Відштовхуючись від особистого, конкретного, здавалось би, приватного питання, В. Винниченко в кінці листа виходить на міркування і узагальнення, які дуже цікаві з приводу з'ясування того, що відбувалося на початку 30-х років в Україні і як в ці процеси, катаклізми вписується діяльність і самогубство М. Скрипника.

«... Чи не законно поставити питання, – зазначає український літератор, – чи відповідає цей факт (те, що його як українця приносять в жертву російському націоналізму – В. С.) твердженню, що на Україні наступив цей час – курс націоналістичної, майже шовіністичної української (підкреслення В. Винниченка – В. С.) політики?»⁸⁴. Природно, даючи негативну відповідь на практично риторичне запитання, видатний політик-емігрант, досвідчений аналітик доповнює попереднє питання наступним: «Якщо мене приносять в жертву російському націоналізму, якщо мої сили відштовхуються від роботи для соціалізму лише тому, що вони – українські, якщо для того, щоб відштовхнути мене, свідомо йдуть на те, щоб шкодити соціалізму, то чи немає цієї ж самої політики щодо й інших українських сил і то лише тому, що вони українські? Чи немає і в інших відношеннях жертв російському націоналізму на шкоду соціалізму?»⁸⁵.

Відповідь В. Винниченка, тонкої емоційної натури, глибокого психолога, здається, попадає у самісінький центр мішені і не залишає місця для жодних заперечень: «Я не знаю всіх умов і причин смерті таких видатних цінних людей на Україні, як Хвильовий і Скрипник, але мені, як всім зрозуміло, що сталася вона на ґрунті конфліктів у національних стосунках. І якщо навіть припустити, що лише вони самі винні в усьому (як це дехто намагається представити), то й тоді виникає питання: як же це так дивно розв'язано національне питання, що такі (знову підкреслення В. Винниченка – В. С.) люди позбавляють себе життя через нього? І якої ж сили й безвихідності повинні бути ці конфлікти, якщо такий, у всіх інших відношеннях випробуваний, вірний, чесний партійний товариш як Скрипник не міг знайти у своїх старих партійних друзів ні мирного розв'язання питань, ні втіхи, ні підтримки, ні поблажливості, нічого іншого, видно, як ворожості, яка зштовхнула його в смерть»⁸⁶.

Заочно полемізуючи з тими, хто вину за самогубство Миколи Олексійовича покладали на нього ж таки, В. Винниченко слушно заперечує: «Однак як би психологічно не пояснювати самогубство Скрипника, але ясно, товариші, що воно об'єктивно сигналізує про недосконале практичне розв'язання національного питання на Україні. І чи не є й Хвильовий і Скрипник цього недосконалого розв'язання теж жертви застарілому, темному підсвідомому розв'язанню національного питання? І чи немає, якщо так, ще і ще багатьох інших жертв малими і великими цінностями все в ім'я того ж підсвідомого почуття панівної національності?»⁸⁷.

Так і хочеться вигукнути: Як, позбавлений інформації, через «залізну завісу» український патріот точно і глибоко бачив те, що коїлося тоді в Україні! Мабуть, окрім розуму, відчував душею, що завжди вболівала за рідну землю, за рідний народ. І саме з патріотичних міркувань і мотивів він вважав національну політику радянської влади сумнівною, недалекоглядною, такою, що не зміцнює тилу СРСР, Радянській Україні. Досвідчений політик, він передбачав, що у прийдешній війні, до якої котилася Європа, все людство, українському питанню буде відведено дуже велику роль. І війна ця буде набагато запеклішою і страшнішою за те, що довелося пережити в 1918–1920 роках. До такого смертельного зіткнення слід завчасно готуватися і скрупульозно збирати сили, зміцнювати симпатії до влади у населення як радянської, так і Західної України, чого не робила радянська влада. «Судячи з прикладу зі мною,

а також по трагічній загибелі Хвильового і Скрипника, такої економії сил, такого, як потрібно, збирання їх немає у вас, товариші, – наголошував В. Винниченко, звертаючись до членів Політбюро ЦК ВКП(б) і членів Політбюро ЦК КП(б)У. – Я б сказав, навпаки: є майже свідоме шкідницьке марнування і знищення їх. Іноді охоплює не здивування, а страх: та як же можна вести таку політику?..»⁸⁸.

На думку В. Винниченка, подібна політика могла викликати закономірні сумніви у всіх членів партії, якими б свідомими вони не були. «Якщо, мовляв, така національна політика, якщо так чинять комуністи, то який же їх комунізм? Це, мовляв, шлях не до комунізму, – це – будівництво не соціалізму, а відновлення старої національної єдиної неподільної Росії, відновлення старої тюрми народів. А раз так, з якої ж речі, мовляв, я, українець, буду працювати на відновлення власної тюрми і поховання соціалізму? І так думаючих і почуваючих, товаришів немало на Україні. У них дуже поганий тил і дуже ненадійна оборона. І не слід в цьому звинувачувати лише їх, товариші, не слід пояснювати таку патологію тільки їх слабкістю, тільки їх дрібнобуржуазністю, хижачтвом і т. п. Треба глибше, об'єктивніше досліджувати причини такої слабкості цих людей, не підкоряючись владі підсвідомих інстинктів»⁸⁹.

Судячи з того листа, Володимир Винниченко якщо й сподівався на позитивну реакцію на свого листа, то дуже в незначній мірі. Тож основна мета листа (а може так склалося, так бачиться) – застерегти партійно-радянське керівництво від непоправних наслідків здійснюваного курсу. Письменник-патріот закликав також до об'єднання політичних сил країни перед можливою агресією її ворогів, що формували проти СРСР спільний широкий фронт.

Марні турботи. Подібні листи сприймалися як підступні провокації ворога. Крім того, без таких, як він, і, звісно, без їх порад уже звикли обходитись ...

І у відповідь – повне відлучення від України, перерив тих тоненьких ниточок, що ще існували (гонорари за видання тощо)... А він все писав і писав. Можливо й не тому вже, що мав надію бути таки почутим. Просто не писати, не звертатись до України не міг. Це було глибинне внутрішнє поривання. До роману-антиутопії «Сонячна машина» В. Винниченко написав: «Присвячую моїй сонячній Україні». Чи можна лапідраніше і переконливіше висловити синівські почуття?!

Звичайно, з далекої Франції Володимир Винниченку не завжди вдавалося пильно розгледіти, що насправді відбувалося на Батьківщині в той час. Тому деякі його оцінки мало в'яжуться з притаманною йому світоглядною позицією, сповідуваними моральними принципами.

Так, ознайомившись з матеріалами радянської преси, що розгорнула посмертну кампанію проти М. Скрипника, зокрема, статтею М. Попова, документами листопадового (1933 року) Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, в тому числі доповіддю С. Косіора і ухваленою резолюцією з національного питання, літератор-емігрант склав двоїсту уяву про них. З одного боку, він доходить висновку, «що «дезукраїнізація» (себто русифікація) набирає після смерті Скрипника більшої сили»⁹⁰. З іншого, вважає, що «про скасування школи на укр[аїнській] мові нічого нема, і я вже радію. Поки школа є, немає серйозної русифікації, немає напряму на знищення укр[аїнської] нації. Коли цей напрям заявляється, це буде значити, що революційна партія вже перевернулася

у свою протилежність. І тоді, розуміється, мої позиції стануть іншими і фразеологія мене не переконає. Переконає діло, а не слово»⁹¹.

Звісно, така позиція ввійшла у гостру суперечність з поглядами переважної більшості українських політичних емігрантів, які не вбачали в національній політиці радянської влади нічого позитивного, рішуче таврували її як шовіністично-колоніальну, злочинну, антиукраїнську. Безпосередніми її наслідками вважали голод в Україні, інші негаразди в розвитку республіки.

На цьому ґрунті посилилася конфронтація між В. Винниченком та непримиреними критиками радянської влади, комуністичного керівництва СРСР, УСРР. Великий інтерес у даному разі становить листування Володимира Кириловича з Юрієм Тищенком, у другій половині 1933 року⁹².

У ході полеміки обидва українських патріоти найскрупкульознішим чином, на солідному теоретичному рівні роз'яснюють суть своїх поглядів, ретельно обґрунтовують кожне положення, висновок, оцінку. До деяких сюжетів автори повертаються неодноразово. Загалом, це високопрофесійний, глибоко-науковий діалог ерудитів, зіткнення, змагання потужних інтелектів. У його ході Володимир Винниченко повністю розкриває своє політичне світобачення, аргументує ставлення до багатьох загальних проблем тогочасного життя, суспільного розвитку.

Відповідаючи на закиди в тому, що він має ілюзії щодо курсу в національній політиці більшовицької партії (Ю. Тищенко наполегливо її так іменував і вважав, що насправді вона не є комуністичною), невірно оцінює масштаби русифікаторства в Україні, В. Винниченко доводив: об'єктивні процеси розвитку української нації набрали з часів революції такого могутнього, необоротного характеру, що викоринити етнічне начало неможливо. Та й більшовики не ставлять такого завдання, не можуть ставити, виходячи з комуністичної ідеології, якою керуються. Це, зокрема, підтверджується реальними тенденціями в шкільній справі.

Я «взагалі на справу нац. розвитку на Україні не дивлюсь дуже песимистично, – наголошує Володимир Кирилович і роз'яснює далі: – Так, здається, за даного менту є переселення великодержавницької течії. Але вона не є і не може бути такою дужою й безоглядною, щоб знищити основу нац. існування – школу. Поки є школа, доти можна бути взагалі спокійним за майбутнє. Школу ж **комуністи**, якої би течії вони не були, не можуть знищити, як би не хотіла того чорна сотня. До цього забов'язує **загальна** ідеологія, й політика комунізму, а не тільки ті чи інші позиції в нац. питанні»⁹³.

Досвідчений політик, який багато чого звідав на своєму непростому віку, вмів сутнісно співставляти наміри різних сил, які детермінувалися їх внутрішньою природою, інтересами, викладає міркування: «Але цілком інша річ була б, коли б влада перейшла до інших руських груп. Всяка інша група не побоїться знищити школу. А страшнішого за це нічого не може бути, тоді знову майже – смерть на якісь десятки років (якщо не сотні) або й цілковите нац. вимирання під тиском організованої пляномірної, науково поставленої **русифікації** України. Це може легко взяти на себе який-небудь руський Гітлер, а всі партії, не виключаючи соціялістів, будуть йому помагати в цій справі. Я вважаю, що як би не гальмувалася за того чи іншого моменту справа дальшого розвитку нац. культури при большевиках, як би часом не тяжко було

від наступів чорної сотні, заgrimірованої під комуністів, все ж таки єдина руська партія, яка не може задушити нац. відродження, це – партія комуністів»⁹⁴.

Звісно, ні Ю. Тищенко, ні багато хто з його однодумців не готові були дійти до такого непопулярного на еміграції визнання. Вони ладні були будь з ким, «хоч з чортом» (тобто спираючись на будь-які іноземні сили) йти (звичайно, в той момент йшлося майже виключно про ідеологічний фронт) на знищення більшовицького окупаційного режиму, руського, імперського «ката»⁹⁵.

Діалектика ж Винниченкового підходу полягала в тому, що, йдучи ще глибше в своєму аналізі у взаємостосунки між національними та соціальними чинниками, він бачив об'єктивну їх нерозривність, взаємодетермінованість і на цій підставі переконано заявляв: справжнє національне визволення можливе лише на шляху соціального прогресу, уособленням чого й є діяльність більшовиків. «Тому не за страх, а за совість, на мою думку, українцям, не тільки комуністам, а й противникам комунізму чи соціалізму, треба б підтримувати владу компартії й помагати їй швидше перемогти болячки переустрою соціального. (Не боячись, розуміється, протестувати проти хиби у нацполітиці, навіть чесно боротися з ними (хибами), як би це не було важко й небезпечно)»⁹⁶.

Подібна позиція не лише не сприймалася опонентами В. Винниченка. Вона викликала в їх таборі обурення. В хід пускалися аргументи на кшталт того, що радянська влада («Сталін і його банда») веде планомірне винищення цілої української нації, «щоб розчистити поле для заселення своїм (тобто руським – В. С.) народом»⁹⁷. В тому лиховісному тридцять третьому році, коли масово гинули від голоду українці (і В. Винниченко, хай не в повному обсязі, та все ж знав про те), подібні аргументи виглядали за невідпорні. І ні на що інше уже можна було не зважати.

Однак, гадається, Володимир Винниченко, володіючи талантами не просто серйозного і чесного політика, але й масштабного мислителя і теоретика, бачив глибше й далі, аніж його партнери по дискусії, підходив до нагальних і перспективних проблем життя рідної нації всебічніше, комплексніше. Роз'яснюючи додатково причини, через які він надає переваги комуністам перед іншими суспільними силами, Володимир Кирилович твердо заявляє: радянська влада «має на меті своєї діяльності знищення класового поділу людства, експлуатації людини людиною, економічно-соціально-визволення людей, себто, збудування соціалістичного суспільства. Коли вона, ця влада, досягне цього, коли збудує цю базу людського щастя, то всі інші питання водночас розв'язуться повно і остаточно (в тому числі й національне). Ні одна влада, ні один лад не можуть і не зможуть так повно і так вичерпливо розв'язати всі наші кривди, як соціальні, так і національні, як лад соціалістичний. В це я глибоко, непохитно, всією душою вірю. І тому, коли є хоч яка надія на збудування цього ладу, то я вважаю, що всякий щирий, послідовний прихильник соціалізму повинен всіма силами й засобами домагатися такого ладу і підтримувати ту владу, яка цього добивається»⁹⁸.

Палкий український патріот, який, не менше за інших, любив свою націю і не раз доводив те не лише красивими словами, зовсім був не схильний до применшення тієї трагедії, яку саме переживав його народ. Однак він піднімався над примітивним, поверховим мисленням, коли оперував дійсно масштабними, глобальними історичними

категоріями (а це, як відомо, дано далеко не всім політикам і науковцям), пропонував своє бачення поточного моменту, найболючішої, найдраматичнішої його проблеми: «В процесі боротьби, будівлі, переустрою за всяким сміттям, розгардіяшом, труднощами, муками винних і невинних не видно грандіозности того завдання, яке вирішується СРСР, а в тому числі й Україною, – наголошує В. Винниченко. – Зблизька видно ті страшні жертви, які випали на Україну і це викликає в українців, не тільки ворогів компартії, але і часом і членів її, підозріння, що компартія навмисно винищує українську націю. Одні з українців, принципіяльні вороги соціалізму й його сучасного будування, користуються моментом і свідомо розносять цю нісенітницю, а простіші люди добросердечно вірять у неї. Розуміється, ніякого такого дикого й абсолютно неможливого, а головне шкідливого, самогубного для самої компартії завдання в неї ніколи не було й немає. Тяжкі жертви, що спали тепер на Україну, є наслідок збігу обставин, з одного боку, з другого, тої самої обставини, яка за всю нашу історію стягала на нас ворогів і визискувачів, себто **багацтво нашого краю**; з третього, (немає що) русифікаторські намагання великодержавницької течії. Комплекс різних причин утворив це становище...»⁹⁹.

Винниченків аналіз, точніше його метода, яскраво втілене прагнення до всебічності, якомога більшої об'єктивності, на жаль, частіше за все просто відкидалися, не бралися до уваги. Цю прикру практику не вдалося зжити через сімдесят років, що відбила недавня дискусія в українському суспільстві з приводу голоду 1932–1933 років.

Не захищаючи вузьколінійно, «тупо» комуністів, визнаючи величезні помилки, допущені ними, засуджуючи їх неправильні рішення і вчинки, що обернулися страшним лихом, проникливий діяч пропонує змодельювати майбутнє українства в порівняльному сенсі: чи було б на користь українству нищення підвалин соціалізму, які з такими труднощами закладаються під керівництвом ВКП(б)?

Для В. Винниченка відповідь на таке питання цілком однозначна: «Я повторюю, що всяка інша руська партія в справі нацполітики буде без порівняння лютіша за большевиків, вона, (ще раз кажу) організує свідомо пляномірне, «наукове» винищування української національності. Я боюсь пророкувати, але коли большевизм упаде від того чорта, з яким Ви хочете іти вкупі, то як потім Ви гірко будете каятись і з яким жалем будете згадувати «катів» большевиків»¹⁰⁰.

Прикметна й критика мудрим діячем, який у горнилі революцій звідав справжню ціну високим словам, оперування опонентами не вельми переконливими, швидше – абстрактними (звичайно – в конкретній полеміці) поняттями, такими як «народ». Загалом поводячи себе досить делікатно, всіляко оминаючи моралізаторство, «повчанство», Володимир Кирилович по-дружньому, однак дуже жорстко зауважує Ю. Тищенко: «Ви пишете про свої власні, народні сили. Ох, Юрію Пилиповичу, Ви суперечите з собою: адже народ не чорт, з яким Ви збирались іти. Але хто ж той чорт? Чи не руські монархісти або «демократи», що палають ненавистю до людей, які будують соціалізм і не пускають їх заважати цій роботі?

Укр. народ, Юрій Пилиповичу, не є ще щось єдине, з єдиними інтересами, з єдиними думками й почуттями. Коли цей «народ» буде задоволений в своїх економічних

інтересах, коли добробут його підніметься і усталиться, він буде всіма силами обороняти ту владу, яка йому дасть цей добробут. А ви ж не можете з абсолютною певністю сказати, що большевики ніяк не хочуть, принципіально не хочуть дати народові цього добробуту. Ви самі напевне, скажете, що хочуть, та, мовляв, не можуть. Не можуть? Тепер? А що, як зможуть завтра? А я можу з абсолютною певністю сказати, що всяка інша, навіть суто національна, українська на сто процентів влада цього добробуту на меті не матиме, вона матиме на меті відроджувати державу, себто відроджувати капіталістичний лад, такий, як у людей, та ще тих людей, які помогли б тій владі запанувати. Визиск, поневір'яння трудящих кляс, знуцання соціально й політичне, злидні не тимчасові, а на довгі-довгі десятиріччя були б заплаатою за ту «свою» владу»¹⁰¹.

З наведеного незаперечно випливає: Володимир Кирилович Винниченко продовжує бути за своїми світоглядними орієнтаціями послідовним, принциповим соціалістом. Та він те й спеціально підкреслює, вважаючи себе «революційним соціалістом», «яким я був і, мабуть, буду до смерті»¹⁰².

Гадається, особливої моральної ваги Винниченковим міркуванням, оцінкам, висновкам надає те, що в них немає жодного суб'єктивного розрахунку, начисто відкидається кон'юнктура (ідеологічна, політична, економічна). Понад те, автор листів непогано усвідомлював, що відстоювання своїх поглядів не полегшить йому життя, неминуче призведе до нових ускладнень у стосунках з тим, уже обмеженим колом емігрантів-співвітчизників, з яким і так виникло немало непорозумінь, тертів. Що ж до можливого повернення в Україну (і на цій підставі захисту комуністів), то й мови вже не могло бути. Його нарікали там «старим вовком української контрреволюції». А відтак з неприкритою гіркотою й, навіть, почуттям приреченості стверджував: «Мені ніде нема місця в українському сучасному суспільстві й українській літературі. Як це ні чудно й ні неймовірно видається з першого погляду, а воно є факт, і я з тим фактом уже серйозно рахуюся. Була в мене оця слабенька спроба через Вас, – звертався В. Винниченко до Ю. Тищенка, – зачепитися й затриматися в укр. літературі, видаючи хоч за кордоном, хоч у кількох примірниках мої праці, але Ви якраз і показали мені, що це – трохи наївна була надія, що для некомуністичної частини українського політичного суспільства ще не досить бути українцем, а ще треба мати готовність і бажання «хоч з чортом іти», аби повалити владу комуністичної партії й ті підвалини соціалізму, які з такими страшними жертвами закладені. От тоді було б і визнання цінності моїх праць, і видання їх, і пропагування. А без цього...

Але як я не можу й не хочу перестати бути ні українцем, ні комуністом, то й виходить, що мені місця ніде немає в укр. сучасному суспільстві й фактично доведеться перестати бути і українським письменником та, мабуть, і українським громадянином (коли теперішня влада за українізм поставила мене, комуніста, поза законом і позбавила Українського громадянства, то ясно, що «національна» «патріотична» (себто простіше буржуазна чи дрібнобуржуазна) українська влада це саме зробила б зо мною за комунізм»¹⁰³.

Отже, Володимир Винниченко реалістично й чітко сам визначив своє місце в українському політикумі. Як майже півтора десятиліття тому, він у черговий раз принципово підкреслював: «...Я, будучи комуністом, водночас твердо й виразно за-

являю і виявляю себе українцем»¹⁰⁴. Вочевидь поняття «комуніст» і «революційний соціаліст» для нього були тотожними.

Водночас, викладене В. Винниченком, дає серйозні підстави для того, щоб на середину 30-х років вважати його націонал-комуністом. Додатковий аргумент тут – по суті солідаризування автора з О. Шумським, М. Хвильовим, М. Скрипником, яких прийнято відносити (інша справа, наскільки це обґрунтовано) до українських націонал-комуністів.

А найважливіше, мабуть, полягає в тому, що видатний син нації ні на мить не схибив, не міг схибити, не міг ні на йоту змінити свого прагнення вносити посильний внесок у справу торжества української ідеї, повноцінного, повномасштабного національного відродження.

Теоретично узагальнюючи, підсумовуючи результати інтелектуального змагання зі старим товаришем, В. Винниченко писав: «Я гадаю, що укр. нац. відродження могло б здійснитися найповніше, найгармонійніше, найвсебічніше при соціалізмі. Я розумію під нац. відродженням не відродження клясової феодально-козацької, князівської чи гетьманської держави і не держави сучасно-клясової, якої хочуть усі (крім комуністичної) українські партії, а відродження (чи, може б, краще сказати: народження) суто культурно-національного. Бо національність я розумію не як самоціль, а як суму, як сукупність засобів, які служать для духовного розвитку членів певного етнографічного колективу (наука, література, мистецтво всіх родів, школа всіх ступнів, мова установ урядового, адміністративного, господарчого і т. д. характеру та таке інше). І що повніше, послідовніше буде переведена «українізація» всіх способів сполучення членів нац. колективу, то швидше, легше, нормальніше буде відбуватися розвиток кожного індивіда і всього нац. колективу»¹⁰⁵.

З викладеними міркуваннями В. Винниченко не крився. Публічний політик, він вирішив обнародувати їх, винести на суд громадськості, опублікувавши в квітні 1934 року брошуру «За яку Україну?»¹⁰⁶ Як і передбачалося, збурилася нова хвиля дискусії, новий виток протистояння. Реагуючи на один з виступів, Володимир Кирилович записав для себе: «Прочитав статтю Животка про «За яку Україну». Тон коректний, і за те вже тепер треба дуже дякувати. Йому здається, що я помиляюсь, кличучи стояти за рад[янську] Україну. А я думаю, що він помиляється, кличучи стояти за Україну «самостійну». Коли б Україна, за яку я кличу стояти, була дійсно радянська і дійсно в союзі з іншими рад[янськими] союз[ними] республіками, то вона була б, безмірно, самостійніша за його самостійну Україну. Біда всіх моїх опонентів у тому, що вони прокляті (гадається, тут трапилася помилка публікаторів, за змістом більше підходить слово «просяклі» – В. С.) тільки національним моментом, а соціальний залишають або зовсім на боці, або так слабенько черкають об нього крильцями своєї думки, що воно навіть не поморщиться. Відповів би я своїм опонентам. Та де? Нема в мене права голосу, ні волі слова»¹⁰⁷.

Відлуння тієї далекої дискусії дійшло і до наших днів¹⁰⁸. І сьогодні по-різному можна оцінювати те, як практикою було перевірено – на чьому боці виявилася правда.

Одне незаперечне. Володимир Винниченку не можна відмовити в прозорливості, в загальній логіці й обґрунтованості прогнозів, водночас, у цільності його натури,

принциповості позиції, послідовності дій. Дискусія ж, судячи з усього, ще не добігла кінця й проблема діалектичного узгодження національного й соціального чинників, над якою бився розум В. Винниченка, поставатиме ще не раз. Безперечно, в нагоді можуть стати й Винниченкові міркування.

Навесні 1934 року подружжя Винниченків придбало садибу поблизу містечка Мужен у департаменті Приморські Альпи, поряд з відомим французьким середньоморським курортом Канни.

Володимир Кирилович назвав цю «маєтність» «Закутком». Назвав чисто по-українському, хоча напис на брамі був латинською: «Zakoutok». Сюди навідуватимуться українці. Тут буде весь час звучати українська мова. Тут буде думатися по-українському, а думки будуть заноситися до записників тією ж таки українською мовою. Тут будуть створюватися літературні шедеври і неповторні філософські есе. І то теж буде зроблено українською мовою. Тут буде написано чимало малярських полотен-портретів українців і, по пам'яті, – українських пейзажів. Тут, за тисячі кілометрів від любої України буде витати непогамований український дух...

То як же назвати цей шматочок землі з нехитрою оселею, як не «Закутком», не оголосити «суверенною» українською територією?!

Крім невеличкого двоповерхового будиночка, значною мірою перебудованого, переоблаштованого руками самого господаря, тут було «зведено» з підручних матеріалів один суто український об'єкт з такою ж українською назвою – «Курінь». Тут все, як в Україні – поряд сад, город, рівчак, зарослий очеретом і верболозом. Тут якимось по-особливому – «по-українському», чи що, дихалось, мріялось. У цьому зеленому кабінеті протягом останніх 17 років життя Володимир Кирилович проводив більше всього часу, за саморобним столом, або напівлежачи на канапі (це була його улюблена поза), неквапливо творив...

Щоправда, для того, щоб творити, і перш, ніж творити, слід було турбуватися про хліб насущний. Всі невеличкі заощадження пішли на купівлю садиби. Гонорари з України зовсім припинилися, українське емігрантське середовище здебільшого недружелюбно налаштувалося до В. Винниченка, його писань. Розраховувати на доход від літературного доробку більше не доводилося.

Єдиний вихід – праця на городі, в садку. Трудилися Розалія Яківна і Володимир Кирилович, як мовиться, до сьомого поту. Харчувалися дуже скромно, можна сказати – бідно, поступово виключивши м'ясо, рибу, обмежуючись лише рослинною їжею, вирощеною, переважно, у власній садибі.

Хтось із того ладен був навіть покепкувати. Практично кожен біограф не обходить подробиць нужденного існування великої людини.

Тим більшу повагу викликають твори, що з'явилися з-під пера Володимира Винниченка за вкрай несприятливих, злиднених обставин. Сила духа справжнього гуманіста, романтика виявлялася, передусім, у прагненні й далі якомога служити людям.

У другій половині 30-х років дедалі реальнішою ставала загроза вселенської війни, а перші ж збройні конфлікти в Європі підтвердили, що людство напередодні небувалої кривавої катастрофи.

Природний колективіст, який понад усе ставив загальне, а не особисте благо, Володимир Винниченко напружено розмірковує над причинами страхітливих явищ в історії людства, тих випробувань, на які воно саме ж себе прирікає. Маючи вроджену схильність до глобального мислення, макрорівневого аналізу, Володимир Кирилович і в даному разі прагне віднайти висхідні, глибинні, фундаментальні причини негараздів суспільного розвитку, зрозуміти механізми життєвих ускладнень, знайти підходи до того, як можна вдосконалити відносини на різних зрізах функціонування спільнот, народів, націй, країн.

Водночас, як талановитий художник, він виробив у собі рідкісне вміння бачити природні суперечності у внутрішньому світі людини, що зумовлює конфліктність як таку, вміння розуміти причини внутрішніх борінь людини, душевну нерівновагу і роздвоєність.

Із самих початків своєї діяльності Володимир Винниченко займався питаннями етики, політичної філософії, філософії людини, особливо ж проблемами щастя, світової гармонії, сенсу життя. Дуже мучився він людським лицемірством, невідповідністю між наявним і тим, що повинно бути насправді.

З усієї Винниченкової творчості випливає, що його розум відчайдушно бився над тим, щоб пізнати закони життя, зрозуміти, чому, народжена для щастя, людина так часто, майже всуціль зустрічається з його антиподом – нещастям. Він хоче віднайти рецепт подолання цього жахливого феномена, досягти внутрішньої гармонії людини із суспільством, з природою, побудувати суспільний лад, у якому людина змогла б розкрити себе повною мірою як особистість, реалізувати свої потенції.

Усе свідоме життя В. Винниченко нагромаджував знання, черпаючи їх з творів кращих мислителів християнської і буддійської релігій, праць Демокріта, Сократа, Арістотеля, Томи Аквінського, Бентама, Маркса, Фрейда, Вундса, Бергсона, Сартра та ін. Переосмислюючи вершинні надбання світової філософської думки, Володимир Кирилович формує і власну систему світоглядних принципів, яка втілилася у його двотомній праці «Конкордизм». Над нею він працював понад десять останніх років життя. Термін запозичено з французького «concordance» – згода, узгодження.

Певною мірою працю В. Винниченка стимулював французький письменник, популяризатор здорового способу життя Маратрей. Український емігрант слухав його лекції про конкордистську мораль, обмінювався поглядами. Останні були високо оцінені Маратреєм¹⁰⁹. Щоправда такої думки були далеко не всі, зокрема А. Жід, котрий виявив очевидну обережність у ставленні до творів українського прозаїка¹¹⁰, за що В. Винниченко назвав його позицію «дискордизмом»¹¹¹.

На гадку мислителя, прагнення щастя є природним законом, притаманним будь-якій особистості. «Єдине, що ми маємо право констатувати з абсолютною певністю, – стверджує він, – це те, що незважаючи на всякі наші теоретичні розходження, ми всі (хочемо того, чи не хочемо) мусимо підлягати законові прагнення щастя»¹¹².

Спираючись на незаперечні філософські авторитети (Демокріта, Сократа, Фейєрбаха, Ніцше), Володимир Кирилович неначебто «пропускає» їх погляди через власний розум і власний життєвий досвід. На цій підставі він уважає, що людина повинна бути погоджена сама з собою, а тому одним з основних принципів його філософії є

принцип «чесності з собою». Крім того, як і Л. Фейсбах, В. Винниченко був переконаний, що людина не може бути щасливою вповні, якщо вона позбавлена Батьківщини або на її рідній землі є якісь страждання і нещасливства.

Письменник не погоджується з теорією утилітаризму. Він каже, що щастям не можемо вважати володіння якимись цінностями (багатство, влада, здоров'я, кохання), бо вони є відносними і за певних обставин їх значення може змінюватись (для одного це цінність, для іншого – ні, зараз це добро, завтра – зло).

І навіть, отримуючи насолоду від цих цінностей, можна не мати щастя і бути навіть нещасним. В. Винниченко приходиться до висновку, що всі ці компоненти повинні бути погоджені між собою і з силами назовні людини, тільки рівновага цих цінностей дає стан, що називається щастям. «Розлад цих сил між собою всередині нас, або з силами, що поза нами, неодмінно дає те, що ми зовемо нещастям»¹¹³.

Мері, героїня роману «Рівновага», виданого українським прозаїком ще 1919 року, стверджує: все, що відбувається в нашому житті, – дурниці: і кохання, і революції, і моралі, і смерть. Все це тільки коливання життя то в один, то в інший бік, як хвилі, «а десь є пункт, від якого воно не може піти і до якого вічно поривається. То є до рівноваги»¹¹⁴.

У житті на все відпущено певну кількість часу, на радощі, на страждання. А відтак від рівноваги нікуди не подітися. «Як хто-небудь тут заплакав, то хтось далі уже засміявся. Один здихає, зате інший родиться. Не можна – рівновага...»¹¹⁵.

Отже, задана самою природою, її об'єктивною сутністю рівновага (врівноваженість) має усвідомлюватись кожним, хто абсолютно закономірно хоче бути щасливим і намагається того досягти. В цьому сенсі В. Винниченко прагне узгодити природне й раціональне, віднайти, зокрема, баланс духовних і фізичних потреб, гармонію слова й діла, формулює правила моралі, що витікали з осягнення життя, як такого, та індивідуального досвіду автора. Таких принципів (правил) сформульовано тринадцять.

1. «В усіх галузях життя твого звільняйся від гіпнозу релігії і будь простою частиною природи».

2. «Будь погоджений з іншими, не шкідливими тобі живими істотами на землі й скільки змога бувай у русі, на повітрі, у найближчому контакті з сонцем, рослиною».

3. «Не годуйся нічим, непритаманним природі людини», себто нічим, що «не приготоване на кухні матері природи».

4. «Будь суцільним, іншими словами: роби так, щоб кожна твоя дія була виявом погодження всіх, або великої більшості головних сил (інстинктів, підінстинктів, розуму, почуття, підсвідомості, волі)».

5. «Будь чесним з собою, себто виводь на поверхню свідомості кожну підсвідому думку твою, кожне приховане почуття, не старайся з легкодухости, чи з надмірного егоїзму, чи страху загубити свої звички та втіхи лукавити з собою, не бійся бути правдивим і сміливим сам перед собою».

6. «Будь погодженим в слові і ділі, себто: що визнаєш на словах, те виконуй на ділі. Що проповідуєш іншим, те роби сам у своєму власному житті».

7. «Будь послідовним до кінця».

8. «Не силуйся любити ближніх без власної оцінки і не претендуй на їхню любов, не будучи цінним для них».

9. «Завсіди пам'ятай, що всі люди і ти сам хворі на страшну хворобу дискордизму. Борись із нею не догмою, не ненавистю, не карою, а розумінням, жалістю, поміччю».

10. «Живи тільки з власної праці».

11. «Кохайся, з ким любо кохатися, але родину твори тільки з тією людиною, яку ти всією душею і всім тілом твоїм хотів би (хотіла б) мати за матір (чи батька) дітей твоїх».

12. «Не пануй і не підлягай пануванню».

13. «Будь ні над колективом, ні під ним, ні поза ним, а тільки активною відданою клітиною його. І тоді навіть страждання за нього буде тобі за вищу радість»¹⁶.

Викладені правила, на думку В. Винниченка, здатні були забезпечити узгоджене, гармонійне існування й функціонування людини, суспільства, привести, або, принаймні, наблизити їх до щастя. Говорячи словами героя роману «Лепрозорій», «... нема більшої, нема почеснішої, нема великодушнішої і прекраснішої мети та сенсу існування як окремих людей, так і цілих націй, як творення щастя. Не сили, не могутності, не панування, не розкошування, а щастя»¹⁷.

Незважаючи на те, що Винниченків твір до цього часу не видрукуваний, з його рукописом уже ознайомитися чимало фахівців різних галузей знання. Посилаючись на їх спільні, сумарні враження та міркування, варто підкреслити: в інтегральній праці справжнього гуманіста, людини високої моралі, невинного мрійника немало очевидно утопічного. Однак сформульовані побажання-правила безперечно доцільні, правильні, корисні. Їх втілення в життя могло б істотно вплинути на всю організацію суспільного життя, стосунків, які б стали однозначно гармонічнішими, наблизили б людство до бажаного ідеалу щастя.

На жаль, розвиток історичного процесу наприкінці 30-х – у 40-і роки йшов зовсім у іншому напрямку, аніж пропонував Володимир Кирилович. Це не могло його не бентежити, не занепокоювати, однак і рук він не опускав. Намагався довести і прикладом особистого життя і творчістю переваги поглядів, які він вистраждав і хотів би зробити надбанням якомога широкого загалу.

Виходячи з основної тези конкордистської моралі: «Проповідуй іншим тільки те, що сам у житті виконуєш», Володимир Кирилович перебудовував передусім самого себе: відмовився від паління, вживання алкоголю, від усіх харчів, що пов'язані з убивством живих істот і навіть, здебільшого, від вареної їжі. Гасло «повернення до матінки-природи» стає чи не основним керівним гаслом його життя і побуту.

Ще до Другої світової війни український прозаїк написав романи: «Вічний імператив», де критично й по-новому поставив стару проблему одиниці та маси, провідника та народу, й «Прокажельня» або «Лепрозорій», в якому вивів образ хворобливого стану людства й накреслив початкові шляхи його морального, побутового та психологічного оновлення.

У якийсь момент виникла думка написати роман «Крик до людства» з ідеєю розвінчання філософської суті більшовизму в його сталінському варіанті. Твір мав стати пересторогою, заклик до превентивних засобів проти страшної хвороби, що об-

хопила одну шосту планети й загрожує захопити всю її»¹¹⁸. Однак, уважно зваживши все, письменник вирішив певний час не починати відкритого походу проти системи, тому що це завадило б йому здійснювати «акцію конкордизму, яка теж спрямована на боротьбу з тою хворобою, частиною якої є сталінізм (не комунізм)»¹¹⁹.

Самому ж Володимирі Кириловичу жилося в ті роки дуже несолодко. Великий сум і співчуття навівають сторінки тогочасного щоденника: «Найвища Родинна рада два дні тому постановила: з огляду на те, що ми чотири роки не були в театрі, що за цей час тільки два рази були в кіні (і то кращий український драматург! – В. С), два роки жодних журналів не передплачували (і то кращий український письменник! – В. С), ніякі інші розваги ми собі не дозволяємо, то рискнути дозволити собі купити на виплат радіоапарат (і то один з найпомітніших українських політичних і державних діячів ХХ століття! – В. С). Після довгого і трудного вагання (! – В. С.) рискнули і купили. І тепер уперше почули Україну. Живі голоси України, з Києва, з того самого Києва, де говорили вони – про... ну про те, що наказували їм говорити з Москви хворі, дурні й нещасні люди. Але співали голоси те, що створив український народ. І за те варто виплачувати щомісяця векселі»¹²⁰. Подібні факти справді важко коментувати. Та й чи потрібно?..

Володимир Кирилович і Розалія Яківна намагалися дуже ощадливо витратити ті мізерні кошти, які у них залишалися. «Яке щастя все ж таки, – занотовував політичний емігрант 9 жовтня 1939 року, – що колись Скрипник вислав мені частину мого гонорару, що я не професькав його на Монмартрах та Монпарнасах і що тепер ми маємо змогу не зовсім померти з голоду»¹²¹.

З окупацією Франції нацистською Німеччиною ситуація ще погіршала. Не можна без щему у серці читати запис у щоденнику за 13 листопада 1940 року: «Трошки неспокійно: щодня ми обоє хочемо цілий день їсти. Наше годування бідніше все більше та більше, фруктів уже майже немає, горіхів зовсім не їмо, молока півлітра на двох, пшеницю – економимо, а сама городина, очевидно, за всіх справитися не може. І нам весь час хочеться їсти, смокче і ниє всередині, шлунок ніяких економій, скрут і філософій не визнає»¹²².

Однак ще більше думалося, ніж про елементарне фізичне виживання, про рідну Україну. «Війнуло сьогодні Україною від якогось оповідання в «Черв[оному] Шляху», який переглядаю, – записав письменник 1 лютого 1941 року. – Заболіла вся душа: таким ниючим, таким ридаючим болем заболіла, що аж сама захолола від страху й здивування. Коли б за один тиждень перебуття на Україні треба було цілий рік іти туди пішки, то пішли б ми вдвох і які б були щасливі»¹²³.

Й за кілька днів по тому: «Щодня їзду на часинку на Україну, запрягши в свою уяву «Червоний шлях». Коник це не дуже вільний, ноги йому спутано советськими путами, але все ж таки часом візьме та й заїрже по-справжньому, по-степовому, по-українському, і тоді моя бичечка стрибне в степи, в море, жене по улицах, по коридорах університету, по закапелках, по місцях радості, горя, гордоців. І віє в лице вітром молодості, минулого. Спасибі коникові»¹²⁴.

Дуже уважно стежив патріот за тим, як розігрувалася «українська карта» в міжнародній політиці напередодні та в перший період Другої світової війни, досить ре-

алістично оцінював сутність Карпато-Української Держави, соборницьких процесів, однак сумнівався в тому, чи вдасться відвернути напад Німеччини на СРСР, значить і Україну, застерегти народ, націю від страшного лиха¹²⁵.

Дуже прикметно, що з початком окупації України гітлерівськими військами у німецького керівництва деякий час обговорювалося питання про розчленування Радянського Союзу і створення в регіоні маріонеткового уряду. Згідно поширених чуток, утворити останній начебто мав В. Винниченко (зауважимо, що оунівський уряд Я. Стецька, який у всьому хотів бути максимально лояльним і корисним окупантам, було розігнано, його голову та й ідейного натхненника С. Бандеру відправлено до концентраційного табору). Зважаючи на німецький прагматизм, загалом, звичайно, є над чим замислитись: ворог добре знав і, як видно, високо цінував особисті якості В. Винниченка, його авторитет, намагаючись, безумовно, скористатись тим у власних інтересах¹²⁶.

В. Винниченко добре все розумів, а понад усе – не міг зрадити ні своєму народу, ні самому собі. Він відповів категоричною відмовою на будь-яку співпрацю з нацистами, за що й був покараний кількома тижнями концтабору. Це вибило його з творчої колії на всі воєнні роки.

Та в мирний час він знову «оживає», вже вкотре намагається проаналізувати найновітніші («вчорашні») суспільні катаклізми й знайти відповідні рецепти для людства, щоб уникнути в подальшому кривавих потрясінь. Адже не встигла закінчитися світова війна, як почалася нова, холодна, загрожуючи бути ще страшнішою, привести до глобальної катастрофи.

В. Винниченко був переконаний у тому, що головне – треба знайти шляхи удосконалення суспільства, людських відносин. У найконцентрованішому вигляді свої уявлення про ідеальне суспільство зі справжніми порядками та про шляхи його сформування великий мрійник-ідеаліст розгорнув у своїх останніх романах «Нова заповідь», в основі якої лежить ідея миру на ґрунті програми конкордизму (написаний у 1948 році, тоді ж опублікований французькою мовою) і «Слово за тобою, Сталіне!» (опублікований тільки в 1971 році, через 21 рік після створення).

Ці твори базуються на соціально-політичній програмі колектократії, яка мала служити основою нового мирного порозуміння між народами світу. Як наголошує сам В. Винниченко, «...в цій концепції... нема нічого нового, оригінального, самостійного, вона проповідується борцями за визволення людства, кращими синами його... але... виконуючи правило конкордистської моралі «що визнаєш на словах, то виконуй на ділі», я... виступив перед інтернаціональним світом з своєю концепцією миру, з пропозицією такого засобу знищення на віки на інтернаціональному, політичному світі, і який, я глибоко в тому певний, може бути сприйнятий широкими масами всього людства з гарячою прихильністю»¹²⁷.

Сама ж ідея колекторатії визрівала й формувалася у письменника протягом довгих років, десятиліть як один з найефективніших засобів розв'язання політичних, економічних, соціальних конфліктів у напівбожевільному («прокажельному») світі.

На думку В. Винниченка, людство, поділене на класи, стани, зайшло в глухий, безвихідний кут, а причиною цього є недосконала, вкорінена в традиційних формах,

соціально-господарча структура суспільства. На Заході і на Сході панує чи то приватна, чи державна власність. І тут, і там панує експлуатація людини людиною, у більшій чи меншій мірі є пригноблені й панівні нації. За такого стану будь-яке порозуміння між народами світу неможливе. І рано чи пізно людство прийде до катастрофи. Щоб запобігти цьому, слід світову соціально-економічну структуру (приватно-власницьку на Заході й державно-кооперативну на Сході) перебудувати на правдиво кооперативну суспільну форму. Її автор і називає колектократією.

Осмилюючи особистий життєвий досвід, спостерігаючи політичне та економічне життя Європи, мислитель доходить висновку, що наявні системи господарювання, котрі ґрунтувалися на приватній чи державній власності, не здатні забезпечити повного розкріпачення фізичних і духовних здібностей людини та задоволення її різноманітних запитів. Для цього потрібні колективні пошуки іншої системи, яка, по можливості, увібрала б у себе позитивні й життєздатні елементи відомих політико-правових моделей, і, водночас, пододала найсуттєвіші їх вади, або просто відкинула їх, залишила у минулому.

Як гадає автор, дві протилежні системи повинні «порозумітися політично», економічно зблизитись шляхом своєї докорінної реорганізації, що має кінцеву мету – соціалізм. Треба негайно «...без зброї почати переводити приватну власність на колективну. Не державну, а колективну... Не націоналізація, а соціологізація – колектократія, себто влада колективу... Організація кооперативів... Колектократія всього національного хазяйства...»¹²⁸.

Усі працівники будь-якого підприємства одночасно мають бути і співвласниками його, а прибутки, згідно із законами, розподілятися між усіма членами колективу. На думку В. Винниченка, така, справді народна кооперативна система розрахована не на конкуренцію між народами, не на поборювання одних іншими, а на гармонійну співпрацю.

Так можна було досягти світового порозуміння, «згладжування протиріч», «поглиблення взаємної допомоги», зближення. В цьому відношенні Винниченкові ідеї дуже суголосні «теорії конвергенції», над якою в XX столітті билася думка Дж. Гелбрейта, П. Сорокіна, Я. Гінбергена, Р. Арона. Вони також у різних варіантах проводили ідею, згідно з якою економічні та ідеологічні відмінності між капіталістичною та соціалістичною системами поступово стираються і в перспективі мають тенденцію до злиття.

Перекладений французькою мовою роман В. Винниченка «Нова заповідь» набув достатньо широкого розголосу. Найвпливовіший та найпопулярніший французький літературний журнал «Le Nouvelle Zitterere» оголосив його значною подією, назвав автора «великою людиною європейського масштабу», а товариство розвитку мистецтва, науки і літератури нагородило почесним званням і срібною медаллю. Тоді ж інтелектуальний елітарний французький «Clube de Foboure» назвав творця «Нової заповіді» «особистістю світової ваги»¹²⁹.

В. Винниченко звертається з маніфестами до Організації Об'єднаних Націй та громадської думки світу з пропозиціями, щоб самі народи взяли у власні руки справу війни й миру, а уряди держав активно шукали шляхи «порозуміння між собою

та мирного співіснування». Письменник був переконаний, що зі всесвітнім запровадженням колектократії під орудою ООН з'являться якісно нові держави, які в майбутньому, без потрясінь і насильства могли б об'єднатись у світову федерацію вільних народів.

Як завжди, працював Володимир Кирилович натхненно, із завзяттям, відкидав сумніви, які часом зринали. Творив у твердому переконанні, що його ідеї колись таки знадобляться, спрацюють, будуть корисними людству. Він думав про колектократію, як зізнавався у щоденнику «вдень і вночі», вважав її своїм «віросповіданням», сподівався, що його почують у Кремлі й за океаном¹³⁰, розчаровувався, коли розумів марність своїх зусиль, а потім знову, зі ще більшим ентузіазмом брався до роботи. «Ох, дійсно, яка неспокійна вдача у мене і яке зухвальство: таки примусити дискордистів прислухатись до голосу конкордиста, – записав він якось до свого щоденника. – Покласти ще рік лютої праці й виступити знову з книгою про мир – мир не московський і не Вашингтонський, а колектократичний, той що голос його не хочуть почути ні москвичі, ні Вашингтонці, який замовчують усі вільні й невольні слуги їхні»¹³¹.

Нерідко Володимир Винниченко дивився на себе начебто з боку і намагався якомога реалістичніше оцінити свої зусилля, свої ініціативи. І, навіть за критичними оцінками дій, завжди проглядає хай прихована надія на те, що йому таки вдасться «докричатися» до людей, які мусять зрештою зрозуміти його правоту, раціональність пропонуваного рішення, кроків, варіантів розв'язання найскладніших глобальних проблем. А тому вважав витрачені зусилля недаремними. За два місяці до смерті він записав: «Щасливі ті люди, які навіть у старості можуть бути наївними. Я і Коха належимо до таких щасливців. Ми знову сидимо годинами, напружуючи свої сили, нервуючись і страждаючи, і перекладаємо статтю, яка повинна створити мир на землі. Ми удаємо, що маємо маленьку надію на те, що якась франц[узська] газета схоче статтю надрукувати і що політична чи громадська опінія Франції зупинить на ній увагу. Зупинить і поставиться прихильно. Що преса підійме питання лябократії, прийме цей спосіб миру, вхопиться за нього, рятуючи своє життя, і примусить прийняти інші країни та весь світ. Блаженна наївність»¹³².

Іноді думками (та й пропозиціями) поважний політик доходив і до того, щоб створити з українських емігрантів партію, ідейно-теоретичними засадами якої були б колектократія, гасла «Україна без наймита» («Без хлопа і пана») тощо¹³³.

Обґрунтовані українським мислителем рецепти сприймалися багатьма як мало реалістичні, більше – утопічні і, навіть, дивацькі. Як відомо. Вони не змогли зреалізуватися на тому векторі, що його намагався передбачити переконаний прихильник соціалістичної ідеї. Однак не можна не бачити й того, що суспільні трансформації, котрі сталися в світі наприкінці ХХ століття, не мали своїм теоретичним підґрунтям розрахунків і висновків кращих умов людства, серед яких почесне місце займає й українець Володимир Винниченко.

Ідеї Винниченкових творів, особливо тих, у яких обґрунтовувалися концепції конкордизму й колектократії, можуть вважатися своєрідним заповітом нащадкам. Гадається, до багатьох думок великого таланту, справжнього мислителя з необхідністю

ще буде звертатися не одне покоління людей, знаходячи в них натхнення і зразки для розв'язання нагальних проблем суспільного розвитку – складного, суперечливого, конфронтаційного, конфліктного.

Однак, питання про заповіт поставало перед В. Винниченком і в інших площинах. Це, передусім, був практично-життєвий зріз, який також підкреслює високу гідність і суспільну орієнтованість непересічної особистості.

Вперше подружжя Винниченків вирішувало для себе непросту проблему ще навесні 1935 року. Було юридично оформлено відповідний документ – тестамент. За ним, на випадок смерті одного з членів сім'ї, все майно заповідалося тому, хто залишиться. В разі й його смерті, все майно мало перейти до Української Академії Наук з тим, щоб на одержані за реалізацію майна кошти пропагувалися ідеї, висловлені в «Щасті» – тобто соціалістичні і, вже частково, конкордистські. В разі неможливості реалізації цього задуму Академією Наук мета мала бути досягнута спеціально сформованим комітетом¹³⁴.

Однак наприкінці 40-х років, коли в закордонні зорганізувалася й почала розгортати роботу друга, повоєнна хвиля української еміграції, обставини змусили В. Винниченка спеціально звернутися до підготовки розлогого політичного заповіту. Молодша генерація, володарем дум якої був уславлений письменник, революціонер, піонер національної державності, звернулася до Володимира Кириловича з проханням дати мудру, кваліфіковану оцінку досвіду боротьби української нації за своє відродження, за незалежність, викласти бачення причин поразок і невдач на цьому шляху, висловитися щодо перспектив української справи і шляхів досягнення її торжества.

І письменник, котрий у засобах масової інформації не раз пояснював причини свого відсторонення від політики, після тривалих коливань і роздумів¹³⁵ ще раз зосередився на політичній публіцистиці.

Він працював з натхненням, писав по 6–7 годин на день, решту часу обдумував те, що мав згодом викласти на папір. Немало хвилювався, похмуро іронізував над самим собою, сумнівався у тому, що його твір буде опубліковано, і він буде адекватно сприйнятий та оцінений. Як і при підготовці брошури «За яку Україну?», наперед було відомо, що соціалістичні уподобання Володимира Винниченка приведуть до роздратування його супротивників, рішучого осуду його позиції та вчинку, викличуть нову хвилю нападок¹³⁶.

30 червня 1949 року досвідчений, передбачливий політик заносить до щоденника: «Заповіт борцям за визволення!»

– Думаю я в еміграції стану ще самотнішим. Іконоприклонники, навіть прихильні до мене, відсахнуться, або навіть проймаються ворожістю до мене. Можливо, що противники постараються ще дужче зв'язати мені руки та ноги, заткнуть рота й засадити в ізолятор. Іконоприклонники не будуть більше обурюватись і силкуватись «розбити мури» (В. Винниченко цитує листи до нього від представників нової еміграції, що прагнули розбити ізоляціонізм, з одного боку, більшовиків, а з іншого – старої еміграції – В. С). – Але що я можу зробити: будь погоджений у слові й «Будь послідовний до кінця». Мушу і хочу слухатись цього наказу»¹³⁷.

Послідовна й гідна у всіх відношеннях позиція!

Й її він обнародує у вступі до «Заповіту»: «Я хочу говорити це слово, керуючись тільки одною метою: бути корисним своєму колективі, своїй нації. Мені 69 років. Звичайний пересічний вік сучасної людини (за статистикою науки) є 50–60 років. Я вже перейшов його і можу з цілковитим правом сказати, що я стою на порозі смерти. А люди, які стоять на цьому порозі, не завжди керуються тільки своїм вузько-егоїстичним інтересом. Звичайно, найбільший свій інтерес вони вже вбачають в інтересі того колективу, до якого належать, якому залишають у спадщину все, що вони мають. Я належу до цих звичайних людей. Тому, підлягаючи цьому закону, я хочу передати в спадщину колективі те, що придбав за все своє життя, своє деяке знання, свій досвід. Я ширше виклав це питання в великій літературній праці, що зветься «Конкордизм». Сучасні обставини не сприяють оголошенню її, але деякі тези її, а надто політичного і морального характеру, послужать мені у цій відповіді моїй на звернення до мене. Одна з тих тез промовляє: «Будь чесним з собою, себто: не ховай від себе самого правди. Не лукав сам з собою, не брешти сам собі, бо, збрехавши собі, обдуривши себе, ти будеш здатний на злочинну, надзвичайно шкідливу для колективу брехню іншим. Отже, яка б не була та правдивість прикра (як для мене, так і для інших), я буду її триматись. І тому, стоячи на порозі смерти (яка особливо за сучасних світових обставин є така хутко-можлива), роблячи свій заповіт борцям за визволення нашої Батьківщини, я буду заповідати їм тільки те, що є чистою правдою і що може бути, на мою думку, корисним нашій нації, в чому є і може бути її насущна потреба»¹³⁸.

Звичайно, у центрі уваги Винниченкових роздумів найболючіше питання самозбереження, розвитку і самореалізації нації – її державність. На відміну від широких кіл української еміграції, які групувалися навколо Державного центру в екзилі і вважали, що лише вони репрезентують справжню державність України, а на її географічних теренах такої немає (там «совітська окупація», «колоніальне поневолення» й т. ін.), мудрий політик дивився й об'єктивніше, й бачив і глибше, й далі.

«Українська держава, українська державність на Україні є, – твердо заявляв В. Винниченко. – Її створив народ, вся українська нація в процесі великого перевороту життя «в тюрмі народів» – Росії. Без цієї творчості ніякі вожді, проводи, міністри не могли б і одного камінчика в будівлі української державности покласти. А так само через це і зруйнувати цю будівлю не так легко.

А наскільки вона міцна, показує той факт, що найбільші вороги її руські імперіалісти в усіх виглядах (чи то так званої демократії, чи так званого комунізму) не мають сили (а тому й сміливості) розвалити її...»¹³⁹.

Надзвичайно вагомим і переконливим аргументом існування української державности відомий діяч вважав участь УРСР у міжнародному житті, у діяльності світового співтовариства. «...Настільки Українська Держава є безперечний факт, – доводив Володимир Винниченко, – що руський советський імперіалізм не тільки мусів зберегти майже всі атрибути державности, створеної українським народом (органи державної економіки, адміністрації, суду, освіти й т. д.), але й уважає за можливе ввести Україну в Організацію Об'єднаних Націй (ООН) як самостійну державу з правом окремого від усього Советського Союзу голосу...

Це є всією планетою визнаний і зафіксований факт, це є визнання всім інтернаціональним світом здобутків української національної Революції»¹⁴⁰.

Збагнувши за багато десятиліть активної аналітичної роботи дію надскладних механізмів історичного поступу, Володимир Винниченко міг взяти на себе сміливість не лише відстоювати власне бачення минулого досвіду і оцінювати сучасний йому момент, але й прозрівати майбутнє. Сьогодні можна лише ще й ще раз подивуватися абсолютній точності його далекосяжних прогнозів. «Так, форма української державності за цього відтинку нашої історії не є задовільна для нас, – писав полум'яний патріот. – Так, – вона не самостійна, не незалежна, вона опанована Росією, вона поневолена, покалічена, грабована, замучена. Але суть її Держави є, вона живе, вона береже в собі сили, які не дозволяють ворогам знищити її, які невіразно тримають у собі ідею самостійності, які в слушний час вибухнуть, щоб здійснити її, – вони, а не хто інший, не якісь сили зовні, а тим паче не крихітна купка емігрантів»¹⁴¹.

Відданий син України гаряче вірив у написане ним. Однак вважав, що сидіти, склавши руки, і чекати «манни небесної» не можна. Треба своїми діями наближати завтрашній день. І в нього був достатньо переконливий погляд на те, як це найоптимальніше робити, на які чинники спиратися.

Ґрунтовний знавець вітчизняної історії, визвольних рухів (не один рік працював над добою Хмельниччини, вважаючи події 1648–1657 років національною революцією, обдумував кількатомний – десятитомний у планах – труд про революційні процеси ХХ століття в Україні), Володимир Винниченко вважав, що в будівлі повноцінної, могутньої національної держави необхідно орієнтуватися передусім на власний народ, на його інтереси і прагнення. Широко вдаючись до історичних аргументів, письменник доводив, що опора Б. Хмельницького на власний народ забезпечувала великі перемоги над польськими поневолювачами. Як тільки ж гасло «Україна без хлопа і пана» стало відсуватися, а місце вигнаних магнатів почала займати власна еліта з допомогою іноземних чинників, народ втратив ентузіазм, відсахнувся від вождя, його справи і почався ланцюг поразок¹⁴².

Подібно до цього, вважав письменник, треба чесно відповісти на питання, чому не вдався план І. Мазепи звільнитися з-під московської неволі з допомогою Швеції. Тому, відповідав він, що подібно до Б. Хмельницького і цей гетьман «в своїй акції, так само взяв орієнтацію тільки на зовнішні сили, а не на внутрішні. Він вступив у змову з шведським королем, а не з своїм народом, він мав на увазі за допомогою шведського короля і його війська здобути в визволеній Українській Самостійній Державі собі й своїйому військові «вольності й маєтності», а про «хлопа» й мови не було. І Мазепа, і його прихильники, тодішні й подальші, скаржились, що народ український не підтримав Мазепу, лишився байдужим до повстанських національно-державних гасел, «зрадив Неньку-Україну», а через те, мовляв, і війна з Московією була програна.

Цілком справедливо, дійсно, була програна через байдужжя народу, – зауважує В. Винниченко й веде далі. – Але через що було те байдужжя? Байдужжя через національну несвідомість народу? Через його любов до Росії? до царів, до руських панів? Ні, через те саме, через що була програна Хмельницьким війна з Польщею, все через те саме байдужжя і навіть ворожість керівних елементів тодішнього українства до

соціально-економічних і політичних інтересів «хлопа» – народу. Народ отим своїм байдужжям відповів, «Чи чужий, чи свій пан, чи чужий чи «свій» канчук, батіг, ярмо, один чорт. За що я маю віддавати своє здоров'я і життя? За зміну назви ярма і ба-тога?» Розуміється, самою зміною назви зла викликати ентузіазм і саможертвеність дуже трудно»¹⁴³.

Точно такі ж висновки напрошувались самі собою з досвіду Української революції 1917–1920 років. На тих етапах визвольного процесу, коли гору брала орієнтація на «вічні соціально-економічні прагнення» народу, на гасло «Вільна Україна без хлопа і пана», на прагнення національне, «однобічне визволення розвинути у всебічне», коли Україна «виявляла себе не «панською», а своєю, революційною, трудовою, рідною всьому народові», українство домагалось незаперечних, надзвичайно значних, справді епохальних перемог: відродження нації, запровадження республікансько-демократичної державності, соборності українських земель.

Однак ці завоювання ставилися під серйозну загрозу, а то й втрачалися, коли переважала орієнтація на «зовнішні сили»; німців, антантів, поляків, російських єдиноділимців. Тому, робив категоричний висновок один з натхненників і найвпливовіших провідників Української революції, «без орієнтації на свій народ, без його участі в боротьбі, без його всебічного зацікавлення і ентузіазму зовнішні сили нас роздеруть і задушуть ще на сотні років»¹⁴⁴.

А відтак, виходив на реалістичну оцінку В. Винниченко, при всій повазі до емігрантських політичних сил, які уже особистісними обставинами змушені були орієнтуватися, передусім, на зовнішні чинники, вони об'єктивно могли відігравати лише допоміжну, а не вирішальну роль у прямуванні до нової України, досягненні жаданої мети. Усвідомлення цієї істини було передумовою перебудови всієї роботи емігрантських кіл, визначенню пріоритетів, розробці відповідної тактики, організаційних засад діяльності.

Володіючи надзвичайно широкою інформацією про минуле політичне життя, про функціонування різних напрямів емігрантського середовища, Володимир Кирилович висловив зважені, обгрунтовані міркування щодо найвпливовіших течій і екзильних установ. Із залученням достовірного фактичного матеріалу він роз'яснив критичне ставлення до С. Петлюри і його оточення, прихильників несоціальних моделей відновлення України. При цьому шанований діяч прагнув заглушити в собі будь-які настрої, нотки суб'єктивізму, власних образ тощо. Будучи послідовним, гранично щирим, він, зокрема, брав під захист М. Скрипника й М. Хвильового, інших «чесних, сміливих, відданих справі українського державного відродження людей», які віддали життя за українську ідею¹⁴⁵.

Володимир Винниченко не один раз висловлював аргументовані критичні закиди на адресу Михайла Грушевського, його історичних творів. Однак він же вибухав гнівом, коли дрібні кон'юктурні політики оголошували колишнього Голову Центральної Ради та його однодумців за повернення в Україну «зрадниками, запроданцями, паскудниками». «Михайло Грушевський, людина, яка встановила наукові, точні підстави нашої державності, яка була ідеологом національно-державного руху, яка створила великі культурні цінності, яка все життя своє працювала для цього руху,

вона в устах цих маленьких людей – запроданець і паскудник!» – скрушно вигукує В. Винниченко¹⁴⁶.

Захищаючи себе, свою людську гідність, Володимир Кирилович побіжно мав необхідність сформулювати власне ставлення до таких історичних феноменів як отаманщина, єврейські погроми, «президентоманія» й ін. Добре розуміючи, що його правдиві свідчення, принципи оцінки неодмінно тлумачитимуться його недругами як внесення розколу в емігрантське середовище, передбачливий політик відзначав: «Коли б я хотів ув ім'я погано зрозумілої справи української державности і нерозумного патріотизму сховати правду, замовчати її, піти проти свого сумління, пожертвувати своїми етичними переконаннями, – то я все одно користі українській справі не зробив би цим малодушним вчинком»¹⁴⁷.

Отож Володимир Винниченко залишався вірним самому собі, своїм переконанням. А його принципи, часом достатньо різкі, однак правдиві по суті оцінки знаходять розуміння й підтримку наших сучасників¹⁴⁸.

Майбутню Україну палкий її син, патріот бачив обов'язково незалежною, самостійною, розвинутою, квітучою європейською державою, у якій би вільно жилося кожній людині. Він бачив труднощі досягнення бажаної мети в умовах конфліктного світу і намагався «вписати» рух до неї в концепцію «створення миру й Світової Федерації без бомб і кривавих революцій» (назва спеціального розділу «Заповіту»).

«...Коли хочемо мати свою національну самостійність, – наголошує переконаний гуманіст, поборник миру, – мусимо бути в найперших і найактивніших рядах борців за здійснення ідеї Світової Федерації Народів, яка знищить яку будь можливість одній нації накидати другій своє панування»¹⁴⁹.

Силами ж, які здатні були забезпечити реалізацію таких загалом притягальних, однак і непростих планів, В. Винниченко вважав «інтернаціональний соціалізм і демократію»¹⁵⁰.

Полишаючи осторонь питання про конкретні завдання організації української еміграції, які давно втратили свою актуальність, варто підкреслити ще раз: через кожну думку і пропозицію Винниченкового «Заповіту» проходить ідея того, що лише сам український народ за умови реалізації його корінних інтересів (а вони якнайповніше втілюються в тій же соціалістичній доктрині) здатен звести і неодмінно зведе світлу, величну, прекрасну будівлю незалежної української державности.

Закінчуючи заповіт українцям (а саме так його й варто сприймати, не обмежуючи адресатів лише емігрантськими колами), великий політик і художник зазначав: «Коли мій «Заповіт» сприйметься хоч у частині його прихильно і дієво борцями за визволення, коли тези його зійдуться з їхніми й, може, чимось доповнять їх, я буду вважати, що недаремно витратив час і сили за висловлення його»¹⁵¹.

Як і очікувалося, Винниченків твір (у розмноженому рукописі) не одержав одноставної оцінки в емігрантських колах, що роздирались чварами, гострою ідейною боротьбою.

Здавалося б мудрий політик не повинен був засмучуватися, знаючи наперед результат. Однак він не завжди міг потамувати емоції. 20 січня 1950 р. з'являється запис: «Усім потрібна Україна. Але яка? Моя Україна, Україна без наймита, Україна

Нечая, Перебийніса, Залізняка, Шевченка, Україна без хлопа: вона нашим емігрантським бандерівсько-петлюрівським – «борцям за визволення» непотрібна»¹⁵².

А через два дні знову сумні рефлексії: «22 січня. Сьогодні свідомі українці святкують свято Соборності України. І, напевне, ні одна душа емігрантська не знає (а як знає, то не скаже), що ініціатором і автором законів про ці свята (Самостійности та Соборності) був хтось, про кого вони на своїх «Академіях» ніколи не згадують»¹⁵³.

...Йшов Володимир Кириловичу у той час семидесятий рік. Наближався ювілей, який він відмовився публічно відзначати.

Якось непомітно підступила старість. Особливо дошкуляла хвороба ніг, що дуже утруднювала пересування, все частіше нестерпно боліли голова і горло. Та він не здавався. Забувався й кохався, палав і згорав у напруженій, безперервній роботі.

18 травня 1950 року письменник робить запис: «Робота забирає весь час. Годин по 14 доводиться працювати. Місяць уже не виходив з обійстя... Голова іноді горить од інтелект[уального] напруження, писання рукою, стукання на машинці години по три–чотири, ні разу не вставав з стільця. Курінь помагає на 50%. Слава йому! Коха бездоганно працює в ногу і ні разу не заскиглила. Слава ще більше!»¹⁵⁴

Через тиждень – новий запис, що ніби продовжує вищевідзначене: «Приходимо до кінця. Втома болюча. Біль у голові й у горлі виникає після найменшого руху. Це – показчик того, наскільки нервова система вимучена. Та й було чим: годин по 16–17 мозкової напруженої праці, що починалась о 4-ій ранку і затихала по 10 вечора з крихітними перервами на їжу. Яка, властиво, сила жене мене так виснажуватись, точно не можу навіть собі самому відповісти. Не хочеться, щоб знову запанував сказ, убивання, руйнування, нищення? Щоб знову не ходив голод по землі. Щоб... ради чого б не було, на вечір горить мій мозок і все тіло від напруження і винищування»¹⁵⁵.

У хвилини відпочинку Володимир Винниченко розмірковував про смисл життя і своє місце в ньому: «Вночі, лежачи без сну в темноті, виразно хтось (підсвідомість?) висунув питання: а що ж ти кінець кінцем мав і маєш до нації, від тої нації, якій ти служив усе життя? Ось кінчилося 70 років тому життю, а що ти маєш? Ти – насамперед, самотній. Є окремі гуртки чи одиниці, які немовби ставляться прихильно до тебе, та й то: виклади їм свої сумні висновки із того життя, твої так звані переконання і твій конкордизм і ти побачиш, як ці прихильники поставляться до тебе... Матеріально ти ще самотніший, та на кінці свого життя сушиш собі голову, чим ти мусиш жити? Тепер ти вже думаєш, що треба продавати «Закуток», щоб мати що їсти... Вже тепер розпитуємось, чи приймають французи в свої притулки для старих чужинців? А нація ж що? А ті її «вірні сини», яких є в еміграції до 2-х мільйонів, як же вони ставляться до того, що їхній «найбільший письменник», «літературний геній України», «гордість укр. народу», як деякі звать його, що він клопочеться про те, щоб його прийняли в притулок для старих? А їм що од того? Хай собі...»¹⁵⁶.

При всій своїй правдивості й справедливості то не було докором, який би висловився вголос.

Папір фіксував стан душі великого українця, котрий долав перешкоди, життєві ускладнення, якими б – великими чи малими, складними чи простими – вони не були. Однак подолати смерть не дано нікому. Й коли вона прийшла, то й її він при-

йняв яось гідно й відразу, у властивому для художника стані душевного піднесення, захоплення черговим життєвим дивом.

«6 березня 1951 року Володимир Кирилович зранку почував себе добре, – згадувала про останній день життя свого чоловіка Розалія Яківна. – Ні на що не скаржився. Кілька годин працював у себе в кабінеті. Десь по п'ятій годині вечора вони обоє вийшли на звичайний свій передвечірній прохід поза «Закутком». Володимир Кирилович був у доброму гуморі, уважний, спостережливий, дотепний. Повернулись вони до хати коло сьомої години...

Володимир Кирилович зупинився коло дверей, глянув на захід і натхненно промовив: «Дивись, яке прекрасне видово природи!» – і вони обоє задивились на ті неповторні фарби передвечірнього муженського краєвиду. Коли за мить Розалія Яківна оглянулася, то побачила, що Винниченко обернувся до дверей і сперся рукою на одвірок.

На питання, що з ним – не відповідав. Коли вона підбігла, то тіло його поволі почало опускатись на землю. Розалія Яківна метнулась у хату, вхопила шприц і зробила ін'єкцію. Але це вже не допомогло. Володимир Винниченко перестав жити»¹⁵⁷.

Так із життя пішла людина, творчий дух, мистецька і політична діяльність якої могутньо вкарбувалися в усе культурне й суспільне життя українського народу першої половини ХХ століття. «Він є тільки один, і ніким не заступлений, – писав Григорій Костюк. – Без нього українська література була б дуже надщерблена, без його образного бачення світу дуже б нам багато чого бракувало»¹⁵⁸.

Усвідомлення масштабності втрати, відродження святої правди світлої пам'яті відбувалося поволі. Що це неодмінно станеться, вірило спочатку невелике коло шанувальників таланту великого українця.

Серед них, передусім, Розалія Яківна Винниченко – дружина, найближчий друг письменника. У треті роковини смерті, 14 липня 1954 року вона записала: «Соняшний День Його народження. День, коли народився справжній геній України. Хай тепер українські маси майже нічого не знають про нього, хай еміграція замовчує або чорнить його ясну постать, але це все лише тимчасовість, швидко прийде час, коли ім'я його буде на всіх устах і пам'ять про нього співатиметься в найдальших кутках української землі. Так буде»¹⁵⁹.

Минуло рівно півстоліття.

Ім'я В. Винниченка міцно ввійшло в контекст суспільних трансформацій України останніх півтора десятиліття. Його твори могутньою хвилею накопили на читацький загал, а дослідження, публіцистичні матеріали про мистецький доробок, політичний шлях важко порахувати – вони без кінця з'являються в усіх куточках України. Торжествує велика правда життя – геній не зникає безслідно. Жаль тільки, що справжнє визнання приходить нерідко задовго по смерті.

Є, врешті, надія й на те, що вдячні нащадки перевезуть в Україну прах Володимира Винниченка – особистості, яка заради суспільного блага і національного прогресу свідомо прирікала себе на Христові муки.

А запланований біля Кіровоградського педагогічного університету пам'ятник (восени 2002 року тут було урочисто закладено капсулу) буде лише першою ластів-

кою тієї шани, яку нинішнє суспільство заповідатиме прийдешнім поколінням у ставленні до вірного сина України.

¹ *Мазена І.П.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – Т. II. Зимовий похід. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 179, 189, 190 та ін.

² Див.: Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 5. Українці за межами УРСР (1918–1940). – К., 2003. – С. 93–280.

³ Відділ рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ВР НБУ). – Ф. 8. – Оп. 1-а. Лист В. Винниченка до З. Висоцького від 7 січня 1921 р.

⁴ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т. 1. – Мюнхен, 1983. – С. 466–468.

⁵ Див.: *Санна М.* Винниченко і Раковський // Вітчизна. – 1990. – № 11. – С. 140.

⁶ Цит. за: Політична історія України. XX століття. – Т. 5. – С. 223.

⁷ Див.: Там само.

⁸ Див.: *Гнідан О.Д., Дем'янівська Л.С.* Володимир Винниченко. Життя, діяльність, творчість. – С. 49–50.

⁹ Політична історія України XX століття. – Т. 5. – С. 223.

¹⁰ Нова Доба. – 1921. – 22 жовтня.

¹¹ Нова Україна. – 1923. – № 7–8. – С. 286.

¹² Ілюзії, що переросли час. Невідомі листи Володимира Винниченка // Культура і життя. – 1993. – 5 червня; *В. Винниченко.* Щоденник. – Т. 2. 1921–1925. – Едмонтон–Нью-Йорк, 1983. – С. 68–70.

¹³ Ілюзії, що переросли час.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Цит. за: *Панченко В.* Марксист, який хотів залишитися українцем / День. – 2000. – 9 вересня.

¹⁸ *Винниченко В.* Єдиний революційно-демократичний національний фронт // Нова Україна. – 1923. – № 1–2. – С. 63, 67.

¹⁹ Там само. – С. 63.

²⁰ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 2. – С. 378.

²¹ Там само. – С. 625.

²² Там само. – С. 257.

²³ Там само. – С. 366.

²⁴ Там само. – С. 258.

²⁵ Там само. – С. 18.

²⁶ Там само. – С. 274, 276, 279, 284, 300, 301, 373, 496, 536, 559 та ін.

²⁷ Там само. – С. 669.

²⁸ *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 49.

²⁹ Там само. – С. 569, 571, 588 та ін.

³⁰ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 2. – С. 528.

³¹ Там само. – С. 580.

³² Там само. – С. 516.

³³ Див., напр.: *Кічігіна Н.* З листування В. Винниченка з Ю. Тищенком (серпень–грудень 1933 р.) // Розбудова держави. 1994. – № 8. – С. 44.

³⁴ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 2. – С. 180.

- ³⁵ Там само. – С. 517.
- ³⁶ Там само. – С. 607.
- ³⁷ Там само. – С. 559.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само. – С. 229.
- ⁴⁰ Щоденники Володимира Винниченка // Слово і час. – 2000. – № 8. – С. 76.
- ⁴¹ Вітчизна. – 1990. – № 2. – С. 171.
- ⁴² *Винниченко В.* Одвертий лист до М. Горького // Українські вісті. – 1928. – 19 липня (документ було передруковано в «Літературній Україні» – 1990 – 10 травня і часописі «Слово і час» – 1990. – № 6. – С. 33–39).
- ⁴³ Див.: Щоденники Володимира Винниченка (1928–1931) // Слово і час. – 2000. – № 8. – С. 77, 78, 81, 83, 84.
- ⁴⁴ Там само. – С. 82, 83, 85 та ін.
- ⁴⁵ Там само. – С. 81.
- ⁴⁶ Там само. – С. 85.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937) // Слово і час. – 2000. – № 9. – С. 58.
- ⁴⁹ *Жулинський М.* Володимир Винниченко // Літературна Україна. – 1989. – 30 листопада.
- ⁵⁰ Див.: Володимир Винниченко. Анотована біографія. – Едмонтон, Альберта, 1989. – 760 с.
- ⁵¹ Там само. – С. 23–43.
- ⁵² Там само. – С. 44–49.
- ⁵³ Там само. – С. 50–58.
- ⁵⁴ Там само. – С. 66–70.
- ⁵⁵ Там само. – С. 74–76.
- ⁵⁶ Див.: Там само. – С. 77–618.
- ⁵⁷ *Сиваченко Г.* Українська наукова Винниченкіана: 1987–2000 // Слово і час. – 2000. – № 7. – С. 89–96.
- ⁵⁸ Там само. – С. 89, 95–96.
- ⁵⁹ Див., напр.: Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: філологічні науки (українське літературознавство). – Вип. 27. – Кіровоград, 2000. – 208 с; Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – Вип. 48. – К., 2003. – 75 с. та ін.
- ⁶⁰ Див.: *Сулима М.* Володимир Винниченко й Нобелівська премія // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Вип. 27. Філологічні науки (українське літературознавство). – Кіровоград, 2000. – С. 3–8.
- ⁶¹ Див.: *Певний Б.* Винниченкове малярство і курйоз чи мистецтво? // Сучасність. – 1999. – № 9. – С. 127–140.
- ⁶² *Кальченко С.А.* Повернення малярської спадщини В. Винниченка // Слово і час. – 2000. – № 7. – С. 58.
- ⁶³ Див.: *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 2. – С. 73–79, 197, 219, 246–247, 410, 411, 418–420, 518–519, 521, 527, 578, 620, 626 та ін.
- ⁶⁴ Там само. – С. 371, 439, 486, 494, 531, 625, 641 та ін.
- ⁶⁵ Див.: Там само. – С. 400–401.
- ⁶⁶ Див.: Щоденники Володимира Винниченка (1926–1928) // Слово і час. – 2000. – № 7. – С. 87.
- ⁶⁷ *Винниченко В.* Одвертий лист дрібного буржуа (*передмова Падук-Лук'янової*) // Слово і час. – 2000. – № 10. – С. 70–75.
- ⁶⁸ Щоденники Володимира Винниченка (1926–1928). Слово і час. – 2000. – № 7. – С. 88.

- ⁶⁹ Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937) // Слово і час. – 2000. – № 9. – С. 53.
- ⁷⁰ Там само. – С. 53–54.
- ⁷¹ Цит. за: *Жулинський М.* Назв. праця.
- ⁷² Щоденники Володимира Винниченка (1928–1931) // Слово і час. – 2000. – № 8. – С. 84.
- ⁷³ Родина Винниченка на Бобринеччині (*За спогадами В.О. Ревви*). – С. 159.
- ⁷⁴ *Кошелівець І.* Микола Скрипник. – Мюнхен. – 1972. – С. 294.
- ⁷⁵ Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937) // Слово і час. – 2000. – № 9. – С. 54.
- ⁷⁶ Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника. З неопублікованих записок В. Винниченка «Думки про себе на тім світі» // Сучасність. – 1971. – № 9. – С. 7–8, 11–12.
- ⁷⁷ Там само. – С. 12.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ Там само. – С. 14.
- ⁸⁰ Там само. – С. 16.
- ⁸¹ Там само. – С. 16–17.
- ⁸² *Винниченко В.* Політбюро ЦК КП(б)У. Копія – Політбюро ВКП(б) – т.Сталіну. Машинописний варіант. – С.10–11.
- ⁸³ Там само. – С. 12.
- ⁸⁴ Там само. – С. 14.
- ⁸⁵ Там само.
- ⁸⁶ Там само. – С. 15.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Там само. – С. 16.
- ⁸⁹ Там само. – С. 16–17.
- ⁹⁰ Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937) // Слово і час. – 2000. – № 9. – С. 54.
- ⁹¹ Там само. – С. 55.
- ⁹² Див.: *Кичигіна Н.* З листування В. Винниченка з Ю. Тищенком // Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 55–64; № 8. – С. 39–44.
- ⁹³ Там само. – С. 58.
- ⁹⁴ Там само.
- ⁹⁵ Там само. – С. 59–60.
- ⁹⁶ Там само. – С. 58.
- ⁹⁷ Там само. – С. 60.
- ⁹⁸ Там само. – С. 61.
- ⁹⁹ Там само. – С. 61.
- ¹⁰⁰ Там само. – С. 62.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 62–63.
- ¹⁰² Там само. – С. 62.
- ¹⁰³ Там само. – С. 63–64.
- ¹⁰⁴ Там само. – С. 63.
- ¹⁰⁵ Там само // Розбудова держави. – 1994. – № 8. – С. 43.
- ¹⁰⁶ *Винниченко В.* За яку Україну. – Париж, 1934. – 43 с.
- ¹⁰⁷ Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937) // Слово і час // 2000. – № 9. – С. 59.
- ¹⁰⁸ Див.: *Жулинський М.* Назв. праця; *Кичигіна Н.* З листування В. Винниченка з Ю. Тищенком (серпень–грудень 1933 р.) // Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 55–56.
- ¹⁰⁹ Див.: Щоденники Володимира Винниченка (1938–1945) // Слово і час. – 2000. – № 10. – С. 76.
- ¹¹⁰ Див. Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937) // Слово і час. – 2000. – № 9. – С. 64.

- ¹¹¹ Див.: Щоденники Володимира Винниченка (1938–1945) // Слово і час. – 2000. – № 10. – С. 78.
- ¹¹² Цит. за: *Лащук Є.* Винниченкова філософія щастя // Філософська думка. – 1998. – № 1. – С. 143.
- ¹¹³ Там само. – С. 144.
- ¹¹⁴ *Винниченко В.* Рівновага. – Київ–Відень, 1919. – С. 79.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 80.
- ¹¹⁶ Цит. за: *Кошова І.* «Конкордизм» Володимира Винниченка. Шлях до побудови щастя // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Вип. 27. – С. 126–130. У даному разі цитується рукопис праці В. Винниченка – С. 74, 78, 86, 119, 125–126, 127, 129, 144, 146, 181, 203.
- ¹¹⁷ Цит. за: *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба. – Нью-Йорк, 1980. – С. 81.
- ¹¹⁸ Щоденники Володимира Винниченка (1946) // Слово і час. – 2000. – № 11. – С. 79.
- ¹¹⁹ Там само.
- ¹²⁰ Щоденники Володимира Винниченка (1938–1945) // Слово і час. – 2000. – № 10. – С. 78.
- ¹²¹ Там само. – С. 77.
- ¹²² Цит. за: *Гнідан О.Д., Дем'янівська Л.С.* Назв. праця. – С. 56.
- ¹²³ Щоденники Володимира Винниченка (1938–1945) // Слово і час. – 2000. – № 10. – С. 77.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ Див.: Там само. – С. 77, 79, 80, 82 та ін.
- ¹²⁶ Див.: *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. – С. 108–109; *Гнідан О.Д., Дем'янівська Л.С.* Назв. праця. – С. 56.
- ¹²⁷ Цит. за: *Костюк Г.В.* Винниченко і його останній роман. – Нью-Йорк, 1971. – С. 47.
- ¹²⁸ Цит. за: *Федченко Г.* Останній роман В. Винниченка // Вітчизна. – 1989. – № 6. – С. 39.
- ¹²⁹ Див.: *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. – С. 45.
- ¹³⁰ Щоденники Володимира Винниченка (1949 р.) // Слово і час. – 2001. – № 1. – С. 70, 71, 73; *Винниченко Володимир.* Щоденники (1950–1951 рр.) // Слово і час. – 2001. – № 2. – С. 81.
- ¹³¹ Щоденники Володимира Винниченка (1949 р.) // Слово і час. – 2001. – № 1. – С. 76–77.
- ¹³² *Винниченко В.* Щоденники (1950–1951 рр.) // Слово і час. – 2001. – № 2. – С. 87.
- ¹³³ Щоденники Володимира Винниченка (1949 р.) // Слово і час. – 2001. – № 1. – С. 68.
- ¹³⁴ Див.: Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937) // Слово і час. – 2000. – № 9. – С. 59.
- ¹³⁵ Див.: Щоденники Володимира Винниченка (1949 р.) // Слово і час. – 2001. – № 1. – С. 65, 67, 68.
- ¹³⁶ Див.: Там само. – С. 72–73.
- ¹³⁷ Там само. – С. 71.
- ¹³⁸ *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. – С. 7–8.
- ¹³⁹ Там само. – С. 10.
- ¹⁴⁰ Там само.
- ¹⁴¹ Там само. – С. 13.
- ¹⁴² Там само. – С. 13–14.
- ¹⁴³ Там само. – С. 14.
- ¹⁴⁴ Там само. – С. 15–18.
- ¹⁴⁵ Там само. – С. 49.
- ¹⁴⁶ Там само.
- ¹⁴⁷ Там само. – С. 58.
- ¹⁴⁸ Див.: *Жулинський М.* Голгофа українця Володимира Винниченка // Там само. – С. 124.
- ¹⁴⁹ *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. – С. 84.
- ¹⁵⁰ Там само. – С. 95.

¹⁵¹ Там само. – С. 121.

¹⁵² *Винниченко Володимир*. Щоденники (1950–1951 рр.) // Слово і час. – 2001. – № 2. – С. 78–79.

¹⁵³ Там само. – С. 79.

¹⁵⁴ Там само. – С. 80.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Там само. – С. 82.

¹⁵⁷ Цит. за: *Жулинський М.* Назв. праця. – С. 126.

¹⁵⁸ Костюк Г. Моя Винниченкіяна – Зустрічі і прощання. – Спогади. – Кн. 2 // Слово і час. – 2000. – № 7. – С. 60.

¹⁵⁹ Цит. за: *Жулинський М.* Назв. праця. – С. 127.

Висновки

Долі В. Винниченка і С. Петлюри склалися так, що до завершення громадянської війни вони йшли життям неначебто паралельно, іноді взагалі разом, в усякому разі долали приблизно однакові в хронологічному і якісному відношеннях його відтинки. І якщо й тоді не завжди просто було порівнювати їх внесок у суспільне життя, оцінити як політиків, то зробити це ефективно щодо еміграційного періоду – ще складніше.

Головна причина – величезна різниця в часі, який провели обидва українських політики поза межами України. Для С. Петлюри – це лише 4,5 роки, а для В. Винниченка – понад 31 рік – більша частина свідомого творчого життя. Звідси – й природно важкоспівставні результати, якими підсумувався їх життєвий шлях. А відтак, мабуть, і не варто переслідувати таку мету, спробувати уникнути некоректних висновків, котрі можуть здеформувати уявні політичні портрети діячів революційної доби, що, власне, й є головною метою даної праці. Достатньо обмежитися з'ясуванням одного, але головного питання, здатного умовно поставити В. Винниченка і С. Петлюру в «рівні умови»: яким принципово їм бачилося державне майбутнє України й що вони, відповідно, намагались зробити для реалізації своїх планів.

С. Петлюра вважав радянську Україну аномалією, радянську владу – силоміць нав'язаною українству, а більшовиків – злочинцями, поневолювачами його земляків. Несхибність (можливо, навіть заповзятю впертість) С. Петлюри у гранично негативному ставленні до більшовизму, радянського ладу, Російської держави (у всіх її уособленнях – від «єдинонеділимської» до демократично-федеративної та всіх політичних репрезентацій – від монархічних до ліворадикальних) часто видають за гідні прикладу принциповість, послідовність у відстоюванні національного суверенітету, української нації, незалежної державності. Разом із тим, гадається, доцільно звернути увагу і на деякі моменти, котрі не завжди органічно «вписуються» у таку однолінійну схему, точніше, в односторонню мотивацію поведінки лідера державного центру УНР в екзилі.

Адже ніякого іншого, тим більше – альтернативного варіанту вибору позиції, лінії поведінки у С. Петлюри не залишалося.

Так, для М. Грушевського, В. Винниченка, М. Шаповала, інших впливових лідерів української еміграції концепція народоправства і схильність до демократичної федерації трьох слов'янських, та й інших народів не залишалася лише кабінетною концепцією, абстрактним теоретичним витвором. Упродовж революції вони в різних варіантах, в тому числі залежних від поточних обставин, намагалися зреалізувати програму, підвалини якої заклав Український національний конгрес 6–8 квітня 1917 р., і розвинув Трудовий конгрес України 23–28 січня 1919 р.

Попри природне ідейно-політичне протистояння у боротьбі за владу протягом громадянської війни, відзначена позиція загалом була відомою і могла бути підґрунтям для порозуміння з радянською владою.

Для С. Петлюри залишалось лише відстоювати гасло незалежної України. Навіть в автономній республіці або, в разі її об'єднання в федеративній державі, персонально йому місця ніколи б не було. Усвідомлення цього зумовлювало не лише вкрай непримиренну позицію, але й принципову поступку в одному з кардинальних положень платформи, на якій дедалі гуртувалася українська політична еміграція – соборна Україна. Не знаходячи інших потенційних союзників для досягнення своїх малообґрунтованих сподівань, крім Польщі, С. Петлюра викликав дедалі негативне ставлення українців Галичини й Волині, а також Північної Буковини й Закарпаття.

Не можна полишити поза увагою і моральний аспект у спробах нацьковування на власну Вітчизну іноземних мілітарних сил, планів військових походів проти неї, за реалізації яких, безперечно, були б жертви співвітчизників, в тому числі – й безневинні. Катастрофічно звужувалося коло прибічників С. Петлюри в емігрантському середовищі, падав авторитет і серед керівників європейських держав, які не бачили в ньому реальної політичної сили та не хотіли далі обтяжуватись непотрібними зв'язками, здатними лише компрометувати їх, ставати на заваді реалізації власних національних інтересів.

Отже життя С. Петлюри обірвалося зовсім не на злеті політичної кар'єри, а на її схилі.

Володимир Винниченко прийшов до висновку, що радянська Україна – це істотний прогрес у поступі нації, досягнутий в революційну добу народними зусиллями, політикою ліворадикальних політичних сил, є тією непохитною реалією, не рахуватись із якою неможливо й безперспективно. Далі, на його думку, слід було дбати про те, щоб у принципово нових умовах максимально сприяти створенню умов для оптимальної самореалізації нації, забезпеченню її подальшого ефективного соціального й національного поступу. Одним з найважливіших напрямків визначалася українізація всіх сфер суспільного буття.

Звідси – спроби розвинути український комуністичний рух за кордоном (створення й консолідація комуністичних організацій і партій) і, навіть, неодноразові звертання до партійно-радянського керівництва з проханням повернутися в Україну, зробити персональний внесок у будівництво нового суспільства.

В. Винниченко зазнавав тут чимало розчарувань, прикрих невдач, практично після кожної з яких вдавався до імпульсивних критичних випадів проти ВКП(б), КП(б)У, радянської влади.

Ця непослідовність зрештою дорого коштувала їх автору – йому так і не дозволили повернутися на Батьківщину.

В. Винниченко поступово втратив надію на те, щоб прислужитися нації на рідній землі і в творчості все більше звертався до загальнолюдських, глобалістських проблем.

Якщо реалізація планів силових дій проти радянської України, які до останніх днів свого життя плекав С. Петлюра, абстрактно не могла бути безкровною, хоч і не в спроможності була реально змінити ситуації, а лише сіяла напругу, ворожнечу, то позиція В. Винниченка щодо Вітчизни, її народу була, як і раніше, незрівнянно шляхетнішою, доброзичливішою.

То ж і на останньому етапі життєвого шляху двох видатних українських політиків, гадається, є підстави вивіщити В. Винниченка над С. Петлюрою.

Звичайно, можливі міркування й в іншій системі координат. С. Петлюру нерідко ретроспективно зображують (героїзуючи, міфологізуючи, гіпертрофуючи) непохитним борцем за незалежну, некомуністичну Україну, якою вона й стала в 1991 р. А В. Винниченко на цьому тлі виглядає відступником від стратегічної мети українства, по-суті захисником антинаціональних сил і тенденцій, тобто зрадником національної ідеї, національної справи.

Мета цієї книги – відтворити політичні портрети двох діячів революційної доби. Політика, як всім добре відомо, – мистецтво можливого. А відтак саме з такою логічною міркою варто підходити до оцінки й В. Винниченка й С. Петлюри, не забуваючи при цьому про епоху, конкретно-історичні обставини, як того вимагає методологічний принцип історизму, не підміняти їх абстрактними суперечками.

Тоді в цілому обґрунтованість вищезроблених висновків видається ще переконливішою.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

У Парижі є цвинтар Монпарнас, на якому навечно упокоївся Симон Петлюра. Час від часу до ошатного пам'ятника прибувають високоповажні гості з України – президенти, міністри, політичні й громадські діячі, скорботно вклоняються, покладають квіти, фотографуються. Однак трапляється, що могилу періодично оскверняють. Тоді знімки зі слідами неподобств також потрапляють на сторінки вітчизняної і світової преси. Одним словом, ім'я С. Петлюри, як мовиться, на слуху, а згадка поряд з його іменем багатьох сучасних політиків вважається за щось почесне, таке, що, бодай умовно, пов'язує їх з особистістю, яка залишила помітний слід в історії нації.

А на окраїні Мужена, неподалік Канн у тій же Франції є практично забуте місце захоронення Володимира та Розалії Винниченків.

Імениті державні діячі туди не доїжджають. А поодиноким туристам, які намагаються знайти дорогу до могили видатного українського мислителя, митця й політика, доводиться непросто. Мало хто знає про непримітну садибу, наречену колись незрозумілим для місцевих жителів словом «Закуток», де заростають бур'янами, хиляться від часу скромні надгробки.

...В Києві, праворуч Будинку вчителя вже в часи незалежної України відкрито солідний (у чомусь – «академічний») пам'ятник незмінному Голові Центральної Ради – Михайлу Грушевському. А на лівому крилі будівлі велика дошка, на якій золотими літерами вибито, що на цьому місці буде встановлено пам'ятник Симону Васильовичу Петлюрі.

Здивовані українці запитують: чому саме на цьому місці? Адже в часи Центральної Ради С. Петлюра короткий час був не надто успішним міністром. А Директорію очолював й узагалі тоді, коли вона була далеко від Києва, рятуючись від загибелі, та ще – за кордоном.

А ось В. Винниченко був обраний Українським національним конгресом у квітні 1917 р. заступником Голови Центральної Ради, очолив перший національний уряд – Генеральний Секретаріат, був автором Універсалів Центральної Ради – рельєфних віх відродження української державності (і дні, а часто й ночі проводив саме тут – у приміщенні Центральної Ради). Він же – Голова Директорії, обраний у січні 1919 р. Трудовим Конгресом України і співавтор Універсалу Директорії, відомого як Акт соборності (злуки)...

До цього часу дошки на кшталт тієї, що на Будинку вчителя, в Києві не існує, всупереч тому, що встановлення пам'ятників обом політичним діячам передбачено одним і тим же Указом Президента України В. Ющенка «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» від 16 травня 2005 р. Окремий пункт про пам'ятник В. Винниченку міститься і в ухваленій 5 липня 2005 р. Постанові Верховної Ради України «Про відзначення 125-річчя з дня народження видатного громадського, політичного діяча і письменника Володимира Винниченка». Тривалий час гальмується справа з відкрит-

тям такого пам'ятника біля Кіровоградського педагогічного університету, що носить ім'я великого українця. Співвітчизники збирають гроші і перераховують на номер оголошеного банківського рахунку, а давно закладений камінь на місці майбутнього пам'ятника ризикує перетворитися на символ безпам'ятства, марних обіцянок.

Тимчасом з'являються дедалі нові причини для суспільного сум'яття. 23 серпня 2006 р. на колишній будівлі Полтавської духовної семінарії (нині Аграрна академія) було відкрито меморіальну дошку Симону Петлюрі. Тоді ж голова Полтавської обласної державної адміністрації В. Асадчев заявив про те, що ближчим часом заплановано провести конкурс на кращий проект пам'ятника С. Петлюрі, перейменувати на його честь одну з вулиць і посилити інформаційну роботу в суспільстві для відновлення правди про Головного Отамана¹.

У 2007 р., в день відзначення Акта соборності України, представники партії «Наша Україна» підтвердили намір спорудити пам'ятник С. Петлюрі в його рідному місті².

Коли В. Асадчев підписав розпорядження про оголошення згаданого конкурсу (березень 2007 р.), значна частина суспільства, в тому числі й полтавської громади, встигла заявити про принципову, рішучу незгоду із запланованим меморіальним вшануванням С. Петлюри. Цікаво, що на користь свого рішення голова Полтавської держадміністрації не знайшов нічого кращого, як заявити: «Я був і залишаюсь ініціатором його (пам'ятника) спорудження. Ми не повинні боятися... Чого нам боятися? Петлюра не був безпомилковим, але він свідомо виступав за соборну Україну...»³. Звісно, чиновник хотів використати політичну кон'юнктуру (в ідеологічній полеміці один із найбільш поширених звинувачень останнього часу висувається загроза єдності України). Однак в даному разі треба було б ще й знати, що чи не найбільші політичні претензії С. Петлюрі можна пред'явити саме в плані вірності ідеї української соборності.

23 травня 2007 р., незважаючи на протести прихильників Партії регіонів і Комуністичної партії, було відкрито кам'яний знак на місці майбутнього пам'ятника Головному отаману та Голові Директорії УНР. Проти встановлення знака і, відповідно, пам'ятника виступили голова Полтавської обласної ради Удовиченко й мер міста А. Матковський. Вони заявили, що питання з обласною і міською радами не узгоджувалося й, зважаючи на настрої населення, бажано було б провести громадські слухання⁴. Останнє міркування, мабуть, не безпідставне. Перед відкриттям знака відбулися заворушення – противники акції намагалися скинути пам'ятний камінь, чому завадили працівники міліції, а промови ініціаторів урочистостей заглушувалися гнівними криками протесту⁵.

Скандал набрав нових обертів у зв'язку з рішенням Господарчого суду Полтавської області того ж таки 23 травня 2007 р., який «заборонив ОДА здійснювати будь-які дії, спрямовані на будівництво пам'ятника Петлюрі, а також пам'ятних каменів, знаків, меморіальних дошок, монументів та інших елементів об'єктів, які торкаються увічнення пам'яті Симона Петлюри на території Полтави.

Встановлений 23 травня біля облдержадміністрації камінь на місці майбутнього пам'ятника належить демонтувати»⁶. Це рішення було підтверджено у вересні 2007 р.⁷

Залунали гучні протести і з вуст багатьох депутатів Верховної Ради України, діячів загальноукраїнських політичних і громадських організацій. Гучний голос невдоволення знову подали й земляки – полтавчани⁸.

Президент України В. Ющенко дав доручення уряду взяти під державну опіку в числі найважливіших центрів української культури у світі Бібліотеку імені Симона Петлюри у Парижі⁹. А до вирішення питань про відведення приміщень для експонування малярської спадщини В. Винниченка, чи то про створення меморіального музею так і не доходить...

Чому так відбувається?

Питання дуже непрості. Вірніше не просто дати на них задовільну, переконливу відповідь.

Якщо керуватися науковими підходами, критеріями, оцінками, то вищевикладені історичні матеріали зумовлюють наступні підсумкові синтетичні висновки-тези.

– Громадсько-політична діяльність В. Винниченка розвивалася в напрямку радикальних, загалом прогресивних процесів перших десятиліть ХХ століття.

– Світоглядні позиції В. Винниченка виявилися суголосними демократичному спрямуванню суспільно-політичних доктрин свого часу.

– Усе своє життя В. Винниченко прагнув поєднати проблеми соціального і національного визволення українства, що й зумовило сутність теоретичних шукань і еволюцію (поступове полівіння) його поглядів.

– Політичні позиції В. Винниченка слід визнати за переважно реалістичні, хоч і небездоганні, не позбавлені певних прорахунків і недоліків.

– Практична реалізація революційної стратегії і планів державотворення, мабуть, найслабше місце В. Винниченка-політика, однак саме він виявився причетним до найважливіших, початкових, визначальних, доленосних рішень і кроків у повномасштабному, різнобічному відродженні нації, справляв визначальний вплив на процеси прогресивного поступу народу України на переламному історичному рубежі. І якщо йому насправді не поталанило довершити бодай якогось масштабного задуму (виняток – хіба що повалення режиму П. Скоропадського), розпочаті за його ініціативою і його власними організаційними зусиллями справи мали таки логічне продовження й сутнісне втілення у діях наступників і нащадків.

– Особисті якості й потенції (різнобічні таланти й здібності) В. Винниченка виділили його в середовищі політичної еліти перших десятиліть ХХ століття, а вся його практична діяльність, реальний персональний внесок у розвиток суспільних процесів (революційні зрушення, державотворчі надбання, соціальні завоювання) зумовили провідне місце серед покоління тогочасних революціонерів, політичних, державних діячів, вірних синів народу.

– Цілісність і цілеспрямованість політичної натури непересічної особистості, його принципова послідовність у боротьбі за ідеали соціального і національного прогресу зумовлюють дуже високий рівень загальної оцінки В. Винниченка як видатного революційного, політичного і державного діяча.

За тими ж параметрами щодо політика С. Петлюри вимальовуються наступні короткі тези-висновки:

– Почавши кар'єру на радикальних, соціал-демократичних позиціях, С. Петлюра в ході Української революції, а згодом – на еміграції неухильно переміщався на правий фланг політичного спектру.

– Світоглядні орієнтації С. Петлюри оцінювати непросто. Він поводив себе часто як людина, що не має твердих переконань, зазнає чужих впливів, доктринально залежить від складу чергового оточення. Зрештою він загалом розчарувався у будь-якій суспільній ідеології, прагнув зайняти й пропагувати надпартійні гасла й концепції.

– З плином часу С. Петлюра поступово відходив від народоправчих державотворчих проєктів, від розв'язання соціальних проблем, «завужуючи» пропоновану стратегію завданням відродження за будь-яку ціну національної державності під його персональною зверхністю.

– У багатьох випадках політичним крокам, поведінці С. Петлюри бракувало теоретичного забезпечення, тверезого реалізму, ґрунтовного розрахунку, точного прогнозу, а дії не відзначалися виваженістю, межували з авантюризмом, а то й, зрештою, виявилися саме такими.

– Важко виділити, та й просто віднайти будь-який суспільно значимий проєкт, кампанію, акцію (за винятком керівництва повстанцями на стадії повалення гетьманату), коли б С. Петлюра, як політик, виглядав якщо й не бездоганно, то, принаймні, як незаперечний лідер (моральний, ідейний передусім) українства, національно-демократичних сил. Це торкається і справи українізації армії, й проблем військового будівництва, й безпосереднього керівництва збройною боротьбою, й державотворчих зусиль (отаманщина), й зовнішньо-політичних пріоритетів та доленосних дипломатичних кроків (союз з Антантою, Варшавський (1920 р.) договір з Ю. Пілсудським), й організації протирадянської боротьби з-за кордону, й безуспішних спроб консолідації емігрантського середовища тощо.

– Крім здібностей публіциста, певної твердості характеру, радше – впертості, непросто говорити про особливі підстави (природні таланти, ерудиція, фахова підготовка, інтуїція й т. ін.), завдяки яким С. Петлюра закономірно опинився на політичному Олімпі й тривалий час, в екстремальних умовах утримувався на ньому. Доводиться вести мову про непростий збіг обставин, серед яких немале значення мали й очевидні випадкові чинники, котрі висунули не у всіх відношеннях відповідну історичним запитам переламної доби особистість на роль керівника нації. А відтак і в результатах справи, на якій було зосереджено зусилля українства на тогочасному етапі суспільного поступу, слід вбачати роль керівника, давати належну, принципову оцінку його діям, їх ефективності.

– У цілому як особисті якості С. Петлюри, так і справи, в котрих вони реалізувалися, навряд чи хто зважиться видавати за виняткові, такі, які природно піднесли історичного діяча над іншими, дозволили оцінити його як видатну постать, що зробила вирішальний (звісно у межах своєї доби) внесок у соціальний і національний прогрес Вітчизни.

Співставлення наведених висновків-оцінок (а вони, як видається, враховують основні параметри для всебічної комплексної характеристики обох політичних діячів) незаперечно говорять на користь В. Винниченка. Водночас у запропонованих

підсумкових позиціях-міркуваннях відсутні будь-які суб'єктивні нахили і мотивації. Хіба що, крім констатацій, заснованих на об'єктивних фактах і документах, дещо підвищеної уваги надано їх моральній складовій. Однак це, гадається, лише посилює інтегральний рівень здійсненого аналізу.

Залишається сподіватися, що з подібним підходом згодяться читачі і що саме наукові засади й висновки матимуть вирішальне значення в ідейно-політичних рішеннях керівних органів нинішньої Української держави. Тоді будуть зніматися наявні суперечності й недоречності, а суспільство буде дедалі наближатись до осягнення правди історії.

¹ В канун дня соборности Полтава почитила память Симона Петлюры // Корреспондент.net – 2007. – 22 янв.

² Украинская соборность // Россия «Время новостей». – 2007. – 23 января.

³ В Полтаве объявлен конкурс на лучший памятник Петлюре // <http://for-ua.com.2007@forum>. – 23 березня.

⁴ Регионалы не смогли помешать открытию памятника Петлюре // Корреспондент.net – 2007. – 23 мая; Памятник Петлюре рассорил полтавчан // MI gnews. – 2007. – 23 мая; В Полтаве таки открыли памятный знак Петлюре // proUA.com. 2007. – 23 мая; Открытие памятника Петлюре в Полтаве обернулось беспорядками // Там само.

⁵ Там само.

⁶ MI gnews. – 2007. – 23 мая; Суд запретил Полтаве устанавливать памятник Петлюре // litopis.org.ua Корреспондент.net – 2007 – 23 мая; www.glavred.info – 2007. 24 мая.

⁷ Голос України. – 2007. – 21 вересня.

⁸ Там само.

⁹ Україні найбільше потрібна політична стабільність. З промови Президента України Віктора Ющенка на відкритті IV Всесвітнього форуму українців 18 серпня 2006 року / Урядовий кур'єр. – 2006. – 22 серпня.

ПРО АВТОРА

СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович – народився 1946 р. на Донбасі. Закінчив Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України. Лауреат Міжнародної премії імені Володимира Винниченка та премії НАН України імені Миколи Костомарова. Завідувач відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Автор понад 400 публікацій. Досліджує історію України, досвід революційних, національно-визвольних рухів. Важливе місце відводить науковому з'ясуванню різних аспектів генеалогії національної ідеї, процесів вітчизняного державотворення, українського соборництва, регіоналізму, здійснення міжнародної та військової політики. Плідно розробляє проблеми методології та історіографії історичних досліджень, українознавства, політології, сучасної ідеологічної боротьби, діяльності засобів масової інформації. Низка науково-публіцистичних праць присвячена висвітленню життєвого шляху та оцінці творчого спадку громадсько-політичних, державних діячів, видатних науковців, талановитих особистостей – М. Грушевського, Д. Дорошенка, П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи, В. Бистрянського (Ватіна), Г. Пятакова, Є. Бош, М. Скрипника, інших активних учасників суспільних процесів революційної доби, українського відродження.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (<i>академік В. Литвин</i>)	3
ВСТУП (історіографічні нотатки)	5
I. ПОЧАТКИ ПОЛІТИЧНИХ КАР'ЄР	50
1. Степовий темперамент	50
2. Без особливих прикмет	68
Висновки	82
II. РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЗЛЕТ	84
1. Глава першого національного уряду	85
2. Генеральний секретар військових справ	115
Висновки	178
III. ВИПРОБУВАННЯ ПОРАЗКАМИ	180
1. «Втеча» від політики	181
2. «Нові-старі» ампула	203
Висновки	240
IV. ЗОРЯНІ ГОДИНИ	241
1. Голова Директорії	241
2. Головний Отаман	254
Висновки	300
V. ВІД СУПЕРНИЦТВА ДО ПРОТИБОРСТВА	302
1. На чолі отаманщини	302
2. За погодження соціальних і національних прагнень	370
Висновки	377
VI. НА РІЗНИХ ФРОНТАХ	379
1. У «чотирикутнику смерті»	379
2. Зброєю пера	443
Висновки	459
VII. НА РІЗНИХ ПОЛЮСАХ ПОЛІТИКИ	462
1. В польських лещатах	463

2. Спроба повернення	488
Висновки	528
VIII. ЕМІГРАНТСЬКІ ПОНЕВІРЯННЯ	530
1. Не полишаючи надій	530
2. Серцем з Україною	560
Висновки	611
ЗАКЛЮЧЕННЯ	614
ПРО АВТОРА	619

НАУКОВЕ ВИДАННЯ
Монографія

Солдатенко
Валерій Федорович

**Винниченко і Петлюра:
політичні портрети революційної доби**

Ком'ютерне складання – О. Собачко
Редактор – Т. Онищенко
Художній редактор – В. Завгородній
Ком'ютерна верстка – В. Дорошек
Коректор – Р. Попушняк
Художник – А.. Походенко

Здано до друку 21.11.2007. Підписано до друку 20.12.2007.
Формат 70 x 100 ¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 50,29. Друк. арк. 38,81. Умов. облік.-вид. арк. 46,3
Замовлення № 7-1920 К. Наклад 1000 пр.
ЗАТ “ВІПОЛ”
03151, Київ, вул. Волинська, 60

ПП “Видавництво “Світогляд”
02192, Київ, вул. Миропільська, 17
Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України ДК №1427 від 10.07.2003 р.

